

ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՅՈՒՆՆԵՐ





ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1585

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԵՐԵՎԱՆ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ
«ՀԱՅԱԳԻՏԱԿ»
2 0 1 7

ՀՏԴ- 94(479.25)
ԳՄԴ- 63.3(5h)
Հ854

Խմբագրական խորհուրդ
Անի Ութուջյան, Ալբերտ Իսոյան, Արարատ քահանա Պողոսյան,
Անդրանիկ Հովհաննիսյան
Առաջարանը՝ Ա. Վ. Իսոյանի

Հ854 Հովհաննիսյան Պետրոս
Պատմագիտական ուսումնասիրություններ / Պ.Հովհաննիսյան.- Եր.:
Հայագիտակ, 2017.- 748 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է վաստակաշատ պատմա-
բան, պրոֆեսոր Պետրոս Հովհաննիսյանի (1944-2016) գի-
տական հոդվածների և ուսումնասիրությունների ընտրա-
նին: Բազմաբովանդակ ժողովածուն բաղկացած է վեց բա-
ժիններից, որտեղ ներկայացվում են նշանավոր գիտնա-
կանի գիտական նախասիրությունները: Գիրքը հասցե-
ագրվում է հայոց բազմադարյա պատմության ուսումնա-
սիրողներին և ընթերցող լայն լսարանին:

ՀՏԴ- 94(479.25)
ԳՄԴ- 63.3(5h)

ISBN 978-9939-823-35-5
© Ս. Էջմիածին, 2017
© Հայագիտակ, 2017

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ՆՎԻՐՅԱԼԸ

Պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանի անունը խորհրդա-
նշում է նվիրվածություն, աշխատասիրություն, բազմիմացու-
թյուն և անշուշտ գիտնականի պատվախնդրություն: Նա
ավելի քան քառասուն տարի դասախոսել է Երևանի պետա-
կան համալսարանում, գուգահեռաբար նաև՝ տարբեր տա-
րիների Վազգենյան և Գևորգյան ճեմարաններում, Բեյրու-
թի Համազգային բարձրագույն դասընթացներում: Նրա դա-
սախոսությունները նման են եղել ոգեշունչ, ինքնատիպ,
ակադեմիական բեմադրությունների,– մի դասախոս-բեմադ-
րիչի յուրահատուկ ներկայացումների: Նրա խոսքը տպավո-
րիչ էր, պարզ ու հասկանալի. ուսանողը վերածվում էր հան-
դիսատեսի, դառնում էր պատմական բազմաբնույթ իրա-
դարձությունների ականատես,– այդպես շարունակ, բազում
սերունդներ թրծվում էին հայրենագիտության և հայրենասի-
րության քուրաչում: Նրա դասախոսությունները բազմաթե-
մա էին՝ հայ ազատագրական շարժումներ, հայ պատմագ-
րություն, հայ գաղթավայրերի, սփյուռքի և հայ եկեղեցու
պատմություն. նա գտնում էր նյութի մատուցման միջուկը և,
վարպետորեն բացելով նրա ծալքերը, ասելիքը դարձնում էր
մատչելի, հոգեհարազատ ու անմոռանալի: Այդպես, միայն
այդպես է ձևավորվում երկրի պատվարժան քաղաքացին,
ապա նաև նոր ժամանակներում՝ ազատամարտիկն ու զին-
վորը: Եթե որևէ պատմաբանի հարկ էր շնորհել ժողովրդա-

կանի կոչում, ապա այդ հրաշալի տիտղոսին առաջինը արժանանալու էր Պետրոս Հովհաննիսյանը: Նրան հենց այդպես են ճանաչել, սիրել, գնահատել հազարավոր ուսանողներ և գործընկերներ:

Բանավոր Պետրոս Հովհաննիսյանին չէր գիջում գրավոր Պետրոս Հովհաննիսյանը: Նա գրագետ, բեղուն գրչի տեր պատմաբան էր. նրա գրավոր խոսքը վստահելի պատմաբանի և հանրագիտակի խոսք էր, — հայոց պատմությունը գիտեր ոչ թե հատվածաբար, այլ ամբողջական ու հիմնավոր, — վկա նրա համահեղինակած «Հայոց պատմության քրեստոմատիաները», բազմաթիվ հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները, — գրավոր խոսքը ստեղծագործական առաջին տարիներից սկսած մշտապես մնում էր բազմիմաց գիտնականի տեքստ՝ զերծ մակերեսայնությունից, հռետորաբանությունից, պատեհապաշտությունից:

Պետրոս Հովհաննիսյանը հոգևոր էակ էր. իմ ճանաչած մարդ-արարածներից նա այն եզակին էր, ում հոգին իսկապես մարմնական էր: Եվ ամեննին էլ պատահական չէ, որ նա առանձնահատուկ վերաբերմունք ուներ հոգևոր աշխարհի և հոգևորականների հանդեպ: Նա հիմնովին գիտեր հայ եկեղեցու պատմությունը, նշանավոր հոգևորականների կյանքը: Այդ են վկայում նրա ջանքերով և մասնակցությամբ ստեղծված «Նշանավոր ճեմարականներ» շարքի հատորները, «Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ» պատկերագիրքը և հանրագիտարանը, հայ եկեղեցու պատմության ուսումնական ձեռնարկներն ու նշանավոր հոգևորականների դիմանկարները, նրանց մենագրությունների առաջաբանները: Նա թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խոսքով մշտապես արծազանքում և հակադարձում էր ամեն մի ուսնձգության՝ ուղղված հայ առաքելական եկեղեցու ու նրա սպասավորների դեմ:

Պետրոս Հովհաննիսյանը առասպելական չափերի

գրքասեր էր. նա ամբողջ կյանքում լինում էր գրքերի բնակավայրերում՝ գրադարաններում, մատենադարաններում, գրատներում, հրատարակչություններում և տպարաններում: Նրա գրքահավաք գործունեության մասին հյուսվել են լեգենդներ. միջնադարյան գրիչների և ծաղկողների նման առանց գրքի կյանք չունեի. հավաքում էր հայագիտական բազմաբնույթ հրատարակություններ և հիմնովին ուսումնասիրում, — իր տունը վերածել էր գրքի անառիկ ամրոցի. նա վստահաբար գիտեր, որ Հայոց Տան հիմնասյունը, վերին մախախնամությամբ, ոչ թե զենքն է, այլ գիրքը, թեև քաջ գիտակցում էր, որ գիրքը հոգևոր զենք է: Նա գիտեր, որ ապագայում վերականգնած մեր հայրենիքի անառիկ պատերը կառուցվելու են գրքով, — հայոց դարավոր անպարտելի զինվորը գիրքն է: Եվ մեր հազարամյա երթը զլխավորել են Գրի ու Գրքի երևելիները՝ Մաշտոցը, Խորենացին, Նարեկացին, Աբովյանը, Բաֆֆին, Թումանյանը...

Պետրոս Հովհաննիսյանի կուռքը Մովսես Խորենացին էր: Մեսրոպյան գրի արարչագործությունից հետո Ջերթողահայրը դրել է ոչ միայն հայոց պատմության հիմքերը, այլև սահմանել է հայերեն խոսքի բարձրագույն կարգը՝ դառնալով հայ պատմագրության չափանիշն ու ուղենիշը: Այդ բանի խորը գիտակցումով երիտասարդ տարիներից Պետրոս Հովհաննիսյանը լծվել է Պատմահոր անձի և գործի մասին ստեղծված բազմալեզու գրականության ուսումնասիրությանը և մատենագիտության պատրաստմանը, որը և հիմք է հանդիսացել ծավալվելու ու հետագոտելու հետագա դարերի հայ պատմագրության ամբողջ ընթացքը, նշանավոր պատմիչների ու պատմաբանների կյանքն ու ստեղծագործությունը: Զկա որևէ նշանավոր պատմիչ ու պատմաբան, ում տարբեր առիթներով անդրադարձած չլինի Պետրոս Հովհաննիսյանը:

Նա երկար տարիների ընթացքում առանձնակի վերա-

բերմունք է դրսևորել հատկապես Հակոբ Մանանդյանի և Նիկողայոս Ադոնցի նկատմամբ: Հ. Մանանդյանի մասին գիտական թեզից բացի կազմել և հրատարակության է պատրաստել նրա երկերի վերջին երկու հատորները, ապա նաև նրա մասին հուշերի գիրքը՝ հմուտ առաջաբանով և ծանոթագրություններով:

Պետրոս Հովհաննիսյանի գիտական գործունեության պսակը Նիկողայոս Ադոնցի ժառանգության բազմակողմանի և մանրակրկիտ ուսումնասիրությունն է: Նա կյանքի վերջին քառորդ դարը նվիրեց 20-րդ դարի հայ մեծագույն պատմաբանի ձեռագրերի հայտնաբերմանն ու բազմահատորյակի պատրաստմանը, որը պահանջում էր բացառիկ նվիրվածություն ու գիտական բարեխղճություն: Նա այնպես էր տարված մեծ հայագետի անձով ու գործով, որ զարմանալի հոգեկցությամբ վերջինիս պես, կյանքին հրաժեշտ տվեց ճիշտ 71 տարեկանում:

Նրա բարեմասնությունները ներդաշնակ էին. եզակի դասախոս էր, բազմարդյուն գիտնական, վստահելի ընկեր և ընտանիքի անկրկնելի հայր ու ամուսին: Նա պատմաբան Անի Ութուջյանի հետ ստեղծել էր մի ավանդապատ անառիկ ընտանիք-պետություն:

Այս ժողովածուն ամբողջական պատկերացում է տալիս ուսուցչապետ պատմաբանի գիտական բազմակողմանի հետաքրքրությունների մասին և վկայում գրչի մարդու շրջահայեցությունը, տարբեր պատմաշրջանների և երևույթների խորքային իմացությունը:

Գիրքը մի յուրահատուկ հուշարձան է վերջերս կյանքին հրաժեշտ տված Մարդու, հայրենանվեր գիտնականի և ուսուցչի հիշատակին:

Ա.Վ. ԻՍՈՅԱՆ

ԲԱԺԻՆ 1.

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

XV դարի ԿԵՍ-

XVIII դարի ՎԵՐՋ

Նվիրում եմ

Մեծ Երազանքի ճանապարհին ընկած ուսանողներին՝
Վարդան Բախչյանի, Վարդան Դավթարյանի և
Թաթուլ Կրպեյանի խնկելի հիշարարին

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Օտար տիրապետությունների դեմ Հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի պատմությունը, որը լի է հերոսական մաքառումներով ու հաղթանակներով, պարտություններով ու հիասթափություններով, դարձյալ կրկնվող ազատագրական ճիգերով, ամբողջությամբ կլանում է Հայ ժողովրդի պատմությունը: Հայկական պետականությունն անկումից հետո (1375) շուրջ 550 տարի ազատագրական այդ ջանքերը կազմել են Հայոց պատմության գլխավոր բովանդակությունն ու մեր ժողովրդի հիմնական կենսակերպը:

Հայ ազատագրական միտքը ձևավորվելով եկեղեցական միջավայրում, վերընձյուղվելով՝ իր ծիրի մեջ ընդգրկեց նաև ազնվականական ու առևտրական հասարակախավերի լավագույն ներկայացուցիչներին: Եթե շարժման առաջին փուլում (XV-XVII) դրան տոն տվողները Ա. Էջմիածնի գահակալներն էին կամ եկեղեցական միջավայրից դուրս եկած գործիչները (Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի, Միքայել Ա Սեբաստացի, Հակոբ Դ Զուղայեցի և ուրիշներ), ապա շուտով (XVIII դարում) ազատագրական ոգորումները զառնում են առևտրական հասարակախավի այնպիսի ներկայացուցիչների գործունեության իմաստը, որպիսիք էին Իսրայել Օրին ու Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցը, Հովսեփ Էմինն ու Մովսես Բաղրամյանը, Շահամիր Շահամիրյանն ու Հովհաննես Լազարյանը:

Նշված ժամանակաշրջանի ազատագրական գաղափարաբանությունը՝ ապավինելով հինավուրց մարգարեություններին ու զանազան տեսիլներին, հայ ժողովրդի անկախության վերականգնման գործընթացը պայմանավորում էր դրսից սպասվող օգնությամբ: Դրանով է բացատրվում Եվրոպայի կաթոլիկ երկրների հետ բանարարությունների այն երկայն շղթան, որ աննկուն ու անպտուղ հյուսում էին հայ գործիչները:

Անապասելիորեն, XVIII դարի 20-ական թվականներին, ազատագրական ոգորումներն ընթացան ոչ ավանդական ուղեգծով: Ապավինելով սեփական ուժերին՝ հայերը, զինված պայքարի շնորհիվ, առանց դրսի դուշն իսկ օգնության, կերտեցին հայկական պետականության նորօրյա եղելություններն Արցախում և Սյունիքում:

Հատկանշական է, որ այս երկրորդ փուլում Հայրենիքի ազատագրության գաղափարն սկսում է բուռն հետաքրքրության առարկա դառնալ նաև գաղութահայ միջավայրում: Արևելյան Եվրոպայի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերում եռանդուն գործունեություն է ծավալվում հայրենի երկրի ազատագրության համար: Կազմվում են ծրագրեր, նոր դիմումագրեր են հղվում ժամանակի քաղաքական հզոր տիրակալներին: Ստեղծված իրադրության պայմաններում հայ ազատագրական միտքը XVIII դարի սկզբներից դիմադարձվում է դեպի Ռուսաստանը՝ վերջինիս օգնության մեջ տեսնելով դարերի իր Մեծ Երազանքի իրականացման հնարավորությունը: Բայց տվյալ պատմաշրջանում այդ Երազանքն իրականություն դառնալու որևէ պայման չունենք:

Հայ ազատագրական շարժման դասերը լավագույնս են հիմնավորում սեփական ուժերին ապավինելու իրատեսական գործելակերպը: Եվ դրա փայլուն ապացույցն այսօր Արցախի ազատագրական պայքարի արդյունք Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության իրողությունն է:

1. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱՔԱՅԼԵՐԸ

1. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ: ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԼԵԳԵՆԴԸ

XI–XIV դարերի բուռն ու փոթորկալից իրադարձությունները Հայաստանում իրենց խոր, անջնջելի կնիքը թողեցին հայ կյանքի վրա: Մեկը մյուսին հետևող քաղաքական ցնցումները, Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունների կորուստները (1045 թ., 1375 թ.), քոչվորական ցեղերի ավերիչ արշավանքներն ու երկարատև տիրապետությունը, հայ ժողովրդի հսկայական զանգվածների հարկադրական արտագաղթերն ու օտար ցեղերի վերաբնակեցումը Հայաստանում չափազանց թուլացրին հայերի դիմադրական կարողությունները: Սելջուկ-թուրքերը, իսկ այնուհետև թաթար-մոնղոլները, ըստ էության, առանց լուրջ դիմադրության գրավեցին Հայաստանը: Առանձին քաղաքների և ամրոցների դիմադրությունը, հերոսության և անձնագոհության առանձին դեպքերը չէին կարող փրկել իրավիճակը: Հայաստանը համեմատաբար հեշտությամբ նվաճվեց բարբարոսական ցեղերի կողմից:

Տեղի ունեցածը, անշուշտ, բացատրելի է, եթե նկատի ունենանք, որ քոչվորների արշավանքներին նախորդած բյուզանդական տիրապետության կարճատև շրջանում (1045–1065 թթ.) հույներն անխոհեմությամբ ու հանցավոր անհեռատեսությամբ ցրեցին հայկական զինական ուժերը: Նրանք Հայաստանում վարում էին հարկային ու տնտեսական ծանր քաղաքականություն: Հայոց եկեղեցուն պարտադրվեցին անտեղի և անվերջանալի աստվածաբանական խճողված վեճեր, որոնց լուծումը հունական կողմը տեսնում էր հայերի դավանափոխության մեջ: Այս ամենը խիստ դժգոհություն էր առաջ բերում բյուզանդական

իշխանությունների նկատմամբ, ու երբ սկսվեցին սելջուկյան արշավանքները, Հայերը եկվորներին չգիմադրեցին ոչ միայն այն պատճառով, որ չունեին համապատասխան զինական ուժեր, այլև այն պատճառով, որ դա նշանակելու էր պաշտպանել Հայաստանում հաստատված բյուզանդական ատելի վարչակարգը: Հայոց բազմաքանակ բանակը (չուրջ 100 հազար զինվոր), որ Մերձավոր Արևելքի ամենամարտունակ ու կարգապահ զինական ուժերից էր, ցրված էր ու ոչնչացված: Այդ բանակը, որին դարեր շարունակ վիճակված էր պաշտպանել Արևմուտքը՝ Հայաստանը դարձնելով բնական պատնեշ արևելյան հորդանների անընդհատ կրկնվող արշավանքների ժամանակ, այլևս չկար. դեպի Բյուզանդիա և Արևմուտք տանող ճանապարհներն մնացել էին անպաշտպան: Ուստի քոչվորները բաց սահմաններից հեշտությամբ մտան ու նվաճեցին Հայաստանը, ապա 1071 թ. ջախջախեցին բյուզանդական զորքերին ու հաստատվեցին նաև Փոքր Ասիայում, ուր նրանց ժառանգորդներն ապրում են առ այսօր:

Սելջուկյան դաժան տիրապետության պայմաններում էլ ավելի զանգվածային է դառնում Հայերի արտագաղթը դեպի առավել ապահով վայրեր, դեպի Միջերկրական ծովի ափերը, Բյուզանդիայի խորքերը, Վրաստան և այլուր: Նույնը, ավելի ծավալուն ու բնագրկուն, տեղի ունեցավ մոնղոլական արշավանքների ու տիրապետության շրջանում (XIII-XIV դդ.): Հայ ժողովրդի համար ամենաահավորը թուրքմենական ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու ցեղերի տիրապետության ժամանակաշրջանն էր (XIV-XV դդ.): Անընդհատ կրկնվող արշավանքներն ու պատերազմները, երկրի ամայացումն ու բնակչության գերեվարումները ստիպում էին Հայ քաղաքական ու հոգևոր գործիչներին ելք փնտրել դուրս գալու ստեղծված սարսափելի իրավիճակից: Ահա այս պայմաններում էլ դրսևորվում են Հայ ազատագրական շարժման անդրանիկ ձգտումները:

Ազատագրական շարժման առաջին գործիչները լավ էին հասկանում, որ երկրից Հայերի հեռանալն ու ցրվելը տարբեր գաղթավայրերում, տարբեր քաղաքական միջավայրերում հարցը չէր լուծում: Հայաստանը մնում էր գերված, իսկ գաղթահայերն էլ ժամանակի ընթացքում ձուլվում էին ու անհանում այլ ժողովուրդների մեջ: Տրամաբանական ու միակ ելքը մնում էր Հայաստանի անկախության վերա-

կանգնումը: Թե ինչպե՞ս և ի՞նչ ուժերով՝ հարցերը մնում էին առկախ: Հայաստանի անկախության վերականգնման գաղափարը աստիճանաբար դառնում էր հասարակական բոլոր խավերին հուզող և հետաքրքրող հարց: Ընդհանուր ազատագրական ուժերը սակավաթիվ էին ու ցրված, չկար որևէ կենտրոն, բայց կար ամենահիմնականը՝ գաղափարը, որը և հայ ազատագրական միտքը, վաղ թե ուշ, դնելու էր գործնական հողի վրա:

Հայ հոգևոր միջավայրը ստեղծված վիճակը փորձում էր բացատրել Հայերի գործած զանազան ու բազում մեղքերով, աստվածային բարկություններով. քոչվոր ցեղերի արշավանքներն ու տիրապետությունը Հայաստանում, Հայերի ցրվելն աշխարհով մեկ հետևանք էր համարվում երկնային պատժի. քանզի յուրաքանչյուր ոք, յուրաքանչյուր ժողովուրդ պետք է պատասխան տա իր արարքների համար: Եվ այժմ եկել էր ժամանակը, որպեսզի Հայերը ապաշխարեն իրենց գործած մեղքերի համար: Ահա եկեղեցական այդ միջավայրում է ծնվում ազատագրական մտքի յուրօրինակ արտահայտություններից մեկը՝ հայ ազատագրական լեզենդը:

Այդ լեզենդի առաջին դրսևորումները վերագրվում են Հայոց կաթողիկոս Ներսես Ա Մեծին (353-373), որն իր մահվան մահճում գուշակել էր ոչ միայն Հայկական պետականության կործանումը, այլև Հայաստանում օտար ամենադաժան տիրապետությունների հաստատումը և Հայերի աշխարհով մեկ ցրվելը: Տեսիլի համաձայն Հայաստանը կարող էր ազատագրվել միայն երկար տարիներ անց, բայց առանց արտաքին քրիստոնյա հզոր պետության օգնության, սեփական ուժերով դա հնարավոր չէր: Միջին դարերում ազատագրական ուժերով դա հնարավոր չէր: Միջին դարերում ազատագրական լեզենդը մերթնդմերթ մտնում էր շրջանառության մեջ, բայց առավել տարածում գտավ սելջուկյան արշավանքների ժամանակ (XI դարի կեսեր): Հենց այս շրջանում է, որ նորից արծարծվեց Հայերի «մեղավոր» ժողովուրդը լինելու պարագան: Ժողովուրդը պատժվում էր (Բագրատունյաց թագավորության կործանում, բյուզանդական և սելջուկյան տիրապետություններ, գերեվարում, երկրի տնտեսական քայքայում, արտագաղթ և այլն) իր գործած մեղքերի համար (Արիստակես Լաստիվերցի և ուրիշներ): «Մեղավոր» լինելու գիտակցությունը, բնականաբար, ծնում էր սեփական ուժերի նկատմամբ անվստահության

բարդույթ: Այստեղից էլ ծագում էր, ինչպես հուշում էր հնամենի լեզենդը, աստվածային կամեցողությամբ որևէ արտաքին քրիստոնյա հզոր ազգի օգնությամբ ազատագրվելու համոզումը:

Խաչակիրների առաջին երևալն Արևելքում (1096 թ., 1147 թ.) նոր ուժով բորբոքեց ու խմբագրեց տեսիլները, գուշակություններն ու մարգարեություններն այն մասին, թե շուտով գալու է Արևմուտքի քրիստոնյա մի հզոր թագավոր և փրկելու է հայ ժողովրդին, վերականգնելու է հայկական թագավորությունը: Թվում էր, թե այդ ժամանակներն արդեն եկել էին: Հայերը խաչակիրներին դիտում էին ու աջակցում որպես իրենց ազատարարների: Սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ խաչակիրներին չէր վերապահված Հայաստանի փրկչի դերը: Դեռ ավելին, որոշ հայ իշխաններ (Մլեհ, Լևոն II) ստիպված էին անգամ մարտնչել նրանց դեմ, քանզի խաչակիրները՝ անգլիտակից իրենց վերապահված «մեսիայի» գերին, հաճախ հայերի նկատմամբ ավելի դաժան էին վերաբերվում, քան մահմեդականները:

Ազատագրական լեզենդը տարբեր պատմաշրջաններում՝ կախված քաղաքական իրադրությունից, տարբեր «փրկիչներ» է մատնանշել, ազատագրական առաքելությունը վերագրել տարբեր հասցեատերերի: Հայերի համար ազատարար Արևմուտքը սկզբում Բյուզանդիան էր (նշվում էին որպես հռոմեացիներ): Կ. Պոլսի անկումից հետո (1453 թ.) ազատարար Արևմուտքը տեղափոխվեց էլ ավելի արևմուտք՝ դեպի Հռոմ, դեպի Ֆրանկների աշխարհը: Ազատագրական առաքելությունը հերթականությամբ վերապահվում էր մե՛րթ Հռոմի պապին ու Վենետիկի դոժին, մե՛րթ Բուրբոններին, Հաբսբուրգներին ու գերմանական տարբեր մեծ իշխաններին և ի վերջո՝ ռուսաց ցարին:

Հայ ազատագրական շարժման կարևորագույն առանձնահատկությունը հենց սկզբից նրա երկփեղկվածությունն էր: Հայաստանը գտնվում էր երկու և երբեմն ավելի տիրապետությունների ներքո, ուստի հայ ազատագրական միտքը ի վիճակի չէր մշակելու միասնական ազգային-ազատագրական գաղափարախոսություն:

Արևմտահայ և արևելահայ ազատագրական շարժումները փոխկապակցված չէին: Տարբեր էին Պարսկաստանի և Թուրքիայի քաղաքական պայմանները, տարբեր՝ դաշնակիցները, հետևաբար տարբեր էին

արևելահայ ու արևմտահայ ազատագրական շարժումների մեթոդներն ու հեռանկարները, քաղաքական-ազգային հավանական գործընկերները: Արևելահայ գործիչները հայ ժողովրդի ազատարարի դերը երբեմն հատկացնում էին մի այնպիսի ուժի, որը կա՛մ Թուրքիայի դաշնակիցն էր, կա՛մ անտարբեր էր վերջինիս նկատմամբ: Լինում էր և հակառակը: Նման պայմանները պարտադրում էին հայերին լինել ավելի ճկուն, իրատես, գործել խիստ զգույշ:

Հայ ազատագրական շարժման գլխավոր առանձնահատկություններից էին կողմնորոշման հիմնահարցի անընդհատ փոփոխությունները, խմբագրումները, նոր հասցեատիրոջ երկարուձիգ որոնումները:

Մյուս առանձնահատկությունը դավանափոխության խնդիրն էր: Կաթոլիկ Արևմուտքը, օգտագործելով հայերի աղերսագիր-դիմումագրերը, անմիջապես առաջ էր քաշում դավանափոխ լինելու նախապայմանը: Չցանկանալով խոչընդոտել ազատագրական շարժման գործընթացը և բարդացնել հայ-արևմտաեվրոպական փոխհարաբերություններ՝ հանուն գերխնդրի, հայկական կողմը հանդես էր գալիս դավանական ինչ-ինչ զիջումներ կատարելու պատրաստակամությամբ: Մանավանդ երբեմն-երբեմն շրջանառության մեջ էր դրվում մեկ ուրիշ մտացածին փաստաթուղթ՝ այսպես կոչված «Դաշանց թուղթը», ըստ որի իբր քրիստոնյա Արևմուտքը հանձինս Հռոմի Կոստանդինոս Մեծ կայսեր (IV դար) իր վրա պատասխանատվություն էր վերցրել օգնել հայեր (IV դար) իր վրա պատասխանատվություն էր վերցրել օգնել հայերի հետ կնքել է հատուկ պայմանագիր՝ «Դաշանց թուղթ» և հաստատել իր և իր բոլոր հաջորդների հավատարմությունը դաշինքին, Հայաստանին օգնելու պատրաստակամությունը: «Դաշանց թղթի» գաղափարները լայն տարածում ունեին Կիլիկյան Հայաստանում, հաղափարները լայն տարածում ունեին Կիլիկյան Հայաստանում, մասնավորապես XIII-XIV դարերի հայ-լատինական բանակցությունների ժամանակ: Այն շրջանառության մեջ մտավ նաև հետագայում XVI-XVII դարերում, երբ հայ ազատագրական շարժման գործիչներն սկսեցին իրենց դեգերումներն Արևմուտքում:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ XV ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ

Հայկական պետականության անկումից հետո, ինչպես տեսանք, Հայ ազատագրական միտքը երբեք չլքեց այն վերականգնելու գաղափարը: XIV-XV դարերում այդ մտայնությունը հանդես էր գալիս ինչպես զեղարվեստական գրականության մեջ, այնպես էլ փոքրածավալ պատմական հիշատակարաններում: Դրանց հեղինակները տարբեր առիթներով շեշտելով երկնային թագավորի՝ Հիսուս Քրիստոսի միջոցով Հայոց երկրային թագավորության վերականգնման հնարավորությունը՝ միշտ վառ էին պահում ազատագրության ոգին ու ազգային ինքնագիտակցությունը:

Հայաստանի ազատագրության, հայկական պետականության վերականգնման գաղափարի հիմնական կրողը, բնականաբար, պետք է դառնար ազնվականությունը: Սակայն հայկական իրականությունն այդ ժամանակ չունեւր ազնվականական կազմակերպված համապատասխան միջավայր: Ուստի ազատագրական գաղափարների հիմնական կրողը հենց սկզբից դարձավ Հայոց եկեղեցին, որի բարձրաստիճան սպասավորներից շատերն ազնվականական ընտանիքների շառավիղների՝ սքեմ հագած ներկայացուցիչներ էին:

XIV-XV դարերում հայ իշխանական բոլոր տները իրենց քաղաքական ու տնտեսական դիրքերը զիջել էին Հայաստանում հաստատված քոչվոր ասպատակ ցեղերին: Դա հայ ազնվականության մասնատման, հողազրկման և անէացման ժամանակաշրջան էր: Այնուհանդերձ Հայաստանի տարբեր վայրերում դեռևս իրենց անմխիթար գոյությունն էին պահպանում հայ իշխանական տների որոշ շառավիղներ: Մյուսների առանձին տարածքներ պատկանում էին Օրբելյան ընտանիքի անդամներին: XV դարի կեսերին այստեղ հիշատակվում են Բիշքեն Օրբելյանն ու նրա որդի Ռուստամը: Խաչենում շարունակում էին իշխել Հասան-Ջալալյանների, Ծարում՝ Դոփյանների, Արագածոտնում՝ Վաչուռյանների, իսկ Վայոց ձորում՝ Պռոշյանների սերունդները: Քիչ թե շատ քաղաքական հզորություն ունեին Մակվի (մինչև 1426 թ.) և Համշենի (մինչև 1489 թ.) հայկական իշխանությունները: Հայկական փոքրիկ իշխանություններ գոյություն ունեին նաև Զեյթունում, Շա-

տախում, Խութում, Սասունում և էլի մի քանի վայրերում: XV դարի կեսերին առանձնակի դեր և նշանակություն ունեին հատկապես Աղթամարում և շրջակայքում ծվարած Արծրունյաց թագավորական տան ազգականները՝ Սեֆեդինյանները: Հենց Վասպուրականում է, որ, առավել քան այլուր, գուրգուրվում էին հայկական պետականության հիշատակները: Վասպուրականի ժամանակագիրները իրենց հիշատակարաններում բազմիցս գիմում էին Ամենաբարձրյալին ու խնդրում «վերանորոգել հայոց ազգի խափանված թագավորությունը»: Հայաստանի պետականության վերականգնման գաղափարը այստեղ երեք լքված չէր: Եկեղեցական միջավայրում փայփայվում էր այն հույսը, թե աստվածային բարեխոսության կամ որևէ հզոր տիրակալի միջամտությամբ ի վերջո այն կկատարվի: Եվ պատահական չէ, որ XV դարի կեսերին դարձյալ շրջանառության մեջ էր դրվում ազատագրական փառքի լեգենդը՝ ենթարկվելով սակայն մի կտրուկ ու զարմանալի խմբագրման: Հայկական թագավորության վերականգնումը վերապահվում էր ոչ թե Արևմուտքին՝ Հռոմի պապին, այլ արևելյան մի հզոր միապետի՝ կարա-կոյունլու թուրքմեն տիրակալ Ջհանշահին: Այս «խմբագրումը» բացատրվում էր թուրքմեն տիրակալի այն յուրահատուկ, մեղմ ու հեռատես քաղաքականությամբ, որ նա վարում էր ընդհանրապես իր հպատակ քրիստոնյաների և մասնավորապես հայերի նկատմամբ: Մյուս կողմից՝ իրադարձություններին չափազանց գործուն միջամտություն էր ցուցաբերում Աղթամարի Զաքարիա Գկաթողիկոսը: Նա ժամանակի հայ ազատագրական շարժման գործիչներից ու գաղափարախոսներից էր, Արծրունի-Սեֆեդինյան ընտանիքի շառավիղներից՝ օժտված մտավոր բարձր կարողություններով: Զաքարիան հմուտ դիվանագետ էր, նաև զինվորական գործիչ, հայ հոգևորականության այն եզակի դեմքերից մեկը, որ սուրն ու խաչը զուգակցում էր նույն հաջողությամբ: Նա ստեղծել էր լավ զինված ու կարգապահ մի զորաջոկատ, որը պահպանում էր կաթողիկոսական աթոռն ու Արծրունյաց կալվածքները մահմեդականների անընդհատ հարձակումներից: Այդ զորաջոկատը բազմիցս տպավորիչ հաղթանակներ էր տարել ասպատակիչ քրդերի դեմ: Կաթողիկոսին անձամբ ճանաչում և հովանավորում էր Ջհանշահը, որը բազմիցս առիթներ էր ունեցել զնահատելու նրա հավատարմությունն ու հուսալիությունը:

Ինքը՝ Զաքարիա Գ-ն, ավելի մեծ ակնկալիքներ ուներ թուրքմեն տիրակալից. տենչում էր նրա օգնությամբ նստել Հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի գահին: Եվ իրոք, օգտվելով շահի բարեհաճությունից՝ նրա աջակցությամբ Զաքարիան ուղղակի գրավեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գահը (1460 թ. աշուն): Կաթողիկոսական զույգ աթոռներին՝ Ս. էջմիածնի և Աղթամարի միավորան միջոցով նա ձգտում էր Հայ ժողովրդի քաղաքական միասնությանը և այն միտքն էր զարգացնում, թե Վասպուրականը Հայոց ոչ միայն հոգևոր, այլև քաղաքական իղձերի իրադրժման կենտրոնն է, քանզի միայն այստեղ էին պահպանվել Հայոց հինավուրց թագավորների շառավիղները՝ հանձնա իր տոհմակիցների: Պատահական չէ, որ Զաքարիան իրեն անվանում էր «Գագիկ մեծ թագավորի (իմա՝ Գագիկ Արծրունու) արմատից և ցեղից»:

Որոշ ժամանակ անց Զաքարիան փորձում է իրականություն դարձնել իր իղձերից մի ուրիշը: 1463-1464 թթ. նա բանակցություններ է վարում Ջհանշահի հետ՝ Վասպուրականի հայկական թագավորությունը վերականգնելու շուրջ, և անգամ նրան ներկայացնում գահի հավակնորդին, որն իր եղբորորդի Սմբատ Արծրունի-Սեֆեդինյանն էր: Բանակցությունների ժամանակ Զաքարիա Գ-ի անակնկալ մահը, սակայն, չկասեցրեց այդ ուղղությամբ տարվող կարևոր աշխատանքները: Նոր կաթողիկոս Ստեփանոս Դ Տղան հաջողությամբ շարունակեց բանակցությունները և շահից համաձայնություն ձեռք բերեց՝ Սմբատին Հայոց թագավոր օծելու վերաբերյալ: 1465 թ. սկզբներին կաթողիկոսը Աղթամարի Ս. Խաչ մայր եկեղեցում, Հայոց մեծամեծների և բարձրաստիճան հոգևորականների ներկայությամբ, հանդիսավորությամբ Սմբատ Արծրունուն օծեց Հայոց թագավոր: Ժամանակակիցները ցնծությամբ են արձանագրել այս իրողությունը. «Այնժամ պարոն Սմբատին օծեցին Հայոց թագավոր իր նախնի Գագիկի օրինակով: Եվ թո՛ղ Փրկիչը զորացնի նրա թագավորությունը, բարձրացնի նրա աթոռը, քանզի վաղուց Հայոց ազգը թագավոր չէր տեսել»:

Անշուշտ, խիստ կարևորելով հայկական պետականության վերականգնման ուղղությամբ կատարված այս փորձը և բարձր գնահատելով նրա հիմնական դերակատարներին՝ պետք է նաև նշել, որ XV դարում «թագավորական տուն», «թագավոր Հայոց» հասկացություն-

ներն այլևս չունեին այն նշանակությունը, ինչ առաջներում: 1465 թ. իրադարձությունը ավելի շատ հոգեբանական ու ազգային ինքնագիտակցության արժեք ուներ, քան պետական որևէ իմաստ: Նախ, Սմբատի թագավորությունը չունեց և չէր էլ կարող ունենալ որևէ համահայկական բովանդակություն: Նշում է, 1465-1471 թթ. ընթացքում հայկական մի շարք ձեռագրերում նա հիշատակվում է իբրև «Հայոց թագավոր», սակայն նրա թագավորության տարածքը սահմանափակված էր միայն Աղթամար կղզու և առափնյա որոշ տարածքով: Երկրորդ, որքան էլ թուրքմեն տիրակալները, ելնելով ինչ-ինչ նկատառումներից, բարյացակամ վերաբերմունք ունեին Հայերի որոշ քաղաքական ձգտումների նկատմամբ, բայց բնավ չահագրգռված չէին ընդհանրական հայկական թագավորության վերականգնմամբ: Իսկ տեղական, առանձին «թագավորությունների» երևան գալը չէր կարող խանգարել նրանց: Որպես «Հայոց թագավոր», Սմբատ Արծրունին մի վերջին անգամ հիշատակվում է 1471 թ., այնուհետև հիշատակագիրները նրա մասին լուում են:

1465 թ. իրադարձությունը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայ ազատագրական մտքի պատմության տեսակետից և ցուցանիշ է այն բանի, որ հայկական պետականության գաղափարը երբեք չի մոռացվել Հայաստանում:

II. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԴԵԳԵՐՈՒՄՆԵՐԸ XVI-XVII դարերում

1. Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ԵՎ ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Համոզվելով, որ սեփական ուժերով հնարավոր չէ ազատագրվել օտարի տիրապետությունից՝ Հայ ազատագրական գաղափարի կրողները հրավիրում էին գաղտնի ժողովներ, որոնցում քննարկման առարկա էր դառնում Հայաստանի ազատագրության խնդիրը:

Նման առաջին խորհրդաժողովը հրավիրվել է 1547 թ. Ս. Էջմիածնում: Նրա կազմակերպիչն ու ոգին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Ե Սալմաստեցին էր: Սա մտավորական անձնավորություն էր, բանաստեղծ ու երաժիշտ, ուներ խոր և բազմակողմանի գիտելիքներ, գիտեր մի քանի օտար լեզուներ, նախապես պաշտոնավարել էր Կ. Պոլսում, Լեհաստանում և Մոսկովյան Ռուսիայում, քաջածանոթ էր ժամանակի քաղաքական իրադարձություններին: Խորհրդաժողովը, որին մասնակցում էին արևելահայ բարձրաստիճան հոգևորականներ, մեծատուն առևտրականներ և մելիքներ, ընդունում է մի «Աղբյուսագիր» և որոշում կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն առաքել Վենետիկ ու Հռոմ:

1548 թ. պատվիրակությունը Կ. Պոլսի վրայով ուղևորվում է Եվրոպա: Քաղաքական երկխոսության առաջին կենտրոնը Վենետիկն էր: Այստեղ պատվիրակությանը ընդունում է հանրապետության ղեկավար և մանրամասն ծանոթանում Հայերի քաղաքական ակնկալիքներին: Պահպանված փաստաթղթերից Հայտնի է դառնում, որ հայկական կողմն իր հույսը հիմնականում կապել էր Վենետիկի հետ:

Այնուհետև բանակցությունները շարունակվում են Հռոմում, ուր հայկական պատվիրակությունը ժամանել էր 1549 թ. սկզբներին: Հուլիոս III պապի կողմից հանդիսավորությամբ ընդունված պատվիրակությունը այստեղ հանդիպում է լուրջ դժվարությունների: Վատիկանում հայ-հռոմեական բանակցությունները հիմնականում կրում էին կրոնական բնույթ, իսկ ազատագրական խնդիրները մղվել էին հետին

դիրքեր: Քաղաքական երկխոսության փոխարեն Հռոմի կղերապետը առաջադրեց զույգ եկեղեցիների միության հին, չարչրկված հիմնահարցը: Հանուն քաղաքական ակնկալությունների՝ Հայոց կաթողիկոսը 1549 թ. օգոստոսի 2-ին ստիպված էր գրավոր հնազանդություն հայտնել Հռոմի պապին: Անշուշտ դա դիվանագիտական զիջում էր և շատ հեռու էր հայերի իրական քաղաքական նկրտումներից:

Բանակցությունների հաջորդ խարսխակայանները դարձան Վիեննան, ապա՝ Վարշավան, ուր Ստեփանոս Ե-ն հանդիպումներ ունեցավ Կարլոս V կայսեր և Սիգիզմունդ II թագավորի հետ: Ավարտելով դիվանագիտական բանակցություններն Արևմուտքում՝ հայկական պատվիրակությունը 1551 թ. Ռուսաստանի վրայով վերադարձավ Հայրենիք:

Եվրոպայում Հայոց կաթողիկոսի վարած բանակցությունները որևէ շոշափելի, դրական արդյունք չտվեցին: Թուրքական ռազմակալման եզրին հայտնված Եվրոպան, որ մեծ դժվարությամբ պաշտպանական պատերազմներ էր մղում, չէր ցանկանում և չէր էլ կարող որևէ գործուն միջամտություն ունենալ Հայերի քաղաքական ճակատագրում: Դավանաբանական ու կրոնական պայքարով առկեցուն եվրոպական միջավայրում Հռոմի պապերն այլևս չէին կատարում արևմտաեվրոպական ընդհանուր միապետի դերը և հետևաբար չէին կարող հակաթուրքական դրոշի ներքո համախմբել տարաբաժան ուժերը: Ուստի հայկական դիվանագիտության առաջին երկխոսությունները քաղաքական իմաստով անհեռանկար էին: Այնուամենայնիվ, Ստեփանոս Սալմաստեցու առաքելությունը ավելորդ չէր. այն օրակարգի հարց դարձրեց Հայաստանի ազատագրության խնդիրը և ուղի հարթեց հետագա քաղաքական երկխոսությունների համար:

Մի քանի տարի անց՝ 1562 թ. մայիսի 20-ին, Հայոց կաթողիկոս Միքայել Ա Սեբաստացին Սեբաստիայի Ս. Աստվածածին մայր եկեղեցում հրավիրում է գաղտնի խորհրդաժողով: Ի տարբերություն կաթողիկոս Ստեփանոս Ե Սալմաստեցու կողմից 1547 թ. Էջմիածնում հրավիրված ժողովի, այս ժողովին մասնակցում էին ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ գործիչներ և, որ շատ կարևոր էր, բարձրացվեց բովանդակ Հայաստանի ազատագրության հարցը: Խորհրդաժողովը որոշում ընդունեց Եվրոպա ուղարկել մի նոր պատվիրակություն, որի ղեկա-

վար նշանակվեց Աբգար Եվդոկացին (Թոխաթեցի)՝ բանիմաց մի անձնավորություն, որ սերում էր Արծրունյաց արքայական ընտանիքից:

1563-1564 թթ. Աբգար Եվդոկացին բանակցություններ է վարում Վենետիկի հանրապետության դոժի՝ Հերոնիմոսի հետ: Պատահական չէ՝ Աբգարի եվրոպական բանագնացության այս նպատակակետը, քանզի XVI դարի կեսերին Վենետիկի հանրապետության և Օսմանյան կայսրության առճակատումը հասել էր իր գագաթնակետին և բնական է, որ Վենետիկում հայերը կարող էին դիտվել որպես հակաթուրքական դաշնության հնարավոր բարեկամներ: Այս շրջանում Վենետիկը հզորագույն ծովային տերությունն էր, որն ուներ 3300 ռազմանավ, 36 հազար ծովային հետևազոր և այլ ուժեր:

Հայաստանի նկատմամբ Վենետիկի հովանավորությունը ստանալու խոստումը ստանալուց հետո Աբգարը ուղևորվում է Հռոմ: 1564 թ. նոյեմբերին նա ընդունվում է Պիոս IV պապի կողմից և նրան ներկայացնում Սեբաստիայի խորհրդաժողովի ընդունած ծածկագիր փաստաթղթերը: Դիմումագրում դարձյալ շեշտվում էր այն գաղափարը, թե հայերը կընդունեն պապի գերիշխանությունը, եթե կաթոլիկ եվրոպան իրենց օգնի ազատագրվելու իսլամի տիրապետությունից: Հատկանշական է, որ Հռոմի կղերականները ասպագա ազատագրված Հայաստանի թաղը խոստանում է Աբգար Եվդոկացուն, որին ուղարկում է Հայաստան՝ հայ-հռոմեական հետագա բանակցությունների համար հայոց կաթողիկոսին Հռոմ առաջնորդելու: 1569 թ. Աբգար Եվդոկացին մանրամասն զեկուցագիր է ներկայացնում Միքայել Սեբաստացուն՝ իր քաղաքական առաքելության վերաբերյալ: Չնայած Աբգարի բանակցությունները եվրոպայում որևէ դրական արդյունքի չհանգեցրին, բայց հայոց ազատագրության գաղափարակիրները չէին վհատվում և շարունակում էին ապավինել կաթոլիկ Արևմուտքի օգնությանը:

1575 թ. հայոց կաթողիկոս Թադևոսը դարձյալ ուղևորվում է եվրոպա և բանակցություններ վարում Հռոմի պապի, Վենետիկի դոժի և Լեհաստանի թագավորի հետ: Նույն թվականին Սսի խաչատուր Բ Զեյթունցի կաթողիկոսը հատուկ ուղերձով դիմում է Գրիգոր XIII պապին և օգնություն հայցում նրանից: Այդպես է վարվում նաև նրա հաջորդ Ագաբիա Ա Զուղայեցի կաթողիկոսը, որը 1584 թվականին

Վատիկան ուղղված դիմումագրում շեշտում էր, թե հայերը պատրաստ են ընդունելու կաթոլիկություն, եթե նրանց ցույց տրվի ռազմաքաղաքական օգնություն ընդդեմ թուրքերի: Հայաստանը համեմատելով անսպառնալից այգու հետ՝ կաթողիկոսը հույս էր հայտնում, թե միայն Հռոմի օգնությամբ հնարավոր կլինի պարսպապատել Հայաստանը և ազատագրել անօրենների տիրապետությունից:

Հնագանդության վերը նշված հինգ աղերսագրերը ցույց են տալիս, որ հայոց ազատագրությանը նախանձախնդիր հայ եկեղեցական գործիչները շրջանառության մեջ դնելով «Դաշանց թղթի» գաղափարները՝ ջանում էին ապահովել Արևմուտքի չստանձնած, չեղած, գոյություն չունեցող պարտականությունները Հայաստանի նկատմամբ: Արևմուտքն ի վիճակի չէր վեր կանգնելու դավանարանական խճողված վեճերից և վարելու քաղաքական իրատես բանակցություններ: Իր հերթին, հայ ազատագրական միտքը չունեի Հայաստանի ազատագրության մշակված իրատես ծրագիր: Հույսը դնելով միայն արտաքին օգնության վրա՝ Հայաստանի ազատագրությունը երազող շարժման գործիչները հստակ պատկերացում չունեին անգամ իրենց անելիքների և ընդհանրապես հայերի դերի մասին:

2. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ XVII ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ

Անարդյունք բանակցությունները կաթոլիկ Արևմուտքի հետ առժամանակ կասեցրին հայ ազատագրական որոնումները: Պարսկա-օսմանյան ավերիչ պատերազմները, որ ընդգրկեցին ամբողջ XVI հարյուրամյակը և XVII դարի առաջին կեսը, նույնպես որևէ հույս չէին թողնում, թե այդ պայմաններում հնարավոր է կազմակերպել ազատագրական որևէ շարժում: Եվ միայն XVII դ. 40-ական թվականների կեսերին դարձյալ օրակարգ մտցվեց Հայաստանի ազատագրության հարցը: Այժմ հայ ազատագրական դեգերումները խթանեցին Կանդիայի (Կրետեի) պատերազմի (1645-1669 թթ.) հետևանքով առաջացած քաղաքական ակնկալությունները: Միջազգային կյանքի այս նշանաբան իրադարձությունն էր, որ առաջ քաշեց Օսմանյան թուրքիայի կալի իրադարձությունն էր, որ առաջ քաշեց Օսմանյան թուրքիայի կեմ ձեռնարկվելիք համաքրիստոնեական խաչակրաց արշավանքի

գաղափարը: Ուստի պատահական չէ, որ Հոռմի կղերապետությունը, Վենետիկի հանրապետությունն ու Ֆրանսիան բազմիցս դիմումներ էին հղում Արևելքի քրիստոնյա եկեղեցիների ղեկավարներին՝ օսմանյան տիրապետության դեմ համատեղ պայքարի ելնելու առաջարկներով, որպես հատուցում խոստանալով պարտված Թուրքիայի ավերակներում կերտել ազգային անկախ քրիստոնեական պետություններ:

Պատերազմի հենց առաջին տարիներին Վենետիկի և Վատիկանի գործակալները քաղաքական գաղտնի բանակցություններ սկսեցին Անտիոքի հունաց պատրիարքի, ասորաց կաթողիկոսի և Սսի հայոց կաթողիկոս Խաչատուր Գ Գաղատացու հետ: Այս առումով չափազանց գործուն գեր է խաղում Հայկալի Ֆրանսիական հյուպատոս Ֆրանսուա Բարոնը, որը հայերին խորհուրդ էր տալիս ակտիվ համագործակցել Արևելքի քրիստոնեական մյուս ժողովուրդների հետ: Իր հերթին Խաչատուր Գաղատացին օգնության դիմումնագրեր է հղում Հոռմի Ալեքսանդր VII պապին, Վենետիկի դոմին, Ֆրանսիայի թագավորին: Հետաքրքիր է, որ 1657 թ. վերջերին Խաչատուր Գաղատացին այցելում է Կանդիա և բանակցություններ վարում Վենետիկի բանակի գլխավոր հրամանատար Ֆրանչեսկո Մարոզինիի հետ: Բանակցությունները շարունակվում են նաև հետագայում՝ 1668 թ.: Ենթադրելի է, որ քաղաքական այս երկխոսությունների հիմնական նյութը պետք է լիներ Հայաստանի ազատագրության հարցը:

Ի տարբերություն XVI դարի, Հայ ազատագրական միտքը այժմ որդեգրում է նոր կողմնորոշում: Ազատագրական շարժման գործիչներն իրենց հույսը կապում են Ֆրանսիայի և հատկապես նրա «Արև-արքայի»՝ Լյուդովիկոս XIV-ի հետ: Հատկանշական է, որ Սսի կաթողիկոս Խաչատուր Գաղատացու՝ Ֆրանսիայի թագավորին ուղղված 1663 թ. փետրվարի 12-ի դիմումնագիրը հենց այդպես էլ հավաստում էր, թե «Հայերը հույս և հավատ ունեն, որ Ձեր օրհնյալ ձեռքերով պիտի կատարվի իրենց փրկությունը»: Ազատագրական շարժման այս նոր շրջագարձը պայմանավորված էր նախ՝ միջազգային կյանքում Ֆրանսիայի անբեկանելի կշռով և ապա՝ Արևելքում նրա վարած չափազանց գործուն հակաթուրքական քաղաքականությամբ:

Փոփոխություն է տեղի ունենում նաև ազատագրական շարժման սոցիալական միջավայրում: Թեև եկեղեցին շարունակում էր վճռորոշ

դեր խաղալ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության մշակման ընագավառում, սակայն պայքարի գործնական կազմակերպմանը ձեռնամուխ է լինում նաև Հայ առևտրական դասը, որն այդ շրջանում արդեն կարևոր դեր էր խաղում հասարակական կյանքում:

Հայ առևտրական բուրժուազիան (առավել հայտնի է խոջայություն անունով), որը առևտրատնտեսական շահախնդրություններով կապված էր Արևելքում լայն տարածում ունեցող Ֆրանսիական կապիտալի հետ, իր երևելի ներկայացուցիչներից մեկին՝ Մուրադ (Շահմուրատ) Բաղիչեցուն 1666 թ. ուղարկում է Ֆրանսիա: Փարիզում Մուրադ Բաղիչեցին մի քանի անգամ այցելում է Լյուդովիկոս XIV-ին, բանակցում նրա և ազդեցիկ նախարար Ժ. Բ. Կոլբերի հետ: Մուրադ Բաղիչեցին առաջինն էր, որ փորձեց մշակել Հայաստանի ազատագրության ծրագիր, որի համաձայն Օսմանյան կայսրության բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները պետք է համատեղ ապստամբություն բարձրացնեն տիրապետող վարչակարգի դեմ և տապալելով այն՝ վերականգնեն ինչպես Բյուզանդական կայսրությունը, այնպես էլ Հայկական թագավորությունը: Այս ծրագրի հիմնական նախապայմանը պետք է լիներ Ֆրանսիայի մասնակցությունը պատերազմին: Հայերը Ֆրանսիական կողմնորոշումից չհրաժարվեցին անգամ Կրետեի պատերազմում Վենետիկի կրած ծանր պարտությունից հետո: Մուրադ Բաղիչեցին շարունակում է բանակցությունները Վերսալի արքունիքի հետ: 1672 թ. նա հատուկ ուղերձով դիմում է Լյուդովիկոս XIV-ին և նրան ներկայացնում հայերի ազատագրական ակնկալիքները: Մուրադ Բաղիչեցին Ֆրանսիայի թագավորին հավաստիացնում է, թե Արևելքի «Քրիստոնյա ժողովուրդներն այլևս չկարողանալով տանել Թուրքիայի տիրապետությունը՝ պատրաստ են ապստամբելու: Այդ բոլոր ժողովուրդներն էլ համոզված են, որ Ձերդ վեհափառությունը չի հապաղի ձեռնարկելու ազատագրական արշավանք, որին երկար ժամանակ մենք սպասում ենք, որպեսզի զենքը ձեռքներիս ապստամբները՝ հենց որ քրիստոնեության գործերը երևան Ձերդ վեհափառության առաջնորդությամբ»: Հատկանշական է, որ նույն ժամանակ (1670 թ.) Ֆրանսիական գործակալ դը Լա Գուզը Երևանից Լյուդովիկոս XIV-ին գրում է. «Հայերն իրենց ազատագրությունն ակնկալում են Ձերդ վեհափառության հաղթական զենքից, և գիտակ լինելով

Ձերդ մեծությանն ու հզորությանը՝ ...Ձերդ վեհափառության մասին խոսում են միմիայն որպես իրենց ազատությունը վերականգնողի»:

Մի վերջին անգամ Լյուդովիկոս XIV-ի հետ բանակցություններ է վարում 1680 թ. Փարիզ ժամանած Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Հովհաննես Թութունջին, որը նախապես եղել էր Եթովպիայում և փորձել այդ երկիրը ևս ներգրավել հակաթուրքական պայքարի մեջ: 1683 թ. նա, Մուրադ Բադրիշեյու և Զաքարիա Սիսիանցու հետ, Սենկյուի արքայական պալատում բանակցում է Ֆրանսիայի թագավորի հետ: Հայֆրանսիական բանակցությունները շուտով ընդհատվում են, քանզի Ֆրանսիան, պատերազմ սկսելով Աուգսբուրգյան լիգայի դեմ՝ ոչ միայն հրաժարվել էր Օսմանյան կայսրության դեմ խաչակրաց արշավանք ձեռնարկելու գաղափարից, այլև իր վրա էր վերցրել Ավստրիայից և գերմանական այլ տերություններից Թուրքիային պաշտպանելու պարտականությունը: Այս հանգամանքը հայ ազատագրական շարժման գործիչներին ստիպեց հերթական անգամ փոխելու քաղաքական կողմնորոշումը:

3. Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ 1677 ԹՎԱԿԱՆԻ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Հայ ազատագրական շարժման արևմտամիրոպական ղեկերումների հերթական դրվագն աղերսվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Զուղայեցու անվան հետ: Զուղայեցին ժամանակի ամենակրթված ու եռանդուն հայ եկեղեցականներից էր: Նա հատկապես նշանավոր էր որպես Հայաստանում և հայկական գաղթավայրերում կաթողիկ քարոզիչների դեմ համադործունեություն ծավալած գործիչ: Նախանձախնդիր էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության դիրքն ու հեղինակությունը բարձրացնելուն: Հայկական գրատպության գործը խթանելու նպատակով նա Եվրոպա է ուղարկում Ոսկան Երևանցուն, Մատթեոս Վանանդեցուն և ուրիշների, որոնք նաև հանձնարարականներ ունեին այնտեղ նպաստավոր կարծիք ստեղծելու Հայաստանի ազատագրության հարցի շուրջ և միաժամանակ հող նախապատրաստելու հայ-արևմտամիրոպական քաղաքական ու դավանաբանական

բանակցությունների համար: Այդ դիտավորությամբ Զուղայեցին նամակագրական կապ է հաստատում Ալեքսանդր VII պապի, Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդ I-ի և այլոց հետ: 1662 թ. կաթողիկոսը Վենետիկ և Հռոմ է ուղարկում Առաքել Բոկոտն (Բոպիկ) վարդապետին, որը բանակցություններ է վարում պապական շրջանակների հետ:

Ս. ԷՋմիածնում Հայաստանի ազատագրության ամբողջ հույսը արդեն դնում էին Հարսուրգների տան վրա: Կրետեի անհաջող պատերազմից հետո հակաթուրքական պայքարի ղեկն իր ձեռքն էր վերցրել Ավստրիան, որը դաշնակցած Ռեյ-Պոպոլիտայի, Վենետիկի, Ռուսաստանի և գերմանական մի քանի իշխանությունների հետ դիմագրավում էր Եվրոպայի կենտրոնում հայտնված թուրքական զորաբանակներին: Լեոպոլդ I-ին ուղարկված խնդրագրում կաթողիկոսը հավաստիացնում էր, թե հայերն իրենց ազատագրական հույսերը միշտ էլ կապել են Հարսուրգների տան հետ: Միաժամանակ կաթողիկոսը վստահեցնում էր, թե հայկական կողմը պատրաստ է դավանաբանական ինչ-ինչ զիջումներ կատարել կաթոլիկ եկեղեցուն: Հասկանալի է, որ այդ հավաստիացումները դիվանագիտական քայլեր էին և չէին արտահայտում իրերի բնական ընթացքը:

Ահա այսպիսի պայմաններում 1677 թ. Ս. ԷՋմիածնում Հակոբ Դ-ն հրավիրում է գաղտնի ժողով, որին մասնակցում էին ինչպես Արցախի և Սյունիքի մելիքների ներկայացուցիչները, այնպես էլ բարձրաստիճան հոգևորականներ, մեծատուններ՝ թվով 12 մարդ: Քննարկման ներկայացված հիմնական հարցերը Հայաստանի ազատագրության, հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների փոխհարաբերություններն էին: Ժողովը որոշում է օգնության խնդրանքով դիմել Հռոմի պապին և հնազանդություն հայտնելով՝ նրա միջնորդությամբ բանակցություններ վարել Արևմուտքի հզոր տերությունների հետ:

Նորությունն այն էր, որ հատուկ քննարկվում է նաև Վրաստանի հետ համագործակցության հարցը: Այդ նպատակով ժողովի կողմից ընտրված պատվիրակությունը, որ գլխավորում էր Հայոց կաթողիկոսը, 1677 թ. հունիսին անցնում է Վրաստան և բանակցություններ վարում Քարթլիի թագավոր Գեորգի XI-ի հետ: Այստեղ մշակվում է հայ-վրացական համատեղ պայքարի ծրագիրը, որի համաձայն հայերը պետք է դիմեին Արևմուտքի, իսկ վրացիները՝ Ռուսաստանի օգնու-

թյանը: Նշելի է, որ Հակոբ Դ-ն, չնայած այդ պատվիրակությանը, հատուկ ուղերձ է հղել Ռուսաստանի ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին և հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ առաջին անգամ օգնություն ակնկալել Ռուսաստանից: 1678 թ. դեկտեմբերին հայկական պատվիրակությունը ժամանում է Կ. Պոլիս, ուր կաթողիկոսը հանդիպումներ է ունենում արևմտահայ նշանավոր հասարակական գործիչների, Սսի կաթողիկոս Եղիազար Այնթափցու և այլոց հետ: Վատիկանի հետ ապագա բանակցությունները նախապատրաստելու համար կաթողիկոսը պատվիրակության անդամներից մեկին՝ Առաքել Բուկոտն վարդապետին, 1679 թ. ուղարկում է Հռոմ, իսկ ինքը, հայ նշանավոր մտավորական Երեմիա Քյոմուրճյանի խորհրդով, թղթակցում է Ռեչ-Պոսպոլիտայի թագավոր Յան Սորեսկու հետ: Վերջինս, որ Եվրոպայի հեղինակավոր միապետներից էր, հայկական որոշ շրջանակներում ղեկավարում էր որպես Հայաստանի ազատագրումը սատարող ամենահավանական եվրոպական քաղաքական գործիչներից մեկը: Հետաքրքիր է, որ ինքը՝ Սորեսկին, կաթողիկոսին ուղղած պատասխան նամակում որոշակի օգնություն էր խոստանում՝ վերականգնելու Հայաստանի քաղաքական անկախությունը: Բայց պատվիրակության գործունեությունն անսպասելիորեն ընդհատվեց, որովհետև 1680 թ. օգոստոսի 1-ին Հակոբ Դ-ն հանկարծամահ եղավ: Պատվիրակության մյուս անդամները ստիպված էին վերադառնալ Հայաստան: Հայարևմտաեվրոպական բանակցություններն առժամանակ հետաձգվեցին:

III. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII դարի I մի

1. ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ա. Իսրայել Օրին եվրոպայում: XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին հայ ազատագրական շարժումը թևակոխում է իր դարձագման նոր, ավելի կազմակերպված փուլը: Ազատագրական շարժման նախադեպը չունեցող այս պատմաշրջանը անխզելիորեն կապված է Իսրայել Օրու անվան հետ:

Իսրայել Օրին որդին էր Սիսիանի մեկիք Իսրայելի, որը Ս. Էջմիածնի 1677 թ. գաղտնի ժողովի կողմից ընտրված պատվիրակության անդամներից մեկն էր: Մեկիք Իսրայելը չափազանց մեծ համարում ուներ հայ քաղաքական շրջանակներում, իսկ նրա ընտանիքը հավակնում էր Պոռչյան նշանավոր իշխանական տոհմից սերված լինելուն: Եվրոպա ուղևորվող մեկիք Իսրայելը իր հետ էր վերցրել 17-ամյա որդուն՝ Ռուկոնի մեկիք Իսրայելը իր հետ էր վերցրել 17-ամյա որդուն՝ Ռուկոն, երեխան նրան այնտեղ կրթության տալու նպատակով: Իհարկե, պատանի Օրին չէր կարող լինել գաղտնի ժողովի մասնակից, հետևաբար և պատվիրակության անդամ, թեև, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, նա ժողովի և պատվիրակության մասին քաջատեղյակ էր: Հակոբ Դ-ի մահից հետո մեկիք Իսրայելը ծանոթ վաճառականներից մեկին խնդրում է որդուն ուղեկցել Եվրոպա, իսկ ինքը վերադառնում է Հայաստան: 1680 թ. վերջերին Օրին հաստատվում է Վենետիկում:

Օրու եվրոպական գործունեությունը լի է անորոշությամբ ու գաղտնիքներով: Միայն հայտնի է, որ երիտասարդ ազնվականն իր ուղևորումը նախ փորձել է առևտրի բնագավառում՝ սկզբում Վենետիկում (1680-1683 թթ.), ապա՝ Փարիզում: Այստեղ էլ յուրացրել է ֆրանսիական նիստուկացը, լեզուն, կենցաղը, ձեռք բերել քաղաքական ու

բ. Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը: XVII դարի վերջերին Արևելյան Հայաստանի կացությունը մնում էր անապոյ: Է՛լ ավելի էր ծանրացել ժողովրդի տնտեսական վիճակը: Պարսիկների հարկային, ազգային ու կրոնական քաղաքականությունը դարձել էր սանձարձակ և մեծ չարիքներ էր պատճառում ժողովրդին: Համապատասխանաբար թուլացել էին նաև Հայ ազատագրական շարժման ոգորումները: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Նահապետ Ա Եղեռացին չէր խրախուսում ազատագրական որևէ աննշան ճիգ և օրնիրուն զրազված էր անգուսպ շահատակություններով: Նույնպիսի դիրք էր գրավել նաև Գանձասարի Սիմեոն կաթողիկոսը: Իսկ վրաց Գեորգի XI թագավորը, որը կուրֆյուրստի ուղերձում հորջորջվում էր որպես «Մեծ Հայաստանի առաջին տեր, իշխան ու առաջնորդ», վաղուց լքել էր ազատագրական շարժման դիրքերը և մահմեդականություն ընդունելով՝ դեգերում էր Պարսկաստանում:

Ահա 20-ամյա տարագրությունից հետո նման միջավայրում էր Հայտնվել Իսրայել Օրին, երբ 1699 թ. գարնանը Կ. Պոլսի և Կարինի վրայով հասել էր Էջմիածին: Այստեղ Մայր աթոռի կողմից նա հանդիպեց անբարյացակամ, անգամ թշնամական վերաբերմունքի և ստիպված շուտափույթ լքեց Էջմիածինը ու մեկնեց Սյունիք:

Այդ ժամանակ Սյունիքում և Արցախում խմորվող ազատագրական ձգտումները գլխավորում էին Հին ազնվատոհմ իշխանական ընտանիքների շառավիղները՝ մելիքները: Եկեղեցական և առևտրական հասարակախավերից հետո մելիքությունը գառնում էր Հայ ազատագրական շարժումը կազմակերպող երրորդ ուժը, որը հատկապես զգացնել տվեց Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը:

Հայ մելիքների այդ ժողովը հրավիրվել է 1699 թ. ապրիլի 9-ին՝ Անգեղակոթի մելիք Սաֆրազի ապարանքում: Ժողովին մասնակցել են Սյունիքի և Արցախի մելիքներ և հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչներ: Այստեղ շուրջ քսան օր բռն ըննարկման առարկա դարձավ Արևելյան Հայաստանը պարսկական տիրապետությունից ազատագրելու հարցը: Դարձյալ տիրապետող էր այն միտումը, թե հայերը միայն սեփական ուժերով անկարող են իրականացնել պատմական այդ գերխնդիրը, ուստի պետք է ապավինել Հռոմի պապի միջամտությանն ու Արևմուտքի որևէ հզոր թագավորից օգնությանը: Տվյալ պահին

մելիքների խորհրդածրոյսը օգնություն էր հայցում Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդ I-ից, Տոսկանայի մեծ դուքս Կոզմաս III-ից և Պֆալցի մեծ իշխան Հովհան Վիլհելմից: Ինչպես և սպասվում էր, առանձին դիմումներ են հղվել Հռոմի Ինոկենտիոս XIII պապին՝ անշուշտ դավանական հնազանդության հավաստիացմամբ: Կարևոր էր հատկապես Հովհան Վիլհելմին հասցեագրված դիմումը, որով մելիքները միակամ հավաստում էին Հայաստանի թագը նրան շնորհելու իրենց որոշումը և թախանձագին խնդրանքը՝ արագացնել գերմանական զորքերի առաքումը Հայաստան:

Կուրֆյուրստին հղված դիմումնագրում հայոց մելիքները հստակորեն մատնանշում էին հակապարսկական ապագա ռազմական գործողություններում իրենց անելիքներն ու դերը: Նրանք հավաստում էին, որ մինչև եվրոպական զորքերի ժամանելը Հայաստան՝ հայերը ստեղծելու են ռազմական ջոկատներ և նախապատրաստվելու են զինված ապստամբության: Սա չափազանց կարևոր հանգամանք էր: Առաջին անգամ փորձ է արվում հաղթահարելու սեփական ուժերի նկատմամբ ավանդական անվստահության բարդույթը և կրավորական ու անգոր կեցվածքից անցնելու առավել գործուն դիրքորոշման: Սույն հանգամանքը որակապես փոխելու էր Հայ ազատագրական շարժման հետագա ընթացքը: Անգեղակոթի ժողովի մյուս կարևոր նորույթը Ռուսաստանի Պետրոս I ցարին հղված դիմումն էր, որը վկայում է, թե նրանից ևս ակնկալվել է ռազմական օգնություն: Ծիշտ է, այդ շրջանում ռուսական գործոնը խիստ անորոշ էր և ոչ հստակ, բայց կարևոր էր, որ այն աստիճանաբար թափանցում էր Հայ ազատագրական շարժման գաղափարաբանության մեջ:

Բացի նշված դիմումներից, Անգեղակոթի ժողովը Օրոն հանձնեց մելիքների կողմից ստորագրված ու կնքված, սակայն չգրված մի թուղթ՝ լիազորելով նրան իրենց անունից, ըստ անհրաժեշտության օգտագործել:

Անգեղակոթի ժողովը խորհրդակցությանը մասնակցած հոգևորականներից Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցին նշանակում է Օրոն օգնական և քարտուղար: Մելիքների դիմումնագրերով և Տիգրանյանցի նախաձեռնությամբ 1699 թ. ապրիլի 29-ին Իսրայել Օրին մեկնում է Եվրոպա՝ հայ-արևմտաեվրոպական բանակցությունները շարունակելու:

գ. Հայաստանի ազատագրության Պֆալցյան ծրագիրը: 1699 թ. սեպտեմբերին Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը ժամանեցին Ղյուսեղգորք, սակայն Հովհան Վիլհելմի հիվանդության պատճառով առժամանակ ստիպված էին երկար սպասել ընդունելության: Այդ ընթացքում Օրին մշակեց Հայաստանի ազատագրման իր առաջին ծրագիրը, որը հայտնի է «Պֆալցյան ծրագիր» անունով:

Ծրագիրը կազմված էր գլխանագիտական բարձր հմտությամբ ու խորաթափանցությամբ: Այն վկայում է նրա հեղինակի բազմակողմանի պատրաստվածության, աշխարհի քաղաքական անցուղարձերի, ռազմական գործի և արվեստի փերաբերյալ խոր ու բազմակողմանի գիտելիքների մասին: Հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ սա չունի իր նախադեպը: Դա առաջին մշակված ծրագիրն էր, որ սկիզբ էր դնում հայ ազգային-ազատագրական քաղաքական գիտակցությանը, գործնական հողի վրա դնում ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը, դրան տալիս առարկայական բովանդակություն: Դրանով այն ոտք դրեց ամբողջ գիտակցական ու կազմակերպված փուլ:

Պֆալցյան ծրագիրը բաղկացած էր 36 կետից: Ծրագրի համաձայն եվրոպական երեք երկրներ՝ Ավստրիան, Տոսկանան և Պֆալցը, Հռոմի պապի հավանությունը ու աջակցությունը կազմելու էին հակաթուրքական Եռյակ դաշինք: Միավորելով իրենց ռազմական ուժերը դաշինքի երկրները արշավանք էին սկսելու դեպի Հայաստան անշուշտ նախապես ապահովելով ինչպես Լեհաստանի, այնպես էլ Ռուսաստանի համաձայնությունը: Այս համոզմունքն ուներ քաղաքական հիմք՝ նկատի ունենալով վերջին երկու երկրների շեշտված հակաթուրքական դիրքորոշումը: Ծրագրում մանրամասն հաշվարկված էին թնդանոթներն ու հրացանները, վառոդն ու ձիերը, զորքն ու զինվորները, պարենն ու անհրաժեշտ մյուս պարագաները: Ռազմական արշավանքի ամբողջ ծախսերը հոգալու էին հայերը: Դաշնակիցների միացյալ 25 հազարանոց զորաբանակը 1700 թ. մայիսին սկսելու էր իր արշավանքը: Անցնելով Բոհեմիայով, Լեհաստանով ու Ռուսաստանով՝ այն Վոլգայի վրայով հանգրվանելու էր Աստրախանում: Նախատեսված էր, որ այստեղ մարտակից զորքերին միանալու էր նաև երկու հազարանոց հայկական մի զորամաս, որը դաշնակիցներին ուղեկցելու էր դեպի Հայաստան: Ռուսաստանի տրամադրած ռազմանավերով բանակը

փոխադրվելու էր Անդրկովկաս և այի էր հանվելու պարսկական սահմանագլխում, որտեղից էլ պետք է սկսվեր ազատագրական արշավանքը դեպի Հայաստան: Ծրագրում կարևոր տեղ էր հատկացված հայկական ապստամբական ուժերի գործունեությանը: Այն պահին, երբ դաշնակից ուժերը մուտք կգործեին Հայաստան, անմիջապես սկսվելու էր համընդհանուր զինված ապստամբությունն և 100 հազարանոց զինված հայկական բանակի վրա էր ընկնելու Հայաստանն ազատագրելու հիմնական հոգսը: Փաստորեն, օտար բանակի ներկայությունը ծառայելու էր սոսկ որպես ազդակ, իսկ Հայաստանի ազատագրումն իրականացնելու էին հայ ապստամբական ուժերը: Ենթադրվում էր, որ հակապարսկական ապստամբությունն սկսելուց անմիջապես հետո արևմտահայերի 80 հազարանոց մի զորամաս օգնության էր շտապելու իր արևելահայ եղբայրներին: Սա գործողություններին տալու էր համահայկական բովանդակություն և ընթացք: Ամբողջ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման համար Օրին նախատեսում էր ընդամենը 20-25 օր, որը հնարավոր էր համարվում, հաշվի առնելով այստեղ պարսկական ռազմական ուժերի սակավությունն ու թերզինվածությունը և ուխտակից բանակների կազմակերպվածությունն ու տեխնիկան: Կարևոր գործոն էր նաև հայերի խանդավառությունն ու կամքը: Թերևս չափազանցություն էր միայն հայ ապստամբական ուժերի թվաքանակը, որը չէր արտահայտում իրական վիճակը: Ծրագրի համաձայն այս արշավանքին մասնակցելու էր նաև Ռուսաստանը, սակայն մեկ այլ ուղղությամբ: 30-հազարանոց ռուսական բանակը Հյուսիսային Կովկասից շարժվելու էր դեպի Վրաստան և օգնելու էր վրաց ժողովրդին՝ ազատագրվելու օտար տիրապետությունից: Օրին հմտորեն շեշտում էր երկու ժողովուրդների ազատագրական համատեղ բնույթը՝ հայաստանն ազատագրվելու էր Եռյակ դաշինքի, իսկ Վրաստանը՝ Ռուսաստանի կողմից: Ազատագրված Հայաստանի բնակավայրերում պարզվելու էին Բրիտոսի խաչելությունն ու Գրիգոր Լուսավորչի պարզվելու էին Բրիտոսի խաչելությունն ու Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարները պատկերող հայկական դրոշները: Անմիջապես վերականգնվելու էր Արևելյան Հայաստանի անկախությունը, որի թագականգնվելու էր Արևելյան Հայաստանի անկախությունը, որի թագավոր էր հռչակվելու Հովհան Վիլհելմը: Հայաստանի սահմաններում էր հռչակվելու էին՝ Լոռին, Գանձակը, Գեղարքունիքը, Արցախը, Սյունիքը և այլն:

հետևակ և 10 հազար հեծյալ)՝ անհրաժեշտ քանակությամբ թնդանոթներով, ռազմերթ էր սկսելու նույն թվականի հոկտեմբերի սկզբներին: Բանակի մի մասը՝ 15 հազար զինվոր, շարժվելու էր ցամաքային ճանապարհով՝ Թերեք-Դերբենդ ուղղությամբ: Մյուս զորագունդը՝ 10 հազար զինվորներով, ճանապարհվելու էր Կասպից ծովով: Նիզովայի նավահանգստում ափ իջնելուց հետո ռուսական բանակը սրբնթաց երթով շարժվելու էր հետևյալ չորս ուղղություններով՝ 1. Գանձակ, 2. Լոռի, 3. Կապան, 4. Նախիջևան: Նախիջևանում ռուսական զորքերին միանալու էին հայկական ապստամբական ուժերը (չուրջ 100 հազար զինվոր) և համատեղ սկսելու էին Հայաստանի ազատագրության ծրագրի իրականացումը: Հարվածի հիմնական ուղղությունը պետք է լիներ Երևանը, որը գրավելուց հետո ավարտվելու էր Հայաստանի արևելյան հատվածի ազատագրումը և վերականգնվելու էր հայկական պետականությունը: Ռազմարշավի ամբողջ ծախսերը հոգալու էր հայկական կողմը: Ռուսական բանակը լիովին ապահովվելու էր պարենով, հաղորդակցության միջոցներով: Ներկայացված փաստաթղթում Օրին քանիցս շեշտում է Հայաստանի տնտեսական հարուստ կյանքի, մեծաշահ առևտրի, հանքավայրերի մասին, որով կարձես ցանկանում էր շահագրգռել ռուսական կողմին: Ռազմական այս ամբողջ արշավանքը, այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը պետք է տեղի ունենար շուրջ 20 օրվա ընթացքում: Կարևոր է, որ Օրին Հայաստանի հնարավոր դաշնակցի դերը հատկացնում էր Վրաստանին, որի գահագուրկ թագավոր Արշիլ II-ը այդ ժամանակ ապաստան էր գտել Մոսկվայում: Անձնական հանդիպումների ժամանակ Արշիլը Օրինը հավաստիացրել էր, թե վրաց ժողովուրդը ևս կապստամբի, եթե ռուսական մի փոքրաթիվ զորամաս մտնի Վրաստան: Փաստորեն երկու երկրներում էլ պետականության վերականգնման հիմնական ուժը լինելու էին ազգային-ազատագրական բանակները, իսկ Ռուսաստանը առավելապես հանդես էր գալու որպես երաշխավոր: Եթե միջազգային դրություն վատթարացման դեպքում Թուրքիան փորձեր խառնվել իրադարձություններին հօգուտ Պարսկաստանի, նախատեսվում էր եվրոպական երկրների միջամտությունը: Օրին ծրագրին կցել էր Հայաստանի և հարևան երկրների ձեռնարկար քարտեզը, որպեսզի ռուսական ռազմական գործիչներն առավել առարկայական պատկերացում ունենային Հայաստա-

նի ճանապարհների, քաղաքների, բերդերի տեղագրության ու տեղանքի մասին: Այս ծրագրում որևէ խոսք չկար հայերի դավանափոխության մասին, որ նախորդ ծրագրի հիմնականներից մեկն էր: Դա բնական էր ու հասկանալի, քանզի ռուսական կողմին հարցի այդ մասը բնավ չէր հետաքրքրում:

Ծրագիրը կազմված էր Հայաստանի, Կովկասի ու Մերձավոր Արևելքի կացության քաջատեղյակությամբ: Փաստաթղթի հեղինակի բացատրություններն ու առաջարկությունները հիմնավորված էին ու համոզիչ: Նախորդ ծրագրի հետ համեմատած սա առավել իրատեսական էր և ուներ ավելի գործնական բնույթ:

Ծրագիրն ու քարտեզը խիստ հետաքրքրեցին Պետրոս I-ին, և նա ցանկություն հայտնեց անձամբ բացատրություններ ստանալ նրա հեղինակից: Պետրոս I-ի և Օրին առաջին տեսակցությունը տեղի ունեցավ 1701 թ. հոկտեմբերի 7-ին իշխան Գոլովինի պալատում: Թագապետը ուշի-ուշով լսեց հայ բանագնացին և համոզվեց, որ գործ ունի լավիմաց մեկի հետ, որը կարող էր օգտակար լինել իր քաղաքական տաքրքրություն էր ցուցաբերում իր երկրի հարավային սահմաններից այն կողմ գտնվող տարածքների նկատմամբ, ցանկանում էր ընդարձակել իր քաղաքական ազդեցության ոլորտը Արևելքում, ամրանալ Կասպից ծովի ափերին և վերահսկողություն հաստատել մետաքսի շահաբեր շրջանների վրա: Այս խնդիրների իրագործման ճանապարհին, անշուշտ, հայերն ու Հայաստանը կարող էին անգնահատելի ծառայություններ մատուցել: Փաստորեն ռուսական կողմը ևս շահագրգռված էր Հայաստանի անկախության վերականգնմամբ և նման հազրգույն էր Հայաստանի անկախության ընդհատմանը իր նպատակներով: Երկրի անկախությունը բխում էր Ռուսաստանի քաղաքական երկրի առկայությունը բխում էր Ռուսաստանի քաղաքական շահերից: Հանդիպման վերջում ցարը որոշակիորեն հայտնեց, որ ինքը ընդառաջելու է հայերի այս դիմումին, որը հնարավոր կլիներ Հյուսիսային պատերազմի ավարտից հետո: Ժամանակ չկորցնելու համար նա հայ ղեկավարներին խորհուրդ տվեց շարունակել հայ-ռուսական երկխոսությունը և նախապատրաստվել ապագա իրադարձություններին: Դեռ ավելին, 1702 թ. մարտին Պետրոս I-ը հատուկ գրություններով վերապահեց Օրինը իր ծրագրի մասին հայտնել մեծ լիքներին և հոգևոր առաջնորդներին:

Ֆրանսիացի միսիոներները, որ միաժամանակ զբաղված էին հետախուզական տվյալներ հավաքելով, փորձեցին անբարենպաստ կարծիք ստեղծել դեսպանություն և անձամբ Օրու նկատմամբ: Քաջ գիտակցելով Օրու դեսպանություն նպատակները՝ Ֆրանսիացիներն ամեն կերպ աշխատում էին խոչընդոտել նրա հանդիպումը շահի հետ: Հենց Ֆրանսիացիների ջանքերով էր, որ իմացվեց ու տարածվեց դեսպանի հայ լինելու հանգամանքը, որն անսպասելի և ցնցող տպավորություն թողեց պարսկական քաղաքական-դիվանագիտական շրջանակներում: Չպետք է մոռանալ, որ Օրին պաշտոնապես համարվում էր նաև Հոռմի պապի դեսպանորդ և հնարավոր չէր վերջնականապես խոչընդոտել նրա բանագնացությունը: Ավելին, Օրին հանդիսավորությունը ընդունվեց շահի կողմից: Հուսեյն I-ը զրականորեն վերաբերվեց պապի խնդրանքին՝ Պարսկաստանում քրիստոնյաների վիճակը բարելավելու վերաբերյալ: Շահը, սակայն, առանձին գրություն ուղարկեց ցարին, որը լի էր հայերի նկատմամբ անբարյացակամ արտահայտություններով, այստեղ նա հասկացնում էր, որ չի խրախուսում հայ-ռուսական մերձեցումը:

Կատարելով իր դեսպանական առաքելությունը՝ 1709 թ. օգոստոսի կեսերին Օրին Սպահանից հետ վերադարձավ: Ամբողջ երկու տարի նա մնաց Անդրկովկասում: Դժվար չէ կռահել, թե այդքան երկար ժամանակ ինչու էր նա զբաղված. Օրին եռանդուն գործունեություն էր ծավալել հայ քաղաքական ուժերին համախմբելու, նրանց դեպի Ռուսաստան կողմնորոշելու ուղղությամբ: Անձամբ հանդիպել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր Ա Զուղայեցու և Գանձասարի կաթողիկոս Նսայի Հասան-Ջալալյանի հետ: Առավել երկար նա մնաց Սյունիքում և Արցախում, համախմբեց տեղական ուժերը, Աստրախանից ստացված զենքերը բաժանեց ըստ անհրաժեշտության: Հանդիպումներ ունեցավ նաև վրաց ռազմաքաղաքական գործիչների հետ՝ պայմանավորվելով հետագա միասնական գործողությունների մասին: Գանձասարի կաթողիկոս Նսայի Հասան-Ջալալյանը, Օրու գաղափարներով խանդավառված, միացավ նրա պատվիրակությանը՝ ռուսաց ցարին անձամբ բացատրություններ տալու նպատակով: Այս հանգամանքը հայ-ռուսական հետագա հարաբերություններին տալու էր ավելի գործնական ու պաշտոնական բնույթ: Ի վերջո, 1711 թ. ամռա-

նը պատվիրակությունը Կասպից ծովով նավարկեց մինչև Աստրախան, ուր հասավ օգոստոսի սկզբներին: Այստեղից ցամաքային ճանապարհով Օրին շտապում էր վերադառնալ Մոսկվա: Նրա համար Ռուսաստանի պարսկական արշավանքի ուրվագիծը դարձել էր ավելի ու ավելի որոշակի: Սակայն տեղի ունեցավ անսպասելին. օգոստոսի վերջերին ուժերի ծաղկուն շրջանում, 50 տարեկանում, կասկածելի ու մութ հանգամանքներում Աստրախանում հանկարծամահ եղավ հայ ազատագրական շարժման անխոջ և եռանդուն գործիչը: Նսայի կաթողիկոսը Աստրախանի հայկական եկեղեցու բակում կատարելով Օրու թաղման կարգը՝ ձեռնունայն վերադարձավ Արցախ:

Պատվիրակության փաստաթղթերն ու իրերը ցիրուցան եղան և անհետացան: Օրու մահվան մասին Պետրոս I-ը իմացավ Կազանի նահանգապետ Պ. Մ. Ապրակսինի՝ ցարին ուղղված 1711 թ. նոյեմբերի 7-ի գրությունից: Օրու մահվանից ուղիղ 11 տարի անց՝ 1722 թ., Պետրոս I-ը վերջապես կազմակերպեց պարսկական արշավանքը: Բայց այդ արշավանքը չունեցավ այն արդյունքը, որի համար ապրել և պայքարել էր ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչն ու հայ մեծ մտածողը:

2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ XVIII դարի 20-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

ա. Պետրոս I-ի պարսկական արշավանքը: Ռուսաստանի պատերազմը Բալթիկ ծովի շրջանում ավելի հաջողությամբ էր ընթանում XVIII դ. 10-ական թվականներին: Երբ ակնհայտ դարձավ, որ հաղթանակը չվեհների դեմ ժամանակի խնդիր է, Պետրոս I-ը սկսեց նախապատրաստվել Կասպից ծովի ափերին ամրապնդվելու խնդրի իրականացմանը: Դրա համար նախապես անհրաժեշտ էր ապահովել տեղական ժողովուրդների՝ հատկապես հայերի ու վրացիների աջակցությունը, ինչպես ժամանակին հավաստիացրել էր Իսրայել Օրին: Անհրաժեշտ էր նաև թարմացնել տեղեկությունները Պարսկաստանում տիրող իրավիճակի մասին: Ահա այս նպատակներն էին հետապնդում

չունենք: Գոյութիւն ունենին սոսկ փոքրաթիւ, առանձին, անկանոն մեղքական ջոկատներ, որոնք լեզգիների արշավանքների ժամանակ, երբ պարսկական անդրկովկասյան ուժերն ի վիճակի էին հակահարված տալու, Արցախի, Լոռու, Սյունիքի ինքնապաշտպանութեան գործը վերցնում էին իրենց վրա: Ինքնապաշտպանական այս մարտերի ժամանակ է, որ Արցախի բոլոր մելիքութիւններում, մասամբ նաև Սյունիքում և Լոռիում, ստեղծվում են ռազմական ամրացված շրջաններ, որոնք հայտնի են սղնախներ անվամբ: Արցախում սղնախները կազմակերպվել են հիմնականում հին (Ջրաբերդ, Քարազյուխ-Շոշ և այլն) կամ նոր (Գյուլիստան, Ավետարանոց և այլն) ամրոցների շրջակայքում: 20-ական թվականների սկզբներին Արցախի սղնախներն ունեին մի քանի տասնյակ հազարի հասնող, հիմնականում հեծյալ, մարտիկներ:

Հայկական զինված ուժերի ստեղծման գործում կարևոր դեր են խաղացել Ավան հարյուրապետը, մելիք Հովսեփը, իսկ բնդհանուր կազմակերպիչն ու գաղափարախոսը Եսայի Հասան-Ջալալյանն էր: Դեռևս 1717 թ. Ավան հարյուրապետը Շոշում ստեղծեց ռազմական մի հզոր հենակետ՝ կամավորական հիմունքներով հավաքված մարտունակ կայազորով, որն իրեն փառքով պսակեց 1722 թ. գարնանը լեզգիների ասպատակութիւնները հետ մղելու ժամանակ: Այսպիսով, տեղի ունեցավ պատմական չափազանց կարևորագույն իրադարձութիւն՝ հայկական պետականութեան կորստից հետո առաջին անգամ վերականգնվում էր հայկական կանոնավոր բանակը, որը կարող էր մղել ոչ միայն պաշտպանական, այլև հարձակողական մարտեր:

Հայկական ռազմական ուժերի առկայութիւնը մասամբ կարող էր փոխել ազատագրական լեզգեղի բուն էութիւնը: Հայաստանի ազատագրման և հայկական պետականութեան վերականգնման գործում, արտաքին ուժերի հետ միասին, կարևոր գործոն էր դառնում նաև հայկական զինված ուժը: Պետրոս I-ի պարսկական արշավանքը լավագույն առիթ էր դրսևորելու, ցույց տալու, թե ինչի էր ընդունակ հայոց զորքը: Այսպիսով, հայերը չմնացին կողմնակի դիտողի դերում և պատրաստ էին իրենց ջանքերը ներդնելու սեփական հայրենիքի ազատագրման գործին: Սա էր XVIII դարի սկզբների հայ ազատագրական շարժման գլխավոր առանձնահատկութիւնը:

Դեպի Կասպիականի արևմտյան ափերն արշավող ռուսական բանակի կազմում գործում էին նաև հայերից կազմված առանձին ջոկատներ: Նշանավոր էր հատկապես Հայկական հսկազորոն՝ Պետրոսի Սարգիս Գիւլանենցու հրամանատարութեամբ: Գործում էին նաև հայկական այլ զորաջոկատներ, որոնց հրամանատարներն էին Աղա-զար գի Խաչիկը, Այվազ Արրամովը, Յակով Շամիրովը և ուրիշներ: Այս զորամասերի կազմակերպման, զինման ու հանդերձավորման գործը գլխավորել է Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցը: Պետք է ենթադրել, որ Խաչիկ Օրու գնած զենքի մի մասը այդ ժամանակ տրամադրվեց նորաստեղծ հայկական զորամասերին: Մերձկասպյան տարածքներում տեղակայված ռուսական բանակի կազմում ընդգրկված հայ զինվորների թիւը կազմում էր շուրջ 2500 մարդ:

1722 թ. ամռանը հայկական կանոնավոր 12 հազարանոց զորաբանակը՝ Ավան հարյուրապետի և Եսայի Հասան-Ջալալյանի հրամանատարութեամբ, դուրս եկավ Արցախից և շարժվեց վրացական 30-հազարանոց բանակին ընդառաջ: Հանդիպման վայր էր նշանակված Գանձակից ոչ հեռու գտնվող Չոլակ գյուղը: 1722 թ. սեպտեմբերի 22-ին նշանակված վայրում «մեծավ շուքով» տեղի ունեցավ հայ-վրացական բանակների հանդիպումը, որը անասելի ոգևորութիւն առաջացրեց երկու կողմերում: Միացյալ բանակի առջև ելույթներ ունեցան Վախթանգ թագավորն ու Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Նշվեց, որ այստեղից պետք է շարժվեն Շամախի և սպասեն ռուսական բանակի հայտնվելուն, որը պետք է ժամաներ հոկտեմբերի սկզբներին: Այնուհայտնվելուն, որը պետք է ժամաներ հոկտեմբերի սկզբներին: Այնուհետև վրաց, հայկական և ռուսական միացյալ ուժերով սկսելու էին հաջորդական արշավանքը դեպի Երևան, որի արդյունքում ազատագրական արշավանքը կարող էր նաև ամբողջ Արևելյան Հայաստանը: Հայ ազատագրական շարժումը երբեք այնքան մոտ էր եղել իր երազանքի իրականացմանը: Ազատագրական մեծ արշավանքին մնացել էին հաշվված օրեր, մանր: Ազատագրական մեծ թագավորի գալը: Մինչդեռ իրադարձութիւնները զարգանում էին հայերի համար ոչ ցանկալի հունով:

Դեռևս 1722 թ. հուլիսին ռուսական 44-հազարանոց բանակը Պետրոս I-ի հրամանատարութեամբ դուրս գալով Աստրախանից՝ շարժվեց հարավ: Օգոստոսի 23-ին ռուսները գրավեցին Դերբենդը: Նախահաշված էր, որ ռուսական բանակն այստեղից թեքվելու էր դեպի հա-

Վախթանգին մեղադրելով պետական դավաճանություն մեջ՝ նրան գահընկեց արեց: Ռուսաստանի փորձերը՝ փրկել իր հովանավորյալին, անարդյունք եղան: Գահազուրկ Վախթանգը ստիպված էր փախչել Ռուսաստան: Ապստամբ հայերը զրկվեցին իրենց դաշնակցից և ստիպված էին միայնակ շարունակել պայքարը:

Արցախի վերագարձած հայկական զինական ուժերը ազատագրական կռիվների միջոցով երկրամասից դուրս քչեցին պարսկական վարչակազմին և զորամասերին: Փաստորեն, 1722 թ. վերջերին և 1723 թ. սկզբներին ամբողջ Արցախն ազատագրված էր պարսկական իշխանության մնացուկներից: Վերացան պարսկական կառավարման ու հարկային համակարգերը, տեղական կառավարումն անցավ հայերի ձեռքը: Աստիճանաբար մտցվեցին կառավարման, հարկահավաքման միանգամայն նոր ձևեր: Ոչնչացվեցին հարկային բոլոր հին ցուցակները, ժողովուրդն ազատվեց դարեր ի վեր “սրբագործված” բռնություններից ու կամայականություններից: Շարժման առաջնորդ Եսայի Հասան-Ջալալյանը տեղի ունեցած երևույթները գնահատել է որպես հայոց ազգային հանգած իշխանության «նոր նորոգում»: Արցախի հայկական իշխանության գործառույթներն իրականացնում էին տեղական մելիքական հին տոհմերի ներկայացուցիչները, որոնց գործունեությունը համակարգում էր Եսայի Հասան-Ջալալյանը:

Հատկապես մեծ հաջողություններ ձեռք բերվեցին գինված ուժերի ամրապնդման ուղղությամբ: Կազմակերպվեցին ռազմական ամրացված հինգ շրջաններ՝ սղնախներ: Դրանք էին՝ Դիզակի, Խաչենի, Ջրաբերդի, Շոշի և Գյուլիստանի: Յուրաքանչյուր սղնախ ուներ շուրջ 6 հազար զինվոր: Սղնախների գինված ուժերի ընդհանուր թիվը տատանվում էր 30-40 հազարի միջև: Հրամանատարներն էին Ավան, Սարգիս, Եսայի, Թարխան և այլ զորավարներ: Ընդհանուր զորահրամանատարն էր Ավան հարյուրապետը: Զինվածությունը բավարար էր, վառոդն ու հրազենը հիմնականում պատրաստում էին տեղում:

Արցախի զինական ուժերը հաջողությամբ հետ են մղում պարսկական պատժիչ զորաբանակների արշավանքները: Օրինակ՝ 1723 թ. հոկտեմբերին Հազրուխում տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ պարսկական 40-հազարանոց բանակը պարտություն կրեց և կորցնելով 2000 մարդ՝ հետ նահանջեց: Արցախի ինքնավար իշխանություն-

Ներսէս ստիպւած էին ռազմական ընդհարման մեջ մտնել զրաից եկած ռաբրդէն Արցախի որոշ շրջաններում հիմնաւորւած թուրք (աղբրեջանցի) ավատատերերի և ելուզակային ջոկատների հետ, որոնք, օգտվելով պարսկական կենտրոնական իշխանութեան թուլացումից, փորձում էին իրենց ձեռքը վերցնել Արցախի հարկահավաքութիւնը կամ զբաղվում էին հայկական գյուղերի թալանով: 1724 թ. սրանք ևս ջախջախիչ պարտութիւն կրեցին Զրաբրդի և Գյուլիստանի զինված ուժերից և մինչև օսմանյան թուրքերի հայտնվելը, այլևս չէին համարուժերից և մինչև օսմանյան թուրքերի հայտնվելը, այլևս չէին համարուժակվում պահանջներ ներկայացնել Արցախի մելիքներին: Այսպիսով, Արցախի հայկական իշխանութիւնը գնալով ավելի ու ավելի էր ամբարայնգվում ու կայունանում:

Անշուշտ, հայ ազատագրական շարժումը շարունակում էր ապավինել Ռուսաստանի օգնության հույսին և այդ ակնկալություններ էլ նոր խնդրագրեր էին ուղարկվում ցարական արքունիք։ Սակայն Պետրոս I-ին դրական մահից հետո (հունվար, 1725 թ.) ռուսական քաղաքական ու ռազմական շրջանակներում թուլանում էր հետաքրքրությունը Անդրկովկասի նկատմամբ, որի արդյունքը եղան հայերին տրված անորոշ, խուսափողական պատասխանները և, ի վերջո, Անդրկովկասից հեռանալու միտումների առաջ գալը։

Գ. Թուրքական արշավանքը Արևելյան Հայաստան: Երեւանի և Արցախի հերոսամարտերը: Պարսկաստանի թուլացումն ու մասնատումը, Ռուսաստանի անսրող հետաքրքրությունն Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց վրա բեռեցին Օսմանյան Թուրքիայի ուշագրությունը: Թուրքիան ուշի-ուշով հետևում էր տարածաշրջանում տեղի թյունը: Թուրքիան ուշի-ուշով հետևում էր տարածաշրջանում տեղի թյունը: Թուրքիան ուշի-ուշով հետևում էր տարածաշրջանում տեղի թյունը: Թուրքիան ուշի-ուշով հետևում էր տարածաշրջանում տեղի թյունը:

1722 թ. փերջերին էրգրումում կենտրոնացված թուրքական 100-
հազարանոց բանակը պատրաստ էր ներխուժելու Անդրկովկաս: Այս-
տեղ էին բախվում ռուսական և թուրքական շահերը և կողմերն աշ-
խատում էին համակրանք փնտրել տեղական ժողովուրդների շրջա-
նում: Հենց թուրքերի դրդումով էր, որ կովկասյան լեռնականները, և
մասնավորապես լեզգիները, սկսեցին ասպատակել Անդրկովկասը և
հենակետեր ստեղծել թուրքական ռազմակալման համար: Իր հերթին,
Ռուսաստանը չէր թուլացնում երկխոսությունը ու կապերը հայ և

վրաց քաղաքական գործիչների հետ և ամրապնդելով կասպից ծովի ափերին՝ պատրաստվում էր ավելի վճռական քայլի դիմել՝ գրավել Անդրկովկասը:

Ռուսներին կանխելու նպատակով 1723 թ. գարնանը թուրքական բանակը ներխուժեց Անդրկովկասի սահմանները և սրբնթաց շարժվեց դեպի Թիֆլիս, որը հունիսին առանց մարտերի հանձնվեց: Այնուհետև թուրքական բանակը ձեռնամուխ եղավ երկրամասի նվաճմանը: Աշնանը թուրքերը փորձեցին գրավել Գանձակը, որտեղից ուղիղ ճանապարհ էր սկսվում դեպի հայկական սղնախներ: Իրավիճակի այս կտրուկ փոփոխումը և վատթարացումը որոշակիացնում են հայ ազատագրական շարժման հետագա պայքարի ուղղվածությունը: Այժմ օրակարգի հարց է դառնում թուրքական ռազմականության փտանգի դեմ պայքարը, որն, անշուշտ, շատ ավելի բարդ էր ու դժվար և անպայման պահանջում էր Ռուսաստանի միջամտությունը:

Նոր իրադրությունը Ռուսաստանին ստիպում էր դիմել համարժեք քայլերի: Անհրաժեշտ էր ապահովել տեղական բնակչության, հատկապես հայերի հետ հաստատված լավ հարաբերությունները: Ահա այս նպատակն էր հետապնդում Պետրոս Մեծի անձնական ներկայացուցիչ Իվան Կարապետի (Հովհաննես Շիրվանյան) բանազնացությունը Հայաստան: Իվան Կարապետը Պետերբուրգում բնակվող մեծահարուստ վաճառական էր, որին անձամբ ճանաչում էր կայսրը, և պատահական է, որ նրան էր վստահվել այս հուլիս կարևոր առաքելությունը: 1723 թ. հունիսի 3-ին ռազմական ու դիվանագիտական նշանավոր գործիչների ներկայությամբ ցարն ընդունում է նրան և հանձնում իր «Կայսերական ողորմածությունն ու ողջունները Պարսկաստանում ապրող ազնիվ հայ ժողովրդին» խորագիրը կրող հրովարտակ-նամակը ու մի առանձին հուշագիր՝ ի պատասխան այն խնդրագրերի, որ իրեն էին ուղարկել Ավան, Սարգիս հարյուրապետերն ու Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Կայսրը հայերին հուսադրում էր, որ ինքն անպայման օգնելու է նրանց, միայն թե չթուլացնեն իրենց դիմադրությունը, չկորցնեն հույսը և համբերեն այնքան, «մինչև որ մենք ի վիճակի կլինենք նրանց օգնության գնալու՝ հարկ եղած և հզոր միջոցներով»:

1724 թ. սկզբներին իվան Կարապետն արդեն Արցախում էր: Պետրոս Մեծի հրովարտակը պարզորոշ վկայում է, որ Ռուսաստանը

տվյալ պահին ի վիճակի չէր հայերին ցույց տալ ակնկալվող օգնությունը: Ինքր՝ ուսաց կայսրն էր խորհուրդ տալիս, թե հայերը պետք է հանգիստ մնան իրենց տեղում, մինչև որ Ռուսաստանը հնարավորություն կունենա հոգալ նրանց ազատություն մասին: Հրովարտակաները թեև զուրկ էին որոշակիությունից, բայց գոհունակությամբ ընդունվեցին հայ ազատագրական շարժման գործիչների կողմից: Ցարական խոստումներով խանդավառ՝ նրանց մնում էր առայժմ ապավինել սեփական ուժերին և միայնակ շարունակել պայքարը թուրքերի դեմ:

Իվան Կարապետը մեծ ջանքեր թափեց Արցախում նկատվող վհատության լարվածությունը փարատելու, կարգ ու կանոն հաստատելու ուղղությամբ: Լայնախոհ և հեռատես այս գործիչը հետևողական աշխատանք կատարեց Հայ ազատագրական շարժման ղեկավարներին հաշտեցնելու: Գանձակի շահական վարչակազմի հետ: Նա մշակեց համագործակցության մի ծրագիր ընդդեմ թուրքերի, որով երեկվա հակառակորդները՝ Հայերն ու պարսիկները, համախմբվեցին ընդհանուր թշնամու թուրքերի դեմ: Նրա գործուն մասնակցությամբ 1724 թ. մարտի 24-ին Գանձակի մահմեդականների և սղնախների միջև կնքվեց փոխադարձ օգնություն պայմանագիր: Նույն թվականի մայիսին Իվան Կարապետը Ավան հարյուրապետի երկու հազարանոց զորաջոկատով գնաց տեղի ապստամբական ուժերին օգնելու համար: Նա փորձում էր միավորել հայկական ապստամբական բոլոր ուժերը, վերջ տալ երկպառակություններին, անջատողականությունը: Նրա խորհրդով ազատագրական շարժման գործիչները նոր համախոսական դիմումներ հղեցին Պետրոս ցարին՝ նորից հուսալով ու խնդրելով նրա հովանավորությունը: Պետրոս I-ը հուշացրեց իր պատասխանը, որտեղ պաշտոնապես հայտարարում էր. «Մենք Հայ ժողովրդին վերցնում ենք մեր առանձնահատուկ կայսերական ողորմածության և պաշտպանության ներքո»:

Թեև Ռուսաստանը այսպիսի խոստումներ էր տալիս հայերին և հուսադրում նրանց, մյուս կողմից՝ առաջնորդվելով իր քաղաքական առաջնահերթ շահերով, շտապեց Թուրքիայի հետ բարեկամել իր հարաբերությունները: 1724 թ. հունիսի 12-ին Կ. Պոլսում կնքվեց ռուս-թուրքական պայմանագիր, որով Թուրքիան ճանաչում էր Ռուսաստանի տիրապետությունը Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում:

Առաջին և կարևորագույն խնդիրը ազատագրական շարժման մյուս կենտրոնների հետ կապ հաստատելն էր, ինչպես, օրինակ՝ Արցախի և Վրաստանի հետ: Կապերի հաստատումն ինքնանպատակ չէր, անհրաժեշտ էր ազատագրական ճիգերը փոխհամաձայնեցնել և, եթե հնարավոր է, դրսից ռազմական օգնություն ստանալ: Ահա այս նպատակով է, որ 1722 թ. սկզբներին մեղրեցի Ստեփանոս Շահումյանը, Սյունիքի մելիքների և տանուտերերի հանձնարարությամբ, մեկնում է Թիֆլիս՝ Վրաստանի թագավոր Վախթանգ VI-ի հետ հանդիպելու: Վախթանգի հանձնարարությամբ Ստեփանոս Շահումյանի հետ բանակցություններ է վարում թագածառանգ Շահնավադը: Այդ ժամանակ վրացական բանակում մեծ թվով հայ զինվորականներ կային: Հայերն աչքի էին ընկնում իրենց խիզախությամբ ու հայտնի էին որպես կարգապահ զինվորականներ: Նրանց մի մասը բնիկ վրաստանցիներ էին, քիչ չէին նաև Հայաստանի տարրեր շրջաններից Վրաստան տեղափոխվածները: Եվ ահա, Շահնավադը Ստեփանոս Շահումյանին ներկայացնում է նրանցից մեկին՝ Դավիթ Բեկին, որը լավագույնս կարող էր համախմբել Սյունիքի ազատագրական ուժերն ու զխափորել պայքարը պարսիկների դեմ:

Դավիթ Բեկը Վախթանգ թագավորի մերձավոր զորականներից էր և նշանավոր էր վրացական բանակում իր հեղինակությունը ու քաջագործություններով: Ենթադրելի է, որ նա ծագումով սյունեցի էր և պատահական չէր հենց նրան Սյունիք ուղարկելը: Վախթանգն այդքան պատասխանատու գործ կարող էր հանձնարարել միայն վստահելի ու զիտակ մարդու, ինչպիսին հանդիսանում էր Դավիթ Բեկը:

Իր մերձավորագույն զինակիցներից ստեղծելով 30 հոգիանոց ջուկատ, որի մեջ էին Բայանդուրը, Գորգին, Ավթանդիլը, Հովհաննեսը և ուրիշներ, Դավիթ Բեկը 1722 թ. վերջերին ժամանեց Սյունիք։ Նա հաստատվեց Հաբանդ գավառի ամենամեծ ավանում՝ Շինուհայրում, և սկսեց վերակառուցել տեղի ավերված ամրոցը, որը դարձավ նրա առաջին զորակայանը։ Իմանալով Դավիթ Բեկի գալստյան մասին՝ Սյունիքի մելիքների ու տանուտերերի մեծ մասը եկավ Շինուհայր ներկայացավ նրան և պատրաստակամությու՛ն հայտնեց աջակցելու ապագա ապստամբության կազմակերպմանը։ Առաջինն իրենց ջուկատներով եկան և ներկայադան Չամչուրի Թորոս իշխանը, Գողթ-

նի և Հին Զուղայի տանուտերերը, Պապ և Պալի հարյուրապետերը, Մխիթար սպարապետը և ուրիշներ: Որոշ տատանումներից հետո նրան են միանում նաև Հալիձորի մելիք Փարսաղանն ու Տեր Ավետիսը: Կարճ ժամանակամիջոցում նրա շուրջն են հավաքվում մոտ 2000 մարտիկներ, ստեղծվում է կանոնավոր ու կարգապահ ռանակ: Դավիթ Բեկն իր մոտ է հրավիրում նաև Այուճիքի հոգևոր առաջնորդ, Տաթևի վանքի վանահայր Հովակիմ եպիսկոպոսին, որը հավաստում է, թե հոգևոր դասն ամբողջությամբ պաշտպանում է ապստամբության գաղափարը և աջակից է լինելու շարժմանը:

Ինչպես նշեցինք, Այունիքի պայմանները բավականին բարդ էին, երկրամասի բնակչության մեջ զգալի տոկոս էին կազմում քոչվոր թուրք և քուրդ ցեղերը, որոնք կատարյալ պատուհաս էին հայ բնակչության համար և խանգարում էին ապստամբության կազմակերպմանը։ Ահա թե ինչու Դավիթ Բեկն իր առաջին գործողությունները սկսեց հենց այս ցեղերի դեմ։ Համառ և արյունալի կռիվներից հետո նա ջախջախեց կարաչուղու և ջիվանշիր քոչվորական ցեղախմբերին։ Հատկապես տպավորիչ էր Ուլթափա սարահարթում ջիվանշիր 32 ցեղերի միացյալ ուժերի դեմ տարած հաղթանակը, երբ Դավիթ Բեկն ընդամենը 400 ընտիր ռազմիկներով պարտություն մատնեց հակառակորդի մի քանի հազարանոց հրոսակախմբին. վերացվեց ապստամբական ուժերի միավորմանն ու համագործակցությանը մեծապես խանգարող ներքին խոչընդոտը։

Այս առաջին հաղթանակը նպաստեց Դավիթ Բեկի հեղինակութեան բարձրացմանը, նրա փառքի տարածմանը: Շատ հայ մելիքներ եկան Շինուհայր և մտան նրա դրոշի ներքո: Կային նաև տատանվողներ, կրավորական դիրքորոշում որդեգրածներ և ուղղակի դավաճաններ: Զորավարն անողոքաբար պատժում էր անջատողականներին, դավաճաններին և ուրացողներին: Այսպես՝ մելիք Բաղիրը, որ որդինե-
րի հետ մահմեդականություն էր ընդունել, ամրանալով Տաթևում՝ փորձում էր թիկունքից հարվածել ապստամբներին: Երկօրյա մարտերից հետո Դավիթ Բեկը գրավում է Տաթևը և մահվան դատապարտում ուրացող մելիքին, իսկ նրա գույքը բռնագրավելով՝ բաժանում բնակչությանն ու զինվորներին: Նա մահվան է դատապարտում Երի-
վանիկի (Արծմանիկ) մահմեդականացված մելիք Ֆրանգյուլին և էլի-

մի քանի ուրիշ դավաճանների: Անպատիժ չէին մնում այն զինակիցները, որոնք զանցանքներ էին թույլ տալիս կամ չէին ենթարկվում կարգապահութեանը: Վախկոտություն և խուճապ տարածելու համար զորավարը հրամայում է մահապատժի ենթարկել իր մտերիմ Պապին, կարճատև կալանքի ենթարկում ազդեցիկ Տեր-Ավետիսին, անգամ՝ Մխիթար սպարապետին: Նման քայլերից հետո Այունիքում հաստատվում է ամուր կարգ ու կանոն: Ստեղծվում է մարտունակ և օրինապահ բանակ:

Այնուհետև Դավիթ Բեկը լայնածավալ պայքար է սկսում ավերի կազմակերպված ու վտանգավոր ուժերի՝ պարսկական տեղական և հարևան խաների, տարբեր կարգի ավատատերերի ու բեկերի դեմ։ Ազատագրական պատերազմի առաջին մեծ հաղթանակը հայերը ձեռք բերեցին 1723 թ. Չավնդուրի ճակատամարտում, երբ գիշերային հանդուգն հարձակումով ջախջախիչ պարտության մատնեցին Բարևուշատի և Ղարադաղի խաների 18-հազարանոց միացյալ բանակը։ Դավիթ Բեկը պատերազմեց նաև Կապանի, Օրդուբադի և Նախիջևանի խաների դեմ։ Տպավորիչ էր հատկապես Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի զորամասերի կողմից Զեյվա անառիկ ամրոցի գրավումը, որի ժամանակ հակառակորդը կորցրեց 4 հազար մարդ։ Մեկ տարի անց, 1724 թ. մարտի 29-ին, Դավիթ Բեկը պաշարում է ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող Որոտնա բերդը և չորսօրյա արշունալի մարտերից հետո գրավում այն։

Ապստամբական ուժերի հաջողությունները պարսից խաներին ստիպում են վերջ տալ ներքին երկպառակություններին և իրենց ուժերը միավորել Դավիթ Բեկի դեմ: Նրանց է միանում նաև Արաքսի մյուս ափին գտնվող Ղարադաղի խանը: Իր հերթին պարսից Թահմասպ II շահը ապստամբների դեմ է ուղարկում կանոնավոր բանակի մի քանի զորամասեր՝ հրահանգելով «միացյալ ուժերով հայերին վանել ու ոչնչացնել»:

Սյունիքի համար այս օրհասական պահին՝ 1724 թ. մայիսին, Արցախից օգնական ուժեր են գալիս Իվան Կարապետի և Ավան հարյուրապետի հրամանատարությամբ: Դա հայ ազատագրական ուժերի համագործակցության հիանալի օրինակ էր, որը բերելու էր փայլուն հաղթանակներ: Անհրաժեշտ էր շարունակել ու խորացնել հայոց ան-

կախսության այս երկու պատվարների՝ Արցախի և Սյունիքի հետագա համագործակցությունը, որը կարող էր ավելի նշանակալից արդյունքների հանգել:

Սյունիքի ազատագրական վերջին մարտերն ընդդեմ պարսիկների տեղի ունեցան 1725 թ. Գողթնում և Մեղրիում: Ականատես պատմիչի վկայությամբ՝ պարսիկներն այստեղ տալով հազարավոր սպանվածներ՝ հեռանում են Արաքսի մյուս ափը: Անշուշտ եղան նաև ցավալի պարտություններ և անհաջողություններ, ինչպես, օրինակ, Սիսիանի և Եղվարդի ճակատամարտերի ժամանակ, բայց դրանք Հկարողացան կասեցնել հայկական իշխանություն հետագա ամրապնդման գործընթացը: Ազատագրական քառամյա պայքարի արդյունքում ամբողջ Սյունիքն ու մերձակա մի քանի շրջաններ ազատագրվեցին:

Այս հաղթանակներից հետո ազատագրված Սյունիքում Դավիթ Բեկը ստեղծում է անկախ Հայկական իշխանություն: Բոլոր մելիքներն ու տանուտերերը անվերապահորեն ենթարկվում են նրա իշխանությանը և կատարում իրենց պարտավորությունները: Հետաքրքիր է, որ ժառանգական իշխանություն ունեցող մելիքական շատ տների ներկայացուցիչներ ներկայանում էին Դավիթ Բեկին և նա հաստատում էր նրանց իրենց նախկին իրավունքները: Ակնբախ է, որ Սյունիքի մելիքները նրան ճանաչում էին գերագահ և ընդունում նրա տիրապետությունը՝ լեռնաշխարհում հաստատված անկախ իշխանություն ողջ տարածքում:

Զորապետի հրամանով ամրացվում են բերդերն ու ամրոցները, կառուցվում են նորերը, որոնցում հաստատվում են բերդապահ կայա-
գործներ: Այսպես, Շինուհայրն ուներ 550, Ջավնդուրը՝ 2000, Կալբը՝
700, Մեղրին՝ 400, Սիսիանը՝ 500, Տաթևը՝ 400 զինվոր ունեցող կայա-
գործներ: Իշխանությունում զինվորների ընդհանուր թիվը հասնում էր
մոտ 7 հազարի: Զորաբանակների հրամանատարներ էին նշանակվել
ինչպես Դավիթ Բեկի հետ Վրաստանից ժամանած Ավթանդիլը, Գոր-
գին, այնպես էլ բնիկ մելիքներն ու տանուտերերը՝ Տեր Ավետիսը, Թո-
րոսը, Նուբարը, Ադամը, Վարդանը և ուրիշներ: Զորքերի հրամանա-
տար (սպարապետ) է նշանակվում Մխիթարը: Ստեղծվում է ռազմա-
կան խորհուրդ և շտաբ: Զորամասերն ունեին իրենց մարտական դրոշ-
ները: Փաստորեն, Արցախի օրինակով, Դավիթ Բեկը Սյունիքում կազ-

մակերպում է սղնախ՝ այն դարձնելով հզոր ու անառիկ ամրացված երկրամաս: 1724 թ. Հայկական նորաստեղծ իշխանության կենտրոնատեղին է դառնում Կապանի Հայիծոր բերդը, որտեղ կառուցվում են լրացուցիչ պաշտպանական բնագծեր ու նոր աշտարակներ, ամրարվում է մեծ թվով զենք, զինամթերք, պարեն:

Այսպիսով, 1722-1725 թթ. ընթացքում, համառ ու արյունալի կռիվներից հետո, Դավիթ Բեկին հաջողվեց երկրամասը ազատագրել քոչվորներից, պարսկական վարչակազմից, հակահարված տալ խանական միացյալ ուժերին և Սյունիքում ստեղծել Հայկական անկախ իշխանություն: Պայմաններ ստեղծվեցին համագործակցելու հայկական մյուս անկախ իշխանության՝ Արցախի հետ և միասնական ուժերով կերտել դարեր առաջ կործանված Հայկական պետականությունը: Անշուշտ, Դավիթ Բեկն ու իր զինակիցները վերջնական հաղթանակի հույսը կապում էին Ռուսաստանից սպասվելիք օգնության հետ, որով նրանց հուսադրում էր Իվան Կարապետը: Բայց հետագա իրադարձությունները այլ ընթացք ստացան:

Ե. Թուրքական արշավանքը Սյունիք: Հայկական իշխանության գոյամարտը: Սյունիքում պարսկական տիրապետության թոթափման և Հայկական անկախ իշխանության ստեղծման ժամանակ, ինչպես արդեն ասվել է, Օսմանյան Թուրքիան սկսել էր Անգրեկովկասի ռազմական ծրագրի իրականացումը: Թուրքերը գրավել էին Թիֆլիսը, Երևանը, Գանձակը և ձգտում էին ներխուժել Արցախ ու Սյունիք: Առաջին անգամ նրանք փորձեցին Սյունիք ներխուժել գեռևս 1725 թ. զարնանը, բայց մեծ թվով զոհեր տալով՝ հետ չալրտվեցին: 1726 թ. ընթացքում Թուրքերը, այնուամենայնիվ, կարողացան աստիճանաբար հաստատվել երկրամասի հարավից անցնող առևտրական մայրուղու երկայնքով և, ռազմական ենթակառուցված Նախիջևանը, Օրդուբադը, Ագուլիսը, Մեղրին, Թափանցել Սյունիքի ներքին գավառները: Տեղացի Թուրքերը և պարսից խաները աջակցում էին նրանց:

Հայկական իշխանությունը՝ չորս կողմերից շրջապատված, օրհասական կռիվ սկսեց մի քանի անգամ թվական գերակշռություն ունեցող նվաճողների դեմ: Հայերն ունեցան տարածքային և ռազմական նկատելի կորուստներ: Միաժամանակ սկսեց ջլատվել Սյունաց զինվորականության միասնությունը: Ապստամբական ուժերի շարքերում

նկատվեցին վհատության և հուսալքության դեպքեր: Նման պայմաններում, Մխիթար սպարապետի նախաձեռնությամբ 1726 թ. մարտի 24-ին 8 մելիքների և հարյուրապետների ստորագրությամբ մի խնդրագիր է ուղարկվում ռուսական կառավարությանը, որտեղ նշված էր. «Մնացել ենք չորս կողմերից շրջապատված բերդի մեջ, ինչպես թռչունը՝ վանդակի, աղաչում ենք Ձեզ, հանուն Քրիստոսի սիրո, շուտափույթ օգնության հասնել և փրկել մեզ»: Սակայն, ինչպես նախորդ աղերսագրերը, սա ևս մնաց անպատասխան, քանի որ Ռուսաստանը, 1724 թ. Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրի հետևանքով, ի վիճակի չէր միջամտելու: Ուստի մնում էր ապավինել միայն սեփական ուժերին:

1727 թ. փետրվարին Թուրքական հսկայական բանակը լայնածավալ գործողություններ սկսեց Հայկական իշխանության դեմ: Հայկական զինված ուժերը ծանր կորուստներ կրելով, արյունալի մարտերով հետ էին նահանջում: Նրանք ամրացան իրենց վերջին հենակետ Հալիծորում: Թուրքական զորաբանակները, որոնց միացան Դավիթ Բեկի կողմից ոչ վաղ անցյալում պարտություն կրած Բարկուշատի և Ղարադաղի խաների, կարաչոուլու քուրդ քոչվորների, տեղական Թուրք և քուրդ մյուս ավատատերերի բազմահազար զորքերը, 1727 թ. փետրվարի 26-ին շրջապատեցին Հալիծորը: Վեց օր շարունակ Թուրքերը կատաղի գրոհներով փորձում էին գրավել ամրոցը: Շնորհիվ բերդի անատակության՝ նրա պաշտպանները քիչ կորուստներ ունեցան, ինչպես գրում է ականատեսը. «օրական մեկ կամ երկու հոգի, իսկ հակառակորդի կողմից երկու հարյուր, երբեմն երեք կամ չորս հարյուր զոհ էր լինում»: Պաշարման յոթերորդ օրը՝ մարտի 4-ի լուսաղեմին, Թուրքերը պարսպակործան 26 մեքենաների ու սանդուղքների օգնությամբ երեք կողմից բուռն գրոհների դիմելով՝ տեղ-տեղ բարձրացան պարիսպների վրա: Թեև պաշտպանները կարողացան հետ չալրտել այս գրոհը, սակայն վիճակը գնալով օրհասական էր դառնում: Նման մեկ-երկու գրոհից հետո անհնարին կղառնար հետագա դիմադրությունը:

Օրվա երկրորդ կեսին Դավիթ Բեկը հանդուգն ու անսպասելի որոշում ընդունեց. դուրս գալ շրջապատված ամրոցից և հանկարծակի հարձակումով հակառակորդին ստիպել հետ նահանջել: Հակահարձակումը գլխավորում էին Մխիթար սպարապետն ու Տեր Ավետիսը:

Դիմելով զինվորներին՝ նրանք հորդորում էին. «Արիացե՛ք, մի երկնչեք, հետևեցե՛ք մեզ, եթե հասել է մեր վախճանը. քաջարար մեռնե՛ք, որովհետև մեզ համար ավելի լավ է արիությունը պարիսպներից դուրս մեռնել, քան այստեղ, մեր աչքերի առջև տեսնել մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը և այլ դժնդակություններ»:

Շփոթահար ու հանկարծակի եկած հակառակորդը, չգիմանալով հայ զինվորների հարձակման թափին, ընկրկեց, ապա սկսեց խուճապահար նահանջել և ջախջախիչ պարտություն կրեց: Հալիձորի ճակատամարտում թուրքերը կորցրեցին 13 հազար զինվոր, հայերի ձեռքն ընկան 143 մարտական դրոշներ, հսկայական ռազմավար: Կրնկակոխ հետապնդելով սարսափահար փախչող թշնամուն՝ հայկական ուժերն սկսեցին Սյունիքն աղատագրել օսմանյան զորքերից ու շարժվել դեպի Գողթն:

Այս փայլուն հաղթանակը նոր ուժ և եռանդ հաղորդեց ազատագրական շարժմանը: Վհատված, կրավորական կեցվածք ընդունած շատ մելիքներ դարձյալ վերադարձան իրենց զորավարի մոտ: Երկրորդ տպավորիչ հաղթանակը թուրքերի դեմ հայերը չահեցին Մեղրիի ճակատամարտում: Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի զորաջոկատները ապստամբ մեղրեցիների օգնությամբ անսպասելիորեն ներխուժելով Մեղրու բերդ՝ հանկարծակիի եկած թուրքերին ստիպեցին նահանջել: Հայերը թուրքերին քչեցին դեպի Արաքսի կիրճը, որի մյուս կողմում դարանակայել էին հայկական այլ զորաջոկատներ: Թուրքերն ընկան թակարդը: Երկու կողմից առնելով կրակի տակ՝ հայերը նրանց ստիպեցին անցնել Արաքսը: Գետանցի ժամանակ շատ թուրքեր խեղդվեցին գետի վարար ջրերում: Ռազմավարից բացի հաղթողների ձեռքն էին ընկել Սյունիքի 32 հազար հարկաթղթերը, որոնք անմիջապես այրվեցին: Հակառակորդը պարտություն կրեց նաև Բեխ գյուղում, Օրդուբադի մոտ և այլուր: Փաստորեն ամբողջ Սյունիքն ազատագրված էր, իսկ Հայկական անկախ իշխանությունը՝ վերականգնված:

Թուրքերի դեմ տարած հայերի այս փայլուն հաղթանակները մեծ տպավորություն թողեցին պարսկական քաղաքական շրջանակներում: Թուրքերի կողմից ջախջախված Թահմազ II չահն ու նրան հավատարիմ մնացած խաները փոխում են իրենց թշնամական, անհանդուրժող վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Ինքը՝ Դավիթ Բեկը, ցուցաբերե-

լով դիվանագիտական ճկունություն, շրջահայացություն և նոր քաղաքական պայմանների համեմատ նոր կողմնորոշման իրատեսություն, որոշում է համագործակցել պարսկական իշխանությունների հետ՝ լավ հասկանալով, որ ռուսական օգնությունը տվյալ պահին անհնարին է, իսկ ռուսների խոստումները՝ ուղղակի քաղաքական խաղ: Դավիթ Բեկն այժմ փորձում է ստեղծել հայ-պարսկական միացյալ ճակատ, ընդդեմ ընդհանուր թշնամու թուրքերի: Շուտով Մազանդարանում ապաստանած պարսից Թահմազ չահը Դավիթ Բեկին հղում է «Բաջ Դավիթ Բեկիդ և Հայոց քաջարի զորականներին» ուղերձը, նաև ուղարկում է ազնվացեղ նժույգներ ու թանկարժեք նվերներ: Շահը զրկատում է նրանց՝ թուրքերի դեմ տարած զարմանալի հաղթանակների համար և ի նշան գնահատման հրամայում է. «Եվ ահա այսօր քեզ կարգեցի իշխան և գլուխ մեր բոլոր խաների, որ այդ կողմերում են, և Կապանի երկիրը, որ վերցրիր քաջությամբ, քեզ լի»: Փաստորեն չահը Դավիթ Բեկին նշանակում է տարածաշրջանի (Կապան, Ղարադաղ, Բարկուշատ, Նախիջևան և այլն) կուսակալ և այստեղ գտնվող պարսկական զորքերի գլխավոր հրամանատար: Հատկապես տպավորիչ էր այն, որ Դավիթ Բեկին իրավունք էր տրվում հատելու սեփական դրամ, որն, անկասած, ինքնավար իշխանություն կարևորագույն խորհրդանիշերից մեկն էր:

Այսպիսով, Սյունիքի ազատագրական պատերազմներն աննախընթաց արդյունքի հանգեցին: Հայկական իշխանություն անկախությունը ճանաչվեց Պարսկաստանի կենտրոնական ղեկավարություն կողմից, որը երաշխիք էր նրա հետագա ամրապնդման ու զարգացման:

Բայց այս բախտորոշ պահին Դավիթ Բեկը ծանր հիվանդանում է և 1728 թ. կեսերին մահանում Հալիձորում: Անփոխարինելի կորստից ընկճված՝ զորականներն իրենց առաջնորդ են ընտրում Մխիթար սպարապետին: Մխիթարը ուժեղ անհատականություն էր, մասնակցել էր Դավիթ Բեկի բոլոր նշանավոր ճակատամարտերին, աչքի ընկել ռազմավարական հմտությամբ և հերոսական խիզախումներով: Հավատարիմ ազատագրական շարժման մեծ ղեկավարի թողած վեհ ավանդներին՝ Մխիթար սպարապետը հաջողությամբ շարունակեց պայքարը թուրքական նվաճողների դեմ: Սակայն գնալով ուժեղանում էին ներհակություններն ապստամբական շարժման ղեկավարների միջև: Տեր-

Ավետիսն ու նրան հետևող մյուս զորականները այլևս չհավատարմով վերջնական հաղթանակին և համոզվելով, որ ռուսական օգնությունը հնարավոր չէ, հուսալքվեցին և այլ ելք չգտնելով՝ որոշեցին բանակցել թուրքերի հետ: Այդ ժամանակ արդեն սկսվել էր թուրքական նոր արշավանքը, և նրանք երկրորդ անգամ պաշարել էին Հալիձորը: Մխիթարը չկարողացավ համոզել զինակիցներին շարունակելու պայքարը: Մնալով գրեթե մենակ՝ նա իր փոքրաթիվ կողմնակիցներով մի գիշեր հեռացավ պաշարված ամրոցից: Թեև Տեր-Ավետիսը նախապես երաշխիքներ էր ստացել թուրք փաշայից, որ Հալիձորը հանձնելու դեպքում նրա բնակիչները չեն տուժելու, սակայն երդմնազանց թուրքը հրամայում է կոտորել բերդում եղած բոլոր տղամարդկանց, իսկ կանանց ու երեխաներին՝ գերի տանել: Հալիձորը հիմնահատակ ավերվում է: Այս դեպքերը տեղի են ունենում 1729 թվականի սկզբներին: Տեղի ունեցածից ցնցված՝ Տեր-Ավետիսը հեռանում է Հայաստանից և գնում Երուսաղեմ՝ ապաշխարելու:

Իսկ աննկուն ու եռանդով լի սպարապետը մոտ երկու տարի շարունակում է պայքարը թուրք նվաճողների դեմ: Նրան հաջողվում է հավաքել հայկական ցրված ուժերը և անգամ հասնել հաջողությունների: Մխիթարի դրոշի ներքո համախմբված հայկական զորքը ազատագրում է բազմաթիվ բնակավայրեր, տանում փայլուն հաղթանակներ: 1730 թ. սպարապետը թուրքերին ծանր պարտության է մատնում Օրդուբադի մոտ և մեծ ռազմավարով վերադառնում Սյունիք՝ Խնձորեսկի բերդում միառժամանակ հանգիստ առնելու մտադրությամբ: Սակայն Մխիթարի ուղեգիծը չպաշտպանող խնձորեսկի մի խումբ դավադիրներ, վախենալով, որ իրենց ավանը ևս կարող է արժանանալ Հալիձորի ճակատագրին, դավաճանաբար սպանում են սպարապետին: Թավրիզի թուրք փաշան, որի մոտ էին ուղարկել Մխիթարի կտրած գլուխը, հրամայում է գլխատել հայոց սպարապետին սպանողներին:

Մխիթարի սպանությունից հետո հայ ապստամբական ուժերը ղենքը վայր են դնում և աստիճանաբար ցրվում: Նրանց մի մասը, ռուսների հրավերով, տեղափոխվում է ռուսական տիրապետության սահմանները: Չկար մեկը, որ շարունակեր Դավիթ Բեկի գործը:

Թեև ապստամբությունը պարտություն կրեց, բայց Սյունիքի հա-

յություն ատանձին զինված ջոկատներ, ապավինած լեռնային անմատչելի վայրերին, մինչև 30-ական թվականների կեսերը դեռ շարունակում էին պարտիզանական պայքարը, մինչև որ պարսից Նադիր խանը, ի վերջո, ջախջախեց թուրքերին և նրանց դուրս քշեց Ատրպատականից ու Անդրկովկասից:

XVIII դարի 20-ական թվականների Արցախի և Սյունիքի ազատագրական պատերազմները հայ ազատագրական շարժման ամենանշանակալից իրադարձություններից են: Դարեր շարունակ ազգային անկախության զրկված հայերն առաջին անգամ փորձեցին զենքի միջոցով հասնել իրենց ազատությանը: Այդ փորձը պսակվեց անախադեպ հաջողությամբ. ձևավորվեցին, ստեղծվեցին Արցախի և Սյունիքի Հայկական անկախ իշխանությունները: Սակայն, չնայած տարած հաղթանակներին և ունեցած հաջողություններին, միայնակ, զրկված դաշնակիցներից՝ այդ իշխանությունները չկարողացան շարունակել հետագա պայքարը և տեղի տվեցին Օսմանյան կայսրության ռազմական ահռելի ուժի առջև: Հայերի վերջնական ազատագրումը կարող էր տեղի ունենալ միմիայն ռուսական կողմի ռազմական գործունե միջամտության շնորհիվ, որը այդ ժամանակ չեղավ: Հայաստանի ազատագրության խնդիրը անորոշ ժամանակով դարձյալ հետաձգվեց:

3. ԱՐՑԱԽԻ ԿԻՍԱՆԿԱԽ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XVIII ԴԱՐԻ 30-40-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ա. Նադիր շահը և հայերը: Խամսայի մելիքությունների ստեղծումը: XVIII դարի 20-ական թվականների Արցախի հայության ազատագրական կռիվներն ավարտվեցին պարտությամբ: Թուրք նվաճողները մեծ դաժանությամբ ճնշելով հայ զինվորականության դիմադրությունը՝ իրենց տիրապետությունը հաստատեցին երկրամասում: Բայց լեռնաշխարհի որոշ վայրերում, հատկապես Գյուլիստանում, հայ ապստամբները ղենքը վայր չդրեցին և շարունակում էին անհավասար պայքարը: 1730-1731 թթ. թուրքական սուլթանի հրամանով Գանձակի Իբրահիմ փաշան Բայազետի, Երևանի, Գանձակի, Շիրվանի, Շաքիի և Դաղստանի թուրքական միացյալ բանակներով «սրբազան պատե-

բազմ» էր մղում Աբրահամ սպարապետի (ինչպես իրենք էին ասում՝ «գլխավոր Աբրահամի») գլխավորած Գյուլիստանի հայկական զորամասերի դեմ: Սակայն թուրքերը չկարողացան ընկճել հայերի դիմադրությունը: Ինչպես Այունիքի, այնպես էլ Արցախի լեռնային անմատչելի վայրերում շարունակվում էին հայերի ազատագրական կռիվները:

Նման պայմաններում Հասկանալի է դառնում, թե ինչու XVIII դարի 20-ական թվականների վերջերին և 30-ական թվականների սկզբներին Պարսկաստանում սկսված ու լայն ծավալ ընդունած Հակաթուրքական ազատագրական պայքարի մեջ պետք է միավորվեին բոլոր այն ուժերը, որոնք մարտնչում էին թուրքերի դեմ: Մանավանդ Պարսկաստանում այդ շարժման գլուխ էր կանգնած այնպիսի լայնախոհ, հեռատես ռազմական գործիչ, ինչպիսին էր Նադիր խանը՝ ապագա Նադիր շահը:

Նադիր շահը (1736-1747) Պարսկաստանի պատմության ամենա-
խնքնատիպ ու ականավոր պետական գործիչներից էր: Նա եղել էր հա-
սարակ զինվոր և իր աշխատասիրության ու տաղանդի, համառ կամ-
քի ու խիզախության շնորհիվ բարձրանալով ծառայողական աստի-
ճաններով՝ դարձել էր զորավար: Նա երիտասարդ տարիներից մաս-
նակցել էր Պարսկաստանում իրենց տիրապետությունը հաստատած
աֆղանների դեմ մղված ազատագրական պատերազմներին, ապա ծա-
ռայության էր անցել Թահմազ II շահի մոտ, նշանակվել բանակի գլ-
խավոր հրամանատար: Նադիրը հաղթել էր աֆղաններին, ուզբեկնե-
րին, թուրքմեններին, քրդերին, լեզգիներին, պարսկական ու ագրբե-
ջանական կենտրոնախույս խաներին, հաջողությամբ կռիվներ էր մղել
նաև թուրք նվաճողների դեմ: Հատկապես նա բազմաթիվ փայլուն
հաղթանակներ էր տարել 1730-1736 թթ. թուրք-պարսկական պատե-
րազմի ժամանակ: 1735 թ. հունիսին Եղվարդի վճռական ճակատա-
մարտում Նադիրը գլխովին ջախջախել էր թուրքերին, որոնք ստիպ-
ված հրաժարվել էին Ատրպատականից, Անդրկովկասից ու Դաղստա-
նից: Մինչ այդ՝ 1732 թ., նա ուսաներին ստիպել էր հեռանալ մերձ-
կասպյան նահանգներից, որ այնքան զոհողությունների ու ջանքերի
գնով ձեռք էր բերել Պետրոս I-ը, և որն այնքան մեծ հույսեր էր ներ-
շնչել հայ ազատագրական շարժման գործիչներին:

1736 թ. Նազիրը գահընկեց է անում Աբրահա III-ին և իրեն հռչակում Պարսկաստանի շահ: Նվաճողական պատերազմներ վարելով՝ նա գրավում է Բուխարան, Աֆղանստանը, Հնդկաստանը և ստեղծում մի հզոր աշխարհակալ պետություն: Իր ռազմական գործունեությունն ընթացքում Նազիրը, բնականաբար, չէր կարող անուշադրություն մատնել հայ զինական ուժերը, որոնք տարիներ շարունակ միայնակ հերոսական պայքար էին մղում քաղաքանակ թուրքական բանակների դեմ: Շահը, որ խորունկ ու ճկուն քաղաքագետ էր, վեր էր կանգնած կրոնական սահմանափակվածությունից: Թուրքիայի դեմ պայքարի հենց սկզբում նա հասկացավ, որ ողջ Անդրկովկասում հայերը միակ իրական ու կարող ուժն են, որ դիմագրավում են իր հակառակորդին: Որպես հակաթուրքական ուժ՝ հայերը փաստորեն հանդես եկան որպես Նազիրի դաշնակիցներ: Ահա թե ինչու սա աշխատում էր սիրաշահել հայերին: Նրա խորհրդով էր, որ շահ Թահմազը ճանաչել էր Դավիթ Բեկի գլխավորած Սյունիքի անկախ Հայկական իշխանությունը, Արցախի ազատագրական շարժման գործիչներից մի քանիսին՝ Ավան հարյուրապետին և այլոց, շնորհել էր խանի պատվատիտղոս: Նազիրն աշխատում էր հայերին ընդգրկել հակաթուրքական միասնական ճակատի մեջ: Այդպիսի մտադրություն ունեին նաև հայ որոշ գործիչներ: Ժամանակին այդպիսի մտադրություն էր ունեցել նաև Դավիթ Բեկը: Թուրքական ընդհանուր սպառնալիքը երկու կողմին էլ ստիպում էր անտեսել տարաձայնությունները, ատելությունն ու անհանդուրժողականությունը և հանդես գալ միասնական ուժերով: Այս պատճառով է, որ Նազիրը հայերին սիրով վերցնում էր զինվորական ու պետական ծառայության: Հայտնի է, որ նրա բանակի կազմում կային զգալի ծառայության: Հայտնի է, որ նրա բանակում մարտնչում էին վեց հայկական զորաջոկատներ: Հայ զինվորականներն աչքի ընկան 1735 թ. Գանձակի և Կարսի շրջաններում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների և հատկապես Եղվարդի ճակատամարտի ժամանակ:

Նադիրի շրջապատում կային մի քանի բարձրաստիճան հայեր, ինչպես, օրինակ՝ մելիքներ Մկրտումը, Հակոբջանը, Եգանը, Թամրա-զը, Մանուչար Շահնազարյանը, Հարությունը և ուրիշներ: Սրանցից Նադիրին առավել մոտ էր հմուտ և հեռատես քաղաքական գործիչ,

նշանավոր զինվորական Դիզակի մելիք Եգանը, որն արժանացել էր Նադիրի անվերապահ վստահությանն ու հարգանքին:

Հենց մելիք Եգանի իմաստուն խորհրդով է, որ Նադիրը հատուկ քաղաքականություն է մշակում Հայոց եկեղեցու նկատմամբ, անձամբ այցելում Ս. Էջմիածին, լինում Մայր Աթոռում, հանդիպում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Գ. Կրետացու հետ: Նա հատուկ արտոնություններ էր շնորհել Հայոց եկեղեցուն և նրան ազատել հարկերից: 1735 թ. հրովարտակով հաստատել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության իրավունքները, որի համաձայն ընդարձակվել էին Մայր Աթոռի կալվածքները: Նաև Ս. Էջմիածնի տաճարին նվիրել էր 15 կիլոգրամանոց ոսկե ջահ և պարսկական ընտիր գորգեր: Չափազանց կարևոր էր, որ հայ հոգևորականության խնդրանքով Նադիրը սահմանափակում էր կաթոլիկ միսիանների գործունեությունը Պարսկաստանում, արգելում նրանց քարոզչական առաքելությունը պարսկահայերի շրջանում, մի բան որ առաջացրել էր Ֆրանսիայի դժգոհությունը: Նադիրը Երևանի նոր խանին խստագույնս հանձնարարում է հոգատար լինել Հայոց կաթողիկոսի և ընդհանրապես հայերի նկատմամբ, խորհուրդ է տալիս չվստահել Երևանի պարսիկ և թուրք աղաներին, այլ ամեն հարցում «խորհրդակցել կաթողիկոսի և հայ մելիքների հետ», քանի որ «Երկիրն ու ժողովուրդը նրանցն է, և նրանք պետք է այն շենացնեն»:

Հայ ժողովրդի շրջանում հատկապես գոհունակությամբ ընդունվեց Նադիրի հրովարտակը ժառանգական կարգի վերաբերյալ: Եթե որևէ հայ ընդունեմ մահմեդականություն, ապա նա այլևս չէր կարող, ինչպես հաստատված կարգն էր, հավակնել իր քրիստոնյա հարազատների ժառանգությանը: Նադիրը հովանավորել է նաև հայ առևտրականներին, նրանց տվել բազմաթիվ արտոնություններ: Մեկիք Հակոբջանին, օրինակ, թույլատրել է Երևանում հիմնել գրամատուն և հատել արծաթե ու պղնձե դրամներ: Կաթողիկոսի խնդրանքով 7 հազար հայերի ու վրացիների նա ազատել է պարսկական գերությունից և վերադարձրել հայրենիք: Նշելի է, որ Պարսկաստանի բարձրաստիճան պետական գործիչների և հոգևորականության ներկայացուցիչները՝ 1735 թ. Մուղանում հրավիրված ժողովին մասնակցելու համար Նադիրը հրավեր էր ուղարկել նաև հայ մելիքներին ու

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Ավագանու այս ժողովում էր, որ 1736 թ. մարտի 10-ին Նադիրը հռչակվել էր շահ: Նրա թագադրության հանդեսի արարողությանն անձամբ մասնակցել է Աբրահամ Կրետացին և շահի մեծքին կապել սուր: Ընդունելով սուրը՝ դրանով Նադիրը կարծես ցանկանում էր շեշտել, որ տերության բոլոր հպատակներն իր առջև հավասար են, և որ ինքը անխտիր ոչ միայն մահմեդականների, այլև քրիստոնյաների թագավորն է:

Հայերին և հատկապես Հայոց եկեղեցուն տրված այս արտոնությունները դարձանում էին մահմեդական հոգևորականությանն ու պետական շրջանակներին և դժգոհության տեղիք տալիս: Բայց Նադիրը հաշվի չէր առնում այդ դժգոհությունները: Հայերի նկատմամբ նրա որդեգրած քաղաքականությունն ուներ ավելի հեռու գնացող նպատակներ: Անդրկովկասի (հատկապես Գանձակի, Շաքիի, Շիրվանի) և Ասրպատականի թուրք (ադրբեջանցի) խաներն ու ցեղապետները, մասամբ նաև վրացիները, ունեին շեշտված թուրքական կողմնորոշում և ամեն անգամ օսմանյան արշավանքների ժամանակ դաշնակցելով թուրքերի հետ՝ մեծ վտանգ էին ստեղծում պարսից պետության համար: Հանձինս հայերի Նադիրը ցանկանում էր թուրքամետների հակադրմամբ Անդրկովկասում ստեղծել հակակշիռ ուժ, որն ինչ-որ չափով պետք է ունենար նաև պետական-քաղաքական կազմավորում ինքնավարության անկապտելի հատկանիշներով:

Նադիրի այս ձեռնարկումները հայ հասարակական-քաղաքական կյանքը ղեկավարող անձանց ստիպեցին արագ և ճիշտ կողմնորոշվել՝ որդեգրելով քաղաքական նոր ուղեգիծ: Այժմ նրանք անելիք ունեին ոչ թե ինչ-որ անորոշ խոստումների ու դրանց ապավինած հույսերի, այլ հաստատուն խոսքի և գործի հետ: Այսպես՝ Նադիրը Արարատյան երկրի քաղաքապետ Նշանակեց Գեղարքունիքի և Սողբի տեր Մելիքջան Մելիք-Շահնազարյանցին: Դա Երևանի խանից հետո ամենակարևոր և ազդեցիկ պաշտոնն էր, որով երկրամասի ներքին գործերի տնօրինությունը վերապահվում էր հայ մելիքներին: Շահի հրովարտակներով մեծ իրավունքների տիրացան հատկապես Սյունիքի և Արցախի մելիքները:

Գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո Նադիր շահը ձեռնամուխ եղավ Արցախի մելիքությունները ռազմաքաղաքական մի ամբողջու-

Թյան մեջ միավորելու գործին: Նրա հատուկ հրովարտակով Արցախի հինգ մելիքուլթյունները միավորվեցին «Մահալ-ե խամսե» (արաբերեն խամսա՝ հինգ) նահանգի մեջ: Նորաստեղծ նահանգը դուրս բերվեց Գանձակի խանի վերահսկողությունից և դարձավ ինքնուրույն վարչական միավոր: Խամսան հարևան Գանձակի, Շիրվանի, Երևանի և այլ խանությունների նման պետք է ուղղակի ենթարկվեր Ատրպատականի փոխարքա Իբրահիմ Աֆշար խանին, որը Նադիրի ավագ եղբայրն էր: Եթե ինչ-որ հարցերում փոխարքան բնթացք չտար Խամսայի խնդիրներին, ապա հայ մելիքներն իրավունք ունեին անմիջապես դիմելու շահին:

Փաստորեն Արցախի մեղիքաթյուններից Անդրկովկասում ստեղծվեց վարչական ինքնավար նոր միավորում: Ըստ էության Նադիր շահը վավերացրեց այն, ինչ 15-ամյա պայքարի և հերոսական մաքառումների շնորհիվ ձեռք էր բերել Արցախի հայությունը:

բ. Խամսայի մեկիքությունների իրավունքներն ու պարտականությունները: Եթե մինչև Նադիր շահը Արցախի հինգ մեկիքությունները տարանջատ ավատական իշխանություններ էին, վարչաքաղաքական զատ միավորներ, ապա այժմ նրանք համախմբվեցին մեկ առանձին ղինական դաշնակցության մեջ: Խամսայում միավորվեցին Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մեկիքությունները: Խամսայի սահմանները տարածվում էին Գանձակից (այժմ՝ Գյանջա) մինչև Արաքս գետի ափերը: Հյուսիսում այն հասնում էր մինչև Գետաշեն, հարավում՝ Արաքսի վրա ձգվող Խուզափիրի կամուրջը, Արևմուտքում՝ Սողք, իսկ Արևելքում՝ հին Տիգրանակերտի ավերակները: Մեկիքություններում իշխող տները սերում էին Արցախի հինավուրց Առանշահիկ նախարարական տոհմից: Գյուլիստանում իշխում էին Մելիք-Բեգլարյանները (իշխանանիստը՝ Գյուլիստանի ամրոցը), Ջրաբերդում՝ Մելիք-Իսրայելյանները (նստավայրն էր Ջրաբերդ-Չարաբերդ ավանը), Խաչենում՝ Հասան-Ջալալյանները (նստավայրն էր Խոխանաբերդը), Վարանդայում՝ Մելիք-Շահնազարյանները (նստավայրը՝ Ավետարանոց ավանը), Դիզակում՝ Մելիք-Եգանյանները (Մելիք-Ավանյաններ), իշխանանիստն էր Տող ավանը: Նորաստեղծ ղինական այս դաշնակցության (Խամսայի) գերագահ (բեկլարբեկ) նշանակվեց Դիզակի մելիք Եգանը: Խամսայի մեջ մտնող բոլոր մելիքները

պետք է անվերապա հորեն ենթարկվեին նրան, իսկ ինքը՝ Ատրպատկանի փոխարքային: Մեկիք Եգանին իրավունք էր վերապահվել նաև ուղղակիորեն դիմելու շահին: Նա նաև շահի պալատական խորհրդականն էր և, ինչպես վկայում են պարսկական սկզբնաղբյուրները, Նադիրը մեծագույն հարգանքով նրան անվանում էր «Հայրացու»: Այս նշանավոր պետական-քաղաքական գործիչը մեծ ջանքեր թափեց հայկական ինքնավար իշխանությունն ամրապնդման ու հետագա զարգացման ուղղությամբ:

Ուսմանայի հոգևոր կենտրոնը Գանձասարի վանքն էր, որը հանդիսանում էր Աղվանից (Արցախի, Գանձասարի) կաթողիկոսության նստավայրը: XIV դարից սկսած Գանձասարի կաթողիկոսական գահը ժառանգարար գտնվում էր Հասան-Ջալալյանների տոհմի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչների ձեռքում: Գանձասարի կաթողիկոսները կարևոր դեր են խաղացել Հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ, որոնց ականավոր ներկայացուցիչներից էր Եսայի Հասան-Ջալալյանը:

[illegible]

ՄեկիՔական պաշտոնը ժառանգական էր: Մահացած մեկիՔին փոխարինում էր ավագ որդին, իսկ ժառանգ չունենալու դեպքում՝ եղբայրը: Յուրաքանչյուր նոր մեկիՔ իր պաշտոնը կարող էր ստանձնել միայն չահական հրովարտակից հետո: ՄեկիՔները պարտավոր էին

թական մասնավոր դպրոց: Ապրում էր ծանր ու չարքաշ կյանքով: Ուսման վարձը վճարելու և գոյությունը պաշտպանելու համար միաժամանակ ստիպված է լինում աշխատել բեռնակիր, գոնապան, բանվոր, փոստատար, գրագիր: Եվ այսպես չորս տարի:

1755 թվականը ճակատագրական եղավ էմինի համար: Նա ծանոթանում է նշանավոր բանաստեղծ ու հրապարակախոս Էդմոնդ Բյորքի և Անգլիայի քաղաքական հայտնի գործիչներից մեկի՝ դուքս Գյու Ստրմանի հետ: Վերջինիս ջանքերով էմինը ծանոթանում է դուքս Ռիչմոնդի, կոմս Պեմբրոկի, վիկոնտ Բոլինբրոկի, կոմս Օքսֆորդի, լեդի Անտոնի, Քենտերբերիի արքեպիսկոպոսի, լեդի Ելիզավետա Մոնտեզյուի և շատ ուրիշների հետ: Լոնդոնի գրական ու մշակութային մթնոլորտում աստիճանաբար ընդլայնվում է էմինի մտահորիզոնը, նա ուսումնասիրում է մեծ մտածողների ստեղծագործությունները, հաղորդակից լինում ժամանակաշրջանի ամենաառաջավոր գաղափարներին: Էմինի անձը հետաքրքրեց նաև արքայազնին՝ Կոմբերլենդի դուքսին, որը որոշեց նրան վերցնել իր հովանավորության ներքո: Արքայազնի միջնորդությամբ էմինը 1755 թ. ընդունվում է Լոնդոնից ոչ հեռու գտնվող Վուլվիչի ռազմական ակադեմիան, ուր մասնագիտանում է հրետանային գործի և ամրաշինության բնագավառներում:

Ուսումնառության շրջանում էմինը շարունակում է մտորել իր հայրենիքի փրկության մասին: Հայաստանի ազատագրման գործում նա կարևոր դեր էր վերապահում Վրաստանին: Ահա թե ինչու նամակ է գրում վրաց թագավոր Հերակլ II-ին՝ առաջարկելով իր ծառայությունները. «Եթե Ձերդ վեհափառությունը ցանկանա, ասված է նամակում, և կգամ Ձեզ ծառայելու և իմ համեստ կարողությունների չափով կվարժեցնեմ Ձեր զորքերը»: Անշուշտ, էմինը դեռևս հստակ պատկերացում չուներ, թե ապագայում ինչպես պետք է ազատագրել Հայաստանը, բայց նրա համար մի բան պարզորոշ էր, որ հայկական և վրացական ազատագրական շարժումները պետք է շաղկապել և այդ գործում հայ մեղիքների հետ միասին կարևոր դեր ունեն Հերակլ II-ը:

Էմինի ուսումնառությունը ակադեմիայում երկար չտևեց, ընդամենը 13 ամիս: 1757 թ. մայիսին նա ընդհատեց պարապմունքները և գրություն ներկայացրեց ակադեմիայի պետին՝ իրեն ռազմաճակատ ուղարկելու խնդրանքով: Սկսվել էր Յոթնամյա պատերազմը և Անգլի-

իան Պրուսիայի հետ դաշնակցած, պատերազմում էր Ֆրանսիայի դեմ: Որպես կամավոր, նա մեկնում է Գերմանիա և Կոմբերլենդի դուքսի հրամանատարության ներքո մասնակցում Ֆրանսիայի դեմ մղվող ռազմական գործողություններին, որոնց ժամանակ աչքի է ընկնում անձնական խիզախությունը ու քաջությունը: Մարտական գործողություններից մեկի ժամանակ վիրավորվում է, բայց չի թողնում ռազմադաշտը: 1758 թ. վերջին էմինը վերագտնում է Անգլիա, տեսակցություն խնդրում վարչապետ Ու. Պիտտ Ավագից՝ ցանկանալով ճշգրտել անգլիական կառավարության դիրքորոշումը Հայաստանի ազատագրության խնդրի հանդեպ: Ընդունելությունը նրա համար պարգում է, որ Անգլիան այդ հարցում շահագրգռված չէ, և նրանից օգնություն ակնկալելն անիմաստ է: Տեսակցության վերջում Պիտտը նրան առաջարկեց կա՛մ սպայական աստիճանով ծառայել անգլիական բանակում, կա՛մ պետական ծառայության անցնել Հնդկաստանում: Էմինը երկու առաջարկություններն էլ մերժեց: Նույն օրերին բարեկամներից մեկին հղած նամակում նա գրում է. «Քանի ես ապրում եմ, կամենից մեկին հղած նամակում նա գրում է. «Քանի ես ապրում եմ, պետք է ծառայեմ իմ հայրենիքին, և եթե ես ծնված եմ, որպեսզի ազատեմ իմ անպաշտպան ժողովրդին, ապա ոչ ոք չի կարող արգելք լինել ինձ: Աստծու կամքն է, որ պիտի կատարվի»:

Կացությունն անձամբ ծանոթանալու և հայրենիքը օտար տիրապետություններից ազատագրելու իր ծրագիրը իրագործելու նպատակով էմինը որոշում է մեկնել Հայաստան:

Բ. Հովսեփի էմինի ազատագրական գործունեությունը: Հովսեփի էմինի՝ Հայաստան գալը անսպասելի չէր: Նա վաղուց էր առիթ փնտրում իր երազանքը կատարելու: Էմինը շատ վատ գիտեր այն միջավայրը, ուր պատրաստվում էր գործելու: 1759 թ. մայիսին նա դուրս ջախջախեց Անգլիայից և ձեռնվալի վրայով նավարկեց մինչև Ալեքսանդրի: Այստեղից գնաց Հալեպ և նույն թվականի վերջերին երկու հայերի ուղեկցությամբ ճանապարհ ընկավ դեպի Հայաստան, որը բացառապես մի երկիր, ստրուկ ու վախեցած մի ժողովուրդ, որի մեջ չէր աղքատ մի երկիր, ստրուկ ու վախեցած մի ժողովուրդ, որի մեջ չէր մնացել անգամ պատմական հիշողություն: Կարինի գյուղերից մեկում էմինը սկսում է հատվածներ կարդալ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից», գյուղացիներին բացատրել, որ հայերն էլ երբևիցե

ուներեցել են սեփական պետություն և թագավոր, բանակ և իշխաններ: Նա գյուղացիներին քարոզում էր, թե Աստծու կողմից բոլոր մարդիկ ու ժողովուրդները ստեղծվել են հավասար: Հետևաբար, բանական էակը հպետք է հանդուրժի ուրիշի գերին լինելը: Իսկ եթե որեւէ ժողովուրդ գերի է, ապա բնական է, որ նա պետք է պայքար մղի իր ազատության համար: Բովանդակ Հայաստանում նա չհանդիպեց որեւէ մեկին, որը համակրեր իր ծրագրերը, չտեսավ այն ուժը, որը կարող էր բարձրանալ պայքարի: Էմինի հիասթափությունը ակներև էր: Անգամ Ս. Էջմիածնում, ուր նա ժամանեց 1760 թ. ապրիլին, անբարյացակամորեն ընդունեցին նրան: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ե Շամախեցին սկզբում ինչ-որ հույսեր ներշնչեց, սակայն լինելով խիստ զգուշավոր և զուսպ՝ բավարարվեց միայն սաստելով այն հոգևորականներին, որոնք փորձում էին վարկարեկել էմինին: Ս. Էջմիածնում և Երևանում էմինը մանրամասն տեղեկություններ է քաղում տարածաշրջանի կացությունից, Պարսկաստանի ու Վրաստանի հարաբերությունների, Արցախի դրություն, մելիքների քաղաքական ակնկալությունների մասին: Նա հասկացավ, որ հայերի հայացքն ուղղված է դեպի Ռուսաստան, և նրանք այստեղից են սպասում իրենց երազած ազատագրությունը: Այդ էր վկայում նաև 1760 թ. հուլիսի 17-ին Հակոբ Շամախեցու գրած ուղերձը կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնային: Այստեղ կաթողիկոսը կայսրուհուն խնդրում էր իր վրա վերցնել «գժբախտ հայ ժողովրդի հոգատարությունը»: Այդ մտայնությունը տիրապետող էր բոլոր այն շրջաններում, որոնց հետ էմինը շփումներ ունեցավ: Դա էմինի համար նշանակում էր վերանայել իր նախորդ ծրագրերը և Հայաստանի ազատագրության համար նախ և առաջ դիմել Ռուսաստանի օգնությանը: Նա գիտակցում էր, որ անհրաժեշտ է անձամբ գնալ Ռուսաստան և ուղղակի կապեր հաստատել ռուս քաղաքական գործիչների հետ:

1761 թ. էմինը Հայաստանից վերադարձավ Անգլիա և Լոնդոնում կապեր հաստատեց Ռուսաստանի դեսպան կոմս Ա. Մ. Գոլիցինի հետ: Դեսպանը ընդառաջեց Ռուսաստան մեկնելու էմինի ցանկությունը և նրան հանձնեց ոչ միայն անձնագիր, այլև ցարական արքունիքի բարձրաստիճան անձանց ուղղված հանձնարարականներ ու երաշխավորագրեր: Մասնավորապես կարևոր էին Ռուսաստանի վարչապետ Մ.

Ի. Վորոնցովին և արտաքին գործերի վարչությանը հասցեագրված հանձնարարականները:

1761 թ. նոյեմբերին էմինը հասնում է Ս. Պետերբուրգ, ուր Ռուսաստանում Անգլիայի դեսպանը նրան ներկայացնում է վարչապետ Վորոնցովին: Հանդիպումը տեղի է ունենում վերջինիս բնակարանում: Վարչապետը մանրամասն հետաքրքրվում է էմինի ծրագրերով և եզրակացնում, որ նա այն անձն է, որը կարող է օգտակար լինել Կովկասում՝ Ռուսաստանի արտաքին շահախնդրությունների տեսակետից: Հանդիպման արդյունքների մասին Վորոնցովը տեղյակ է պահում կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնային, որն իր համակրանքն է հայտնում էմինի ծրագրերին, միաժամանակ չափազանց դրական արտահայտվում հայերի՝ որպես ազնիվ և նվիրված ժողովրդի մասին: Ահա թե ինչու վարչապետն առանց այլևայլության անցազիր է տալիս էմինին և հանձնարարական նամակ՝ ուղղված Հերակլ II-ին: Բացի այդ, նա էմինին ներկայացնում է Ս. Պետերբուրգում գտնվող վրաց գահազուրկ թագավոր Թեյմուրազ II-ին, որը խոստանում է հանձնարարական նամակ տալ ուղղված որդուն՝ Հերակլ II-ին: 1762 թ. սեպտեմբերին, Մոսկվայում եկատերինա II-ի թագադրությունից անմիջապես հետո, էմինը դարձյալ հանդիպում է ունենում Վորոնցովի հետ: Նոր կայսրուհու անունից վարչապետը հայտնում է էմինին, որ նա նույնպես դրական վերաբերմունք ունի հայ գործչի ծրագրերի նկատմամբ, և երբ վրա հասնի հարմար պահը, ինքը օգնելու է հայերին: Միաժամանակ էմինին առաջարկություն է արվում մտնել ռուսական զինվորական ծառայության մեջ, բայց նա հրաժարվում է և պատրաստվում մեկնել Վրաստան:

Էմինի՝ Վրաստան մեկնելու նպատակը ոչ թե Հերակլին ծառայելն էր, այլ Հայաստանի ազատագրումը: Վրացական բանակի և հայ մելիքների ապստամբական ուժերի միջոցով Արևելյան Հայաստանն ազատագրելուց հետո, նրա պատկերացմամբ, երկու երկրների միջև պետք է կնքվեր պատվավոր դաշինք, որի հետևանքով ստեղծվելու էր հայ-վրացական դաշնակցային պետություն և թագավոր էր դառնալու Հերակլ II-ը: Նորաստեղծ պետության նկատմամբ պիտի հաստատվեր ռուսական հզոր տերության խնամակալությունը՝ որպես այդ երկու քրիստոնյա փոքր ժողովուրդների անվտանգության գրա-

վական: Էմինի այդ ծրագիրը խոսուն վկայությունն էր նրա քաղաքական հասունության: Նա արդեն վճռականորեն հանդես էր գալիս որպես ռուսական կողմնորոշման համոզված կողմնակից, իսկ նրա ուժանտիկ հրապուրանքներն ու երազանքները փոխարինվում էին երևույթների իրատես գնահատությամբ:

Էմինի գործունեությունը Ռուսաստանում, նրա ծրագրերն ու գաղափարները խիստ հետաքրքրեցին ռուսահայ նորեկուկ մտավորականությանը, բազում առևտրականներին: Շատերը պատրաստակամություն հայտնեցին աջակցել նրան: Մոսկվայում նրան մտերմացավ մեծահարուստ Հովհաննես Լազարյանը, որը հետագայում պետք է դառնար հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից մեկը: Լազարյանը, ինչպես նաև մոսկվաբնակ ուրիշ հայեր նյութապես օժանդակեցին Էմինին: Մոսկվայում Էմինին միացավ նրա հեռավոր ազգական արցախեցի Մովսես Բաղրամյանը, իսկ Աստրախանում՝ 30 հայ խանդավառ երիտասարդներ, որոնք պատրաստ էին նրա հետ մեկնել հայրենիք ու կռվել նրա ազատագրության համար:

1763 թ. փետրվարին Էմինը դուրս եկավ Մոսկվայից և Աստրախանի ու Ղզլարի վրայով մեկնեց Վրաստան: Ամենուր հայերը նրան դիմավորում էին մեծ շուքով ու հանդիսություններով՝ որպես Հայաստանի ազատարարի, շատերը պատրաստակամություն էին հայտնում նյութապես օգնելու նրան:

XVIII դարի երկրորդ կեսին, Նադիր շահի սպանությունից հետո, Վրաստանը աստիճանաբար սկսում է հզորանալ: Թեյմուրազ II-ի և հատկապես նրա որդու՝ Հերակլ II-ի օրոք Պարսկաստանի ծայրագավառներից մեկը՝ Գյուրջիստանը, ձեռք է բերում լիակատար անկախություն և դառնում տարածաշրջանի քաղաքական կարևոր միավորներից մեկը: Հերակլ II-ը, անկասկած, ժամանակի երևելի պետական գործիչներից էր: Նրա անունը լայնորեն հայտնի էր ոչ միայն Մերձավոր Արևելքի ու Ռուսաստանի, այլև Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական շրջաններում, և պատահական չէր Էմինի հետաքրքրությունը նրա անձով: Ճիշտ է, նրա պատկերացումները Հերակլի մասին գունազարդված էին և չէին համապատասխանում իրականությանը: Անշուշտ, Հերակլը հեռու էր ազատարար թագավորի այն կերպարից, որ իր մտքում կերտել էր Էմինը: Խելացի, խորամանկ, երկդիմի այս միա-

պետր ցանկանում էր տնտեսական ու ռազմական բարեփոխումների միջոցով զարգացնել երկիրն ու եվրոպականացնել: Ահա թե ինչու նրան անհրաժեշտ էին եվրոպական կրթություն ունեցող մասնագետներ: Հենց այս տեսակետից էլ նա ընդունեց Էմինին և որոշեց օգտվել նրա ծառայություններից:

1763 թ. ապրիլի վերջերին Էմինը ժամանեց Թիֆլիս: Դեռ քաղաք չմտած՝ նրան հանդիսավորություն հիմնավորում են հայ-վրացական հեծելազորային մի ջոկատ և բազմաթիվ խանդավառ հայեր: Հերակլ II-ը նրան ընդունեց մեծ պատիվներով ու հարգանքով: Նա ուշադրություն դարձրեց Էմինի առաջարկությունները՝ Վրաստանում ռազմական զորոյցներ հիմնադրելու, վրացական բանակը եվրոպական եղանակով վարժեցնելու, երկրի տնտեսական զարգացման, լուսավորություն տարածելու, պետական կյանքում բարեփոխումներ անցկացնելու վերաբերյալ: Բայց երբ Էմինը փորձեց խոսք բացել իր ծրագրերի մասին, պարզ դարձավ, որ վրաց թագավորը չի բաժանում դրանք: Հերակլը պարզ օգուտներ էր ականակալում Էմինի ներկայությունից ի շահ Վրաստանի: Էմինն իր թիկնապահ ջոկատով մարտնչում է Վրաստան ներթափանցող լեզգիների դեմ, ձեռնամուխ է լինում վրացական բանակի վարժեցմանը և այլն: Հասկանալով, որ ոչինչ Էմինին չի կարող հետ պահել իր ազատագրական ծրագրերից, Հերակլը ուղիներ է փնտրում նրան Վրաստանից հեռացնելու համար:

Վրաստանից Էմինը աշխույժ նամակագրական կապ է հաստատում Երևանի մեծամեծերի, Արցախի մելիքների, Հայոց կաթողիկոսի, հոգևորականության առանձին ներկայացուցիչների հետ և փորձում շոշափել նրանց տրամադրությունները, ազատագրական շարժմանը աջակցել լինելու պատրաստակամությունը: Էմինի գործունեությունն անհետևանք չմնաց: Նրա գաղափարները խանդավառեցին ոչ միայն Արցախի մելիքներից շատերին, այլև Արևմտյան Հայաստանի հոգևորականությունը որոշ ներկայացուցիչների:

XVIII դարի կեսերին արևմտահայ ազատագրական շարժման գործիչների շրջանում ևս արմատացել էր Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվելու գաղափարը: Այդ ականակալությունները հատկապես ավելի ուժեղացան, երբ Ռուսաստանը սկսեց վճռական դեր խաղալ մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ:

մեծահարուստները որոշում են նրա տրամադրությունն տակ դնել տարեկան 12 հազար ռուբլի՝ հայկական զորախումբ ստեղծելու համար: Հայտնի վաճառական Գրիգոր Սողաթյանյանը պատրաստակամություն է հայտնում հայկական բանակի կազմակերպմանը նվիրաբերել իր հսկա կարողությունն մեծ մասը: Շ. Շահամիրյանը և ուրիշները նույնպես որոշում են նյութական օժանդակություն ցույց տալ: Հնդկահայ վաճառականների ու գործարարների այս առատ նվիրատվությունները էմինին ստիպում են մշակել Հայաստան վերադառնալու, այնտեղ գործադրել ստեղծելու և ազատագրական պայքարը շարունակելու նոր ծրագրեր: Բայց երբ գումարի մի մասն արդեն հավաքված էր, Մադրասում գտնվող Երուսաղեմի նվիրակ Հովհաննես եպիսկոպոսը խափանում է այս գործը և վաճառականներին պարտադրում հետ վերցնել ներդրված դրամական միջոցները: Անկասկած նվիրակը գործում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հանձնարարությամբ ու գիտությամբ:

1783 թվականից էմինը մշտապես բնակվում է Կարկաթայում, որտեղ և մահանում է 1809 թվականին: Կյանքի վերջին տարիներին նա անգլերենով շարադրել է «Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները» ինքնակենսագրական գիրքը (Լոնդոն, 1792), որը XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժումների պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է: Սույն գիրքը մեծ հայրենասերի վերջին փորձն էր՝ հայության մեջ սեր ներարկել «մարդկության բարիքների միակ աղբյուրի»՝ ազատության նկատմամբ:

Հովսեփ Էմինի հայացքները խոր ազդեցություն են գործել հայ ազատագրական շարժման հետագա շրջանի գործիչների վրա և կարևոր նշանակություն են ունեցել շարժման գաղափարախոսության հստակեցման տեսակետից:

5. ՄԱԴՐԱՍԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿԸ

ա. Խմբակի ստեղծումը: Հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ կարևոր դեր են խաղացել Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերը, մասնավորապես՝ Մադրասը: XVIII դարի երկրորդ կեսին այդ գաղթավայրերում լայն աշխատանքներ ծավալվեցին հայ ազա-

տագրական շարժման գաղափարախոսության հետագա մշակման ուղղությամբ:

Հնդկահայ միջավայրում տարածված այս շարժումն ուներ ժամանակի ամենատաքաղիմական բովանդակությունը և պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: Հնդկահայ առևտրական շրջանակները սերտ կապեր ունեին արևմտաեվրոպական երկրների, իսկ Հնդկաստանում՝ ամենօրյա շփումներ անգլիացիների հետ: Այս հանգամանքը նպաստել է, որ Հնդկահայ գործիչները լավատեղյակ լինեին եվրոպական լուսավորիչների գաղափարներին: Դա նաև մի ժամանակաշրջան էր, երբ տեղի անգլիական գաղութային իշխանությունները բոլոր միջոցներով փորձում էին հայերին դուրս մղել Հնդկաստանից: Անգլիացիներն ուղղակի հաշվհարդար սկսեցին անապաշտպան հայ առևտրականների նկատմամբ բռնագրավելով նրանց նավերն ու յուրացնելով ապրանքները: Դրա հետևանքով Հնդկահայ վաճառականները դուրս մղվեցին արտաքին վաճառահանման շուկաներից և կամա թե ակամա իրենց հայացքն ուղղեցին դեպի հեռավոր հայրենիք՝ մշակելով ծրագրեր նրա ազատագրության, հայրենի պետականության վերականգնման համար և գիտակցելով, որ միայն սեփական պետությունն է ի վիճակի պաշտպան կանգնելու հայ վաճառականությանը և հետապնդելու նրա շահերը:

Հնդկահայ վաճառականության ականավոր ներկայացուցիչներից էր Շահամիր Շահամիրյանը (1723-1797): Նա ծնվել է Նոր Զուղայում, էր Շահամիր Շահամիրյանը (1723-1797): Նա ծնվել է Նոր Զուղայում, զբաղվել դերձակությամբ: Ուրիշ շատ ջուղայեցիների նման գաղթել էր Հնդկաստան և բնակություն հաստատել Մադրասում: Այստեղ նա զարձակ էր ազամանդավաճառ և կարճ ժամանակում մեծ հարստություն կուտակել, եղել էր Հնդկաստանի ամենաուղևոր մարդկանցից մեկը: Նրան էին պատկանում բազմաթիվ խանութներ, կալվածքներ, գործարաններ, ծխախոտի պլանտացիաներ:

Շ. Շահամիրյանը մեծ սեր ու ձգտում ուներ դեպի գիրն ու գրականությունը և ազատ ժամերին զբաղվում էր ինքնակրթությամբ: Նա կարևոր դեր է կատարել Մադրասի հայկական համայնքի կյանքում: Եղել է Մադրասի հայոց ինքնավարության կազմակերպիչներից մեկը և ինքնավարության կանոնադրության («Նոր տետրակ, որ կոչի նշավակ», 1783) հեղինակը: Շ. Շահամիրյանի հասարակական-քաղաքա-

Հում էր որևէ պիտանի բան կատարել անձկալի հայոց ազգի համար» և «ավելի բարի գործ, քան այս գիրքն էր», չկարողացավ կատարել: Հ. Շահամիրյանը երիտասարդ էր (ընդամենը 27 տարեկան) ու անփորձ, ուստի «Նոր տետրակը» շարագրելուն օգնել է «իր հրահանգիչը»՝ Մովսես Բաղրամյանը: Բայց ակնհայտ է, որ զրքում արտահայտված տեսակետները միայն այս երկուսինը չէին, այլ ամբողջ խմբակիներ:

«Նոր տետրակիր» հասցեագրված էր «Հայկագուն երիտասարդներին ու պատանիներին ծուլություն քնի վեհերոտ ու անհոգ թմրությունից սթափվելու համար»: Գրքի նպատակն էր ազգային ինքնագիտակցություն ներարկել և քաղաքական գիտելիքներ տալ հայ երիտասարդությանը: Հեղինակը վճռականորեն քննադատում է հոգևորականությունը, որը հայկական պետականության կորուստն ու հայ ժողովրդի ծանր կացությունը ներկայացնում էր որպես նրա գործած բազում մեղքերի համար վերուստ առաքված պատիժ: Ստեղծված ծանր կացության մեջ, սակայն, Աստված որևէ գործ չունի, նշված է «Նոր տետրակում»: Հայաստանի քաղաքական ճակատագրի պատասխանատուն հայ ժողովուրդն է և ուրիշ ոչ ոք: Հետևաբար, Հայաստանի ազատագրության գործն էլ հայ ժողովրդի գործն է: Քանիցս հայերը դիմել են եվրոպական հզոր պետություններին՝ օգնություն հայցելով, բայց ոչ մի օգնություն չեն ստացել: Հետևապես հայերն առաջին հերթին պետք է հույսը դնեն իրենց վրա և ոչ թե օտարների: Եվրոպայի միջոցով ազատագրվելու ակնկալիքը մոլորություն է և հետևանք հայ ազատագրական պայքարի սխալ մտայնության: Ազատությունը չի կարող ձեռք բերվել մուրալով կամ բանակցություններով: Ազատագրվելու միակ միջոցը գինված ապստամբությունն է, ուստի ժողովուրդը պետք է գինվի: Չպետք է վախենալ դժվարություններից, դոհեր տալուց: Ժողովրդի մի մասը պետք է իր արյունը թափի, որպեսզի մյուս մասն ազատագրվի օտար տիրապետություններից: Առանց զոհերի ու պայքարի, միայն Աստծո ողորմածությամբ ոչ մի ժողովուրդ չի ազատագրվել: Մահ հանուն հայրենիքի ազատության՝ ահա փրկության միակ ճանապարհը: «Լավ է մեկ անգամ մեռնել քաջաբար, քան ապրել այսպիսի թշվառությամբ», - եզրակացնում է հեղինակը:

Ազատութեան համար ժողովուրդը պետք է ունենա այդ հասկացու-
թյունն ըմբռնելու և զնահատելու մակարդակ: Դրա համար նրան

[illegible]

Պատմութեան դասերն ըմբռնելու, թույլ տրված միախառն ուղի-
լու, երիտասարդութեանը ազգային ինքնագիտակցութեան ոգով դաս-
տիարակելու համար հեղինակը դիմում է ամենագոր ու ազդու միջո-
ցին՝ հայ ժողովրդի պատմութեան օգնութեանը: «Նոր տեսականում»
առանձին գլուխներով զգալի տեղ է հատկացված Հայաստանի պատ-
մութեանն ու աշխարհագրութեանը: Այստեղ համառոտակի շարադր-

նը «Որոգայթ փառաց» երկասիրությունն է: Գիրքը բաղկացած է երկու մասից՝ ներածությունից, այսինքն պատմական-տեսական մասից, և Հայաստանի ապագա հանրապետության սահմանադրության նախագծից: Գրքի տիտղոսաթերթին, որպես հրատարակության թվական, նշված է 1773 թվականը և հեղինակի՝ Հ. Շահամիրյանի անուն ազգանունը: Պարզված է, որ գրքի պատմական-տեսական մասը գրվել է 1773 թվականին, իսկ բուն սահմանադրությունը՝ 1780-ական թթ. կեսերին: Ամբողջ գիրքը տպագրվել է 1788-1789 թթ. ընթացքում: Գրքի իսկական հեղինակը, ինչպես ասվեց, Շ. Շահամիրյանն է, թեև դրա ստեղծմանն իրենց մասնակցությունն են բերել նաև Հ. էմինն ու Մ. Բաղրամյանը, իսկ մինչև 1774 թ., մինչև մահը՝ նաև Հակոբ Շահամիրյանը: Շ. Շահամիրյանը գիրքն ամբողջովին վերագրել է վաղամեծիկ որդուն՝ նրա հիշատակն անմահացնելու համար:

«Որոգայթ փառացի» առաջին մասում արվում են ընդհանուր բնույթի մի շարք հետաքրքիր դատողություններ: Այստեղ Շ. Շահամիրյանը վճռականորեն մերժում է կառավարման միապետական եղանակը և հիմնավորում օրենքի թագավորության գաղափարը: Նա այն միտքն է զարգացնում, որ մարդիկ բնությունից հավասար են ծնվում և հետևաբար՝ պետք է ունենան հավասար իրավունքներ: Մարդիկ պետք է թագավորեն միայն բնության և ոչ թե բանական արարածների վրա: Մարդկանց վրա թագավորելու են օրենքները՝ շեշտելով իրենց բնածին և բնական իրավունքները՝ ազատությունը և հավասարությունը: Օրենքները պետք է հավասարապես անհրաժեշտ ու պարտադիր լինեն բոլորի համար՝ մարդկանց օժտելով միանման իրավունքներով: Որեւէ օրենք ընդունելուց առաջ պետք է լայն քննարկման դրվի և ապա միայն ընդունվի ձայների պարզ մեծամասնությամբ: Հեղինակը մերժում է ազնվականության և եկեղեցու դասային արտոնությունները, ճորտատիրությունն ու կախման մյուս ձևերը: Անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի իշխանություն, որն արտահայտի ընդհանուրի կամքը, գրում է Շահամիրյանը, և որի գործողությունների մեջ գրեթե բացակա չլինի հասարակական շահը: Հետևաբար, ժողովուրդը պետք է հսկողություն սահմանի պետության գործունեության վրա: Նրան պետք է իրավունք վերապահվի փոխելու այն կառավարությունը, որը չի արտահայտում հասարակության պահանջները: Պետական կազմակերպության լավա-

գույն ձևը հեղինակը համարում է հանրապետությունը և գտնում, որ միայն այդպիսի իշխանություն ղեկավարում կլինի արդարություն և առաջադիմություն:

«Որոգայթ փառացի» առաջին մասում հեղինակը կոչ է անում իր հայրենակիցներին ելնել ազատագրական պայքարի և վերականգնել հայկական պետականությունը: Դա հայերի «բնական իրավունքն է», և նրանք պարտավոր են դա անել, հակառակ ղեկավարում կվերածվեն ճորտերի մի խաժամուժի:

«Որոգայթի» երկրորդ մասը ազատագրված Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կառուցվածքի ծրագիրն է, սահմանադրության նախագիծը, որն ունի 521 հոդված: Այն ներկայացնում է ապագա Հայաստանի պետական կառուցվածքը, կառավարման մարմինների ստեղծման կարգը, նրանց իրավասությունները, քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները: Առանձին հոդվածներ են նվիրված տնտեսության, ֆինանսների, լուսավորության, առողջապահության, դատարանի, բնտանիքի, զինված ուժերի կազմակերպման հարցերին և այլն: Ըստ «Որոգայթի» Հայաստանի Հանրապետության և՛ օրենսդրական, և՛ գործադիր մարմինները պետք է լինեն բնորոշ: Հեղինակը տեսականորեն հիմնավորում է այն միտքը, թե ամբողջ իշխանությունը ելնում է ժողովրդից, պատկանում է ժողովրդին ու հաշվետու է նրան:

Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր գերագույն մարմինը «Հայոց տունն» է (խորհրդարան, պառլամենտ), որի տանուտերերի (պատգամավորներ) ընտրությունը լինելու է երկաստիճան, առանց որեւէ ցենզի, երեք տարին մեկ անգամ: «Հայոց տունն» ունենալու է իր նախագահությունը՝ կազմված տասնչորս տանուտերերից, որոնցից իր նախագահությունը՝ կազմված տասնչորս տանուտերերից, որոնցից իր նախագահությունը (նախագահ), իսկ մյուսը՝ Հայր Հայասմեկն ընտրվում էր նախարար (նախագահ), իսկ մյուսը՝ Հայր Հայաստանյայց: Վերջինս ժամանակավոր պաշտոն էր, որի պարտականությունն էր ընդունել նախարարի և տանուտերերի երդումը: Նախարարությունն էր ընդունել գլխավորելու է հանրապետության բարձրագույնը միաժամանակ գլխավորելու է հանրապետության (մինիստրների խորհուրդ), գործադիր մարմինը՝ նախարարությունը (մինիստրների խորհուրդ), որը բաղկացած է լինելու նախարարից և տասներկու խորհրդակիցներից (տեղակալներ, մինիստրներ): Նախարարությունը պետք է ենթարկվի և հաշվետու լինի «Հայոց տան» առջև: Նախարարը օրենքներ

Թյանը, յուրացվում էին Հարավային սակավարնակ տարածքները, պայմաններ ստեղծվում Ռուսաստանի սահմանները դեպի Անդրկովկաս ընդարձակելու ուղղությամբ:

XVIII դարի կեսերին տնտեսական ու մշակութային մեծ վերելք էին ապրում Ղզլարի, Մոզդուկի, Աստրախանի, իսկ դարի վերջերին՝ Մոսկվայի, Ս. Պետերբուրգի, Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիուպոլսի և մյուս Հայկական գաղթավայրերը: Ռուսահայ վաճառականության ու նորեւթուկ արդյունաբերողների ձեռքում կենտրոնանում էր Հսկայական ֆինանսական կապիտալ, որի միջոցով նրանք փորձում էին ինչ-որ չափով ներազդել Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության վրա:

1768 թ. նոյեմբերին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը լրացուցիչ թափ հաղորդեց Հայ ազատագրական ռոմանտիզմին: Ռուսական զինվածազորությունը, ոչ առանց միտումի, լուրեր էր տարածում, թե պատերազմի հիմնական նպատակներից մեկը քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրումն է: Ռուսական զործակալները մեծ ծավալի աշխատանք էին տանում հույների և սլավոնների շրջանում՝ նրանց թուրքերի դեմ ապստամբեցնելու համար: 1769 թ. կեսերին լուրեր տարածվեցին նաև այն մասին, թե ռուսական էքսպեդիցիոն զորքերը շուտով մտնելու են Անդրկովկաս և այստեղից արշավելու են Թուրքիա:

Կովկասյան տարածաշրջանում Ռուսաստանի արտաքին գործուն քաղաքականությունը, սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը և Անդրկովկասում Թուրքիայի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու հեռանկարը նոր հույսեր էին ներշնչում ռուսահայերին, թե շուտով հնարավոր կլինի ազատագրել Մայր Հայրենիքը և վերականգնել Հայկական անկախ պետականությունը: Այդ նոր հույսերի արտահայտություն էր նաև աստրախանաբնակ մեծահարուստ ձեռնարկատեր, խոշոր վաճառական Մովսես Սարաֆյանի կազմած Հայաստանի ազատագրության ծրագիրը:

Մ. Սարաֆյանը ծագումով պարսկահայ էր: Պարսկաստանում և Թուրքիայում նա զբաղվել էր առևտրով: 1760-ական թվականների սկզբներին, իր շատ հայրենակիցների նման, բնակություն էր հաստատել Աստրախանում: Այստեղ զբաղվել էր մետաքսագործությամբ, 1763 թ. հիմնել մետաքսի ֆաբրիկա, իսկ Կասպից ծովի Աստրախանի առափնյա տարածքներից մեկում՝ նավաշինարան: Նա սերտ կապեր

ուներ ռուսական կառավարական շրջանակներում և անգամ՝ արքունիքում: Մ. Սարաֆյանն իր ծրագիրը կազմել էր ռուսահայ բուրժուազիայի այնպիսի ազդեցիկ ներկայացուցիչների գիտություն, ինչպիսիք էին Փարբիկատները Գրիգոր Կամպանյանը, Հովհաննես Լազարյանը և ուրիշներ: Փաստորեն այս ծրագիրն արտահայտում էր վաճառականության շահախնդրությունները և որոշակի ազերո ուներ Հովսեփ Էմինի ծրագրերի հետ:

Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը Մ. Սարաֆյանը 1769 թ. մայիսի 8-ին ներկայացնում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային: Բացի ներածությունից և հետգրությունից, ծրագիրը բաղկացած էր 14 հոդվածներից: Ծրագրի համաձայն Թուրքիայի դեմ պետք է պատերազմ սկսելին Քարթլիի և Կախեթի թագավորներ Հերակլ II-ն ու Սողոմոնը: Ռուսական կառավարությունը աջակցելու էր վրաց թագավորներին, նրանց ցույց էր տրվելու ռազմական նշանակալի օգնություն: Ռուսաստանում բնակվող հայերից կազմվելու էր կամավորական բանակ՝ Հայ զորավարի հրամանատարությամբ: Այդ բանակը, որին միանալու էին նաև Արցախի մելիքների զինված ուժերը, ուղարկվելու էր Վրաստան: Այստեղից ռուս-հայ-վրացական միացյալ բանակը ներխուժելու էր Արևելյան Հայաստան և ազատագրելու էր Երևանը: Ապա երկու ուղղություններով՝ Երևան-Բայազետ-Վան և Ախալցխա-Կարս-Կարին, միացյալ բանակը ռազմական գործողություններ էր սկսելու Թուրքիայի դեմ և ազատագրելու էր ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Սարաֆյանի կարծիքով Թուրքիայի ռազմա-կան ուժերն ու հնարավորությունները չպետք է գերազնահատվեն, կան ռազմական հնարավորությունները չպետք է անկարգապահ է, ոչ կանոնավոր: Մ. Սարաֆյանը Հայաստանի ազատագրության գործը հիմնականում վերապահում էր հայերին, որոնք չպետք է բավարարվեին միայն ռուսներին համակներ հայերին, որոնք չպետք է բավարարվեին միայն ռուսներին համակներ հայերին: Միայն այսպես էր հնարավոր ծախսերը նույնպես հոգալու էր հայկական կողմը: Ազատագրված բոլոր բնակավայրերը պետք է տային ռազ-

դեպքում՝ տրամադրելու էր զինված ուժեր: Ռուսական ռազմական մի ջոկատ՝ ռուս զենեակներից մեկի հրամանատարությամբ, մշտապես գտնվելու էր Հայաստանում՝ երկիրը թուրքիայի և Պարսկաստանի հարձակումներից պաշտպանելու համար: Հայոց թագավորի ժառանգներից մեկը պետք է մնար ցարական արքունիքում և լինելու էր Հայաստանի ներկայացուցիչն այնտեղ: Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվելու էր առևտրական պայմանագիր: Առևտրի համար Ռուսաստանը Կասպից ծովի ափին Հայաստանին էր տրամադրելու մի նավահանգիստ, որը լինելու էր Հայաստանի սեփականությունը:

Ըստ Հ. Արղուժյան-Երկայնաբազուկի մշակած Հայաստանի ազատագրության «Հյուսիսային ծրագրի»՝ ազատագրված Հայաստանը գտնվելու էր Ռուսաստանի գերիշխանության ներքո և այստեղ տիրապետող էին լինելու ավատատիրական, միապետական կարգերը:

Հայաստանի ազատագրության «Հարավային ծրագիրը», ինչպես տեսանք, մշակվել էր XVIII դ. 80-ական թվականների կեսերին Շ. Շահամիրյանի կողմից: Այն լիովին բխում էր «Որոգայթ փառացի» սկզբունքներից: Նախագիծը բաղկացած էր 20 հոդվածից: Այս նախագծի համաձայն Հայաստանը ազատագրվելու էր նույնպես ռուսական զորքերի կողմից և դառնալու էր ինքնուրույն պետություն: Հայաստանը հռչակվելու էր հանրապետություն, որի գլուխ կանգնելու էր ազգության ղեկավար Հայ և Հայ Առաքելական դավանանքին պատկանող նախագահ: Հանրապետությունը կառավարվելու էր հայկական օրենքներով, ունենալու էր խորհրդարան, մշտական դեսպան Ս. Պետերբուրգում: Հայաստանի հանրապետության և Ռուսական կայսրության միջև կնքվելու էր բարեկամական անխախտ պայմանագիր: Հայաստանը պարտավորվում էր Ռուսաստանի բարեկամների հետ լինել բարեկամ, իսկ թշնամիների հետ՝ թշնամի: Որպես բարեկամության, հավատարմության ու հնազանդության նշան, Հայաստանը պարտավորվում էր յուրաքանչյուր տարի Ռուսաստանին վճարել խորհրդանշական հարկ (մոտավորապես 85 գրամ ոսկի և այլն): Կայսեր պահանջով անհրաժեշտության դեպքում Հայաստանը նրա տրամադրության տակ էր դնելու 6 հազար զինվոր և ընդհակառակը՝ ռուսական 6 հազարանոց զորքը՝ «հանուն երկրի պահպանության և հայոց ազգի», տեղակայվելու էր Հայաստանի ամրոցներում և քաղաքներում: Այդ զորամասի ծախ-

սերը հոգալու էր հայկական կողմը: 20 տարվա ընթացքում ռուսական բանակը մաս առ մաս հանվելու էր Հայաստանից: Հայ և ռուս առևտրականները իրավունք էին ստանում համապատասխան մաքս վճարելով ազատորեն առևտուր անել երկու երկրներում: Նախագիծում հոդվածներ կային նաև իրավաբանական ու կրոնադավանաբանական խնդիրների վերաբերյալ, պարտքերի վճարման մասին և այլն:

Այսպիսով, հայ-ռուսական դաշնագրության Շ. Շահամիրյանի նախագծով Հայաստանը դառնալու էր պատկաճ հետադարձ կարգերով առաջնորդվող բուրժուական հանրապետություն: Ի տարբերություն «Հյուսիսային ծրագրի», որի համաձայն Հայաստանը որոշակի փաստական կախման մեջ էր գտնվելու Ռուսաստանից, ըստ «Հարավային ծրագրի» Հայաստանի կախվածությունը Ռուսաստանից լինելու էր աննշան ու կրելու էր ձեռնադրություն: Անշուշտ, XVIII դարի վերջերի պատմական պայմաններում Հ. Արղուժյան-Երկայնաբազուկի ծրագիրն ավելի իրատեսական էր և կարող էր ընդունելի լինել ճորտատիրական-միապետական Ռուսաստանի համար: Իսկ Շ. Շահամիրյանի ծրագիրը, թեև առաջադիմական էր, սակայն կտրված էր իրականությունից և փաստորեն մնում էր որպես գեղեցիկ երազանք:

Հայ-ռուսական դաշնագրի այս երկու նախագծերն էլ ներկայացվեցին ցարական արքունիք: Ռուսական կառավարությունը, որ նախացին ցարական արքունիք: Ռուսական կառավարությունը, որ նախացին պատրաստվում էր արշավելու դեպի հարավ, ծավալվելու դեպի Անդրկովկաս, անշուշտ որոշակիորեն հետաքրքրվեց այս ծրագրերով, ուստի շարունակեց անորոշ խոստումներ տալ հայերին և ոչ ավելի: Կայսրությունը չէր կարող պայմանագիր կնքել դեռևս գոյություն ունեցող պետության հետ: Ռուս մի բարձրաստիճան պաշտոնյա Հ. չունեցող պետության հետ: Ռուս մի բարձրաստիճան պաշտոնյա Հ. Արղուժյան-Երկայնաբազուկին անկեղծորեն ասել է. «Թագավորները Արղուժյան-Երկայնաբազուկին անկեղծորեն ասել է. «Թագավորները միայն կարող են թագավորների հետ դաշինք կնքել, ո՞վ է Ձեր ազգի միայն կարող են թագավորների հետ դաշինք կնքել, ո՞վ է Ձեր ազգի թագավորը, որ համարձակվում եք դաշինք խնդրել»: Սա ցույց է տալիս, թե հայ գործիչների կեցվածքը որքան ռոմանտիկ էր, հուզական լիս, թե հայ գործիչների կեցվածքը որքան ռոմանտիկ էր, հուզական ու անիրական: Եթե հայկական կողմն իր եռանդն ու միջոցները կենտուր անիրական: Եթե հայկական կողմն իր եռանդն ու միջոցները կենտուր անիրական էր խնդրի հոգեբանական, բարոյական հարցադրումների բռնացում էր խնդրի հոգեբանական, բարոյական հարցադրումների բռնացում էր խնդրի հոգեբանական կողմը հաշվենկատ էր, սառնարյուն և առաջվրա, ապա ռուսական կողմը հաշվենկատ էր, սառնարյուն և առաջնորդվում էր ստեղծված ունալ իրավիճակով:

Այսպիսով, հայ ազատագրական շարժման գաղափարը չհասած իր

մեծ նախատակին՝ մնաց որպես ցանկալի երազ, և այդպես էլ մնաց մինչև XVIII դարի ավարտը: XIX դարի սկզբներին միայն այդ երազանքը փոխարինվեց Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կողմից նվաճվելու ունակ իրողությամբ:

ԲԱԺԻՆ 2.

ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՆ ՈՒ
ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

ՀԱՅ ՊԱԳՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ IV-IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը ստեղծել է հարուստ գրականություն, այդ թվում նաև պատմագրություն ժանրին վերաբերող երկասիրություններ: Այդ մասին չափազանց որոշակի հիշատակություններ ունի Պատմահայր Մովսես Խորենացին:

Հայոց գրերի գյուտը հզոր ազդակ հանդիսացավ մշակույթի և մասնավորապես մատենագրության զարգացման համար: V-VIII դարերի մատենագրությունը հատուկ է բազմաժանրությունը (պատմություն, թուղթ, ճառ, հակաճառություն, վարքագրություն, քարոզ և այլն): Հատկապես նշանակալից է պատմագրությունը, որը, լինելով մատենագրության մի առանձին ճյուղ, անընդմեջ զարգացում ապրեց ավատատիրության պատմաշրջանում:

Պատմագրությունը, սերտորեն աղերսվելով մատենագրական մյուս ժանրերին, ազդելով և ազդվելով դրանցից՝ դարձավ պատմաշրջանի գաղափարախոսական և հասարակական-քաղաքական մտքի արտահայտման հիմնական միջոցներից մեկը: Պատմագրության զարգացման նշանակալի շրջափուլ է V դարը: Հետագայում այդ զարգացումը շարունակվեց, սակայն երբեք չգերազանցեց Ոսկե դարի սահմանագիծը: Կորյուն, Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի՝ ահա պատմագիրների այն փայլուն համատեղությունը, որոնց եռանդուն ջանքերով են հայերը դարձել ինքնատեղությունը, որոնց ինքնագիտակցությունն ու ազգային նաճանաչ, բարձրացրել իրենց ինքնագիտակցությունն ու ազգային արժանապատվությունը: Այս պատմաշրջանում է, որ հրապարակ են իջնում առաջին «Պատմություն Հայոց»-ները, որոնց գլուխգործոցը դարձավ Մովսես Խորենացու երկասիրությունը:

V-VIII դարերի հայ պատմագրությունը համաշխարհային պատմագրական մտքի փայլուն արտահայտություններից է, որը իր ժամա-

Ներքի իրականացմանը: Ահա սա է Կորյուսի երկասիրության գաղափարական նպատակաուղղվածությունը:

ԿորյուՆը հազվադեպ է դիմում ժամանակագրությունը և փոխարենն օգտագործում է «յայն ժամանակի», «յետ ժամանակի» և նման այլ արտահայտություններ: Բայց և այնպես նրա շնորհիվ է, որ մենք այսօր հստակ գիտենք Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան ճիշտ թվականները:

Կորյուների լեզուն ճոխ է. ոճը թեև որոշ խմաստով խրթին է, ծանրաբեռնված հեռտորական դարձվածքներով ու ճոռոմարանություններով, սակայն աչքի է ընկնում ճարտասանական բարձր արվեստով, վեհությամբ ու պատկերավորությամբ, մաքուր հայկարանությամբ:

ԿորյուՆ Վարդապետի «Վարք Մաշտոցի» երկասիրությունյամբ է հիմք դրվել հայ պատմագրությունը: Այն փիթխարի ազդեցություն է թողել հայ մտավոր կյանքի հետագա զարգացման վրա: Վարքը թարգմանվել է գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն և իտալերեն:

«Հայոց պատմություն» խորագրով հայտնի առաջին երկասիրության հեղինակը Ագաթանգեղոսն է⁶: Ագաթանգեղոսի Պատմությունն ու հեղինակի անձը հայագիտության մեջ վիճարանությունների տեղիք են տվել⁷: Ավանդական հայագիտության մեջ կարծրացած տեսակետի համաձայն նա ծագումով IV դարի հոռոմեացի հեղինակ է, որ Հայաստան էր տեղափոխվել Տրդատ III-ի ժամանակ և եղել նրա քարտուղարը: Իբր ժամանակակից է եղել քրիստոնեության ընդունման հետ կապված իրադարձություններին և այդ մասին թագավորի հանձնարարությանը գրել հատուկ գիրք: Հունարենով գրված այդ պատմությունը հայ գրերի գլուխից հետո՝ V դարի կեսերին, թարգմանվել է հայերեն: Ագաթանգեղոսի բնագրի ուշագրի քննությունը տեղիք է տվել տարակարծությունների, որի հետևանքով խմբագրվել են ավանդական հայագիտության շատ տեսակետներ: Հայ և օտարազգի ուսումնասիրողների ջանքերով ի վերջո ստեղծվել է հետևյալ կառույցը՝

1. Ագաթանգեղոսը չէր կարող լինել IV դարի հեղինակ,
2. Ագաթանգեղոսը հայ պատմագիր է, որն ապրել է V դարի առաջին կեսին,
3. նրա երկասիրությունը շարադրված է ոսկեդարյան շքեղ հայերենով, իսկ հունարենը՝ դրա թարգմանությունն է:

Ազաթանգեղոսի երկասիրութիւնը առաջինն է, որ կրում է «Պատ-

մութիւնն Հայոց» խորագիրը: Նրա կրտսեր ժամանակակից Ղազար Փարպեցին Ագաթանգեղոսի գիրքը հենց այդպես էլ անվանում է «Ակիզքն առաջին գրոց պատմութեանն Հայոց»⁸: Մովսես Խորենացին էլ ծանոթ է և օգտագործել է այն իր Պատմութեան Բ գիրքը շարադրելիս: Հետագայում Պատմությունը խմբագրվել ու համարվել է այլևայլ նյութերով, որոնք որևէ աղբյուր չունեն հեղինակի գործի հետ: Ագաթանգեղոսի Պատմութեան մեզ հասած բնագիրը համարվում է VII դարի խմբագրություն:

«Պատմութիւն Հայոցը» ունի հետեւյալ կառուցվածքը՝ «Յառաջաբան Ազգաթանգեղայ պատմութեան», բաժին առաջին՝ «Վարք և պատմութիւն Սրբոյն Գրիգորի», բաժին երկրորդ՝ «Վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի», բաժին երրորդ՝ «Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան»: Առջարանում նշվում է Պատմութիւնը գրելու շարժառիթների մասին: Առաջին բաժինը սկսվում է Պարթև Արշակունիների անկման և Սասանյանների դահ բարձրանալու իրադարձությունների մանրա- և մասն նկարագրութամբ: Բաժնում լայն անդրադարձ կա Հայ- մասն նկարագրութամբ: Բաժնում լայն անդրադարձ կա Հայ- պարթևական Հարաբերութիւնների ու պատերազմների, Տրդատ III-ի գահակալութան, Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրութան, Հռիփսիմյան կույսերի նահատակութան և Հարակից այլ Հարցերի վերաբերյալ: Բացի նշված խումբ Հարցերից, այն արժեքավոր տվյալներ է պարու- նակում նաև հեթանոսական հավատալիքների, երկրի ներքին կյանքի, նախարարական համակարգի, ավատատիրական աստիճանակարգու- թյան մասին: Երկրորդ բաժինը, որ մյուս երկու բաժիններից ավելի ծավալուն է (աշխատանքի ուղիղ կեսը), ամբողջովին ինքնուրույն գիրք է և չի պատկանում Ազգաթանգեղոսի գրչին: Այն դավնաբանա- կան, աստվածաբանական գրականութան մի հիանալի հուշարձան է, որ սկսվում է Արարչագործութան պատմութամբ, այնուհետև խոս- տոր Բրիստոսի Հայտնութան և առաքյալների գործունեութան մա- վում Քրիստոսի Հայտնութան և առաքյալների գործունեութան մա- սին: Երրորդ բաժնում շարադրվում է Հայաստանում քրիստոնեու- թյան տարածման պատմութիւնը: Ազգաթանգեղոսի երկասիրութիւ- նը գրված է քրիստոնեական կրոնի ջատագովութան դիրքերից, միա- ժամանակ այստեղ հեղինակը հիմնավորել է Հայոց եկեղեցու ինքնու- թիւնութիւնն ու առաքելական ծագումը:

Հ. Կ. Երկու խումբ՝ բանա-

Ազաթանգեոսը օգտագործել է աղբյուրների միջոցով:

վոր և գրավոր: Բանավոր աղբյուրներից է եղել ժողովրդական այն ընդարձակածավալ երկը, որ կոչվել է «Պարսից պատերազմ»: Հեղինակը լայնորեն օգտվել է վեպի առաջին՝ «Խոսրով և Տրդատ» ճյուղին վերաբերող զրույցներից: Ագաթանգեղոսի համար աղբյուր է ծառայել Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությունն ու Հայոց դարձի պատմությունը վերաբերող IV դարի մի գրվածք, որի մասին ակնարկում է ինքը՝ հեղինակը, իր առաջաբանում. «Ընթերցեալ զԹորգոմայ ազգիս, զՀայաստան աշխարհիս զաստուածապարզ և աւետեացն Աւետարանին քարոզելոյ բանին կենաց»⁹: Անշուշտ, խոսքը վերաբերում է «Գիրք Սուրբ Գրիգորիսի» երկին, ինչպես նաև «Սուրբ Գրիգորիսի վարդապետությունը», հավանաբար նաև Հռիփսիմյան կույսերի վկայաբանությունը, որոնք եղել են IV դարի հունարենով շարադրված գրվածքներ և հայերեն են թարգմանվել հեղինակի կողմից: Հետևաբար, պատահական չպետք է համարել այն, որ վաղ շրջանում Ագաթանգեղոսի Պատմությունը հայտնի է եղել առավելապես «Պատմութիւն եւ վարք Ս. Գրիգորի» խորագրով, որ հետագայում մոռացվել է: Ուսումնասիրողների կարծիքով Ագաթանգեղոսի համար աղբյուր են ծառայել նաև վարքագրական-վկայաբանական հորինվածքներ, ինչպես օրինակ Գորիայի և Շամոնայի ասորական վկայաբանությունը, Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արևելիցը», Ս. Արեւիկոսի վարքը, Կյուրեղ Երուսաղեմցու վկայաբանությունը, Կորյունի հեղինակած Մաշտոցի վարքը, որից բաղմամբով բառացի հատվածներ են քաղված և, անշուշտ, Ս. Գրքի հայերեն թարգմանությունը¹⁰:

Ագաթանգեղոսի լեզուն ոսկեդարյան գրաբար է, այսինքն՝ պատկանում է այն գրվածքների թվին, որ հորինվել են մինչև 460-ական թվականները: Այս երկասիրությունն ունի բացառիկ պատմական արժեք: Այն միակ հավաստի աղբյուրն է, որ լույս է սփռում Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն դառնալու հանգամանքների վրա:

Դեռևս վաղ միջնադարում (VI-IX դարեր) Ագաթանգեղոսի Պատմությունը թարգմանվել է հունարեն, ասորերեն, ղպտիերեն, հաբեշերեն, արաբերեն, վրացերեն, լատիներեն, սլավոներեն և այդ լեզուներով ունեցել բաղմամբով խմբագրություններ: Այն թարգմանվել և հրատարակվել է նաև եվրոպական ժամանակակից լեզուներով (հունարեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, ռուսերեն):

V դարի պատմագիրների շարքում իր ուրույն տեղն ունի Փավստոս Բուզանդը: Ինչպես պատմաչրջանի մյուս հեղինակների, այնպես էլ Փավստոսի անձի և գործի վերաբերյալ հայագիտության մեջ վեճեր են հարուցվել, որոնք այսօր էլ դեռ չարունակվում են: Բարեբախտաբար կա ստուգապատում և հստակախոս Ղազար Փարպեցու հետևյալ որոշակի վկայությունը, որ Փավստոս Բուզանդը ստեղծագործել է իրենից առաջ և Ագաթանգեղոսից հետո: Նա երկրորդ պատմագիրն է, որ գրել է «Հայոց պատմություն» («գոր անուանեալ կոչեն զանուն գրոցն Հայոց պատմութիւն»): Փարպեցին չափազանց որոշակի է մատնանշել նաև Փավստոսի Պատմության ժամանակագրական շրջանակը՝ Գրիգոր Լուսավորչից մինչև «ցթագաւորութիւնն Արշակայ որդւոյ Պապայ, որդւոյ Արշակայ, որդւոյ Տիրանա. առ որով թագաւորութեամբ բաժանեալ աշխարհս Հայոց»¹¹: Այսինքն՝ 325-387 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածի պատմությունը (ճիշտ 62 տարի): Փաստորեն V դարի վերջերին Փարպեցին ծանոթ է եղել Փավստոսի Պատմությանը ժամանակագրական այն շրջագծում, ինչպիսին որ այն հասել է մեզ՝ ամբողջությամբ, առանց որևէ կորստի:

Փավստոս Բուզանդի Պատմությունը բաղկացած է առաջաբանից («Խոստաբանութիւն նախագիտելի») և չորս մասերից, որ նա անվանում է զպրություններ (երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ): Իրենց հերթին զպրությունները բաժանվում են խորագրված գլուխներով: Երրորդ զպրությունը (21 գլուխ) ընդգրկում է Խոսրով III Կոտալի և Նրա որդու՝ Տիրանի թագավորության ժամանակները: Չորրորդ զպրությունը, որ ամենածավալուն է (59 գլուխ), ներկայացնում է Արշակ II-ի ժամանակաշրջանը, հինգերորդը (44 գլուխ)՝ Պապի, Վա-րազդատի և Արշակ III-ի թագավորության դեպքերը, իսկ վեցերորդը, բաղդատի և Արշակ III-ի թագավորության դեպքերը, իսկ վեցերորդը, որ ամենասեղմն է (16 գլուխ), ամփոփում է Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև Հայաստանի բաժանման իրադարձությունները¹²:

Առեղծված է համարվել Փավստոսի Պատմության առաջին, երկրորդ զպրությունների բացակայությունը: Այն պնդումը, թե դրանք կորսվել են, հիմնադրուկ է, քանզի Փարպեցին ժամանակագրական կորսվել են, հիմնադրուկ է, քանզի Փարպեցին ժամանակագրական հենց այս վիճակում է ծանոթացել Փավստոսի երկասիրությանը: Առավել հավանական է համարվում այն, որ հեղինակն իր Պատմու-

թյունը շարադրել է երրորդ դպրությունից՝ առաջին, երկրորդ դպրություններ համարելով Ազաթանգեղոսի Պատմությունը: Վիճարանությունների տեղիք են տվել նաև Փափստոսի երկասիրության գրության ժամանակաշրջանի և հեղինակի ազգային պատկանելիության հարցերը: Հայագետներից ոմանք կարծիք են հայտնել, որ Փափստոսը ազգությամբ հույն է կամ ասորի, ապրել է IV դարի երկրորդ կեսին և իր Պատմությունը շարադրել է հունարեն կամ ասորերեն, որը V դարում թարգմանվել է հայերեն: Այլոց կարծիքով Փափստոսը հայ է, որն ապրել է V դարի կեսերին և իր երկը գրել է հայերենով: Այժմ հայագիտության մեջ տիրապետող է այս վերջին տեսակետը: Սա փաստարկվում է այն իրողությամբ, որ հեղինակը ծանոթ է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությանը, Կորյունի և Ազաթանգեղոսի երկասիրություններին: Կարևոր կոման են նաև հեղինակի լեզուն և ոճը, որ պատկանում են մաշտոցյան շրջանի դասական հայերենին: Փափստոսի երկի լավագույն գիտականներից Ստ. Մալխասյանցի կարծիքով հեղինակը Սահակ-Մաշտոցյան դպրոցի կրտսեր ներկայացուցիչներից է, որն իր աշխատանքը հորինել է շուրջ 470 թվականին: Իսկ նրա «Բյուզանդացի» մականունը այլ բան չի նշանակում, քան բյուզանդացի, կոստանդնուպոլսեցի. մարդ, ով ապրել կամ կրթությունը ստացել է Բյուզանդիայում¹³:

Փափստոսն իր մատյանը շարադրել է հայկական մատենագիտական առկա երկերի ընձեռած պատմական փաստերի վերլուծության միջոցով: Նա օգտվել է Կորյունի և Ազաթանգեղոսի երկասիրություններից, Ս.Թադևոս Առաքյալի վկայաբանությունից, Ս.Գրքի հայերեն թարգմանությունից: Փափստոսի Պատմության ամենարժեքավոր կողմերից մեկն այն է, որ նա լայնորեն օգտագործել է ավանդադրույցները, քրիստոնեական լեգենդները, վարքերը: Գրքում զգալի տեղ են գրավում (գրեթե մեկ երրորդը) քրիստոնեությունը ջատագովող նյութերը (քարոզներ, տեսիլներ, խրատներ, աղոթքներ, հրաշքներ և այլն): Չափազանց բարձր գնահատելով ժողովրդական բանավոր ստեղծագործությունները՝ նա Մովսես Խորենացուց ավելի վաղ իր գրքում մեծ տեղ է հատկացրել պատմական վիպասանությանը («Պարսից պատերազմը», «Արքունի տան վեպը», «Լուսավորչի տան վեպը», «Մամիկոնյան տան վեպը», «Արշակ և Շապուհ» և այլն):

Հարկավ ճիշտ չէ այն տեսակետը, թե իբր Փափստոսի երկը առավել գեղարվեստական, քան պատմագիտական ստեղծագործություն է: Աշխատանքի լուրջ վերլուծությունը աներկբա վկայում է, որ թեև այն շարադրված է գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ և հարուստ է ժողովրդական հոգերանության ու վիպական տարրերով, չափազանցություններով, բայց, այնուհանգերձ, զուտ պատմագիտական լիարժեք երկասիրություն է¹⁴:

Փափստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը» մի ամբողջ հանրագիտարան է IV դարի Հայաստանի քաղաքական և ներքին կյանքի, նախարարական համակարգի, զինված ուժերի, ժողովրդի կենցաղի, սովորույթների, հավատալիքների, քրիստոնեական եկեղեցու պատմության մասին:

Այն եզակի ու արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև Սասանյան Պարսկաստանի ծավալապաշտական քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի, IV դարի կեսերի հայ-հռոմեական, հայ-պարսկական, պարսկա-հռոմեական հարաբերությունների վերաբերյալ: Նշելի է, որ Փափստոսի տեղեկությունները հիմնականում համընկնում են Ամմիանոսի և Պրոկոպիոս Կեսարացու համապատասխան վկայություններին: Հիմնական տարբերությունն այն է, որ Փափստոսն իր ներկայացրած իրադարձությունների թվա-կանները չի հիշատակում: Սակայն պետք է նշել, որ եղելությունների միջև առկա է ներքին այնպիսի հետևողական կապ, որ որևէ տեղ չի կորցվում իր ընդհատված (Խոսրով Կոտակ, Տիրան, Ար-պատմության շղթան չի ընդհատվում (Խոսրով Կոտակ, Տիրան, Ար-շակ II, Պապ, Վարազդատ, Արշակ III-Վաղարշակ):

Ինչպես արդեն ասել ենք, Փափստոսն իր Պատմությունը շարադրել է պարսից տիրապետության դեմ ուղղված հայերի առաջին մեծ ապս-տամբությունից հետո, այսինքն այն բանից հետո, երբ Հայաստանն արդեն բաժանված էր երկու աշխարհակալությունների միջև, իսկ հայկական պետականությունն էլ դադարել էր փաստական իրողություն լինելուց: Անցյալի պատմության ու պետականության վերականգման միջոցով Փափստոսը առաջադրում է պետականության վերականգման գերազանց ճան: Դա ժամանակի հայ հասարակության գերխնդիրն էր, որ դադարեց: Դա ժամանակի հայ հասարակության գերխնդիրն էր, որ կարմիր թելի նման անցնում է հինգերորդ դարի մեր բոլոր պատմա-գիրների երկերում: Եթե պետականության անկումը հետևանք էր հա-

սարակության անմիաբանության և ուժեղ թագաւորական իշխանության բացակայության, ապա դրա փերականգնումը Հնարավոր կարող էր լինել միայն ներքին կայուն միության, ազգային համերաշխության շնորհիվ՝ աշխարհիկ և հոգեւոր իշխանությունների միասնական ջանքերով, ինչպես ինքն է գրում՝ «միամիտը և միասիրտ»¹⁵: Միայն «միասիրտ» գործունեութեամբ Հնարավոր կլինէր իրականացնել ազատության գաղափարը և պաշտպանել հայրենի հողը. հայրենի հող, որ մարդուն արիութիւն, անպարտելիութիւն և արժանապատիւութիւն է ներշնչում: Անշուշտ, դրանով է պատճառարանւում, որ հեղինակն իր Պատմության գլուխներից մեկը նվիրել է հայրենի հողի փառարանմանը¹⁶: Ահա թե ինչու է պատմագիրն այնքան կրքոտութեամբ ու զայրուլով խոսում հայոց միասնութիւնը նենգողների միջավատական երկպառակութիւնների, հայոց թագաւորների դեմ նախարարների ապստամբելու և թշնամական երկրների հետ համագործակցելու բոլոր դեպքերի մասին: Փալատոսը պարսաւում է Դատարեն Բզնունու, Խոսրով Անձեւացու, Մեհրուժան Արծրունու և այլոց անջատողական գործողութիւնները և արդարացնում դավաճան նախարարական տները ոչնչացնելու Արշակունի թագաւորների քաղաքականութիւնը: Փալատոսը ջատագովում է ուժեղ կենտրոնացված պետության գաղափարը, որի երաշխավորները ականավոր անհատներն են: Նա բարձր է գնահատում հայ այն գործիչներին, ովքեր իրենց համազգային գործունեութեամբ նպաստել են հայկական պետականության ամրապնդմանը: Լայնորեն օգտագործելով վիպասանութիւններն ու զրույցները՝ Փալատոսը կոնկրետ պատմական միջավայրում ներկայացնում է IV դարի հայոց պետական, քաղաքական, զինվորական ու եկեղեցական դեմքերին: Ճիշտ է, նրանք հաճախ հանդես են գալիս որպէս գաղափարական խորհրդանիշ, սակայն գերծ չեն անհատական պատմական դժբերից: Այս տեսակետից առավել ցայտուն են Տիրան, Արշակ II և Պապ թագաւորների կերպարները: Հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանում դեռևս շրջանառության մեջ էր գտնւում ժողովրդական «Արքունի տան վեպը», որի միջոցով էլ Փալատոսը հյուսում է դարի պատմութիւնը: Աշխատանքի բովանդակութիւնը վկայում է հեղինակի անսահման և անմնացորդ հայրենասիրության մասին: Գիրքը ձուլ է հայկական պետականութեանը, անձեռակերտ հուշարձան

պետականության պաշտպան գործիչներին: Այս տեսակետից առավել բնորոշ է Արշակ 11-ի նկարագիրը, անհատ, որն իր մարդկային բոլոր թերություններով հանդերձ անմնացորդ նվիրված էր հայրենիքին ու ազատության:

[illegible]

Բուզանդի երկում Հայաստանի քաղաքական պատմությունը ներհյուսված է կրոնաեկեղեցական պատմությամբ: Հեղինակը մանրամասն և եզակի տեղեկություններ է հաղորդում Հայոց եկեղեցու սկզբնավորման և ամրապնդման մասին՝ Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Ներսես Մեծը: Հատկապես լայնորեն է ներկայացվել Ներսես եկեղեցու

ցական ու բարենորոգչական գործունեությունը: Նրա համար անհատի կատարելատիպը Ներսես Մեծ հայրապետն է, որն իր եկեղեցական պետական գործունեությունում վայելում էր ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ շրջանների լայն ժողովրդականությունը: Ներսեսը «ամեն բանով կատարյալ էր», նրա և՛ ֆիզիկական, և՛ հոգևոր տվյալները անթերի էին. «Այր էր սա մեծ և բարձր ցանկալի հասակաւ, և վայելուչ գեղով. զի ոչ գտանէր ուրեք նման նմա գեղեցկութեանն ի վերայ երեսաց երկրի, տենչալի, ցանկալի և զարմանալի և ահագին ամենայն նայեցող տեսողաց, և նախանձելի»: Ներսեսից բացի նրա համակրանքն են վայելում նաև Վրթանես և Հուսիկ կաթողիկոսները, որոնք ևս իրենց գործունեությունում նպաստել են ոչ միայն քրիստոնեությունից ածրապնդմանը, այլև երկրի քաղաքական միասնությունը: Այնուհանդերձ, Փափատոսը չի զլացել գատապարտել նաև այն հոգևորականների վարքն ու բարքը, որոնք վարկաբեկում էին քրիստոնեությունից ածրապնդմանը ու եկեղեցին:

Ներիշխի երկասիրութիւնը V դարի առաջին կեսի Սասանեան Պարսկաստանի տիրապետութեան դեմ մղված Հայ ազատագրական պայքարի պատմութեան Համադրութիւնն է, որ առավելապէս Հայտնի է Վարդանանց պատերազմ անունով: Այն սկսում է Արշակունյաց պետականութեան անկմանը Հաջորդող իրադարձութիւնների թուղթիկ շարադրմամբ և ապա բուն իրադարձութիւնների ու դրանց հետեւող զեպքերի մանրամասն վերլուծութեամբ: Այսինքն ներկայացված է ընդամենը 36 տարւա պատմութիւն (428-464 թթ.): Ամբողջ ապստամբական շարժումը հեղինակը ստորաբաժանել է երեք շրջանի՝ 1. «զԱկիզբն», ուր խոսք է գնում Վարդանանց պատերազմի պատճառների մասին, 2. «զՄիջոցն». այստեղ ներկայացվում են ապստամբութեան սկիզբն ու ընթացքը, 3. «զԿատարումն», խոսվում է ապստամբութեան վախճանի և հետեանքների մասին: Ակնհերե է, որ Ներիշխն կատարել է լիակատար ուսումնասիրութիւն՝ պարզելով զեպքերի պատճառները, զարգացման ընթացքը և հետեանքները: Նա հստակորեն մատնանշում է գլխավոր պատճառները՝ որոնք հիմք դարձան Հայերի ազատագրական բուռն պայքարի ընդդէմ պարսկական տիրակալութեան՝ առաջին պատճառն ընդհանրապէս պարսից կառավարութեան քրիստոնէահալած քաղաքականութիւնն էր և մասնավորապէս 449 թ. Հայերին ուղարկված հալատափոխման թուղթը: Երկրորդը՝ հարկային ծանր քաղաքականութիւնը, որն ամբողջութեան մեջ սկսվեց կիրճանը գեռեա 447 թվականից՝ Հայաստան ուղարկված Դենշապուհի աշխարհագրով: Երրորդը՝ հայկական այրուծին Հայաստանից հեռացնելը, որի արդյունքն է վերջո կլինեք Հայերի դիմադրողական կարողութիւնների թուլացումը: Դրան հաւելած՝ պաշտոններից (հազարապետ, մեծ դատավոր և այլն) հայերին հեռացնելը: Ահա այս բոլորի հետեանքով է, որ սկսվել են ժողովրդական հուզումներն ու ապա պատերազմն ընդդէմ պարսկական տիրապետութեան: Հազկերտ II-ի քաղաքականութիւնն ու դրա կործանարար հետեանքներն են հայերին զեպքերի դիմել ինքնապաշտպանական գործողութիւնների: Չափազանց կարեւոր է, որ Ներիշխն ջոլոր այս իրադարձութիւնների ականատեսն ու մասնակիցն է: Այս իմաստով նրա երկը դառնում է հաւաստի ու արժանակիցն է: Այս իմաստով նրա երկը դառնում է հաւաստի ու արժանահաւատ սկզբնաղբյուր: Տարբեր առիթներով նա հաւաստում է սուլն իրողութիւնը. «Ոչ է կարծ ընդոստուցեալ, և ոչ է լուր զարթու-

ցեալ. այլ ևս ինքնին անձամբ արդէն ի տեղւոյն պատահեցի և տեսի»²², և կամ՝ «Որպէս յայսմ ժամանակի տեսաք աչօք մերովք»²³ և այլն:

Երկասիրութեան էութիւնը հայրենիքի ազատութեան ու անկախութեան և քրիստոնեական հավատի պաշտպանութեան գաղափարն է։ Եղիշեի դարաշրջանում «հայրենիք» և «քրիստոնեութիւն» հասկանացութիւններն անբաժան էին։ Քրիստոնեական կրօնի բուռն ջատագոցութիւններն անբաժան էին։ Բրիտանական կրօնի բուռն ջատագոցութիւնը նաև հայրենիքի ջատագովութիւնն էր։ Ըստ Եղիշեի՝ հավատարմութեան կորուստը հավասարազոր է ազգային ինքնութեան կորստին, քանզի այն մի ամբողջութեան մեջ է միավորում եկեղեցի, ազգ և երկիր հասկացութիւնները։ Նվիրումը քրիստոնեական եկեղեցուն նույնն է ինչ նվիրումը ազգին ու երկրին։ Հեղինակը գլխավոր շեշտը դնում է քրիստոնեական կրօնին հավատարիմ մնալու հանգամանքի վրա, որ ամբողջութեամբ արտահայտված է Հագկերտ II-ին ուղղված պատասխան թղթում. «Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ո՛չ հրեշտակք և ո՛չ սուր, և ո՛չ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ո՛չ հրեշտակք և ո՛չ սուր, և ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր, ո՛չ ամենայն զինչ և են դառն հարուածք»²⁴։

[illegible]

Եղիշեի ոճը զուսպ է, լեզուն հստակ ու զգացմունքային, երկասիրությունը փայելու է ու զրավիչ, «այստեղ ամեն ինչ բխում է անկեղծ ու խորին զգացումից, չկա շինծու արվեստարանություն»²⁶: «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» երկը թարգմանվել է ռուսերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, գերմաներեն, անգլերեն:

Բացի սույն երկասիրությունից՝ Եղիշեն հեղինակ է նաև աստվածաբանական մի շարք գործերի՝ «Մեկնություն Յեսուայ եւ դատաւորաց», «Յաղագս միանձանց», «Մեկնություն արարածոց», «Խրատք», «Կանոնք» և այլն²⁷:

V դարի և ընդհանրապես Հայ միջնադարյան մատենագրության մեծագույն գեմբը Մովսես Խորենացին է: Նրա մասին կենսագրական տվյալները քիչ են. մի քանի հավաստի փաստեր է պարունակում իր հեղինակած «Հայոց պատմությունը»²⁸: Ծնվել է մոտավորապես 410 թվականին՝ Տուրուբերանի Տարոն գավառի Խորոնք գյուղում²⁹: Սովորել է Վաղարշապատի հայագիր առաջին դպրոցում, աշակերտել է Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին, եղել նրանց կրտսերագույն աշակերտներից: 434 թվականին Եղիշեի, Մամբրե Վերծանողի և այլոց հետ ուղարկվել է Ալեքսանդրիա՝ ուսումնառության մեջ կատարելագործվելու (մոտ 434-440 թթ.): Այստեղ հմտացել է պատմագիտության, քերականագիտության, ճարտասանության, քերթողական ու թարգմանչական արվեստի բնագավառներում: Խորենացին իր ուսուցչին անվանում է «Նոր Պրատոն», որը ուսումնասիրողներից մի քանիսի ենթադրությամբ կարող էր լինել Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, իսկ մյուսների կարծիքով՝ Դիոդոր Սիկիլիացին: Շուրջ 440 թվականին իր ուսուցիչների՝ Սահակի ու Մեսրոպի մահից հետո վերադարձել է Հայաստան: Այստեղ նա և իր ընկերները հանդիպել են թշնամական վերաբերմունքի: Տգեհտ, ասորամետ հոգևորականները հետապնդել ու հալածել են նրանց: Այդ հալածանքներն ունեին նաև քաղաքական ենթատեքստ: Մաշտոցի աշակերտները լինելով հունական կրթության և մշակույթի կրողներ՝ դիտվել են որպես Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքական հակառակորդ Բյուզանդիայի հանձնակատարներ: Դա բավական էր, որ ասորամետ, պարսկասեր հոգևորականները հալածեն նրանց: Այդ հալածանքները շարունակվել են մինչև 460-ական թվականների սկիզբը՝ մինչև Գյուլտ Ա Արահեզացու կաթողիկոս դառնա-

լը: Կաթողիկոսը Մովսես Խորենացուն գուրս է բերում անհայտությունից և նշանակում Բագրեանդի ու Արշարունյաց եպիսկոպոս: Հենց այս շրջանում էլ նա ծավալել է մատենագրական ու թարգմանչական բուռն գործունեություն, գրել աստվածաբանական ու քերականագիտական մի շարք աշխատություններ: Մովսես Խորենացին այնքան է հռչակվում, որ հայտնի է դառնում «Մեծ Քերթողահայր»³⁰ և «Մեծ փրկսոփա»³¹ մականուններով:

470-ական թվականների վերջերին Խորենացին երիտասարդ, սակայն բավականին ազդեցիկ իշխան Սահակ Բագրատունուց ստանում է Հայոց ամբողջական պատմությունը շարադրելու առաջարկություն³²: Ուսումնասիրողների կարծիքով «Հայոց պատմությունը» նա շարադրել է 70-ն անց տարիքում, մինչև 480 թվականը³³: Մովսես Խորենացու երկասիրության առաջին և ամենակարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ այն Հայոց ամբողջական պատմության շարագրման անդրանիկ փորձն է՝ աշխարհաստեղծումից մինչև իր օրերը: Այս իրողությունն արդեն ինքնըստինքյան գիտական ու քաղաքացիական խիզախում էր, ազգային ամենաբարձր գիտակցության փայլուն ինքնարտահայտություն:

«Պատմություն Հայոց»-ը բաղկացած է երեք գրքից, որոնցից յուրաքանչյուրը նվիրված է պատմական մի որոշակի ժամանակաշրջանի: Առաջին գրքում («Ծննդաբանություն Հայոց մեծաց», 32 գլուխ) Պատմահայրն անդրադարձել է Հայ ժողովրդի ծննդաբանությանը, մանրամասնորեն կանգ առնել Հայոց անվանադիր նախնի Հայկ Նահապետի և նրա սերունդների (Արամ, Արամանյակ, Արա և այլք) գործունեության վրա: Երկրորդ գիրքը («Բան միջակ պատմութեան մերոցն նախնեաց», 92 գլուխ) ընդգրկում է 660 տարվա պատմություն: Հիմնականում նվիրված է Արշակունյաց արքայատոհմի պատմությանը և ավարտվում Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու իրադարձություններով: Երրորդ գիրքը («Աւարտաբանութիւն մերոց նախնեաց», 68 գլուխ) ընդգրկում է 110 տարվա պատմություն և վերաբրտադրում է IV դարի երկրորդ կեսի, V դարի սկզբների իրադարձությունները: «Հայոց պատմության» Ա գրքի նյութն ամբողջությամբ և Բ գրքի մեծ մասի նյութերը Խորենացին անձամբ է քաղել, մշակել ու հեղինակել: Հետևաբար, եթե մենք այսօր հնարավորու-

զգեստուց և պէս պէս գունից և անկուածոց՝ արանց իրրե զգեղաւորս երեւին սքնչելիք, և զեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք: Հետեակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեցունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպականաց և զինուց փայլմունք և շողունք՝ թշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութիւն և շինութիւն բերող, իւզով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ»⁴⁴: Հայրենասեր պատմագիրը ցանկացել է Տիգրանի կերպարի միջոցով դաստիարակել սերունդներին, նրան որպէս օրինակ ներկայացնել բոլոր ժամանակների բոլոր թագավորների համար: Գովեստով է խոսել Տիգրանին բնօրինակող թագավորների (Արտաշես, Վաղարշակ, Տրդատ Մեծ) մասին, որոնք իրենց վարքուբարքով, գործերով խաղաղութիւն և շինութիւն են պարգևել Հայոց աշխարհին և դատապարտել թույլ, անգործունյա, ցոփ ու չվայտ կյանք վարող թագավորներին: Եթե Վաղարշակը իր գործերով մահից հետո էլ էր ապրում («և յետ մահուանն կեալ»), ապա Արտավազդը՝ «ոչ ինչ գործ արութեան և քաջութեան եցոյց. այլ ուտելեաց և ընպելեաց պարապեալ, մօրից և եղեգնապուրակաց թափառեալ շրջէր և առապարաց, զիշափայրիս և զխողս արածելով. զիմաստութենէ և զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, ծառայ և ստրուկ որովայնի արգարե լինելով՝ զաղբիւս մեծացուցանէր»⁴⁵: Նման հակադրութեամբ Խորենացին ցանկացել է կողմնորոշել ժամանակակիցներին, նրանց հորդորել է ընդօրինակել Տիգրանին ու Վաղարշակին, ապրել ու գործել նրանց օրինակով, ապրել հանուն հայրենիքի բարօրութեան ու փառքի և մերժել Արտավազդի ու նմանների օրինակը, որոնք ապրել են հանուն անձնասիրութեան, հանուն հաճույքների ու մեղկութեան:

Հայ հին հեղինակներից և ոչ մեկի երկասիրութիւնն այնքան խոր ազդեցութիւն չի թողել Հայ պատմագիտական ու հասարակագիտական մտքի վրա, որքան Խորենացու Պատմութիւնը: Դարեր շարունակ այն ծառայել է նաև որպէս դասագիրք: Դրանով են կրթվել, դաստիարակվել բազում սերունդներ: «Հայոց պատմութիւնը» նույնքան կարևոր տեղեկութիւններ է պարունակում նաև Հայաստանի հարևան

երկրների ու ժողովուրդների՝ Մարաստան, Ասորեստան, Պարսկաստան, Հռոմ, Բյուզանդիա, Աղվանք, Վիրք, Հրեաստան և այլ երկրների մասին: Աշխատութիւնը ունի համամարդկային արժեք, վաղուց դուրս է եկել ազգային պատմութեան շրջանակներից ու դարձել համաշխարհային պատմագիտական մտքի նշանավոր կոթողներից, մարդկային քաղաքակրթութեան ակնառու ձեռքբերումներից:

«Պատմութիւն Հայոց»-ի բնագիրը լույս է տեսել 19 անգամ, աշխարհարարի վերածված՝ 10 անգամ: Թարգմանվել է լատիներեն (2 անգամ), ռուսերեն (4 անգամ), ֆրանսերեն (4 անգամ), իտալերեն (2 անգամ), պարսկերեն (3 անգամ), գերմաներեն, հունգարերեն, վրացերեն, արաբերեն, անգլերեն (մեկական) լեզուներով: Այդքան լայն տարածման և հետաքրքրութեան պատճառներից մեկը, ինչպէս իրավացիորեն նկատել է Գ.Խ. Սարգսյանը, «այն հանգամանքն է, որ Պատմահայրը իր ժողովրդի պատմութիւնը դիտարկել է համաշխարհային պատմութեան շրջանակներում: Նրա տեսադաշտում է գտնվել ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, երկրագնդի ողջ բնակեցված տարածքը Բրիտանիայից մինչև Չինաստան»⁴⁶:

Մովսես Խորենացու անունով մեզ են հասել կրոնադավանաբանական, աստվածաբանական, փիլիսոփայական, քերականագիտական բազմաթիւ երկեր, թղթեր, հունարենից կատարված թարգմանութիւններ: Նրան է վերագրվում հին Հայաստանի աշխարհագրական մտքի եզակի հուշարձան «Աշխարհացոյց»-ը⁴⁷, ճարտասանական վարժութիւնների («նախակրթութիւններ») «Գիրք պիտոյից» ժողովածուն⁴⁸, բազմաթիւ շարականներ, տաղեր, 100-ից ավելի հոգևոր երգեր, ձոներգեր⁴⁹ և այլն:

Մովսես Խորենացին վիթխարի ազդեցութիւն է գործել ընդհանրապէս միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի բոլոր բնագավառների և մասնավորապէս Հայ պատմագիտական մտքի հետագա զարգացման վրա:

V դարի Հայ պատմագիտական միտքն ամփոփվում է Ղազար Փարպեցու զույգ երկասիրութիւններով: Ի տարբերութիւն իր և հետագա մյուս դարաշրջանների Հայ պատմագիրների, Ղազարի կենսագրութեան մասին մեր գիտելիքները բավարար են: Հակառակ ընդունված սովորույթի՝ Ղազարը ակամայից ստիպված է եղել կենսագրական

մաՀը: Երկրորդ դրվագը բնագրվում է 441-461 թթ. ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերը, անշուշտ, առանցքային նյութը Վարդանանց պատմությունն է: Դրվագն ավարտվում է Ղևոնդյանց քահանաների նահատակության նկարագրությամբ: Այս դեպքերի շարադրանքի համար սկզբնաղբյուր է ծառայել ոչ միայն Եղիշեի երկասիրությունը, այլև պատմական բնույթի այլ վավերագրեր, նամակներ, ականատեսների ու մասնակիցների վկայություններ: Դեպքերը նկարագրելիս աչքի է ընկնում առավել օբյեկտիվությունը, աշխատում է իրադարձությունների մասնակիցներին չգունագործել ավելորդ երանգներով կամ շարադրանքը չծանրաբեռնել զեղումներով ու նյութի հետ կապ չունեցող հավելումներով: Այս շարադրանքով է, որ մենք կարողանում ենք լրացնել Եղիշեի երկասիրության բաց մնացած կամ տարակուսանքի ենթակա տեղերը և հնարավորինս վերականգնել պատմական իրականությունը:

Երբորդ գրվագն ամբողջություն մը նվիրված է 481-484 թթ. ազատագրական պայքարի մանրամասներին։ Այն սկսում է Մամիկոնյան պայազատների գերեզարծությունից, ապա խոսում է Վահանացի շարժմանը նախորդող դեպքերի և շարժման ընթացքի մասին։ Մասնավորապես կանգ է առնում Ակոուրի, Ներսէհապատի, Ճարմանայի ճակատամարտերը, Դվինի իրադարձություններն ու պարտիզանական պայքարը ներկայացնող գրվագների վրա։ Մեծ արժեք ունի Նվարսակի հաշտության պայմանագրի մանրամասներին վերաբերող նյութը, որը, ինչպես հայտնի է, Տանուտիրական Հայաստանի ինքնավարության ճանաչման վավերացումն է։ Ի դեպ, Փարպեցու Պատմության այս գրվագը 481-484 թթ. ապստամբության միակ սկզբնաղբյուրն է։ Հանգամանք, որ արդեն գաղտնի է այդ երկասիրության գնահատման գլխավոր չափանիշը։ Առավել նշանակալից է այն հանգամանքը, որ Գրվազի շարագրանքում, որն ամփոփում է 35 տարվա պատմություն, պատմագիրը միանգամայն ինքնուրույն է՝ մասնակից ու ականատես ներկայացվող իրադարձություններին։ Հեղինակը վերին աստիճանի ճշարտապատում է. երևակայությունն ու չափազանցությունն անտեղի ճոռմաբանությունը, շատախոսությունն ու ջատագովությանը տեղ չունեն նրա Պատմության մեջ։ Նա անաչառ է, աշխատում է միակողմանի չլինել պատմական դեմքերն ու դեպքերը արժե-

Վորելիս, օրինակ՝ Վասսակ մարզպանի քաղաքական դեգերումները
գնահատելիս:

Ղազար Փարպեցին քննադատական մոտեցում է ցուցաբերել նախորդ պատմագիրների գործերի նկատմամբ և խոստանում է իր երկը շարադրել ստուգապատում եղանակով՝ չեղածը հավելացնել, իսկ եղածն էլ հավակասեցնել. «Զի ոչ փոքր ինչ կասկած է՝ աներկիրդ այսպէս ումեք տալ զանձն յայսպիսի վաստակս, ուր պիտոյ են յարմարութիւնք բանից, որոշեալ կարգադրութիւնք ըստ հրամանի կանոնեալ գիտութեանն, բերել պատկառելով ստուգադրութիւն անպարսաւ յականջս իմաստասէր լսողաց. չյաւելուլ զանեղեալսն՝ յընդունայն ամուռնս բանից. չնուագեցուցանել զեղեալսն եւ կարճակտուր պատմել բանիւք անփութութեամբ. այլ զընաւն ողջախոհ զգուշութեամբ բերել ի յայտանութիւն»⁵³:

Ղազար Փարպեցու երկասիրությունն արժանահավատ սկզբնաղբ-
յուր է նաև Աղվանքի, Վրաստանի, Պարսկաստանի և Բյուզանդական
կայսրության տվյալ պատմաչրջանի առանձին իրադարձությունների
ուսումնասիրության համար: Նշված հանգամանքով պետք է բացատ-
րել նրա Պատմության ֆրանսերեն (1869, 2001), անգլերեն (1985) և
վրացերեն (Հատվածական, 1962) թարգմանությունները:

Ղազար Փարպեցին իր ուրույն և պատվավոր տեղն ունի Ոսկեդարի հայ մատենագիրների փառավոր փաղանգում: Ճիշտ է նկատել Միքայել Նալբանդյանը, թե «մի՛ միայն մի մարդ կա, որ կարող է Փարպեցուց առնուլ նորա առաջնությունը, և այդ մարդն է անզուգական Մովսես Խորենացին»⁵⁴:

[illegible]

կարյուղանդական բաղձաթիւ կ'ելույթներով: Բայց պատմագիտական միտքը չի արձագանքում այս ամենին: Անբացատրելի է այս լուծութիւնը և կարոտ լուրջ հիմնավորման:

Միայն VII դարի կեսերին է, որ Հանդես է գալիս Սերետսն իր նշանավոր Պատմութիւն երկասիրութեամբ: Սերետսի մասին որոշակի կենսագրական տվյալներ չունենք: Ենթադրելի է, որ ծնվել է VI դարի վերջերին: Եղել է բարձրաստիճան հոգևորական, մասնակցել Ներսես Գ Տայեցու գումարած Դվինի Դ (645) և Ե (648) ժողովներին, որոնց որոշումների տակ ստորագրել է «Տէր Սերէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոս»⁵⁵: Աշխատանքի պատվիրատուն Հափանարար եղել է Վարազտիրոց Բագրատունին: Սերետսի Պատմութեան բոլոր հնագույն ձեռագրերում բացակայում են ինչպես հեղինակի անունը, այնպես էլ գրքի խորագիրը: Առաջինը, ինչ-ինչ նկատառումներից ելնելով, Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցն է սույն Պատմութիւնը վերագրել Սերետսին: Առեղծվածային ու փարկածային են շատ տեսակետներ, ապացուցման կարոտ են մնացել հարուցված շատ հարցեր: Սերետսի և նրա երկասիրութեան հետադոտութեան (Բ. Պատկանյան, Ն. Մառ, Ն. Ազոնց, Ստ. Մալխասյանց, Գ. Արզարյան, Մ. Գրիգորյան, Խ. Թորոսյան, Ա. Մատիկյան և ուրիշներ) արդյունքներն ամփոփելով՝ կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացութեան:

Սերետսի անունը՝ Սերիոս, Եսերիոս տարբերակներով, ճիշտ է, ոչ հաճախ հիշատակվում է Հայ միջնադարյան հեղինակների «Ցանկ պատմագրաց Հայոց»-ներում, այն էլ որպես բյուզանդական Հերակլ կայսերը նվիրված Պատմութեան հեղինակ⁵⁶: Երկի նման խորագիրը իրեն չի արգարացնում թեկուզ այն պատճառով, որ այն կարող է վերաբերել Սերետսի երկի⁵⁷ միայն մի փոքր մասի՝ 52 գլուխներից 10-ին (ԼԲ-ԽԲ, բաժանումը ըստ 1979 թվականի հրատարակութեան): Այսօր ընդունված տեսակետի համաձայն՝ Սերետսի երկը բաղկացած է երկու բաժնից: Առաջինը, որ պարունակում է վեց գլուխ (Ա-Զ) նվիրված է Հայաստանի հնագույն պատմութեանը՝ Հայկ Նահապետից մինչև Արշակունիների թագավորութեան անկումը: Այստեղ տեղ են գտել Հայոց նախնիների մասին վիպասանութիւնները, ժամանակագրական կարգով համառոտակի թվարկված են Հայոց, պարսից և հունաց թագավորների տիրակալութեան տարիները, ներկայացված է Մամիկոնյան

տոհմի ծագման վարկածը: Ուսումնասիրողների մեծ մասը վաղուց եկել է այն եզրակացութեան, որ այս բաժինը պատկանում է այլ հեղինակի (կամ հեղինակների) գրչին, բայց թյուրիմացաբար տեղ է գտել Սերետսի երկասիրութեան մեջ, և պայմանականորեն հեղինակ է համարվել Անանունը⁵⁸:

Սերետսի ընագիրը, որ սկսվում է է գլխից՝ V դարի կեսերի իրադարձությունների նկարագրութեամբ և ավարտվում 661 թվականի դեպքերով (ընդամենը 46 գլուխ), հեղինակն անվանել է «Մատեան ժամանակեան»⁵⁹: Պատմութեան շարադրման համար Սերետսն օգտվել է նախորդ պատմագիրների՝ Եփեսրիոս Կեսարացու, Ագաթանգեղոսի, Փափստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու աշխատութիւններից: Հեղինակն իր երկում ընդգրկել է նաև ժողովրդական բանավոր ստեղծագործութիւններ, ժամանակին լայն տարածում գտած զրույցներ ու ավանդութիւններ, ինչպես օրինակ ազատագրական պայքարի անձնագոհ մարտիկներ Վահան և Մուշեղ Մամիկոնյանների ու Սմբատ Բագրատունու սխրագործութիւնների դյուցազնապատում նկարագրութիւնները: VII դարի դեպքերը նկարագրել է իբրև ժամանակակից, ականտես ու մասնակից: Այս բաժնում հեղինակը Հայոց պատմութիւնը ներկայացնում է V-VII դարերի պարսկա-բյուզանդական պատերազմների, արարների քաղաքական ասպարեզ իջնելու և նրանց արաբազմների, արարների քաղաքական ասպարեզ իջնելու և նրանց արաբազմների ու նվաճումների, Սասանյան Պարսկաստանի անկման և աղերսվող հարակից իրադարձութիւնների լայն հետնախորքի վրա: Անշուշտ, հիմնական ասելիքը վերաբերում է Հայաստանում տեղի ունեցող եղելութիւններին: Այստեղ տրված է երկրի ինչպես քաղաքանեցող եղելութիւններին: Այստեղ տրված է երկրի ինչպես նկարագիրը, կան, այնպես էլ տնտեսական ու իրավական դրութեան նկարագիրը, վեր են հանված Հայ ժողովրդի հերոսական մաքառման բազում դրվագներ, Հայկական պետականութեան վերականգնման համար մղվող պայքարի մանրամասներ ու գործիչների (Թեոդորոս Ռշտունի, Սմբատ Բագրատունի) ընդթագրումներ:

Դավանանքի հարցում հեղինակը կանգնած է հակաքաղկեդոնական ության, աղգային եկեղեցու, Հայրենի երկրի ու ժողովրդի շահերի ջերմ պաշտպանութեան սկզբունքային դիրքերում: Նա դատապարտել է հապաշտպանութեան սկզբունքային դիրքերում: Կայսրութեան բռնի փոքրերին քաղկեդոնականութիւն պարտադրելու՝ կայսրութեան բռնի փոքրերին քաղկեդոնականութիւն պարտադրելու հակաթու կաթողիկոսութեան, մանավանդ Ավանում քաղկեդոնական հակաթու կաթողիկոսութեան

նաև արաբական առաջին արշավանքների պատմությանը վերաբերող հատվածները: Հեղինակի հիմնական նպատակն է Տարոնի ու նրա հայրենասեր տիրակալների՝ Մամիկոնյանների գովերգումը: Սիրով ու դյուցազնականացված գծերով են շարադրված պարսկական տիրապետության դեմ ոտքի բարձրացած Մուշեղ, Գայլ Վահան, Սմբատ և մյուս Մամիկոնյան պայազատների հերոսական ու խելահեղ պայքարը՝ հանուն Տարոնի ազատագրության: Այս բոլորը այնքա՛ն են համեմված ժողովրդական դրույցներով ու այնքա՛ն են վիպականացված, որ երկը երբեմն կորցնում է իր պատմագիտական արժեքը և ձեռք բերում գեղարվեստական ստեղծագործության նշանակություն: «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկը գրված է աշխույժ շնչով, ժողովրդական համեղ հումորով, հարուստ է գեղարվեստական պատկերներով ու երգիծական երկխոսություններով: Բոլոր ճակատամարտերում հայերը՝ Ս. Կարապետի օգնությամբ, հաղթում են պարսիկներին և անխնա կոտորում նրանց: Այգալիսի ճակատամարտերից մեկից հետո Սմբատ Մամիկոնյանը կարգադրում է սպանված պարսիկների դիակները «կուտել ի վերայ իրե՜րաց ի բլուրն» և որից հետո՝

«Կերան գայլք զմարմինս դիականցն Վարազայ
(նկատի ունի Վարազ Պալունի իշխանին՝ Պ.Հ.)

եւ գիրացան:

Կուղ կերեալ՝ ուռաւ որպէս գարջ, եւ աղուես
հպարտ եղեւ, քան դառեւծ:

Գայլ, քանզի շատակեր էր, պայթեաց. արջ,
քանզի զոր ուտէ՝ չմնայ առ ինքն, ի սովոյ մեռաւ:

Անգեղք, քանզի ագահ էին,

նստան եւ այլ ոչ կարացին վերանալ:

Մկունք, քանզի շատ կրեցին ի

ծական, ոտքն մաշեցան»⁶⁶:

Չնայած իր գրական-գեղարվեստական միտվածությանը, Հովհան Մամիկոնյանի երկը, անկասկած, ունի աղբյուրագիտական անուրանալի արժեք: Վաղ միջնադարյան պատմագրական երկերի շարքում նա եզակի է իր որդեգրած գաղափարախոսությամբ, ազգագրական և ժողովրդական սովորույթների մասին գրված տեղեկություններով: Թարգմանվել է ֆրանսերեն և անգլերեն:

VII դ. հայ պատմագրական երկերի շարքը եզրափակում են երկու փոքր բնագրեր, որոնք պատկանում են Անաստաս վարդապետ Հերապոլսեցու և Փիլոն Տիրակացու գրչին:

Անաստաս վարդապետը VII դ. 70-ական թվականներին որպես ուխտավոր այցելել է Երուսաղեմ: Հայաստան վերադառնալուց հետո Համազասպ Կամսարական իշխանի հանձնարարությամբ համառոտակի նկարագրել է սուրբ վայրերում գործող 70 հայկական վանքերն ու եկեղեցիները՝ շարադրելով «Վասն վանորէից, որ ի Սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ» փոքրածավալ երկասիրությունը⁶⁷: Սույն բնագիրը համապատասխանաբար սկզբնաղբյուր է Հայկական Երուսաղեմի պատմությունը ուսումնասիրելու և մասնավորապես Սուրբ Երկրում Հայոց եկեղեցու տարածման եզրերը ճշգրտելու տեսանկյունից:

Հայ ժողովրդի III-VII դարերի պատմության առանձին հարցերի, հատկապես դավանաբանական և հարակից այլ խնդիրների մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում VII դ. վերջի հայ մատենագիր Փիլոն Տիրակացին: Փիլոնը, ինչպես հայտնի է, եղել է Սոկրատ Աբուսատիկոսի (V դար) «Եկեղեցական պատմության» հայերեն թարգմանիչը: Ըստ իր իսկ հայտնած տեղեկությունների՝ 684 թ. Հուստինիանոս II կայսեր երկրորդ տարում, հետևաբար 686 թ. է գրել իր «Ժամանակագրությունը»⁶⁸: Մինչև վերջերս այս երկասիրությունը համարվում էր «Անանուն ժամանակագրություն» (Բ. Սարգիսյան), Հ. կամ վերագրվում էր Անանիա Շիրակացուն (Ա.Գ. Աբրահամյան, Հ. Անասյան): Այժմ՝ Հ. Բարթիկյանի հանգամանալից ուսումնասիրությունից հետո, ապացուցված կարելի է համարել ժամանակագրությունը՝ Փիլոն Տիրակացու գրչին պատկանելու հանգամանքը⁶⁹: Խոսքն այն Փիլոնի մասին է, որի վերաբերյալ Ստեփանոս Ասողիկը գրել է. «Ի սորա (Անաստաս Ա կաթողիկոսի-Պ.Հ.) աւուրս էր եւ Փիլոն Տիրակացին, որ զՍոկրատայ Պատմութիւնն թարգմանեաց ի հայ լեզու»⁷⁰: Հ. Բարթիկյանը ենթադրել է նաև, որ Աբուսատիկոսի թարգմանությունից հետո է, որ Փիլոնը կազմել է իր ժամանակագրությունը՝ օգտագործելով նաև իր իսկ թարգմանած Սոկրատի պատմությունը: Անանիա Շիրակացու անունով լույս տեսած ժամանակագրության հեղինակային պատկանելության հարցն այսպիսով պետք է համարել փարատված:

Թեև Փիլոնի Ժամանակագրությունն հիմնական մասերը հունարենից կատարված թարգմանություններ են (Հիպպոլիտոս, Եվսեբիոս Կեսարացի և այլք), սակայն այստեղ առկա են նաև հայ հեղինակի շարադրած ինքնուրույն բաղմամբիմ հատվածներ, որոնք չի կարելի անտեսել ժամանակաշրջանի պատմությունը շարադրելիս:

VIII դարի միակ պատմագիրը Ղևոնդ վարդապետն է։ Նրա մասին կենսագրական տվյալներ չունենք։ Կենսագրություն վերաբերյալ առանձին ենթագրություններ արվել են նրա երկասիրություն ընդհանուր վիկայությունների հիման վրա⁷¹։ Ըստ այդմ, Ղևոնդը ծնվել է VIII դ. 20-ական թվականներին Գողթն գավառում։ Աշակերտել է նույն գավառի հոգևոր առաջնորդ Եսայի վարդապետ Եղիպատուչեցուն (Հայոց ապագա կաթողիկոս Եսայի Ա., 775-788)։ Ուսումնառությունը շարունակել է Դվինի Հայրապետանոցում։ Սովորել է նաև Կոստանդնուպոլսում, ստացել աստվածաբանական հիմնավոր կրթություն։ Քաջածանոթ է հունարենին և դավանաբանական գրականությունը։ Իր երկասիրությունը, որ շարագրել է Հայոց Սմբատ սպարապետի որդու՝ Շապուհ Բագրատունու հանձնարարությամբ, հավանաբար ավարտել է 790 թվականին⁷²։

Ղևոնդի Պատմությունն ընդգրկում է 150 տարվա ժամանակա-
շրջան՝ 632-789 թվականները: Առաջին քսան տարիների պատմու-
թյունը՝ բավականին շեղումներով, համընկնում է Սեբեոսի երկասի-
րության վերջին գլուխներին, իսկ հետագա շարադրանքը սկզբնաղբ-
յուն է Արաբական խալիֆայության տիրապետության ներքո
գտնվող Հայաստանի պատմության: Աշխատանքը բաղկացած է ոչ մե-
ծածավալ 42 գլուխներից: Մինչև 770-ական թվականների սկզբների
Պատմության շարադրանքը խիստ հակիրճ է, հեղինակը պարբերաբար
օգտագործում է «ասի, ասեն, լուաք» անորոշ արտահայտու-
թյուններ, իսկ վերջին 20 տարիների պատմությունը ներկայացված է մանրա-
մասն, ճոխ և կենդանի լեզվով՝ դեպքերին ականատեսի ու ժամանա-
կակցի վկայությամբ: Գրավոր սկզբնաղբյուրներն են Ագաթանգեղոսն
ու Սեբեոսը, ըստ հնարավորինս օգտագործել է նաև վավերագրեր,
դավանաբական թղթեր, գրություններ (օրինակ՝ Օմար II խալիֆի՝
Լևոն III Իսավրացուն գրած նամակը և վերջինիս պատասխանը): Թեև
Ղևոնդը առաջին հայ պատմագիրն է, որ օգտագործել է Հայկական

Թվականը («երկու հարիւր երեսուն եւ երեք=784»), սակայն ընդհանրապես թվական տվյալներ չի օգտագործում: Չնայած դրան՝ նա վերին աստիճանի ստուգապատում պատմիչ է:

Ղևոնդը նկարագրել է Հայաստանում ծավալված հակաարարական ապստամբությունները՝ 703, 748-750, 774-775, անդրադարձել արաբա-բյուզանդական հարաբերություններին և այդ ուղեծիրում՝ Հայաստանի դիրքորոշմանը: Իր հայացքներով համոզված հետևողական է Բագրատունիների քաղաքական դիրքորոշմանը, կողմնակից է զգուշավոր, համբերատար գործելակերպին: Չի համակրել Մամիկոնյանների ըմբոստ, ապստամբական ուղեգիծը: Իրադարձությունները նկարագրել է շեշտված պաթոսով, անկիրք ու անտարբեր շարադրող չէ: Արարական արշավանքներն ու ծանր տիրապետությունը, ավերիչ հարկահանությունն ու կեղեքումները, կոտորածները, սովն ու համաճարակները պատկերել է զգայական խոր ապրումներով: Անթաքույց հրճվանքով, հայրենասիրական խանդավառությամբ ու գեղարվեստական հուզականությամբ է ներկայացրել Հայ զորականների մարտական սխրագործությունները: Այդ առումով մի հրաշալի, հուզական գրված է ներկայացնում 775 թ. ապրիլի 25-ին տեղի ունեցած Բագրևանդի Արձնի գյուղի ճակատամարտին մասնակից Հայ մարտիկների սխրագործությունից. «Իսկ քաջայաղթ նահատակքն թէպէտ եւ նուազունք էին ի մէջ չարաշուք որսողացն սակայն ոչ ինչ զանգիտեցին ի դառնաշունչ աւրհասէն. այլ մինչ ի սպառ գումարեալք ոգւովք չափ՝ մարգէին զմիմեանս բանիւք ասելով. «Քաջութեամբ մեռուք ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ ազգիս մեր, եւ մի՛ տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց զսրբարանս մեր եւ զտեղի փառատրութեան Աստուծոյ մերոյ. այլ նախ ընդդէմ մեր լիցի սուր թշնամեացն, եւ ապա լիցի՝ զոր կամիցին. փոխանակեսցին անձինք մեր ընդ ճշմարտութեան հաւատոյս եւ մի՛ ընդ երկրաւոր զբաղմանս. զի այս մահ՝ ժամանակեան, եւ կեանքն՝ յաւիտեանական»⁷³: Անկասկած, այս հատվածում առկա է V դարի մեր պատմիչների և հատկապես Եղիշեի ինչպես գաղափարական, այնպես էլ ոճական ազդեցությունը:

Ղևոնդի Պատմությունը ունի պատմագրական անուրանալի արժեք ոչ միայն Հայոց պատմության, այլև Մերձավոր Արևելքի երկրների

- լիք-Օհանջանյան և այլք: Այդ ուսումնասիրությունների հանգամանակից վերլուծությունը տե՛ս Փափսոս Բուզանդի Պատմության և Գարսոյանի անգլերեն թարգմանության ներածությունում և ծանոթագրություններում [The Epic Histories attributed to Pawstos Buzand (Buzandaran Patmutiunk), Translation and Commentary by Nina G.Garsoian, Cambridge (MA), 1989, 610 էջ]:
- 14 Մանրամասն տե՛ս Ն.Աղոնց, Փափսոս Բուզանդը որպես պատմիչ (Ն.Աղոնց, Երկեր, հատ. Բ, Երևան, 2006, էջ 87-130):
 - 15 Փափսոս Բուզանդ, էջ 356:
 - 16 Տե՛ս Դ գլխում, գլ. ԾԴ:
 - 17 Փափսոս Բուզանդ, էջ 415:
 - 18 Անդ, 311-312:
 - 19 Տե՛ս «Սոփերք հայկական», ԺԱ, Վենետիկ, 1854, էջ 39-45:
 - 20 «Եղիշէի վասն վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին»: Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ եւ Տեր-Մինասեան, Երևան, 1957: Նաեւ՝ «Մատենագիրք Հայոց», Ա հատոր, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 521-738:
 - 21 Եղիշէ, էջ 3:
 - 22 Եղիշէ, էջ 15:
 - 23 Անդ, էջ 99:
 - 24 Անդ, էջ 40:
 - 25 Անդ, էջ 140:
 - 26 Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Գ, Երևան, 1968, էջ 338:
 - 27 Տե՛ս «Եղիշէի վարդապետի մատենագրությունը», Վենետիկ, 1859: Տե՛ս նաեւ Եղիշէի աստվածաբանական երկասիրությունների մի մասի արեւելահայերեն թարգմանությունը՝ «Սուրբ Եղիշե վարդապետ, Աստվածաբանական երկեր», Ս. Էջմիածին, 2007:
 - 28 Մովսես Խորենացուն և նրա ժառանգությանը առաջին ամիսի կերպով անդրադարձել է Գ.Խ. Սարգսյանը (տե՛ս «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Երևան, 1991):
 - 29 Ստ. Մալխասյանցի և այլոց ենթադրությունը Խորենացու՝ այլուների լինելու մասին, համոզիչ չէ:
 - 30 «Գիրք թղթոց», երկրորդ հրատարակություն, Երուսաղեմ, 1994, էջ 163:
 - 31 Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 79:
 - 32 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց: Քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի. նմանահանությունը, լրացումները Ա.Բ. Սարգսյանի, Երևան, 1991: Տե՛ս նաեւ՝ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, «Մատենագիրք Հայոց», Բ հատոր, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1743-2121:
 - 33 Թովմա Արծրունին գրում է, որ Խորենացին իր Պատմությունը շարագրել է Բյուզանդիայի Զենոն II կայսեր օրոք (476-491): Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Տանն Արծրունեաց, քննական բնագիրը, առաջարկներ և ծանոթագրությունները Մ.Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 2006, էջ 86):
 - 34 Մովսես Խորենացի, էջ 10:
 - 35 Մովսես Խորենացի, էջ 247:
 - 36 Անդ, էջ 224:
 - 37 Գ.Խ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965: Լ.Փ. Շահինյան, Մովսես Խորենացի. Պատմություն և ժամանակագրություն, Երևան, 1981:
 - 38 Մովսես Խորենացի, էջ 207:
 - 39 Գ.Խ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Երևան, 1991, էջ 31:
 - 40 Մովսես Խորենացի, էջ 115:
 - 41 Անդ, էջ 89-90:
 - 42 Անդ, էջ 85:
 - 43 Ուսումնասիրողները վաղուց մատնացույց են արել Տիգրան Երվանդյանի և Տիգրան II Մեծի շփոթը, որ առկա է Խորենացու երկասիրությունում:
 - 44 Մովսես Խորենացի, էջ 72:
 - 45 Անդ, էջ 137:
 - 46 Գ.Խ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 88:
 - 47 «Աշխարհացոյց»-ի և Մովսես Խորենացու աղբյուրակցության հարցը քննարկման առարկա է դարձել բազմաթիվ հետազոտողների համար: Վիճահարույց ման առարկա է դարձել համակողմանի դրվածքի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Բ.Հ. Խնդրի առաջին համակողմանի դրվածքի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Բ.Հ. Հարությունյանի «Աշխարհացոյց»-ը և չորս Հայքերի խնդիրը» (Երևան, 1997) և «Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» (մաս Ա, Երևան, 2001) ուսումնասիրություններում:
 - 48 Տե՛ս «Գիրք պիտոյից»՝ աշխատասիրությամբ Գոհար Մուրադյանի, Երևան, 1993: Գրական սույն հուշարձանի ծագման, լեզվաոճական առանձնահատկությունների և հեղինակային պատկանելության հարցերը մանրամասն քննարկվել են Գ. Մուրադյանի առաջաբանում:
 - 49 Ա. Թահմիզյան, Մովսես Խորենացին և Հայ Հին ու վաղ միջնադարյան երգարվեստը, տե՛ս «Էջմիածին», 1979, № 5-6:
 - 50 «Թուղթ Ղազարայ Փարպեցու. մեղադրություն ստախոս արեղայից» տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», Բ հատոր, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2377-2394:

- 51 Հեղինակի և նրա գործի մասին առավել բնագրկուն տե՛ս Կ. Ն. Յուզբաշյանի «Ոսկեդարի վերջին աստղը՝ Ղազար Փարպեցի» ուսումնասիրությունը, (Ա. էջմիածին, 1999):
- 52 Տե՛ս «Ղազարայ Փարպեցու Պատմություն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան» աշխատասիրությամբ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասյանց, Տփղիս, 1904 (նաև՝ Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2201-2375):
- 53 Ղազար Փարպեցի, էջ 6 (նաև՝ Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2206):
- 54 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 4, Երևան, 1983, էջ 335:
- 55 «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 214:
- 56 Կիրակոս Գանձակեցի («...եւ Հերակլն ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ», էջ 7), Մխիթար Այրիվանեցի («Եւսերի, որ ի Հերակլն», էջ 23), Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռագիր №126 («Եւսերիոս եպիսկոպոս որ զՀերակլանն (sic) պատմէ», տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Ա, Երևան, 1959, էջ 1) և այլն: Ստեփանոս Ասողիկը («Պատմություն տիեզերական», Ս. Պետրբուրգ, 1885, էջ 7), Սամուել Անեցին («Հավաքմունք ի գրոց կան», Ս. Պետրբուրգ, 1885, էջ 7), Սամուել Անեցին («Մատենա պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 3) և Մխիթար Անեցին («Մատենա պատմագրաց», Երևան, 1983, էջ 73) նույնպես Սերեոսին աշխարհավէպ հանդիսարանաց», Երևան, 1983, էջ 73) նույնպես Սերեոսին հիշատակում են որպես Հերակլի Պատմության հեղինակ, իսկ Ուխտանեսը («Պատմություն Հայոց», Վաղարշապատ, 1871, հատված Բ, էջ 56) թեև նշում է գրքի խորագիրը, սակայն չի հիշատակում հեղինակի անունը:
- 57 Տե՛ս «Պատմություն Սերէոսի», աշխատասիրությամբ Վ. Գ. Արզարյանի, Երևան, 1979, նաև՝ «Սերէոս, Պատմություն», տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», Գ. հատոր, է. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 451-565:
- 58 Անանունին նվիրված հսկայական գրականության վերլուծություն տե՛ս Գ. Արզարյան, «Սերեոսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965: Խ թորոսյան, Սերեոս Պատմիչը և նրա երկը, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», 1969, №9, էջ 59-100: Պ. Անանյան, Սերեոսի Պատմության գրքի մասին քանի մը լուսաբանություններ, Վենետիկ, 1972 և այլն:
- 59 Սերեոս, էջ 72:
- 60 Սերէոս, էջ 86:
- 61 Ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Սերեոսի երկը որպես 7-րդ դարի Մերձավոր Արևելքի պատմության աղբյուր, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, 1988:
- 62 Գ. Արզարյան, «Սերեոսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, էջ 7:
- 63 Յովհան Մամիկոնեան, Պատմություն Տարօնոյ, աշխատասիրությամբ Ա. Հակոբյանի, տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», Ե. հատոր, է. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 973-1126:

- 64 Նույնը, էջ 1121:
- 65 Տե՛ս Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն, Երևան, 1989, էջ 99:
- 66 Յովհան Մամիկոնեան, էջ 1100:
- 67 Անաստաս վարդապետ Հերապոլսեցի, Վասն վանորէից, որ ի Սուրբ քաղաքն յերուսաղէմ, աշխատասիրությամբ Պ. Չորանյանի, տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», Ե. հատոր, է. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 1275-1279:
- 68 Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Ա. Հակոբյանի, տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», Ե. հատոր, է. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 903-969:
- 69 Հ. Բարթիկյան, Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Ժամանակագրության» և նրա բանաբաղի հարցի շուրջը, տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հատ. 1, Երևան, 2002, էջ 187-206:
- 70 Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, Ս. Պետրբուրգ, 1885, էջ 99:
- 71 «Պատմաբանություն Ղևոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց, որ յաղագս երևելոյն Մահմետի և զկնի նորին, թէ որպէս եւ կամ որով աւրինակաւ տիրեցին տիեզերաց, եւս առաւել թէ Հայոց ազգիս», աշխատասիրությամբ Գ. Տեր-Վարդանյանի, տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», Զ. հատոր, Է. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 735-851:
- 72 Ղևոնդի ու նրա երկասիրության առավել մանրամասն ու ամփոփիչ նկարագիրը տվել է Ն. Ակինյանը: Տե՛ս Ն. Ակինյան, Ղևոնդ երեց պատմագիր. մատենագրական-պատմական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1930:
- 73 Ղևոնդ, էջ 837:
- 74 Տե՛ս «Պատմություն եւ վկայաբանություն Վահանայ Գողթնացույ», աշխատասիրությամբ Գ. Տեր-Վարդանյանի, տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», հատ. Զ, Է. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 869-945: «Վկայաբանություն Սրբոց Իշխանացն Համազասպայ եւ Սահակայ Արծրունեաց», աշխատասիրությամբ Գ. Տեր-Վարդանյանի, անդ, էջ 952-966:

ԵՐԿՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ X ԴԱՐԻ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

IX դարի 80-ական թվականներին Հայաստանի պետական անկախություն վերականգնումը նպաստաւոր պայմաններ ստեղծեց Հայ մշակութային-իմացական կյանքի և մասնավորապես պատմագրության զարգացման համար: Պատմագրական երկասիրությունների մեծ մասի առանցքը դարձաւ օտար տիրապետությունների դեմ Հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի հարուստ դրվագների բացահայտումն ու երկրի պետական անկախության վերականգնման և պաշտպանման գաղափարը:

Հայ պատմագրութեան մեջ երևան եկան նոր երևույթներ, որոնք սերտորեն պոկեցին ժամանակի քաղաքական իրադարձութիւններին: Բազրատունիների կենտրոնական և գաղառական թագավորութիւնների միաժամանակյա գոյատեւումն ինքնին պայմանավորում էր գաղափարական և քաղաքական երկու ուղղութեան հանդես գալը պատմագրութեան մեջ: Դրանցից մեկը կոչւած էր ջատագովելու միասնականութիւնն ու կենտրոնացիւած ուժեղ թագավորութեան գաղափարը, իսկ մյուսը՝ հատկաձեռնութեան ու գաղառական անջատողականութեան հայեցակետը: Թեպետ Բազրատունյաց Հայաստանի տողականութեան հայեցակետը: Թեպետ Բազրատունյաց Հայաստանի տողականութեան հայեցակետը լեզվով, կրօնով, մշակույթով, տնտեսական ու քաղաքական շահախնդրութիւններով կապւած էին միմյանց և ընդգրկւած մեկ պետութիւնում, այնուամենայնիւ, ինչպէս այլ երկրներում, Հայ ավատատիրական հասարակութեանը ևս հատուկ էին կենտրոնախոսյա տրամագրութիւնները, երկրի ընդհանրական թագավորի գերիշխանութիւնից դուրս գալու և ինքնուրույն, անկախ քաղաքական միավոր ստեղծելու միտումները: Այս հանգամանքը ցցուն դրսևորւում էր մանավանդ այն ժամանակ, երբ Հայաս-

տանի կենտրոնական իշխանությունը հայտնվում էր արտաքին ու ներքին անբարենպաստ պայմաններում:

Ավատատիրական տարրեր ընտանիքների, ինչպես նաև նրանց ու կենտրոնական իշխանություն միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունները կամա թե ակամա իրենց անդրադարձն էին գտնում նաև պատմագրական երկասիրություններում: Փաստորեն, ավատական մասնատվածությունն իր կնիքն էր դնում հայ մտաշխարհի ու գաղափարախոսության վրա և դառնում իշխանական առանձին, առավել հզոր տների պատմությունների ստեղծման հենքը: Տոհմական պատմագիրները ձգտում էին իրենց տունն ու բնակված երկրամասերում տեղի ունեցող իրադարձությունները ներկայացնել բացառիկ լուսավոր, դրական և վառ, իսկ ընդդիմադիրներին՝ մուսյլ, գորշ և բացասական գույներով: Պատահական չէ, որ հենց պատմական այս ժամանակաշրջանում ի հայտ եկան գավառական, տոհմական պատմագիրների երկասիրությունների առաջին ազդօրինակները: Նկատի ունենք Բագրատունյաց տան պատմությանը նվիրված, սակայն մեղ չհասած Շապուհ Բագրատունու¹, Արծրունյաց տանն ընծայված Թով-մա և Անանուն Արծրունիների, Անանուն Զրուցագրի (Կարծեցյալ Շամա և Անանուն Արծրունիների, Անանուն Զրուցագրի (Կարծեցյալ Շամա և Անանուն Արծրունիների)² չատագրվական երկասիրությունները: X դարի առաջին կեսի հայ պատմագիր Մովսես Դասխուրանցին ավարտին հասցրեց VII դարի հեղինակ Մովսես Կաղանկատվացու՝ Հայոց Աղ-վանքին նվիրված «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկասիրու-թյունը³:

Թյունը³:
Մյուս կողմից՝ հանդես եկան մի շարք պատմագիրներ, որոնց աշխատությունների գլխավոր լեյտմոտիվը համահայկական շահախնդրություններն էին, միացյալ, ուժեղ, կենտրոնացված պետություն գաղափարի ջատագովությունը: Նախ և առաջ նկատի ունենք Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ) երկասիրությունները⁴:

Անհրաժեշտ չհամարելով առանձին-առանձին կանգ առնել *X* դարի հայ պատմագրության մեջ ի հայտ եկած պատմագրական այս ուղղություններին հետևած բոլոր ներկայացուցիչների աշխարհայացքի ու պատմահայեցողության վրա՝ առանձնացնենք դրանցից մեկական պատմագրի՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Անանուն Արծրու-

նուն (այսուհետև՝ Անանուն), որոնք իրադարձությունների ժամանակակիցներն են ու մասնակիցները: Նրանց երկասիրություններն առաձնահատուկ նշանակություն ունեն պատմաչրջանի Հայաստանի իրական նկարագիրն ու պատմագրական երկերում արտացոլված քաղաքական նկրտումները բացահայտելու հարցում:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին եղել է Բագրատունյաց Հայաստանի պետական անկախության հռչակման ակնատեսներից, այդ պետականության պահպանման համար մղվող պայքարի եռանդուն մասնակիցներից և վերջապես 898-929 թթ.՝ Հայոց կաթողիկոսը: Անանուն Արծրունյաց ընտանիքի քաղաքական վարկի բարձրացմանը և Վասպուրականի առանձին թագավորության հռչակմանն սուղվող իրադարձությունների ժամանակակիցն է, միգուցե նաև մասնակիցը: Երկու պատմագիրն իրենց երկասիրությունները շարադրել են պատվերով: Դրասխանակերտցու պատվիրատուներն են Սմբատ I (890-914) և Աշոտ II Երկաթ (914-929) թագավորները: Ըստ հեղինակի հավաստման՝ նա իր «Պատմություն Հայոցը» գրել է «ի հրաման է թագաւորաց»⁵: Փոխարենը՝ Անանունի պատվիրատուն եղել է Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորը, որին և ուղղված են հետևյալ հատկանշական տողերը. «Եւս եւ մեծի գովութեանց արժանաւոր. զոր եւ ես քեզ սիրելի քաջ, եւ քաջի արանց նախնական, որ եւ զպատմութիւնս յինէն պահանջեցեր, ոչ իբրու յայոց համբաւուց տեղեկացեալ ընծայեալ արձանացուցանեմ քեզ ստայօզ բանից պաճուճեալ առասպելս, այլ ականատես եւ ականջալուր, եւ իմով իսկ ձեռաւք շաւշափեալ» (ընդգծումները մերն են — Պ.Հ.)⁶:

Այս էական հանգամանքներն իրենց մնայուն հետքն են դրոշմել երկու պատմագրի հակոտնյա աշխարհայացքների վրա: Իրրե տոհմական պատմիչ՝ Անանունն արդարացնում է Արծրունիների ոչ միայն հակադրությունը, այլև հակամարտությունը Բագրատունիների կենտրոնական թագավորությանը: Նրա աշխարհայացքի հիմքում խառնված է այդ տների միջև գոյություն ունեցող հակասության ու լարվածության իրողությունը, որն իր գագաթնակետին հասավ հատկապես X դարի սկզբներին: Դա մի այնպիսի ժամանակաշրջան էր, երբ նորահաստատ Բագրատունյաց պետականությունը չնայած վիթխարի ջանքերին, չկարողացավ պահպանել երկրի քաղաքական ամբողջականությունը, հաղթա-

հարել ավատատիրական մասնատվածության դրսևորումները: Երկրում աստիճանաբար խորանում էին իշխանական տների ապակենտրոն նկրտումները՝ սպառնալով ծանր փորձությունների ենթարկել մեծ դժվարություններ ավարտին հասցված Հայաստանի միասնությունը: Այս առումով տխուր դեր էր վիճակված գլխավորապես Վասպուրականի տիրակալներին: Հայաստանի քաղաքական մասնատվածության և պառակտման առաջին օրինակը տվել է այդ երկրամասը, որը պարզորոշ արտացոլված է Դրասխանակերտցու երկասիրությունում:

Սմբատ I-ը, Վասպուրականի իշխան Գագիկի գործողությունները դիտարկելով իրրե երկրի ամբողջականությունը սպառնացող՝ քաղաքական վտանգներ, որոշակի ջանքեր է գործադրել նրա քաղաքական հետագա առաջխաղացումը սահմանափակելու համար: Բայց արքան հաջողության չի հասել, մանավանդ որ միասնական երկրի ուժերի ջլատմանն ամեն կերպ օժանդակում էին Ատրպատականի իշխանների վորները: Հակամարտությունը կենտրոնական իշխանության ու Արծրունիների միջև սրվեց հատկապես Նախճավանի հարցի շուրջ, երբ 908 թ. Սմբատ I-ը այդ քաղաքը հանձնեց Սյունյաց տերերին: Գագիկ Արծրունին, հիմնվելով պատմական իրողությունների վրա, դիմեց Հարաջային՝ քաղաքն իր օրինավոր տերերին, այն է՝ Արծրունիներին վերահանձնելու խնդրանքով, որը, սակայն, մերժվեց: Այնուհետև դեպքերը զարգացան գլխավորապես արագությունով: Վերջով Գագիկն անմիջապես մեկնեց Ատրպատականի ամիրա Յուսուփի մոտ՝ ջանալով հայցել նրա հովանավորությունն ու խնամարկությունը: Այս քայլով նա, փաստորեն, անցնում է Հայաստանի ամենաոխերիմ թշնամու կողմը և համագործակցում նրա հետ՝ ընդդեմ Հայաստանի կենտրոնական իշխանության: Այսպիսով, առանց զգալի ջանքեր գործադրելու Յուսուփը հասավ իր հետամտած նպատակին. Հայաստանը պառակտված էր: Սա անդառնալի հարված էր երկրի միասնությանը, նրա ռակտված էր: Սա անդառնալի հարված էր երկրի միասնությանը, նրա պետականությանն ու ազգային շահախնդրություններին, հարված թիկունքից, և ինչպես ցույց տվին հետագա իրադարձությունները, թիկունքից, և ինչպես ցույց տվին հետագա իրադարձությունները, դա ոչ միայն անկասելի էր, այլև դարձավ տխուր օրինակ հայկական առանձին այլ իշխանությունների համար: Այժմ հետևենք, թե ինչպես են այս հանրահայտ իրողություններն ու դրանց հետ կապված մյուս երեւթքերն անդրադարձել պատմագրական վերոնշյալ երկերի վրա:

Ժամանակագրական առումով խնդրո առարկա իրադարձություններին ավելի մոտ է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որն առաջինն է գրանց գնահատականներ տվել: Նրան միանգամայն բնորոշ է պատմական իրադարձությունների էությունը ճիշտ բմբռնելու և արժևորելու կարողությունը: Երբ Յուսուփը Բագրատունիների պետությունը միասնությունը խախտելու նպատակով թագադրում է Գագիկ Արծրունուն, պատմիչն արձանագրում է. «Իսկ նորա (Յուսուփը — Պ.Հ.) ախորժարար ընկալեալ, տայր նմա թագ արքայական եւ պատիւս եւ պարգևս արքունականս ի քաղաղմն միաբանութեան նոցա զայն Հնարեալ գործել զի դիւրադաւ լիցին այնուհետեւ երկաքանչիւրն առ ի նմանէ զըժկոյ»⁷ (ընդգծումը մերն է — Պ.Հ.): Այս «կորստական դուռն» Աստուծոյ բացի ոչ ոք այլեւ չէր կարող փակել:

[illegible]

րեալք, ի Հակառակութիւն եւ ի կոիւ պայքարէին. եւ միշտ սուր յազդէր ունելով՝ բազում եւս քան թշնամիսն հեղուին միմեանց զարեան ճապաղիս, եւ առ Հասարակ զքաղաքս եւ զգեաւղս եւ զաւանս եւ զագարակս, այլ եւ զտունս իւրեանց քանդէին ձեռաւք իւրեանց. եւ զրեթէ այն իսկ աւճիրք Հակառակութեան գտան պատճառք Հինիցն եկելոց ի վերայ մեր»⁹:

Մեծ վարպետությամբ է պատմագիրը վեր հանել Հայոց միասնու-
թյունը ոգեկոչող, պահպանող, պետականության ջատագով գլխավոր
դեմքի՝ Սմբատ I-ի հերոսական ու ողբերգական կերպարը։ Նա անթա-
քույց հիացմունքով է գրում Հայոց թագավորի մասին, որը գործադ-
րում էր ցանկացած ջանք հանուն իր քաղաքագետ հոր թողած ժա-
ռանգության՝ Հայոց պետականության պահպանման։ Դրա համար նա
ստիպված էր մարտնչել և՛ հագարացիների (արաբների), և՛ պարսիկ-
ներին (Ատրպատականի ամիրայության), և՛ Դվինի ամիրայության, և,
որն ամենացավալին է, Հայոց անմիաբան ու տիրադավ իշխանների
դեմ։ Հայոց օծյալ թագավորի եղբրական մահն անմիջական
հետևանքն էր իշխանների եսականության և հատվածականության։
Հայաստանը, իբրև մի կազմակերպված ամբողջություն, չէր մաղերեց
օտարին։ Ազգային միասնություն, ընդհանուր շահերի լմբռնում չկար։
Չստեղծվեց ոչ միայն համահայաստանյան քաղաքական դաշնություն,
այլև հայ հասարակությունն ի վիճակի չեղավ լմբռնելու համայն հա-
յության ընդհանուր հայրենիքի պահպանման գաղափարը։

յության ընդհանուր հայրենիքի պահպանման գաղափարը
Պատմագիրն անարգանքի սյունին է գամում դավաճաններին,
ատելությամբ խոսում հայության ոխերիմ թշնամու նկատմամբ կրա-
վորական դիրքորոշում որդեգրածների՝ անկախ այն բանից իշխանի,
թե հոգևորականի մասին: Նա հանդես է գալիս իբրև Հայաստանի
միասնության և նրա պետականության գաղափարախոս, մեծ
ողևորությամբ արձագանքում հայոց պետականության վերականգն-
մանը և դրվատում Աշոտ I-ին՝ որպես իմաստնագույն և հանճարեղ
գործչի, որին և պարտական էր հայ ժողովուրդն իր վերագտած ան-
կախության և հայկական տարածքների վերամիավորման համար:
Գահ բարձրանալուց հետո Աշոտ I-ը «բազում եւ երեւելի կարգս
յարդարէր աշխարհի տէրութեան իւրոյ, յաւրինուածս տանց, ազ-
գաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, եւ հարթ հաւասար ըստ իւ-

բաքանչիւրոցն կատարէր կարգս՝ լեռնականացս եւ ջերմահովիտ բարեխառն դաշտականաց, եւ զամենայն տափարակ տեղիս ազարակս եւ գոմս դնէր. եւ զմարմանդս յայգիս եւ ի բուրաստանս զարդարէր. եւ զամենայն որ ինչ աւրէն է թագաւորութեան եւ որ շուրջ թագաւորութեամբ՝ ոչ ինչ իմիր կասեցուցանէր. եւ գրեթէ հարստագոյն եւ խոհեմագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս գտանէր: Եւ այսպէս ի նորոգատուր թագաւորութեանն բարձրացուցանէր զազգս թորգոմեան»¹⁰: Դեռ ավելին, Աշոտը հնազանդեցնում է «զհիւսիսական կողմամբ, ... մեծի լերինն Կովկասու, եւ բնակիչսն Գուգարաց եւ զելուզակատուտ մարդիկ Ուտի գաւառի: Այլ եւ թագաւորն եւս Եգերացւոց»¹¹: Իրոք որ, Աշոտ I-ը մարմնավորում էր թագավորի, պետական գործչի, հայ մարդու մի գաղափարապաշտ կերպար, որը պատմագիրը կերտել է մեծ հուզականությամբ և վարպետությամբ, ինչպես, օրինակ, Մովսես Խորենացին Մեծն Տիգրանին: «Այլ ինձ աստանոր, — գրում է Դրասխանակերտցին, — ոչ արգեաւք այլ ինչ է բանս սիրելի, քան թէ դեգերիլ ի բանս գովեստից, որ վասն Աշոտոյ իշխանաց իշխանին են հետեւումը: Վասն զի ի տիս հասեալ միջակութեան՝ քաջահասակ էր նա և անձնեայ, եւ թիկնաւէտ եւ զուարթերես, եւ մրայաւն նկարէն իմն, եւ նիշ արեան յաչսն ունելով՝ որպէս զյակինթ կարմիր ի մէջ մարգարտի ծագեալ, եւ վայելչացեալ գեղեցկութեանն ալեաւք. մեծիմաստ եւ քաղցրաբան, եւ առ կերակուրս խրախճանաց աւրինաւոր. ոչ խանդուցեալ նորա ընդ լաւագոյնսն եւ ոչ արհամարհեալ զնուաստագոյնսն, այլ հասարակաց ի վերայ տարածէր զգեստ խնամոց իւրոց, եւ լծակաւք իմն կշռէր նախ զիւր եւ ապա զամենեցուն կենցաղս. միանգամայն իսկ ասե, եթէ որ ինչ մարդկութեանս է պիտանի՝ ոչ ինչ կասեցուցանէր»¹²: Նույն ժամանակահատվածում է հիացմունքն առկա են նաև Սմբատ I-ին նվիրված պատկառանքն ու հիացմունքն առկա են նաև Սմբատ I-ին հատվածներում, քանզի իր գործունեությամբ արքան «... ձգեալ հատվածներում, քանզի իր գործունեության իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ, աճեցուցանէր զշառաւիղ տէրութեան իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ, մինչեւ զԿարնոյ քաղաք, եւ անդր եւս քան զԿղարջս՝ քերեալ մինչեւ առ ավին ծովուն մեծի, եւ մինչեւ ցաւհմանս Եգերեացւոց եւ մինչեւ ցատորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս եւ Ծանարս՝ չեւ ցատորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս եւ Ծանարս՝ մինչեւ ցԴուռն Ալանաց, առեալ եւս յինքն եւ զամրոց Դրան Պահա-կի նոցա. եւ անտի ի հարաւկողմն կոյս՝ զԿուր գետով մինչեւ ի քա-

ղաքն Տփլիս. եւ զՈւտի գաւառ մինչեւ ի քաղաքն Հունարակերտ եւ մինչեւ ի Տուս եւ ի Շամքոր:

Եւ այսպէս ընդարձակեալ զսահման տէրութեան իւրոյ, որք ընդ լծով արքունի սակից եւ բեկարաց եւ մաքսից կացուցեալ, զզէն քաջութեան մարտի իւրոյ նշան յաղթութեան կանգնէր»¹³: Սա փառաշունական, գովաբանական ներբող չէ, հեղինակը չի խնկարկում իր գովերգուի կարծեցյալ բարեմասնությունները կամ նրա չկատարած գործերը: Նրա համար առաջնայինը երկրի միավորումն է, տերության սահմանների ընդլայնումը՝ արևելքից արևմուտք և հյուսիսից հարավ, բնակչության հնազանդեցնելը, ժողովրդի բարեկեցության ապահովումը: Ուստի բնական է, որ այս կուռ և միասնական շինության առանձին հատվածների ավերմանն ուղղված յուրաքանչյուր գործողություն, որի խոտոր ընթացքը նպաստում էր Սմբատ I-ի և Աշոտ I-ի հերոսական ու հետևողական ջանքերով կերտված ամբողջական կառույցի մասնատմանը, պատմագիրը որակում է իբրև «աղետագոյն աղետք ազգապղծութեան»: Նա կոչում է հայ իշխաններին լինել միաբան, միակամ, միախորհուրդ և չհետեւել եղբայրասպան Կայենին. «Այլ ես այսուհետեւ մաղթանս առաջի ձեզ եւս վերստին յայս տեղի տանջանաց, յորս եւ այժմ առ հասարակ թմբեցաք ի ծուխ մեղաւորաց: Այլ ախորժարար լսող լինել աղերսալի իմոյս բանից և բաղաձայնութեան խրատու՝ լինել ձեզ գաւակ լավագունի պատարագեցելոյն Սեթայ եւ գրիլ յորդիս Աստուծոյ. այլ ոչ խառն ընդ անիծեալ եղբայրազրաւն Կայենի զարմից կապիլ ի կնատ եւ ի մեղմելս եւ ի վայրաքարչ դատերս մարդկան»¹⁴: Տեսնելով Գագիկ Արծրունու հայրենիքի մասնատմանն ուղղված պարսավելի գործողությունների անմիաբան ընթացքը, նրա իսկ քարոզած հայոց միաբանության փլուզումը՝ պատմագիրը դառնորեն գրում է. «Ամենայն առաքինի քաջողութիւն եւ շինութիւն եւ խաղաղութիւն քայքայեցաւ, եւ եղծումն եւ ապակա-նումն գտեղի փոխաբերեաց»¹⁵:

Հակադրվելով կաթողիկոս պատմագրին՝ Անանունը փորձում է ամեն գնով արդարացնել Գագիկ Արծրունու անջատողական գործունեությունը, դիմում անգամ հանրահայտ իրողությունների ակնհայտ խեղաթյուրման: Նա փորձում է հավաստիացնել, թե տեղի ունեցածի համար պատասխանատուն և մեղավորը ոչ այլ ոք է, քան ինքը՝

Վասն որոյ եւ շնորհեաց նմա պատկեր լուսազարդ»⁴⁵: Ահա թե ինչու բովանդակ Հայաստան աշխարհը փառաբանում էր նրան, ամեն աչք բաղձում էր տեսնել նրան, ամենքն աղաղակում էին. «Տէ՛ր, կեցո՛ղ թագաւորն եւ լու՛ր մեզ»⁴⁶: Իրավացի է մեծանուն Հայագետ Մ. Աբեղյանը, որն անդրադառնալով Գագիկ Արծրունու գովերգության այս հատվածին, շեշտել է. «Սրա նման մի գովք թագավորի շատ չենք գտնիլ մեր հին գրականության մեջ: Դա մի ամբողջ ձառ է և ճառորեն կրկնությամբ հորինված»⁴⁷:

Այս հետևությունների ետևախորքի վրա միանգամայն ակներև է, որ Անանունի երկասիրությունն ընդամենը ճառային, ներբողական, ջատագովական երկի ակնբախ օրինակ է և ոչ թե պատմագրիտական հատակ կանոններին ենթակա աշխատանք, որպիսին է Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոցը»:

Ծանոթագրություններ

- 1 Շապուհ Բագրատունու մեղ չհասած երկասիրության մասին տե՛ս Հովհաննիսյան Պ. Հ., Անանուն Զրուցագիրը և իր Պատմությունը, «Մատենագիրք Հայոց» (ՄՀ), Թ հատոր, Թ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 1001-1005; Առաքելյան Վ., Շապուհ Բագրատունի և Անանուն Զրուցագիր, Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի, Պատմություն: Թարգմանությունը, առաջարանը և ծանոթագրությունները Վ. Առաքելյանի, Երևան, 2011, էջ 3-53 (տե՛ս հատկապես հավելվածները՝ էջ 186-224):
- 2 Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց: Քննական բնագիրը և ներածությունը Գ. Տեր-Վարդանյանի, ՄՀ, ԺԱ հատոր, Ժ դար (պատմագրություն, գիրք Ա), Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 15-313; Անանուն Զրուցագիր (Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի), Պատմութիւն: Աշխատասիրությամբ՝ Մ. Օ. Դարբինյան-Մելիքյանի, ներածությունը՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյանի, ՄՀ, Թ հատոր, Թ դար, էջ 1001-1052:
- 3 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Քննական բնագիրը Վ. Դ. Առաքելյանի, ներածությունը՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյանի, ՄՀ, ԺԵ հատոր, Ժ դար, (պատմագրություն, գիրք Բ), Երևան, 2011, էջ 27-437:
- 4 Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց: Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի, ՄՀ, ԺԱ հատոր, Ժ

- դար (պատմագրություն, գիրք Ա), էջ 317-58; Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական: Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Գ. Մանուկյանի, ՄՀ, ԺԵ հատոր, Ժ դար (պատմագրություն, գիրք Բ), էջ 619-829:
- 5 Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու, էջ 582:
 - 6 Անանուն, էջ 285:
 - 7 Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու, էջ 487:
 - 8 Նույն տեղում, էջ 517:
 - 9 Նույն տեղում, էջ 517-518:
 - 10 Նույն տեղում, էջ 443:
 - 11 Նույն տեղում, էջ 444:
 - 12 Նույն տեղում, էջ 442-443:
 - 13 Նույն տեղում, էջ 457:
 - 14 Նույն տեղում, էջ 582:
 - 15 Նույն տեղում, էջ 518:
 - 16 Անանուն, էջ 279:
 - 17 Նույն տեղում:
 - 18 Նույն տեղում, էջ 280:
 - 19 Նույն տեղում, էջ 281:
 - 20 Նույն տեղում:
 - 21 «Մանր ժամանակագրություններ». XIII-XVIII դարեր, հ. 1, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 384:
 - 22 Ստեփանոս Օրբելիան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 187:
 - 23 Նույն տեղում:
 - 24 Նույն տեղում:
 - 25 Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 164, 168:
 - 26 «Գագիկ թագաւոր տանն Արծրունեաց» (տե՛ս Վարդան վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 87), «Գագիկ թագաւոր է ի Վասպուրականի» (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 384): Հատկապես է կիրակոս Գանձակեցու բնորոշումը. «Ոմն Գագիկ՝ Դերենիկի որկար» (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 83):
 - 27 Վարդան վարդապետ, էջ 87:
 - 28 Սամուէլ Անեցի, Հաւաքումնք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Երևան, 2011, էջ 117:
 - 29 Դավիթ Բաղիշեցի, Ժամանակագրութիւն, «Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 337:
 - 30 Ստեփանոս Օրբելիան, էջ 183, 184, 275:
 - 31 Դավիթ Բաղիշեցի, էջ 337:
 - 32 Անանուն, էջ 285:
 - 33 Վարդանյան Վ. Մ., Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը. 908-

1021 թթ., Երևան, 1969, էջ 79:

34 Անանուն, էջ 281:

35 Թովմա Արծրունի, էջ 238: Ավելորդ է նշել, որ Ասողիկը Սմբատ I-ին անվանում է «Մեծ Թագավոր Հայոց» (Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 280). իսկ Վարդան վարդապետը՝ «Պատուական Թագաւորն Հայոց» (Վարդան վարդապետ, էջ 87):

36 Անանուն, էջ 284, 285, 287, 292, 294:

37 Նույն տեղում, էջ 280-281:

38 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 487:

39 Թովմա Արծրունի, էջ 254-255:

40 Նույն տեղում, էջ 117:

41 Նույն տեղում, էջ 90-91:

42 Նույն տեղում, էջ 269:

43 Անանուն, էջ 277:

44 Նույն տեղում, էջ 270-271:

45 Նույն տեղում, էջ 294:

46 Նույն տեղում, էջ 295:

47 Աբեղյան Մ., Երկեր, Հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 502:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

315 տարի առաջ՝ 1695 թվականին, Ամստերդամում գրահրատարակիչ-տպագրիչ Թովմաս Եպիսկոպոս Վանանդեցին իրականացրեց Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» անմահ երկասիրության անդրանիկ հրատարակությունը: Մինչև XIX դարի վերջերը Խորենացու Պատմությունն արդեն ունեցել էր 10 հրատարակություն¹, այն թարգմանվել էր նաև լատիներեն, ռուսերեն (3 անգամ), ֆրանսերեն (4 անգամ), իտալերեն (3 անգամ), հունգարերեն և գերմաներեն²:

Նման լայն ներկայացման պայմաններում, բնականաբար, առաջանում էր Պատմահոր երկասիրության աշխարհաբար թարգմանության անհրաժեշտության հարցը: Ծիշտ է, Պատմության բնագիրն արդեն տպագրվել էր 10 անգամ, սակայն այդ հրատարակությունները գիտական հասարակության համար էին նախատեսված: Ընթերցող լայն հանրությունը հասու չէր իր ազգային մեծագույն գրական կոթողին, ինչպես ընդունված էր ասել՝ «հայերի երկրորդ, ազգային ավետարան համարված գրքին»:

Մովսես Խորենացու Պատմության աշխարհաբար թարգմանության կարիքը վաղուց էր զգացվում: Անհրաժեշտ էր այն հասցնել ժողովրդական լայն խավերին, տեղափոխել դպրոց: Գրաբարն արդեն դարձել էր գրոց լեզու և մատչելի չէր ազգի մեծագույն մասին: Իսկ այդ մասը կարիք և իրավունք ուներ ճանաչելու իր ազգային անզուգական պատմությունը, որն էր Պատմահոր երկասիրությունը: «Հայոց պատմության» աշխարհաբար թարգմանության մասին խոսակցությունները թեև վաղուց էին սկսվել, բայց լսելի դարձան միայն XIX դարի կեսերից: Առաջիններից մեկը, որ 1858 թվականին բարձրաձայնեց դրա անհրաժեշտության հարցը, Մոսկվայի համալսարանի պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին կուրսի ուսանող Խորեն Ստեփանեն էր:

թյունների հիման վրա: Բացի այդ, լայնորեն հաշվի է առել նաև Պոլ
Էմիլ լը Վալլան դը Յլորիվալի (1845) ու Վիկտոր Լանգլուայի (1869)
Ֆրանսերեն, Մկրտիչ Էմինի ռուսերեն (1858) և Մաքսիմիլիան Լուերի
գերմաներեն (1869) թարգմանությունները: Չափազանց կարևոր է, որ
նա օգտագործել է նաև Մովսես Խորենացու Պատմության բնագրի
Ներսես Լամբրոնացու օրինակը, որը լավագույնն է և որը մինչ այդ
եղած հրատարակություններում չէր օգտագործվել: Հետևաբար, Ստե-
փանեն մեխանիկորեն չի թարգմանել, այլ կատարել է գիտաքննական
մանրազնին աշխատանք: Օգտագործել է Պատմության բազում այլ
ձեռագրեր, որոնք, իր բառերով՝ «շատ անգամ լուսաբանում են մինչ
այժմ անհասկանալի մնացած ոչ թե մի կամ երկու, այլ բազմաթիվ
մուժ տեղերը և շատ անգամ բոլորովին նոր միտք են տալիս մեր
ճշմարտախոս և հայրենասեր պատմագրի հիանալի ոճին»⁷:

300 էջ կազմող 816 ծանոթություններում թարգմանիչը, «Պատմա-հորը լիովին հասկանալու համար», փաստորեն ամփոփել ու ընդհան-րացրել է Մովսես Խորենացու կյանքին, գործունեությունն ու վաստա-կին աղերսովոգ մանրամասները: Ըստ էության այս թարգմանությունը խորենացիագիտական մի հիանալի շտեմարան է, իսկական հանրագի-տարան: Եվ պատահական չեն այն հիացական ու զրվատալից արձա-գանքները, որ արտահայտվեցին մամուլի էջերում⁸: Որպես գնահա-տականի ապացույց՝ Կ. Պոլսում գործող Իզմիրյան կտակի հանձնաժո-ղովը որոշեց Խորեն Ստեփաննին շնորհել 1890 թվականի մրցանակը⁹: Գրքի աննախագես հաջողություն մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ ընդամենը վեց ամսվա ընթացքում վաճառվեց 2300 օրինակ: «Մշա-կի» թղթակիցներից մեկը գրում է, թե գնողները համբուրում էին գիր-քը՝ ուրախանալով, որ «այժմ կարող են ճանաչել և հասկանալ ազգա-յին գանձը»¹⁰: Եղան նաև բավականին օգտակար առաջարկություն-ներ և քննադատական դիտողություններ: Հատկապես շեշտվում էր վրիպակների առկայությունը (արձանագրված է 400-ից ավելի), որոնց անցանկալի իրողությունը հետևանք էր այն բանի, որ գտնվելով Ղրի-մում՝ թարգմանիչը հնարավորություն չի ունեցել անձամբ հետևելու տպագրությանը:

Կատարված դիտողություններն ու առաջարկությունները կորեն Ստեփաննին ստիպում են բարելավել թարգմանությունը: Այդ աշխա-

տանքին նա ձեռնամուխ եղավ 1890 թվականից սկսյալ՝ Ղրիմի Ս. Խաչ
վանքի անդորր մենության մեջ:

Ստեփաննն Հիմնովին սրբագրել ու բարեփոխել է իր նախորդ թարգմանությունը, թարմացրել գրականությունը: Նոր թարգմանությունը թեև տպագրատուն է հանձնվել 1895 թվականին, բայց լույս է տեսել 1897 թ. Ս. Պետերբուրգում: Տպագրության ծախսերը հոգացել է ազգային բարերար Տիրուհի Պոպովյանը: Նշելի է, որ թարգմանիչն իր գործը ձոնել է «ե դարից մինչև ժժ դարում կենդանացնող մշտափառ ոգուն»՝ Մովսես Խորենացուն:

Մովսես Խորենացու Պատմության աշխարհաբար թարգմանությունն այս տպագրությունը սկսվում է թարգմանչի ընդարձակ առաջաբանով (Զ-ՃԺԴ=114 էջ), ուր մանրամասն ներկայացված են նոր թարգմանության հանգամանքները, ապա հետևում է Պատմահոր կենսագրությունն ու վաստակի արժևորումը: Բուն թարգմանությունը կազմում է 326 էջ, իսկ ծանոթություններն ու հավելվածները՝ 233 էջ: Բոլորը՝ 674 էջ¹¹:

ԼՈՐԸ՝ 674 էջ¹¹:
 Խոսելով բարեփոխված թարգմանություն հանգամանքների մասին՝ Ստեփաննեն շեշտում է, թե ինքը որքան հնարավոր է թերուլթյուններից ազատ մի հրատարակություն է դրել ազգային գրականության նվիրական սեղանի վրա և «ազգային պարծանքով մխիթարվելու ընդունակ ազնիվ սիրտ ունեցողները կտեսնեն, որ գրեթե նոր թարգմանությունամբ հայազն ընթերցողներին մի պանծալի, սրտահաճո և հոգեհորոգ գիրք է մատուցվում»¹²:

Մովսեսն ինքնապաշտպանվելու փորձերը չեն հաջողվում, և նա ի վերջո հաշտվում է իր թագավորի հետ՝ ընդունելով իր անօրինականությունը։

կայն խորենացիադիտության հետագա զարգացման պայմաններում ծագում է Պատմահոր անմահ երկասիրության նորովի թարգմանության անհրաժեշտության հարցը: Ինքը՝ Ստ. Մալխասյանցը, ձեռնարկեց այդ գործը: 1940 թվականին ընդարձակ ներածականով ու հարուստ ծանոթագրություններով լույս տեսավ այդ նոր թարգմանությունը, որն առ այսօր ունեցել է 9 տպագրություն: Անշուշտ, Մալխասյանցի թարգմանությունը առաջինն քայլ է խորենացիադիտության բնագավառում, որ ծանրորեն հենվում էր նախորդի ժառանգություն թողած լավագույն ավանդույթի վրա¹⁵: Չէ՞ որ Ստեփանեն էր գրել՝ «ինչ որ արեցի, դա էր իմ կարողությունը, թո՛ղ ուրիշը դա և ավելի լավը անե»:

Ծանոթագրություններ

- 1 Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հրատարակությունների մասին տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը: Երկասիրություններ, Երևան, 1991:
- 2 «Հայոց պատմության» օտարալեզու թարգմանությունների մասին մանրամասն տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մովսես Խորենացին օտար թարգմանություններով, «Էջմիածին» ամսագիր, 2010, 2, էջ 115-129:
- 3 Խորեն Ստեփանեի կյանքի և գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Լեո, Խորեն Ստեփանե, «Մշակ», 1900, N 219: Մ. Գասպարյան, Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանեի մանկավարժական գործունեությունը, «Էջմիածին», 1960, N 5, էջ 23-29: Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը, էջ 80: Մ. Մխիթարյան, Խորեն Ստեփանեի «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը, Երևան, 2002 և այլն:
- 4 Տե՛ս «Հայկական աշխարհ», 1869, N 1-2:
- 5 Անդ, N 2:
- 6 «Մովսես Խորենացու Հայկական պատմություն», աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց Խորեն ծայրագույն վարդապետ Ստեփանե, Ս. Պետերբուրգ, Ի. Սկորոխոդովի տպարան, 1889, 792 էջ:
- 7 Անդ, էջ 29:
- 8 Գրախոսությունները տե՛ս Ս. Հախումյանց, «Մշակ», 1889, 12 դեկտեմբերի, N 142, էջ 1-3: Ն. Մառ, «Արաքս» Հանդես, Ս. Պետերբուրգ, 1889, Ա տարի, գիրք

- Բ, էջ 113-116 (ստորագր.՝ Նույնն): [Անստորագիր], «Արձագանք» ամսագիր, Թիֆլիս, 1889, N 30, էջ 450: Մ. Արեղյան, «Նոր դար» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1890, 25 հունվարի, N 10, էջ 2, 27 հունվարի, N 11, էջ 3, 30 հունվարի, N 12, էջ 2-3, 1 փետրվարի, N 13, էջ 2-3, 3 փետրվարի, N 14, էջ 2-3 (ստորագր.՝ Վարսամ): Ա. Արփիարյան, «Մասիս» երկշաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1890, 15 փետրվարի, N 3939, էջ 254-255, 4 հուլիսի, N 3944, էջ 343-344 (ստորագր.՝ Ա. Ա.): Լ. Եսայան, «Արևելք» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1890, 21 ապրիլի, N 1879, էջ 3: Ե. Դուրյան, «Արևելք», 1890, 26 հունիսի, N 1933, էջ 3, 27 հունիսի, N 1934, էջ 3, 28 հունիսի, N 1935, էջ 3: Ղ. Աղայան, «Աղբյուր» ամսագիր, Թիֆլիս, 1890, N 1, էջ 3-4: Գ. Գալեմքեարյան, «Հանդես ամսօրյա», 1890, N 5, էջ 113-115 (ստորագր.՝ Հ. Հ. Գ.): [Անստորագիր], «Արձագանք», 1890, N 27, էջ 5: Լ. Սարգսյան, «Մուրճ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1890, N 1, էջ 102-106 (ստորագր.՝ Լ. Ս.): Ս. Տեր-Սարգսյանց, «Նոր Դար», 1890, 8 դեկտեմբերի, N 195, էջ 3: Գր. Խալաթյանց, «Արաքս», Բ տարի, գիրք Ա, 1890, էջ 113-151: Նույնը նաև առանձին, Ս. Պետերբուրգ, 1890, 39 էջ: Նույնի՝ «Մշակ», 1891, 9 ապրիլի, N 40, էջ 2: Մինաս Չերազ, «Armenia», Լոնդոն, 1891, N 1: Ռ. Պերպերյան, «Հանդես ամսօրյա», 1892, N 12, էջ 361-368: Մ. Պալյան, «Հանդես ամսօրյա», 1893, N 7, էջ 201-206: [Անստորագիր], «Արձագանք», 1895, 20 դեկտեմբերի, N 147, էջ 1: [Անստորագիր], «Հանդես ամսօրյա», 1896, N 3, էջ 90:
- 9 Տե՛ս «Արևելք», ազգային, գրական և քաղաքական օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1890, NN 1879, 1933, 1934, 1935: Ի դեպ, մրցանակադրամի ուղղիվ կեսը (10 օսմանյան ոսկի) թարգմանիչը նվիրեց Այնթափ քաղաքի ազգային դպրոցներին:
 - 10 Տե՛ս «Մշակ», 1891, N 27:
 - 11 «Մովսես Խորենացու Հայոց պատմություն», աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանե (Հիմնովին սրբազրված և բարեփոխված Բ տպագրություն), Ս. Պետերբուրգ, Հ. Լիբերմանի տպարան, 1897, 674 էջ:
 - 12 Անդ, էջ Ը:
 - 13 Գրախոսությունները տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, «Մշակ», 1898, 11 ապրիլի, N 58, էջ 1-2: Նույնի՝ «Մշակ», 1902, 3 դեկտեմբերի, N 267, էջ 2-3: Ա. Բ., «Մշակ», 1898, 20 հունիսի, N 107, էջ 3: Հ. Տաշյան, «Հանդես ամսօրյա», 1898, N 8-9, էջ 258-267 (ստորագր.՝ Հ.Յ.Տ.): Բյուլթանցի, «Բազմավեպ», 1898, N 6, էջ 291-296:
 - 14 Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1940, էջ XC:
 - 15 Ստ Մալխասյանցը չէտել է այդ իրողությունը՝ «թարգմանությունս միջոցին ես ձեռքի տակ ունեի... Ստեփանեի թարգմանությունը»:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

300 տարի առաջ՝ 1695 թ. Ամստերդամում տպագրվեց Հայոց պատմագրությունից ամենանշանավոր արդյունքներից մեկը՝ Մովսես Խորենացու Պատմության բնագիրը: Թովմաս Վանանդեցու այս հրատարակությունից է, որ սկսվում է Պատմահոր համակարգական ճանաչումը, սրանից է, որ կատարվում է առաջին օտարալեզու (լատիներեն), նախ՝ բրեքներյան (Ստոկհոլմ, 1723) և ապա՝ վիստոնյան (Լոնդոն, 1736) թարգմանությունը: Ավելի ուշ, Խորենացու Պատմությունը թարգմանվում է այլ լեզուներով ևս՝ ռուսերեն (1809, 1858, 1893, 1990), ֆրանսերեն (1836, 1841, 1869, 1993), իտալերեն (1841՝ նույն թվականին երկու տարբեր թարգմանություններով, 1850), գերմաներեն (1869), հունգարերեն (1892), անգլերեն (1978), վրացերեն (1984), պարսկերեն (1984), արաբերեն (1998): Կատարվել են այլալեզու հատվածական բազմաթիվ թարգմանություններ ևս¹:

Արդեն երեք դար է, ինչ եվրոպական աշխարհը ծանոթ է Մովսես Խորենացուն՝ գիտական իր արդյունքով: Եղան հիացումի ու մերժումի, անաչառ քննադատության ու կողմնակալ գնահատականի բազմաթիվ խոսքեր: Առաջիններից մեկը ֆրանսիական հայագիտությունն էր, որ անդրադարձավ Հայոց Պատմահոր անձին ու գործին (Մաթյուրեն Վեյսիե Լա Կրոզ, Անտուան Ժան Սեն-Մարտեն և այլք): Տպագրվեցին հոգևածներ, կատարվեցին հատվածական թարգմանություններ (մասնավորապես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ից): Ուստի պատահական չէ, որ լատիներենից ու ռուսերենից հետո ֆրանսերենը երրորդ լեզուն էր, որով թարգմանվեց Խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Ֆրանսիայում հայագիտական աշխատանքների լուրջ դրվածքը, գիտական, հասարակական ու պետական շրջանակներին դրական վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ հող նախապատրաս-

տեցին առավել լայնածավալ այնպիսի աշխատանքի իրականացման համար, ինչպիսին էր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունը: Այդ դժվարին ու պատասխանատու գործն իրականացրեց երիտասարդ հայագետ Պոլ Էմիլ Լը Վալյան դը Ֆլորիվալը (P. E. Le Vailant de Florival, 1800-1862): Դը Ֆլորիվալն իր հայագիտական կրթությունն ստացել է Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում (1821-1828): Այստեղ աշակերտել է նշանավոր լեզվաբան, պրոֆ. Շահան Զրպետին, որի հսկողության ներքո էլ սովորել է հայերեն, հին հայկական բնագրերից կատարել թարգմանություններ: 1828 թվականից հայոց լեզու և գրականություն է դասավանդել Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում, 1830 թվականից գլխավորել է նույն դպրոցի հայագիտության ամբիոնը: 1834 թվականին մեկնել է Վենետիկ և խորացել հայոց լեզվի ուսումնասիրության մեջ: Միսթարյանների աջակցությամբ կատարել է իր առաջին հայագիտական հետազոտությունները, ձեռնամուխ եղել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությանը²: Վերջին հանգամանքը դը Ֆլորիվալը բացատրում է Մովսես Խորենացու գործի նկատմամբ եվրոպական արևելագիտական շրջանակներում հետզհետե ուժեղացող հետաքրքրությամբ, որի պայմաններում շրջանառության մեջ գտնվող երկու օտար թարգմանությունները (լատիներեն և ռուսերեն)³ այլևս չէին կարող բավարարել ուսումնասիրողներին: Աշխատանքը տևեց ուղիղ երկու տարի (1834-1836): Լույս տեսած թարգմանությունը բաղկացած է 218 էջից, այն ունի սեղմ առաստաղ և ցանկեր⁴: Սույն թարգմանությունը կատարվել էր Խորենացու բնագրի վենետիկյան 1827 թ. տպագրությունից: 1836 թ. հոկտեմբերին գիրքը հայտնվեց գրավաճառանոցներում: Սակայն թարգմանությունը չունեցավ ակնկալվող հաջողությունը: Գրական ու գիտական շրջանակները խիստ քննադատեցին թարգմանչին, որն առավել արդիականացրել էր թարգմանության բնագիրը և հեռացել Խորենացու գրական ու պատմական միջավայրից: Թարգմանությունն այնպեքան պակասավոր էր ու թերի, որ ինքը՝ դը Ֆլորիվալը, անձամբ գրավաճառներից հավաքեց ամբողջ տպաքանակը և այրեց:

Անհաջողությունը, սակայն, չվհասեցրեց դը Ֆլորիվալին: Նա լի էր հաստատականությամբ ու թարգմանական աշխատանքը շարունա-

Թվում է, թե այս վերջին հրատարակությունը պետք է բավարարեր հետաքրքրությունը, որ կար Մովսես Խորենացու նկատմամբ ֆրանսիական արևելագիտական շրջանակներում: Սակայն 25 տարի անց անհրաժեշտություն դգացվեց ձեռնամուխ լինելու նոր՝ չորրորդ հրատարակությանը, որը իրականացրեց նշանավոր հայագետ Վիկտոր Լանգլուան (Victor Langlois, 1829-1869): Վ. Լանգլուան հայերեն է սովորել Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում (1845-1852): Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն 3-րդի հանձնարարությամբ 1852-1853 թթ. ընթացքում գիտական հետազոտություններ է կատարել Կիլիկիայում: Հեղինակ է Հայոց պատմությանը և հայ հին մատենագիտությանը նվիրված տասնյակ աշխատությունների, որոնցից մի քանիսն առայսօր չեն կորցրել իրենց գիտական մեծ հետաքրքրությունը: Վենետիկի Մխիթարյանների գործուն գիտական աջակցությամբ Լանգլուան ծրագրել էր հինգ մեծագիր հատորներով հրատարակել Հայոց պատմիչների երկերի ֆրանսերեն թարգմանությունները¹⁴: Այդ վիթխարի գործի մեկենասն է դառնում հայտնի բարեգործ Նուպար փաշան, որի դրամական առատաձեռն նվիրատվությամբ էլ կյանքի կոչվեցին Հայոց պատմիչների երկերի երկու մեծագիր հատորները: Առաջին հատորը ամփոփում էր Մար Աբասի, Բարդաժանի, Ղերուբնա Եղեսացու, Զենոբ Գլալի, Հովհան Մամիկոնյանի, Սուտ Կալիսթենեսի, իսկ երկրորդ հատորը՝ Կորյունի, Եղիշի, Եղնիկ Կողբացու, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու երկերի ֆրանսերեն թարգմանությունները¹⁵: Ցավոք, այս վիթխարի գործն ընդհատվեց Վ. Լանգլուայի անժամանակ և վերահաս մահվամբ: Մնացած հատորներն այդպես էլ լույս չտեսան, իսկ կատարված մյուս թարգմանություններն էլ կորան:

Մովսես Խորենացու Պատմությունը լույս է տեսել Հայոց պատմիչների ժողովածուի 2-րդ հատորում: Թարգմանությունն ունի առաջաբան և մանրամասն ծանոթագրություններ¹⁶: Թարգմանությունը, որը կատարվել է վենետիկյան 1865 թ. տպագրությունից, համարվում է 19-րդ դարի ֆրանսիական հայագիտության լուրջ ձեռքբերումներից¹⁷: Հետաքրքիր է, որ գնահատելով դր Զլորիվալի գույգ թարգմանությունները՝ թարգմանիչը նշում է, որ ինքը փորձել է նորովի մեկնաբանել Խորենացուն, և չեղտում, որ ապագայում թերևս անհրաժեշ-

տություն կգագվի կրկին անդրադառնալ Խորենացու բնագրին և կարող է դարձյալ նոր թարգմանության հարց առաջանալ:

Վիկտոր Լանգլուան չէր սխալվում: Ուղիղ 125 տարի անց՝ 1993 թվականին, ֆրանսիական արդի հայագիտության նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ժան-Պիեռ Հանրի Մարի Մահեն (Jean-Pierre Mahe, ծն. 1944), Անրի Մահեի (Annie Mahe) աջակցությամբ սկսում է Մովսես Խորենացու Պատմության ֆրանսերեն նոր թարգմանության աշխատանքները: Ժ.-Պ. Մահեն հայերեն է սովորել Սորբոնի համալսարանում, աշակերտել է Ֆ. Ֆելդին: Նա տարիներ շարունակ գլխավորել է Սորբոնի համալսարանի Արևելյան լեզուների և քաղաքակրթությունների ինստիտուտի հայագիտության ամբիոնը, հեղինակ է միջնադարյան Հայաստանի պատմությանն ու գրականությանը նվիրված բազմաթիվ աշխատությունների: Խորենացու Պատմության թարգմանության գաղափարը Մահեի մոտ ծագել էր դեռևս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում պարապելու ժամանակներից (70-80-ական թթ.): Ի վերջո, 1993 թվականին երկարատև ու ծանր աշխատանքից հետո նա լույս ընծայեց Մովսես Խորենացու Պատմության ֆրանսերեն նոր թարգմանությունը¹⁸: Աշխատանքը բաղկացած է 455 էջից, որից 102-ը առաջաբանն է, 120-ը՝ ծանոթագրություններն ու ցանկերը, բուն թարգմանությունը կազմում է 230 էջ: Աշխատանքը եզրափակվում է «Հայաստանը Մովսես Խորենացու ժամանակաշրջանում» ֆրանսերեն քարտեզով: Թարգմանության հիմքում Վիկտոր Լանգլուայի կատարած աշխատանքն է, որը թարգմանիչը կատարելագործել է ու ավելի մոտեցրել Խորենացու բուն ոգուն, և ինչպես ճիշտ նկատել է քննադատությունը, դա նրան լիովին հաջողվել է¹⁹:

Այսպիսով, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունները ոչ միայն հարստացրեցին ֆրանսիական հայագիտությունը մնայուն արժեքներով, այլև դարձան հայ-ֆրանսիական գրական, մշակութային ու գիտական աղբյուրների վառ արտահայտություններ:

Ծանոթագրություններ

- 1 Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը, Երևան, 1981:
- 2 Գ. Ա. Շրումպֆ, Ուսումնասիրությունը Հայ լեզվի և մատենագրության Արևմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար), Վենետիկ, 1895, էջ 129-136: Հմմտ. Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը, էջ 73-74:
- 3 «Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae». Armeniace ediderunt. Latine verterunt, notisque illustrarunt Gulielmus et Georgius, Gul. Whisthoni lillii, Londini, 1736.
- 4 «Histoire d'Armenie de Moise de Khorenatzi, auteur armenien classique du V-e siecle». Traduite par P. E. Le Vaillant de Florival. Paris, 1836.
- 5 Տե՛ս «Բազմավեպ» ամսագիր, Վենետիկ, 1991, N 1-2, էջ 36-37:
- 6 Անդ, էջ 37:
- 7 Անդ:
- 8 «Moise de Khorene, auteur du V-e siecle. Histoire d'Armenie». Texte armenien, et traduction francaise par P. E. Le Vaillant de Florival. Tome premier, Venise, 1841. Tome second, Venise, 1841.
- 9 «Moise de Khorene, auteur du V-e siecle. Histoire d'Armenie». Texte armenien, et traduction francaise. Ouvrage dedie a S. M. Imperiale Nicolas I-er empereur de toute la Russie. Par P. E. Le Vaillant de Florival. Tome premier, [Paris, 1845]. Tome second, [Paris, 1845].
- 10 Մասնավորապես տե՛ս Հ. Դավթյան, Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին, Երևան, 1967, էջ 320-321 և այլն:
- 11 Մենք ևս, հենվելով նախորդ ուսումնասիրողների տեւակետների վրա, Խորենացուն նվիրված գրքում սխալմամբ հրատարակության վայր ենք համարել Վենետիկը (տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 20):
- 12 Ս. Զեմճեմյան, Մովսես Խորենացիի Պատմության վենետիկյան տպագրությունները, տե՛ս «Բազմավեպ», 1991, N 1-2, էջ 36-39:
- 13 Տե՛ս «Բազմավեպ», 1845, N 10, էջ 320: 1846 թվականին գրախոսություն է տպագրվել նաև Կարկաթայի «Ազգասեր» հանդեսում (Հատ. Բ, N 42, ՄեՅ 30, էջ 175):
- 14 Մանրամասն տե՛ս Գ. Շրումպֆ, նշվ. աշխ., էջ 219-228: Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտություն և Հանրագիտարան Հայ կյանքի, Հատ. 1, Վենետիկ. 1909-1913, էջ 966-1002:
- 15 «Collection des Historiens anciens et modernes de L'Armenie, publiee en francais... par Victor Langlois». Tome premier. Paris, 1867. Tome deuxieme. Paris, 1869.

- 16 «Moise de Khorene Histoire d'Armenie en trois livres». Traduction nouvelle. In «Collection...». Tome deuxieme. Paris, 1869, p. 47-175.
- 17 E. Prud'home, «Journal Asiatique», 1869, N 1, p. 93-95. Տե՛ս նաև առաջին հատորի գրախոսականները՝ G. Arzruni, «Gottingische Gelehrte Anzeigen», 24 juni, 1868, N 26, «Հայկական աշխարհ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1868, N 8, օգոստոս, էջ 283-286 և այլն:
- 18 «Moise de Khorene. Histoire d'Armenie». Nouvelle traduction de L'Armenien classique par Annie et Jean-Pierre Mahe. (D'apres Victor Langlois). Callmard, Paris, 1993.
- 19 Տե՛ս Ա. Կոստյան, «Մասիս» շաբաթաթերթ, Բեյրութ, 1994, N 60 (1271), փետրվար, էջ 47: Ա. Պերպերյան, տե՛ս «Արյուդ» ամսագիր, Բեյրութ, 1994, ապրիլ-մայիս, N 4-5, էջ 82:

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԲՐԵՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ
«ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եվրոպայում Ե դ. Հայ պատմագիր Մովսես Խորենացու անձի և գործի նկատմամբ հետաքրքրասիրության ակունքներն ունեն շուրջ 300-ամյա վաղեմություն: Պատմահորը համաշխարհային գիտական և ընթերցող լայն հասարակայնությանը ներկայացնելու գործում վիթխարի ծառայություն են մատուցել գրահրատարակիչ-տպագրիչ թովմաս եպիսկոպոս, Միքայել, Մատթեոս և Ղուկաս Վանանդեցիները, որոնք 1695-ին Ամստերդամում իրականացրեցին Խորենացու գլուխգործոցի բնագրի անգլերենի հրատարակությունը¹: Սրանից է, որ հետագայում կատարվեցին ինչպես անգլիացի Գեորգ և Գուլի-ելմուս Վիստոն եղբայրների, այնպես էլ մյուս օտար առաջին թարգմանությունները², որոնց շնորհիվ Խորենացին միանգամից Հայտնի անուն դարձավ արևելագետ-պատմաբանների շրջանում³: Սակայն, մինչև Վիստոն եղբայրների լատիներեն թարգմանությունը և հրատարակությունը կատարվել է մի փորձ ևս, ճիշտ է՝ ոչ լիակատար, Խորենացու Պատմությունը լատիներենով Արևմուտքին ներկայացնելու ուղղությամբ: Փորձ, որը պատկանում է չվեդ դիվանագետ, Սպահանում Շվեդիայի Կարլոս ԺԱ թագավորի (1660-1697) անձնական ներկայացուցիչ Հենրիկոս Բրենների (Henric Brenner), անձ, որի անվան ու գործի հետ են կապված խորենացիագիտության այնքան շատ առեղծվածներ, թյուրըմբռնումներ և թյուրիմացություններ:

Նկատի ունենալով այն, որ Հայագիտության բնագավառում Հենրիկոս Բրենների անձն ու գործը, ըստ էության, անձանթ հանգամանքներ են⁴, և որպես այդպիսին հայագիտության չհատուցված

պարտքերից մեկը, անհրաժեշտ համարեցինք առաջին անգամ լայնորեն անդրադառնալ դրանց⁵:

Հենրիկոս Բրենները ծնվել է 1669 թ. սեպտեմբերի 13-ին, Շվեդիայի Էոսթերբոթլանդ նահանգի Քրոնոբու բնակավայրում՝ հոգևորականի ընտանիքում: Նրա ծնողներն են եղել Յակոբուս Բրեններն ու Բրիթա Գամալը: Սկզբնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, իսկ միջնակարգը՝ Արո քաղաքի գիմնազիայում: Սովորել է Լունդի (1687-1690) և Ուփսալայի (1690-1691) համալսարաններում: 1691 թ. դեկտեմբերի 4-ին Ուփսալայի համալսարանում պրոֆ. Լ. Նորմանի (L. Norrman) ղեկավարությամբ պաշտպանել է ավարտական թեզ⁶, իսկ մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 10-ին, նրան շնորհվել է արվեստից մագիստրոսի գիտական կոչում: Հետագա տարիներին աստվածաբանական ու իմաստասիրական առարկաներ է դասավանդել Ուփսալայի համալսարանում, զբաղվել է արևելագիտությամբ, ուսումնասիրել լեզուներ: 1697-ի սկզբներին անակնկալ հրավեր է ստացել Կարլոս ԺԱ-ից՝ դիվանագիտական չափազանց կարևոր հանձնարարությամբ ուղևորվելու Պարսկաստան:

Ժե դարի վերջերին Շվեդիան աշխույժ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Պարսկաստանի նկատմամբ և պատահական չէ, որ հենց Շվեդիայի նախաձեռնությամբ է, որ երկու երկրների միջև հաստատվում են դիվանագիտական ու առևտրական ուղիղ կապեր: Որպես այդ հետաքրքրությունների վկայություն կարող է ծառայել այն, որ չվեդական կողմը կարճ ժամանակամիջոցում մեկը մյուսի ետևից դիվանագիտական զույգ միսիաներ է ուղարկում Պարսկաստան: Դեռևս 1687-ին չվեդական դեսպանորդ Լյուդվիգ Ֆաբրիցիուսը (Ludwig Fabritius) կատարելով Կարլոս ԺԱ-ի հանձնարարությունը՝ Սպահանում բանակցում էր Սուլեյման շահի (1666-1694) հետ, որի արդյունքը եղավ երկու երկրների միջև առևտրական պայմանագրի կնքումը: Հետաքրքիր է, որ չվեդ դեսպանորդը Հայրենիք վերադարձավ երկու Հայ առևտրականների ուղեկցությամբ, որոնք Ստոկհոլմում ջերմ ընդունվելու ժամանակ արժանացան թագավորի կողմից⁷: Անշուշտ, Շվեդիան չէր առաջնորդվում միայն տնտեսական-առևտրական շահախնդրություններով: Պետք է ենթադրել, որ պարսկա-չվեդական բանակցությունները շոշափում էին նաև քաղաքական խնդիրներ: Ըստ երևույ-

թին, չվեղական կողմը՝ հանձին Պարսկաստանի, ակնկալում էր տեսնել այն երկիրը, որը կարող էր դառնալ նրա հնարավոր դաշնակիցը հետզհետե ահաբեկող ռուս-չվեղական հակամարտությունում: Ահա նման առաքելությունը էր, որ 1697-ի կեսերին չվեղական դեսպանորդ Լյուդվիգ Ֆաբրիցիուսը երկրորդ անգամ ուղևորվեց Պարսկաստան: Այս անգամ պատվիրակության կազմում ընդգրկվեց նաև Ուփսալայի համալսարանի երիտասարդ դասախոս Հենրիկոս Բրենները: Մնում է միայն ենթադրել, թե ո՞րն է եղել Բրենների դերը դեսպանության կազմում և ինչո՞վ էր պայմանավորված նրա մասնակցությունը այդ հույժ կարևոր առաքելությանը: Միգուցե արևելյան լեզուների իմացությունը, Իրոք, Բրենների կենսագիրը հավաստում է «արևելյան լեզուների, մասնավորապես արաբերենի» նրա հիանալի իմացությունը: «Արևելյան լեզուներ» արտահայտությունը, բացի արաբերենից, ենթադրում է նաև այլ լեզուների, հավանաբար նաև պարսկերենի իմացություն: Կարծում ենք, սխալված չենք լինի ասելու, որ Բրենները եղել է դեսպանության թարգմանը, որը Պարսկաստանում եղած իր ժամանակը զուգորդել է նաև գիտական, մասնավորապես արևելագիտական զբաղմունքներով: Սույն իրողությունը, առանց որևէ դժվարության, կարելի է փաստել հենց Բրենների հաղորդած տվյալների օգնությամբ: Պարզվում է, որ նա հանձնարարություն ուներ Ուփսալայի ակադեմիայի գրադարանապետ, աստվածաբանության դոկտոր Էրիկ Բենցելից (Eric Benzel) և վերջինիս միջնորդությամբ նաև գերմանացի հանրահայտ գիտնական Գոտֆրիդ Վիլհելմ ֆոն Լեյբնիցից (Leibniz) մանրամասն ուսումնասիրելու Պարսկաստանի և Մոսկվայի միջև բնակվող ժողովուրդների պատմությունն ու լեզուն, սովորույթներն ու կենցաղը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Երբ 1699-ին վերադառնում էի Պարսկաստանից, ինձ հանձնեցին քո, ո՞վ ազնվագույն այր (խոսքը Բենցելի մասին է - Պ.Հ.), նամակը, որի մեջ դու խնդրում էիր, որպեսզի ես մանրամասն ուսումնասիրեմ որոշ բաներ, որոնց վրա քո ուշադրությունը հրավիրել էր երևելի (summus) այր Գոտֆրիդ Վիլհելմ Լեյբնիցը, հատկապես որպեսզի չանտեսեմ Պարսկաստանի ու Մոսկվայի միջև բնակվող տարբեր ազգերի բառերը, որտեղից թերևս հնարավոր լինեք դուրս բերել բազմաթիվ ցեղերի անվանումներ: Եվ չնայած ես նախկինում էլ այդ բանն արդեն անում

էի, դրանից հետո սկսեցի անել ավելի ջանասիրաբար, որպեսզի գոնե մի կերպ բավարարեմ քո և պայծառափայլ (celebrimus) Լեյբնիցի ցանկությունը (ընդգծումը մերն է - Պ. Հ.)»⁸:

Շվեդական դեսպանությունն իր ճանապարհորդությունն սկսեց 1697-ի վերջերին: Այն Պարսկաստան էր ուղևորվում Ռուսաստանի վրայով: 1698 թ. փետրվարի 11-ին պատվիրակները հասան Կազան, որտեղ ժամանակ ստիպված էին կանգ առնել սաստիկ ցրտերի պատուր որոշ ժամանակ ստիպված էին կանգ առնել սաստիկ ցրտերի պատուր: Անասելի զրկանքներ ու դժվարություններ հաղթահարելով՝ 1698 թ. մայիսի առաջին օրերին պատվիրակությունը հասավ Աստրախան, որտեղից Դերբենդի և Շամախու վրայով ժամանեց Սպահան: Պարսկական կառավարությունը և անձամբ Հուսեյն Ա շահը (1694-1722) ևս մեծ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում չվեղական դեսպանության և պարսկա-չվեղական բանակցությունների նկատմամբ: Շահն անձամբ էր հետևում բանակցությունների ընթացքին և պատրաստակամություն հայտնում դեսպաններ փոխանակել երկու երկրների միջև: 1699-ի կեսերին չվեղական դեսպանությունը ետ է վերադառնում հայրենիք: Սակայն, Բրենները անորոշ ժամանակով դեռևս ստիպված էր մնալ Սպահանում, քանզի հանձնարարություն ուներ Շվեդիա ուղեկցել պարսկական դեսպանորդ Սարուկ Խանբեկին (Sarug Chanbeg): Ի վերջո, 1700-ի դարնանը պարսկական դեսպանությունը Ռուսաստանի տարածքով ուղևորվեց Շվեդիա: Հետաքրքիր է, որ Բրենները առաջնորդվելով ինչ-ինչ հանգամանքներից՝ եռանդուն համոզում էր դեսպանորդին «հրաժարվել դրանից (ռուսական ուղուց - Պ. Հ.), քանի որ նրա համար ոչ մի լավ բան չէի կանխագուշակում ել-լույսի Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև արդեն այդ ժամանակ թշնամանքից»⁹, և Շվեդիա ուղևորվել Օսմանյան կայսրության տարածքով: Սակայն Սարուկ Խանբեկը շահից խստագույն հրահանգ ուներ չչեղվել ռուսական ուղուց, ուստի մերժեց Բրեններին պարսկական դեսպանությունն ընտրեց դեպի հյուսիս տանող ծանոթ հին առևտրական ճանապարհը¹⁰:

Ճանապարհն անցնում էր Հայաստանով ու Կովկասով և Բրենները հիանալի առիթ ուներ «մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրելու Հայաստանի, Վրաստանի, Դաղստանի և Չերքեզիայի պատմական հուշարձաններն ու պատմությունը, ծանոթանալու այդ տարածաշրջանի

նի կացությանը»¹¹, հանգամանք, որն, ինչպես արդեն նշեցինք, մտնում էր նրա անմիջական հետաքրքրասիրությունների շրջանակի մեջ:

Պատվիրակությունը գեռես գտնվում էր Մոսկվայում, երբ 1700 թ. օգոստոսի 19-ին բռնկվեց ռուս-չվեդական պատերազմը (1700-1721): Ռուսական իշխանություններն անմիջապես ձերբակալեցին Բրեննե-րին և լրտեսության կեղծ մեղադրանքով բանտարկեցին: Ամբողջ 21 տարի Բրենները արգելափակված մնաց ռուսական տարրեր բանտե-րում՝ հիմնականում Կազանում: Ավելի ուշ, ինչպես գրում է կենսագիրը, «մի ենթասպայի և վեց զինվորի հսկողության ներքո» նրան տեղափոխում են Մոսկվա: Հետագայում, հիշելով իր այս զարմանալի ողբաականը, Բրենները խորին ափսոսանքով գրում է. «Որքա՛ն կույր է մարդկային միտքը... և այսպես ես ժամանակ կորցրեցի և ժամանա-կի հետ միասին կործանեցի իմ բախտը»¹²: Պետք է ենթադրել, որ Բրենների բանտարկելության պայմաններն այնքան էլ խիստ չեն եղել, քանզի նա ազատ հնարավորություն ուներ զբաղվելու նաև գրական ու գիտական աշխատանքներով: Հատկանշական է, որ նա Մոսկվայում հաճախակի շփվել և հանդիպումներ է ունեցել, ռուս նշանավոր պատ-մաբան Վասիլի Նիկիտիչ Տատիշչևի հետ¹³, որին էլ ծանոթացրել է իր գիտական աշխատանքներին և մասնավորապես ինքնացու վերաբեր-յալ նոթերին:

Ավելի քան քսանամյա արգելափակումից Բրեններն ազատվեց մի-այն Նիշտադյան հաշտության պայմանագրի կնքումից (1721 թ. օգոս-տոսի 30) հետո: 1722-ի սկզբներին նա, «քայքայված առողջությամբ, հիվանդ և հյուսկած»¹⁴, իրավունք է ստանում վերադառնալ հայրե-նիք: Կարճատև հանգստից ու կազդուրվելուց հետո Բրեններն իրեն ամբողջությամբ նվիրում է գիտական ու դասախոսական աշխա-տանքներին: 1722-ի հունիսի 19-ին նրան շնորհվում է պրոֆեսորի կո-չում, որն իրավունք էր տալիս դասավանդելու բարձրագույն ուսում-նական հաստատություններում: Նույն թվականի դեկտեմբերի 19-ին Շվեդիայի թագավոր Ֆրիդրիխ Ա Հասենցու (1720-1751) հատուկ հրամանագրով նշանակվում է հնությունների արխիվի (antikvi tet-sarkivet) խորհրդական: 1723-ի մայիսի 17-ից վարում է թագավորա-կան գրադարանի տնօրենի պաշտոնը¹⁵: Հատկանշական են նրա փոր-ձերը գրադարանային գործը գիտական բարձր հիմքերի վրա դնելու

ուղղությունը: Նրա հետևողական ու համառ ջանքերի շնորհիվ թագա-վորական գրադարանը համալրվեց արևելյան բազմաթիվ հազվագ-յուտ ձեռագրերով և արևելագիտական ճոխ գրականությամբ: Ըստ էության, նրա անվան հետ է աղերսվում արևելագիտական, մասնավո-րապես հայագիտական համակարգի հիմնադրումը Շվեդիայում: Շվե-դական կառավարությունը (kanslikollegiet) բարձր գնահատելով Բրենների ծառայությունները՝ 1724-ին հատուկ ուղերձով զրկատում է նրա «եռանդն ու ընդունակությունները, որ նա գործադրում է իր պաշտոնավարության ընթացքում»¹⁶:

Բրենները մահացել է 1732-ի օգոստոսի 29-ին¹⁷, Ստոկհոլմում:

Մեծ չէ Բրենների գիտական ժառանգությունը: Բացի վերը նշված թեզից և ինքնացու «Հայոց պատմության» համառոտված թարգմա-նությունից, նրա հեղինակությամբ տպագրվել են մի ուսումնասիրու-թյուն՝ նվիրված Պետրոս Մեծի պարսկական արշավանքի նկարագրու-թյանը¹⁸, և մի քանի նամակներ՝ ուղղված Էլիսա Բրեններին (Աստրա-խան, 1698, 3 մայիսի)¹⁹: Բրենները գործուն նպաստ է ունեցել նաև պրոֆ. Ֆ. Հ. Շտրաֆլենբերգի պատմա-աշխարհագրական բնույթի եր-կասիրության՝ կովկասյան ժողովուրդների լեզվաբանական մասին հատվածները պատրաստելու աշխատանքներին²⁰: Հեղինակակից է նույն հեղինակի հրատարակած Ասիայի քարտեզի Կասպից ծովի և Սիր-Դարիա գետի տարածաշրջանի նկարագրության²¹:

Այսպիսին է Բրենների գիտական ժառանգության ընդհանուր նկա-րագիրը: Կարծում ենք, տարակուսելի չպետք է համարել նման պատ-կերը, նկատի ունենալով նրա քսանամյա բանտարկության և ապա կերը, նկատի ունենալով նրա քսանամյա բանտարկության և ապա վարչական գերզբաղվածության իրողությունները: Թերևս նրա ինչ-ինչ ձեռագրեր կարող են պահպանված լինել չվեդական գրադարան-ներում և արխիվներում:

Հայագիտության համար Բրենների գիտական ժառանգության ամենանշանակալից արժեքը, անշուշտ, ինքնացու «Պատմություն Հա-յոց»-ի համառոտագրված լատիներեն հրատարակությունն է, որ նա հարուստ ծանոթագրություններով և ինքնացու անձի ու գործի հետ հարուստ ծանոթագրություններով և ինքնացու անձի ու գործի հետ որևէ աղերս չունեցող պատմական առանձին գիտումներով հանդերձ, լույս ընծայեց գերությունից վերադառնալուց անմիջապես հետո, Ստոկհոլմում, 1723-ին²²: Թեև սույն թարգմանությունը լույս էր տե-

սել եվրոպական արևելագիտական կենտրոններից շատ հեռու, սահմանափակ տպագրանակով, սակայն քննադատական միտքը անմիջապես արձագանքեց ու արժեքավորեց կատարված աշխատանքը: Եվրոպական հեղինակավոր քննադատական տարեգրքերում տպագրվեցին մի շարք ընդհանրացող, գրվատալից գրախոսականներ²³:

Տպագրվելուց անմիջապես հետո, արդեն 1730-ականներին, այս հրատարակությունը հայտնվում է շրջանառության մեջ: Այն օգտագործվում է: Նրանից մեջբերումներ են կատարում մասնագիտական գրականության մեջ: Հատկանշական է, որ գրքի մի եզակի օրինակ 1726-ին, ինչպես ենթադրում է Ռոբերտ Հ. Խաչատրյանը, Ստոկհոլմից իր հետ Ռուսաստան է բերում ռուս նշանավոր պատմաբան Տատիշչևը²⁴: Գրքի այս օրինակը գտնվում էր Մոսկվայի Ռումյանցևյան գրադահոցում (այժմ՝ Ռուսաստանի պետական գրադարան): Ռուս արևելագետ Թեոֆիլ Զիգֆրիդ Բայերը, որ մահացել է 1738-ին, Ռուսաստանի աշխարհագրությանը նվիրված իր մենագրությունում արևելյան հին ժողովուրդների մասին տեղեկություններ հայտնելիս հղում է Խորենացու բրեններյան հրատարակությանը²⁵: Մեկ այլ ռուս պատմաբան՝ Ի. Մ. Ստրիտտերը, խաղարների մասին աշխատանք գրելիս, լայնորեն օգտագործել է, ինչպես ինքն է հորջորջում՝ «Մոզես ֆոն Խորենա»-ի բրեններյան հրատարակությունը²⁶: Անշուշտ, նշվածով չեն սահմանափակվում բրեններյան հրատարակության արձագանքները, սակայն, որպես կանոն, այն լայն տարածում չստացավ: Բնորոշ հանգամանք է, որ Հ. Միքայել վրդ. Չամչյանցը արժեքավորելով Վիստոնների թարգմանությունը²⁷, անգամ ակնարկ չի անում բրեններյան հրատարակության վերաբերյալ, որն, անշուշտ, հետևանք էր նշանավոր հայագետի անտեղյակության: Իսկ շատ ուսումնասիրողներ էլ, որ հնարավորություն չունեին անձամբ տեսնելու և ուսումնասիրելու այն, գրքի մասին խոսել են թեականորեն, հաճախ՝ միջնորդավորված, իսկ երբեմն էլ կասկածելի են համարել ընդհանրապես նրա գոյությունն իսկ: Այսպես, հմուտ խորենացիագետ Ստեփան Մալխասյանցը գրում է. «Լատիներեն թարգմանություն Բրենների, տպագրված Ստոկհոլմում, սակայն այս թարգմանությունը ոչ մի մատենագրանում չկա և նրան ոչ ոք չի տեսել»²⁸: Արևմտյան հայագիտության արժեքներին քաջածանոթ Գ. Շրոմպֆը նույնպես տատանվում է որևէ

առարկայական գնահատական կատարելուց, քանզի խոստովանում է. «Մենք այս երկասիրության անվամբ (ընդգծումը մերն է - Պ. Հ.) ևեթ ծանոթ ըլլալով, առայժմ չենք կարող ավելի ընդարձակ տեղեկություն մը տալ՝ հառաջարանին և ծանոթությանց պարունակություն», և ուսումնասիրողներին խորհուրդ է տալիս՝ «փափագելի է, որ Բրենների թարգմանությունը փնտրվի ի մատենագրանս Փարիզի, Լոնդոնի և մանավանդ երկասիրողին հայրենյաց (այսինքն՝ Շվեդիայում - Պ. Հ.) և բանասիրաց հաղորդվի»²⁹:

Հատկապես շփոթության տեղիք է տվել բրեններյան հրատարակության տարեթվի հանգամանքը: Շատերը բերելով նախորդ ուսումնասիրողների մոտ արդեն առկա թյուր թվականը և հնարավորություն չունենալով անձամբ ստուգելու այն, կրկնելով մեկը մյուսին, հրատարակության տարեթիվ են համարել 1733-ը³⁰, խորենացիագետ Ռոբերտ Թոմսոնը՝ 1724-ը³¹: Իսկ մատենագետ Արմենակ Սալմասյանը երկու տարբեր հրատարակություններ է նշում՝ 1723 և 1733³²: Վերջինն, անշուշտ, թյուրիմացություն է և հետևանք՝ շրջանառության մեջ գտնվող արդեն կարծրացած և բազմիցս կրկնված սխալի:

Անշուշտ, այժմ այլևս որևէ տարակուսանքի տեղիք չի տալիս Բրենների հրատարակության իրողությունը, իսկ գրքի եզակի օրինակներից մեկի հետ կարելի է ծանոթանալ Մաշտոցյան Մատենագրանի գրադարանում: Սակայն անծանոթ են մնում թարգմանության հանգամանքները և բուն թարգմանության հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք կիրորձենք ներկայացնել ստորև:

* * *

Հայագիտության մեջ կրկնվող տեսակետներից մեկի համաձայն Բրենները Խորենացու Պատմությունը լատիներեն է թարգմանել ակամա գերության տարիներին: Իբր այդ միջոցին է նա ծանոթացել իր բախտակից Դոմինիկյան Հոգևորական Հովհաննես Բարթոլոմեոսի (Joannes Bartholomeus) հետ, որը նախապես պաշտոնավարելով Հա-

Նշված կրոնավորն իր հետ ունեցել է խորենացու Պատմություն մի գրչագիր, որից նա Բրենների համար թարգմանաբար հատվածներ էր ընթերցում համատեղ բանտարկության երկարուձիգ օրերի ընթացքում: Ժամանակի ընթացքում Բրենները նույնպես սովորում է հայերեն, կատարում ինքնուրույն թարգմանություններ և Բարթոլոմեոսի օգնությամբ համառոտում խորենացու Պատմությունը, իսկ Ստոկհոլմ վերադառնալուց հետո՝ 1733-ին (sic) լույս ընծայում այն: Այս վարկածն առաջ է քաշել դեռևս ֆրանսիացի հայագետ Վիկտոր Լանգլուան 1869-ին³³: Այն մեխանիկաբար կրկնվել է հետագա³⁴ և անգամ մերօրյա³⁵ ուսումնասիրողների կողմից: Տարակույս չկա, որ Լանգլուան և նրան հետևողներից և ոչ մեկը անձամբ չեն տեսել բրեններից հրատարակությունը: Հակառակ դեպքում, ոչ միայն չէին շփոթի գրքի հրատարակության թվականը, այլև հաշվի կառնեին իր՝ Բրենների հստակ վկայությունները թարգմանության հանգամանքների վերաբերյալ: Այսպես, Պ. Ֆեթթերը գրում է. «Խորենացու Պատմության առաջին (թեև ոչ լիակատար) լատիներեն թարգմանությունը լույս տեսավ խոր հյուսիսի մեջ, Ստոկհոլմում 1733-ին (sic) Հենրիկոս Բրենների ձեռքով, որը Հովհաննես Բարթոլոմեոս Դոմինիկյանի հետ Մոսկվայի բանտի մեջ Մովսեսի առանձին հատվածներ փոխադրեց լատիներենի»³⁶: Նույնը, առանձին շեղումներով, գրում է նաև Հ. Գարեգին վրդ. Ջարրհանալյանը. «Խորենացիի առաջին թարգմանիչն եղած է Պրեննէր անունով շուեդացի մը, որ... քաղաքական պատճառով մը Ռուսաց Մոսկվա քաղաքին մէջ արգելուած էր ի բանտի: Հոն իրեն քով բանտակից և կենակից ունեցաւ զՅովհաննէս Բարթոլոմէոս Յակիրթեան Դոմինիկեան կրօնաւորը, տեղեակ հայերէն լեզուի ուր ձեռուընին իյնալով Խորենացւոյն այս պատմական երկասիրութիւնը, հայագէտ կրօնաւորը քաղելով կամ համառօտելով կը թարգմանէր ի լատին, եւ Պրեննէր ծանօթութեամբ կը ճոխացնէր, եւ զոր ետքը տպագրեց Ստոքհոլմի մէջ»³⁷:

Դժվար է ասել, թե ինչն է հիմք հանդիսացել նման տեսակետի հանդես գալուն: Մանավանդ նույն Բրենների կողմից խորենացու լատիներեն համառոտությանը կից հրատարակված Հովհաննես Բարթոլոմեոսի նամակը³⁸ փաստում է միանգամայն այլ իրողություն: Նամակում հստակորեն մատնանշված է, որ Բրենները դեռևս Սպահանում

եղած ժամանակամիջոցում է (1698 թ. հունիս - 1699 թ. հուլիս) ծանոթացել այստեղ պաշտոնավարող պրեդիկատորների Սրբ. Հակինթյան օրգենի անդամ Բարթոլոմեոսի հետ: Սա, բացի քարոզչությունից, զբաղվում էր նաև գիտական աշխատանքներով, քաջատեղյակ էր հայերենին և հին հայկական բնագրերից կատարում էր թարգմանություններ: Դեռևս Հոռմում՝ Սրբ. Սարինայի վանքում եղած ժամանակ այս կրոնավորը սկսել էր համառոտել խորենացու Պատմությունը և թարգմանել լատիներեն (ըստ երևույթին Վանանդեցիների օրինակից): Հոռմում սկսած թարգմանությունը Բարթոլոմեոսը շարունակում է Սպահանում, որտեղ այդ աշխատանքներին մասնակից է դարձնում նաև շվեդ գիտնական Բրեններին: Որ նրանք համատեղ են շարունակել նշված թարգմանությունը, երևում է Բրեններին ուղղված Հովհաննես Բարթոլոմեոսի 1699 թ. սեպտեմբերի 2-ի նամակի հետևյալ տողերից. «...ինչ վերաբերում է մեր գործին, հուլիսին քեզ գրած մեկ այլ նամակում ես տեղեկացրել էի, որ արդեն համարյա ավարտել եմ հայ ժողովրդի ու թագավորների ծագման մասին համառոտ տեղեկագրությունը, որը մտադիր էի... ուղարկել քեզ՝ ուսումնասերիդ (ընդգծումները մերն են - Պ. Հ.)»³⁹: Բացի այդ, գրքում տպագրվել է նաև իր՝ Հովհաննես Բարթոլոմեոսի փոքրիկ հիշատակարանը, որտեղ նա, խոսելով թարգմանության հանգամանքների մասին, հստակորեն շեշտում է, որ այն ավարտել է Սպահանում 1699-ին⁴⁰: Նշվածից ակնհայտ է, որ խորենացու Պատմությունը համառոտել և լատիներեն է սկսել թարգմանել նախ Հովհաննես Բարթոլոմեոսը և ապա այն Սպահանում շարունակել Բրենների օգնությամբ, որը հայերեն կարող էր սովորել միայն այստեղ գտնված միջոցին:

Թե ո՞րն է Բրենների բաժինը այսօր արդեն առկա թարգմանությունում, դժվար է ասել, սակայն անկասկած նրա հեղինակությանն են պատկանում թարգմանության բոլոր ծանոթագրությունները, որոնց մասին խոսք կգնա ստորև: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ նաև այն փաստը, որ երբ Բրենները Սարուկ Խանքեկին ուղեկցում էր Շվեդիա, փաստը, որ երբ Բրենները Սարուկ Խանքեկին ուղեկցում էր Շվեդիա, միայն հետագայում, մինչև ռուս-շվեդական պատերազմի սկսվելը, արդեն Մոսկվայում գտնվող Բրենները ստացավ Սպահանից ուղարկված սույն թարգմանությունը: Դա տեղի է ունեցել հետևյալ կերպ:

Սպահանի կաթուղիկ վիճակի առաջնորդ Էլիաս (Elias) եպիսկոպոսը՝ Մոսկվայի վրայով ճանապարհորդելու էր Հռոմ։ Օգտվելով դրանից՝ Հովհաննես Բարթոլղիմեոսը խորենացու թարգմանությունն ուղարկում է Մոսկվայում գտնվող Բրեններին, շեշտելով հետևյալը. «Եթե հնարավորություն ունենամ արտագրելու Ասիայի համառոտ աշխարհագրական նկարագրությունը նույն ուսյալ այր Մովսեսի մի գրքից (նկատի ունի «Աշխարհացոյցը» - Պ. Հ.)... դա էլ կուղարկեմ քեզ»⁴¹։ Սակայն իրադարձությունները ողբերգական ընթացք ստացան և այդ նոր նյութերը «ստանալու հույսը հօդս ցնդեց, քանի որ ազնվագույն ու ամենաուսյալ այրը (Հովհաննես Բարթոլղիմեոսը - Պ. Հ.) սպանվեց մի անպետք մարդու ձեռքով»⁴²։ Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել Սպահանում, հետևաբար Բարթոլղիմեոսի Ռուսաստանում գտնվելու և Բրենների հետ նույն բանտախցում արգելափակվելու թյուր տեսակետը, որ այսքան երկար ժամանակ կրկնվում էր պատմագիտության մեջ, այժմ սրբագրվում է։ Այսպիսով, խորենացու Պատմության համառոտագրության Բարթոլղիմեոսի լատիներեն թարգմանությունը Բրեններին է ուղարկվել Սպահանից՝ Էլիաս եպիսկոպոսի միջոցով, որը նրան է հանձնվել Մոսկվայում, մինչև Բրենների ձերբակալությունը։ Որ արգելափակման 21 տարիների ընթացքում այդ թարգմանությունը չի եղել Բրենների մոտ՝ ակներև է Էրիկ Բենցելին ուղղված նրա նամակի հետևյալ տողերից. «Երբ Մոսկվայում ինձ տարան ահավոր բանտը, դրանք (թարգմանությունները - Պ. Հ.) այլոց թվում մնացին իմ իրերի ու ծառաների մոտ, և երբ նրանցից մեկն ուզեց ինչ-որ բան բերել ինձ այնտեղ, որտեղ ես բանտարկված էի, և չկարողացավ տեղ հասնել, թողեց դրանք իմ բարեկամի մոտ...։ Ի դեպ, Հովհաննես Բարթոլղիմեոսի բուն ձեռագիրը այլոց թվում ես ետ ստացա այն ազնիվ մարդուց, որի մոտ դրանք ի սկզբանե թողել էր իմ ծառան (ընդգծումները մերն են - Պ. Հ.)»⁴³։ Հետևաբար Շրոմպֆի⁴⁴, Լեոյի⁴⁵ և այլոց պնդումները, թե «այդ բանտարկության ժամանակ էլ նա (Բրենները - Պ. Հ.) թարգմանեց խորենացու համառոտագրությունը լատիներենի», մեղմ ասած, որևէ հիմք չունեն։ Քանզի, ինչպես տեսանք, Բրենների բոլոր ձեռագրերը գտնվում էին նրա մի «բարեկամի» մոտ։ Ահա այդ ձեռագրերն են, որ Ստոկհոլմ վերադառնալուց հետո, ինչպես հստակորեն շեշտում է Բրենները, աստվածաբանության դոկ-

տոր Էրիկ Բենցելի «Հորդորների շնորհիվ շատ համառոտ ծանոթագրություններով ես հոգացի հրատարակել»⁴⁶։ Այս բոլորից հետո մնում է տարակուսել, թե ինչու Ռոբերտ Նաչատրյանը և նրա հետևորդները Է. Հակոբյանը Էրիկ Բենցելին համարում են խորենացու թարգմանիչներից մեկը. «Բրեններն ու Բենցելը առաջինն իրականացրին Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» լատիներեն թարգմանությունը»⁴⁷։ Անհասկանալի է։ Մինչդեռ գրքի «I nitio non...» բառերով սկսվող փոքրիկ առաջաբանում իրեն «Tui Studiosissimus» հորջորջող Բրենները, ավելի քան հստակ, Բենցելին համարում է սոսկ իր հովանավորյալը և ուրիշ ոչինչ։

Մյուս թյուրիմացությունը, որ երբեմն-երբեմն արտահայտվել է խորենացիագիտության մեջ, այն է, որ իբր բրեններյան հրատարակությունը խորենացու Պատմության լատիներեն ամբողջական թարգմանությունն է, ինչպես օրինակ՝ գրում են «Հայկական Հանրագիտարանի» հեղինակները. «Բրեններն առաջինն է, որ ամբողջությամբ (sic) լատիներենի է թարգմանել Մովսես խորենացու «Հայոց պատմությունը»՝ ծանոթագրություններով»⁴⁸։ Իրականում խորենացու լատիներեն նրա առաջին հրատարակությունը, ինչպես արդեն նշվել է, համառոտագրված թարգմանություն է։ Դա հստակ ակներև է նախ գրքի խոսքից՝ «Հայերի և պարթևների ծագման և թագավորների մասին։ Հայ Մովսեսի տեղեկությունների համառոտություն» (Epitome commentariorum Moyeys Armeni de origine et regibus Armenorum et parthorum)։ Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ թարգմանիչը (կամ թարգմանիչները) համառոտել են խորենացու Պատմության Առաջին գիրքը՝ Գ գլխից մինչև ԻԵ գլուխը⁴⁹ և Երկրորդ գիրքն ամբողջությամբ⁵⁰։ Երրորդ գրքին չանդրադառնալով թարգմանիչները վերագրում են ժամանակի սղությունը, հավաստելով, թե հետագայում կհատարեն նաև այդ բաժնի թարգմանությունը⁵¹։ Համառոտագրությունները կատարված են խիստ զգուշությամբ ու ճշակով, տրված է գլուխների հիմնական բովանդակությունը, իսկ որոշ բաժիններ բերվում են ամբողջական, տողացի թարգմանություններով, ինչպես օրինակ՝ Հայոց Վաղարշակ թագավորի Թուղթը, կամ Աբգարի Թղթերը նաև։ Թեև սույն թարգմանությունը ամբողջական ու անգամ հատվա-

Թյամբ է ծանոթագրել համառոտագրության (*Note ad commentariolum de origine Armenorum*) ուղագրության արժանի յուրաքանչյուր հատված կամ անձնանուն, տեղավայր, թվական կամ իրադարձություն⁵²։ Բրենների շատ ծանոթագրություններ ունեն գիտական անուրանալի արժեք և վկայում են դրանց հեղինակի խորր և բազմակողմանի գիտելիքների, հին և վաղ միջնադարյան Հայաստանի, Անդրկովկասի երկրների պատմության և պատմական աշխարհագրության նրա քաջատեղյակության մասին։

Ծանոթագրությունների մանրամասն վերլուծությունը թողնելով հարմար այլ առիթի, միայն նշենք, որ սրանով Բրենները եվրոպայում առաջինը դրեց խորհրդագրության և նրա անմահ ստեղծագործության գիտական ուսումնասիրության հիմնաքարը։ Հենրիկոս Բրենները եվրոպական առաջին խորհրդագրագետն է, իսկ Հովհաննես Բարթոլոմեոսը՝ խորհրդագրության առաջին թարգմանիչը։

Այսպիսով, ամփոփելով մեր ուսումնասիրության արդյունքները, հանգեցինք հետևյալ եզրակացություններին.

ա. խորհրդագրության լատիներեն առաջին թարգմանիչը ոչ թե Հենրիկոս Բրեններն է, այլ Հովհաննես Բարթոլոմեոսը։

բ. Բրենները մասամբ է միայն օգնել թարգմանության աշխատանքներին, սակայն ամբողջությամբ նրա գրչին են պատկանում ծանոթագրությունները։

գ. խորհրդագրության թարգմանությունը ավարտվել է Սպահանում 1699-ին։

դ. Բրենները բանտարկության շրջանում (1700-1721) չի գրավել խորհրդագրության թարգմանության մասին, իսկ Հովհաննես Բարթոլոմեոսը երբեք չի եղել նրա բանտակիցը։

ե. Հրիկ Բենցելը որևէ մասնակցություն չի ունեցել Պատմության թարգմանությանը, այլ միայն հորդորել է այն տպագրել։

զ. Բրեններիյան հրատարակությունը խորհրդագրության թարգմանության ոչ թե ամբողջական լատիներեն թարգմանությունն է, այլ միայն առաջին երկու գրքերի համառոտագրությունը։

է. Բրենների հրատարակությունը լույս է տեսել ոչ թե 1733-ին, այլ՝ 1723-ին։

Վերը նշվածը արձակում է վաղեմության ժամկետը վաղուց կորցրած թյուրիմացությունների այն ամբողջ կծիկը, որ կար խորհրդագրագիտության այս մարզում։ Չբացահայտված են մնում միայն առանձին կետեր, ինչպես օրինակ՝ Բարթոլոմեոսի անձնավորության հետ կապված հարցերը, որոնց լուծումը ապագայի խնդիր է։

Ծանոթագրություններ

- 1 Ազգաբանություն տոհմին Յարեթեան, Յորինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ (յեռամեծ Վարդապետէ, եւ յոգնեալատ Քերթոզօրէ), ի լոյս ածեալ տպիւք եւ ծախիւք Թոմայ Վանանդեցւոյ, Յամստէյօղամի, 1695։
- 2 Մասնաւորապէս՝ վիստոնյան թարգմանությունը՝ *Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae*, Londini, 1736.
- 3 խորհրդագրության եվրոպական առաջին արձագանքներն ու գնահատականները՝ Մաթյուրեն Վեյսի լա Գրոզի (*La Groze*) նամակներում *Thesaurus epistolicus Lacrozianus*, t. 1-3, Leipzig, 1762-1764.
- 4 Բրենների մասին առանձին ակնարկներ տե՛ս V. Langlois, *Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie*, t. 2, Paris, 1869, էջ 51-52. Կիւստաւ Ատոլֆ Շրոմպֆ, Ուսումնասիրությունք հայ լեզուի եւ մատենագրության յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար), թարգմ. եւ լրց. Հ. Գարեգին Զարբհանաթեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար), թարգմ. եւ լրց. Հ. Գարեգին Զարբհանաթեան, Պատմութիւն հայ դպրեանի, Վենետիկ, 1895. Հ. Գարեգին Զարբհանաթեան, Պատմութիւն հայ դպրութեան, Վենետիկ, 1897, էջ 372-373. Լեո, «Հայոց պատմություն»,՝ Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 588. Ա. Արեղեան, «Սկանդինավիական հայագէտներ»,՝ «Համազգային տարեգիրք», Ա տարի, Գա-հրէ, 1936, էջ 248-254. Յ. Հիսայեան, «Հայերէն լեզուի մուտքը եւրոպական ուսմանն երէն ներս»,՝ «Ակօս» ամսագիր, Պէյրուս, 1955 (11-րդ տարի), թիւ 2 (73), Փետրուար, էջ 61-62. Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը, Երևան, 1991, էջ 68. Հմմտ.՝ «Հնչակ Հայաստանի», Բ տարի, N 6, 29 նոյեմբերի, 1991, էջ 12 կէս։
- 5 Հենրիկոս Բրենների կենսագրական տվյալները քաղել ենք հետևյալ հրատարակություններից՝ M. O. Celsius, *Bibliothecae Regiae Stockholmensis historia*, Stockholm, 1751, էջ 188; E. L. Hydren, *Specimen historico-literarium de fatis literaturae Orientalis in Svecia*, Stockholm, 1755, էջ 33. *Nouvelle biographie Generale*, tome septieme, Paris, 1855, էջ 322. K. V. Zettersteen, "Henrich Brenner", *Svensk Biografisk lexikon*, sjatte bandet (6), Stockholm, 1926, էջ 214-

- 217: Շնորհակալությամբ հիշատակում ենք այն իրողությունը, որ չվեղերեն նյութերի հայերեն թարգմանությունները ժամանակին մեզ էր տրամադրել չվեղահայ ծանոթ աղբյուրին, ողբացյալ Պետրոս Զարգարյանը:
- 6 *De hebdomade feriata ex institutis gentium dissertatio philosophica*, Stockholm, 1691, 50 էջ:
 - 7 *Ded mangkulturella Sverige*, red. J. Svanberg, H. Runblum, Stockholm, 1988, էջ 21:
 - 8 *Epitome commentariorum Moysis Armeni de origine et regibus Armenorum et Parthorum*, Stockholmiae, 1723, էջ 92: Հենրիկուս Բրենների լատիներեն նամակը էրիկ Բենցելին համոզությամբ հայերեն է թարգմանել, ծանոթագրել և հրատարակել բանասիրության թեկնածու Գոհար Մուրադյանը («Ուշ միջնադարի չվեղ հեղինակը Կովկասի և Ռուսաստանի ժողովուրդների մասին», «Իրան-նամե», 1995, թիվ 6, 1996, թիվ 1 (16-17), էջ 22-29): Հոդվածում մեջբերումները կատարվում են սույն թարգմանությունից:
 - 9 Մուրադյան, էջ 23:
 - 10 Ի դեպ, հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն, որ հնուց ի վեր «Հայկական» հորջորջվող այս ճանապարհով է, որ հայ առաջին առևտրականները թափանցեցին Շվեդիա (ԺԶ դար): Մեզ հետաքրքրող ժամանակներին է վերաբերում հայ-չվեղական առևտրատնտեսական պայմանագրի կնքումը (1688), որի համաձայն Նոր Զուղայի առևտրականները պետք է մետաքս ներմուծեն Շվեդիա: 1696-ին հայերը Շվեդիա են հասցրել 1794 փութ, իսկ 1697-ին՝ 873 փութ մետաքս (Ա. Բախչինեան, Հայ-չուեղական առևտրությունները, Ուփսալա, 1997, էջ 6): Հայ-չվեղական առևտրատնտեսական կապերի մասին տե՛ս նաև Վ. Բայրուդեն, Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17րդ դարում, Թեհրան, 1996, էջ 138-193:
 - 11 Zettersteen, էջ 216:
 - 12 Մուրադյան, էջ 23:
 - 13 Տատիշչևի և Բրենների հարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս հետևյալ հրատարակությունները՝ P. Pakarskaia, "Novie izvestiia o V. N. Tatishceva" [Նոր տեղեկություններ Վ. Ն. Տատիշչևի մասին], *Zapisi imperatorskoy akademii nauk*, հատ. 4, 1864, էջ 15. N. Popov, *Uchenie i literaturnie trudi Tatishceva* [Տատիշչևի գիտական և գրական աշխատանքները], Ս. Պետերբուրգ, 1866, էջ 8. A. I. Iukht, "Iz nasledia V. N. Tatishceva" [Վ. Ն. Տատիշչևի ժառանգությունից], *Istoria i istoriki*, Մոսկվա, 1975, էջ 298-299:
 - 14 Zettersteen, էջ 215:
 - 15 Նույն, էջ 214:
 - 16 Նույն, էջ 215:
 - 17 Բրեններին նվիրված մեր ակնարկում սխալմամբ տպագրվել է 1723 (տե՛ս Պ. Հովհաննիսյան, էջ 68), համառ. «Հնչակ Հայաստանի» 29 նոյեմբերի 1991, էջ 12:

- 18 "Unterthaniges memorial betreffend die letzte Kriegs-Expedition des Czaaren wieder Persien. Prasentire im Kgl. schwedischen Canteley-Collegio an. 1722", J. G. Rabener, *Leben Petri des Ersten und Grossen*, Leipzig, 1725, էջ 711-719:
- 19 "Dessutom utrag ur ett brev till Elias Brenner", *Den sv. Mercurius*, nov. (11), Stockholm, 1757, էջ 568-570; "Och Ad patrulem Elias Brennerum epistola, an. 1699 in Asia ad Montem Caucasum scripta", *Nova lit. maris Balthici et Septentrionalis*, 1700, էջ 370-372:
- 20 P. J. von Strahlenberg, *Das nord-und ostliche theil von Europa und Asia... in einer historisch-geographischen beschreibung... vorges tellt*, Stockholm, 1730, էջ 71. Հմմտ.՝ *Nouvelle biographie Generale*, t. Septieme, էջ 322:
- 21 Aug. Strindberg, "Philipp Johann von Strahlenberg och hans karta ofver Asien", *Sv. Sallskapet f. antropol o. geogr., Geogr. Sekt. Tidskr.*, 1879, No. 6.
- 22 *Epitome commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armenorum et Parthorum item series principum Iberiae et Georgiae, cum notis et observationibus Henrici Brenneri*, Stockholmiae. Anno MDCCXXIII (1723). Սույն գիրքը բացի Մովսես Խորենացու Պատմության լատիներեն համառոտագրված թարգմանությունից և ծանոթագրություններից, պարունակում է նաև հետևյալ հատվածները՝ "Series regum sive principum Iberiae" (էջ 27-42), "Index conventuum et ecclesiarum" (էջ 43-74), "Note ad seriem principum Georgiae et Iberiae" (էջ 75-90) և երկու նամակներ (Հովհաննես Բարթոլոմեոսի 11 սեպտեմբերի 1699 թվակիր նամակն ուղղված Բրեններին և վերջինիս 8 հոկտեմբերի 1723 թվակիր նամակն ուղղված Բենցելին, էջ 91-108): Ամբողջ գիրքն ունի 108 էջ:
- 23 *Acta eruditorum Lipsiensium ab an. 1682, 1724*, t. 43, էջ 436-439. նաև՝ *Acta Literaria Sueciae*, 1727, էջ 457 և չն.:
- 24 R. G. Khachatryan, "K naslediiu V. N. Tatishceva" [Վ. Ն. Տատիշչևի գիտական ժառանգության շուրջ], «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», 1976, No. 3. Հմմտ. նաև նույնի՝ *Russkaia istoricheskaiia misl i Armeniia* (XVII - nachalo XIX vv.) [Ռուսական պատմական միտքը և Հայաստանը (17-18-րդ դարի սկիզբ)], Երևան, 1987, էջ 226:
- 25 F. Z. Bauer, *Geografiia rosiskai* [Ռուսաստանյան աշխարհագրություն], Ս. Պետերբուրգ, 1767, էջ 10:
- 26 I. M. Stritter, *Meschtsoslov istoricheskii i geograficheskii* [Տոմար պատմական և աշխարհագրական], Ս. Պետերբուրգ, 1776, էջ 97:
- 27 Հ. Միքայել վրդ. Չամչեանց, Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 13:
- 28 Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ դոկտոր Ստ. Մալխասյանի, Երևան 1940, էջ XC:
- 29 Շրուժաֆ, էջ 46:

- 30 Մասնավորապես տե՛ս Langlois, էջ 51. «Հայ պատմագիրների երկասիրությանց ցուցակը» (Հավելված պրոֆ. Բ. Պատկանյանի «Համառոտ տեսություն հայ պատմակ. գրականության» հոդվածին), - «Փորձ», Չորրորդ տարի, 1880, հունվար, Տփլիս, No. 1, էջ 10. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, աշխարհարար թարգմանեց և լուսարանեց Խորեն եպիսկ. Ստեփաննե (Հիմնովին սրբազրված և բարեփոխված Բ տպագրություն), Ս. Պետերբուրգ, 1897, էջ 2. Պ. Ֆեթթեր, Հայկական աշխատասիրությունը Հայագետ Պ. Ֆեթթերի, ի մի ամփոփում և թարգմանում հանդերձ ծանոթագրությունները ի Հ. Յակովրայվ. Տաշևան, Վիեննա, 1895, էջ 104. Հ. Գարեգին Զարհանալեան, Հայկական մատենագիտություն (Այբուբենական ցուցակ տպագրության գիտն է մինչև առ մեզ եղած հայերէն հրատարակություն), Վենետիկ, 1883, էջ 270. Մովսիս Խորենացու Պատմություն Հայոց, աշխատություններ Մ. Արեղեան և Ս. Յարությունյան, Տփլիս, 1913, էջ 5. Հ. Արսէն Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կեանքի, հատ. 1, Վենետիկ, 1909-1912, սիւնակ 2053. Ստ. Մալխասեան, էջ XC. Սրբուհի Հայրապետեան, Հայոց հին և միջնադարեան գրականության պատմություն, Անթիլիաս, 1988, էջ 199. Հ. Խաչատրյան, «Հանրագիտակ» օրացույց, Երևան, 1989, էջ 58: "Inventaire des sources armeniennes sur l'histoire Balkanique", D'apres le catalogue des manuscrits armeniens de la congregation des mechtaristes-Vienne. Inventaire par Agop Ormandjan avec le concours de Raia Zaimova, Red. Prof. V. Tapkova-Zaimova, Sofia, Centre international d'information sur les sources de L'Histoire Balkanique et Mediterranee: "Cibal", 1980, էջ 39:
- 31 Moses Khorenatsi, History of the Armenians, Translation and commentary of the literary sources by Robert W. Thomson, Cambridge, 1978, էջ 7:
- 32 Ա. Սարգսյան, Հայկական մատենագիտություն, ամբողջությունը վերանայված և զգալիորեն ավելացված նոր հրատարակություն, Երևան, 1969, էջ 60, 101:
- 33 Langlois, էջ 51-52:
- 34 Մասնավորապես՝ Խորեն Ստեփաննե, էջ հա-հբ:
- 35 Annie et Jean-Pierre Mahe, Histoire de L'Armenie par Moise de Khorene, Callimard, 1993, էջ 16:
- 36 P. Vetter, Moses von Choren, տե՛ս Nirschl, Patrologie und Patristik, Mainz, 1883, Bd. III, պար. 245-247, համտ.՝ Ֆեթթեր, էջ 104:
- 37 Զարհանալեան, Հայ հին գաղթական պատմություն, էջ 372-373:
- 38 Epitome..., էջ 91-92, տես նաև նամակի հայերեն թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Մուրադյան, էջ 23:
- 39 Epitome..., էջ 92. համտ.՝ Մուրադյան, էջ 23:
- 40 Aspahani d. 20. Aprilis, 1699, էջ 23. համտ. նաև էջ 43:
- 41 Մուրադյան, էջ 23:

- 42 Նույն:
- 43 Նույն:
- 44 Շրումպֆ, էջ 45-46. համտ.՝ Զարհանալեան, Հայ հին..., էջ 372:
- 45 Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, գիրք երկրորդ, էջ 588:
- 46 Մուրադյան, էջ 23:
- 47 R. Khachatryan, Russkaia istoricheskaia misl, էջ 13. համտ.՝ E. A. Akopian, Armenovedenie v Rosii [Հայագիտությունը Ռուսաստանում], Երևան, 1988, էջ 37:
- 48 Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 2, Երևան, 1976, էջ 560. համտ.՝ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հատ. 1, Երևան, 1990, էջ 567:
- 49 Նույն, էջ 1-12: Համապատասխանում է «Մովսիս Խորենացու Պատմություն Հայոց» քննական բնագրի (1913) 17-74-րդ էջերին:
- 50 Նույն, էջ 12-23: Համապատասխանում է Խորենացու 1913 թվականի քննական բնագրի 101-250-րդ էջերին:
- 51 Նույն, էջ 23:
- 52 Նույն, էջ 49-74:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ՕՏԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ

Եվրոպայում Մովսես Խորենացու անձի և գործի նկատմամբ հետաքրքրասիրությունը ակունքներն ունեն շուրջ 300-ամյա վաղեմություն: Պատմահորը համաշխարհային գիտական և ընթերցող լայն հասարակությանը ներկայացնելու գործում վիթխարի ծառայություն է մատուցել գրահրատարակիչ-տպագրիչ Թովմաս Եպիսկոպոս Վանանդեցին, որը 1695 թ. Ամստերդամում իրականացրեց Խորենացու Պատմության բնագրի անգլիական հրատարակությունը: Արանից է, որ կատարվեցին Պատմության առաջին թարգմանությունները, որոնց շնորհիվ Խորենացին միանգամից հայտնի անուն դարձավ արևելագետ պատմաբան-բանասերների շրջանում¹:

Խորենացու Պատմությունը թարգմանաբար Արևմուտքին ներկայացնելու առաջին փորձը պատկանում է շվեդ ղրվանագետ, արևելագետ Հենրիկոս Բրեններին (1669-1732) և Դոմինիկյան վանական Հովհաննես Բարթոլոմեոսին: Այս լատիներեն թարգմանությունը, որն ավարտվել է 1699 թ. Սպահանում, Խորենացու Պատմության ոչ թե ամբողջական լատիներեն թարգմանությունն է, այլ առաջին և երկրորդ գրքերի համառոտագրությունը²: Այն իրականացվել է Թովմաս Վանանդեցու տպագրությունից: Թարգմանությունն ուղեկցվում է մանրամասն ծանոթագրություններով, որոնց հեղինակը Հ. Բրեններն է³:

Մովսես Խորենացու Պատմությունը եվրոպական գիտական մտքի հետ ծանոթացնելու գործում նշանակալից դեր է խաղացել Վիստոն եղբայրների լատիներեն ամբողջական թարգմանությունը: Գեորգ և Գուլիելմոս Վիստոնների մասին մեր տեղեկությունները սակավ են: Նրանց հայրը Ժէ դ. վերջերին և ԺԼ դ. սկզբներին ծառայել է Հնդկաստանում, Մադրասում եղել է մեծահարուստ Գրիգոր Աղափրյա-

նի զավակների ուսուցիչը: Նա բավականաչափ տիրապետում էր հայերենին, որպեսզի 1710-ական թվականների կեսերին Անգլիա վերադառնալուց հետո որդիներին սովորեցներ այդ լեզուն: Հետագայում եղբայրները հայերենը խորացրել և կատարելագործել են Ղուկաս Նուրիջանյանի հսկողությամբ ներքո և ըստ երևույթին հենց վերջինս էլ հորդորել է նրանց լատիներեն թարգմանելու Խորենացու Պատմությունը: Եղբայրները թարգմանությունը սկսել են դեռևս 1720-ական թվականների վերջերին և այն ավարտել 1735-ին: Տպագրությունն իրականացվել է 1736 թ. մայիսին: Թարգմանության համար հիմք է ծառայել Թովմաս Վանանդեցու հրատարակությունը. Վիստոն եղբայրները օգտվել են նաև Խորենացու մեկ ձեռագրից, որի տարընթերցվածները նշել են իբրև ծանոթություն: Թարգմանությունն օժտված է առաջաբանով և ծանոթագրություններով:

Թարգմանության ընդարձակ առաջաբանում Վիստոնները բարձր են գնահատել Պատմահոր գործը և շեշտել, որ Խորենացին «Բաւական հմտութիւն ունեցող մատենագիր մ' է, հինգերորդ դարու մէջ ապրած, և չկայ պատճառ մը հետագայ դարուց մէջ զինք դնելու: Ով որ կկարծէ, թէ այս Պատմութեան գրքէն օգուտ մը քաղելը կարելի չէ, զայնս պիտի բոլորովին անգրագէտ մէկը կհամարենք, ուստի և յոյսերնիս մեծ է, թէ արդարադատ և հմուտ ընթերցողք մեր այս ձեռնարկը պիտի չարհամարհեն, որ այսպիսի ամենահին լեզուով շարադրուած երկասիրութիւն մը ի խափարէ ազատելով ի լոյս կընծայենք»⁴:

Վիստոնյան հրատարակությունը հատկանշական է նրանով, որ լատիներեն թարգմանությանը հանդիպադիր տրվում է նաև հայերեն բնագիրը: Այս տպագրությունը փաստորեն Խորենացու Պատմության բնագրի երկրորդ հրատարակությունն է: Մյուս կարևոր հանգամանքն այն է, որ Խորենացու Պատմությունից բացի, Վիստոնները տվել են նաև «Աշխարհացոյց»-ի Մարսելի 1683 թ. հրատարակության բնանաև «Աշխարհացոյց»-ի Մարսելի 1683 թ. հրատարակության բնագիրն ու դրա լատիներեն թարգմանությունը: «Աշխարհացոյց»-ի թարգմանությունը ևս օժտված է առաջաբանով և ծանոթագրություններով⁵:

Վիստոնյան հրատարակության շնորհիվ Մովսես Խորենացին դուրս է գալիս ազգային անձուկ շրջանակից և մտնում նոր ուղեծիր, ձեռք բերում համամարդկային հնչեղություն:

Առևտրի և տնտեսությունների բնագավառում Ռուսաստանում Հայերի ծավալած բուռն գործունեությունը, նրանց շոշափելի ներկայությունը երկրի ներքին կյանքի տարրեր մարդերում, եկեղեցիների, դպրոցների ու տպարանների հիմնադրումը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Հայագիտության զարգացման համար: Բնականաբար, կարևոր էր դառնում ուսու ընթերցողին նաև Պատմահոփը ներկայացնելու անհրաժեշտությունը:

Առաջին անգամ նման մի փորձ է կատարել ռուսական զինվորական ծառայության մեջ զանվոդ Վառլամ Վաչանովը, որը Խորենացու Ողբը ներկայացրեց ռուս ընթերցողին⁶:

Խորենացու Պատմության ուսեսերեն ամբողջական թարգմանությունն իրականացրեց Ս. Պետերբուրգի հայկական Ս. Կատարինե Մայր Եկեղեցու սարկավագ Հովսեփ Հովհաննիսյանը (Իոսիֆ Իոաննես սով, Յաթղարախանյի, մոտ 1780-1862)։ Հ. Հովհաննիսյանը նշանավոր է իր գրահրատարակչական լայն գործունեությամբ։ Նրա տպարանում լույս տեսած «Աստուածաշունչը» (1817) համարվում է կարևոր երևույթ հայ տպագրության բնագավառում։ Հ. Հովհաննիսյանի գործունեության պատկեր կազմում է Մովսես Խորենացու ուսեսերեն թարգմանությունը⁷, որը ձոնված է Ալեքսանդր I կայսրին⁸։ Խորենացու Պատմությունը լույս է տեսել երկու հատորով։ Առաջին հատորն ընդգրկում է Խորենացու Պատմության Ա և Բ գրքերը՝ թարգմանչի համառոտ առաջաբանով (էջ I-IV), երկրորդ հատորը՝ Գ գիրքը, մինչև 187-րդ էջը, որից հետո մինչև 242-րդ էջը՝ «Μουσεα Χορενσκαγο Γεογραφια»։ Պատմության թարգմանությունը իրականացվել է ըստ բնագրի 1736 թ. Վիստոնյան հրատարակության⁹։

40 տարի անց Հ. Հովհաննիսյանի թարգմանությունն արգեն դարձել էր գրադարանային հազվագյուտ նմուշ, մյուս կողմից էլ այն այլևս չէր բավարարում հայագիտության զարգացման պահանջները, ուստի առաջացել էր նոր թարգմանության անհրաժեշտության հարցը: Խորենացու Պատմության ուղևորներն երկրորդ թարգմանությունն իրականացրեց Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր և հայագիտության ամբիոնի վարիչ Մկրտիչ Հովսեփի էմինը (Կարապետյան, 1815-1890):

Մ. Էմինի աշխատասիրությամբ են լույս տեսել Ղազար Փարպեցու

«Թուղթ» (1853), Հովհաննես Դրասխանակերտցու (1853), Մովսես Կաղանկատվացու (1860), Մխիթար Այրիվանեցու (1860), Վարդան Արևելյու (1861) և Ստեփանոս Օրբելյանի (1861) բնագրերը: Նա ուս-սերեն և ֆրանսերեն է թարգմանել Հայ հին հեղինակների երկասիրու-թյունները, հեղինակ է խորենացիագիտական բազմաթիվ հիանալի հե-տազոտությունների: Առաջին անգամ է, որ խորենացու Պատմության թարգմանությունը կատարում էր իր գիտական հետաքրքրությունե-րով խորենացիագետը:

Թարգմանությունը, որ ձևավորված է Լազարյան ճեմարանի հոգաբարձու, պետական գաղտնի խորհրդական ինժեներ Լազարյանին, լույս է տեսել 1858 թ. փետրվարին¹⁰: Այն ունի ներածություն (էջ 1-26), ծախսեց 233-331) և հինգ հավելվածներ (էջ 335-383): Թարգմանության համար հիմք է հանդիսացել 1843 թ. վենետիկյան հրատարակությունը¹¹: Էմինի այս հրատարակությունը կարևոր դերակատարություն ունեցավ Ռուսաստանում հայագիտության զարգացման համար: Բառիս բուն իմաստով այն դարձավ ռուսաստանյան հայագիտության այն հենման կետը, որի հիման վրա սկսվեցին հետազոտություններ հայոց լեզվի ու գրականության, առասպելաբանության, ազգագրության, պատմության բնագավառներում¹²: Մ. Էմինն ինքը տասնամյակների ընթացքում շարունակում էր աշխատանքը բնագրի վրա, ճշգրտում թարգմանությունը, չտկում ոճը: Աշխատանքը նոր թարգմանության վրա նա շարունակեց ընդհուպ մինչև մահը՝ 1890 թվականը: «Էմինյան ազգագրական ֆոնդը»՝ Լազարյան ճեմարանի պրոֆ. Գր. իսլաթյանցի խմբագրությամբ, այն լույս էր ընծայեց 1893 թվականին¹³: Այս նոր թարգմանության առիթով խմբագիրը հարկ է համարել տալ հետևյալ բացատրությունը. «Ի տարբերություն առաջին հրատարակության, առաջարկվող թարգմանությունն անվանվում է նոր, քանզի այն, իրոք, նախորդի միանգամայն նոր մշակումն է: Հայոց Պատմության Հոր երկասիրության ուղեներն նոր թարգմանությունը՝ ճշգրտության և գեղարվեստական վերարտադրության առումներով, կատարված է վարպետորեն և, մեր կարծիքով, բերականցում է առայսօր գոյություն ունեցող լատիներեն, ֆրանսեզերազանցում է առայսօր գոյություն ունեցող լատիներեն, ֆրանսեզերեն, իտալերեն և գերմաներեն թարգմանություններին»¹⁴: Իսկ ինչ վերաբերում է ներածությանը, ծանոթագրություններին և հավելվածներին

Նոր թարգմանությունը տպագրվեց հայերեն բնագրի հետ հանդիպադիր: Հայերեն բնագիրը Արսեն Բագրատունու հսկողությամբ պատրաստել էին Մխիթարյանները՝ վեց ձեռագրերի բաղդատության հիման վրա: Թարգմանությունը լույս տեսավ երկու հատորով: Առաջին հատորը, որը պարունակում էր իտերենացու Պատմության Ա-Բ գրքերը, ունի Առաջարան (18 էջ), ցանկեր (15 էջ), ծանոթագրություններ (21 էջ), ամբողջն ամփոփված է 390 էջի սահմաններում: Երկրորդ հատորը, որը պարունակում է իտերենացու Պատմության Գ գիրքը, ամփոփված է 234 էջի սահմաններում, որից 27 էջը ցանկեր են²¹:

Թարգմանությունը լայն ճանաչման ու դրվատանքի արժանացավ և շատ արագ սպառվեց: Դրանով պետք է բացատրել, որ շուտով զգացվեց այն վերահրատարակելու անհրաժեշտությունը: 1845 թ. դր Ֆլորիվալը Փարիզում նույնություն մերահրատարակում է Վենետիկյան 1841 թ. տպագրությունը²²: Պահելով գրքի անվանաթերթը՝ դր Ֆլորիվալը չի նշել տպագրության թվականը: Թեև տպագրության վայր է նշված Վենետիկը, սակայն դա թյուրիմացություն է, փաստերը մերժում են այդ ցուցումը: Տպագրության թվականը (1845) և վայրը (Վենետիկ) նշանակում ենք ըստ հայր Սահակ Ծեմճեմյանի հետազոտության²³:

Նախորդ հրատարակության հետ համեմատած այստեղ նորությունները հետևյալն են: Նոր հրատարակությունն ընծայված է Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ I-ին, որի դիմանկարը զետեղված է անվանաթերթին կից: Առաջաբանում ավելացվել է Հայաստանի ֆրանսերենով գունավոր քարտեզը (30x22 սմ), ինչպես նաև Մովսես Խորենացու մանրամասն կենսագրությունը (էջ 1-28)²⁴:

Դե Ֆլորիպալի այս վերջին հրատարակությունից 25 տարի անց անհրաժեշտություն է զգացվել խորենացու Պատմությունն նոր թարգմանություն, որն իրականացրեց նշանավոր հայագետ Վիկտոր Լանգլուան (1829-1869): Լանգլուան հեղինակ էր հայ ժողովրդի պատմությունն ու հայ հին մատենագրությանը նվիրված տասնյակ աշխատությունների, որոնցից մի քանիսն առայսօր չեն կորցրել իրենց գիտական մեծ արժեքը: Լանգլուան, Վենետիկի Մխիթարյանների գործուն գիտական աջակցությամբ, ծրագրել էր հինգ մեծադիր հատորներով հրատարակել հայոց հին պատմիչների երկերի ֆրանսերեն թարգմա-

նությունները: Այդ վիթխարի, իր նախընթացը չունեցող գործի հովանավորն է դառնում հայտնի պետական գործիչ և բարեգործ Նուպար փաշա Նուպարյանը, որի դրամական առատաձեռն նվիրատվությամբ կյանքի կոչվեցին հայոց պատմիչների երկերի երկու մեծագիրը հատորները: Յավոք, այս վիթխարի գործն ընդհատվեց Լանգլուայի անժամանակ մահվամբ: Մովսես Խորենացու Պատմության՝ Լանգլուայի թարգմանությունը տեղ է գտել հայ հին պատմիչների ժողովածուի 2-րդ հատորում: Այստեղ, ըստ հերթականության, զետեղվել են Կորյունի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու և եզնիկ Կողբացու երկասիրությունները: Խորենացու Պատմությունը, որի թարգմանությունը կատարվել է Վենետիկյան 1865 թ. տպագրությունից, զբաղեցնում է 47-176-րդ էջերը: Այն ունի առաջաբան (էջ 47-52) և մանրամասն ծանոթագրություններ, որ տրվում են էջերի տողատակերում²⁵:

Վ. Լանգլուայի սույն թարգմանությունը համարվում է ֆրանսիական հայագիտություն լուրջ ու ծանրակշիռ ձեռքբերումներից²⁶: Հետաքրքիր է, սակայն, որ բարձր գնահատելով դը Ֆլորիվալի վերջին թարգմանությունը՝ Լանգլուան նշում է, որ իր թարգմանությունից հետո՝ ապագայում, թերևս անհրաժեշտություն կզգացվի կրկին անդրադառնալ խորենացու բնագրին և կարող է դարձյալ թարգմանության հարց առաջանալ:

[illegible]

մուծյան ուսումնասիրությունից կարող ենք եզրակացնել, որ այն գրվել է Ե դարից ավելի ուշ, շուրջ Ը դարի կեսերին»:

Ֆրանսերեն նոր թարգմանությունը բաղկացած է 455 էջից, որից Առաջաբան (էջ 9-98), ծանոթագրություններ (էջ 327-418), օգտագործված գրականությունից ցանկ (էջ 417-428), բուն թարգմանություն (230 էջ)²⁷: Թարգմանությունը եզրափակվում է «Հայաստանը Մովսես Խորենացու ժամանակներում» ֆրանսերեն քարտեզով: Թարգմանությունից հիմքում Վ. Լանգլուայի կատարած աշխատանքն է, որը թարգմանիչը կատարելագործել է, մոտեցրել Խորենացու ոգուն, և, ինչպես ճիշտ է նկատել քննադատությունը, դա նրան լիովին հաջողվել է²⁸:

Իրերի տարօրինակ, թե պատահական բերումով նույն Վենետիկ քաղաքում և նույն 1841 թվականին, միմյանցից անկախ լույս տեսան Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության իտալերեն ղույգ թարգմանություններ: Ավելի քան տարօրինակ է, քանզի երկու թարգմանիչներն էլ սերտ աղբյուր ունեին Ս. Ղազարի միաբանության անդամների հետ և նրանց հորդորներով ու առաջարկությամբ են իրականացրել իրենց թարգմանությունները:

Նիկոլո Թոմմազեոն (Տոմաշիչ, 1802-1874) հայտնի դիվանագետ էր, Իտալիայի ազգային-ազատագրական պայքարի գործուն մասնակից, Վենետիկի պառլամենտի պատգամավոր: Հայերեն է սովորել Ս. Ղազարի վանական դպրոցում, աշակերտել Գաբրիել վրդ. Այվազովսկուն, որի խորհրդով էլ իտալերեն է թարգմանել Մովսես Խորենացու (1841) և Ագաթանգեղոսի (1843) Հայոց պատմությունները:

Ն. Թոմմազեոն թարգմանությունն իրականացրել է բնագրի Վենետիկի 1827 թ. տպագրությունից՝ Գաբրիել վրդ. Այվազովսկու անմիջական հսկողությամբ²⁹: Թարգմանությունն օժտված է առաջաբանով և մանրամասն ծանոթագրություներով: Հետևաբար թարգմանությունից հաջորդությամբ է պայմանավորված 1850 թ. երկրորդ հրատարակությունը³⁰: Ինքը՝ Թոմմազեոն բաղմիցս է շեշտել հայ հին գրականության դերն ու նշանակությունը համաշխարհային գրականության համակարգում և արժևորել հայ պատմիչների երկասիրությունների համամարդկային հնչեղությունը. «Իցի՛հ Հայաստանի հին յիշատակներու այս իտալական թարգմանությունը՝ հաստատ է սիրոյ նոր զօդ եւ

կցորդութիւն՝ իրարմէ հեռի, այլ հաւաքով եւ վիճակաւ համանման երկու քոյրերու մէջ»³¹:

Մովսես Խորենացու Պատմության իտալերեն երկրորդ թարգմանությունից համար պարտական ենք հայագետ վարդապետ Զուգեպպե Կապելետին (1810-1876): Դեռևս 1829 և 1833 թվականներին նա լատիներեն էր թարգմանել Ներսես Շնորհալու թղթերը, ճառերը, աղոթքներն ու մեկնությունները³², 1840 թվականին՝ իտալերեն, Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկասիրությունը: Ոգևորված Մխիթարյան Հայրերի հորդորներով ու աջակցությամբ՝ Կապելետին իրականացնում է Մովսես Խորենացու Պատմության թարգմանությունը³³: Այն կատարվել է Վենետիկի 1827 թ. տպագրությունից:

Թարգմանչի առաջաբանում (էջ III-XVI) տրվում է Մովսես Խորենացու հակիրճ կենսագրականը, արժևորվում է Պատմության դերն ու նշանակությունը՝ այն համարելով Քրիստոնյա Արևելքի ամենաներևելի գրական հուշարձաններից մեկը: Հատկանշական է, որ հայագիտական իր աշխատանքները Կապելետին ստորագրում է որպես «Մխիթարյան հայկական ճեմարանի անդամ»:

1869 թ. Ռեգենսբուրգի «G. J. Manz» հրատարակչատունը լույս ընծայեց Մովսես Խորենացու Պատմության գերմաներեն թարգմանությունը³⁴, որն իրականացրել էր Պրուսիայի կայսերական կառավարության գաղտնի խորհրդական, աստվածաբան, արևելագետ-հայագետ, Գոտտինգենի համալսարանի դասախոս, դոկտոր Մաքսիմիլիան Թեոդոր Լաուերը (1841-1923): Չնայած իր երիտասարդ տարիքին (28 տարեկան), Լաուերն արդեն հայտնի անուն էր գերմանական արևելագետների և մասնավորապես հայագետների շրջանում: Նույն 1869 թ. Վիննայում նա հրատարակել է գրաբարի քերականությունը նվիրված խնամքով պատրաստված մի դասագիրք³⁵, ավելի ուշ թարգմանել է Փափսոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը» (1879), լույս ընծայել Հայոց պատմության մի քրեստոմատիա³⁶:

Լաուերը Խորենացու Պատմության թարգմանությունն իրականացրել է Վենետիկի 1865 թ. տպագրությունից, ունի հակիրճ առաջաբան և մանրամասն ծանոթագրություններ, որոնց համար լայնորեն օգտագործել է Կարլ Նոյմանի հայ գրականության պատմության վերլուծությունը նվիրված հատորը³⁷:

դարի կեսերին⁴⁵: Ռ. Թոմսոնը ոչ միայն որդեգրեց Թուամսոնովի սույն մոտեցումը, այլև գիտնականին և մանավանդ Հայագետին ոչ հարիր ու անպատշաճ որակումներ վերագրեց խորենացուն (խաբերա, կեղծարար, կողմնակալ, գրագող, անագնիվ, լկտի և այլն)⁴⁶: Եւ պատահական չէ, որ քննադատությունը խստագույնս մերժելով Թոմսոնյան այդ վերագրումները Պատմահոր հասցեին՝ հստակորեն մատնանշում է, որ դրանք պետք է վերագրել հենց իրեն՝ Ռ. Վ. Թոմսոնին⁴⁷:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» թեև վաղուցիվեր հայտնվել է վրացագետների ուշադրության կենտրոնում, սակայն վրացերեն թարգմանվեց միայն 1984 թվականին թարգմանչի առաջաբանով (էջ 3-54) և ծանոթագրություններով (էջ 245-285)⁴⁸: Թարգմանությունն իրականացրել է Հայագետ Ալեքսանդր Աբդալաձեն (ծն. 1945): Ա. Պ. Աբդալաձեն Վրաստանում արդի Հայագիտության երևելի գեմքերից է: Կազմել է «Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանների տեղեկությունները Վրաստանի մասին ԹԺԴ դարերում» ժողովածուն (1978), հեղինակել «Քարթլիս Յիսովերբան» և Վրաստանի ու Հայաստանի փոխհարաբերությունները հնագույն շրջանից մինչև ԺԲ դարը» (1982), «Անդրկովկասի քաղաքական կազմավորումների փոխհարաբերությունները ԹԺԱ դարերում» (1988) մենագրությունները և այլն:

Խորենացու Պատմության թարգմանության համար հիմք է ծառայել 1913 թ. քննական հրատարակությունը: Ա. Աբդալաձեն Մովսես Խորենացուն համարում է «անկասկած տաղանդավոր և քննական մտածողություն ունեցող պատմագիր, որի Պատմությունն արժեքավոր սկզբանղբյուր է նաև այլ երկրների և հատկապես Վրաստանի պատմության ուսումնասիրության համար»: Հատկանշական է, որ թարգմանիչն արժեւորելով Պատմահոր գործը հակված է այն համարելու ոչ թե սոսկ Հայոց, այլև «տիեզերական, համընդհանուր պատմություն»: Այս բոլորով հանգերձ, Աբդալաձեն՝ Հայ-վրացական հարաբերությունների առնչությամբ, իրեն իրավունք է վերապահում Մովսես Խորենացուն մեղադրել միտումնավորության մեջ:

Նույն՝ 1984 թվականին, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը լույս ընծայեց Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» պարսկերեն թարգմանությունը, որն իրականացրել էր Գ. Մ. Նալբանդյանը (1926-1998):

Ի շահ ճշմարտության պետք է նշել, որ մինչև այս թարգմանությունը, երկու փորձ ևս կատարվել էր «Հայոց պատմությունը» պարսիկ գիտական ու ընթերցող հանրությանը ներկայացնելու ուղղությամբ: Առաջինը մի թերի, հատվածական թարգմանություն էր, որ կատարել էր Ա. Հովասափյանը⁴⁹: Երկրորդն ամբողջական թարգմանություն է, որն իրականացրել էր մանկավարժ, թարգմանիչ, խմբագիր, գրաքննադատ Գր. Եղիկյանը (1880-1956): Երկար տարիներ Գր. Եղիկյանը եղել է «Իրան-է Քանունի» («Ժամանակակից Իրան») ամսագրի արտոնատերն ու գլխավոր խմբագիրը, որի էջերում էլ տպագրել է Մովսես Խորենացու Պատմության իր ամբողջական թարգմանությունը⁵⁰:

Ակներև է, որ Գ. Նալբանդյանը անտեղյակ է զույգ թարգմանությունների իրողությանը⁵¹: Նրա թարգմանության համար հիմք է ծառայել Տփղիսի 1913 թ. քննական հրատարակությունը⁵²: Գիրքն օժտված է թարգմանչի առաջաբանով (էջ 3-13), ծանոթագրություններով (էջ 295-324) և ցանկերով (էջ 325-335): Հայաստանյան գրական քննադատությունը դրականորեն արձագանքեց այս թարգմանությանը, այն համարելով պատմամշակութային եզակի երևույթ⁵³:

Այս թարգմանությունից անկախ, դեռևս 1980 թվականին «Ընդունալով պարսիկ իրանագետների խնդրանքին և ի նկատի առնելով Խորենացու գործի պարսկերեն տարբերակի ամբողջական և ճշգրիտ թարգմանության անհրաժեշտությունը» իրանահայ նշանավոր մտավորական Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդիկ Գերմանիկ, ծն. 1929) ձեռնավորակա է լինում Խորենացու Պատմության պարսկերեն թարգմանությանը: Թեև աշխատանքը (թարգմանություն, ծանոթագրություններ, սրբագրում և այլն) ավարտվել է 1992 թվականին, բայց «Նաչեր» հրատարակչության կողմից այն լույս տեսավ 2002 թվականին⁵⁴: Իր հրատարակչության կողմից այն լույս տեսավ 2002 թվականին⁵⁴: Իր հակիրճ նախաբանում Էդ. Բաղդասարյանը անդրադառնում է Գ. Նալբանդյանի թարգմանության հանգամանքներին և շեշտում, որ պարսիկ իրանագետները բացասական, ժխտողական կարծիք ունեն դրա մասին և ուստի «նոր թարգմանության հրատարակումն էլ ավելի անհրաժեշտություն է դարձել»:

Էդ. Բաղդասարյանի թարգմանությունն իրականացվել է դարձյալ Տփղիսյան քննական հրատարակությունից: Այն ունի նախաբան (էջ 5-9), Խորենացու կյանքի և գործի հանգամանքներին նվիրված ակնարկ

(էջ 9-46), ցանկեր (էջ 225-252) և Մեսրոպ Մաշտոցի ու Մովսես Խորենացու պատմաչրջանը ներկայացնող մի քարտեզ: Հավանաբար հետևելով Թոմասին՝ Թարգմանիչը գիրքը խորագրել է ոչ թե Հայոց (=Հայաստան=Արմանիստան), այլ Հայերի (արմանիան) պատմություն:

Բովանդակ արևելագիտության և մասնավորապես հայագիտության համար կարևորագույն արժեք է ներկայացնում Խորենացու Հայոց պատմության արարքերին Թարգմանությունը: Թարգմանիչը՝ Նիզար Խալիլին (ծն. 1925), քաջածանոթ դեմք է արաբական մտավոր-գրական կյանքում: Տարիներ ի վեր արար հանրություն է ներկայացրել հայ գրականության էջերը՝ Բաֆֆու, Հ. Պարոնյանի, Գր. Զոհրապի, Գ. Սունդուկյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ս. Խանզադյանի, Վ. Պետրոսյանի, Լ. Սյուլազյանի և այլոց ստեղծագործությունները: Առանձնահատուկ արժեք ունի Գրիգոր Նարեկացու Մատյանի նրա Թարգմանությունը (1994): Կազմել և հրատարակել է «Հայկական կոտորածների մասին արաբական վկայությունները» ժողովածուն (1995):

Գրիգոր Նարեկացու Մատյանի Թարգմանություն ջերմ ընդունելությունը, ինչպես նշում է Խալիլին, իրեն խրախուսել է ձեռնարկելու Մովսես Խորենացու Պատմության Թարգմանությունը, որ կատարել է երեք տարվա ընթացքում և ավարտել 1998 թ. Քեսապում: Պատմությունը լույս է տեսել Իշքիլիա հրատարակչությունում՝ 1999 թ. սեպտեմբերին⁵⁵:

Գիրքը սկսվում է Թարգմանչի ներածական խոսքով, ուր հակիրճ տեղեկություններ է հայտնում Խորենացու կենսագրության մասին և տալիս վաստակի գնահատականը (էջ 5-9): Ապա համառոտաբար ներկայացվում է Պատմության, մասնավորաբար նրա սկզբնաղբյուրների մասին բանավեճերը, որոնք, Թարգմանչի խոսքերով, «ավարտվեցին Խորենացու արդարացումով»: Թարգմանչի ծանոթագրությունները տրվում են բնագրի Թարգմանության (էջ 15-292) տողատակերում:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» այս Թարգմանությունը լույս է տեսել բացառիկ չքեղություն, ընտիր ու բարձրորակ թղթի վրա: Գրքի արտաքին գունավոր շապիկը զարդարված է Արարատ լեռան և Հայոց Պատմահոր պատկերներով⁵⁶: Թարգմանիչը արժևորելով իր կատարած աշխատանքը՝ 1999 թ. հուլիսի 17-ին գրագիտուհի

Լյուսի Սյուլազյանին ուղղված նամակում շեշտում է հետևյալը. «Ահա իմ արար ազգին եմ տրամադրում այս նոր մեծ պատմական գործը՝ Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունը, որը (Թարգմանությունը-Պ. Հ.) կարիք ունի նաև ձեր հայության քաջալերանքին ու օժանդակությանը»⁵⁷: Լույս տեսած գրախոսականները հավուր պատշաճի գնահատելով Նիզար Խալիլի կատարած շնորհակալ մեծ աշխատանքը՝ այն համարել են որպես Մովսես Խորենացու միջազգային ճանաչման կարևորագույն արտահայտություններից մեկը⁵⁸:

Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության ներկայացված Թարգմանություններն այն դարձրել են համամարդկային այնպիսի անանց արժեք, որի նկատմամբ հետաքրքրությունն ամենուրեք շարունակվում է և հավանական է դառնում առաջիկայում դրա Թարգմանությունը նաև այլ լեզուներով:

Ծանոթագրություններ

- 1 Մովսես Խորենացու եվրոպական առաջին արձագանքներն ու գնահատականները տե՛ս Մաթյուրեն Վեյսիե Լա Կրոզի նամակներում «Thesauras epistolarius Lacrozianus», t. 1-3, Leipzig, 1762-1764:
- 2 «Epitoma commentariorum Moysis Armeni, de origini et regibus Armenorum et Parthorum, ... cum notis et observationibus Henrici Brenneri, accessit ejusdem epistola», Stockholmiae, J. L. Horrn, Anno M IDCC XXIII (= 1723), 108 p.
- 3 Այս հրատարակության մասին մանրամասն տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Հեն-րիկոս Բրենները և Խորենացու «Հայոց պատմության» լատիներեն առաջին համառոտագրված Թարգմանությունը, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հատ. ԺԹ, Բէյրութ, 1999, էջ 123-140:
- 4 Տե՛ս Գ. Շրուժաֆ, Ուսումնասիրությունք հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար), Վենետիկ, 1895, էջ 71:
- 5 «Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae». Libri III Acceditejusdem scriptoris Epitome Geographiae. Praemittitur Praefatio, quae de Litteratura, ac Versione Sacra Armeniaca agit ... Armeniaca ediderunt, Latine verterunt, Notisque illustrarunt Gulienmus et Georgius, Gul. Whistoni Filii, Aulae Clarenensis in Academia ... Londini: Ex officina Caroli Ackers Typographi, Apud Joannem Whistonum Bibliopolam, MDCC XXXVI (=1736), 396+16 p.

- 6 «Плач о Армении». Из сочинений славного Арменского историка Мовсеса Хорнацеса. Перевод с арменского на российский язык В(арлам) В(агнов). В Санкт-Петербурге. Напечатано с дозволения Управы Благочиния. У Шнора, 1786, 27 стр.
Հայտնի են նաև Խորենացու Պատմության առանձին հատվածների Ա. Մուլի-կովսկու թարգմանությունները՝ «Гайк и Бел», «Легенда о царе Арташес»: Перевод с французского А. Муликовского, «Кавказ», газ., Тифлис, 1853, 24 и 31 января.
- 7 «Арменская история сочиненная Моисеем Хоренским с краткимъ географическимъ описаніемъ Древней Арменіи». Перевелъ съ Арменскаго на Россійскій языкъ архидіаконъ Іосифъ Іоаннесовъ
Часть I, Санкт Петербургъ, въ медицинской типографіи, 1809 года, 6+IV+355+XII стр.
Часть II, Санкт Петербургъ, 1809 года, 4+187 стр.
- 8 Անհրաժեշտ ենք համարում ձոնը ներկայացնել ընթերցողների ուշադրությանը՝
«Всеавгустийшій Монархъ!»
Исторія Моисея Хоренскаго есть повѣствованіе Царства и Царей Арменіи. Издавая переводъ ея въ свѣтъ дрезнулъ я украсить его именемъ Вашего Императорскаго Величества, яко сильнаго въ Царехъ земныхъ. Всемиловитыишій Государь!
Воззри съ высоты Престола Твоего на сіе всеусердное приношеніе съ благоговѣніемъ повергаемое къ священному подножію онаго.
Вашего Императорскаго Величества
вѣрнопаданный
Арменскія церкви Архидіаконъ
Іосифъ Іоаннесовъ».
- 9 Ճիշտ է, Հ. Հովհաննիսյանն իր թարգմանությունը իրականացրել է Վրաստան-յան հրատարակությունից, բայց ոչ թե լատիներենից, ինչպես սխալմամբ կարծում է Մ. Էմինը (տե՛ս «Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго», Москва, 1858, стр. 19), այլ՝ հայերեն բնագրից, ինչպես թարգմանիչն է շեշտում՝ «сие с отчественаго моего языка на российский»:
- 10 «Исторія Арменіи Хоренскаго:». Перевелъ съ Арменскаго и объяснил Н. Эминъ, Москва. В типографіи аткова и К°, 1858, 384+VIII стр.
- 11 Մ. Էմինի առաջաբանում վրիպակով՝ 1846 թ. (տե՛ս էջ 17):
- 12 Գրախոսությունը տե՛ս Զ. Մանրյանց. «Ճռաբաղ», ամսագիր, Մոսկվա, 1859, հատ. Ա, էջ 255:
- 13 «Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго». Новый переводъ Н. О. Эмина. (С примѣчаніями и приложеніями). Посмертное издание. Москва, Типог-

- рафия В. А. Гатицкѣ (Д. Чернышевский), Никитскій бульв., д. Гатицкѣ, 1893, XXX+324 стр. Գրախոսությունները տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, «Տարաղ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1893, թ. 26, էջ 413-416: [Անստորագիր], «Մշակ», 1893, 9 նոյեմբերի, թ. 5, էջ 2:
- 14 Անդ, էջ VI.
- 15 Գ. Խ. Սարգսյանի խորենացիագիտական վաստակի առանձին ուսումնասիրություններ տե՛ս նրա «Պատմագիտական հետազոտություններ» ժողովածուում (խմբագրությունը՝ Պ. Մ. Մուրադյանի), Եր., 2006, էջ 9-139:
- 16 Мовсес Хоренацци, Плач об утрате Армянскаго царства родом Аршакуни и Патриаршества-родом святого Григора, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1989, թ. 4, էջ 221-223:
- 17 Мовсес Хоренацци, История Армении в трех частях, рассказаная Мовсесом Хоренацци по просьбе Сахака Багратуни, տե՛ս «Литературная Армения» 1990, N 6, стр. 85-108; Г. 7, стр. 90-112; N 8, стр. 80-98; N 9, стр. 68-98.
- 18 Мовсес Хоренацци, История Армении, перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Издается к 1500-летию «Истории Армении» Мовсеса Хоренацци. Издательство «Айастан», 1990, L + 291 стр.
- 19 «Histoire d'Arménie de Moïse de Khorenatzi, auteur arménien classique du V-me siècle». Texte Arménien et traduction française. Traduite par P. E. Le Vaillant de Florival, Paris, 1836, IV+218 p.
- 20 «Բաղմալէպ» 1991, թ. 1-2, էջ 37:
- 21 «Moïse de Khoréne, auteur du V-e siècle. Histoire d'Arménie». Texte arménien, et traduction française par P. E. Le Vaillant de Florival, chevalier de la Légion d'Honneur, professeur d'Arménien à l'école royale et spéciale des langues orientales vivantes près la Bibliothèque do roi (à Paris). Membre de L'Academie Arménienne de Saint-Lazare, ansien élève pensionnaire de l'école royale des Chartes.
Tome premier, Venise, typographie Arménienne de Saint-Lazare, 1841, XVIII+389+15 p.
Tome second, Venise, typographie Armenienne de Saint-Lazare, 1841, 207+27 p.
- 22 Moïse de Khoréne, auteur du V-e siècle. Histoire d'Arménie». Texte arménien et traduction française, avec notes explicatives et précis historique sur l'Arménie. Ouvrage dédié a S. M. Impériale Nicolas I-er empereur de toutes les Russies. Par P. E. Le Vaillant de Florival, professeur de L'Arménien à l'école Royale et spéciale des langues orientales vivantes près la Bibliothèque Royale. Tome premier, Paris, 1845, XII+389+15 p. Tome second, Paris, 1845, 207+29+IV p.

- 44 Գրախոսություններ տե՛ս S. J. Poggi, «Orientalia Christiana periodica», 1979, v. 45, p. 432-433. V. Nersessian, «Journal of Ecclesiastical history», v. 30, N 4, october, 1979, p. 479-480. H. Tretter, «Ostkirchliche Studien», Würzburg, 1979, t. 28, heft 2-3. J.-P. Mahé, «Journale Asiatique», Paris, 1979, t. 267, N 3-4, p. 455-457. Նույնի՝ «Revue des Etudes Byzantines», t. 38, 1980, p. 301-302. E. Schölz, «Acta Orient. Hung.», XLI, 1987, p. 164. Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, «Պատմա-քանդակապետական հանդես», 1980, N 1, էջ 268-270: Պ. Հ. Հովհաննիսյան, «Բանբեր երևանի համալսարանի», 1981, N 3, էջ 237-239:
- 45 C. Tomanoff, Studies in Christian Caucasian history, Georgetown, 1963, p. 108.
- 46 Այս թարգմանությունը նվիրված իր գրախոսականում ամերիկյան պատմաբան Ռ. Հյուսենը չթաքցնելով հրճվանքը և շնորհակալական զգացումն առ թոմասնը, գրում է. «Ստախոս և խաբերա խորհրդարանը Հայկական Հերոդոտոս անվանելը մեծ անարդարություն է իսկական Պատմահոր նկատմամբ», (տե՛ս «Bulletin for the Advancement of Armenian Studies Historical National Association for Armenian Studies and Reserch», Cambridge, 1979, N 1-3):
- 47 Ռ. Թոմասնի խորհրդարանական «Հայտադրություններին» մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան, Հայաստանի պատմության լուսարանում ամերիկյան պատմագրության մեջ (քննական տեսություն), Եր., 1998, էջ 122-155:
- 48 Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Վրացական ԽՍՀ ԳԱ «Մեցնիերե-րա» հրատարակչություն, Թբիլիսի, 1984, 302 էջ (վրացերեն): Սույն թարգմանության վերաբերյալ գրախոսությունները տե՛ս, [Անստորագիր], «Ալիք», օրաթերթ, Թեհրան, 1985, 29 մայիսի, N 110, էջ 4: Մ. Шавалашвили, «Мир книги», гзз., Тбилиси, 1985, 26 июня (վրացերեն):
- 49 Մովսես Խորենացի, Հայաստանի պատմություն: Պարսկերեն է թարգմանել Աբրահամ Հովասափյանը, աջակցությամբ Էրրահիմ Դեհգանի, տպարան Դավուդի, Արաբ, 1331 (1951), 41 էջ:
- 50 Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Պարսկերեն թարգմանությունը, առաջարանը և ծանոթագրությունները Գրիգոր Եղիկյանի, տե՛ս «Իրան-է Քանունի», ամսագիր, Թեհրան, 1942-1943:
- 51 Գրքի անոտացիայում և առաջաբանում հենց այդպես էլ նշված է՝ «ներկա պարսկերեն թարգմանությունն առաջին փորձն է»:
- 52 Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, պարսկերեն թարգմանությունը, առաջարանը և ծանոթագրությունները պրոֆ. Գ. Նալբանդյանի, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Եր., 1984, 340 էջ:
- 53 Գրախոսությունները տե՛ս Հ. Փափազյան. «Գրքերի աշխարհ», 1985, 16 հունիսի, թ. 6, էջ 5: Ա. Պապոյան. «Գրական թերթ», 1985, 13 սեպտեմբերի, էջ 2-3: Գ. Ասատրյան. «Գրական թերթ», 1989, 1 դեկտեմբերի, թ. 49, էջ 3: К. Әйтиби, «Коммунист», гзз., Ереван, 1986, 23 февраля, N 44, стр. 3.
- 54 Մովսես Խորենացի, Հայերի պատմություն, պարսկերեն թարգմանությունը, նախաբանը, հավելվածներն ու ծանոթագրություններն Էդիկ Բաղդասարյանի (Էդ. Գերմանիկ), Նաշեր հրատարակչություն, Թեհրան, 2002, 275 էջ:
- 55 Մովսես Խորենացի, Հայերի պատմություն, հին հայերեն բնագրից արաբերեն է թարգմանել Նիզար Խալիլին, հրատ. Իշբիլիա, Դամասկոս, 1999, 312 էջ:
- 56 Շապիկի նկարագրողումները կատարել է հայտնի արվեստագետ Ջամալ ալ-Աբթահը:
- 57 Տե՛ս «Կանչ», օրաթերթ, Բէյրութ, 1999, 9 հոկտեմբերի, էջ 8:
- 58 Լ. Սիւլահան. «Կանչ», օրաթերթ, Բէյրութ, 1999, 9 հոկտեմբերի, էջ 8: Պ. Յ. Յովհաննիսեան, Գ. Գ. Եազըճեան, Հաւերժական գիրքը արաբերէն, «Հայաստանի Հանրապետություն», օրաթերթ, 1999, 22 դեկտեմբերի, N 249, էջ 5: Նույնը՝ «Զարթոնք», օրաթերթ, Բէյրութ, 2000, 8 փետրուարի էջ 3:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԼԱՍՏԻՎԵՐՅԻՆ ԵՎ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

XI դարի հայ մատենագրության հարուստ, բազմաժանր ու բազմաբնույթ գրադարակում միակը, որ պատկանում է պատմագիտության բնագավառին, Արիստակես Լաստիվերցու «Պատմութիւն» երկասիրությունն է¹: Հետագա պատմագիրները՝ Մխիթար Անեցի², Մխիթար Այրիվանեցի³ և Կիրակոս Գանձակեցի⁴, հստակ հիշատակում են Լաստիվերցու «Պատմութիւն» երկասիրությունը, իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին դրա հեղինակին համարում է «լցեալ աստուածային շնորհօքն» անհաղթ վարդապետ⁵: Մասնավորապես ընդարձակ է անդրադարձել Առաքել Դավրիժեցին. «Եւ... Արիստակէս Լաստիվարտեցի, որ պատմէ լալագին դառն ողբովք զամենայն աղետս անցիցն՝ որք անցին ընդ հայս ի շրջակայ ազգացն՝ եւ զաղանդն թոնդրակեցւոցն. եւ հասուցանէ մինչ ի ՇԼ թուականն աւելի կամ պակաս»⁶:

Արիստակես Լաստիվերցու կենսագրության վերաբերյալ տեղեկությունները կցկտուր են: Մատենագրական սուղ փաստերի քննության համաձայն նա ծնվել է շուրջ 1000-1001 թվականների միջև, հավանաբար Կարնո գավառի Արծն քաղաքին մոտակա Լաստիվեր գյուղում: Ստացել է փայլուն կրթություն, խորացել աստվածաբանության և ճարտասանության բնագավառներում, տիրապետել է հունարենին: Գրչագրերում նրա անունով պահպանված ճառերը (թվով չորս), ինչպես նաև Պատմությունը վկայում են Ս. Գրքի վերաբերյալ նրա ունեցած խոր ու բազմակողմանի գիտելիքների մասին: Հավանաբար զբաղվել է նաև մանկավարժությամբ, նրան շնորհվել է վարդապետի աստիճան, եղել է քաղկեդոնության համոզված հակառակորդ, պայքարել Հայ եկեղեցու դավանանքի անաղարտության համար: Ենթադրվում է, որ մահացել է 1080-1081 թվականների ընթացքում⁷:

Արիստակես Լաստիվերցու հիմնական աշխատությունը, որ կրում

է «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցւոյ վարդապետի վասն անցիցն անցելոց ի յայասեռն ազգաց, որք շուրջ զմեւք են» վերտառությունը, բաղկացած է 25 ոչ ընդարձակ գլուխներից: Այն ունի հափածո մուտք-նախաբան, որ խորագրված է «Անցք ընդ աշխարհս Հայոց» և վերջաբան՝ «Բան յիշատակարանի նոյն գրոցս»: Երկասիրությունը, որ մեզ է հասել տասնյակ ձեռագրերով (հիմնականում չաղճատված)⁸, շարադրվել է իր նախաձեռնությամբ 1072-1079 թվականների ընթացքում: Ի տարբերություն այլ պատմագիրների, Արիստակեսն իր երկը շարադրել է ինքնաբերաբար՝ չի գրել պատվերով ու թելադրությամբ և հովանավոր էլ չի ունեցել («ոչ յուժնքէ պահանջեալ ի մէնջ»⁹):

«Պատմութիւն»-ը նվիրված է 1000-1071 թվականների միջև տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությանը: Ավելի ճշգրիտ՝ Տալքի Դավիթ Կյուրապաղատի սպանությունից (31 մարտի 1000 թ.) մինչև սելջուկյան սուլթան Ալփ Ասլանի մահը (1072 թ.): Երկասիրությունն ունի ժամանակագրական կուռ ատաղձ, հիշատակված թվականները ճշգրիտ են և կասկածի ենթակա չեն: Արիստակեսը նկարագրած դեպքերի մեծ մասի ականատեսն է ու մասնակիցը, երբեմն՝ ականջալուր: Հեղինակը սիրում է շեշտել այս հանգամանքը՝ ասելիքին ավելի հավաստի չունչ հաղորդելու միտումով, օրինակ՝ «զայս հաւաստեալ գիտեմ, եւ աչաւք իմովք տեսի»¹⁰, կամ՝ «զոր աչաւք մերովք տեսաք եւ ընդ փորձ հարեացն անցաք, զայն միայն գրեցաք»¹¹: Նրա հաղորդած տեղեկություններն աչքի են ընկնում բացառիկ հավաստիությամբ և մեծիմասամբ համահունչ են ժամանակակից բյուզանդական, ասորական և արաբական սկզբնաղբյուրներին, իսկ առանձին դեպքերում էլ եզակի են ու նախընտրելի:

«Պատմութեան» հիմնական ասելիքը վերաբերում է երեք էական հարցերի. 1. Հայ-բյուզանդական հարաբերություններ (1001-1045 թթ.), 2. սելջուկ-թուրքական արշավանքները և Հայաստանի կացությունը (1047-1071 թթ.), 3. թոնդրակյան շարժում: Հեղինակը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Բյուզանդական կայսրության քաղաքականության, Տալքի (1000 թ.) և արևելյան ծավալապաշտ քաղաքականության՝ Տալքի (1000 թ.) և Վասպուրականի (1021 թ.) ռազմակալումների, Տրապիզոնի հայ-բյուզանդական բանակցությունների (1022 թ.), Անիի թագավորության զանգվածային և երկրի բռնակցման (1045-1071 թթ.) վերաբերյալ: Այս կա-

պակցութեամբ Արիստակեսը դատապարտուեմ է Կ. Պոլսի անհեռատես արտաքին քաղաքականութիւնը, որը կործանարար եղաւ ոչ միայն Հայաստանի, այլև Բյուզանդական կայսրութեան քաղաքական ճակատագրում: Իրադարձութիւնների նկարագրութեան ժամանակը հեղինակը վեր է հանել նաև բյուզանդամետ Հայ առանձին քաղաքական գործիչների (Վեստ Սարգիս) որդեգրած կործանարար ուղենիշի մանրամասները: Եթե անգամ այդ քաղաքականութեան կրողը բարձրաստիճան հոգևորական է, անգամ կաթողիկոս (Պետրոս Ա Գետադարձ)՝ դատապարտել է նրանց հայրենադավ ձեռնարկները, որոնք շատ կողմերով արագացրին հայկական պետականութեան անկումը: 1022 թ. Տրապիզոնում կայացած գործարքն անվանել է ավելի անմարդկային, քան Հուդայի դավաճանութիւնը («Այս վաճառ անմարդագոյն գոլթուի ինձ քան զՅուդային»¹²):

Արխատակես Լաստիվերցին մի առանձին հուշական տրամադրու-
թյամբ է անդրադարձել սելջուկների (քաղցած ու անհագուրդ գայլե-
րի») 1047-1048, 1054 թթ. արշավանքների նկարագրությանը, Անիի
գրավմանն (1064 թ.) ու Մանազկերտի ճակատամարտին (1071 թ.): Հայ
միջնադարյան մատենագրության առավել արժեքավոր ու բացառիկ
էջերից են «Պատմութեան» ԺԲ և ԺԳ գլուխները, որոնք վերաբերում
են «քաղցկեղի պէս ճարակող» թոնդրակյան շարժմանը: Այստեղ հե-
ղինակը խստորեն դատապարտել է այդ «ամենայն հարեաց» շարժու-
մը, որի գաղափարները «իբրեւ զքաղցկեղ ճարակեն, զի որպէս ախտն
այն դժուարին է առ ի բժշկել, այսպէս եւ ի նոցանէ ըմբռնեալքն հա-
զիւ կարեն կալ յակաստանի»¹³: Հեղինակն իրավացիորեն կարծում է,
թե այդ շարժումը նույնպես դարձավ Բագրատունյաց թագավորու-
թյան կործանման պատճառներից մեկը:

Բացի նշվածներից, Արիստակես Լաստիվերցին ճամարտապատում է արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում նաև պատմաշրջանի Հայաստանի ներքին կյանքի, տնտեսական կացություն, ընկերային հարաբերությունների, ժողովրդի նիստուկացի, սովորույթների վերաբերյալ: Կրթոտորեն քննադատել է հայ հասարակության մեջ արմատացած ու ծայրահեղություն հասած արատները, մասնավորապես դողությունը, ավազակությունը, վաշխառությունը: Ժողովրդին ու երկրին հասած արհամարհանքը հետևանք էին հայության մեջ արմատացած

անմիաբանություն, հակառակություն ու տիրապետություն, մասնա-
վորապես ագահություն ու աստվածամեծություն: Յանկանայով բա-
ցատրել սելջուկների կողմից Արծնի կամ Կարսի կործանումը՝ նա հենց
այդպես էլ պատճառաբանում է. «արդարություն աւրէնքն յանիրաւ-
ութիւն դարձաւ, եւ յարգի եղեւ արծաթսիրութիւն քան զաստուած-
սիրութիւն, եւ մամոնայ քան զՔրիստոս. յայնժամ ամենայն համես-
տութիւն կարգաց զառածեալ յանկարգութիւն դարձաւ: Իշխանք սո-
րա գողակիցք եղեն գողոց, վրիժագործք եւ արծաթոյ ծառայք. դա-
տաւորք սորա կաշառառութեւն վասն կաշառոյ գողանային զիրաւ-
ունս. դատաստան որբոց ոչ առնէին, եւ յիրաւունս այրեաց ո՛չ խո-
նարհէին: Վաշխից եւ տոկոսեաց աւրէնք եղան, եւ ցորենոյ բազմա-
պատկութիւն, որով երկիր պղծի եւ արգելու զարգանդ առ ի տալոյ
զպտուղ ի ժամու իւրում առ ի կերակուր մարդկան: Որ խաբէր զըն-
կերն, պարծէր իմաստուն գոյ, եւ որ յափշտակէր, ասէր. Ես հզաւր
եմ»: Զտունս տնակից աղքատացն, եւ զսահմանս անդաստանաց նո-
ցա յափշտակէին մեծատունքն»: Նկարագրելով Անիի անկումը և քա-
ղաքացիների սարսափելի կոտորածը՝ հեղինակը դարձյալ մեղադրում
է բնակչությանը. «Այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց, որ շինեն զինքե-
ն անս արեամբ աւտարաց, եւ ի քրտանց տնանկաց փարթամանան, եւ ի
վաշխից եւ յանիրաւութեանց զտունս իւրեանց ամրացուցանեն. եւ
ինքեանք զմիտս իւրեանց անողորմ ունելով առ աղքատս եւ տնանկս՝
միայն հեշտութեան եւ փափկութեան սպասեն, եւ ի գործոց աղտեղու-
թեան ո՛չ խորշին, այլ միայն արբեալ լինին ի ցանկութեանցն որ զնո-
սա ըմբռնեալ ունի: Եւ արդ զի՞նչ լինի նոցա ի հասնել բարկութեան
տեառն. սպառին եւ պակասին որպէս մոմ յերեսաց հրոյ, եթէ թագա-
ւոր իցէ եւ եթէ իշխան»¹⁴: Միակ ելքը միաստություն, միաբանություն,
համերաշխություն, օրինապահություն, ներքին բարոյականություն մեջ
է: Եթե չկա միաբանություն, բարոյականություն, ապա պարիսպներով
ու բարձրաբերձ աշտարակներով ամրացված չեն ու հարուստ քաղաք-
ներն անխուսափելիորեն պետք է կործանվեն, ինչպես ընկավ Անին:
Բնականաբար, պատմագրի կարծիքով, տեղի ունեցածը Արարչի բար-
կություն ու զայրույթի անմիջական արձագանքն է՝ իբրև արդար հա-
տուցում հայրության՝ որպես ժողովրդի կատարած հավաքական մեղքի,
զեխ, չփայտ բարքերի և աստվածային պատվիրանների ոտնահարման

ու արհամարհանքի: Հեղինակը ամեն մի իրադարձության մեջ փնտրում ու գտնում է աստվածային միջամտության գործոնը, որի արդյունքում պատժվում են մեղավորները և խրատվում մյուսները:

Արիստակես Լաստիվերցու Պատմությունն ունի արևելագիտական, կովկասագիտական ու բյուզանդագիտական անուրանալի արժանիքներ, քանզի այն եղակի վկայություններ է պարունակում Վրաստանի, Բյուզանդիայի, արաբական ամիրայությունների ու սելջուկյան թուրքերի պատմության վերաբերյալ: Միջնադարյան Հայ մատենագիրներից և ոչ մեկը այնքան լավատեղյակ չէ Բյուզանդիայի ներքին կյանքի մանրամասներին ու պատմությանը, վարչական կառուցվածքին, որքան Արիստակես Լաստիվերցին: Անշուշտ, սրանով պետք է բացատրել գրական այս հուշարձանի ռուսերեն¹⁵, ֆրանսերեն¹⁶, վրացերեն¹⁷ և անգլերեն¹⁸ թարգմանությունների հանգամանքը:

Արիստակեսի լեզուն հստակ է, կանոնավոր, բառապաշարը ճոխ է, հուզառատ, պատկերավոր, գրելաձևը մոտ է ոսկեդարյան մատենագիրների (Եղիշե) լեզվին, ոճը հաճախ հախուռն է և հուզումով լեցուն: Անընդհատ ողբում է, նախատում, խրատում: Պատկերավոր ոճի ու շարադրանքի, ուրույն գրելաձևի շնորհիվ Պատմությունը համարվել է նաև Հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակի նշանավոր արժեքներից¹⁹:

Ծանոթագրություններ

- 1 Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերցույ, աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963:
- 2 Մխիթար Անեցի, Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 73:
- 3 Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմություն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 23:
- 4 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 7-8:

- 5 Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 179:
- 6 Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանյարյանի, Երևան, 1990, էջ 468:
- 7 Արիստակէս Լաստիվերցու մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Մ. Մանուկյան, Արիստակես Լաստիվերցի. մատենագրության բանասիրական քննություն, Երևան, 1977:
- 8 Արիստակես Լաստիվերցու հնագույն ձեռագիրը Մաշտոցի անվան մատենադարանի N 2865 գրչագիրն է, որ XIII-XIV դարի ընդօրինակություն է:
- 9 Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 137:
- 10 Նույնը, էջ 33:
- 11 Նույնը, էջ 79 և այլուր:
- 12 Նույնը, էջ 61:
- 13 Նույնը, էջ 120:
- 14 Նույնը, էջ 136 (ընդգծումը մերն է - Պ. Հ.):
- 15 Повествование варданета Аристакеса Ластиверци. Перевод с древне-армянского К. Н. Юзбашяна, М., 1968, էջ 194:
- 16 Aristakes de Lastivert. Traduction Marius Canard et Haig Berberian, Bruxelles, 1973, 148 էջ:
- 17 Արիստակես Լաստիվերցու, Պատմութիւն: Վրացերեն թարգմանությունը Ե. Ցաֆարեյշվիլու, Թբիլիսի, 1974, 216 էջ:
- 18 Aristakes Lastivertci's History. Translated by Robert Bedrosian. New York, 1985, 208 էջ:
- 19 Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Դ, Երևան, 1970, էջ 60:

ԴԱՎԻԹ ԱԼԱՎԿԱ ՈՐԴԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔԸ

ԺԱ-ԺԲ դարերի Հայ մատենագրության նշանակալի և եզակի արժեքներից է Դավիթ վարդապետ Ալավկա որդու կանոնագիրքը, որը Հայ իրավագիտության առաջին աշխարհիկ օրենսդրությունն է: Հեղինակին հավուր պատշաճի են գնահատել Կիրակոս Գանձակեցին¹, Վարդան Արևելցին², իսկ ժամանակակից հիշատակագիրը համարում է. «Էր եւ յարեւելս Սարկաւագ վարդապետն՝ Հաղբատացին եւ անուանին Դաւիթ որդին Ալօկայ եւ այլք բազումք աշակերտք եւ ընկերակիցք սորա»³:

Դավիթ Ալավկա որդու կենսագրության վերաբերյալ տեղեկությունները կցկտուր են: Հայտնի է, որ ծնվել է մոտ 1065-ին Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքում: Ստացել է հիմնարար կրթություն, հմտացել աստվածաբանության բնագավառում, զբաղվել է մանկավարժությամբ, նրան շնորհվել է վարդապետի աստիճան: Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը եղել է նրա լծակիցը (հավանաբար՝ պաշտոնակիցը): Դավիթ վարդապետը վայելել է վաստակած հեղինակություն. պատահական չէ, որ Կիրակոս Գանձակեցին նրան անվանում է «սուրբ լուսաւորիչ», իսկ ուշ շրջանի մատենագիր Ազարիա վարդապետ Սասնեցին՝ «կանոնատառս սուրբ վարդապետն Դաւիթ»:

Դավիթ Ալավկա որդին մահացել է շուրջ 1138 թվականին: Դավիթ Ալավկա որդին («գեղեցկայարմարս եւ պիտանացուս»⁴) Կանոնագիրքը, որ կրում է «Կանոնական աւրէնսդրութիւն» խորագիրը, շարադրել է 1130 թվականին՝ ի պատասխան Արքայություն անուրը կրող քահանայի հարցումների: Այն անմիջապես մտել է շրջանառության մեջ և տարածվել Հայ կյանքի բոլոր հանգուցակետերում: Այդ իրողությունը հավաստում են նրա կրտսեր ժամանակակիցներ Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը,

Մխիթար Այրիվանեցին և ուրիշներ, որոնցից առաջինը Կանոնագիրքն անվանել է «գիւրահաս» (այսինքն՝ դյուրամատչելի): Այն իր ժամանակին լայն տարածում է ունեցել, ստացել օրենքի ուժ և կիրառվել գործնական կյանքում: «Կանոնական աւրէնսդրութիւն»-ը բաղկացած է «Նախագրութիւն»-ից և Ռէ (97) հոդվածներից: Հեղինակը դրանք շարադրել է վաղուց ի վեր գործածություն մեջ գտնվող սովորութային իրավունքի նորմերի խստագույն և մանրակրկիտ հաշվառմամբ: Նրա համար սկզբնաղբյուր են հանդիսացել Աստվածաշունչը, մասնավորապես Մովսես մարգարեին վերագրվող Հին Կտակարանի Հնգամատյանը, Հայ կանոնական (եկեղեցական) և սովորութային իրավունքը, եկեղեցու հայրերի համապատասխան երկասիրություններն ու ժողովրդական ավանդությունները⁵:

Կանոնագիրքը բացառիկ ու արժեքավոր վկայություններ է պարունակում ժամանակի հայոց կենցաղի, վարքուբարքի, սովորույթների, քրեական ու քաղաքացիական իրավունքի նորմերի մասին:

Կանոնագիրքը պարզ, հասկանալի, դյուրըմբռնելի և հաճախ մանրամասն բացատրություններով մերկացրել է ժամանակի անբարո բարքերը, դատապարտել հմայություններն ու սնահավատությունը, աղանդավորականությունը, անառակությունը: Հեղինակը հստակաբար հրահանգում է, թե քահանան ինչպես պետք է վարվի և ինչ տերեն հրահանգում է, թե քահանան ինչպես պետք է վարվի և ինչ տեսակ պատիժներ պետք է սահմանի վաշխառության, շնության, սպասակ պատիժներ պետք է սահմանի վաշխառության, շնության, սպասակ պատիժյան, գողության, կաշառակերության և այլ ծանր հանցագործությունների դեպքում:

Ուսումնասիրողների կարծիքով «Կանոնական աւրէնսդրութիւն»-ը սկզբնաղբյուր է ծառայել Դավիթ Ալավկա որդու կրտսեր ժամանակակիցներ Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքերի համար:

Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնները հրատարակելիս Ա. Գ. Աբրահամյանը ձեռքի տակ ունեցել է 17 ձեռագրեր:

Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան

1. Ձեռագիր 5607 (918), թ. 177ա-238բ, ժամանակ՝ ԺԲ-ԺԳ դար
2. Ձեռագիր 715 (612), թ. 16ա-22ա, ժամանակ՝ ԺԳ-ԺԴ դար
3. Ձեռագիր 839 (758), թ. 2ա-123բ, ժամանակ՝ ԺԴ դար

4. Ձեռագիր 2964 (87), թ. 171ա-234բ, ժամանակ՝ 1562 թ.
5. Ձեռագիր 3562 (1100), թ. 360ա-422բ, ժամանակ՝ 1597-1599 թթ.
6. Ձեռագիր 2576, թ. 160ա-166բ, ժամանակ՝ ժ.Ձ դար
7. Ձեռագիր 487 (491), թ. 111ա-130ա, ժամանակ՝ 1618 թ.
8. Ձեռագիր 652 (744), թ. 88բ-113բ, ժամանակ՝ ժ.Ե-ժ.Ձ դար
9. Ձեռագիր 837 (756), թ. 203ա-260բ, ժամանակ՝ 1627-1630 թթ.
10. Ձեռագիր 7060, թ. 116ա-189բ, ժամանակ՝ 1628 թ.
11. Ձեռագիր 835 (754), թ. 155ա-200բ, ժամանակ՝ 1652 թ.
12. Ձեռագիր 648 (739), թ. 78ա-136բ, ժամանակ՝ ժ.Է դար
13. Ձեռագիր 649 (741), թ. 126բ-181ա, ժամանակ՝ ժ.Է դար
14. Ձեռագիր 931, թ. 84բ-166ա, ժամանակ՝ ժ.Է դար
15. Ձեռագիր 651, թ. 116բ-139ա, ժամանակ՝ 1743 թ.

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրատուն

16. Ձեռագիր 241, թ. 260բ-263ա, ժամանակ՝ 1495 թ.

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրատուն

17. Ձեռագիր 256, թ. 193ա-221ա, ժամանակ՝ ժ.Ձ-ժ.Է դար

Դավիթ Ալավկա որդու բնագիրը հրատարակելիս Ա. Գ. Աբրահամյանը հիմք է ընդունել իրեն հայտնի ձեռագիր ընդօրինակություններից ամենից հնագույնը՝ N 5607 ձեռագրի ընդօրինակությունը (ժԲ-ժԳ դար), որը տեղ-տեղ համեմատել է N 839 ձեռագրի (ժԴ դար) տեքստի հետ: N 839 ձեռագիրը տողատակում նշվում է որպես A ձեռագիր:

ՄԱՏՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Բնագրի հրատարակություններ

1. Դավիթ վարդապետ Ալավկայ որդի, որ գրեաց զկանոնական աւրէնսդրութիւնս գեղեցկայարմարս եւ պիտանացուս ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անուն էր Արքայութիւն՝ ի քաղաքէն Գանձակայ, տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները. Ուսումնասիրություն և բնագիր (առանձնատիպ «Էջմիածին» ամսագրից), Երևան, 1953, 48 էջ:

2. Դավթի վարդապետի մականունն Ալավկայ որդւոյ վասն պէս պէս

հարցմանց (վասն) խոստովանութեանց խրատք զգուշացուցիչք ասացեալ, տե՛ս C. J. F. Dowsett, *The Penitential of David of Ganjak*, t. 1, Louvain, 1961, p. 1-88 (Աշխատասիրողը Ա. Գ. Աբրահամյանի կազմած բնագիրը համեմատել է Վենետիկի, Երուսաղեմի, Զմմառի մատենադարաններում պահվող յոթ այլ ձեռագրերի հետ):

բ. Թարգմանություններ

1. Դավիթ Ալավկա որդին և նրա Կանոնագիրքը, Թարգմանությունը՝ Ռուբեն Ավագյանի, տե՛ս «ЕФ МНЮН – XX век» հանդես, Երևան, 2001, N 16, էջ 5-27:

2. Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնագիրք (Կանոնական օրենսդրություն), Թարգմանությունը՝ Ռուբեն Ավագյանի, Ռ. Ավագյան, Հայ իրավական մտքի գանձարան (մ.թ.ա. IX դ. - մ.թ. XIX դար), Երևան, 2001, էջ 192-244:

3. Դավիթ Ալավկա որդի, Կանոնագիրք (Կանոնական օրենսդրություն), Թարգմանությունը՝ Ռուբեն Ավագյանի, Երևան, 2010, 157 էջ:

4. Advice Given by Dawit Vardapet, Surnamed Son of Alawik. On Questions of Confession, translated by C. J. F. Dowsett, տե՛ս «The Penitential of Davit of Ganjak», t. 2, Louvain, 1961, p. 1-74.

5. Давид, сын Алавка, который написал хорошо составленные и полезные канонические законоположения “Судебник” по просьбе некоего священника, по имени Аркайутюн, из города Гандзак. Перевод с древнеармянского Маргариты Дарбинян-Меликян, տե՛ս Р. Авакян, Памятники армянского права, Ереван, 2000, стр. 90-153.

գ. Հիմնական գրականություն

1. Աբեղյան Մ., Դավիթ Ալավկա որդի, տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, Հատ. Դ, Երևան, 1970, էջ 83-85:

2. Աբրահամյան Ա. Գ., Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները, տե՛ս «Էջմիածին» ամսագիր, 1952, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 48-57:

3. Ավագյան Ռ., Դավիթ Ալավկա որդու կյանքը, գիտական և հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, տե՛ս Ռ. Ավագյան, Հայ իրավական մտքի գանձարան (մ.թ.ա. IX դ. - մ.թ. XIX դ.), Երևան, 2001, էջ 179-185:

4. Ավագյան Ռ., Սուրբ լուսավորիչ Դավիթը՝ Ալավկա որդին և նրա լուսավոր օրինադրությունը (խմբագրական տեսություն), տե՛ս Դավիթ Ալավկայ որդի, Կանոնագիրք (Կանոնական օրէնսդրություն), Երևան, 2010, էջ 6-15:

5. Թովմասյան Ա. Թ., Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք, Երևան, 1962, էջ 117-125:

6. Կոստանեանց Կ., Դաւիթ Ալաւկայ որդի, տե՛ս «Ազգագրական հանդէս», գիրք XIV, N 2, Թիֆլիս, 1906, էջ 105-132, գիրք XV, Թիֆլիս, 1907, էջ 62-67:

7. Պողարեան Նորայր եպ., Դաւիթ Գանձակեցի, տե՛ս Նորայր եպ. Պողարեան, Հայ գրողներ (Ե-ժէ գար), Երուսաղէմ, 1971, էջ 215-217:

8. Սաֆարյան Գ. Հ., Դավիթ Ալավկա որդու իրավաբանական հայացքները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1988, N 4, էջ 113-122:

9. Սաֆարյան Գ. Հ., Դավիթ Ալավկա որդի, Դրվագներ հայ իրավական մտքի պատմության, Երևան, 2006, էջ 5-18:

10. Քրիպարեան Կիւրեղ վրդ., Դաւիթ Ալաւկայ որդի, տե՛ս Կիւրեղ վրդ. Քրիպարեան, Պատմութիւն Հայ Հին գրականութեան, Վենետիկ, 1992, էջ 428-429:

11. Авакян Р., Очерк о жизни, научно-правовой и общественно-политической деятельности Давида, сына Алава, и Р. Авакян, Памятники армянского права, Ереван, 2000, стр. 90-95.

12. Dowsett C. J. F., *The Penitential of David of Ganjak*, Louvain, 1961 (Introduction, t. 1, p. I-IX, t. 2, p. I-XVI).

ԱՆԱՆՈՒՆ ԶՐՈՒՅԱԳԻՐԸ
ԵՎ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հովհաննես Դրասխանակերտցին իր «Հայոց պատմութիւն» մեջ տարբեր առիթներով չորս անգամ հաճատում է, որ Աշոտ իշխանաց իշխանի և ապա Թագավորի ժամանակների պատմութիւնը մանրամասն շարադրել է Շապուհ Բագրատունին: Այդ կապակցութեամբ հուշտ արժեքավոր է հատկապես Դրասխանակերտցու երկրորդ վկայութիւնը, որտեղ կաթողիկոս պատմագիրը ընդհանուր գծերով ներկայացնում է Շապուհ Բագրատունու երկասիրութեան բովանդակութիւնը և անգամ վերլուծում նրա գրելաոճը. «Յայսմ հետէ ապա եթէ Թեթեւ Թուեսցի քեզ զառ 'ի ծերունեացն անցեալ բան 'ի պարզագուհիցն չափաբերապէս հանդիպեցայց. վասն զի հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդել միւս անգամ զհետեւանս զրուցաց Շապհոյ Բագրատունւոյ եւ մերումս ժամանակի պատմագրի, որ յայտապատում իսկ արարեալ է զրոյցս պայազատութեան որդւոյ Աշոտոյ սպարապետին Սմբատայ զիշխանական պատմութիւնն, եւ զթագաւորացն զհանգամանացն զկարգս, եւ կամ զդարձ գերելոցն 'ի Բուխայէ զՀայաստանեայցս իշխանաց եւ նախարարաց յիւրաքանչիւրն սեպհական իշխանութիւնս ածեալ կացեալ հաստատեալ. եւ թէ ո՛րք 'ի նոցանէ հոյակապք եւ հարուստք եւ ուժեղակք ընդդէմ հակառակորդաց հինից գտան. եւ կամ ո՛րք յումեքէ եղեն հարստահարեալք, եւ կամ զվախճան նոցա յիւրաքանչիւրումն տեղ: Զի թէպէտ ստուգութիւն սահմանական բանի բացատրութեան եւ զբոլորովին բաժանումն ապացուցից ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառօտաբար ընձեռել. սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով նորա զրուցացն ամենայն՝ զեղջուկ բանիւ բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան»¹:

Հովհաննես Դրասխանակերտցուն այս և այլ վկայություններին պարզվում է, որ՝

1. Շապուհ Բագրատունին եղել է նրա ավագ ժամանակակիցը, որը գրել է իրենից առաջ. «Զի թէպէտ նախ քան մեզ Շապուհ Բագրատունույ եւ մերումս ժամանակի պատմագրի»²,

2. Շապուհ Բագրատունին մանրամասն շարագրել է Աշոտ իշխանաց իշխանի և ապա թագավորի ժամանակների, նրա գործերի, պատերազմների, շինարարությունների ու խաղաղության մասին: «Ի մանկութենէ մինչեւ ցերեւոյթս երիտասարդութեանն»³ շրջանը շարագրել է այնքան հանգամանակից, որ Դրասխանակերտցին, հարկ չհամարելով այդ հարցերի վերաբերյալ առավել ծավալվել, դրանք ներկայացրել է չափազանց «համառօտ»:

3. Շապուհ Բագրատունու Պատմության շարագրանքը հավանաբար սկսվել է Աշոտ Մսակեր Բագրատունու իշխանության շրջանից: Դրասխանակերտցին ակնարկում է, որ Շապուհը շարագրել է նաև Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ա Բյուրականցու (792-795) ժամանակների պատմությունը⁴, իսկ ինչպես հայտնի է, Գևորգ Բյուրականցին գահ է բարձրացել Աշոտ Մսակերի հովանավորությամբ: Այնուհետև պատմագիրն անդրադարձել է Բագարատ Բագրատունու, Սմբատ Բագրատունու, Բուդայի արշավանքների, նրա գերեվարած իշխանների տունդարձի, Սմբատ Սպարապետի որդու՝ իշխանաց իշխան Աշոտի և ապա թագավորի ժամանակների պատմությանը:

4. Դրասխանակերտցին հատուկ շեշտում է, որ Շապուհ Բագրատունին իր Պատմությունը չի գրել «ըստ քերթողական հրահանգաց», այլ «գեղջուկ բանի»:

Պատմագիր Շապուհ Բագրատունուն գիտեն և նրա Պատմությունը օգտագործել են նաև X դարի պատմիչ Ուխտանեսը⁵, նույն դարի պատմիչ Ասողիկը⁶, XII դարի պատմիչ Սամուել Անեցին⁷, XIII դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին⁸: Թեև նույն դարի նշանավոր պատմիչ Վարդան Արևելցին չի տալիս Շապուհ Բագրատունու անունը, սակայն, ինչպես նկատել է Ն. Ագոնցը, լայնորեն օգտագործել է նրա երկասիրության տվյալները⁹: Շապուհ Բագրատունին հաստատապես տեղ է գրավել «Հայ պատմագիրներ» մատենագիտական ցանկերում¹⁰, որոնք նրան տեղադրում են Ղևոնդից հետո, սակայն Հովհաննես Դրասխանակերտցուց առաջ:

XIII դարից հետո Շապուհ Բագրատունու երկասիրության մասին

տեղեկությունները դադարում են, թեև ուշ շրջանի հեղինակները (օրինակ՝ Ղազար Ջահկեցին¹¹) լավատեղյակ են նրա գոյությանը և տեղադրում են իրենց կազմած ցանկերում: Հավանական է ենթադրել, որ Շապուհի երկասիրության կորուստը պետք է տեղի ունեցած լինի XIV-XV դարերի անկման ու քառսի ժամանակներում, հնարավոր է նաև ավելի ուշ: Մ. Չամչյանը հարկ է համարել հատուկ շեշտել այդ բնագրի բացակայության փաստը¹²:

Այսպիսով՝ ընդհուպ XX դարի սկզբները հայագիտության մեջ տիրապետում էր այն կարծիքը, որ Շապուհ Բագրատունու երկասիրությունը՝ նվիրված Բագրատունյաց ընտանիքի վերելքի և թագավորական պատվի արժանանալու իրադարձություններին, մատնվել է կորստյան: Իսկ իր՝ պատմագիր Շապուհ Բագրատունու մասին տեղեկություններն այնքան էլ հարուստ չեն: Գոյություն ունեցող փաստերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նա ապրել և ստեղծագործել է IX դարի երկրորդ կեսին: Եղել է Աշոտ Մսակերի եղբոր՝ Շապուհի թոռը, Սպերի իշխան, անթուլպատոս պատրիկ Աշոտ Բագրատունու որդին¹³: Իր Պատմությունը գրել է Աշոտ Ա թագավորի որդի Դավիթ Բագրատունու հանձնարարությամբ¹⁴, հավանաբար IX դարի 80-ական թվականներին:

Ցավոք, պատմագիր Շապուհ Բագրատունու մասին կենսագրական այլ տվյալներ չունենք:

Այսպիսին էր իրերի վիճակը, երբ անսպասելի մի տեղեկատվություն տարտամ հույսեր արթնացրեց, թե հնարավոր է, որ Շապուհ Բագրատունու երկասիրության բնագիրը կորած չէ:

1917 թ. Վասպուրականից (Աղթամար, Լիմ, Կտուց կղզիների վանքերից, Վան քաղաքից), ինչպես նաև Մշո Ս. Կարապետ վանքի 1525 փրկված ձեռագրեր տեղափոխվում են Էջմիածին և ի պահ տրվում Մայր Աթոռի մատենադարանին: Փրկված ձեռագրերը ցուցակագրվեցին Մեսրոպ եպ. Տեր-Մովսիսյանի կողմից: Ցուցակագրության ժամանակ նրա ուշադրությունը գրավեց Լիմ անապատից բերված մի փոքր գրչագիր: 10x15 սմ մեծությամբ ձեռագիրը, որ բաղկացած է 195 թերթից, գրված է նոտրագրին նմանվող շղագրով, միասյուն է. ինչպես թից, գրված է նոտրագրին նմանվող շղագրով, միասյուն է. ինչպես գրիչը, այնպես էլ վայրը անհայտ են, հավանաբար XVIII դ. վերջի կամ XIX դ. սկզբի արտագրություն է¹⁵:

Ձեռագիրը պարունակում է առասպելական զրուցաբանություններով լի մի Պատմություն և Նազիր շահին նվիրված Արրահամ Կրետացու երկասիրությունը: Առաջին բնագիրը զբաղեցնում է ձեռագրի 1-85 թերթերը. այն անանուն է, չունի խորագիր, սկիզբն ու վերջը բացակայում են:

Գրչագրի առաջին բաժնի բովանդակությունը անհայտ էր հայկական ձեռագրերին այնքան քաջածանոթ Մ. Տեր-Մովսիսյանին: Ձեռագրի մասին նա տեղեկացրեց բազմաՀմուտ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին (Միաբան): Թուուցիկ ուսումնասիրելով մատյանը՝ Միաբանը եկավ այն եզրակացություն, որ անծանոթ բնագիրը Շապուհ Բագրատունու կորած Համարվող Պատմությունն է:

Իրեն հատուկ աշխատասիրություն Միաբանը ձեռնամուխ եղավ բնագիրը հրատարակության պատրաստելու աշխատանքին. արտագրել է այն, սրբագրել անհամար վրիպակները, կատարել ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը, ցույց տվել մյուս հայ պատմագիրների բնագրերի հետ այս Պատմության համանման տեղերը և այլն: Սակայն վերահաս մահը (13 հունիսի 1918 թ.) թույլ չտվեց, որ Միաբանն ավարտին հասցնեի աշխատանքը: Այն ամբողջացրեց և հրատարակության պատրաստեց Մ. Տեր-Մովսիսյանը¹⁶: Ի վերջո, 1921 թ. Էջմիածնում այն լույս տեսավ «Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ» խորագրի ներքո:

Լուրն այն մասին, որ Հայտնաբերվել և հրատարակվել է Շապուհ Բագրատունու կորած համարվող Պատմությունը, մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց Հայագիտական շրջաններում: Սակայն բնագրին ավելի հանգամանալից ծանոթանալուց հետո կասկածներ առաջացան դրա հեղինակային պատկանելության հարցի նկատմամբ¹⁷: Գրախոսները համերաշխ և վճռականորեն մերժեցին այն վերագրել Շապուհ Բագրատունուն: Ճիշտ է, նորահայտ բնագիրը ոճով համապատասխանում էր Շապուհի Պատմությանը, սակայն բովանդակության մեջ տեղիորեն տարբեր էր: Միայն «գեղջուկ բանիւք»-ի հանգամանքը բավարար փաստ էր երկու բնագրերի նույնացմանը: Ակներև էր, որ Գ. Տեր-Մկրտչյանն ու Մ. Տեր-Մովսիսյանը շտապել էին իրենց վերջնական եզրակացություններում: Անգամ էջմիածնի Գիտական ինստիտուտը, որի որոշման հիման վրա էր տպագրվել մեզ հետաքրքրող

բնագիրը, հարկ է համարել վերապահությամբ մոտենալ հեղինակի, հարցին և հրատարակության սկզբում տեղադրել է հետևյալ ազդը՝ «Էջմիածնի Գիտական ինստիտուտը հրատարակում է այս արժեքաւոր երկը Շապուհ Բագրատունու անունով համաձայն աշխատասիրողների առաջարկութեան՝ բանասիրութեանը թողնելով հեղինակի անձի վերջնական պարզաբանութիւնը»:

Այսպիսով՝ արդեն գիտական հանրությունը ներկայացվելուց անմիջապես հետո պարզ դարձավ, որ գտածոն Շապուհի կորած երկը չէ և այն այլ՝ հավանաբար Արծրունի, անծանոթ հեղինակի գրչի արդյունք է:

Նորահայտ Պատմութիւնը պարունակում է միմյանցից անկախ երկու հատվածներ՝ 1. Մուհամեդ մարգարեի մասին զրույցն ու «Հացունեաց խաչի պատմութիւնը» և 2. Արծրունյաց իշխանների պատմութիւնը: Առաջին հատվածը զբաղեցնում է ձեռագրի 1-36-րդ էջերը, իսկ երկրորդը՝ 37-84-րդ էջերը: Վերջին հատվածը լեզվական ու ոճական առումներով տարբերվում է նախորդներից, զանազան հեղինակների ու գրական ճաշակների առկայութիւնը դրանցում ակնհայտ է: Այժմ վերջնականապես ապացուցված է, որ բնագրի տարբեր հատվածները գրի են առնվել տարբեր ժամանակներում և տարբեր հեղինակների կողմից: Առաջին հատվածը պահպանվել է բազմաթիվ ձեռագրերում, իսկ երկրորդը՝ միայն մեկ եզակի ձեռագրում: Այս վերջին հատվածի հեղինակը, որն, անշուշտ, Շապուհ Բագրատունին չէ, Մ. Արեղյանը պայմանականորեն անվանել է «Անանուն Զրուցագիր»¹⁸:

Անկասկած է, որ անծանոթ այս պատմագիրը աշխարհական է, երկասիրությունը գերծ է կրոնական խորհրդածություններից ու նախապաշարումներից: Անգամ Ս. Գրքից որևէ մեջբերում չկա, որն այնքան հատուկ է ժամանակաշրջանի բոլոր մյուս պատմագիրներին: Արծաթադրոշմից իշխանների (գլխավորապես Գրիգոր Դերենի) այս պատմությունը պարզ, անպաճույճ վիպական զրույցներ են՝ գրված ժողովրդական խոսակցական լեզվով, աշխարհիկ շնչով, հումորով, թեթև, աշխույժ ոճով:

«Անանուն Զրուցագրի» պատմությունից ժամանակի հարցի կապակցությամբ ուսումնասիրողները գտնում են, որ առաջին հատվածը

ստեղծվել է VIII դ. վերջում - IX դ. սկզբներին, իսկ երկրորդ մասը՝ հավանաբար IX դարի վերջերին - X դարի սկզբներին:

Ծանոթագրություններ

- 1 «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 131-132:
- 2 Անդ, էջ 7, հմմտ. էջ 111:
- 3 Անդ, էջ 132:
- 4 Անդ, էջ 111:
- 5 Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 111:
- 6 Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 13:
- 7 Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 3, 83:
- 8 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 7, 79:
- 9 Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 2006, էջ 285, 309, 451, 463, 477, 485:
- 10 Տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Ա, Երևան, 1959, էջ XLIX-LIV:
- 11 Ղազար Զահկեցի, Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 646:
- 12 Միքայէլ Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 18:
- 13 Ասողիկ, էջ 138, 144 «Որպէս ուսուցէ քեզ Պատմութիւնն Շապհոյ Բագրատունւոյ, որդւոյ անթիպատրիկի»: Մանրամասն տե՛ս Ն. Ակինեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հատ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 168-172, 182:
- 14 Գ. Յովսէփեանց, Յիշատակարան ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 101:
- 15 Զեռագիրն այժմ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում կրում է 5974 համարանիշը:
- 16 Մանրամասն տե՛ս Մ. Տէր-Մովսիսեան, Շապուհ Բագրատունի, «Էջմիածին», շաբաթաթերթ, 1920, 18 հունվարի, թիվ 3, էջ 44-48:
- 17 Տե՛ս Թ. Ավդալբէգեան, Կարծեցեալ Շապուհը (Մի քանի խօսք «Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ» գրքոյկի հեղինակն որոշելու խնդրի շուրջը), «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա և Բ, Վաղարշապատ, 1921-1922, էջ 244-254: Ն. Ակինեան, Շապուհ Բագրատունի եւ իւր Պատմութիւնը. Քննութիւն եւ բնագիր, «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հատ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 167-225:
- 18 Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Գ, Երևան, 1968, էջ 514:

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ

Նվիրվում է հանդեսի հրատարակության 30-ամյակին

30 տարի առաջ՝ 1970-ին, Բեյրութում լույս տեսավ «Հայկազյան հայագիտական հանդեսի» առաջին գիրքը: Հանդեսը գալիս էր ըստ արժանվույն համալրելու այն նշանավոր պարբերականների հաջորդությունը, որոնք անջնջելի հետք են թողել հայագիտության ուղեծրում, ինչպիսիք են «Բագմավեպը», «Հանդես ամսօրյա»-ն, «Պատմաբանասիրական հանդեսը», «Տեղեկագիրը», «Լրաբերը», «Բանբեր բանաստանի համալսարանի»-ն, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին»-ն, Երևանի համալսարանի»-ն, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին»-ն, «Նորքը» և այլն: Անմիջապես հանդեսն իր շուրջը համախմբեց Սիյուռքի և Հայրենիքի պատմաբան շատ կարող ուժերին: Այն դարձավ մի հաճելի ժամագրավայր, ուր տարիների իրենց ստեղծագործական պրպտումների արդյունքները հրապարակեցին տարբեր սերունդների հայ և օտար պատմաբաններ: Այս ընթացքում հանդեսը կարողացավ պահպանել իր սեփական «եսը», ունենալ իր ուրույն գիծը, ղացավ պահպանել իր սեփական «եսը», ունենալ իր ուրույն գիծը, առանձնահատուկ մոտեցումները, որոնց բոլորի հիմքում ընկած են գիտականությունն ու պատմականությունը, անաչառությունն ու ճշմարտությունը:

Հանդեսը կարողացավ զարգացնել հայ պատմագիտության լավագույն ավանդույթները: Նրա էջերում առաջինն են բարձրացվել վիճահարույց բազում հարցեր, իրենց լուծումն են ստացել շատ խնդիրներ: Ինչ-որ չափով հանդեսը ուղեցույց է դարձել նաև պատմագիտական առանձին թեմաների հետազոտման համար:

Չափազանց դժվարին է մի ակնարկում գնահատել այն հսկայական, ծավալուն աշխատանքը, որ կատարել է հանդեսը 30 տարիների կան, ծավալուն աշխատանքը, որ կատարել է հանդեսը 30 տարիների ընթացքում հայ պատմագիտության զարգացման բնագավառում:

ապացուցվում, որ նրանք անհիշելի ժամանակներից ի վեր եղել են Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները: «Արամ երկիրը» հոգվածում (Ժէ, 1997, էջ 69-80) Մովսիսյանը մանրակրկիտ տեղագրական քննության ենթարկելով Շուսերի և Աքադի արքա Նարամ-Սինի (մ.թ.ա. ԻԳ դ.) ղեպի հյուսիս ձեռնարկած արշավանքի երթուղին՝ զայիս է այն եզրակացություն, որ աքադական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Արամ կոչվող երկիրը պետք է տեղագրել Հայկական լեռնաշխարհում: Ուսումնասիրողը խիստ հավանական է համարում այն, որ Արմենիա անվան հիմքը, նախաձևը «Արամ»-ն է:

Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հիմնահարցի առնչու-
թյամբ որոշ գիտնականներ անդրադարձել են նաև հայ-սումերական
հարաբերությունների խնդրին (Խաչիկ Սամուելյան, Գևորգ Զահուկ-
յան, Գ. Կ. Կյուլպենկյան, Մարտիրոս Գալուքչյան, Ռաֆայել Իշխան-
յան և այլք)։ Հայտնի է, որ սումերների լեզուն և մշակույթի որոշ գծեր
նկատելի հետք են թողել հայերենի վրա։ Ելնելով այս իրողությունից՝
գիտնականները եզրակացրել են, թե սումերները ինչ-որ ժամանակ
բնակվել են Հայկական լեռնաշխարհում և իրենց լեզուն ու կրոնը
պարտադրել բնիկ ժողովրդին՝ հայերին։ Ահա այս բարդ հարցի քննու-
թյանն է նվիրված հանդեսի առաջին խմբագիր Երվանդ Քասունու
«Սումերներու և հայ-սումերական հարաբերություններու հարցի մա-
սին» խիստ շահեկան հոդվածը (Ը, 1980, էջ 209-232)։ Քննելով տվյալ
հարցի վերաբերյալ գոյություն ունեցող բոլոր հայտնի փաստերը,
պատմաբանը եկել է այն եզրակացություն, որ սումերների Հայկական
լեռնաշխարհում լինելու վարկածը գիտականորեն չի հիմնավորվում։
Հայոց լեզվի և հայերի հին կրոնական հավատալիքների մեջ սումերա-
կան ազդեցությունը Քասունին բացատրում է հուրիական ցեղերի
խաղաղած միջնորդ դերով։

Անսքող հետաքրքրությամբ է ընթերցվում Սերգեյ Ումառյանի «Արգոնավորդները և Հայաստանը» նյութը (Ժ, 1982-84, էջ 95-110)։ Հայտնի է, որ Հայերի եկվոր ժողովուրդ լինելու տեսակետի կողմնակիցները հենվում են նաև հին հունական Հայտնի առասպելի այն վկայությամբ, որ արգոնավորդներից մեկի՝ Արմենոս Թեսալացու անունից են ծագել Արմենիա և Արմեն անվանումները։ Հերքելով այս տեսակետը՝ հոգվածագիրը համերաշխվում է հետազոտողների այն

խմբի հետ, որոնց համաձայն արգոնափորդների առասպելի ստեղծու-
մից (մ.թ.ա. ԺԱ դար) գեոևս շատ ավելի վաղ՝ Գ հազարամյակում,
Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները հարևան ժողովուրդների կողմից
արդեն անվանվել են «արման» կամ «արմեն» անուններով: Անդդա-
դառնալով «Հայ» և «արմեն» ցեղանունների բացատրությամբ, հեղի-
նակը գտնում է, որ երկու անվանումներն էլ աղբյուր ունեն մետաղամ-
շակությամբ հետ և առարկայականորեն ունեցել են «պղնձագործ»
իմաստը: Մ.թ.ա. Ե հազարամյակում հնդեվրոպական մայր ժողովրդից
անջատված Հայկական ցեղախմբերը եղել են առաջին պղնձագործնե-
րից: Մետաղագործ այդ ժողովրդին հարավից սեմական ցեղերն անվա-
նել են արման, հյուսիսից իբերական ցեղերը՝ սոմեխի, արևելքից իրա-
նական ցեղերը՝ արմանիկ, արևմուտքից հունական ցեղերը՝ արմեն,
իսկ փոքրասիական ցեղերը՝ Հայ: Հայ-արմենները եղել են Հայկական
լեռնաշխարհի տեղաբնիկ հնդեվրոպական ժողովուրդներից մեկը:
Նրա բոլոր անվանումները (Հայ, արմեն և այլն) արտահայտում են
նույն՝ «պղնձագործ» բովանդակությունը:

Հայկական հնագույն տոհմերից մեկի՝ Երվանդունիների ծագման նրանց տիրույթների տեղագրության հույժ հետաքրքրական հարցին անդրադարձել Սարո Սարոյանն իր «Երվանդունիների և Բագրատունիների ծագման հարցի շուրջը» հոդվածում (ԺԹ, 1999, էջ 71-90)։ Հեղինակը մերժում է պատմագիտության մեջ արտահայտված այն տեսակետները, թե իբր Երվանդունիներն ունեցել են իրանական կամ բակտրիական ծագում, և գոյություն ունեցող սկզբնաղբյուրների քննակտրիական ծագում, և գոյություն ունեցող սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծության հիման վրա ցույց տալիս, որ Հայկական այս հինավուրց տոհմը բնակվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ Զարասպ լեռան շրջանում՝ Բագաստանում, որը մ.թ.ա. թ-Ջ դարերում ամբողջությամբ մաս է կազմել Ուրարտուին։ Հեղինակի համոզմամբ, ազգակից երկու տոհմերը՝ Երվանդունիներն ու Բագրատունիները, արդեն ուրարտական տիրապետության վերջին շրջանում հաստատվել էին Հայոց միջնաշխարհում։ Այդ կապակցությամբ Սարոյանը ոչ միայն մատնանշում է երկու տոհմերի դեպի Հայոց միջնաշխարհ տարածվելու երթուղին, այլև կտրականապես ու համոզիչ մերժում Բագրատունիների հրեական ծագման մասին գոյություն ունեցող վարկածները։

Հայ ժողովրդի պատմություն հաջորդ՝ Արտաշեսյան պատմաշրջանի վերաբերյալ միակ հոգվածի հեղինակը դրամագետ Պերճ Սապալադյանն է։ Ուսումնասիրողը՝ «Լուկուլլոսի գինվորներուն թիվը Տիգրանակերտի ճակատամարտին (ըստ դրամագիտական տվյալներու)» հոգվածում (Դ, 1973, էջ 97-102), անդրադարձել է մ.թ.ա. 69-ին դեպի Հայաստան ձեռնարկած հռոմեական զորավար Լուկուլլոսի բանակի արշավանքի առանձին մանրամասներին։ Հոգվածագիրը հերքել է Հռոմի համակիր աղբյուրների (Պուտարքոս, Ապպիանոս և այլք) այն խիստ չափազանցված պնդումը, որի համաձայն հռոմեական 15 հազարանոց բանակը ջախջախել է իրենից քսան անգամ գերազանցող հայկական 300 հազարանոց զորքին։ Հիմք ընդունելով դրամագիտական տվյալները՝ ռազմատուգանքը, որ վճարել է Տիգրան Բ Մեծը (մ.թ.ա. 95-55) հռոմեացիներին, Սապալադյանը հատորեն ցույց է տալիս, որ Լուկուլլոսի գինվորների թիվը գրեթե համազոր է եղել հայկական 80 հազարանոց բանակին ու կազմել է ճիշտ 63.892 հոգի։

Հայ ժողովրդի միջին դարերի պատմության հարցերին հանդեսն անդրադարձել է ավելի լայնորեն: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս պատմաշրջանին վերաբերող հոգվածները նվիրված են պատմագիտութ-
յան մեջ սակավ ուշադրության արժանացած կամ խիստ վիճարանու-
թյունների տեղիք տված հարցերին: Հետաքրքրությամբ է ընթերցվում
հանդեսի մնայուն աշխատակիցներից Վրեժ Ներսեսյանի՝ «Տրդատ
արքա հանդիպում ունեցա՞վ Մեծն Կոստանդիանոս կայսրի հետ»
(ԺԹ, 1999, էջ 65-70) անգլերեն հետազոտությունը: Ուսումնասիրող-
ներից շատերը կասկածանքով են վերաբերվել Հայ միջնադարյան
պատմագիր Ագաթանգեղոսի այն հիշատակությանը, որ հայոց Տրդատ
Գ Մեծ արքան հանդիպում է ունեցել Հռոմի Կոստանդիանոս Ա կայս-
րի հետ: Մանրակրկիտ պրպտումների շնորհիվ հեղինակը կարողացել
է հստակեցնել այդ խճճված հարցը և հնարավոր է համարել, որ նման
հանդիպում կարող էր տեղի ունենալ 324-ի նոյեմբերի - 325-ի սկզբ-
ների ընթացքում՝ Կոստանդնուպոլսում կամ Նիկոմեդիայում: Այդպի-
սի մի հանդիպման արդյունքում երկու երկրների միջև հավանաբար
կնքվել է ռազմա-քաղաքական դաշինք:

Ընթերցող հասարակայնությունը հատկապես մեծ հետաքրքրու-
թյուն դրսևորեց հանդեսում տպագրված խորհրդահայ նշանավոր

պատմաբաններից մեկի՝ Մորուս Հասրաթյանի «Պատմական իրանը և Հայաստանը» առավելապես տեսական հենք ունեցող ուսումնասիրությունն է, 1979, էջ 9-33)։ 1965-ին Հասրաթյանը Բեյրութի Հայկազյան կոլեջի հրավերով գտնվում էր Լիբանանում։ Այստեղ նա ծավալեց գիտական ու մանկավարժական բուն գործունեություն, կարևոր դեր խաղաց հայագետ կադրերի պատրաստման գործում։ «Ջանասեր», «Հառաջ», «Պատանեկան խոսակ», «Ափյուռք» և այլ պարբերականներում տպագրվեցին նրա մի շարք հոգվածները։ 1975-ին պրոֆ. Վարազդատ Հարությունյանի հեղինակակցությամբ Բեյրութում լույս տեսավ Հասրաթյանի «Հայաստանի հուշարձանները» ծավալուն գիրքը, իսկ 1979-ին վերը նշված ուսումնասիրությունը։ Հեղինակն այստեղ պատմաքննական վերլուծության է ենթարկել հայ-իրանական կապերն ու հարաբերությունները՝ սկսած Աքեմենյան ժամանակաշրջանից մինչև ԺԹ դ․ սկզբները։ Համեմատության մեջ դնելով այլ (մարական, հռոմեական, բյուզանդական, արաբական, սելջուկյան, մոնղոլական, թուրքմենական, թուրքական) և իրանական տիրապետությունների թողած հետևանքները միմյանց հետ, հեղինակը գրում է. «Պատմության ընթացքում հայ ժողովրդի համար բոլոր տիրապետությունների ոչ միայն ամենից տանելին, ամենից շատ ազդեցություն թողածը, այլև իր նշանակությամբ, ըստ իս, զարմանալի կերպով նույնիսկ ընդունելի, որպես պատմական անհրաժեշտություն, դա պարսկա-իրանական տիրապետությունն է» (էջ 12)։ Պատմաբանը դա պարսկա-իրանական տիրապետությունն է, թե իբրև Պարսկաստանը եղել անարդար է համարում այն տեսակետը, թե իբրև Պարսկաստանը եղել է հայ ժողովրդի, հայ երկրի նախ թիվ մեկ, ապա թիվ երկու թշնամին։ «Այդ մի անարդար գնահատական է,- գրում է նա,- որից պետք է իսպառ հրաժարվել, որովհետև այդ է պահանջում առարկայական գիտական պատմագրությունը և պատմական ճշմարտությունը» (էջ 12)։ Իրականում, ըստ հեղինակի, հայ ժողովրդի մեծագույն դժբախտությունը, ըստ հեղինակի, հայ ժողովրդի մեծագույն դժբախտությունը, ըստ հեղինակի, հայ ժողովրդի մեծագույն դժբախտությունը, ըստ հեղինակի, հայ ժողովրդի մեծագույն դժբախտությունը, ըստ հեղինակի, հայ ժողովրդի մեծագույն դժբախտությունը... (repeated phrase omitted for brevity as it appears to be a scanning artifact or repetition in the original). ...նրանք, թուրքմեններ, թուրքեր, քրդեր) թափանցումն էր Հայաստան ոչ միայն որպես նվաճող, այլև որպես հաստատուն բնակիչ ու հետզհետե նստակյաց գերիշխող տարր։ Չնայած իր վիճելի, երբեմն էլ անընտես նստակյաց գերիշխող տարր։ Չնայած իր վիճելի, երբեմն էլ անընտես գույնի տեսակետներին, սույն աշխատությունը կարելի է դասել հանդեսում տպագրված լավագույն հոգվածների շարքին։

րությունները՝ հեղինակը դրանք ամփոփեց «Կիլիկիո հայկական իշխանապետությունը Մերձավոր Արևելքի քաղաքական հոյուվույթին մեջ (1080-1137)» մենագրությունում (Բեյրութ, 1974), որը Կիլիկիայի հայոց պատմությանը նվիրված լավագույն ուսումնասիրություններից մեկն է։ Նշված բնագավառին վերաբերող հեղինակի վերջին ընդարձակ հոդվածով՝ «Ռուբեն Գ (1175-1187) և իր կտակը» (Ժ, 1982-1984, էջ 111-162) ավարտվում է մինչ-թագավորական շրջանի Կիլիկիայի հայոց իշխանապետության պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների այս շարքը։ Ակնկալվում էր, որ հեղինակը ձեռնամուխ էր լինելու նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության շրջանի պատմության ուսումնասիրությանը, սակայն, ցավոք, նա այլևս դադարեցրեց աշխատակցությունը հանդեսին։

Կիրիկիայի Հայկական թագավորության նշանավոր դեմքերից մեկին՝ Զապել Ռուբինյանին է նվիրված Ագապի Նասրայանի «Կիրիկիո Զապել թագուհին և իր ժամանակը» անգլերեն ուշագրավ հոդվածը (ԺԴ, 1994, էջ 41-51): Այս ուսումնասիրության շնորհիվ մեր առջև հառնում են Հայ քաղաքական ծիրի եզակի կին գործիչներից մեկի՝ Զապել Ռուբինյանի (1215-1252) մշակութային, հասարակական ու պետական գործունեության քիչ հայտնի մանրամասները: Հեթոմյանների ժամանակաշրջանի Հայ-լատինական եկեղեցական հարաբերությունների և Սսի 1307-ի ժողովին է նվիրված Գագիկ Հարությունյանի «Քրիստոնեական եկեղեցիների համընդհանրության գաղափարը Սսի 1307-ի ժողովում» հոդվածը (նույն տեղում, էջ 147-167):

Կլիկիկայի Հայկական պետականութեան կործանումից հետո (1375) Հայ աղատադրական միտքը եւք էր փնտրում դուրս գալու ստեղծված ծանր վիճակից և վերականգնելու քաղաքական անկախութիւնը: Այդ ճիգերից քիչ Հայտնի դրվագներից մեկին է նվիրված Աղավնի Ութուջ-յանի «Հայկական պետականութեան վերականգնման փորձ ժե դարի կեսերին» հոդվածը (ԺԹ, 1999, էջ 107-122): Հայկական հիշատակա-րաններից քաղված վկայութիւնների վերլուծութեան միջոցով հեղի-նակը ներկայացնում է 1465-ի Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցում Սմբատ Արծրունի-Սեֆեդինյանին Հայոց թագաւոր օծելու հանգամանքները, այդ արարքի հիմնական դերակատարներին, արժեքավորում երևույ-թը:

Բազմաթիվ Ուլուբաբյանի հոգվածը վերաբերում է հայոց նվիրապետական և աթոռներից մեկի՝ Աղվանից կաթողիկոսության ստեղծման պարագաներին (է. 1979, էջ 35-36): Հեղինակը նշում է, որ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը հիմնադրվել է Զ դ. երկրորդ կեսին, սակայն ենթարկվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը, որի գահակալներն էին ձեռնադրում Աղվանքի հայրապետներին: Վրեժ Ներսեսյանը՝ հավատարիմ՝ ընթերցողին հաճելի անակնկալ պարգևելու իր սովորությանը, խիստ ուշադրավ անգլերեն հոգված է տպագրել հանդեսի 1992-ի համարում՝ «Պերնարտ ֆոն Պրեյտենպախի «Ուխտագնացություն ի Սուրբ Երկիր»-ն և անոր նշանակությունը հայկական տպագրության պատմության համար» (ԺԲ, 1992, էջ 41-59): Սույն ուսումնասիրությունը բաղկացած է երեք մասերից: Առաջինում տրվում է նասիրությունը բաղկացած է երեք մասերից: Առաջինում տրվում է Պրեյտենպախի գեպի Երուսաղեմ ուխտագնացության պատմությունը, որը նա ձեռնարկել էր 1483-1484-ին: Հոգվածի երկրորդ մասում հեղինակն անդրադառնում է բավարացի Յոհան Շիլթպերկերի «Գերեվարություն և ճամփորդություններ» գրքին, որի 13-րդ և 62-66-րդ գլուխներում խոսվում է հայերի և հայոց լեզվի մասին: Երրորդ մասում Ներսեսյանն ընթերցողին է ներկայացնում հայությանը և հայոց լեզվին անդրադարձող եվրոպական 12 հնատիպ գրքերի մի ցուցակ, որոնք բացակայում էին նախընթաց ցանկերում:

Հայոց միջնադարի պատմությունը վերաբերող՝ հանդեսում տպագրված վերջին հոգևածները պատկանում են Լևոն Վարդանի գրչին։ Դրանցից մեկը կրում է «Օսմանյան քանի մը հարկեր ըստ կա-
նոնագրութուններու» (է., 1979, էջ 57-83) խորագիրը։ Ի դեպ, այս
հոգևածը մաս է կազմում նորոգ Հանգուցյալ գրագետի «Հարկերը Օս-
մանյան և Պարսկական կայսրություններու մեջ. ԺԵ-ի դարեր» հինգ
հատորանոց բառարանին, որի միայն առաջին և երկրորդ հատորներն
են պատրաստ տպագրության (Ա.-ի տառերը)։ Սույն ուսումնասիրու-
թյան հետ սերտ աղերս ունեն նաև հեղինակի երկու այլ հետազոտու-
թյուններ ևս։ Դրանցից մեկը կրում է «Օսմանյան հարկային կանո-
նագրութունները և արևմտահայությունը» խորագիրը (Զ., 1977-1978,
էջ 105-158)։ Սա պատմա-աղբյուրագիտական բնույթի ուսումնասի-
րություն է, որտեղ աշխատասիրողը ընդարձակ և հմտավից ծանո-
թագրութուններով ներկայացնում է ԺԶ-ԺԷ դդ. օսմանյան մի շարք

կանոնադրությունների թարգմանությունները, որոնք աղերավում են Արևմտյան Հայաստանի, և մանավանդ արևմտահայության, տնտեսական առօրյային: Ներկայացվող վավերագրերը հերքում են թուրք պատմագրության մեջ արտահայտված այն պնդումը, թե իբր հայերը և մյուս նվաճված ժողովուրդները երջանիկ և բաղկացուցիչ տարրերն էին Օսմանյան բարեխնամ կայսրության, և ցույց տալիս այն զժնդակ կացությունը, որի մեջ ապրում էին հպատակ ժողովուրդները: Մյուսը (Ա., 1970, էջ 9-45), որն, ի դեպ, հանդեսի հիմնադիր թվի առաջին հոդվածն է, մեզ է ներկայացնում Օսմանյան կայսրության ամբողջ պատմության ընթացքում (մինչև 1918) խտրական այն քաղաքականությունը, որ վարվել է ընդհանրապես ոչ թուրք ժողովուրդների և մասնավորապես հայերի նկատմամբ:

Հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության հարցերը հանդեսի էջերում ավելի լայնորեն ու բազմակողմանիորեն են ներկայացված: Ինչպես և սպասելի էր, այստեղ առանձնակի ուշադրության են արժանացել Հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության երկու կարևորագույն հիմնահարցերը՝ Հայկական հարցն ու Հայկական Մեծ եղեռնը: Որպես կանոն, այս բնագավառների բոլոր հոդվածների գրված են արխիվային քիչ հայտնի կամ նոր շրջանառության մեջ դրված վավերագրերի հիման վրա և մեծ նշանակություն ունեն հարցի գիտական ու պատմական հետազա մշակման գործում: Այստեղ հանդեսի նախասիրած հեղինակներից են Զավեն Մսերլյանը, Լևոն Վարդանը և Արթյուր Պելլերյանը: Նրանցից առաջինը հանդեսում տպագրել է տասներկու, իսկ երկրորդն ու երրորդը՝ չորսական համապատասխան հոդվածներ: Հոդվածներով հանդես են եկել նաև Հայ և օտար ճանաչված այնպիսի պատմաբաններ, ինչպիսիք են ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանը, Սալեհ Զահրետտինը, Վահագն Տատրյանը, Քրիսթոֆըր Ուոքերը և ուրիշներ: Առանց տատանվելու կարելի է շեշտել, որ իր հրապարակումներով և տպագրած ուսումնասիրություններով հանդեսն անուբանալի հեղինակություն է ձեռք բերել Հայոց հարցի և ցեղասպանության հետազոտության բնագավառում, դարձել տվյալ խնդիրների հեղինակավոր ու ծանրակշիռ խոսնակներից մեկն արդի հայագիտության մեջ:

ժ.թ. դ. Երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունում հայությունը

կերային ու տնտեսական ծանր վիճակի, հայկական առաջին ջարդերի, համիդյան զուլումի քաղաքականության լուսաբանությունն են նվիրված Պեյկերյանի «Արևմտյան Հայաստանի ընկերային և տնտեսական վիճակը տասնիններորդ դարու կեսին» (ԺԳ, 1993, էջ 199-215) և «Համիտիև զորախումբերու կազմակերպության ծագումը (1890-1894)» (ԺԳ, 1994, էջ 81-98) հոդվածները: Առաջին հոդվածն ունի պատմա-աղբյուրագիտական բնույթ և ներկայացնում է էրզրումում Ծրանսիայի փոխ-հյուպատոսարանի պատասխանատու Լորան Լեոպոլդ Էյնոյի գեկուցագիրը, որ նա հղել էր իր կառավարությանը 1868-ի կեսերին: Այս վավերաթուղթը գալիս է ապացուցելու, թե որքան ծանր է եղել արևմտահայության տնտեսական, ընկերային և կրոնական կացությունը ԺԹ դ. կեսերին, հանգամանք, որ ամեն կերպ և ամեն գնով փորձում են սքողել թուրք հին ու նոր պատմաբանները: Երկրորդ հոդվածում խոսվում է մեր պատմագիտության մեջ քիչ ուշադրության արժանացած այնպիսի մի կարևոր կազմակերպության մասին, ինչպիսին են համիդիև զորամիավորումները: Հեղինակն այստեղ ներկայացնում է այդ զորախմբերի ստեղծման պարագաները, նպատակները, գնահատում խաղացած դերն ու նշանակությունը դարի վերջերի հայկական ջարդերի կազմակերպման գործում: Նույն հեղինակն ընդարձակ գրախոսական է տպագրել նվիրված Հայկական հարցի ոլորտում Պոլոս Նուպար փաշայի անխոնջ գործունեությունը (ԺԸ, 1998, էջ 394-401):

1915-ի մայիսի 22-ին Եռյակ Համաձայնությունների երկրները հատուկ Հայտարարություն հղեցին Օսմանյան կայսրության կառավարողներին, որ պատերազմի ավարտից հետո նրանք պետք է անձնապես պատասխանատու նկատվեն հայերի հանդեպ կիրառված կոտորածների համար: Ահա այս Հայտարարության և դրան նախորդող դաշնակից երկրների ղեկավարներին ուղղված Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի հեռագրի քննությունն է նվիրված Մարբլյանի «Գևորգ Գևորգ Ե-ի հեռագրի քննությունն է նվիրված Մարբլյանի «Հայկական հարցը 1997-ին Երևանում լույս տեսավ Ավետիսյանի «Հայկական հարցը 1918 թվականին» շահեկան մենագրությունը: Այս աշխատության եր-

րորդ գլխի՝ Տրապիզոնի բանակցությունների վերաբերյալ հատվածը նա նախապես հրատարակել է հանդեսում «Հայկական հարցը Տրապիզոնի կոնֆերանսի ժամանակաշրջանում» (Փետրվար 10/23 - Ապրիլ 9/22, 1918)» (ԺԵ, 1995, էջ 183-234) խորագրի ներքո: Այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Բրեստ-Լիտովսկից հետո ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած քաղաքական կյանքի նոր դրսևորումները, Տրապիզոնի բանակցությունների առաջին փուլը, դրանց ընդհատումը, բացահայտում է թուրքական զավթողական նկրտումները, Հայկական հարցի աննպաստ ընթացքի պատճառները:

Արտաշես Տեր-Խաչատուրյանն իր հոդվածում «Հայկական երկու պատվիրակությունները (1918-1919)» (Ա, 1970, էջ 46-60) վերլուծել է Ազգային և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունների գործունեությունը Սևրին նախորդած ժամանակաշրջանում: Պեյրեյանն անդրադառնում է 1921-ի Լոնդոնի և Մոսկվայի խորհրդաժողովներում Հայկական հարցի հղումվածին (Ե, 1974, էջ 9-37): Երկու հոդվածներն էլ հարուստ են փաստական նյութով և աչքի են ընկնում վերլուծությունների ինքնատիպությամբ, տեսակետների թարմությամբ:

Հանդեսն առաջիններից մեկն էր, որ անդրադարձավ արդի թուրք պատմաբան Թաներ Աքչամի «Թուրք ազգային ինքնությունը և Հայկական հարցը» գրքին (Ստամբուլ, 1992)՝ թարգմանաբար տպագրելով մի ամբողջ հատված (ԺԵ, 1995, էջ 87-107): Ի դեպ, հանդեսի նույն համարում տպագրվել է նաև Արա Սանճյանի գրախոսականը՝ սույն գրքի և ընդհանրապես թուրքական պատմագրության վերատեսական հոսանքի վերաբերյալ (էջ 375-400):

Հանդեսում առավել քննարկված նյութերից է Հայկական ցեղասպանության հարցը: Հանդեսի համարյա բոլոր համարներում հոդվածներ կան այդ խնդրի վերաբերյալ, իսկ 1995-ի համարն ամբողջությամբ (602 էջ) նվիրված է ցեղասպանությանը կամ նրան աղերսվող թեմաներին: Այս բնագավառում հատկապես նկատելի է Լևոն Վարդանի ներկայությունը, որ տասնվեց հոդվածներ է տպագրել տվյալ նյութի շուրջ: Լևոն Վարդանն առաջինն է, որ տվեց Հայկական Մեծ եղեռնի հստակ ժամանակագրությունը: Նա հատուկ հոդված է տպագրել այդ խնդրի վերաբերյալ՝ «Ժամանակագրություն Հայկական

Տասնհինգի» (Գ, 1972, էջ 259-282), որը մեկ հատվածն է հեղինակի ավելի ուշ լույս ընծայած նույնանուն ընդարձակ ուսումնասիրության (Բեյրութ, 1975): Այս հոդվածում Լևոն Վարդանը ներկայացնում է միայն 1915-ի հունվարի 2-ից մինչև նույն թվականի ապրիլի 30-ը ընկած դեպքերի ժամանակագրությունը, երբ գործադրվեց երիտթուրքերի կողմից վաղորոք ծրագրված հայերի ցեղասպանության առաջին փուլը: Մյուս հոդվածում «Հայկական Տասնհինգը և թուրք-գերմանական դաշնագիրը» (Բ, 1971, էջ 45-80) հեղինակը առանձին քննությունն է դարձրել 1914-ի օգոստոսի 2-ի թուրք-գերմանական դաշնագիրը, որը նրա կարծիքով կարևորագույն բարոյական և քաղաքական նշանակություն է ունեցել թուրքերի համար Հայկական Տասնհինգի իրադրության ժամանակ: Հեղինակը ներկայացնում է նաև դաշնագրի հայերեն թարգմանությունը ու կատարում դրա բոլոր 8 հոդանագրի հայերեն թարգմանությունը ու կատարում Լևոն Վարդանը վաճառների հմտալից քննությունը: Մյուս հոդվածում Լևոն Վարդանը անդրադառնում է Հայկական ցեղասպանության պատասխանատուների խնդրին (Դ, 1973, էջ 67-80): Հեղինակն իրավացիորեն նշում է, որ ոչ առանձին երիտթուրք անհատները և ոչ մասնավոր որևէ կազմակերպություն կամ կուսակցություն ի վիճակի չէին գործադրելու Հայկական Տասնհինգը: Դա հնարավոր եղավ միայն շնորհիվ թուրքահայկական իշխանությունների, բանակի, թուրք և քուրդ ժողովուրդների միասնական ջանքերի, որոնց խրախուսում էին Գերմանիայի և Ավստրիա-Հունգարիան: Սրանք բոլորն էլ, առանց բացառության, պատասխանատուներն են Հայկական Մեծ եղեռնի: «Հայկական Տասնհինգը թուրքական մատենագիտության մեջ» հոդվածը (ԺԵ, 1995, էջ 301-374) Լևոն Վարդանի լավագույն ուսումնասիրություններից մեկն է՝ «Հայկական Տասնհինգը թուրք մատենագիտության և ներքին մեկի» (Բեյրութ, 1998) գրքի առանձին մեկ հատվածն ամփոփելով մեջ և մեջ» (Բեյրութ, 1998) գրքի առանձին մեկ հատվածն է: Այս ուսումնասիրությունը և նախընթաց հոդվածը եղակի են հայ պատմագիտության մեջ: Հայ ընթերցողն ու գիտական հասարակապետությանը, որ կատարվել և կատարվում են թուրքական պատմագրության մեջ՝ Հայկական ցեղասպանության հիմնահարցերի յուրօրինակ «ուսումնասիրության» ուղղությամբ:

Հայկական ցեղասպանության առանձին մեկ գրվագին են նվիրված

Արա Սարաֆյանի «Մարտինի ջարդերը» (ԺԸ, 1998, էջ 261-292) անգլերեն վավերագրական ուսումնասիրությունը և Պեյլերյանի «Դոմինիկյան միսիոնարի մը անտիպ մեկ վկայությունը Մարտինի 1915-ի կոտորածներուն մասին» հոդվածը (ԺԷ, 1997, էջ 81-106): Դոմինիկյան միաբանության Մոսուլյի կենտրոնի մեծավոր Հայր Պերրեն թուրքական իշխանությունների կողմից 1915-ի ապրիլ ամսից մինչև 1916-ի վերջերն արգելափակված է եղել Մարտինում: Այգալիսի արտակարգ պալագաների բերումով է, որ նա դարձավ Ի դ. առաջին ցեղասպանության վկան: Հայր Պերրեն մանրամասն գեկուցագիր է կազմել այն անցուդարձերի վերաբերյալ, որոնց ականատեսն էր նա դարձել ականա՝ նրա վկայությունները հաստատում և ամբողջականացնում են ցեղասպանության մասին նախապես լույս տեսած գերմանական, ամերիկյան, ֆրանսիական, անգլիական ու ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերի ժողովածուներում գտնվող տեղեկությունները:

Հայկական ցեղասպանությունն պատմության լավագույն ուսումնասիրողներից մեկի՝ անգլիացի պատմաբան Քրիսթոֆեր Ուոքերի անգլերեն հոդվածում՝ «Բրիտանիա և Հայկական ցեղասպանությունը. մտորումներ 1995-ին» (ԺԷ, 1997, էջ 107-116), ներկայացվում է պաշտոնական Լոնդոնի որդեգրած քաղաքականությունը Հայկական հարցի նկատմամբ, որը, հեղինակի կարծիքով, միշտ էլ մնաց ոչ թե քաղաքականության խնդիր, այլ մանավանդ՝ քարոզչություն: Հակառակ պաշտոնական Լոնդոնի, գտնվեցին լորդ Բրայսի ու Արնոլդ թոյնբիի նման ազատականներ, որոնք կարողացան թիկունք կանգնել հայությանը ու Հայկական հարցին: Նույն հեղինակի գրչին է պատկանում «Հայկական ցեղասպանության շուրջ գրելու մասին» անգլերեն տեսական հոդվածը (ԺԵ, 1995, էջ 483-496): Սա վերին աստիճանի մի ուշագրավ աշխատանք է, որտեղ հեղինակը խորհուրդ է տալիս ուսումնասիրողներին՝ մեծավ զգուշությամբ մոտենալ փաստաթղթերի, և հատկապես թուրքական փաստաթղթերի, հաղորդած տվյալներին: Թուրքական պետական շրջանակների հրահանգներով տասնամյակներ շարունակ ոչնչացվել են թուրքական արխիվային այն փաստաթղթերը, որոնք անմիջականորեն վերաբերում էին Հայկական ցեղասպանությանը: Չնայած այդ հանգամանքին, այսօր էլ շրջանառության մեջ կան ոչ քիչ թվով թուրքական վավերագրեր, որոնք պետք է ընթերցել

տողընդմեջ, ուր միշտ թաքնված են մնում որոշ ճշմարտություններ: Նույնքան կարևոր են նաև ամերիկյան, ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական, ավստրիական, չեզոք պետությունների և կրոնական կազմակերպությունների արխիվային նյութերը: Առանձնահատուկ ուշադրութուն պետք է դարձնել նաև Հայկական սկզբնաղբյուրների նկատմամբ:

«Հայկական ցեղասպանությունը պատմական դիտանկյունեն. ընկերաբանական վերլուծություն մը» (նույն տեղում, էջ 109-120) անգլերեն հոդվածում, որի հեղինակն է Պերճ Պերպերօղլուն, քննության է նախարկված Օսմանյան կայսրության ընկերային, տնտեսական, կրթական և մշակութային կացությունը ցեղասպանության նախօրյակին։ Ուսումնասիրության միջոցով հեղինակը եկել է այն եզրակացության, որ երիտթուրքերը զարգացնելով համիդյան ցեղապաշտական ծրագիրը փորձում էին ստեղծել ցեղայնորեն և կրոնական տեսանկյունից բռն լուրջական կայսրություն և այս ծրագրի իրականացման հաջողությամբ, որ նրանք կազմակերպել են Հայերի ցեղասպանությունը։ Ցեղասպանության միջոցով, եզրակացում է հեղինակը, երիտթուրքերը ջանում էին փրկել գեպի անկում ընթացող Օսմանյան կայսրությունը, թե՛ ռազմական տեսակետից և թե՛ տնտեսապես։ Հանդեսի նույն համարում է տպագրվել նաև Վահագն Տատրյանի «Կուսակցության և պետության դերերուն նույնացումը հայկական ցեղասպանության մեջ» անգլերեն հոդվածը (էջ 49-56)։ Այստեղ հեղինակը վերլուծության ենթարկելով երիտթուրքական կուսակցության ծրագրային և հայկական ցեղասպանության վերաբերյալ շրջանափատաթղթերը և հայկական ցեղասպանության վերաբերյալ շրջանափակության մեջ գտնվող հայտնի վավերագրերը, գալիս է այն եզրակացության, որ 1915-1916-ին իթթիհատական կուսակցությունը նույնացում էր Օսմանյան կայսրության պետական մարմինների հետ, որոնք միասնաբար, որպես մի ամբողջություն, կարողացան իրականացնել Հայերի ցեղասպանությունը։ Հայերի ցեղասպանությունը որքան կուսակցական մի ծրագիր էր, այնքան էլ պետական քաղաքականություն։

Ժամանակակից արաբ պատմաբան Սալեհ Ջահրետտինի (Լիբանան) հոդվածը՝ «Հայերի բնաջնջումը 1915-ին. պատճառներ ու հետևանքներ» (նույն տեղում, էջ 121-134), իրենից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում։ Հեղինակը հայտնի է Հայկական հարցին

դարձրել Հայկական ցեղասպանության ճանաչման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների բովանդակությունը և վեր հանել այդ բնագավառում կատարվող ջանքերը: 1973-ի հունիսի 24-ին ՄԱԿ-ի Մարդկային իրավանց հանձնաժողովի Խտրականության կանխարգելումի և փոքրամասնությունների պաշտպանության ենթահանձնախումբը մի տեղեկագիր ներկայացրեց Տնտեսական և բնկերային խորհրդին, որի 30-րդ պարբերությունը հատկացված էր Հայկական ցեղասպանությանը: Մարլբյանը հատուկ հոգվածով «ՄԱԿ-ի 30-րդ պարբերության ծննդոցը» (ԺԱ, 1991, էջ 10-27), անդրադառնում է 30-րդ պարբերության պատմությանը և վեր հանում հայերի, մասնավորապես իր անձնական ջանքերն այդ պարբերության ստեղծման գործում:

Սրանով ավարտում ենք հանդեսի էջերում ներկայացված հայոց քաղաքական պատմությունը նվիրված պատմագիտական ուսումնասիրությունների համառոտ բնութագիրը: Ինչպես ակներև է, կատարվել է հսկայածավալ աշխատանք, որն ըստ ամենայնի, հարստացրել է հայ պատմագիտությունը նորանոր ձեռքբերումներով: Թեև նշելի է նաև, որ հանդեսը զարմանալիորեն չըջանցել է Հայոց պատմության շատ հիմնահարցեր, անգամ՝ ամբողջ պատմաչրջաններ: Խորհրդային Հայաստանի, արդի հայ ազատագրական շարժումների, այդ թվում՝ Արցախյան շարժման, և այլ հարցերի բացակայությունն առնվազն տարակուսանքի տեղիք է տալիս և չի կարող ունենալ իր արդարացումը:

* * *

Հայոց քաղաքական պատմությանը նվիրված ուսումնասիրութ-
յունները կողքին հանդեսը, բնականաբար, լայնորեն անդրադարձել
է նաև պատմագիտության օժանդակ առարկաներին, ինչպես օրինակ՝
հայոց պատմության աղբյուրագիտությանն ու պատմագրությանը,
պատմական աշխարհագրությանն ու տեղագրությանը, դրամագիտու-
թյանը, մամուլի պատմությանն ու գաղթավայրերի խնդիրներին: Ան-
շուշտ, հարցը միայն քանակին չի վերաբերում: Որպես կարգ այս բնա-
գավառներին նվիրված հոգվածները գիտական նորույթ են: Շատ

Նյութեր հանդեսի միջոցով են դրվել շրջանառության մեջ, չափերն էլ առաջին անգամ են ենթարկվել գիտական մշակման:

[illegible]

Հայ դասական մատենագիրների գործունեությունն ու գիտական վաստակի բնութագրմանն են նվիրված Վրեժ Ներսեյանի «Մովսես Խորենացի և Ղազար Փարպեցի» (ԺԸ, 1998, էջ 195-206), Հ. Լևոն Զե-

քիչանի «Մովսես Խորենացիի աշխարհայացքը և պատմությունը» (ԺԱ, 1991, էջ 253-280), Վրեժ Վարդանյանի «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» կարծեցյալ չորրորդ գրքի վերաբերյալ մի վարկածի շուրջը» (ԺԸ, 1998, էջ 379-393), Մինաս Գոճայանի «Հովնան Մայրապոմեցի՝ միջնադարու մեծ ճառագիրը» (Ե, 1974, էջ 213-224) և այլ հոդվածներ։ Փափստոս Բուզանդի «Պատմության» հրատարակություններն ու ձեռագրերը մանրամասն ներկայացված են Գեորգ Տեր-Վարդանյանի հոդվածում (ԺԹ, 1999, էջ 9-63), իսկ Պետրոս Հովհաննիսյանը քննարկման առարկա է դարձրել Մովսես Խորենացու բրեններյան լատիներեն կարծեցյալ թարգմանության հարցը և ցրել Հայագիտության մեջ այդ կապակցությամբ գոյություն ունեցող շփոթը (ԺԹ, 1999, էջ 123-140)։ Հանդեսի նույն համարում լույս է տեսել Ռաֆայել Մամեդյանի հոդվածը՝ «Մովսես Խորենացու վկայությունները Մամիկոնյան-Խաղրակյան տոհմի ծագման մասին» (էջ 91-105), որը ուշադրություն է հրավիրում Հայ ազնվական տոհմերից մեկին՝ Մամիկոնյաններին ծագման խնդրին։ Երախտաշատ պատմաբան Լևոն Խաչիկյանի «Հայ միջնադարյան «Վանից պատմութեանց» գնահատման հարցի շուրջ» հոդվածում (Ժ, 1982-1984, էջ 9-19) քննական վերլուծության է ենթարկվել Ժ դարի սկզբներին շարադրված մի ուշագրավ սկզբնաղբյուր՝ «Հոգեաց վանքի պատմութիւն»-ը։ Հեղինակը որոշել է գրվածքի պատմական արժեքը և ցույց տվել նրա նշանակությունը Ժ դարի Հայաստանի քաղաքական, կրոնական ու մշակութային պատմության ուղեծրում։ Նոր Զուղայի Սրբ. Ամենափրկիչ վանքի արխիվում պահվող աղբյուրագիտական նյութերի թուղթիկ նկարագրությանն է նվիրված Լևոն Մինասյանի «Սրբ. Ամենափրկիչ վանքի արխիվը և էմին Հովսեփ Էմինի երկու նամակները» հոդվածը (Ժ, 1982-1984, էջ 281-286)։ Հեղինակը, որ 1972-1980-ի ընթացքում գիտական դասավորման է ենթարկել նշված արխիվի նյութերը, հավաստում է դրա գիտական հսկայական նշանակությունը Հայոց պատմության ուսումնասիրության գործում։

Աղբյուրագլխուլթյան սերտորեն ազերավում են փաստաթղթերի և պատմագիտական նյութերի հրապարակումները, որոնցով այնքան հարուստ են հանդեսի համարները: Պետք է շեշտել, որ հրապարակվող նյութերը մեծամասամբ գիտական նորույթ են և հանդեսի միջոցով է,

[illegible]

1915-ի Հայկական կոտորածների վերաբերյալ եղակի ու արժեքավոր վավերագրեր են պարունակվում Լևոն Վարդանի հրապարակած «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր» (ԺԵ, 1995, էջ 497-564) ու «Սպանդանոց նահանգը» (ԺԳ, 1993, էջ 346-359), Արա Սարաֆյանի «Մարտինի ջարդերը» (ԺԸ, 1998, էջ 261-292) և Անահիտ Տեր-Մինասյանի «Մուշը 1915-ին՝ ըստ Ալմա Յոհանսոնի» (ԺԵ, 1995, էջ 57-85) հրապարակումներում: Զորավար Արամ Գարամանուկյանի «Հայկական լեզեհները պատմական, իրավական և քաղաքական հարցերու լույսին տակ և վավերագրեր» հոդվածը (Ե, 1974, էջ 39-90) ուղեկցվում է Յրանսիայի արտաքին գործոց նախարարության արխիվներից քաղված բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրերով, որոնք վերաբերում են 1915-1918-ի իրադարձություններին: 1918-1920-ի վավերագրերի բացակայությունը հոդվածագիրը բացատրում է Բ աշխարհամարտի տարիներին այդ փաստաթղթերի կորստով:

Բրիտանական զբաղարանի արխիվից հայտնաբերված երկու կարևոր անտիպ փաստաթուղթ է հրապարակել Վրեժ Ներսեսյանը (ԺԳ, 1993, էջ 217-225): Փաստաթղթերից առաջինը տեղեկագիր է, որը 1920-ի դեկտեմբերին պատրաստել էր Թիֆլիսում Խտալիայի ներկայացուցիչ Լուիջի Վիլլարին՝ ուղղված Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործոց նախարարությանը, երկրորդը՝ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի 24 դեկտեմբերի 1920 թվակիր նամակն է ուղղված լորդ Ռ. Սեսիլին: Վավերագրերն արժեքավոր տեղեկություններ են հայտնում 1920-ի աշնանը քննալականների Հայաստան կատարած արշավանքի ու Հայաստանի խորհրդայնացման մասին: Արծվի Բախչինյանի հրապարակումը ընթերցողներին է ներկայացնում շվեդ հասարակական գործիչ, աստվածաբան, Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Նաթանայել Բեսքովի վեց նամակները՝ վերցված Ուփսալայի համալսարանի արխիվային բաժնից (ԺԹ, 1999, էջ 393-405): Բեսքովի անունը անիրավացիորեն մոռացվել է Հայոց մոտ, մինչդեռ նա հսկայական շնորհակալ աշխատանք է կատարել Նոբելից փրկված որբերի և այրիների համախմբման, նրանց համար կյանքի ու աշխատանքի պայմաններ ապահովելու կազմակերպման գործում:

Ի տարբերություն հայկական ավանդական կուսակցությունների,

ընթերցող հասարակայնությանը, պատմությանը ավելի քիչ են հայտնի Հայ ժողովրդական կուսակցության ծրագրերն ու կանոնադրությունը: Այս բացը լրացնելու նպատակ է հետապնդում Արա Սանճյանի «Հայ ժողովրդային կուսակցության ծրագրային փաստաթուղթերը» հրապարակումը (ԺԲ, 1992, էջ 309-338): Այստեղ ներկայացված են սույն կուսակցության 1917 և 1919 թվականների ծրագրերն ու կանոնադրությունները:

Բ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Հայկական հար-
ցի արձարժման, Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական հողե-
րի հետվերադարձի և հարակից այլ խնդիրների վերաբերյալ հուլի-
կարեւորագույն տվյալներ է պարունակում Մալքյանի «Մեծն Բրիտա-
նիա և Խորհրդային Հայաստանի ու Խորհրդային Վրաստանի անու-
նով 1945-ին կատարված հողային պահանջքը. բրիտանական վավերա-
թուղթ մը» հոդվածը (ԺԸ, 1998, էջ 293-318): Սա Անկարայի մոտ բրի-
տանական դեսպանատան մամուլ կցորդ Ալլենի տեղեկագիրն է՝ ուղղ-
ված իր կառավարութանը (4 ապրիլի 1946): Հետաքրքրական է տե-
ղեկագրի այն մոտեցումը, թե Թուրքիայից Հայաստանի հողային պա-
հանջը ավելի պատմական է ու լուրջ, քան վրացականը:

Հայ ազգայնապետական Նիկողայոս Ադոնցի երկու նորահայտ
նամակներ հրապարակել է Պետրոս Հովհաննիսյանը (ԺԳ, 1993, էջ
107-111): Նա հրապարակել է նաև Համազգային մշակութային միու-
թյան Բեյրութի գրական պահոցում իր կողմից հայտնաբերված անվա-
նի պատմաբանի մեկ անտիպ ուսումնասիրությունը ևս՝ նվիրված ԺԹ
Գ. Վերջերին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրության անձանոթ
մանրամասներին (ԺԷ, 1997, էջ 263-286):

Հանդեսն անդրադարձել է նաև պատմագրություն և առանձին հարցերի, թեև նկատելի է, որ աղբյուրագիտության հետ համեմատած գերի, թեև նկատելի է, որ աղբյուրագիտության հետ համեմատած գերի, թեև նկատելի է, որ աղբյուրագիտության հետ համեմատած

է արգի արարական պատմագրութեան տեսակետները ժԺ դ. վերջերի հայկական կոտորածների և Հայկական հարցի առնչությամբ ու նշել, որ հայոց պատմութեան այդ ողբերգական իրադարձություններն արարական պատմագրութեան մեջ մեկնարանվել են գիտական անա-
չառությամբ և պատմականության արդարացի դիրքերից: Նույն հար-
ցերին է նվիրված նաև Թուփալյանի «Հայ-արարական քաղաքական
հարաբերությունները արարական փաստաթղթերի լույսի տակ. Ի դա-
րի սկիզբ» հոդվածը (ԺԲ, 1992, էջ 297-308):

Հանդեսի մնայուն ու արժեքավոր աշխատակիցներից Լևոն Վարդանը հոգված է տպագրել պատմություն, պատմական գիտություն ու հարակից խնդիրների վերաբերյալ («Պատմություն, պատմագրություն ու այլ բաներու մասին», ԺԷ, 1997, էջ 157-204): Իրավացիորեն շեշտելով, թե պատմագրությունը ոչ ավելի, ոչ պակաս «գիտություն մըն է ամեն բանն առաջ», հեղինակը մերժում է քաղաքականացված այն տեսակետը, թե իբր պատմագիտությունը կեղծ գիտություն է:

Անշուշտ, սպասելի էր, որ Հանդեսն իր էջերը լայնորեն բացեր Սփյուռքի պատմությունն ու հիմնական խնդիրներին նվիրված ուսումնասիրությունների առջև։ Եվ դա իրողություն է։ Դժվար է մատնացույց անել Հանդեսի որևէ Համար, որտեղ չլինեն Սփյուռքի պատմությանը նվիրված տարարնույթ հոդվածներ։ Հիմնականում դրանք վերաբերում են Սփյուռքի նորագույն պատմության հարցերին, թեև առանձին հոդվածներ կան նաև միջնադարյան հայկական գաղթավայրերի վերաբերյալ։ Ընդհանրացնող-տեսական բնույթ ունի Վարդգես Ղազարյանի «Հայ գաղթավայրերի առաջացումը» հոդվածը (Բ, 1971, էջ 81-98), որտեղ ներկայացվում են հայկական գաղթականության առաջացման պատճառները, գաղթականության ուղիներն ու ծախսերը։ Նշանավոր պատմաբան-բանասեր Հակոբ Միրունին իր «Հայկական տեղաշարժերը Արևելյան Եվրոպայի քարտեզին վրա» հոդվածում (Գ, 1972, էջ 55-90) անդրադառնում է Մոլդովայի, Լեհաստանի, Վալախիայի, Տրանսիլվանիայի ու Բուլղարիայի հայկական գաղթավայրերի կազմավորման ու զարգացման հարցերին, որոնք դիտարկվում են ԺԳ-ԺԹ դարերի սահմանագծում։ Գոտեի իշխան Ե.Պ.Ա. Տը Պուրպոնի անգլերենով «Լիբանանի տասը հայ իշխանուհիները (1186-1312)» (Զ, 1977-1978, էջ 159-168) և Պերճ Սապադյանի

«Հայագրի արժանիքի և Մուսուլի սուլթան Պատր Հո Տին Լուլու» (Թ, 1981, էջ 121-130) հոդվածները հետաքրքրական են հայ-արաբական պատմական կապերի տեսակետից:

Լևոն Մինասյանը երկու հոգված է տպագրել նվիրված իրանահայ գաղթավայրերին, որոնք կրում են «Փերիա գավառը» (ԺԴ, 1994, էջ 389-352) և «Իրանի 1906 թ. սահմանադրությունը և հայերի բերած մասնակցությունը 1906-1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխու-թյան» (ԺԸ, 1998, էջ 121-130) խորագրերը: Առաջին հոգվածում հե-ղինակը ներկայացնում է Փերիա գավառի վայրն ու աշխարհագրա-կան դիրքը, թվարկում հայաբնակ գյուղերը, անդրադառնում կրոնա-մշակութային կյանքին: Երկրորդ հոգվածում մանրամասն ներկայաց-վում են իրանական հեղափոխության նախադրյալները, հեղափոխու-թյան ընթացքը, հայերի մասնակցությունը հեղափոխական շարժում-ներին. մասնավորապես գնահատված է Եփրեմ խանի տեղն ու դերը այդ ժամանակաշրջանի Իրանի պատմություն մեջ: Տրվում են Սահմա-նադրական կոիվների ընթացքում զոհված այն հայ մարտիկների ազ-գանունները, որոնք հայտնի են (55 հոգի): Մինասյանը առանձին հոդ-ված է տպագրել նաև Նոր Զուղայի 12 հին տների վերաբերյալ (ԺԶ, 1997, էջ 219-243):

1997, էջ 219-243):

Մեծ հետաքրքրություն է ընթերցվում Շուշանիկ Խաչիկյանի «1667 թ. Հայ-ուստական առևտրական պայմանագիրը և Նոր Զուղա-յի ինքնավար մարմինները» (Ը, 1980, էջ 259-288) հոդվածը: Մանրա-մասն անդրադառնալով Հայ-ուստական առևտրատնտեսական հարա-մասն բերույթուններին ու վեր հանելով այդ ասպարեզում ջուղահայ բերույթուններին ու վեր հանելով այդ ասպարեզում ջուղահայ առևտրականների գերը՝ ուսումնասիրողը մերժում է պատմագիտու-թյան մեջ լայն տարածում գտած այն տեսակետը, թե իբր ժէ դարի 60-ականներին Նոր Զուղայում գոյություն է ունեցել առևտրական հզոր կազմակերպություն (կոմպանիա):

Ինչպես միշտ, փաստաշատ ու պատմական նյութի տեսակետից հա-
զեցված է Լևոն Վարդանի «Պոլսահայուլթյունը, Բարձրագույն դուռը
և այլ բաներ. 30 սեպտեմբեր 1895 թ.» ծավալուն ուսումնասիրություն-
նը (ավելի քան 115 էջ), որ հաջորդաբար լույս տեսավ հանդեսի երեք
համարներում (ԺԲ, 1992, էջ 145-172. ԺԳ, 1993, էջ 129-171. ԺԴ,
1994, էջ 99-145): Որպես ուսումնասիրության առանցք պատմաբանը

վերջրել է միայն 1895-ի իրադարձությունները, որոնք ճակատագրական եղան պոլսահայության ու ընդհանրապես Հայ ժողովրդի կյանքում: Սույն հոդվածաշարի հետ սերտ աղերսներ ունի Անդրանիկ Տաղեայանի «Հայերը հետպատերազմյան Թուրքիո մեջ. 1919-1938» անգլերեն ուսումնասիրությունը (ԺԵ, 1995, էջ 401-431. ԺԷ, 1997, էջ 127-156): Այստեղ ներկայացվում է պատմագիտության մեջ համարյա չանդրագործված այնպիսի հարց, ինչպիսին ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայում մնացած հայության կացությունն է: Առաջին մասում հեղինակը ներկայացնում է Վանի, Բիթլիսի, Մուշի, Սասունի, Էրզրումի, Երզնկայի, Դերջանի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Արարկիրի, Տերիկի, Մալաթիայի, Ակնի, Սեբաստիայի, Ամասիայի, Մարզվանի և Թոքատի, իսկ երկրորդ մասում՝ Կեսարիայի, Գոնիայի, Յոզկաթի, Անկարայի, Տրապիզոնի, Սամսոնի, Էսքիշեհրի, Եփրոսական Թուրքիայի և մյուս շրջանների հայության տնտեսական, կրոնական, մշակութային կյանքը: Հեղինակն անդրադառնում է նաև մնացյալ հայության թվաքանակին, քեմալականների կողմից նրանց դուրս մղման քաղաքականության հարցերին:

Քեմալական իշխանությունների հակահայ քաղաքականության, Թուրքիայում գեոևս մնացած հայության նկատմամբ կիրառված բռնությունների ու հալածանքների վերաբերյալ ուշագրավ հոդված է տպագրել Մսրըլյանը՝ «Թուրքիո ներքին գաղառներու հայոց պարտադիր արտագաղթը. 1929-1930 թթ.» խորագրի ներքո (Գ, 1972, էջ 101-118): Հոդվածագիրը եզրակացնում է, թե քեմալական Թուրքիան հարազատ ժառանգորդն էր Արգուլ Համիդ Բ-ի և երիտթուրքերի, իսկ քեմալականների կազմակերպած հայկական կոտորածներն ու հայերի պարտադիր արտագաղթերը «Թուրքիան թուրքերուն» կարգախոսի ծրագրի իրականացման մասն էին կազմում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին սփյուռքահայության դիրքորոշումներին ու քաղաքական ակնկալություններին են նվիրված նաև Մսրըլյանի ուշագրավ երկու հոդվածները՝ «Սփյուռքահայ քաղաքական խմորումները համաշխարհային Բ պատերազմի նախօրյակին. 1933-1939 թթ.» (Է, 1979, էջ 85-110) և «Սփյուռքահայ դիրքորոշումները համաշխարհային Բ պատերազմի սկզբնափուլում. 1939-1940» (Ը, 1980, էջ 127-146): Մուսա լեռան երկրորդ ար-

տագաղթի և Այնճար հայավանի հիմնադրման պատմությանն է նվիրված Լևոն Վարդանի «Մուսա լեռան երկրորդ արտագաղթը» (Ը, 1980, էջ 147-198) հոդվածը, որը գրված է նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա: Հոդվածի վերջում գետեղված են 34 արխիվային վավերագրեր, որոնք վերաբերում են Մուսա լեռան վեց գյուղերի արտագաղթին:

Արգենտինայի հայկական գաղթավայրերի պատմության հարցերը դիտարկված են Վարդան Մատթեոսյանի «Հայերը Արժանթինի մեջ. նշմարներ մեկնաբանության մը համար» (ԺԷ, 1997, էջ 375-391) և «Պուենոս Այրեսի Հայ ազգային միությունը. 1918-1920» (ԺԸ, 1998, էջ 131-150) ուսումնասիրություններում:

Հանդեսը լայնորեն անդրադարձել է նաև Հայ պարբերական մամուլի պատմության հարցերին: Այս բնագավառում անուրանալի ավանդունի անխոնջ հետազոտող Ժիրայր Դանիելյանը, որը շուրջ մեկ տասնյակ հոդված է տպագրել հանդեսի տարբեր համարներում: Առանձնապես արժեքավոր են նրա «Ակնարկ լիբանանահայ մամուլի պատմության» (Դ, 1973, էջ 237-282), «Հայ պարբերական մամուլի հարցեր» (Զ, 1977-1978, էջ 267-320), «Սփյուռքահայ նոր պարբերական մամուլը 1967-1980 թվականներուն» (Ը, 1980, էջ 301-324. Թ, 1981, էջ 253-294), «Հայ լրագրության առաջին պատմաբանը» (Ժ, 1982-1984, էջ 267-280), «Ստեփան Ոսկանի «Արևելք» հանդեսի առեղծվածը» (ԺԳ, 1993, էջ 233-250) և այլն: Առանձին գաղթավայրերի հայկական մամուլի պատմությանն են նվիրված Արտաշես Տեր-Խաչատուրյանի «Լիբանանահայ մամուլի 50 տարին. 1921-1971 թթ.» (Բ, 1971, էջ 263-296) և «Սուրիահայ մամուլի պատմություն» (Գ, 1972, էջ 195-230), Մատթեոսյանի «Հարավային Ամերիկայի հայ մամուլը. սկիզբն մինչև 1950» (ԺԹ, 1999, էջ 197-245), Լևոն Մինասյանի «Համառոտ ակնարկ ԺԹ դարում Կալկաթայում տպագրված օրացույցների վրա» (Թ, 1981, էջ 311-314) ուսումնասիրությունները: Սրանցից պարզվում է, որ 1921-1971 թվականների ընթացքում Լիբանանում լույս են տեսել հայկական 152 թերթ և 19 տարեգիրք, 1913-1970 թվականների ընթացքում Սիրիայում՝ 75 թերթ և մեկ տասնյակ տարեգրքեր, Կալկաթայում՝ 21 օրացույց, որոնք իրականում ավելի շուտ եղել են տարեգրքեր, քան թե օրացույցներ: Պեսո Սիմոնյանն անդրադարձել է, ճիշտ է՝ շատ կարճ կյանք ունեցած, սակայն այնքան ազմկահարույց Փարիզի «Մենք» ամ-

սաթերթի (ԺԲ, 1992, էջ 209-226), իսկ Տագեսյանը՝ կիպրահայ «Հենարան» շաբաթաթերթի (ԺԴ, 1993, էջ 251-262) պատմության հարցերին: Միհրան Մինասյանի հոդվածը՝ «Հայ պարբերական մամուլի նորահայտ անուններ» (Թ, 1981, էջ 295-304), գիտական շրջանակներին է ներկայացնում 35 անուն հայկական պարբերականներ, որոնք մինչ այդ մնացել էին անհայտ և տեղ չէին գտել մասնագիտական գրականության ու ցանկերի մեջ: Չափազանց հետաքրքրական է Գեորգ Յազճյանի «Խորհրդային Միության հայկական ազատ մամուլի սկզբնավորումը 1985-1989 թթ.» հոդվածը (ԺԹ, 1999, էջ 247-301), որտեղ հեղինակն անդրադարձել է ինչպես Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի, այնպես էլ խորհրդային ներքին սփյուռքի հայկական ազատ մամուլի, այդ թվում՝ ինքնահրատ պարբերականների, հրատարակության, ուղղվածության ու նշանակության հարցերին:

Հանդեսում որոշ թիվ են կազմում նաև պատմա-աշխարհագրական ու տեղագրական բնույթի հոդվածները: Պատմաբան Արամ Տեր-Ղևոնդյանի «Մասիս լեռան մասին արաբական գրույցը» (Բ, 1971, էջ 9-16) ուսումնասիրությունում ներկայացվում և վերլուծվում են արաբական հեղինակների վկայությունները Մասիս լեռան, Արաքս գետի և հայկական այլ տեղանունների վերաբերյալ: Բննելով Մասիս լեռան մասին արաբական գրույցը՝ հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ այն արաբական միջավայր է փոխանցվել Հայ իրականությունից: Ինգրիդ Սրմաանի անգլերեն հոդվածը՝ «Լեռը, երկիրը և հնությունները» (ԺԸ, 1998, էջ 89-120) ներկայացնում է ԺԹ դարի կեսերից մինչև Ի դարի սկզբները Հայաստան այցելած եվրոպացի ճանապարհորդների և ուխտավորների տպավորություններն ու նկարագրությունները: Հոդվածում զգալի նյութ կա տեղագրության և պատմական-ճարտարապետական հուշարձանների վերաբերյալ: «Աշխարհացույցի» համապատասխան տվյալների պատմա-աշխարհագրական մանրակրկիտ վերլուծության հիման վրա Բաբկեն Հարությունյանը անդրադարձել է Մեծ Հայքի Ծովք նահանգի աշխարհագրական դիրքին, վարչական ձևավորման հարցերին (ԺԷ, 1997, էջ 11-43): Մեծ հետաքրքրություն է ընթերցվում նույն հեղինակի «Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղագրության հարցի շուրջ» հոդվածը (ԺԴ, 1994, էջ 11-40), որտեղ հայազետը ցույց է տալիս, թե դեռևս զարգացած միջնադարում հայ

իրականության մեջ Տիգրանակերտ և Ամիդ քաղաքներն անիրավացի նույնացվել են: Այդ շփոթը տեղ է գտել նաև հետագա և անգամ մեր օրերի պատմագիտական աշխատություններում: Հեղինակը համոզիչ փաստերով միմյանցից տարբերակում է նաև Նփրկերտ և Տիգրանակերտ, Ֆարկին և Տիգրանակերտ քաղաքները և հայոց հնագույն մայրաքաղաքը տեղագրում է պատմական Նիկեփորիս (Խարազան) գետի աջ ափին բարձրացող և ներկայումս Կալե (=բերդ) կոչվող լեռնակի շրջակայքում: Սուրեն Սահակյանը «Անթապ (Andiabe)-Այնթապ պատմաբանասիրական ճշգրտումներ» (Թ, 1981, էջ 181-224) հոդվածում անդրադառնում է Անթապ տեղանվան հարցին և ցույց տալիս, որ Այնթապը նրանից տարբեր բնակավայր է: Հոդվածում հեղինակը բերում է նաև Անթապի բանահյուսության նմուշները, քննում է բարբերում է նաև Անթապի բանահյուսության նմուշները, քննում է բարբերում և հարակից խնդիրներ: Զեյթունի տեղագրությունը, դիրքը, բնակավայրերը, օգտակար հանածոները, տնտեսությունը և հարակից այլ հարցեր քննարկման առարկա են դարձել Արամ Շորվոլյանի «Ուրվագիծ Զեյթունի պատմության» (Գ, 1972, էջ 231-257) հոդվածում: «Տարոնի Ս. Հովհաննես (Եղրդուտի) վանքի 1445 թվականի կոնծում: «Տարոնի Ս. Հովհաննես (Եղրդուտի) վանքի 1445 թվականի կոնծում» (ԺԷ, 1997, էջ 45-68) դակը (պատմա-աշխարհագրական ակնարկ)» (ԺԷ, 1997, էջ 45-68) հոդվածը, որի հեղինակը Գեղամ Բադալյանն է, նվիրված է տվյալ վանքի հոգաբարձության ներքո գտնվող գավառների և գյուղերի տեղագրությանը: ԺԹ դարի 70-ականներին վանքի թեմին ենթակա էին 116 գյուղեր, որոնցից մի մասը հետագայում հայաթափվում է, իսկ 1915-ից հետո բոլոր գյուղերն ավերվում են, իսկ բնակչությունը սրի քաշվում:

Ուլուբաբյանի և Մուրադ Հասրաթյանի «Խաղաղամեջ-Խաթրա-վանք» (Ժ, 1982-1984, էջ 21-50) հոդվածը նվիրված է միջնադարյան վանքի ճարտարապետական հիմնալիքներից մեկի՝ Խաթրա-Արցախի ճարտարապետական հիմնալիքներից մեկի՝ Խաթրա-Արցախի տեղագրությանն ու հուշարձաններին: Վանքը կառուցվել էր դեռևս Ե դարում և շատ նշանավոր էր իր խաղաղած դերով, սակայն մասնագիտական գրականության մեջ սակավ են նրա վերաբերյալ վերլուծությունները: Սույն հոդվածը այս ուղղությամբ առաջին փորձն է: Հասրաթյանն առանձին հոդված ունի, որ նվիրված է Սյուփորձն է: Հասրաթյանն առանձին հոդված ունի, որ նվիրված է Սյուփորձի նշանավոր ամրոցներից մեկի՝ Հալիձորի տեղագրությանն ու կառույցներին (Գ, 1972, էջ 139-149):

Հանդեսը բաղմամբով համարներում իր էջերը լայնորեն տրամագրել է Հայկական դրամագիրտության հարցերին, որոնք վերաբերում են երկու պատմաշրջանների՝ Արտաշեսյան և Կիլիկյան։ Գիտական առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Ասպետ Տոնապետյանի հոգվածները, որոնք վերաբերում են Արտաշեսյանների դրամներին։ Նշելի է, որ հեղինակին է պատկանում Արտաշեսյանների դրամների ամենամեծ մասնավոր հավաքածուն և նրա ուսումնասիրությունների առարկա են դարձել հիմնականում սեփական օրինակները, որոնք այս ճանապարհով են ներկայացել գիտական աշխարհին։ Այսպես, «Արտաշեսյան հարստության հիմնադիր Արտաշես Ա-ի պղնձե դրամը» (Բ, 1971, էջ 135-143) ուսումնասիրությունը կատարվել է նման մի եղակի օրինակի հիման վրա։ Ինչպես հայտնի է, Արտաշես Ա-ից (մ.թ.ա. 189 - մոտ 160) դրամական որևէ միավոր հայտնի չէ։ Հեղինակն իր անձնական դրամագիրտական հավաքածուի պղնձե դրամի մանրամասն ուսումնասիրության միջոցով հանգել է այն եզրակացության, որ այն պատկանում է Արտաշես Ա-ին և որպես այդպիսին, այն միակն է Արտաշեսյան դրամների շարքում։ Ծիշտ է, տասը տարի անց, մեկ է Արտաշեսյան դրամների շարքում։ Ծիշտ է, տասը տարի անց, մեկ է Արտաշեսյան դրամների շարքում։ Ծիշտ է, տասը տարի անց, մեկ է Արտաշեսյան դրամների շարքում։

«Հայկադյան հայագիտական հանդես», հտ. Ժ, Բեյրութ, 1982-84, էջ 193), սակայն, անկասկած է դրամի եղակի լինելու հանգամանքը։ Նույն հեղինակի գրչին է պատկանում Տիգրան Բ-ի և Տիգրան Դ-ի (մ.թ.ա. 8-5 և մ.թ.ա. 2 - մ.թ. 1) քսաներկու անտիպ մնացած դրամների նկարագրությունը, որոնցից յոթն ամբողջությամբ տարբերվում են նախապես հրապարակված նույնանուն թագավորների դրամներից (Ը, 1980, էջ 249-258)։ Հեղինակն առանձին հոգվածով ներկայացրել է նաև Տիգրան Ա-ի (մ.թ.ա. 115-95) երկու, Տիգրան Բ-ի տասը և Տիգրան Գ-ի (մ.թ.ա. 20 - մոտ 8) ութ դրամների մեկ այլ հավաքածու, որտեղ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Տիգրան Գ-ի նախրել է նաև Արտաշեսյան վերջին թագավորների՝ Արտավազ Գ-ի (մ.թ.ա. 5-2) չորս (Ժ, 1982-1984, էջ 193-202), Տիգրան Դ-ի՝ վեց, Տիգրան Դ-ի և Երատոյի՝ ութ, Տիգրան Դ-ի և Օգոստոսի, ինչպես նաև Տիգրան Ե-ի (մ.թ. 6-?) մեկական (Ա, 1970, էջ 74-92) դրամները։

Հայոց դրամագիտությունը և ընդհանրապես հին հայոց պատմության ամենաառեղծվածային խնդիրներից է Տիգրան Դ-ի և Երատոյի արյունակցական հարցը: Դրամագետ Սապապաղյանը փորձել է այն լուծել դրամագիտական նյութի օգնությամբ և հրատարակել «Տիգրան Դ-ի և Երատոյի արյունակցական կապերու հարցին շուրջը» (Է, 1979, էջ 121-130) հոդվածը: Ի վերջո, հեղինակը եկել է այն եզրակացության, որ Երատոյի արքայաքույր և ամուսին լինելու վարկածը մնում է փիճելի և կարոտ է լրացուցիչ պրպտումների ու լուսաբանությունների:

«Տրիգրան Բ Մեծ և Դամասկոսի դրամահատարանը» խորագրով ուշագրավ հոդված է հրատարակել Եղիա Ներսեսյանը (ԺԹ, 1999, էջ 155-170): Հեղինակը հատուկ քննարկման առարկա է դարձրել Տրիգրան Մեծի այն դրամները, որոնք հատվել են Դամասկոսում կամ Մեծի այն դրամները, որոնք հատվել են Տրիգրան Մեծի դամասկոսյան չորջակալքում: Մանրամասն ներկայացվել են Տրիգրան Մեծի դամասկոսյան չորեքդրամները, դրախմանները և պղնձի միավորները, ցույց են տրվել դրանց առանձնահատկությունները, վերծանվել խորագրերը: Հետաքրքիր է հեղինակի այն պնդումը, թե Տրիգրան Մեծի օրոք Դամասկոսում և չորջակալքում միաժամանակ գործում էին մեկից մեկի դրամահատարաններ, որն ապացուցում է, թե հայկական տերությունն ունեցել է դրամական հզոր համակարգ:

Հայտնի է, որ Արտաշեսյաններից հետո զբամազատուծյունը Հայաստանում ընդհատվեց: Բոլոր զեպքերում ցայսօր անհայտ է մնում Արշակունյաց ժամանակաշրջանից հայկական որևէ դրամ, եթե բացառենք Արտաշատի քաղաքային դրամները: Բուն Հայաստանում կանոնավոր զբամազատուծյունը վերականգնվում է արաբական տիրապետության շրջանում (Ը-Ժ դդ.), երբ տեղական կարիքները բավարարելու համար Արմինիա ոստիկանությունը տարբեր քաղաքների՝ Դվինի, Պարտավի, Գանձակի և Թփղիսի դրամաձտարաններում թողարկում են «Արմինիա» մակագրությունը կրող պղնձե դրամներ: Այս դրամների դասակարգմանն ու նկարագրությունն է նվիրված Սապ-պաղյանի «Հայ-արաբական դրամագիտության մի քանի հարցերու շուրջ» (Ե, 1974, էջ 161-181) հոդվածը:

Ի տարբերություն Արտաշեսյան դրամների, որոնք մեզ հասել են 1918-1920 թվականներից, 1920-1921 թվականներից հետո հայտնաբերված դրամները արդեն չեն կրել Կոմիտասի անունը։

ներն ավելի թվաչափ են ու բազմազան: Այնուհանդերձ, հանդեսում տպագրված նյութերը վերաբերում են կա՛մ խիստ հազվագյուտ դրամներին և կա՛մ էլ անտիպներին: Հրապարակումներով հանդես են եկել դրամագետներ Սապաղայանը, Ներսեսյանը և հայ դրամագիտության մեծանուն հեղինակներից մեկը՝ Փոլ Զարեհ Պտուկյանը: Սապաղայանի «Հեթում Ա-ի Հեթում-Ջապել և երկյեզվյան դրամներում» (Ը, 1980, էջ 233-248) հոդվածը նվիրված է հայկական դրամագիտության եզակի նմուշներ հանդիսացող Հեթում-Ջապել արծաթե դրամներին: Պարզվում է, որ Հեթում Ա-ի (1226-1270) մոտ կես դար տևող գահակալության ընթացքում հատվել են ընդամենը երկու դրոշմով դրամներ: Հեթում-Ջապել արծաթե դրամները լայն տարածում ունեին ամբողջ Փոքր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում և իրենց բարձրորակ մետաղի զտությամբ ու կշռային առավելությամբ համաշխարհային շուկայում մեծ համարում ունեին և հանդիսանում էին փոխանակության հուսալի միավոր: Երկյեզվյան դրամները խիստ բացառիկ են: Դրանք պատկանում են Հեթում Ա-ին և սելջուկյան մի քանի սուլթանների և նպատակ են հետապնդել զարգացնել կիլիկյան վաճառականության ծավալումը փոքրասիական շուկաներում: Պտուկյանի հոդվածները նվիրված են Կիլիկիայի Հեթումյան Սմբատ (1296-1298) (Է, 1979, էջ 111-120) և Օշին (1308-1320) (Դ, 1973, էջ 81-96), Նղրյան Կոստանդին Գ (1344-1363), Լևոն Բռնավոր (1363-1365) և Կոստանդին Դ (1365-1373) (Գ, 1972, էջ 151-183) թագավորների դրամներին: Այստեղ առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Լևոն Բռնավորին պատկանող դրամների վերլուծությունը, որի միջոցով հեղինակը հանգում է ուշագրավ եզրակացության: Պարզվում է, որ պատմագիտության մեջ տիրապետող այն կարծիքը, թե իբր Կոստանդին Գ-ի մահից հետո (1363) Լևոն Բռնավորը զավթել է գահը, մերժվում է դրամագիտական նյութերով: Լևոն Բռնավորը եղել է Կիլիկիայի հայոց օրինական թագավորը և իշխել 1363-1365-ին: Ներսեսյանը առանձին հոդված է նվիրել Կիլիկիայի հայոց ոսկե դրամներին (ԺԸ, 1998, էջ 57-73): Նա նկարագրել է իրեն հայտնի (1995-ի իրավիճակով) 21 դրամներ: Կիլիկիայի հայոց տիրակալներից ոսկե դրամներ են հատել Լևոն Ա (1198-1219), Լևոն Բ - Հեթում, Լևոն Բ (1270-1289) և Կոստանդին Ա (1298-1299) թագավորները: Այս դրամ-

ները չափազանց հազվագյուտ են և իրենցից մեծ արժեք են ներկայացնում:

Այսպիսով, հոդվածի երկրորդ մասով աշխատեցինք թուուցիկ ներկայացնել «Հայկազյան հայագիտական հանդեսի» պատմագիտության օժանդակ գիտակարգերին առնչվող ուսումնասիրություններն ու հոդվածները: Աներկրայելի է, որ հանդեսը դարձել է արդի հայագիտության նշանավոր խոսնակներից մեկը և իր անուրանալի ծառայություններն է մատուցում հայ ժողովրդին, հայկական մշակույթին, հայագիտությանը:

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ պատմագիտության մեջ սփյուռքահայերի հայրենադարձության պատմության ուսումնասիրությունն անցել է երեք փուլ: 1920-1950-ական թվականներին հիմնահարցին հպանցիկորեն անդրադարձել են խորհրդահայ պատմագիտության ավագագույն ներկայացուցիչները: Հայրենադարձության պատմության ուսումնասիրության երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1960-ական թվականներից մինչև 1980-ական թվականների վերջերը: Այս փուլում հարցի հետազոտությունը դրվել է գիտական հիմքերի վրա, ընդլայնվել է ուսումնասիրության բազան ու թեմատիկան: Հրապարակ են իջել մենագրական առաջին ուսումնասիրությունները: Երրորդ փուլն ընդգրկում է 1990-ական թվականների սկզբից մինչ մեր օրերը: Այս փուլում կատարված ու կատարվող հետազոտությունները որակապես տարբերվում են նախորդ փուլերում իրականացված աշխատանքներից, քանզի սրանք առավել զերծ են գաղափարական նախապարտադրանքներից ու միտումնավոր մեկնաբանություններից:

Մեզ հետաքրքրող հիմնահարցի և ընդհանրապես Սփյուռքի պատմության առաջին հետազոտողը Հայ պատմագիտության մեջ խորհրդային ականավոր պետական գործիչ Ալ. Ֆ. Մյասնիկյանն էր: Թեև այդ բնագավառին նվիրված նրա աշխատություններն¹ ունեն առավել հրապարակախոսական բնույթ և հետապնդում են կոնկրետ նպատակ՝ տալ Հայ քաղաքական կուսակցությունների բնութագրությունը և մատնանշել նրանց խաղացած դերը գաղութահայության շրջանակներում, այնուհանդերձ սրանցում հեղինակը մատնանշում է Սփյուռքի ապագայում հայրենադարձության կարևորությունն ու հույժ անհրաժեշտությունը: Նման մտայնությունը են տողորված նաև համայնավար նշանավոր կուսակցական-պետական գործիչ Ա. Գ. Հովհաննիսյանի

մի շարք աշխատություններ, որոնցից առանձնանում է սփյուռքահայությանը հուզող առաջնային խնդիրների վերլուծությունը նվիրված գիրքը²:

Լինելով սփյուռքագիտության բնագավառի անդրանիկ ուսումնասիրությունները, հասկանալիորեն դրանք անխուսափելիորեն տուրք էին ժամանակի համայնավարական գաղափարախոսությանը, սակայն միաժամանակ մատնանշում էին սփյուռքահայության ապագա կյանքում հայրենադարձության կարևորությունը:

Հայրենադարձությանը նվիրված առաջին, ամելի կոնկրետ՝ խորհրդային Հայաստանում հայրենադարձների բնակեցման խնդրին է նվիրված Ս. Խուզդարյանի հոդվածը, որը կարևոր ֆինանսա-տնտեսական և վիճակագրական հաշվարկներ է պարունակում 1922-1929 թթ. հայրենադարձության վերաբերյալ³: Եթե զանց առնենք հոդվածի պարտադիր գաղափարական ֆոնը, ապա այն իրենից չափազանց մեծ աղբյուրագիտական արժեք է ներկայացնում: Հայրենադարձության երևույթը կարևորել է նաև պրոֆ. Հ. Հակոբյանը՝ խորհրդային Հայաստանին նվիրված տպավորությունների և գնահատականների իր ջատագովական գրքում⁴:

Հայրենադարձության առանձին հարցեր արծարծվել են ժամանակի օֆիցիոզ մամուլի տարբեր օրգաններում և հատկապես «Նոր ուղի» ամսագրում: Մեզ հետաքրքրող հարցերի իմաստով մասնավոր հետաքրքրություն է ներկայացնում Պ. Մակինցյանի գրախոսականը՝ նվիրված 1927 թ. լույս տեսած Ֆ. Նանսենի «Խաբված ժողովուրդ» գրքին⁵:

Ակսած 1930 թ. սկզբներից Սփյուռքի, այդ թվում և հայրենադարձության, պատմության վերաբերյալ խորհրդահայ պատմագիտության մեջ որևէ անդրադարձի չենք հանդիպում: Հարցի ուսումնասիրությունը երկար ժամանակով դադարեց⁶: Միայն Ի. Ստալինի մահից հետո լույս տեսած Ա. Մ. Հակոբյանի⁷, Ս. Վ. Խարմանդարյանի⁸, Ն. Ներկարարյանի⁹ և այլոց¹⁰ երկասիրություններում հպանցիկորեն շո-չափվել են հայրենադարձության հետ կապված մի շարք խնդիրներ: Նկատենք, սակայն, որ թվարկված աշխատանքներից և ոչ մեկում օր-յեկտիվ վերլուծություն չի կատարվել և մեզ հետաքրքրող ամբողջ նյութը կրում է պրոպագանդիստական-տեղեկատվական բնույթ:

մաններում պատմաբանը փորձել է տալ հայրենադարձության ֆենոմենի իրական նկարագիրը: Առաջին անգամ խոսք է ասվել հայրենադարձության կաղմակերպման գործում տեղ գտած թերությունների ու բացթողումների, սխալների, կամային-վարչարարական երևույթների մասին և այլն: Անշուշտ, հնարավոր չէ այսօրվա տեսանկյունից պահանջել, որ պատմաբանը վեր հաներ տեղի ունեցածի ամբողջ ողբերգականը: Նշելի է նաև, որ առաջին անգամ է, որ պատմագիտության մեջ փորձ է կատարվել վերլուծելու սփյուռքահայության շրջանում հայրենադարձության նկատմամբ քաղաքական ուժերի որդեգրած դիրքորոշումներն ու թեր ու դեմ տեսակետները: Թեև այստեղ ևս տուրք է տրվել ժամանակի պատմագիտության մեջ տիրող մտայնություններին և Սփյուռքը տարաբաժանվել է խորհրդային Հայաստանի բարեկամների ու հակառակորդների և այլն: Հ. Մելիքսեթյանը նաև առաջինն էր խորհրդահայ պատմաբաններից, որ անդրադարձ է կատարել հայրենաթողության խնդրին, որն այն տարիներին քննարկման թեմա չէր և շատերը խուսափում էին ճշգրիտ գնահատականներից: Թեև ինքը՝ Հ. Մելիքսեթյանը ևս երևույթը բացատրելով ֆինանսական-տնտեսական գործոններով, իսկ արտագաղթողներին էլ անվանելով լոկ «մոլորյալներ», չի կարողացել ամբողջական պատասխան տալ արտառոց-բացասական այդ երևույթին:

Անկասկած է, որ Հ. Մելիքսեթյանի գույգ մենագրությունները նշանակալի ներդրում են սփյուռքագիտության բնագավառում: Դրանք կարող են հիմք հանդիսանալ հիմնահարցի ապագա անաչառ և համակողմանի ուսումնասիրությունների համար:

Անկախ Հ. Մելիքսեթյանի կատարած աշխատանքներից, հանրապետական գիտական մամուլում 1960-1970-ական թվականներին տպագրվում են թեմային վերաբերող հետաքրքրություն չարժող մի քանի հոդվածներ ևս¹⁸:

Խորհրդային Հայաստանում հայրենադարձների կյանքին, մշակույթի ու տնտեսության մեջ նրանց ունեցած զգալի ներդրումին են վերաբերում Ստ. Մ. Կուրտիկյանի¹⁹ և Բ. Լ. Զուգասպյանի²⁰ վավերագրական ակնարկների ժողովածուները:

Խորհրդային պատմագիտության վերջին շրջանում (1980-ական թվականների երկրորդ կես) և հետխորհրդային տարիներին լույս են

տեսել մի շարք ուշագրավ աշխատություններ, որոնցում փորձ է կատարվել հիմնահարցը լուսարանել նորովի: Այստեղ պետք է առանձնացնել Ն. Սարգսյանի կատարած աշխատանքը: Թեման դարձել է Ն. Ա. Սարգսյանի թեկնածուական ատենախոսությունը, որի շրջանակներում էլ նա 1980-ական թվականներին լույս է ընծայել մի քանի հոդվածներ²¹: Հետագայում նա շարունակել է իր ուսումնասիրությունները խնդրո առարկա բնագավառում և հոդվածներ տպագրել նվիրված հայրենադարձության պատմության առավել քիչ հայտնի կողմերին²²:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում գաղթականության շարժի ու թվաքանակի հարցերը մանրամասն քննարկման առարկա են դարձել է. Գ. Դանիելյանի հոդվածներում²³ և թեկնածուական ատենախոսությունում²⁴: Նույն ժամանակաշրջանում (1918-1920 թթ.) գաղթականության և մասնավորապես արևմտահայ փախստականների խնդրին վերաբերող առանցքային մի քանի հարցեր են ներկայացվել Կ. Պ. Հայրապետյանի հոդվածներում²⁵:

Չափազանց ուշագրավ և, ըստ էության, ամբողջովին նորույթ են Արմենուհի Ստեփանյանի հետազոտությունները, որ նվիրված են հայրենադարձների ազգագրությանը: Նա համապատասխան զեկուցումներով բազմիցս հանդես է եկել հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում (Երևան, Գյումրի, Նալչիկ, Ս. Պետերբուրգ և այլուր): Մեկ տասնյակից ավելի այդ զեկուցումներից կառանձնացնենք հետևյալները՝ «Հայոց հայրենադարձության ազգագրական տեսանկյունները» (1999 թ.), «Հայրենիք հասկացության ընկալումը ներգաղթյալների» (2001 թ.), «Հայրենադարձների ենթաէթնոթաժայերի մեջ» (2001 թ.), «Հայրենադարձների ու տեղացիների փոխընկալման լեզվական դրսևորումները» (2004 թ.), «Իրանահայերի ներգաղթը 1946-1948 թթ.» (2007 թ.), «Армяне-репатрианты: Вопросы этнической идентичности» (2005 թ.) և այլն: Կատարվածի արդյունքում տպագրության է պատրաստվել «Հայոց հայրենադարձության ազգագրությունը (1921-1970-ական թվականներ)» մենագրությունը:

Պրոֆ. Հ. Վ. Հակոբյանը վերջին տարիներին հրատարակել է երկու արժեքավոր մենագրություն, որոնք վերաբերում են Հայ դատին ու Հայոց ցեղասպանության միջազգային իրավական հարցերին, հայրեն-

նադարձության պատմական ու իրավական հիմքերին²⁶: Թեև սրանք անմիջական աղերս չունեն մեզ հետաքրքրող «ընագավառին», սակայն զգալի նյութ են պարունակում, որ կարող են շահավետ լինել հարցի գլոբալ ուսումնասիրության համար: Հեղինակը, շրջանառություն մեջ զննելով մեծ թվով արխիվային նյութեր և հենվելով Հայ դատին վերաբերող պայմանագրերի ու միջազգային այլ փաստաթղթերի, միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքների և նորմերի վրա հիմնավորել է տարագիր հայության Հայրենիք վերադառնալու, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի բռնազավթած հողերը վերադարձնելու պահանջը:

Պատմագրական այս ակնարկը, որ անդրադարձ է պատմագիտության մեջ Հայրենադարձության պատմության վերաբերյալ Հայ կատարված աշխատանքների, բնականաբար ամբողջական է: Նախ բացակայում է Սփյուռքում կատարված համապատասխան հետազոտական աշխատանքների բնութագիրն ու գնահատականը և երկրորդ՝ չի ներկայացվել թեմայի աղբյուրագիտությունը, բնագավառներ, որոնք կարող են լինել ապագա ուսումնասիրության առարկա: Կատարված աշխատանքների ուսումնասիրությունը բերում է այն հետևություն, որ Հայրենադարձության պատմությունն ամբողջությամբ կարոտ է նորովի իմաստավորման, լուսաբանման և մեկնաբանման: Սա պետք է լինի Հայ պատմագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը:

Ծանոթագրուելիքներ

- 1 Տե՛ս Ա. Մարտունի (Մյասնիկյան), Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924: Նույնի՝ «Գաղութահայ աշխատավորությունը», Թիֆլիս, 1924:
- 2 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Գաղութահայ խնդիրներ, Երևան, 1925:
- 3 Ս. Խուդզարյան, Ներդաշխի և գաղթականության բնակեցումը Հայաստանում, տե՛ս «Նոր ուղի», 1929, N 6, էջ 122-131:
- 4 Հ. Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստան, Երևան, 1929:
- 5 Պ. Մակինցյան, Նանսնի գործն ու գիրքը, տե՛ս «Նոր ուղի», 1929, N 1, էջ 341-351:

- 6 Բացատրություն է Մ. Էլշիրեկյանի «Վասպուրականի հայերը Միջագետքում և նրանց վերադարձը Սովետական Հայաստան» հոդվածը (տե՛ս «Տեղեկագիր ՀԳԱ հասարակական գիտությունների», 1949, N 2, էջ 17-26):
- 7 Ա. Մ. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Երևան, 1955, էջ 315-317:
- 8 С. В. Хармандарян, Армянская ССР в первый год Новой экономической политики. Ереван, 1955, стр. 144-151.
- 9 Վ. Ն. Ներկարարյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիան երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Երևան, 1956, էջ 279-284:
- 10 Մասնավորապես տե՛ս «Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության» կորիկտիվ եռահատորյակը (հատ. 1-3, 1954, 1958, 1960):
- 11 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԳԱ հրատ., հատ. VII, Երևան, 1967 (բաժնի հեղինակ՝ Հ. Ու. Մելիքսեթյան), «Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԳԱ հրատ., հատ. VIII, Երևան, 1970 (բաժինների հեղինակներ՝ Լ. Ա. Խուրշուդյան և Ա. Կ. Գրիգորյան):
- 12 Հ. Ու. Մելիքսեթյան, Հայաստանի օգնության կոմիտեն և նրա դերը Հայրենիքի հետ սփյուռքահայ աշխատավորների կապերի ամրապնդման գործում, տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1959, N 8, էջ 31-48: Նույնի՝ «Սովետական իշխանության առաջին քայլերը հայ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ (1921-1922)», տե՛ս նույն տեղում, 1960, N 3, էջ 3-20: Նույնի՝ «Սփյուռքահայերի ներգաղթը Սովետական Հայաստան (1921-1925)», տե՛ս «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1961, N 2, էջ 142-149: Նույնի՝ «Հայ գաղթականության հարցը Ազգերի լիգայում», տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1961, N 9, էջ 43-60: Նույնի՝ «Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձությունը 1946-1948 թթ.», տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1984, N 1, էջ 16-35: Նույնի՝ «Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք կապերի սկզբնավորումը», տե՛ս «Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման և ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր» (ժողովածու), Երևան, 1987, և այլն:
- 13 Հ. Ու. Մելիքսեթյան, Արևմտահայերի բռնադաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915-1940 թթ.), Երևան, 1975, տե՛ս նաև Պ. Հ. Հովհաննիսյանի գրախոսությունը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1975, N 3, էջ 221-223):
- 14 Հ. Ու. Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 270:
- 15 Հ. Ու. Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Երևան, 1985, տե՛ս նաև Թ. Խ. Հակոբյանի գրախոսականը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1986, N 1, էջ 249-252):
- 16 Թ. Խ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 249:

- 17 Հ. Ու. Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 24:
- 18 А. Алексанян, М. Туманян, Страницы из истории репатриации армян (1946-1948 гг.), տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1963, N 2, էջ 61-80: Գ. Տ. Նրյուպյան, Սիյուռքի մի քանի հիմնական խնդիրների մասին, տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀԳԱ (Հասարակ. գիտ.), 1963, N 8, էջ 63-76: Ա. Գևորգյան, էջեր հայրենադարձության պատմությունից, տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1969, N 2, էջ 119-124: Գ. Ա. Իվանյան, Նանսենի հանձնաժողովի ու հայ գաղթականությունը, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, N 1, էջ 164-174: Մ. Վ. Արզումանյան, Նանսենը և հայ գաղթականության հարցը 1925-1929 թվականներին, նույն տեղում, 1974, N 4, էջ 3-19 և այլն:
- 19 Ստ. Մ. Կուրտիկյան, Հայրենի հողի վրա, Երևան, 1960:
- 20 Բ. Լ. Չուգասյան, Հայրենադարձ իրանահայ դեմքեր, Երևան, 1997:
- 21 Ն. Ա. Սարգսյան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և կառավարության միջոցառումները սիյուռքահայերի հայրենադարձությունը նախապատրաստելու ուղղությամբ (1946-1948 թթ.), տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1983, N 1, էջ 152-159: Նույնի՝ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը սիյուռքահայերի հայրենադարձության կազմակերպման և նրանց սոցիալիստական շինարարության մեջ ներգրավելու ուղղությամբ (1946-1948 թթ.)», տե՛ս «Լրաբեր» ՀԳԱ (Հասարակ. գիտ.), 1983, N 8, էջ 13-19:
- 22 Ն. Ա. Սարգսյան, Սիյուռքահայերի 1946-1948 թթ. զանգվածային հայրենադարձության նախապատրաստումը, տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1996, N 3, էջ 3-12: Նույնի՝ «Սիյուռքահայերի 1946-1948 թթ. զանգվածային հայրենադարձության երևույթը», տե՛ս «Դրոշակ», 1998, N 17, 27 օգոստոսի - 9 սեպտեմբերի, էջ 29-31:
- 23 Է. Գ. Դանիելյան, Արևմտահայ գաղթականության հարցը Սովետական Հայաստանում, տե՛ս «Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման և ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր» (Ժողովածու), Երևան, 1987, էջ 226-257: Նույնի՝ «Անդրկովկաս ապաստանած արևմտահայ գաղթականության թվաքանակի հարցի շուրջ (1914-1917 թթ.)», տե՛ս «Լրաբեր» ՀԳԱ (Հասարակ. գիտ.), 2002, N 3, էջ 112-120: Նույնի՝ «Խորհրդային Հայաստանում ապաստանած հայ գաղթականության թվաքանակի հարցի շուրջ», տե՛ս «Մեծ Եղեռն-90», գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2005, էջ 95-102 և այլն:
- 24 Է. Գ. Դանիելյան, Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում. շարժը, կացությունը, թվակազմը (1914-1922 թթ.), Երևան, 1997:
- 25 Կ. Պ. Հայրապետյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձը (1920) և արևմտահայ փախստականները, տե՛ս «Լրաբեր» ՀԳԱ (Հասարակ. գիտ.), 1992, N 2, էջ 136-146: Նույնի՝ «Փախստականների նկատմամբ պետական

- քաղաքականության օրենսդրական ձևակերպումը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր)», տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, N 1, էջ 39-48: Նույնի՝ «Փախստականների հիմնախնդիրը Հայաստանի նորաստեղծ առաջին հանրապետությունում», տե՛ս «Կանթեղ», ժողովածու, Երևան, 2004, N 2, էջ 128-136:
- 26 Հ. Վ. Հակոբյան, Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Երևան, 2000: Նույնի՝ «Տարագիր հայության Հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական և իրավական հիմքերը», Երևան, 2002:

ԲԱԺԻՆ 3.

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐ

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՓԱՌՔԸ (Ղևոնդ Ալիշան)

XVI-XVIII դարերում հայ ժողովուրդը գտնվում էր ճգնաժամային ծանր դրույթյան մեջ: Հայրենիքը դարձել էր անընդհատ կրկնվող պատերազմների թատերաբեմ: Զոհադարող բռնապաղթերն ու արտագաղթերը հայազրկել էին ամբողջ նահանգներ: Արդեն նախընթաց դարերում մշակութային կյանքի զարգացումը դանդաղել էր և կանգնել կործանման եզրին: Հայ կյանքը երկփեղկված էր: Ժողովրդի մեծագույն մասը բնակվում էր Օսմանյան կայսրությունում՝ ինչպես բուն հայրենիքում, այնպես էլ կայսրության հայաշատ քաղաքներում, մասնավորապես Կ. Պոլսում: Հայության մյուս մասը գտնվում էր Սեֆեվյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո: Կար նաև երրորդ մասը՝ գաղթավայրերում ցրված հայությունը:

Ժամանակի հոգսերով ապրող գործիչներն ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու երկու ելք էին մատնանշում: Առաջինը՝ ազատագրական պայքարի միջոցով հայկական պետականության վերականգնումն էր, որը հնարավորություն կտար ապրելու ազգային ինքնուրույն կյանքով և փրկվել անխուսափելի ոչնչացումից: Սակայն հայ ազատամարտը որքան էլ դեգերեց Արևմուտքի ճանապարհներին և փորձեց գտնել այն ուժը, որ պետք է ազատագրեր Հայաստանը, որևէ արդյունքի չհանգեց: Հայկական պետականության վերականգնման զինական պայմանները դեռ չէին հասունացել, ուժերը ցաքուցրիվ էին ու անկազմակերպ: Հայ ազատամարտն ու ազատագրական միտքը թեև ունեցան փայլուն դերակատարներ՝ Իսրայել Օրի, Դավիթ Բեկ, Եսայի Հասան-Ջալալյան, Հովսեփ Էմին, Մադրասի քաղաքական ընտանիք և ուրիշներ, այնուհանդերձ պարտություն կրեց:

Սակայն կար նաև երկրորդ ուղին՝ պայքարը հանուն մշակութային ինքնուրույնության, որը կարող էր փրկության դեր կատարել անհույս իրականությունից դուրս գալու համար: Դպրոցը, գիրքը, գիտություն-

նը, պատմությունը, լեզուն ու մշակույթն ընդհանրապես՝ կարող էին դառնալ ազգի աննկուն զինվորներ և փրկել հայությունը անխուսափելի կործանումից: Քաղաքական ազատագրության անհեռանկար խաչուղիներից նրանք գերադասեցին մշակութային ազատագրության իրապաշտ գործընթացը: Այս ուղղության մեծագույն դեմքերից էին Մովսես Տաթևացին, Փիլիպպոս Աղբակեցին, Հակոբ Զուղայեցին, Երեմիա Քյոմուրճյանը, Մխիթար Սեբաստացին և ուրիշներ, որոնք դարձան հայ մտավոր կյանքի նորոգիչներն ու մշակութային վերածնության ռազմավարները:

Հայ մտավոր կյանքի վերազարթոնքի բնագավառի ամենափայլուն դեմքը Մխիթար Սեբաստացին է: Իր հիմնադրած ու իր Մեծ անունը կրող միաբանությունը բոլորանվեր ծառայեց իրեն ծնող ազգին: Միաբանության ջանքերով ստեղծվեցին դպրոցներ, տպարաններ, տպագրվեցին գրքեր: Սկսվեց ազգը լուսավորելու շնորհակալ աշխատանքը: Միաբանության շարքերից դուրս եկան հայ մտավոր ազատամարտի այնպիսի ականավոր դեմքեր ինչպիսիք էին՝ Մատթեոս Եփրեկացին, Մկրտիչ Անանյանը, Վրթմանես Ասկերյանը, Միքայել Չամչյանը, Գաբրիել Ավետիքյանը, Ղուկաս Ինճիճյանը, Ստեփանոս Ագոնցը, Մանուել Զախճախյանը, Արսեն Բագրատունին, Մկրտիչ և Հարություն Ավգերյան եղբայրները և շատ ուրիշներ: Ազգը Մխիթարյաններին է պարտական բառարանագրական հոյակապ ու եզակի հուշարձանների, Աստվածաշնչի, Հայոց պատմության ու աշխարհագրության, հայ գասական մատենագիրների երկասիրությունների հրատարակությունների համար: Անգնահատելի ու շնորհալի է նրանց դերը հայ մշակույթի բոլոր բնագավառներում: Այո՛, Մխիթարն ու նրա աշակերտները պատվով ու փայլուն կերպով կատարեցին իրենց վերապահված դերը՝ ազգը լուսավորելու և մշակութային անկախություն կերտելու բնագավառներում:

Մխիթարյանների այս բույլի մեջ իր մնայուն ու արժանի տեղն ունի ամենաքանքարավոր, ամենաբազմակողմանի Հայր Ղևոնդ Ալիշանը: Բոլոր ժամանակների ու սերունդների ամենաականավոր հայագետը թե՛ Մխիթարյանների մեջ և թե՛ նրանցից դուրս: Լեգենդար մի կյանք, գործ ու վաստակ: Ո՞րն է Մխիթարյանների բերած նպաստը հայ մտավոր կյանքին: Հարցին կարելի է պատասխանել՝ մատնանշելով Ալիշանի բերած նպաստը գրականության, լեզվաբանության,

պատմության, աշխարհագրության, վարքագրության, մատենագիտության, աստվածաբանության և բազում այլ բնագավառներում: Զթերագնահատելով մյուս Մխիթարյանների վիթխարի ավանդը հայագիտության համակարգում, այնուհանդերձ պետք է շեշտել, որ Ալիշանը եղավ այդ համակարգի անկրկնելի դեմքն ու Ամենամեծը:

Ալիշանը՝ ավագանի անունով Քերովրե, ծնվել է 1820 թ. Կ. Պոլսում՝ Պետրոս և Թագուհի Ալիշանյանների ընտանիքում: 1832 թ. ընդունվել է Ս. Ղազարի վանական դպրոց և փայլուն առաջադիմությամբ այն ավարտել 1840 թվականին: Նույն թվականին էլ ձեռնադրվել է քահանա: Հատուկ համակրանք ու պատկառանք ունենալով Ավարայրի անմահ Ոգի Ղևոնդ Երեցի նկատմամբ՝ սքեմառության ժամանակ անվանակոչվել է Ղևոնդ: Ինչ իմանար, որ իրեն էր վերապահված դառնալու հայագիտության համակարգի Ոգին, մի նոր Ղևոնդ Երեց:

Ղևոնդ Ալիշանի ամբողջ գործունեությունն ամփոփվում է երեք շրջաններում: Առաջին շրջանում (1841-1852) զբաղվել է ուսուցչությամբ՝ դասավանդել միաբանության տարբեր դպրոցներում, պատրաստել կրթված, դաստիարակված ու ազգային ոգի ունեցող մի ամբողջ սերունդ: Երկրորդ շրջանում (1853-1873) եղել է Մխիթարյան տարբեր վարժարանների՝ Մուրատյան, Մուրատ-Ռաֆայելյան, Ս. Ղատարի վանական բարձրագույն դպրոցի տեսուչ, միաժամանակ վարչական գանազան պաշտոններ վարել միաբանությունից ներս: Գործուկան ղեկավարել շրջանում (1872-1901)՝ մի ամբողջ երեսնամյակ, նեություն երրորդ շրջանում (1872-1901)՝ մի ամբողջ տարիներին նվիրվել է հայագիտական աշխատանքների: Այս ամբողջ տարիներին Ալիշանը մշտապես աշխատակցել է «Բագմավեպ» հանդեսին, եղել նրա խմբագիրը, վարել արքահոր փոխանորդի պաշտոնը: 1890թ. հայությունը մեծ շուքով տոնեց Ալիշանի քահանայության և գրական գործունեության 50-ամյակները:

Ղևոնդ Ալիշանի գրական ժառանգությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ գեղարվեստական և հայագիտական: Վերջինս էլ իր հերթին բաժանվում է մի քանի բնագավառների՝ պատմաաշխարհագրական, պատմաբանասիրական և տեքստաբանական:

Գեղարվեստական, կամ ինչպես իր օրերում էր ընդունված ասել՝ Քերթովական երկերի մեծ մասը չափածո է, մի մասն էլ՝ արձակ:

Ալիշանը գրական ասպարեզ է իջել որպես բանաստեղծ: Բանաստեղծություններ է գրել ինչպես լատինական, այնպես էլ հայերեն լեզվով:

տեղծություններ սկսել է գրել շատ վաղուց, դեռևս աշակերտության տարիներին և շարունակել մինչև 1852 թվականը՝ մինչև 32 տարեկան հասակը։ Բանաստեղծությունները՝ Նահապետ ստորագրությամբ զետեղել է հինգ ժողովածուներում՝ «Նուագք» ընդհանուր խորագրի ներքո՝

1. Մանկունի (1857, Բ տպագրութիւն՝ 1881),
2. Մալիքունի (1857, Բ տպագրութիւն՝ 1885),
3. Հայրունի (1858, Բ տպագրութիւն՝ 1867, Գ տպագրութիւն՝ 1926):

Այս պրակի մասն է կազմում «Երգք Նահապետի» շարքը, որի նշանակալից կտորներից են՝ «Հայոց աշխարհիկ», «Հայ հանճար», «Պլպուլն Ավարայրի», «Շուշան Շավարշանա», «Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց» քերթվածները: Դրանք անմիջապես դարձան Հայ սփռված կյանքի ամենասիրելի բանաստեղծությունները:

4. Տերունի (1858, Բ տպագրութիւն՝ 1888),
5. Տխրունի (1858, Բ տպագրութիւն՝ 1886):

Իր այս շարքով Ալիշանը կարողացավ հաղթահարել կյանքի դժբախտությունները և դառնալ ուսման տիրոջ՝ ուղղության հիմնադիրը: Իր գրականությունում, ինչպես ճիշտ է նկատված,՝ Ալիշանը գեմքով ուղղվեց դեպի հայ ժողովրդի լայն զանգվածները և Ղ. Աղայանի դիպուկ արտահայտությունով՝ դարձավ «Նահապետ հաղար թոռների»:

Գրական քննադատությունը Ալիշանին համարում է XIX դարի հայ իրականության «հզորագույն բանաստեղծներից մեկը»: Ժիշտ է նկատել Արշակ Զոպանյանը, որ այդ շրջանի հայ բանաստեղծներից «ոչ ոք կրցած է անոր բարձրության հասնիլ՝ մտածումի խորությամբ և նյութին զանազանությամբ, ձևական կատարելությամբ, զգացումի և երևակայության ուժեղ թափումով»: Արձակ ստեղծագործություններից է «Յուզկիբ հայրենեաց Հայոց» երկհատորյակը (Հատ. Ա-Բ, 1869, 1870; Բ և Գ տպագրություններ՝ 1921, 1944):

Ղ. Ալիշանը հայտնի է նաև իր հիասքանչ թարգմանություններով, ինչպես օրինակ՝ «Ծաղկաբաղ քերթողաց անգղիացուց» (հայերեն և անգլերեն, 1852, Բ և Գ տպագրություններ՝ 1887, 1907), «Քնար ամերիկյան» (անգլերեն և հայերեն, 1874), Ֆ. Շիլլերի «Երգ ի զանգակն» (1871), Զ. Գ. Բայրոնի «Խառլիա» (1860, նույնը՝ 1889, 1891), Մ. Բակաչիի «Աղօթք հաղորդասէր հոգւոյ» (1865), Հ. Վ. Բիրքբերի «Ռուզովի

Համբերգունի» (1858, բնագիր՝ Հայերեն և գերմաներեն), Ա. Լուկուրի-
ուսի « Պատմութիւն մահու» (1842, նույնը՝ 1885, 1893), Գայետանոս
Պերգամազու «Իմագք ի չարչարանս Քրիստոսի» (1879) և այլն:

Ղ. Ալիշանը հեղինակ է նաև կրոնախրատական բնույթի մի շարք աշխատությունների, որոնցից շատերը Մխիթարյան դպրոցներում դասվել են դասագրքերի շարքը: Դրանցից են «Նմանութիւն Ս. Ալոիսիոսի Գոնձական, պաշտպանի մանկանց» (1853), «Աղօթք արեղայի» (1876), «Ընդ եղեւնեալ: Կամայութեան բացալայրի խորհրդածութիւն» (1874), «Ոսկեգիրք կամ հրահանգ խնորհութեան» (1878), «Մնունդք սրտի և հոգւոյ» (1888), «Ճառք հոգեւորք վասն միանձաց» (1904, հետմահու հրատարակություն):

Ալիշանը հայտնի է նաև իր բնագրագիտական աշխատանքներով: Հմուտ ծանոթագրություններով ու կարճառոտ առաջաբաններով հրատարակություն է պատրաստել Վարդան Վարդապետի (1862), Կիրակոս Գանձակեցու (1864), Ղերուբնա Եղիսացու (1868, նույն թվականին նաև Ֆրանսերեն), Խոսրով Անձևացու (1869), Սմբատ Գունդստաբլի (1876), Արուսահի Հայի (1901) պատմագրական երկասիրությունները:

Նա հեղինակել է պատմաբանասիրական բնույթի տասնյակ աշխատություններ, որոնցից շատերը դարձել են հայագիտության գրադարանի անանց արժեքներից: Իր հայագիտական գործունեության արշալույսին նա ընթերցողի սեղանին դրեց «Հայոց երգք ռամկականք» հիանալի ժողովածուն (1852): Ապա մեկը-մյուսի հետևից հրատարակեց «Նշմարք և նշխարք հայկականք» (պրակ Ա-Գ, 1870, Բ տպագրություն՝ 1902, նույնը ֆրանսերեն՝ 1872, անգլերեն՝ 1875, գերմաներեն՝ 1893), «Բնագիտութիւն Հայաստանի» (1870), «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» (1873), «Գիրք վաստակոց» (1877), «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց» (1885), «Հայ բուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն» (1895), «Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումնիոյ» (1896), «Հայ Վենետ կամ յարընչութիւնք Հայոց եւ Վենետաց» (1896), «Արշալոյս քրիստոնեութեան Հայոց» (1901), «Հայաստան նախքան Ղլինե՛ն Հայաստան» (հետմահու՝ 1905) և այլն: Նմանաբնույթ երկասիրություններից առանձնանում է նրա վերջին՝ երկմասանոց «Հայապարություն» մեծագիր աշխատությունը (1901-1902): Առաջին մասում անդրադարձել է իր օրերում հայտնի բոլոր հայ պատմիչների կենսագրու-

Թյանն ու ժառանգությանը, իսկ երկրորդում՝ նույն այդ պարմիչներից քաղված նյութերով հյուսել է հայոց ամբողջական պատմությունը մինչև XVI դարը: Հատկապես նշանակալից է «Սոփերկը Հայկականը» փոքրադիր հատորների հրատարակումը (հատ. 1-22, 1853-1861), որը մի յուրահատուկ հանրագիտարան է անցյալի հայ կյանքի:

Ղևոնդ Ալիշանի ժառանգության մեջ ուրույն տեղ են զբաղեցնում նրա տեղագրական ու պատմաաշխարհագրական բնույթի երկասիրությունները: Որպես պատմաբան նա հարում էր իր ժամանակներում պատմագիտության մեջ լայն տարածում ստացած «Աշխարհագրական» ուղղությանը և գտնում, որ ժողովուրդների զարգացման ամենահիմնական ազդակը աշխարհագրական միջավայրն է: Հետևելով Պատմահորը և խմբագրելով նրա հանրահայտ ասույթը սիրում էր կրկնել՝ «Ձկա՛ պատմություն առանց աշխարհագրության»: Այդ ոգով են շարադրված նրա «Աշխարհագրութիւն քաղաքական» (1851, նույնը՝ 1852, 1853, 1854), «Աշխարհագրութիւն Հայաստանի» (1853), «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» (1855), «Երկրագիտութիւն Հայկական» (1881), «Հայկական աշխարհագրութիւն» (1881), «Սկեւռա վանք. վանականը և Սրբարանն» (1884), «Մասիս. ստորագրութիւն Մասիս լեռան» (1890) և այլն: Նշված երկասիրություններում նա տեղագրել է պատմական Հայաստանի բոլոր նահանգները, գավառները, քաղաքներն ու գյուղերը՝ տվել դրանց պատմաաշխարհագրական բնութագրումները, անդրադարձել պատմական իրադարձություններին, նկարագրել նյութական մշակույթի հուշարձանները:

Վիթխարի ծրագիր ունեն՝ 20 գրքով լույս ընծայել Հայաստանի բոլոր նահանգների պատմական աշխարհագրությունը: 1870-ական թվականներից նա ձեռնամուխ է լինում այդ ֆանտաստիկ ծրագրի իրականացմանը՝ առանց ընդհատելու իր մյուս պարապմունքներն ու վանական պարտափորությունները: Միայնակ, առանց օգնականների, առանց Հայաստանում լինելու նա մեկը-մյուսի հետևից ընթերցողի սեղանին է դնում «Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց» (1881, նույն թվականին նաև համառոտագրված տարբերակը, նաև Փրանսերեն՝ 1899), «Սիսուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ» (1885, նաև Փրանսերեն՝ 1899: Նույն 1885 թվականին լույս է տեսել նաև համառոտ տարբերակը՝ «Համառոտութիւն Սիսու-

անայ. պատկերագարդ և աշխարհաբար լեզուով»), «Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց» (1890) և «Սիսական. Տեղագրութիւն Սիսնեաց աշխարհի» (1893) հատորները: Անավարտ են մնացել և հետմահու միայն հատվածաբար են լույս տեսել «Աղուանք» (1970) և «Արցախ» (1990) նահանգներին նվիրված գրքերը: Պատմական Հայաստանի նահանգների պատմությունը նվիրված այս հատորները ցայսօր մնացել են անգերագանցելի: Թեև անցել է մեկ դարուց ավելի, սակայն դրանք կարողացել են պահել իրենց գիտական արժեքն ու նշանակությունը և շարունակում են ուղեցույց հանդիսանալ մերօրյա հետազոտողներին: Իզուր չէ, որ դեռևս իր ժամանակներում տարածված ասույթ էր դարձել, թե «Հայր Ալիշան մեծ ու հեռատես աչք մըն է, որ Վենետիկ կեցած՝ կրցեր է համրել Հայաստանի ամեն քարերը»:

Ղ. Ալիշանի վաստակը նրան դարձրել են համակիրոպական ճանաչում ունեցող գիտնական: Պատահական չէ, որ նա ընտրվել է գիտական բազմաթիվ ակադեմիաների ու ընկերությունների անդամ՝ Վենետիկի արքայական ակադեմիայի (1847), Իտալիայի Ասիական ընկերության (1887), Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության (1894), Վենետիկի ակադեմիայի (1894), Ս. Պետերբուրգի Հնագիտական ընկերության (1896), Ենայի փիլիսոփայական ընկերության (1897), և այլն: 1866 թվականին Փրանսիայի Գիտությունների ակադեմիան նրան արժանացրել է «Պատվո լեգեոնի» դափնեկրի կոչման:

Ղևոնդ Ալիշանը մահացել է 81 տարեկան հասակում՝ 1901 թ. նոյեմբերի 22-ին Ս. Ղազար կղզում: Ալիշան քաղաքացու, մտածողի և հայագետի գերեզմանը բոլոր հայերի համար դարձել է նվիրական ուխտատեղի:

Հիրավի, Ալիշանը վիթխարի, անընդգրկելի անհատականություն էր, անկրկնելի ու Մեծ: 60 հատոր կազմող իր գրական ժառանգությունը դարձավ հայ մտքի ոսկե անդամստանի պսակը: Անշուշտ իրավունք ունեն Դանիել Վարուժանը, երբ այդ Մեծի ուխտատեղի դարձած շիրիմին խոնարհված մտորում էր.

Օ՛հ Աստված իմ, ի՞նչ ըղեղ էր ատիկա՝
Որ Տիեզերքին քամեց երակը համայն.
Հենած մարդուն, ճառագայթին, խաչին վրա,
Գրկեց Այրին, որ կը կոչեն Հայաստան:

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ (ԽԱԶ)

Գեորգյան ճեմարանի տարիների հունձքի մեջ շատ են նվիրական, խոր պատկառանքի և հիացմունքի արժանի շրջանավարտները: Հանրությանը հայտնի են նրանց անունները, գնահատված են նրանց գործերը: Սակայն քիչ չեն նաև նրանք, ովքեր, իրերի գաժան բերումով, հայտնվել են անհայտության ու մոռացության զարհուրելի շրջագծում, և որի հետևանքով նրանց անունները քիչ բան են ասում ներկա սերնդին: Բայց այդ անունները, ինչպես փյունիկ, մնացել են անթեղված և պատեհ առիթներով լուսավորում են իրենց և իրենց ժամանակների իրողությունները: Նման ճակատագրի կրողներին է եղել նաև Սանասարյան վարժարանի, Սորբոնի և Երևանի պետական համալսարանների պրոֆեսոր Աստվածատուր Խաչատրյանը:

Աստվածատուր Խաչատուրի Խաչատրյանը ծնվել է 1860 թ. Բագրևանդի Սուրբ Հովհաննես (Օհանավանք, Վանքի գյուղ, Ունգլիսի) գյուղում (կենսագրական տվյալները տե՛ս Գ. Գյուլաբեյան, Պրոֆ. Ա. Խաչատրեան, «Ակոս», ամսագիր, Բեյրութ, 1946, գիրք ԺԲ, էջ 119-124: Նաև՝ Գ. Լազեան, Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն, Կահիրէ, 1949, էջ 144-149):

Նրա հայրը, որ գյուղի տանուտերն էր, ջանք չի խնայել որդու կրթության համար: Նախնական կրթությունն ստացել է ծնողավայրի ծխական դպրոցում, ապա՝ 1877 թ., ընդունվել է Ջմիաձնի Գեորգյան նորաբաց ճեմարանը և 1880 թվականին ավարտել նրա դպրոցական բաժինը: Այստեղ աշակերտել է Սուքիաս վարդապետ Պարզանցին, Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանին, Գեորգ վարդապետ Սուրենյանցին (ապագա կաթողիկոս), Վահան վարդապետ Բաստամյանցին, Կարապետ Կոստանյանին, Մկրտիչ Պալյանին և այլոց:

Ճեմարանն ավարտելուց հետո որոշ ժամանակ զբաղվել է ուսուցչությամբ: Այնուհետև՝ 1881 թվականին, մեկնել է Եվրոպա և ընդունվել Ստրասբուրգի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետը,

մասնագիտացել լեզվաբանության բնագավառում: Այստեղ նա աշակերտել է մեծանուն լեզվաբան Հ. Հյուբշմանին, որը խրախուսել է իր սանի լեզվաբանական պրպտումները և ուղղություն տվել նրա գիտական առաջին աշխատանքներին:

Համալսարանն ավարտելուց հետո նա 1885 թ. հրավեր է ստանում Կարինի Սանասարյան վարժարանի վարչության կողմից և շուտով ստանձնում նույն վարժարանի հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնը:

Սանասարյան վարժարանում Ա. Խաչատրյանը պաշտոնավարում է 27 տարի՝ նախ որպես ուսուցիչ, ապա՝ 1896 թվականից սկսյալ մինչև 1912 թվականը՝ տեսուչ: Խաչատրյանը շատ բան է արել Սանասարյանի վարկը բարձրացնելու և բովանդակությունը հարստացնելու ուղղությամբ: Այստեղ կազմակերպել է հարուստ գրադարան, հիմնադրել թանգարան (ունեցել է 94 ձեռագիր), տարբեր բնույթի լաբորատորիաներ, բացել արհեստագործական բաժին, ուր սաները հմտացել են կազմարարության, ատաղձագործության և զանազան այլ արհեստների բնագավառներում: Նրա անդուլ ջանքերի շնորհիվ է, որ 1906 թ. վարժարանում բացվել է ուսուցիչների երկամյա դասընթաց, որ տասնյակ ուսուցիչներ է պատրաստել գյուղական, ծխական դպրոցների համար:

1912 թ. Կ. Պոլսի ազգային իշխանությունների կամայական որոշմամբ Սանասարյան վարժարանը տեղափոխվել է Սեբաստիա: Ա. Խաչատրյանը բուռն ընդդիմացել է այդ որոշմանը, սակայն ստիպված է եղել տեղի տալ: Իսկ ինքը տեղափոխվել է Կ. Պոլիս և դասավանդել Կեդրոնական վարժարանում: Այս դպրոցն արևմտահայ իրականության լավագույն դպրոցներից էր: Տարբեր տարիների ընթացքում այս-թյան տեղ են սփռվել կամ աշխատակցել Մ. Օրմանյանը, Հ. Պարոնյանը, Թերենցը, Լ. Շանթը, Երուխանը, Վ. Թեքեյանը, Կ. Զարյանը, Սիպիլը, Կոմիտասը, Ա. Զոպանյանը, Հ. Մնձուրին, Ա. Ալպոյաճյանը և ուրիշներ: Ա. Խաչատրյանի ջանքերով Կեդրոնականում հատկապես ամուր հիմքերի վրա է դրվում հայագիտական առարկաների դասավանդման գործը: Դժբախտաբար, մեծ սիրով սկսված աշխատանքն ընդհատվում է 1915 թ. մոլեգնած Մեծ եղեռնի հետևանքով: Ա. Խաչատրյանն էլ կիսում է արևմտահայ մտավորականների շատերի դառն ու դաժան ճակատագիրը: 1915 թ. ապրիլի 24-ին նա հրաշքով խույս է տալիս ձերկատագրի:

բակալուծյունից և թաքնվում: Բայց մատնության հետևանքով կալանվում է 1915 թ. հոկտեմբերի 23-ին և արքսորվում Դիարբեքիր: Խաչատրյանը շատերի նման հնազանդ չեղավ իր ճակատագրին: Հանդուգն ձեռնարկով նա փախչում է արքսորավայրից և բազում արկածներից հետո հասնում Գոնիա, ուր երկու տարի ծախյալ թաքնվում է մի հուլյնի տանը: 1917 թ. Ավրամ օղլի Անաստաս կեղծանունով փորձում է անցնել Կիպրոս, բայց նյութական միջոցները չեն բավարարում, և որոշում է հեռանալ անգլիացիների կողմից զրավված Բաղդադ: Ի վերջո, բեդվիլիի հագուստով ծախված, արաբական մի թափառախմբի հետ հասնում է Բաղդադ: Նույն թվականին էլ այստեղ ստանձնում է տեղի Ազգային վարժարանի տնօրենի պաշտոնը և վարում այն մինչև 1919 թ. սկզբները: Որպես Միջագետքի հայության ներկայացուցիչ՝ մասնակցել է 1919 թ. փետրվարին Փարիզում հրավիրված Ազգային համագումարի աշխատանքներին (Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 269): Այնուհետև կարևոր առաքելութամբ մեկնել է Հայաստանի Հանրապետություն:

Ի դեպ, 1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում ներկա է գտնվել Հայաստանի Համալսարանի բացման հանդիսավոր արարողությունը (տե՛ս «Երևանի Համալսարան». 1918-1920 թթ.: Վավերագրերի ժողովածու, Երևան, 1995, էջ 159): Ընդգրկվել է Համալսարանի դասախոսական կազմում:

1920 թ. Ա. Խաչատրյանը կրկին հաստատվում է Կ. Պոլսում, ուր միաժամանակ վարում է Կեդրոնական և Պերսերյան վարժարանների տնօրենների պաշտոնները:

Քեմալականների հաղթանակն ու նրանց մուտքը Կ. Պոլիս նոր արհալիրքների դուռ են բացում հայության առջև: Չցանկանալով դարձյալ ապրել 1915 թ. դժոխային օրերի ամբողջ սարսափները՝ Ա. Խաչատրյանը, շատ ուրիշների պես, հեռանում է Կ. Պոլսից: Այս անգամ նա հաստատվում է Փարիզում, ուր հրավիրվել էր դասավանդելու Սորբոնի համալսարանում: Աշխարհի ամենահեղինակավոր բարձրագույն ուսումնական հաստատություններից մեկում պրոֆեսորական պաշտոնը հիանալի հնարավորություն էր ստեղծում ստեղծագործական կյանքի հետագա զարգացման համար: Սակայն արդեն տարիքն առած պրոֆեսորին ձգում էր հայրենի նվիրական եզերքը՝ Երևանը,

ուր ամբողջ թափով ծավալվում էր նորարաց Պետական համալսարանը: Ահա թե ինչու նա 1924 թ. որոշում է ընդունում վերջնականապես հաստատովել Հայաստանում: Սկզբում ինչպես ասեցինք՝ աշխատանքի նշանակվեց Հանրային գրադարանում՝ որպես գրադարանավար, ապա հրավիրվեց համալսարանի վարչության կողմից՝ դասավանդելու Արևելքի ժողովուրդների պատմություն և սեպագրություն: Նա համալսարանում դասավանդեց 14 տարի՝ մինչև 1937 թ. և զգալի ավանդ ունեցավ պատմարան մասնագետների պատրաստման գործում:

1925 թ. Ա. Խաչատրյանին շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում, նույն թվականին հաստատվել է ՀԽՍՀ Գիտությունների և արվեստի ինստիտուտի, իսկ 1930 թվականին՝ ՀԽՍՀ Գիտությունների ինստիտուտի իսկական անդամ:

Ա. Խաչատրյանի բազմարդյուն գիտամանկավարժական գործունեությունն ընդհատվել է 1937 թվականին: Անհիմն մեղադրանքների հիման վրա նա ենթարկվել է հալածանքների, ապա՝ բանտարկություն: Մահացել է բանտում 1938 թվականին: Արդարացվել է հետմահու:

[illegible]

ղաքնիկ սուրարիները, որոնք հետագայում խառնվել են խուրրի-միտանի և ավելի ուշ՝ մուշկ և փոյուզացի հնդեվրոպական ցեղերի հետ:

Նրա կարծիքով՝ Հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացում նշանակալից դեր են խաղացել նաև ուրարտացիները: Ժամանակակից պատմագիտական միտքը, հավուր պատշաճի գնահատելով Ա. Խաչատրյանի կատարած աշխատանքը և օգտագործելով նրա ուսումնասիրություններում կուտակված հսկայական փաստական նյութը, այնուհանդերձ, մատնանշում է նաև նրա աղբյուրագիտական ու տեսական բնույթի վրիպումները, որոնք հետևանք էին գիտության այն ժամանակների ձեռք բերած արդյունքների: Ճիշտ է նկատել գրքի խմբագիր, առաջաբանի հեղինակ Հակոբ Զորյանը, թե «բոլորովին խոսքան հողում ակոսելը որքան դժվարին գործ է, նույնքան և շնորհակալ աշխատանք» (անդ, էջ VII):

Երկեր.

Dolens N. et Khatc A., Histoire des anciens Armeniens, Geneve, 1907, p. 226 (Publéc par L'Union des Etudiants Armenien de L'Europe).

Տե՛ս նաև նույնի Հայերեն թարգմանությունը՝ Ն. Դոլենս և Ա. Խաչ, Պատմություն Հին Հայերի, պրակ 1-3, Փրանս. բնագրից թարգմ. Ռ. Քաջբերունի, Թիֆլիս, 1910:

L'Armenie et les Armeniens. Periode di Idependance politique. Cilice ou Nouvell Armenie. Periode d'oppression et de tyranie. La situation actuelle, Paris, 1920, p. 150 (Imp. Veradzenount).

Հույն պատմիչների վկայությունը Հին Հայաստանի ոսկեհանքերի և նրանց տեղի մասին. տեղագրական ուսումնասիրություն, տե՛ս «Գիտական տեղեկագիր», Երևանի պետական համալսարան, 1925, № 1, էջ 47-69: Միտանի-խուրրի ժողովուրդը, նրա հայրենիքը և պատմական հնությունը, տե՛ս ՀՍԽՀ Գիտությունների և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1926, № 1:

Արիական խավը նախաուրարտական Հայաստանում, տե՛ս անդ, 1930, № 4:

«Տորք Անգեղեայ» Հայ հին մատենագիտության և նոր բանասիրության մեջ, տե՛ս անդ, 1931, № 5, էջ 40-64: Пересмотр древнейшего

perioda Наури-Урартской истории, Эривань, 1932: Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն. հիմնված արձանագրական տվյալների վրա շուրջ 3000-600 նախքան մեր թվարկությունը, Երևան, 1933:

Բառարան Հայերենից քրդերեն լեզվի (խմբագրությամբ Ա. Խաչատրյանի և Գր. Ղափանցյանի), Երևան, 1933:

Գրականություն. Մարգարետ, Ա. Խաչատրեան, տե՛ս «Ճակատամարտ», օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1921, 24 ապրիլի:

Յարութիւնեան Մ., Պրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան, տե՛ս «Յուսարեր», օրաթերթ, Կահիրէ, 1945, 9 մայիսի:

Միսաքեան Շ., Յուշեր և տպաւորութիւններ պրոֆ. Ա. Խաչատրեանի կյանքէն, տե՛ս անդ, 1945, 23 յունիսի - 10-ը յուլիսի:

Գյուզալեան Գ., Պրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան, տե՛ս «Ակոս», ամսագիր, Բեյրութ, 1946, Գիրք ԺԲ, էջ 119-124:

Հաղեան Գ., Պրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան, տե՛ս «Դէմքեր Հայ ազատագրական շարժումէն», Կահիրէ, 1949, էջ 144-149:

ԱՎԵՏԻՍ ՊԵՐՊԵՐՅԱՆ

(Ժամանակը և գործը)

Միքայել Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց» երկասիրութիւնը (Հատ. 1-3, Վենետիկ, 1784-1786) վիթխարի դեր խաղաց Հայ ժողովրդի պատմութիւնը ժողովրդականացնելու, տարածելու և ուսումնասիրութիւնը գիտական հիմքերի վրա դնելու ուղղութեամբ: Այսու «Հայ ժողովրդի պատմութիւն» եզրը դառնում է Հայագիտական համակարգի բաղկացուցիչ ու չափազանց անհրաժեշտ օղակներից մեկը:

XIX դարի առաջին վեց տասնամյակների ընթացքում Մ. Չամչյանի եռահատորյակի հիման վրա ու հետևողութեամբ ստեղծվում են մի շարք «Պատմութիւն Հայոց»-ներ, որոնք, դպրոցական դասագրքերի դեր կատարելուց բացի, շարունակում են Հայ ժողովրդի պատմագիտական դաստիարակության և ազգային ինքնագիտակցության ներարկման հույժ կարևոր գործը [Եփրեմ Սեթյան (1839, 1843), Համադասաթերծիմանյան (1848), Ստեփան Փափագյան (1861) և այլն]: «Պատմութիւն Հայոց»-ները հրապարակ են գալիս նաև օտար լեզուներով (Հայաստան թուրքերեն՝ 1811, ռուսերեն, անգլերեն՝ 1827 և այլն): Լույս է տեսնում նաև Համաշխարհային պատմութեանը նվիրված մի երկասիրութիւն, որտեղ Հայ ժողովրդի պատմութիւնը շարադրված էր համընդհանուր պատմութեան հետ շողկապված և ներկայացվում էր որպես նրա օրգանական անհրաժեշտ մի մասը: Խոսքը Հովսեփ Գաթըրճյանի «Տիեզերական պատմութիւն» (Հատ. 1-2, Վիեննա, 1849, 1852) աշխատանքի մասին է: Սակայն հեղինակներից և ոչ մեկին չհաջողվեց զարգացնել Մ. Չամչյանի սկսած գործը: Բազմազան ու բազմաթիվ «Պատմութիւն Հայոց»-ներում որևէ փորձ չկատարվեց XIX դարի պատմութիւնը համակարգելու և շարադրելու ուղղութեամբ. եղածները թերի են ու անկատար:

Նման անմխիթար վիճակը խախտվեց, երբ 1871 թ. Կ. Պոլսում լույս

տեսավ Ավետիս վարժապետ (պատվելի) Պերպերյանի «Պատմութիւն Հայոց» երկասիրութիւնը: Աշխատանքի տիտղոսաթերթը՝ «Պատմութիւն Հայոց. սկսեալ ի 1772 ամէ Փրկչին մինչև ցամա 1860 հանգերձ կարեւոր տեղեկութեամբ և ժամանակագրութեամբ երեւելի իրաց», ինչպես նաև «Յառաջարան»-ի առաջին իսկ տողերը հավաստում են, որ սույն «Պատմութիւն»-ը լինելու էր Մ. Չամչյանի եռահատորյակի բնական շարունակութիւնը: Մ. Չամչյանը կանգ էր առել 1772 թվականի և հաջորդ մի քանի տարիների իրադարձութիւնների նկարագրութեան վրա, իսկ Ա. Պերպերյանի Պատմութիւնն սկսվում էր այդ թվականից և ավարտվում 1860 թվականի դեպքերի նկարագրութեամբ, այսինքն՝ ամփոփում էր շուրջ 90-ամյա ժամանակահատվածի պատմութիւնը:

Յավոք, Ա. Պերպերյանի աշխատութեանը վիճակված էր լայն տարածում ստանալու, այն լույս էր տեսել փոքր տպաքանակով և անմիջապես սպառվել էր Կ. Պոլսի, Վիեննայի և Վենետիկի գրական-մշակութային շրջանակներում: Գիրքն այսօր դարձել է գրադարանային հազվագյուտ նմուշ (ունիկում): Սակայն արտառուցն ու տարօրինակը դա չէ. մեղանում նման տպաքանակով ու ճակատագրով այլ գրքեր ևս կան: Տարօրինակն այն է, որ Ավետիս Պերպերյանը գրեթե անծանոթ անուն է մնացել մեր մշակութային կյանքում: Լայնորեն հայտնի է նրա գիրքը՝ դրանից մեջբերումներ են կատարում, օգտագործում որպես արժանահավատ սկզբնաղբյուր: Բայց Ավետիս Պերպերյանը շարունակում է մնալ ու մնում է Մեծ Անծանոթ: Բավական է միայն փաստել, որ Հայկական և ոչ մի հանրագիտարանում նրա մասին չկա որևէ բառ-հոգված: Նրա՝ որպես պատմաբանի անունը բացակայում է ինչպես ակադեմիական հրատարակության «Հայ ժողովրդի պատմութիւն» ութհատորյակում, դպրոցական և բուհական բազմաթիվ ձեռնարկներում ու դասագրքերում, այնպես էլ Հայ մշակույթի պատմութեանը նվիրված գրքերում: Անշուշտ, կան նաև բացառութիւններ՝ Վ. Պարսամյանի, Գ. Ստեփանյանի, Ա. Առաքելյանի և այլոց գործերում թուղցիկ ակնարկներ կան Ավետիս Պերպերյանի մասին, բայց միայն այդքանը: Դժվար է ասել, թե ինչն է պատճառը նման անարդար մոռացության: Կարծում ենք, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչական բաժնի նախաձեռնութեամբ երկրորդ հրատարակութեամբ լույս

տեանող Ա. Պերպերյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ը և սույն ներածական խոսքը, որ առաջին փորձն է պատմագրի կյանքն ու գործը հանրութեանը ներկայացնելու ուղղութեամբ, կարող են խթան հանդիսանալ արդեն մոռացված հայ ականավոր մտածողի կյանքն ու գործունեութիւնը լիակատար ու մանրամասն ուսումնասիրելու համար:

* * *

Ավետիս Պերպերյանը XIX դարի կեսերի Կ. Պոլսի գրական բոհեմի և ազգային զարթոնքի բնորոշ ներկայացուցիչներին է: Նա պոլսեցի էր ոչ միայն գործունեությունը, այլև ծնունդով: Սակայն նրա ծննդյան թվականը հայտնի չէ, իսկ շրջանառության մեջ գտնվող 1802 թվականը¹ կասկած է հարուցում: 1811 թ.Ա. Պերպերյանը եղել է Կ. Պոլսի Օրթոդոքս թաղամասի դպրոցի խալֆա՝ ավագ աշակերտ, որի պարտականությունն էր հետևել փոքրերի պարապմունքներին, իսկ անհրաժեշտության դեպքում դասավանդել («յայնմ ժամանակի կարգեալ էի ի խալֆայութիւն մանկանց դպրոցին»)²: Մեկ տարի անց՝ 1812 թվականին, Ա. Պերպերյանը նշանակվել է Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Հովհաննես Չամաշըրճյան Բաբերդցու (1800-1801, 1802-1812) փոքրավոր, այսինքն՝ սպասավոր³: Բնականաբար, 9-10 տարեկան երեխան չէր կարող լինել ո՛չ խալֆա և ո՛չ էլ փոքրավոր, որպեսզի ի վիճակի լիներ կատարելու ուսուցչի և սպասավորի դժվարին ու պատասխանատու պարտականությունները: Այդ ժամանակ, այսինքն՝ 1811-1812 թվականներին, Ա. Պերպերյանը պետք է լիներ առնվազն 14-15 տարեկան, որի դեպքում միայն կարող էր լինել խալֆա կամ փոքրավոր: Հետևաբար, Ա. Պերպերյանը կարող էր ծնված լինել XVIII դարի վերջերին, հավանաբար՝ 1797-1798 թվականներին: Մեր այս ենթադրությունն օգտին կարող է ծառայել մեկ այլ խիստ հատկանշական փաստ ևս: 1814 թ. Ա. Պերպերյանը Կ. Պոլսի պարտրիարք Աբրահամ Գոլյան Տաթևացու հանձնարարությամբ մասնակցել է «Շարակնոց»-ի նոր հրատարակությունը նախապատրաստող հանձնաժողովի աշխատանքներին, որը գլխավորում էր Գրիգոր պատվելի Փեշտիմալճյանը: Ա. Պերպերյանի պարտականությունն է եղել «ի բաղդատութիւն ըն-

Թերցուածոյն»⁴, հանգամանք, որն, անշուշտ, կարող է հափազանց անլուրջ լինել, եթե խոսքը վերաբերեր 12 տարեկան մանուկին:

Ավետիս Պերպերյանն ստացել է իր ժամանակների համար փայլուն և բազմակողմանի կրթություն: Սովորել է Օրթագյուղի դպրոցում, ուր աշակերտել է նշանավոր մտավորական Գրիգոր պատվելի Փեչտիմալճյանին (1774-1837)⁵: Գրիգոր Փեչտիմալճյանը հեղինակել է հայա-գիտական և աստվածաբանական բազմաթիվ երկասիրություններ: Զե-ռագրերի բաղդատությունը սրբագրել և հրատարակել է «Շարական» (1815) և «Յայսմաուրբ» (1834) ժողովածուները: Հատկանշական է, որ բարձր գնահատելով իր սանի մտավոր կարողություններն ու վստահելով նրան՝ պատվելին Պերպերյանին մասնակից է դարձրել իր գիտական երկասիրությունների, մասնավորապես «Շարակնոց»-ի և «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի»⁶ աշխատանքներին: Ավետիս Պերպերյանը Փեչտիմալճյանին է պարտական իր հայագիտական ուսումնառություն և այդ բնագավառում խոր ու բազմակողմանի գիտելիքների տիրապետման համար: Երախտապարտ աշակերտը սրտի ցավով է չեղտել սիրելի ուսուցչի մահը՝ հարկ համարելով այդ փաստն արձանագրելու իր երկասիրած Պատմագրքում՝ «Յայսմ յամի (1837) Աստուածիմաստ եւ բազմերախտ Հայր մեր Գրիգոր վարժապետ Փէչտիմալճեան կնքեազ զգաւայի կեանս իւր»⁷:

Ստանալով Հիմնավոր կրթություն՝ Ա. Պերպերյանն իրեն նվիրում է մանկավարժական գործունեության: Դասավանդել է Կ. Պոլսի տարբեր դպրոցներում, հորջորջվել «պատվելի» տիտղոսով: XIX դարի Կ. Պոլսի այն գրական-մտավոր մթնոլորտում, ուր գործում էր Ա. Պերպերյանը, «պատվելին» մի տեսակ պատվո տիտղոս էր, որ տրվում էր պեղյանը, «պատվելին» մի տեսակ պատվո տիտղոս էր, որ տրվում էր ամենաերեկելի մտավորականներին՝ գլխավորապես մանկավարժներին: «Պատվելիները, գրում է ժամանակակիցներից մեկը, տեսակ մը կուռք կը դառնային անոնց, որոնք ուսանելու կու գային առ յոտս իրենց»⁸: Պատմաշրջանի նշանավոր պատվելիներից էին Գրիգոր Փեշ-իրենց»⁸: Պատմաշրջանի նշանավոր պատվելիներից էին Գրիգոր Փեշ-իրենց»⁸: Պատմաշրջանի նշանավոր պատվելիներից էին Գրիգոր Փեշ-իրենց»⁸: Պատմաշրջանի նշանավոր պատվելիներից էին Գրիգոր Փեշ-իրենց»⁸:

1832 թվականից նա հայկաբանություն, այսինքն՝ հայագիտական

տարբեր առարկաներ և առաջին հերթին գրաբար է դասավանդում Կ. Պոլսի Պալատ և Ֆեններ բարձունքների վրա տարածված Գանլը-Քիլիսե թաղամասի Ս. Առաքելոց դպրոցում: Այս հաստատությունը Կ. Պոլսում գործող բազմաթիվ դպրոցների շարքում ուներ մեծ համարում, և շատերն էին ցանկանում, անգամ թաղամասից բաժանվելով հեռու բնակվողները, իրենց երեխաներին ուղարկել առ ոտս Ավետիս պատվելի Պերպերյանի: Բավական է նշել, որ այս դպրոցում Պերպերյանին աշակերտել են հայ մշակույթի, հասարակական մտքի շատ նշանավոր գործիչներ, ինչպես օրինակ Կարապետ Յուլիուսյանը, դոկտ. Բարունակ բեյ Ֆերուհյանը, Աբրահամ Յոսեփյանը և ուրիշներ⁹: Հիշատակության արժանի փաստ է այն, որ Ս. Առաքելոց դպրոցի սաներն իրենց ուսուցիչ Ա. Պերպերյանի հետ 1834 թ. մայիսին մասնակցել են թագաժառանգներ Աբդուլ Մեջիդի և Աբդուլ Ազիզի (Թուրքիայի սուլթան՝ 1861-1876) հարսանյաց հանդեսին, որի ընթացքում «գեղեցկաձայնքն երգէին, եւ այլք զամէնն կարգային»: Սուլթան Մահմուտ II-ն այնքան «զուարճացեալ էր ընդ բարեկարգ օրհներգութիւնս Հայոց», որ կարգադրում է յուրաքանչյուր աշակերտի պարգևատրել երեք, խալֆայի՝ 25, իսկ վարժապետի՝ 50 դահեկան. «Ընկալայ եւ ես պատմագիրս զյիսուն դահեկան ըստ պաշտոնի իմում, որ պարապէի ի դաստոռութիւն հայկաբանութեան յԱռաքելոց կոչեցեալ ուսումնարանին»¹⁰:

1851 թվականից սկսյալ Ավետիս Պերպերյանը Հայոց պատմություն է դասավանդում Հարություն ամիրա Պեղճյանի հիմնադրած «Պողոսյան-Վառվառյան» գույգ դպրոցներում¹¹: Դպրոցի շրջանավարտներից շատերը անգամ բազում տարիներ անց խորին երախտագիտությամբ ու ակնածանքով են հիշել իրենց խստապահանջ, սակայն արդարամիտ պատվելիին: Գերզբաղվածությունը պատրիարքարանում և ազգային-հասարակական կյանքի բուռն դրսևորումներն այդպես էլ չկարողացան խոչընդոտել Պերպերյանի մանկավարժական պարապմունքներին: Մինչև կյանքի վերջը նա շարունակում էր իր այնքան սիրելի դասատվությունը: Հետաքրքիր է, որ ժամանակի հայ իրապաշտ գրական կյանքի երևելի դեմքերից Տիգրան Կամսարականին իր «Գրատունը» նորավեպի¹² հերոսի՝ կույր և գրամոլ Հայոց պատմության ուսուցչի կերպարի նախատիպ է ընտրել Ավետիս պատվելի Պերպերյանին:

Գրողը ներակայացրել է մի կուրացող ուսուցչի, որը կյանքում երկու անփոխարինելի սեր և պաշտամունք ուներ, դրանք էին՝ իր գրքերն ու միակ դուստրը: Ուսուցիչը հրաժարվում է իր աչքերի վիրաբուժական գործողության համար վաճառել նվիրական գրքերը. դա էր վերստին տեսնելու զաժան գինը: Սակայն նույն գրամոլը, հակառակ դստեր բուռն թախանձանքին, վաճառում է ամբողջ գրադարանը. դա էր գինը մահամերձ դստերը դարմանելու և այդ միջոցով քնքուշ հակի կյանքը փրկելու: Թե որքանով է իրական այս պատմությունը, դժվար է ասել, սակայն հայտնի է, որ Տիգրան Կամսարականին իր գրականությունը նյութերը վերցնում էր իրականությունից և անձամբ էր ուսումնասիրում ընտրած տիպարն ու միջավայրը¹³: Դեռ ավելին, Հրանտ Ասատուրը՝ Տիգրան Կամսարականին նվիրած ակնարկում, հավաստում է, թե կույր ուսուցչի կերպարը վերցված է իրական կյանքից՝ դա Ավետիս Պերպերյանն էր¹⁴:

Մանկավարժությունից ու դպրոցից դուրս Ա. Պերպերյանն ամբողջովին կյանված էր ժամանակի հայ ազգային-հասարակական կյանքը փոթորկող իրադարձություններով: Այդ ժամանակաշրջանը հարուստ էր ազգային, հատկապես հոգևոր-եկեղեցական բնագավառը, առաջինային նշանակություն ունեցող դեպքերով: Արևմտահայ, մասնավորապես պոլսահայ կյանքը, փոթորկող հայ-կաթոլիկական, հայ-հունարապես պոլսահայ կյանքը, փոթորկող հայ-կաթոլիկական, հայ-հունարական, հայ-բողոքական տարածայնություններն ու բախումները, Սուրբ վայրերի համար բորբոքված հայ-հույն վեճերը, ներհամայնային երկվայրերի համար բորբոքված հայ-հույն վեճերը, ներհուն պառակությունները ստիպում էին ազգային կյանքով ապրող ներհուն մտավորականին մասնակիցը լինել իրադարձությունների, արձագանքել դրանց:

Ա. Պերպերյանը գործել է Կ. Պոլսի 10 պատրիարքների օրոք՝ Հովհաննես Չամաչըրճյան Բաբերդցուց սկսյալ մինչև Գևորգ Քերեստեճյան Կոստանդնուպոլսեցին՝ ճիշտ կես դար: Այդ ամբողջ ընթացքում նա գործունե մասնակցություն է ունեցել պատրիարքարանի շուրջը նա գործունե մասնակցություն է ունեցել այն բանից հետո, երբ 1831 առաջնային մասնակցություն է ունեցել այն բանից հետո, երբ 1831 թվականին Ստեփանոս Աղափնի Զաքարյան պատրիարքը (1831-1841) թվականին Ստեփանոս Աղափնի Զաքարյան պատրիարքը (1831-1841) նրան նշանակել է պատրիարքարանի ղեկավար քարտուղար: Ա. Պերպերյանի դերն ավելի մեծացավ Մատթեոս Զուհաճյան պատրիարքի պերյանի դերն ավելի մեծացավ Մատթեոս Զուհաճյան պատրիարքի

օրոք (1844-1848): Չուհաճյանը շատ նշանավոր դեմք է XIX դարի կեսերի Հայ եկեղեցական ու հասարակական կյանքում: Եղել է Բուրսայի (1835-1841), Զմյուռնիայի (1841-1844), Նիկոմեդիայի (1853-1854) թեմերի առաջնորդ, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք, Արմաշի վանքի վանահայր, Հոգևոր ժողովի ատենապետ: Իր տեսական ու պրակտիկ գործունեությամբ Չուհաճյանը անհաշտ պայքար է մղել Հայոց եկեղեցու սկզբունքներն ու դավանանքը պաշտպանելու, մշակութային կյանքը զարգացնելու ուղղությամբ: Նրա օրոք միայն Կ. Պոլսում գործում էին 25 բարձրակարգ վարժարաններ, բազմաթիվ տպարաններ, հրատարակվել են մի քանի նշանավոր պարբերականներ: Միևնույն ժամանակ նորընտիր պատրիարքը խիստ հակասական, երբեմն նաև անհավասարակշիռ անձնավորություն էր: Հանգամանք, որ չի թաքցնում նաև նրա մտերիմն ու մոտիկը՝ Ա. Պերպերյանը: Պատրիարք ընտրվելու կապակցությամբ շեշտելով Չուհաճյանի բազում արժանիքները՝ «այլ ազգասէր եւ ուսումնասէր» Պերպերյանը համարձակորեն խոստովանում է, որ պատրիարքը միևնույն ժամանակ «բայց միանգամայն փառասէր էր եւ նախանձոտ ընդ փառս այլոց, եւ հաստատ յառաջագործութիւն մտաց իւրոց, զոր ոչ կամէր փոխել, թէեւ լինէր ինքեան այն վնաս մեծ»¹⁵:

Պատրիարք ընտրվելուց անմիջապես հետո Չուհաճյանը Ավետիս Պերպերյանին նշանակել է իր անձնական քարտուղար: Ի պաշտոնն վերջինս մասնակցել է պատրիարքի բոլոր պաշտոնական (նաև ոչ պաշտոնական) հանդիպումներին, խորհրդակցություններին ու բանակցություններին, ինչպես պետական-սուլթանական շրջանների, այնպես էլ լատին, հույն և բողոքական եկեղեցիների ներկայացուցիչների հետ¹⁶: Այդ հանդիպումների վերաբերյալ ամբողջ տեղեկատվությունը Պերպերյանը զետեղել է իր աշխատասիրած Պատմագրքում՝ այն դարձնելով ամենաարժանահավատ սկզբնաղբյուրներից մեկը տվյալ պատմաշրջանի, տվյալ հարցերն ուսումնասիրելու տեսանկյունից:

1848 թ. հոկտեմբերի 1-ին Մատթեոս Չուհաճյան պատրիարքը հրաժարական է տալիս՝ «տաղտկացեալ ի զգուելի ապերախտութենէ երկու եւ երեք երեւելի ամիրայից, որք ոչ կամելով զպատրիարքութիւն նորա՝ բամբասէին անիրաւ զրպարտութեամբք»¹⁷: Մատթեոս

Չուհաճյանի հրաժարականից հետո էլ Ավետիս Պերպերյանը շարունակում է իր պարտականությունները նաև Հակոբոս Սերոբյան և Գևորգ Քերեստեճյան պատրիարքների օրոք (1848-1859):

1858 թ. հունիսի 18-ին Ս. էջմիածնում հրավիրված Ազգային-եկեղեցական ժողովը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրում Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մատթեոս Չուհաճյանին: Վեհափառ Հայրապետը պաշտոնական գրագրությունները վարելու համար որպես ատենադպիր անմիջապես աշխատակցություն է հրավիրում իր երբեմնի քարտուղար Ա. Պերպերյանին: Այս պահից սկսյալ պատմագիրը միշտ Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողքին է, նրա մերձավորագույն խորհրդականն է ու բարեկամը: Կաթողիկոսի կողմից Ա. Պերպերյանն առաջադրվել է այն պատվիրակություն թյան կազմում, որը պետք է Կ. Պոլսից նրան ուղեկցեր Ս. էջմիածին: Պատվիրակության կազմում են եղել՝ Սարգիս արք. Աղբիւնուպոլսեցին, Սարգիս վրդ. Թեոդորյանը, Աբրահամ վրդ. Պյուլպյուլյանը, ինչ-պես նաև «Նորուն Վեհափառութեան ատենադպիր» Ավետիս Պերպերյանը¹⁸: Պատմիչն ամենայն մանրամասնությամբ է նկարագրում Հայոց կաթողիկոսի ճանապարհորդությունը Կ. Պոլսից էջմիածին, ապա սքանչացած ներկայացնում 1859 թ. օգոստոսի 15-ին նրա օժման արարողությունները, արժեվորում կաթողիկոսի գործունեության սկզբնական շարձանի արդյունքները: Զարմանալի է, սակայն փաստ, որ նրա դիտարկումներն ու գնահատականները շատ հաճախ չեն համընկնում մեկ այլ ժամանակակցի ու մասնակցի դիտարկումներին ու գնահատականներին: Խոսքը կաթողիկոսի մյուս ուղեկցի՝ Սարգիս վրդ. Թեոդորյանի մասին է: Վերջինս ավելի զուսպ է և խուսափում է վերջնական գնահատականներ տալուց¹⁹:

Սկզբնապես Վեհափառ Հայրապետը նպատակ է ունեցել Ա. Պերպերյանին և Կ. Պոլսից իրեն ուղեկցողներին առժամանակ պահել Մայր Աթոռում: Սակայն անսպասելիորեն որոշում է բոլորին ետ ուղարկել Կ. Պոլիս: Ս. էջմիածին ժամանելուց վեց ամիս անց, կաթողիկոսը «հեռացոյց յիւրմէ զբարեկամս իւր, եւ ոչ կամէր լսել յումեքէ բանս մխիթարութեան, այլ առանձնացեալ ի սենեկի իւրում, մինչեւ իսկ սկսաւ ողբութեան, այլ առանձնացեալ ի սենեկի իւրում, մինչեւ իսկ սկսաւ ողբութեան»²⁰: Բալ զծերութիւն իւր, եւ ոչ ինչ իմիք այնպէս ցանկայ որպէս մահու-ինչեւ, Ա. Պերպերյանը ստիպված էր վերադառնալ Կ. Պոլիս և ձեռ-

նամուխ լինել իր սովորական զբաղմունքներին, բացառությամբ «Պատմութիւն Հայոց»-ի աշխատանքների: Մաղաքիս արք. Օրմանյանը նուրբ ղիտողականությամբ մատնանշում է, թե Մատթեոս Ա-ից բաժանվելուց հետո Ա. Պերպերյանը «կարծես թե ինքն ալ հուսախաբուծյան ենթարկվելով՝ այստեղ կը փակե իր պատմությունը»²¹: Եվ իրոք, հենց այս իրադարձություններով էլ Ա. Պերպերյանն ամփոփում է իր Պատմությունը և այլևս չի անդրադառնում Մատթեոս Ա-ի կաթողիկոսության շրջանին, թեև իր Պատմությունը հրատարակել է կաթողիկոսի մահվանից վեց տարի անց՝ 1870 թվականին:

Կյանքի վերջին տասը տարիների ընթացքում Ա. Պերպերյանը վերջնական խմբագրման է ենթարկում Պատմագիրքը, աշխատակցում Հովհաննես Զամուռճյանի «Հայաստան» և Կարապետ Յուրեղյանի «Մասիս» պարբերականներին՝ գրելով հիմնականում բանասիրական հարցերի մասին²²: 1864 թվականին նրա գործուն աշխատակցությամբ լույս է տեսնում Ստեփան Փափագյանի «Կենսագրություն Հարություն Պեղճյան ազգային անզուգական բարերարի» աշխատությունը²³: Պեղճյանին նվիրված այս հատորը, ինչպես ազնվորեն նշում է Ստ. Փափագյանը, կյանքի է կոչել Ավետիս Պերպերյանի արխիվային հավաքածուների և անձնական ղիտարկումների հիման վրա²⁴:

Ավետիս Պերպերյանի գրական ժառանգության մեջ ուրույն տեղ են գրավում Հայ Եկեղեցու և դավանանքի պաշտպանությանը նվիրված ջատագովական ուսումնասիրությունները: 1852 թ. մայիսին Կ.Պոլսում ծայրահեղ կաթոլիկական ուղղվածություն ունեցող Հասունյան միաբանությունը խտալերեն լեզվով լույս է ընծայում «Վենետիկի Մխիթարյանները» պարսավագիրը²⁵: Այստեղ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը ներկայացվել է որպես հերձվածող և հերետիկոս: Մխիթարյանները, դավանաբանական-կաթոլիկական, միսիոներական գործունեություն ծավալելու և համապատասխան գրականություն հրատարակելու ու տարածելու փոխարեն, չեղտվում է պարսավագրում, զբաղվում են հայագիտական և հայասպաստ գործունեությամբ: Պարսավագիրը պապական շրջաններին առաջարկում էր մեկընդմիջտ վերջ տալ Մխիթարյանների՝ այդ ղիմակավորված լուսավորչականների, երկդիմի գոծունեությանը: Խտալերեն պարսավագիրն արժանացավ Մխիթարյանների բուռն ընդդիմությանը: Անմիջապես

լույս տեսավ «Վենետիկու Մխիթարյան անանուն պարսավագրին դեմ» պատասխան գիրքը²⁶: Այստեղ հեղինակը, մերժելով Հասունյանների մեղադրանքները, հավաստում է Մխիթարյան միաբանության ուղղափառությունն ու ջնքնուշուրջ կաթոլիկությունը: Սակայն, անսպասելիորեն անպատեհ հարձակումներ է կատարում Հայոց Եկեղեցու և դավանանքի դեմ՝ փաստորեն համերաշխելով Վատիկանի կողմից հայերին ներկայացվող մեղադրանքների հետ:

Ինչպես Հասունյանների, այնպես էլ Մխիթարյանների՝ հայ ժողովրդի և Հայոց Եկեղեցու դեմ հարձակումներին ու մեղադրանքներին ի պատասխան, Ա. Պերպերյանը հրատարակում է «Խտալերեն և հայերեն պարսավագրքերուն հերքումը» գրքուկը²⁷: Այստեղ հեղինակը ցավ է արտահայտում, որ «այս անիրավ գրքերը» պատճառեղան վաղուց մերժված ու մոռացված «փտած և ապականված գեշությունները նորեն երևան հանել, հայ հասարակության մեջ երկպառակություն սերմանել, համազգի և համարյուն երկու եղբայր իրարմե բաժանել, անոնց մեջ փոխանակ եղբայրասիրության և ձեռնտվության ատելություն, կռիվ, իրարու ծուռ նայել և թշնամանք ձգել»²⁸: Պերպերյանի և նրա հետևորդները գրված հարցին վերաբերող գրքերը կարևոր նշանակություն ունեցան Վենետիկի Մխիթարյանների փոխակերպվող քաղաքականության ճիշտ ըմբռնման գործում:

Ա. Պերպերյանը կյանքի վերջին տարիներին երկասիրում է «Կյանակ բրգակործան» աստվածաբանական աշխատությունը²⁹: Գիրքը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինում, քաղելով Հռոմի պապերից և լատին աստվածաբաններից համապատասխան վկայություններ՝ Ա. Պերպերյանը հերքում է պապերի աստվածացյալ անսխալականության վերաբերյալ պնդումներն ու նրանց գլխավորությունը տիեզերական քրիստոնեական եկեղեցու աստիճանակարգությունում: Երկրորդ մասում՝ դարձյալ լատին հեղինակների վկայություններով ներկայացնում է Հայաստանյայց Եկեղեցու ուղղափառ աշխարհայացքը, ծեսերի և արարողությունների հնությունը, դավանանքի անաղարտությունը:

* * *

Ավետիս Պերպերյանի գրական ժառանգությունն ամենանշանավոր ու մնայուն արժեքը, նրա կյանքի գործը «Պատմություն Հայոց» երկասիրությունն է:

Ա. Պերպերյանը Տարեգրքի (իր նախընտրած եզրն է) վրա աշխատել է, կարելի է ասել, իր ամբողջ գիտակցական կյանքի ընթացքում, երբ դեռ պատանի էր ու փոքրավորը պատրիարք Հովհաննես Չամաչըրճյանի և երբ անուն ու համբավ վաստակած պատվելի էր ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ատենադպիրը:

Աշխատությունը գրելու գաղափարը նրա մեջ հասունացել էր շատ վաղուց՝ իր խոստովանությունում մանկական տարիներին «ի մանկական տիոց անպատմելի սէր և փափագ ունելով ընթեռնուլ զպատմութիւն ազգիս»: Ծայրից ծայր ընթերցել էր (ինն անգամ) Չամչյանի վիթխարի (շուրջ 3000 էջ) եռահատորյակը, սակայն «լիովին չէի յագեալ»: Չամչյանից հետո «եւ այսր ազգային դէպք եկեղեցականք եւ քաղաքականք յանձնաթու էին, եւ ամենայն ոք ի ծերունեաց պէսպէս եղանակաւ պատմէր. երկոքին իսկ ականատեսք պատմէին զմի եւ զնոյն իր, բայց երկոցունցն պատմութիւն չէր միաբան ի ստուգութեան մասին, թէ եւ երկաքանչիւրն զիւր խօսն պնդէր հաւաստի ցուցանել. եւ այս անհամաձայնութիւն նոցին հալէր եւ մաշէր զոգի իմ»³⁰: Ուրեմն, նպատակն է եղել շարունակել Չամչյանի գործը: Գաղափարը գործնական հոգի վրա դրվեց այն բանից հետո, երբ Սկյուտարի Ս. Երուսաղեմ վանքում սպասավորեց Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Չամաչըրճյանին: Պատրիարքը «տեսեալ զսէր եւ զբաղձանս մեր առ սէր պատմութեան ազգիս՝ հրամայեաց մեզ զժամանակակից դէպս պատմութեան ազգիս շարակարգել պարզ շարադրութեամբ»³¹: Ուրեմն՝ Հովհաննես Չամաչըրճյանն է Պերպերյանին պատվիրել («հրամայեաց») շարակարգել ժամանակակից Հայոց պատմության դեպքերը: Դեռ ավելին՝ անցյալի շատ իրադարձություններ ինքը «պատմէր բանիւ բերանոյ եւ առաջի իւր տայր գրել»: Չամաչըրճյանը երիտասարդ հետազոտողի տրամադրության ներքո է գնում սեփական արխիվը [«եւաց եւ զարկղ մի մեծ», որ պարունակում էր վավերագրեր, կոնդակներ, պատրիարքարանի թղթակցություններ Մայր Աթոռ Ս. Էջմի-

ածնի, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի, թուրքահայոց թեմական առաջնորդների հետ (ավելի քան 200 միավոր)]: Պատրիարքի առաջարկությամբ հետազոտողը բոլոր վավերագրերը ընթերցել է և «քաղեալ ի նոցունց զվերաբերեալսն պատմութեան ազգիս»: Չամաչըրճյանը սովորություն է ունեցել ընթերցել Պերպերյանի շարադրանքը և հաճախ միջամտել, խորհուրդ տվել չգունագարդել, չհափաղանցել իր պատրիարքական գործունեությունը: Նման դեպքերում «եղծանել» էր տալիս արդեն գրվածը և պահանջում գրել ստույգը, «զի պատմութիւնն, ասէր, պարտի լինել ճշմարիտ, եւ պատմիչն ճշմարտապատում»³²: Պատմագրքի հետագա ամբողջ շարադրանքի ընթացքում Պերպերյանը աշխատել է հավատարիմ մնալ իր ուսուցչի այս պատգամին:

Չամաչըրճյանից հետո բոլոր այն իրադարձությունները, որ տեղի են ունեցել Արրահամ, Պողոս և Կարապետ պատրիարքների օրոք, նա քաղել է «յընդարձակ դիւանէ պատրիարքարանին, զորս եւ աչօք իսկ տեսեալ էր մեր. բայց ի նմա արձանագրեալ էին նամակք, վճիռք, եւ ժողովք, եւ ստորագրութիւնք եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց»³³: Դժբախտաբար, պատրիարքարանի արխիվը զոհ է գնացել 1826 թ. օգոստոսի 18-ի Գումգափուլի սարսափելի հրդեհին, որի ժամանակ հիմնահատակ կործանվել են պատրիարքարանն ու Մայր Եկեղեցին: Փաստորեն Պերպերյանի գրառումների շնորհիվ է, որ արխիվային այդ եզակի նյութերից պահպանվել են ինչ-որ մասունքներ:

Սկսած Ստեփանոս պատրիարքից առ Մատթեոս Չուհաճյանը Ա. Պերպերյանը եղել է պատրիարքարանի քարտուղարը, ուստի հնարավորություն է ունեցել ազատորեն օգտվելու դիվանական վավերագրերից ու թղթակցություններից. «Իսկ որ ինչ դէպք պատահեցան յաւուրս պատրիարքացս Ստեփանոսի, Յակոբոսի, Աստուածատույ, եւ Մատթէոսի, գրեցաք զամենայն ըստ եղելութեանն՝ գրով մեր իսկ ականատես քարտուղարութեան պաշտօնիւ ի դիւանի պատրիարքարանին»³⁴: Կարճ ժամանակ լինելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գիվանապետը՝ պատմագիրը պրպտումներ է կատարել նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի դիվանում:

Չափազանց կարևոր է, որ Ա. Պերպերյանը օգտվել է նաև թուրքական պետական արխիվներից, մասնավորապես նրան բավականին օգ-

տեսմբերի 22-ին: Իրերի տարօրինակ բերումով, քիչ անց՝ նույն 1870 թվականի վերջին օրերից մեկում, նա հանկարծամահ է լինում: Այս թվականը վավերական է, քանզի ճշգրտված և ստուգված է Հրանտ Ասատուրի կողմից⁴⁶:

Մահվանից առաջ միակ ցանկությունն է եղել, որ եթե Տարեգիրքը «Հաճոյ թուրքի յաչս սիրելի ազգիս, այն եւ եթ լիցի ինձ մխիթարութիւն եւ պարծանք առ յապա»:

* * *

Ավետիս Դերպեթյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ը, ինչպես արդեն նշել ենք, ընդգրկում է 90-ամյա ժամանակաշրջան՝ 1772 թվականից մինչև 1860 թվականը: Գրքին կցված է իր կազմած «Քրոնիկոն աղիւսակ ժամանակագրական յետ Քրիստոսի դար ԺԸ»⁴⁷: Քրոնիկոնն սկսվում է 1769 թ. մարտի 3-ից և ավարտվում 1860 թ. մայիսի 24-ը, երբ «եղեւ ժողով մեծ ի պատրիարքարանն Հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց, եւ Ազգային Սահամանադրութիւնն ընդունելութեամբ ամենեցուն ստորագրեցաւ»⁴⁸: Պատմության բուն շարադրանքի և Քրոնիկոնի միջև երբեմն նկատվում են դեպքերի ու իրադարձությունների տարբերություններ: Քրոնիկոնը հակված է կարճառոտ անդրադառնալու իրադարձություններին, որոնց մի փոքր մասը հնարավոր է, որ բացակայի բուն տեքստում:

Ամբողջ աշխատանքը բաղկացած է ԿԸ (68) գլուխներից (427 էջ),
իսկ Քրոնիկոնը՝ 186 էջից:

Աշխատութեան հետ առաջին իսկ ծանոթությունից դառնում է ակներև, որ այն միայն պայմանականորեն կարելի է անվանել «Պատմութիւն Հայոց», քանզի այստեղ զետեղված նյութը գլխավորապես արևմտահայոց, ավելի ճիշտ՝ պոլսահայոց պատմութիւնն է։ Արևելահայոց բուն պատմութեանն են վերաբերում 68 գլուխներից միայն 7-ը (ԺԱ, ԼԳ, Խ, ԾԴ, ԾԵ, ԾԶ, ԿԶ), այն էլ մասամբ։ Հանգամանք, որ ժամանակին մատնանշել են Զարմայր Մսերյանցը⁴⁹, Գաբրիել Պատկանյանը⁵⁰ և ուրիշներ։

Սակայն ճիշտ էի լինի անգամ այս դեպքում Պատմագիրքն անվա-

Նեկ պոլսահայոց պատմություն, քանզի 68 գլուխներից 45-ը նվիրված է եկեղեցական կյանքին, դավանական խնդիրներին: Հետևաբար, Ա. Պերպերյանի Տարեգիրքը բառիս բուն իմաստով Հայոց եկեղեցու (հիմնականում պոլսահայոց պատրիարքություն) պատմությունն է, որով Ա. Պերպերյանն էլ դառնում է Հայ եկեղեցու առաջին համահաորով Ա. Պերպերյանն էլ դառնում է Հայ եկեղեցու առաջին համահա-
փաք պատմության հեղինակը՝ նախորդելով Միքայել Սալլանթյանին (1862), Մելքիսեդեկ Մուրատյանին (1872), Աբել Մխիթարյանին (1874), Մսեր Մսերյանցին (1876), Աղեքսանդր Երիցյանին (1877) և այլոց: Հանգամանք, որ բազմիցս շեշտել է մեծանուն Մաղաքիա արք. Օրմանյանը՝ Պերպերյանի Պատմագիրքը համարելով իր ամենահիմնական ու վստահելի աղբյուրը XVIII դարի վերջերի և XIX դարի կեսերի Հայ եկեղեցու պատմության անցքերը շարադրելիս:

Տարեգրքի հիմնական առանցքը, հեղինակի գլխավոր ասելիքը հայ-կաթոլիկական փոխհարաբերություններին վերաբերող հարցերն են, մասնավորապես Զաքարիա Փոքուզյան Կաղզվանցի, Հովհաննես Զամաչըճյան Բաբերոզցի և Պողոս Գրիգորյան Ադրիանուպոլսեցի Զամաչըճյան Բաբերոզցի և Պողոս Գրիգորյան Ադրիանուպոլսեցի պատրիարքների բանակցությունները կաթոլիկ համայնքների ներկա-յացուցիչների հետ հանուն համայնքային միության և ազգային համերաշխության:

Հեղինակի այդքան մեծ ուշադրությունը տվյալ հարցերի նկատմամբ պատահական չէր: XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին արևմտահայ կյանքը փոթորկվում էր կաթոլիկ-հայ վիճաբանությունների: Հայ կաթոլիկները միատարր չէին: Ամենամեծ խումբը կազմում էին Մխիթարյաններն ու նրանց համակրողները, որ անվանվում էին արքայականներ: Սրանք մոլեռանդ կաթոլիկներ չէին և հիմնականում զբաղված էին մանակավարժական, մշակութային ու հայանականում զբաղված էին մանակավարժական, մշակութային ու հայանական գործունեություններով: «Սոքա նախանձախնդիր էին հնաւանդ զիտական գործունեութեամբ՝ «Սոքա նախանձախնդիր էին հնաւանդ զիտական գործունեութեանց եւ ողջամիտ ասացուածոց նախնի Սրբոց հարց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, եւ որոց օտարաձայն գտանին ի լուսահետ շաւղաց նոցա՝ բանիւ և գրով հակառակէին, որպէս յայտ է՝ որոց բարեւոյցն ուրախ արձակին յընթերցանութիւն տպագրեալ մատենից նոցա»⁵¹: սէր մտօք արձակին յընթերցանութիւն տպագրեալ մատենից նոցա»⁵¹: Մյուսները, որ կոչվում են Կոլեժցի՝ Հռոմի Պրոպագանդայի դպրոցի (Բոլեժ) հայ շրջանավարտներն էին: Նրանք չափազանց մոլեռանդ կաթոլիկներ էին և գլխավորապես զբաղված էին միսիոներական գործունեությամբ:

Նեությամբ՝ Հիմնական նպատակ ունենալով մարդորսությունը՝
«Սրանք տգէտ են կարեւոր ուսմանց, այլ պարծին յաջս պարզամիտ
Հետեւողաց իւրեանց լինել աստուածարանք։

Այս են ուսմունք նոցա, թէ հայք հերետիկոս են եւ հերձուածող, ոչ հնազանդ են պապին, ուստի արտաքոյ են ի փրկութենէ հոգւոյ»⁵²: Նման բաժանումն ու առճակատումը սոսկալի բացասական հետեանքներ ունեցալ հայ ժողովրդի համար: Պատահական չէ, որ ե՛ւ հայ լուսավորչականներ, ե՛ւ հայ կաթողիկոսների (մխիթարյանների) մեջ հանդես են գալիս գործիչներ, որ առաջարկում էին վերջ տալ տարաձայնություններին ու փորձել միափորվել մի հոտի մեջ: Պերպերյանը լայնորեն անդրադառնում է միության այդ փորձերին, բոլոր խորհրդակցություններին, վերլուծում ընդունված փաստաթղթերը⁵³: Պատմագիրը անսքող ոգևորությամբ է ներկայացնում միութենական այդ փորձերը: Հատկապես դրվատանքով է խոսում Չամաշքերճյան պատրիարքի 1811 թ. հունիսի 24-ին հրավիրած հաշտեցման ժողովի մասին. «Եւ այսու հոգեւոր սիրով վառեցան եւ կազմեցան պատրաստեցան իշխանաւորքն աստուածասէրք, եւ ամենեքին ըստ աստիճանի եւ կարի իւրեանց սկսան նպաստամատոյց լինել բանիւ եւ արդեամբք, եւ յօժարեցուցանել զմեծամեծս տէրութեանն ի լուր աղաչանաց եւ դատի Հայկազուն ազգիս»⁵⁴: Այնուհետեւ ամենայն մանրամասնությամբ անդրադառնում է նաեւ Պողոս Ագրիանուպոլսեցու ձեռնարկած միութենական ճիգերին, մասնավորապես «Հրաւէր սիրոյ» տրակտատին: Սակայն միութենական փորձերը դատապարտված էին: Հասարակ ժողովուրդը 1820 թ. օգոստոսի 8-ին «Մենք հայ ենք, ֆրենկ չենք» բացականչություններով հարձակվեց պատրիարաքարանի վրա եւ փորձեց դատաստան տեսնել միութենականների նկատմամբ: Պատրիարքը հազիվհազ ճողոպրեց: Նման փորձերը դատապարտվեցին նաեւ Վատիկանի կողմից: Կոլեժիները սկսում են ամբաստանել Մխիթարյաններին եւ նրանց մեղադրել հերետիկոսության մեջ: Մխիթարյաններն ստիպված հրաժարվում են միութենական մտայնությունից: Պատմագրին մնում էր դառնորեն խոստովանել. «Եւ այսպէս եղեւ անջատումն ազգին Հայոց, ոմն Հայ անուամբ, եւ ոմն Հռովմէական անուամբ, ներհակք իրերաց, եւ թշնամանողք եւ ատեցողք զմիմեանս, զոր տեսեալ ազգասիրութեան ոգւով վառելոց՝ լան եւ ողբան զանմտութիւն նոցին»⁵⁵:

Ա. Պերպերյանը առաջիններից մեկն էր, որ խորապես ուսումնասիրել է բողոքականության տարածման երևույթը Հայոց չրջանում: Բողոքական միսիոներների ընդհանուր գրոհը, ըստ նրա, սկսվել է 1829 թվականին և թափ առել 1832 թվականից: Պատմիչը նուրբ դատողականությամբ բացատրում է, որ միսիոներներն սկզբում հայտարարում էին, թե իրենց նպատակը հրեաներին ու թուրքերին դեպի քրիստոնեություն ուղղելն է, բայց իրականում նրանք հայությանը դարձրին թիրախ և սկսեցին քայքայել նրա ազգային միասնությունը⁵⁶: Պերպերյանը հստակորեն է մատնանշում, որ եթե հայ կաթոլիկների թիվունք էին Հոռմի պապը, Իտալիան և Ֆրանսիան, ապա բողոքականներին հուսադրում և ոգևորում էին անգլիացիներն ու ամերիկացիները:

Ա. Պերպերյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ը անսպառ նյութ է մատակարարում Կ. Պոլսի հայութեան ներքին կյանքը ուսումնասիրելու համար: Հատկապես հետաքրքրական են այն հատվածները, որ վերաբերում են պետական, պալատական շրջանների և հայութեան միջև հաստատված հարաբերություններին: Անշուշտ որոշ սուլթանների կերպարներն իդեալականացված են: Սակայն դա հասկանալի է դառնում ժամանակաշրջանի բարքերի և միջավայրի առարկայական վերլուծության շնորհիվ: Սուլթանները, մասնավորապես Մեջլիսը, բարձր էին գնահատում հայ տարրի դերը կայսրության տնտեսության զարգացման բնագավառում: Հայ երեւելի ամիրաները հաճախակի պատվոնշաններ, տիտղոսներ և արտոնություններ էին ստանում սուլթաններից: Արժեքավոր ու բացառիկ են պատմագրի հաղորդած տեղեկությունները հայ ամիրայական հասարակախափի՝ Տյուղյանների, Պալյանների, Տատյանների, Ալեքսանյանների, Ազնավուրյանների և այլոց մասին: Նրա ամենահամակրելի կերպարը, ազգային և պետական իդեալ գործիչ՝ «քաջուշիմ և մեծախորհուրդ» հարություն ամիրա Պեղճյանն էր, որն իր բազում շնորհների, գիտելիքների և Տերութեան նկատմամբ ցուցաբերած հավատարմության համար «գերագոյն հանդիսացաւ քան զամենայն մեծամեծս Տէրութեանն, եւ սկսան ամենեքին երկիւղել խօսիլ ընդ նմա, եւ մեծ յարգութիւն եւ պատիւ ցուցանել նմա իբրեւ արքայի»⁵⁷: Պատմագիրը ընթերցողին է ներկայացնում Պեղճյան ամիրայի, թեև փոքր ինչ ջատագովական, սակայն նաև այլ աղբյուրների կողմից վկայված

հետևյալ բնութագիրը: «Առատաձեռն էր առ ամենեւին, մանաւանդ առ աղքատս ո եւ իցէ ազգի»:

Սիրէր յոյժ կերակրել զսովեալս, զգեցուցանել զմերկս, ժողովել զօտարս, հանել ի բանտէ զարգիւելաս, ազատել ի մահուանէ զպատժապարտս:

Որովք առաջի դրան տան իւրոյ և ՚ի ճանապարհին բազում նեղեալք և փորձանաւորք անպակաս գտանէին հանապազօր, և զկարօտութիւն իւրեանց ընդին:

Առատաձեռն էր եւ ի շինութիւն եկեղեցեաց, աթոռոց, վանօրէից, եւ դպրատանց, զորս մի առ մի թուել երկարին բանքս, և ամենեցուն յայտնի իմն են. բայց ի մէջ ամենեցուն նոցա մեծապանծ հանդիսանայ շինութիւն Մայր Եկեղեցւոյն Սուրբ Աստուածածնի ի խումխափու:

... Եւ ո՞ր թուեսցէ զայնչափ անհամար ծախս քահանայական զգեստուց, և շապկաց դպրութեան, և արծաթի կանթեղաց, եւ ոսկեզօծ խաչից և աւետարանաց, և ամենայն սպասուց եկեղեցւոյ, զորս յօժարամիտ ոգւով տայր շինել անպակաս, եւ առաքէր յեկեղեցիս եւ ի վանորայս:

Առաքեաց եւ ի Սուրբ Էջմիածին եւ ի Սիս՝ զաման միւռոնոյ արծաթի եւ ոսկեզօծ, եւ ընկալաւ ի նոցանէ զաղօթս և զօրհնութիւնս»: Լսելով Պեգճյանի մահվան լուրը՝ սուլթանը «ցաւեցաւ յոյժ, եւ աւաղ կարդաց նմա, եւ հրամայեաց, զի մեծահանդէս եղիցի թաղումն նորա, եւ բերեալ զմարմինն առնրթեր պալատին արքայի ի նաւահանգիստն, զիցեն անտի ի նաւ, զի վերջին տեսութիւնն կատարեսցէ արքայ»⁵⁸:

Միւսնույն ժամանակ Պերպերյանը չի վարանում դատապարտել սուլթանական կառավարութեանը անխոհեմ կեցվածքի, քսու զրպարտութիւնների միջոցով պետութեանը հավատարմորեն ծառայող շատ հայ երեւելիների մահապատժի ենթարկելու համար: Ինչպես օրինակ՝ 1819 թ. օգոստոսի 29-ի ողբերգութիւնը, երբ Տուղյան ընտանիքի 24 անդամներ հանկարծակի ձերբակալվեցին, որոնցից չորսը հրապարակավ մահապատժի ենթարկվեց, իսկ մյուսներն աքսորվեցին:

Ա. Պերպերյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ը հանրագիտարանային, եզակի տվյալներ է պարունակում Կ. Պոլսի տնտեսական կյանքի, արտաքին ու ներքին առևտրի, էսնաֆութիւնների, հարկերի, բնական արհավիրքների՝ հատկապես հրդեհների վերաբերյալ⁵⁹:

Պատմագիրը չափազանց արժեքավոր նյութեր է մատակարարում

նաև Կ. Պոլսի էթնիկական կազմի՝ թուրքերի, հույների, հրեաների և հայերի փոխհարաբերութիւնների և բազմաթիւ այլ հարցերի մասին, որ խոհուն ընթերցողը կգտնի այստեղ: Ա. Պերպերյանի Պատմութիւնն ունի նաև մեկ այլ՝ արեւելագիտական, թուրքագիտական անսքող արժեք: Այստեղ պարփակված բազում նյութեր կարող են սկզբնաղբյուր ծառայել Օսմանյան կայսրութեան XIX դարի կեսերի պատմութեան շատ հարցեր ուսումնասիրելիս:

Ավետիս Պերպերյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ի երկրորդ հրատարակութիւնը հարազատ վերարտադրութիւնն է առաջինի: Միայն կատարվել է կառուցվածքային անհրաժեշտ մի փոփոխութիւն՝ «Բրոնիկոնը» բերվել է բովանդակութեան ցանկից առաջ և այն ներմուծվել ընդհանուր բովանդակութեան մեջ: Կատարվել են նաև անհրաժեշտ ուղղադրական և կետադրական ուղղումներ, որոնց ճշդ մեծամասնութիւնը տպագրական են: Հնարավորութեան դեպքում միօրինակ են դարձվել եզրույթների, անձնանունների և տեղանունների գրութեան ձևերը: Հայատառ օսմաներն հատվածների (էջ 156-166, 158, 210, 211, 217-227, 230) թարգմանութիւնները (Հակոբ Չաքրյան և Անի Սարգսյան) տրվում են առանձին հավելվածներում (դ. 1-6):

Թեև Ավետիս Պերպերյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ի առաջին հրատարակութիւնից անցել է շուրջ 140 տարի, սակայն այն այսօր ևս պահպանում է իր գիտական-ճանաչողական նշանակութիւնը և շարունակում է մնալ հայագիտութեան մնայուն արժեքներից:

Ծանոթագրութիւններ

- 1 Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմութիւն (1801-1917 թթ.), հատ. 3, Երևան, 1967, էջ 5:
- 2 Աւետիս Պերպերյան, էջ 64:
- 3 Անդ. էջ Ե (Յառաջարան):
- 4 Անդ. էջ 75:
- 5 Անդ. էջ 74-75: Հմմտ. Հ. Սիրունի, Պոլիս և իր դերը, հատ. 2 (1800-1900), Բեյրութ, 1970, էջ 158:

52 Անդ, էջ 105:

53 Անդ, էջ 104-105, 236:

54 Անդ, էջ 61:

55 Աւետիս Պէրպէրեան, էջ 236: Պոլսահայ համայնքների միութեան խնդրին մանրամասն անդրադարձել է Ա. Ա. Ութուջյանը («Պոլսահայ համայնքների միութեան խնդիրը և Մ. Չամչյանը», տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1978, № 3, էջ 201-213):

56 Անդ, էջ 295-308:

57 Աւետիս Պէրպէրեան, էջ 255:

58 Անդ, էջ 256-257:

59 Այդպիսի հրդեհներից մեկի ժամանակ այրվել է նաև Հայոց պատրիարքարանի սեփականություն «այն հազուագիւտ Կանոնադիրքն գրեալ ի մագաղաթի ի Տարսոն քաղաքի Կիլիկիոյ ի թուին Հայոց Ոխէ (1198)»:

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆԸ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Գեորգյան ձեմարանի փառքը կերտող դասախոսներից է եղել ահանավոր պատմաբան Հակոբ Համազասպի Մանանդյանը (1873-1952):

Հ. Մանանդյանը ստացել է փայլուն կրթություն¹: Նա գերազանցություն ավարտել է Թիֆլիսի ռուսական I դասական գիմնազիան (1893): Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Ենայի (Գերմանիա) համալսարանում՝ սովորել է փիլիսոփայության ֆակուլտետում (1893 – 1897 թթ.): Միաժամանակ հետևել է Լայպցիգի ու Ստրասբուրգի համալսարանների արևելագիտական ու լեզվաբանական դասընթացներին: 1897 թ. ամռանը պաշտպանում է «Beiträge zur Albanischen Geschichte» խորագիրը կրող ատենախոսությունը, որի համար նրան շնորհվում է փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան:

1898 թ. պարսից բանասիրությունից, լեզվից և պատմությունից էքստերն քննություններ է հանձնում Ս. Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետում և ստանում հայ-պարսկական բանասիրության թեկնածուի առաջին կարգի դիպլոմ:

Հ. Մանանդյանի ուսումնառությունը Ենայի, Լայպցիգի, Ստրասբուրգի և Ս. Պետերբուրգի համալսարաններում հնարավոր եղավ իրականացնել Ալ. Մանթաշյանի նշանակած թոշակով: Ինչպես բոլոր թոշակառուները, այնպես էլ Մանանդյանը հանձնառություն ունեին ուսումն ավարտելուց հետո հետ վերադառնալ Կովկաս և իրենց նվիրել հայ դպրոցին ու մշակույթին: Իր մեծ բարերարին տված խոստմանը հավատարիմ՝ Մանանդյանը ընդունում է Գեորգյան ձեմարանի տեսչության հրավերը և տեղափոխվում էջմիածին:

* * *

Հ. Մանանդյանը էջմիածին է գալիս 1899 թ. վերջերին: Այդ մասին «Արարատ» ամսագրում տպագրվում է հակիրճ հաղորդագրություն. «1899 թ. դեկտեմբերի վերջերին Մայր Աթոռ ժամանեց ճեմարանի լսարանական բաժնի Հունարենի ուսուցիչ պր. Հ. Մանանդյանը, որն իր ուսումն ավարտել է արտասահմանում և կրկին քննություն է տվել Ռուսաստանում: Պարոնը տոներից (Ծննդյան - Պ.Հ.) հետո սկսել է արդեն իր դասերը»²: Բացի լսարանական բաժնի երեք դասարաններից, Մանանդյանը հին Հունարեն է դասավանդում նաև դասարանական և հին փիլիսոփայության պատմություն՝ լսարանական բաժիններում³: Հետագայում լսարանական բաժնում դասավանդել է նաև հին հունական գրականության պատմություն, արևմտաեվրոպական գրականության պատմություն, գերմաներեն⁴:

Հ. Մանանդյանը Գևորգյան ձեմարանում դասավանդեց ուղիղ հինգուկես տարի՝ 1900 թ. հունվարից մինչև 1905 թ. հունիս: Շնորհիվ իր մեղմ ու բարի բնավորության, լայն գիտական պատրաստության՝ Մանանդյանը կարողացավ շատ արագ ձեռք բերել ճեմարանի դասախոսության սերն ու հարգանքը, առինքնել ուսանողությանը: Նրա ճեմարանական առաջին սաներից Ս. Վրացյանը ջերմորեն ու պատկառանքով է հիշում հունարենի և փիլիսոփայության պատմության իր ուսուցչին. «բարձրահասակ, բարեկազմ, համակրելի դեմքով, միշտ կոճկված ու լուրջ»: Թեև նա մարդամոտ չէր, բայց «հիանալի ուսուցիչ էր»⁵:

Հ. Մանանդյանը ցանկացած առիթ բաց չէր թողնում՝ սաների մեջ սեր ներարկելու հայրենի երկրի անցյալի պատմության նկատմամբ, դաստիարակել նրանց որպես ճշմարիտ հայրենասեր քաղաքացիների՝ միշտ շեշտելով ճեմարանի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի ներկա իմացական կյանքում: Ս. Վրացյանը, որ մի տոնական ճաշկերույթի առիթով ներկա է եղել Մանանդյանի հանդիպմանը սաների հետ, հիշում է նրա ճառը ուղղված ճեմարանականներին. «Մեր ազգը տգետ է, մեր ազգը ճշված է, մեր ազգը թշվառ է: Զեմարանականներ, դուք պետք է պատրաստվեք ամոքելու ազգի ցավը: Ազգի հույսն եք դուք»: Այնուհետև Վրացյանն ավելացնում է. «Մեր սրտից էր խոսում

Մանանդյանը, որովհետև մենք էլ համարում էինք մեզ ազգի հույսը»⁶:

Հատկանշական է նաև Մանանդյանի պաշտոնակիցներից Հր. Աճառյանի առաջին տպավորությունը. «Մանանդյանը լավ տիրապետում էր երեք եվրոպական լեզուների և ռուսերենի: Բարձրաձայն, լավ մտածված և գեղեցիկ առողջանությունը ճառեր էր խոսում հայերեն և ռուսերեն: Ունենալով վայելուչ արտաքին և բարձր հասակ, չատերին սիրելի դարձավ: Մենք երեքս՝ Մանանդյան, Տիգրանյան և Աճառյան, ոչ միայն իբրև ազատամիտ երիտասարդներ, այլև իբրև հայագիտության սիրահար անձեր, շատ մտերիմ բնկերներ դարձանք: Մանանդյանը պատմարան և բանասեր լինելով՝ ինձ ավելի մոտիկ էր»⁷: Բացի նշված դասախոսներից, Մանանդյանը մտերիմ էր նաև Մեծն Կոմիտասի, բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանի, Գ. Տեր-Մկրտչյանի, Ս. Մանդինյանցի և այլոց հետ: Նրան հափազանց գնահատում և արժևորում էր նաև Ամենայն Հայոց Հայրիկը՝ Մկրտիչ Ա. Խրիմյանը: Հ. Մանանդյանի կրտսեր եղբայր Ա. Մանանդյանը հիշում է. «Խրիմյան Հայրիկը եղբորս շատ էր սիրում և միշտ, իր մոտ օտարազգի այցելուներ գալու դեպքում, եղբորս կանչում էր իբրև թարգմանիչ»⁸:

Մանանդյանը սիրով էր մասնակցում ճեմարանի կյանքին: Մանկավարժական ու գիտական աշխատանքներից ազատ ժամերին նա կազմակերպում էր զանազան միջոցառումներ, համերգներ, թատերական ներկայացումներ: Նրա ջանքերով է, որ ճեմարանում ստեղծվում է թատերական խումբ, որը հաստատության մեծ դահլիճում ներկայացումներ էր տալիս դասախոսների և ուսանողների համար: Հատկացումներ էր տալիս դասախոսների և ուսանողների համար: Հատկապես մեծ հաջողություն է ունեցել նրա բեմադրած Հենրիկ Իբսենի «Դոկտոր Շտոկման կամ ժողովրդի թշնամի» դրաման, որը ցնցող տպավորություն է թողել հանդիսատեսի վրա⁹:

1902 թ. ամռանը Հ. Մանանդյանն ու Կոմիտասը կազմակերպել են լսարանական բաժնի ուսանողների հիշարժան այցելությունը Անիի ավերակներ: Անիի Մայր Տաճարում Կոմիտասն իր երգչախմբի հետ ավերակներ: Անիի Մայր Տաճարում Կոմիտասն իր երգչախմբի հետ ավերակներ է Պատարագի երգեցիկ մասի արարողությունը: Հետագայում Մանանդյանը խոստովանել է, որ ինքը «եղել է թե՛ ուսական կենտրոններում և թե՛ արտասահմանի մայրաքաղաքների օպերաներում, լսել է խոշորագույն ու առաջնակարգ երգիչների ու խմբերի հա-

մերգները, սակայն այդպիսի երգեցողություն, որ վիճակած է եղել իրեն լսել Անիի Մայր Տաճարում Կոմիտասի ղեկավարությամբ, նա ոչ մի տեղ չի լսել»¹⁰:

1901-1903 թթ. Հ. Մանանդյանը գերմանացի Հայագետ, պրոֆ. Ֆ. Ֆինկի և Ե. Գյանջեցյանի հետ միասին նախաձեռնում է Ա. Հովհաննիսյանի նյութական օժանդակությամբ Մարբուրգում լույս տեսնող «Հանդես Հայագիտության» (գերմաներեն և հայերեն լեզուներով) գիտական պարբերականի հրատարակումը և դառնում նրա խմբագիրներից մեկը¹¹: 1902 թ. Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ նա նշանակվում է «Պատմագիրք Հայոց» մատենաշարի հանձնախմբի անդամ:

Անշուշտ, Հ. Մանանդյանի համար էջմիածնական տարիների ամենագեղեցիկ ու հիշարժան իրադարձությունը նրա ամուսնությունն էր Ալ. Մանթաշյանի զարմուհի Վարվառա Խանամիրյանի հետ: Հարսանյաց հանդեսը տեղի ունեցավ ճեմարանի մեծ դահլիճում: Հարսանյաց արարողությունն իր ներկայությամբ պատվել է Հայոց Հայրապետը, որն օրհնել է նորապսակ զույգին և մաղթել երջանիկ տարիների կյանք: Սեղանապետը Հովհ. Թումանյանն էր¹², իսկ երաժշտական մասը ղեկավարում էր Կոմիտասը:

Հարսանիքին մասնակցում էին էջմիածնի միաբանության անդամները, ճեմարանի դասախոսները, հյուրեր Երևանից, Թիֆլիսից, Բաքվից, Մոսկվայից, Պետերբուրգից, Ալեքսանդրապոլից, Ախալցխայից:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի 1902 թ. հունվարի 23-ի կոնդակով Հ. Մանանդյանը նշանակվում է «Արարատ» ամսագրի խմբագրապետ, բազմահմուտ Հայագետ Գ. Տեր-Մկրտչյանի օգնական՝ լծակից ունենալով ճեմարանի իր գործընկեր Ս. Տիգրանյանին: Հ. Մանանդյանը ստանձնում է ամսագրի Հայագիտական բաժնի պատասխանատվությունը: Նա մեծ սիրով ու պարտքի գիտակցումով ձեռնամուխ եղավ «Արարատ»-ի բարի համբավը շարունակելու և նրա գիտական բովանդակությունն էլ՝ ավելի ճոխացնելու գործին: Այդ շրջանում է, որ «Արարատ»-ի էջերում տպագրվում են Ն. Ադոնցի, Ա. Աբեղյանի, Մ. Աբեղյանի, Հր. Աճառյանի, Գր. Խալաթյանցի, Կ. Տեր-Մկրտչյանի, Հ. Թիրաքյանի, Ն. Աղբալյանի և այլոց բարձրարժեք ուսումնասիրությունները: Ամսագրի խմբագրական կազմի ջանքերով

այն հավակնում էր դառնալ լավագույն գիտական պարբերականը Հայ իրականության մեջ:

Բնականաբար, Հ. Մանանդյանն իր հերթին աշխատում էր ամսագրի էջերում հանդես գալ նաև սեփական գիտական պատշաճ հրապարակումներով: Այստեղ են տպագրվում նրա՝ էջմիածնի ձեռագրապահոցում կատարած առաջին գիտական պրպտումների արդյունք հանդիսացող ուսումնասիրություններն ու մի շարք մատենախոսականներ: Միայն «Արարատ»-ի 1902 թ. հունվար-մարտյան համարներում տպագրվում են նրա ութ գրախոսականներ, որոնք վերաբերում են գիտության ու գրականության տարբեր խնդիրներին նվիրված ութ գրքերի¹³: Այդ գրախոսություններից կցանկանայինք անդրադառնալ միայն մեկ-երկուսին, որոնք լավագույնս ներկայացնում են երիտասարդ մտավորականի հավատամքն ու նրա գիտական սկզբունքայնությունը, գրական մոտեցումներն ու ճաշակը:

Այդ տարիներին մեծ թիվ էին կազմում օտարալեզու գեղարվեստական երկերի հայերեն թարգմանությունները, որոնք արհեստականորեն հրամցվում էին Հայ ընթերցող հասարակայնությանը: Գաղտնիք էէր, որ այդ թարգմանությունների մի զգալի մասը որևէ գեղարվեստական ու դաստիարակչական արժեք չէր ներկայացնում: Այս վիճակից անհանգստացած Հ. Մանանդյանը փորձում է «Արարատ»-ի միջոցով կողմնորոշել ոչ միայն ընթերցողներին, այլև թարգմանիչներին: Հարց էր ծագում՝ ի՞նչ գրքեր պետք է թարգմանել Հայ ընթերցողի համար, մանավանդ մանուկ ընթերցողի: Սա կարևոր հարց էր և ուներ սեղանի վրայի վիպասանուհի Մարիա Կորեյլի «Մի մանկան հոգու պատմություն» ստեղծագործության հայերեն թարգմանությունը: Գրքին նվիրված գրախոսականում Հ. Մանանդյանն ընթերցողներին պարզաբանում է, որ այն «մեղանչում է ամենամեծ գրական պահանջների առջև: Այս գրվածքում բացակայում է հոգեբանական ճշտությունը, կյանքի նկարագրությունը անհամապատասխան է իրականությանը և հերոսների գեմքերը միանգամայն շինծու են: Մի խոսքով մի մանկան այս պատմությունը գրական-գեղարվեստական անշնորհք արտագրություն է»¹⁴:

Գրախոսն ի վերջո առաջարկում է գրական-գեղարվեստական ոչ

մի արժեք չունեցող նման գրքերի փոխարեն թարգմանել եվրոպական գրականության շատ նշանավոր երկեր, որոնք տակավին անծանոթ են Հայ իրականությանը. «Եթե թարգմանիչն առանձին նպատակ ուներ՝ Հայ ժողովրդին մատնանիլ անել քրիստոնեական վարդապետության վսեմությունը՝ նուրբ, արդարամիտ և խորը կերպով պատկերացրած նորագույն գրական երկերում՝ ավելի նպատակահարմար կլիներ թարգմանել արդի գրականության քրիստոնեական ոգին և սկզբունքները կենդանի և իրական գծերով նկարագրող լավագույն և Հայտնի գրվածքներից մեկը. օրինակ՝ Լե Տոլստոյ (չթարգմանված երկերից), Պիեր Լոտի, Հ. Զուգերման («Johannes»)¹⁵, Հ. Իբսեն («Brandes») և այլոց: Այսպիսով Հայ ընթերցող Հասարակությունը մի նոր առիթ կունենար քրիստոնեության վեհությունը և սրբությունը նրբորեն գիտակցելու և կհասկանար ու կսովորեր վեպի անարդար տենդենցիային հակառակ, որ «գրական փրկիստփայության» և «հառաջագիծության» կողմնակից լինելով հանդերձ՝ կարելի է միևնույն ժամանակ լինել անկեղծ քրիստոնյա»¹⁶:

Հ. Մանանդյանը «Արարատ»-ի էջերում բարձրացնում է էլ ավելի մտահոգիչ մի այլ հարց: Լույս էր տեսել ուսս պատմաբան Ա. Անինսկու «Հայոց Եկեղեցու պատմությունը» (մինչև XIX դար) մենագրությունը¹⁷, որը թե՛ ուսումնասիրության եղանակի և թե՛ պատմական նյութի և փաստերի ճշտության տեսակետից որևէ աղերս չունեք գիտականության հետ. «Այս աշխատության մեջ, պարզաբանում է Հ. Մանանդյանը, բացակայում է բանասիրական և պատմագիտական ոգին և ուղղությունը»¹⁸: Հ. Մանանդյանն այլ առիթ ունեցել էր «Արարատ»-ի էջերում անդրադառնալու սույն պատմաբանի մեկ ուրիշ աշխատության¹⁹ հակահայկական միտումներին և վերհանել դրանք²⁰: Այժմ՝ այս նոր գրքում Անինսկին էլ ավելի անզուսպ և անարդար հարձակումներ էր կատարում Հայոց Եկեղեցու և նրա հայրերի նկատմամբ: Հեղինակի համար Հայոց Եկեղեցին և Հայ ժողովուրդը Քաղկեդոնի ժողովից հետո դարձել են «հերետիկոսներ և աղանդավորներ, կույր, ֆանատիկոս, տգետ, ամբարտապան, խավարամիտ և այլն: Հովհան Օձնեցին ֆանատիկոս է, որովհետև մտածում է հերետիկոսի նման»:

Անինսկին հետևողականորեն ու ծրագրավորված հայ հոգևորակա-

նությունն ու ընդհանրապես ամբողջ Հայստանյաց Եկեղեցին վատաբանում և սև գույներով է ներկայացնում: «Հայ ժողովրդի մեծամասնությունն այսօր, զայրացած պարզաբանում է հեղինակը, աստվածաբանության նրբությունները չհասկանալով՝ կուրորեն պաշտում է իր պապերի հավատը»²¹:

Պատմական երևույթների նման կանխակալ ու միտումնավոր մեկնարանությունը յուրաքանչյուր լրջամիտ ուսումնասիրողի համար անընդունելի է: Ահա թե ինչու Մանանդյանը քայլ առ քայլ մատնանշում է, որ հեղինակի ուսումնասիրության եղանակը ո՛չ գիտական է և ո՛չ էլ անաչառ, որ այն «միտումնավոր ուղղությամբ կազմված և մեծ մասամբ՝ սխալ ու թերի պատմագրական փաստերի վրա հիմնված մի երկ է, և մի ապացույց է, որ ատավիզմը (հետասերում, հեռավոր նախնիներին բնորոշ հատկանիշների դրսևորում - Պ.Հ.) գոյություն ունի նաև գիտական գրականության մեջ»: Մանանդյանը համոզված ունի նաև գիտական գրականության մեջ, «գիտական արդա- է, որ ապագա անաչառ ուսումնասիրությունները, «գիտական արդարամտությունը և ճշմարտասիրությունը, խղճի ազատության և կրոնական հանդուրժականության լուսավոր լայն սկզբունքները հաղթելու են և կհաղթեն Անինսկիների այն խավար սկզբունքները և հաս- լու են և կհաղթեն Անինսկիների այն խավար սկզբունքները և հաս- կացողությունները, որոնք խոչընդոտ են անաչառության և գիտական կարգաբանության: C'est une grande folie de vouloir être sage tout seul՝ մեծ արդարամտության: անմտություն է, երբ մարդ կարծում է, թե միայն ինքն է իմաստուն»²²:

Նույն մտահոգությամբ է առկեցուն Հ. Մանանդյանի մեկ այլ գրա- խոսությունը, որ վերաբերում էր Հայտնի Հասարակական գործիչ Գ. Մելիք-Կարաբյոզյանի աշխատությանը²³: Գիրքը նվիրված էր Արևմտյան Հայաստանում գործող գերմանական տարբեր մարդասիրական ընկերությունների գործունեությանը: Գրախոսի կարծիքով, խոսքն Արևմտյան Հայաստանում զգուշությամբ ու նրբորեն տարվող արտաքին հարաբերության քարոզչության մասին է: Իրենք՝ գերմանական քա- ռոզչության շնորհիվ ցանկանում են «զարթեցնել Հայ լուսավորչա- կան Եկեղեցին, որ խեղդվել է արտաքին ծեսերի մեջ»:

Գրախոսության միջոցով Մանանդյանն ահազանգում էր Հայ Հա- սարակությանը, որ գերմանական ընկերությունները Հայ որբերին կրթում են բողոքական Եկեղեցու ոգով և նպատակ ունեն մեր ազգա-

վորք»-ի մեջ չէր անցել, եկեղեցական օրացույցում էլ չէին հիշատակվում: Այդ բացը լրացնելու մտահոգությամբ է, որ Հ. Մանանդյանն ու Հր. Աճառյանը ստեղծեցին հայոց նոր վիպաներին նվիրված աշխատություն՝ ձեռագրերի բաղդատություն, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով և ցանկերով: Գրական քննադատությունը չափազանց բարձր է գնահատել այս ժողովածուի հրապարակ գալը և մատնանշել նրա կադմոդների բարեխիղճ և շնորհակալ աշխատանքը³¹:

Էջմիածնում եղած գրեթե բոլոր տարիներին Հ. Մանանդյանը հետևողականորեն զբաղվում էր նաև հունարան դպրոցի թարգմանությունների ուսումնասիրությամբ: Ինչպես հայտնի է, գրերի գյուտից քիչ անց, Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցի հեղինակները ձեռնամուխ եղան հունարենից աստվածաբանական ու փիլիսոփայական երկերի թարգմանությանը: Հայ մատենագրության պատմության մեջ այս բնագավառում կատարված աշխատանքները բնորոշվում են հունարան դպրոցի թարգմանություններ անունով: Առաջին հայ թարգմանիչների ջանքերով է, որ հին հայերենով թարգմանվեցին Պլատոնի, Արիստոտելի, Պորփյուրի և այլոց երկերն ու գրանց մեկնությունները: Չափազանց կարևորելով հունարան դպրոցի դերը հայ հին մատենագրության և ընդհանրապես հայկական մշակույթի զարգացման գործում՝ Հ. Մանանդյանը որոշում է զբաղվել նշված խնդրով:

Ընդհանրացնող բնույթի աշխատանքներ կատարելուց առաջ նա մանրամասն ծանոթագրում ու քարտագրում է Էջմիածնի մատենադարանում գտնվող հունարան դպրոցի բոլոր երկերը: Այնուհետև զրանցից առանձնացնում է IV դարի եկեղեցական նշանավոր հայերից հայտնի աստվածաբան Գրիգոր Նազիանզացու Ճառերի Նոննոսի (V դ.) մեկնությունները և Դավիթ Անհաղթին վերագրվող իմաստասիրական երկերը պարունակող գրչագրերը: Շուրջ երկամյա աշխատանքների հանրագումարն է Նոննոսին նվիրված գերմաներեն ուսումնասիրությունը³²: Այստեղ Մանանդյանը մանրամասն վերլուծել է Նազիանզացու հինգ ճառերի Նոննոսի մեկնությունների հին հայերեն թարգմանություն հանգամանքները և ցույց տվել վերջինիս գրաված տեղը հունարան դպրոցի համակարգում³³:

Հունաբան դպրոցին նվիրված հաջորդ աշխատանքն իրեն երկար սպասեցնել չտվեց: 1904 թ. «Արարատ»-ում լույս տեսավ հայագետի

«Ուսումնասիրությունն Դավիթ Հաբքացի փիլիսոփային վերագրված իմաստասիրական երկերի» հետազոտությունը³⁴: Դավիթ Անհաղթի անձի, գործի, նրա ժառանգության անդրադարձը Մանանդյանի համար սոսկ հրապուրանք էր: Ընդհանրապես հայագիտության մեջ հստակ պատկերացումներ չկային այն բազմաթիվ Դավիթ իմաստասերների վերաբերյալ, որ գործել էին V-VII դարերում՝ Դավիթ Մեկնիչ, Դավիթ Հայ, Դավիթ Արմենիոս, Դավիթ Հաբքացի, Դավիթ Ներգինացի, Դավիթ Անհաղթ և այլ անունների ներքո: Մանանդյանն իր առջև խնդիր է դնում հարթեցնել այս կնճիռը և տարրորոշել Դավիթ Անհաղթին մյուս Դավիթներից: Նա առաջարկում էր վիճելի խնդիրը լուծել ոչ թե հին մատենագիրների վկայությունների քննության, այլ Դավիթ Անհաղթին վերագրված երկերի բովանդակության մանրագնին քննության միջոցով: Առաջնորդվելով այս ճիշտ մեկնակետով՝ Մանանդյանը կարողացավ սահմանազատել Դավիթ Հաբքացուն Դավիթ Մեկնիչից կամ Անհաղթից և ապացուցել, որ վերջինս սովորել է Ալեքսանդրիայում՝ նշանավոր փիլիսոփա Օլիմպիոդորոս Կրտսերի մոտ, և եղել նորալատոնական: Այնուհետև Մանանդյանը V-VII դարերում ստեղծված փիլիսոփայական երկերից ու թարգմանություններից առանձնացրեց նորալատոնական ուղղությանը հետևող ներքո նշված գրվածքները և ապացուցեց, որ հենց դրանք են պատկանում Դավիթ Անհաղթի գրչին՝

ա. «ՍաՀմանք իմաստասիրութեան»,

բ. «Վերյուժութիւն Ներածութեանն Պորփիւրի»,

գ. «Մեկնութիւն ի վերջութեանն Արիատոտելի»:

Հետաքրքիր է նշել, որ 1902 թ. էջմիածնի մատենադարանում աշխատելու ժամանակ Հ. Մանանդյանը հայտնաբերեց փրկիսոփայական խատելու ժամանակ Հ. Մանանդյանը հայտնաբերեց փրկիսոփայական մի անհայտ ու անանուն բնագիր, որ կրում էր «Մեկնութիւն Ստորո-գութեանցն Արիստոտելի» խորագիրը: XIII դարին պատկանող սույն գեղեցիկ գրքի պահպանումը էր, բացակայում էին սկիզբն ու վերջին էջե-ծեղագիրը պակասավոր էր, բացակայում էին սկիզբն ու վերջին էջե-րը, նշված էր հեղինակի անունը: Հետագա ուսումնասիրությունները, նշված էր հեղինակի անունը: Հետագա ուսումնասիրությունները փաստեցին, որ թեև գրչագիրը տվյալ աշխատության միակ պահպան-ված ընդօրինակությունն է, սակայն հայտնի է դրա հունարեն ամբող-ջապես պահպանված բնագիրը: 1900 թ. Բեռլինում Ադոլֆ Բուսսեն հրատարակել էր այն, սակայն վերագրելով էլիաս Իմաստասերին³⁵:

Հայերեն հայտնաբերված ձեռագիրը համեմատելով Արխատուելի կատեգորիաների Ա. Բուսսերի հրատարակության հետ՝ Մանանդյանը անմիջապես նկատեց դրանց նույնական լինելը և, չխորանալով բանասիրական մանրամասնությունների մեջ՝ այն վերագրեց Էլիասին³⁶։ Բուսսերի հետևությունները էլ նա նորահայտ բնագիրը հրատարակեց որպես Էլիասի հեղինակած երկ³⁷։

Հունարան դպրոցի առանձին հեղինակների ու շրջանների վերաբերյալ Մանանդյանի այս հետաքրքրությունը հետագայում ամփոփվեց ծավալուն մի մենագրության մեջ, որի մտահղացման գաղափարն ու իրականացման ուղղությունը ձեռնարկված առաջին քայլերը կատարվեցին նրա գործունեության էջմիածնական տարիներին³⁸։

Հաջորդ աշխատանքը, որ այդ շրջանում տպագրեց Հ. Մանանդյանը, նվիրված էր Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն»-ին³⁹։ Հայտնի է, որ Եվսեբիոսի սույն երկասիրության հունարեն բնագիրը կորել է, նրանից պահպանվել են միայն առանձին քաղվածքներ։ Փոխարենը հայտնի են լատիներեն և հայերեն թարգմանությունները։ Մանանդյանի պնդմամբ, հայերեն թարգմանությունը (V դար) լիովին փոխարինում է հունարեն բնագրին։ Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ի գրաբար տեքստը հրատարակել է Մ. Ավգերյանը՝ լատիներեն թարգմանության և հունարեն բնագրի պահպանված հատվածների հետ միասին⁴⁰։ Ահա այս հրատարակության միջոցով է, որ Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ը դառնում է գիտական հանրության սեփականությունը։ Տպագրությունից որոշ ժամանակ անց հայտնաբերվում են Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ի հայերեն այլ ձեռագրեր ևս, մասնավորապես էջմիածնի ձեռագրապահոցի թիվ 1775 ձեռագիրը⁴¹։ Այն գրվել է 1217 թ.։ Մանանդյանը մանրամասն ուսումնասիրել է հիշյալ ձեռագիրը, որը, բացի Եվսեբիոսից, պարունակում է նաև այլ բնագրեր, մասնավորապես իրեն քաջածանոթ Նոննոսի մեկնությունը։ Ահա այս ձեռագրի 117բ-127բ թերթերում են գտնվում քաղվածքներ Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ից։ Այդ հատվածները խիստ եզակի էին և, ինչպես հավաստում է Մանանդյանը, «արժեքավոր են այն տեսակետից, որ գաղափար են տալիս էջմիածնի թիվ 1724 մայր ձեռագրի և Մ. Ավգերյանի լույս ընծայած բնագրի թերությունների մասին»⁴²։ Նորահայտ քաղվածքները հավասար էին Ավգերյանի հրատարակածի 250 տողին, իսկ այդ 250 տողում Մա-

նանդյանը մատնանշում է 188 տարբերություն, որոնցից շատերը տպագրվածից առավել նախնադրելի էին։

Սա Մանանդյանի վերջին աշխատությունն էր, որ լույս էր տեսնում Գեորգյան ձեռնարանում պաշտոնավարելու ընթացքում։ Շուտով, 1905 թ. ամռանը, նա հրաժեշտ է տալիս ձեռնարանին, իր սաներին, գործընկերներին, Մայր Աթոռին և ընտանեկան հանգամանքների բերումով տեղափոխվում Թիֆլիս, ուր նաև հրավիրված էր ռուսական I և II գիմնադիաների վարչությունների կողմից որպես գերմաներենի և հայերենի ուսուցիչ։

Էջմիածնական տարիները անջնջելի և թանկ հիշատակներ թողեցին Մանանդյանի կյանքում։ Այստեղ է, որ ձեռնարանի և Մայր Աթոռի մատենադարանի կամարների ներքո նա վերջնականապես ձևավորվեց որպես հայագետ։ Այստեղ է, որ լույս տեսան նրա առաջին երկասիրությունները, և որոնք անմիջապես տեղ գրադեցրեցին հայագիտությունում։ Ուր էլ որ եղավ՝ Թիֆլիս, Դորպատ, Բաքու, չլուսխային Կովկաս, միշտ էլ ձեռնարանը մնաց անհասանելի մի երազանք։ Սակայն 1911 թ. անսպասելի և հիանալի առիթ եղավ վերադառնալու Գեորգյան ձեռնարան։ Նա հրավեր ստացավ գրադեցնելու ձեռնարանի տեսչի թափուր պաշտոնը⁴³։ Սակայն անմիջապես էլ ստիպված էր հրաժարվել այդքան հրապուրիչ առաջարկից, քանզի, ինչպես խոստովանում է անձնական նոթերից մեկում՝ «Հացի խնդրի պատճառով է, որ հարկադրված գործում է իր հակումներին հակառակ»⁴⁴։ Նույն շրջանում գրված մի այլ նամակում դարձյալ խոստովանում է. «Երկար տարիների ընթացքում ես հատուկ պատրաստվեցի գիտական գործունեության, և ինձ ավելի քան ցավալի է, որ ստիպված եմ հրաժարվել գիտական աշխատանքի մասին ունեցած երազանքից»⁴⁵։

* * *

Հ. Մանանդյանի հակումներն ամբողջությամբ ու անմնացորդ դրսևորվեցին խորհրդային իշխանության տարիներին։ 1920 թ. նա նշանակվում է Հայաստանի համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետի դեկանի պաշտոնակատար, 1921 թ. ընտրվում է Երևանի պետա-

կան համալսարանի ուսկտոր, այնուհետև նշանակվում պատմության ֆակուլտետի դեկան, հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ, նույն ամբիոնի պրոֆեսոր: 1939 թ. ընտրվել է ԽՍՀՄ ԳԱ իսկական անդամ, 1943 թ. հաստատվել ՀԽՍՀ ԳԱ իսկական անդամների առաջին կազմում:

Այդ նույն թվականներին է, որ լույս են տեսնում հայ ժողովրդի պատմության հիմնահարցերին նվիրված նրա 100-ից ավելի հիմնարար աշխատությունները, որոնցից կարելի է առանձնացնել «О торгове и городах Армении» (ռուս.՝ 1930, 1954, անգլ.՝ 1965), «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» (1934), «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» (1936), «Տիգրան Բ և Հռոմը» (հայ.՝ 1940, 1972, ռուս.՝ 1943, ֆր.՝ 1963), «Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դարերում» (1940), «Месроп Маштоц» (1940), «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» (հատ. Ա-Գ, 1945, 1952, 1957, 1960) և այլն:

Անկասկած, Հ. Մանանդյան-Հայագետի գիտական վաստակի անբեկանելի կշռույթը հենվում է XX դարասկզբին Գեորգյան ձեմարանում և նրա շուրջը ստեղծված գիտական հզոր հիմնաքարի վրա, որն իր վրա է կրում նաև ճեմարանական այլ նվիրյալների գիտական ժառանգության ողջ ծանրությունը:

Ծանոթագրություններ

- 1 Հ. Մանանդյանի կենսագրության մանրամասները տե՛ս Լ. Հ. Բաբայան, Վ. Ա. Հակոբյան, Հակոբ Մանանդյան, Երևան, 1974: Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Հակոբ Մանանդյան, Երևան, 1981:
- 2 «Արարատ» ամսագիր, 1900, № 1, էջ 22: Անշուշտ, սխալվում է Ա. Սիմոնյանը, երբ գրում է, թե Հ. Մանանդյանը և Ս. Տիգրանյանը 1895 թ. հոկտեմբերին միաժամանակ եկան ճեմարան ուսուցչապետության (տե՛ս Ա. Սիմոնյան, Սիրական Տիգրանյանի և իր ընկերների հիշատակին, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1947, № 2, էջ 87, 91; № 4, էջ 97-98):

- 3 Ս. Զթլյան, Էջմիածնի ձեմարանը, «Պայքար» տարեգիրք, Բոստոն, 1955, էջ 198-200:
- 4 Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի արխիվային բաժնի (այսուհետ՝ ՄԱԲ) Հ. Մանանդյանի ֆոնդում պահվում է անգլիական գրականության պատմությանը նվիրված Հ. Մանանդյանի բնագրական ձեռագիր աշխատությունը (տե՛ս ՄԱԲ, Հ. Մանանդյանի ֆոնդ, թղթ. 221, վավ. 8, թ. 1-300), որի մասին ընդհանուր գաղափար կարելի է կազմել Մ. Նարյանի հրապարակման միջոցով, տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1972, № 3, էջ 117-128:
- 5 Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, հատ. Բ, Բեյրութ, 1960, էջ 54:
- 6 Անդ, էջ 55:
- 7 Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 215:
- 8 Ա. Մանանդյան, Ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանի մահվան հնգամյա տարելիցի առթիվ (հիշողություններ), տե՛ս «Էջմիածին» ամսագիր, 1957, № 2-3, էջ 67:
- 9 Ա. Մանանդյան, Նշվ. աշխ., էջ 67:
- 10 Անդ, էջ 68:
- 11 «Zeitschrift für Armenische Philologie» (այսուհետ՝ ZAPh). Հանդես գրական, պատմական, լեզվագիտական և ազգագրական, № 1, 1902; № 2, 1903:
- 12 Մանանդյանը Հովհ. Թումանյանի հետ կապված էր հին և անկեղծ բարեկամությամբ: Թիֆլիս տեղափոխվելուց հետո (1905 թ.) Մանանդյանը հաճախ էր լինում բանաստեղծի բնակարանում և մասնակցում Վերնատան միջոցառումներին: Հատկանշական է Հ. Մանանդյանի կողմից ընծայագրված մի քանի գրքերի առկայությունը Հովհ. Թումանյանի գրադարանում: Դրանցից մեկը կրում է հետևյալ մականգրությունը. «Մեծարգո բարեկամ Հովհ. Թումանյանին Հ. Մանանդյանից», Ս. Էջմիածին, 1904, 4-V, (տե՛ս Հ. Թումանյանի տուն-թանգարան, անձնական գրադարան):
- 13 Տե՛ս «Արարատ», 1902, № 1, էջ 72-75, 75-77, 77-78; № 2, էջ 171-172; № 3-4, էջ 335-342, 345-347:
- 14 «Արարատ», 1902, № 3-4, էջ 345:
- 15 Խոսքը Հերման Զուգերմանի «Հովհաննես Մկրտիչ» (1898) ողբերգության մասին է:
- 16 «Արարատ», 1902, № 3-4, էջ 346-347:
- 17 А. Аннинский, История Армянской церкви (до XIX века), Кишинев, 1900, XI+306+VI стр.
- 18 «Արարատ», 1902, № 3-4, էջ 336:
- 19 А. Аннинский, Древние армянские историки, как исторические источники, Одесса, 1899, 133 стр.
- 20 «Արարատ», 1900, № 2, էջ 85-86:

- 21 А. Аннинский, История армянской церкви, стр. 137.
- 22 «Արարատ», 1902, № 3-4, էջ 342:
- 23 Մելիք-Կարադոյդյան, Գերմանական օգնության ընկերությունները Տաճկա-Հայաստանի համար, Թիֆլիս, 1901, 77 էջ:
- 24 «Արարատ», 1902, № 1, էջ 74-75:
- 25 Անդ, 1902, № 2, էջ 167-171:
- 26 «Արարատ», 1902, № 2, էջ 171:
- 27 «Մուրճ», 1902, № 4, էջ 231-235:
- 28 Հայոց նոր վկաները (Ժողովրդական հրատարակություն), Վաղարշապատ, 1902, հատ. Ա (1155-1485), 211 էջ, հատ. Բ (1486-1843), 328 էջ:
- 29 Հայոց նոր վկաները (1155-1843): Գիտական հրատարակություն՝ բազմաթիվ ձեռագրերի համեմատությամբ, ընդարձակ տեղեկություններով ու ծանոթագրություններով, ձեռագրերի, նահատակների, հատուկ անունների ու օտար բառերի մանրամասն ցուցակներով և ցանկերով, Վաղարշապատ, 1903, 800 էջ:
- 30 Ի դեպ, ձեռագրերին ի մոտո ծանոթանալու սույն հիանալի առիթը Մանանդյանին հուշեց միայնց բաղդատել Հակոբ Կարենյանցի հրատարակած ձեռագրացուցակի (1863) համարները ձեռագրերի նոր համարների հետ և կազմել ձեռագրերի հին և նոր համարների համեմատական տախտակներ (տե՛ս A. Manandian, Die neue Numerierung der in Kareneans Katalogverzeichneten Handschriften, ZAPh, 1903, Band 2, Heft I, s. 29-40):
- 31 Գ. Ենգիբարյան, տե՛ս «Լուսն», 1904, № 3, մայիս-հունիս, էջ 222-223: «Մուրճ», 1904, № 5, էջ 147: A. Meillet, Revue critique d'histoire et de littérature, Paris, 1904, t. 58, p. 459-460 և այլն:
- 32 A. Manandian, Nonnos. Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, տե՛ս ZAPh, 1902, Bd. I, Heft 3, s. 220-272; Heft 4, s. 273-306. Նույնը տե՛ս նաև առանձին գրքով՝ Marburg-Hessen, 1903, 81 s.
- 33 Հ. Մանանդյանի սույն ուսումնասիրության արժանիքների մասին մանրամասն տե՛ս «Լուսն», 1903, № 3, մայիս-հունիս, էջ 301-309; Ն. Ակինյան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1904, № 5, էջ 139-146, № 6, էջ 165-175; H. Adonak, «Византийский временник», 1904, № 11, стр. 321; H. Goussen, «Th. Rev.», Strasburg, 1903, p. 230 f.; E. Preuschen, «DL», 1904, p. 777 f.; I. Karst, «Or.Chist.», N.S.I, 1911, p. 142-144; «Berlin. phil. Wochensher.», Berlin, 1904, № 9, s. 264:
- 34 Տե՛ս «Արարատ», 1904, ? 2, էջ 157-171; № 6, էջ 564-577; № 7-8, էջ 649-657: Նույն թվականին սույն ուսումնասիրությունը լույս է տեսնում նաև առանձին գրքով, սակայն այլ խորագրի ներքո՝ «Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանությամբ: Մատենագրական հետազոտություն», Վաղարշապատ, 1904, 39 էջ:
- 35 Eliae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categoriascommentaria, edidit Adolfus Busse, Berolini, 1900.
- 36 Միայն տարիներ անց պրոֆ. Ս. Ս. Արեշատյանը հմտալից ուսումնասիրությամբ ապացուցեց, որ սույն երկի վերագրումը էլիաս Իմաստասերին զուրկ է որևէ հիմքից: Ինչպես հայկական, այնպես էլ հունական սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ այն պատկանում է Դավիթ Անհաղթին (տե՛ս Դավիթ Անհաղթ, երկասիրությունք փիլիսոփայականք: Համահավաք քննական բնագրերը և առաջարկներ Ս. Ս. Արեշատյանի, Երևան, 1980 և այլն):
- 37 Մեկնություն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, ընծայեալ էլիասի Իմաստասերի: Ի լոյս էաձ Հ. Մանանդեան, Ս. Պետերբուրգ, 1911, VIII+177 էջ: Տե՛ս նաև սույն գրքի գրախոսականները՝ Ն. Աղբալյան, «Նոր հոսանք» ամսագիր, Թիֆլիս, 1913, № 3, մայիս, էջ 617-620; Ն. Ակինյան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1913, № 4, էջ 246; Գ. Նահապետյան, «Բազմավեպ», 1913, № 2, էջ 92-95; Ա. Վարդանյան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1912, № 11, էջ 684-686; A. Meillet, «Journal Asiatique», Paris, 1912, tome XX, p. 174-175.
- 38 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1925, 1926, 1927, 1928: Տե՛ս նաև առանձին գրքով՝ Վեննա, 1928, 299 էջ:
- 39 Հ. Մանանդյան, Քաղվածքներ եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնից մի հին ձեռագրում, տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1905, № 1, էջ 15-19:
- 40 Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ Ժամանականք, Վենետիկ, 1818:
- 41 Այժմ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 1904 գրչագիրը:
- 42 Հ. Մանանդյան, Քաղվածքներ..., էջ 15:
- 43 ՄԱԲ, Թղթ. 227, վավ. 319դ, Թ. 8ա:
- 44 Տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Հակոբ Մանանդյան, էջ 11:
- 45 ՄԱԲ, Թղթ. 227, վավ. 319ա:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԸ
(Հակոբ Մանանդյան)

Հայագիտության բուռն զարգացումը XX դարի սկզբին պայմանավորված էր նրա ականավոր երախտավորներ Ն. Ադոնցի, Հր. Աճառյանի, Մ. Աբեղյանի, Գ. Հովսեփյանի, Գ. Տեր-Մկրտչյանի և այլոց բազմաբղիճ գործունեությամբ: Հայագիտության այդ նվիրական փառանքի առաջին շարքում իր մնայուն ու պատվավոր տեղն ունի պատմաբան Հակոբ Համազասպի Մանանդյանը:

Հ. Հ. Մանանդյանը ծնվել է 1873 թ. նոյեմբերի 22-ին Ախալցխա քաղաքում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է հայրենի քաղաքի Կարապետյան վարժարանում, միջնակարգը՝ Թիֆլիսի 1-ին դասական գիմնազիայում (1883-1893): Ավարտել է Ենայի (Գերմանիա) համալսարանի փիլիսոփայությունից ֆակուլտետը (1897), միաժամանակ հետևել Լայպցիգի և Ստրասբուրգի համալսարանների արևելագիտական և լեզվաբանական դասընթացներին: Էքստենոն կարգով ավարտել է նաև Ս. Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների (1898) և Դորպատի համալսարանի իրավաբանական (1909) ֆակուլտետները: Վերադառնալով հայրենիք՝ զբաղվել է ուսուցչությունով, դասավանդել Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում (1900-1905), Թիֆլիսի 1-ին և 2-րդ արական գիմնազիաներում (1905-1907), Ներսիսյան դպրոցում (1906-1907), Բաքվի ժողովրդական համալսարանում (1911-1913) և Առևտրական դպրոցում (1915-1919): Զբաղվել է նաև փաստաբանությամբ, եղել երգչալ հավատարմատար (1909-1919):

1919 թ. Հ. Մանանդյանը տեղափոխվել է Հայաստան և գործուն մասնակցություն ունեցել Համալսարանի հիմնադրման աշխատանքներին, 1920 թ. գարնանը նշանակվել է պատմա-լեզվագրական ֆակուլտետի ղեկանի պաշտոնակատար: 1921 թվականին ընտրվել է Երևանի պետական համալսարանի ուկրաիներեն ֆակուլտետի պրոֆեսոր:

սարանի պատմագրական ֆակուլտետի դեկանի և Հայոց պատմութ-
յան ամբիոնի վարիչի (1921-1925), ապա ամբիոնի պրոֆեսորի
(1925-1931) պաշտոնները: 1931 թվականին ընդհատել է դասախոսա-
կան աշխատանքը և իրեն ամբողջությամբ ու անմնացորդ նվիրել գի-
տահետազոտական գործունեության: Ներհուն պատմաբանը նաև գի-
տություն անխոնջ կազմակերպիչ էր: Տարիներ շարունակ եղել է Հա-
յաստանի Գիտություն և արվեստի ինստիտուտի գիտնական-քարտու-
ղար: 1939 թ. ընտրվել է ԽՍՀՄ ԳԱ իսկական անդամ, 1943 թվակա-
նին՝ Հաստատվել ՀԽՍՀ ԳԱ իսկական անդամների առաջին կազմում,
անդամակցել բազմաթիվ գիտական հանձնաժողովների, ղեկավարել
երիտասարդ պատմաբանների թեկնածուական ու գիտահետազոտա-
կան աշխատանքները: Հ. Մանանդյանին շնորհվել է հանրապետու-
թյան Գիտություն վաստակավոր գործչի կոչում, ծննդյան 75-ամյակի
առիթով պարգևատրվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի չբանշա-
նով: Նա ընտրվել է նաև աշխատավորների պատգամավորների
Երևանի քաղաքային խորհրդի պատգամավոր (1939-1946):

Հայ պատմագրիտուլթյան նախապետի, անձանձիր մշակի բեղմնավոր ուղին ընդհատվեց 1952 թ. փետրվարի 4-ին:

Հայն ու բաղամակողմանի են Հ. Մանանդյանի գիտական հետաքրքրությունները: Սկզբնապես նրան զբաղեցնում էին բանասիրությունը ու բնագրագիտությունը: Ուսումնասիրել է XII-XIX դարերի հայկական վկայաբանական գրականության բնագրերը և Հր. Աճառյանի հետ համատեղ հրատարակել «Հայոց նոր վկաները» քննահամեմատական ստվար ժողովածուն (1903): Այնուհետև զբաղվել է հունական իմաստասիրական երկերի հայերեն թարգմանություններով, հայոց մատենագիտության հունաբան դպրոցի գործունեությամբ, վերջինիս լեզվի և երկերի ուսումնասիրությամբ: Աղբյուրագիտական ու բնագրագիտական այդ պրպտումների հանրագումարն էին «Նոննոս» (գերմ., 1903), «Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանությամբ» (1904), «Քաղվածքներ եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնից մի հին ձեռագրում» (1905), «Մեկնություն Ստորոգությունեանց Արիստոտելի» (1911), «Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները» (1928) և այլ նշանակալից աշխատություններ: Հետագայում, երբ Հ. Մանանդյանը հիմնականում զբաղված է հայ ժողովրդի պատմության տարբեր

հիմնահարցերի հետազոտությամբ, առանձին դեպքերում դարձյալ անդրադառնում է բանասիրության խնդիրներին՝ գրելով «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» (1934), «Թէոփնեայ յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» (1938) և այլ ուսումնասիրություններ: Գիտական ու ճանաչողական անուրանալի արժեք ունեն Մանանդյանի հետազոտությունները՝ նվիրված գրերի գյուտին և Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեությանը: Մանավորապես առանձնանում է նրա «Մեսրոպ Մաշտոցը և Հայ ժողովրդի պալքարը մշակութային ինքնությունության համար» մենագրությունը (ռուս., 1941): Հ. Մանանդյանն իրավացիորեն ընդգծում էր պատմության բոլոր շրջաններում Հայ ժողովրդի ստեղծագործական ձիրքի դրսևորման կարևորությունը. «Հայերի ընդարձակ պատմական գրականությունը, Արևելքի բոլոր պատմական գրականություններից ամենից հարուստը, ծառայում է իբրև արժեքավոր աղբյուր ոչ միայն Հայաստանի պատմությունն ուսումնասիրելու համար, այլև Պարսկաստանի, Բյուզանդիայի, Վրաստանի, Աղվանքի և Մերձավոր Արևելքի համարյա բոլոր ժողովուրդներին»: Հայագետը հպարտորեն շեշտում է, որ «Հայերի գրական ժառանգությունը, անշուշտ, հանդիսանում է իբրև արժեքավոր ներդրում համամարդկային քաղաքակրթության մեջ»:

Մանանդյան հայագետին բնորոշողը նախ և առաջ Հայ ժողովրդի պատմության ամենատարբեր հարցերին նվիրված նրա մեծարժեք երկասիրություններն են: Հարուստ ու բազմազան է նրա պատմագիտական ժառանգությունը, այն ընդգրկում է Հայ ժողովրդի ավելի քան երկհազարամյա (Ք.ա. VI - Ք.հ. XV դարեր) պատմության հանգուցային հարցերը (քաղաքական կյանք, հասարակական ու տնտեսական հարաբերություններ, իրավունքի, քաղաքների ու առևտրի պատմություն, պատմական աշխարհագրություն, տեղագրություն, չափադիտություն, վիճազրություն և այլն): Այս խնդիրներին են նվիրված պատմաբանի ավելի քան 150 աշխատություններ, որոնցից կարելի է առանձնացնել հատկապես «Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում» (1922), «Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» (հատ. 1-2, 1927, 1928), «Հայաստանի առևտրի և քաղաքների մասին» (ռուս. 1930, 1954, անգլ. 1965), «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» (1934), «Հայաստա-

նի գլխավոր ճանապարհները» (1936), «Տիգրան Բ և Հռոմ» (1940, ռուս. 1943, ֆրանս. 1963), «Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դարերում» (1940), «Համառոտ տեսություն հին Հայաստանի պատմության» (ռուս. 1943, հայերեն 1956), «Գառնիի հունարեն արձանագրությունները և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը» (1946) և այլ մենագրություններ: Մանանդյան պատմաբանի կյանքի գործն, անշուշտ, նրա «Քննական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության» եռահատոր կոթողային աշխատությունն է: Առաջին հատորը (1945) ընդգրկում է Հայ ժողովրդի ծագումից մինչև Արշակունյաց հարստության հաստատումը (66 թ.) ընկած ժամանակահատվածը: Երկրորդ հատորի առաջին մասը (1957) նվիրված է Արշակունյաց հարստության ժամանակաշրջանին (66-428 թթ.), իսկ երկրորդ մասը (1960), որն ընդգրկելու էր Մարգարանություն, Արաբական խալիֆայության և Բագրատունյաց հարստության պատմաշրջանները, դժբախտաբար մնաց անավարտ: Երրորդ հատորը (1952) նվիրված է քիչ ուսումնասիրված սելջուկյան տիրապետության (XI-XII դդ.), Զաքարյանների ֆեոդալական ինքնավար իշխանության (XII-XIII դդ.), մոնղոլական և թուրքմենական ցեղերի տիրապետության (XIII-XV դդ.) ժամանակաշրջաններին: Սույն աշխատությունը, որն իրավամբ համարվում է բազմադարյան Հայ պատմագիտության մնայուն ու անբեկանելի արժեքներից, դարձավ այն հիմնաքարերից մեկը, որը պատմաբանների նոր սերնդին հնարավորություն տվեց իրականացնել Հայ ժողովրդի պատմության բուհական և ակադեմիական հրատարակությունները:

Հ. Մանանդյանի բազում տեսակետներ այսօր էլ թարմ են և չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը, այսօր էլ դրանք ուղեցույց են հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմության ամենատարբեր հարցերի ուսումնասիրության ու մեկնաբանման համար: Հենց սրանում է կայանում Մանանդյան պատմաբանի չխամրող գիտական հմայքը: Նրա շատ աշխատություններ դուրս են գալիս ազգային պատմության շրջանակներից և կարևոր արժեք ներկայացնում նաև Հին Աշխարհի, Առաջավոր Ասիայի, հատկապես Կովկասի երկրների և, մասնավորապես, Բյուզանդիայի պատմության ուսումնասիրության համար:

Մանանդյան հայագետի վաստակն ազգային արժեք է, մշակութա-

յին-ազգային հպարտություն և այն պետք է լինի բոլորեքյան հարգանքի և ուշադրության կենտրոնում: Տարիներ առաջ (1973 թ.) մեծանուն հայագետի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության հանձնարարությամբ Պատմության ինստիտուտը ձեռնամուխ եղավ նրա երկերի ամբողջական հրատարակությանը ու թ հատորով: Ցայսօր լույս են տեսել առաջին վեց հատորները (վերջինը՝ 1985 թվականին): Այնուհետև ավարտին մոտեցող աշխատանքները, տարբեր պատճառներով, ընդհատվեցին և չափազանց անորոշ դարձավ ու թ հատորյակի հետագա ճակատագիրը: Բարեբախտաբար, «Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հայկական բաժնի տնօրեն Զավեն Եկավյանի սիրահոժար նախաձեռնությամբ վերջերս սկսվեցին Հ. Մանանդյանի երկերի 7-րդ հատորը հրատարակության պատրաստելու աշխատանքները: Առաջիկայում այն կդրվի ընթերցողի սեղանին: Անկասկած, հատորի լույս ընծայումը ոչ միայն կնպաստի Մանանդյան հայագետի գիտական ժառանգության նորովի գնահատմանը, այլև յուրօրինակ տուրք կլինի ականավոր հայագետի, մանկավարժի ու քաղաքացու անբասիր հիշատակին:

* * *

Հ. Հ. Մանանդյանն ապրել և ստեղծագործել է հասարակական-քաղաքական չափազանց բարդ ժամանակաշրջանում: Հայագիտության ասպարեզ իջնելով XIX դարի վերջերին՝ նա ականատեսն ու մասնակիցը դարձավ իր ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած բոլոր նշանակալից իրադարձություններին: Ծակատագրի բերումով նա եղավ Երևանի պետական համալսարանի հիմնադիրներից և առաջին դասախոսներից մեկը: 1921 թ. հունվար-հոկտեմբեր ամիսներին զբաղեցրեց համալսարանի ռեկտորի պատասխանատու և խիստ պատվավոր պաշտոնը, կազմակերպեց համալսարանի Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնը, եղավ պատմադրական ֆակուլտետի առաջին դեկանը, պատմության դժով Հայաստանից առաջինը և միակը ընտրվեց միութենական Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, ընդգրկվեց հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի առաջին կազմում, ապրեց

ստեղծագործական բուռն ու արգասառատ կյանքով, հայ պատմաբանասիրությունը հարստացրեց բազմում երկասիրություններով, որոնցից շատերը դարձան հայագիտության ոսկե ֆոնդի մնայուն արժեքներից: Այս բոլորից հետո հասկանալի է դառնում, թե ինչու, չլինելով գրող, արվեստագետ, պետական գործիչ, Հ. Մանանդյանի կյանքն ու գործը միշտ էլ եղել են ուշադրության առարկա ինչպես իր կենդանության, այնպես էլ մահվանից հետո:

Բնականաբար չափազանց ընդարձակ է եղել Հ. Մանանդյանի հանդիպումների շրջանակը: Իր ստեղծագործական երկարատև կյանքի ընթացքում նա շփվել, աշխատակցել և հանդիպումներ է ունեցել բազմաթիվ մարդկանց հետ: Պատմաբանի հետ հանդիպումների անմիջական տպավորության ներքո կամ տարիներ անց, նրա աշակերտներից ու գործընկերներից մի քանիսը որոշել են այդ վառ անհատականության վերաբերյալ իրենց տպավորություններն ու հուշերը հանձնել թղթին: Ահա թվով տասնութ այդ հուշագրություններն են, որ ի մի են բերվել «Ժամանակակիցները Հակոբ Մանանդյանի մասին» խորագրով սույն ժողովածուում:

Հուշագրողները տարբեր մասնագիտությունների տեղ, հասարակական-քաղաքական ու կուսակցական տարբեր հայացքներ ունեցող անձեր են: Հ. Մանանդյանի մասին արժեքավոր հուշերով են հանդես եկել ականավոր հայագետ Հրաչյա Աճառյանը, պատմաբաններ, ակադեմիկոսներ Բորիս Գրեկովը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ Մորուս Հասրաթյանը, պատմական գիտությունների թեկնածու Վազգեն Ոսկանյանը, պատմաբանի կրտսեր եղբայր, թեկնածու պատմությունների թեկնածու Արսեն Մանանդյանը, Դաշտեխնիկական գիտությունների թեկնածու Արսեն Մանանդյանը, Դաշտեխնիկական հասարակական գործիչ Արսեն Ռուբեն Դարբինյանը, եկեղեցական-հասարակական գործիչ Արսեն Վազգեն Միմոնյանը, լեզվաբան, պրոֆեսոր Հովսեփ Կուսիկյանը, թատերագետ, պրոֆեսոր Գառնիկ Ստեփանյանը, զբաղանաչագետ, պրոֆեսոր Հովհաննես Ղանալանյանը, սփյուռքահայ ճանաչված մտավորականներ Գառնիկ Գյուլզալյանն ու Աշոտ Արծրունին, ճարտարապետ, ակադեմիկոս Վարազդատ Հարությունյանը, մանկավարժ Հակոբ Մխիթարյանը:

Ինչպես ընդունված է հուշագրությունների ժանրում, այս դեպքում

ևս հուշագրողները հեռացել են պաշտոնական կենսագրություն պարտադրող պայմաններից և անձը ներկայացնող կադավարային որակումներից: Հուշագրողները հաճախ են ներկայացնում Հ. Մանանդյանի անձնական կյանքի մանրամասները, նրա նիստուկացր, կենցաղը, սովորությունները: Նշանավոր մարդկանց կյանքին փերաբերող ու սերունդներին փոխանցվող անգամ աննշան թվացող փաստերն ու տեղեկությունները թանկագին մասունքներ են, որոնք ամբողջացնում են անհատի դիմապատկերը, լրացնում այդ պատկերի ներկայակի պակասող գույներն ու մանրամասները: Հուշագրողները ներկայացնում են Մանանդյան անհատի կյանքի այնպիսի դրվագներ, որոնք կարող են օգտակար լինել ընթերցողներին՝ առավել վավերականորեն գաղափար կազմելու ու ճանաչելու Մանանդյան անհատին ու քաղաքացուն այնպես, ինչպիսին որ էր նա կյանքում և գործում, լսարանում և ընտանիքում:

Ներկայացվող հուշագրություններից 12-ը նախապես հրատարակվել են տարբեր ժողովածուներում և պարբերականներում, իսկ երկուսը լույս են տեսնում առաջին անգամ: Բոլորը միասին, մի գրքով ու նման ընդգրկմամբ լույս են տեսնում առաջին անգամ: Նյութերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով: Դրանք հրատարակվում են նույնությամբ՝ միայն անհրաժեշտ ուղղագրական, կետադրական ու խմբագրական միջամտություններով: Մեր կողմից կատարված ծանոթագրությունները տրվում են հուշագրությունների ավարտին:

Իբրև հավելված, հուշագրություններին կցում ենք Հ. Մանանդյանի խոսքն իր մասին և մեր կազմած՝ պատմաբանի մասին լույս տեսած գրականության նոր՝ համալրված ցանկը: Վերջում տրվում է նաև հուշագրողներին ներկայացնող բառարան:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԱԿՈՐԻ ՀԱԿՈՐՅԱՆ (ՎԱՐԴ ՇԱՀԵՆԻ)

Գևորգյան ճեմարանի անվանի սաների հրաշալի փաղանգի երեւելի դեմքերից է նաև պրոֆ. Հովհաննես Հակոբյանը: Հրաչքով վերապրելով թուրքական գեհենի ողջ մղձավանջը՝ նա ի վերջո զոհ դարձավ ստալինյան բռնություններին՝ միշտ և ամենուր անեղծ պահելով ճեմարանական իր կերպը:

Հովհաննես Հակոբյանը ծնվել է 1876 թ. օգոստոսի 16-ին Վանում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Վանի Հայնկույսներ թաղամասի վարժարանում: 1890 թ. դպրոցի լավագույն շրջանավարտների թվում, հանրային միջոցներով, ուղարկվել է էջմիածին՝ սովորելու Գևորգյան ճեմարանում: Ճեմարանական ուսումնառության տարիներին բուռն հետաքրքրություն է ցուցաբերել հատկապես գրականության նկատմամբ: Այդ շրջանում է, որ նա սկսել է իր գրական անդրանիկ փորձերը, գրել առաջին բանաստեղծություններն ու պատմվածքները՝ մշտապես լինելով եվրոպական և ռուսաց գրականության իր ուսուցիչ Հովհ. Հովհաննիսյանի ուշադրության կենտրոնում:

Բարձր առաջադիմությամբ ավարտելով ճեմարանի լսարանական բաժինը՝ 1899 թ. նա մեկնել է ԱՄՆ բարձրագույն համալսարանական կրթություն ստանալու նպատակով: Ընդունվել է Վիսկոնսինի համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետը: Ուսումնառությանը զուգընթաց զբաղվել է գրական աշխատանքով: 1904 թ. հաջողությամբ ավարտելով համալսարանը՝ պաշտպանության է ներկայացրել «Հայերի և ֆրանկների հարաբերությունները Լեոն II-ի իշխանության օրոք (1186-1219 թթ.)» թեկնածուական ատենախոսությունը, որը պաշտպանել է 1905 թ. սկզբներին: (Ատենախոսությունը նախապես լույս է տեսել Բոստոնի «Armenia» հանդեսի 1905 թ. փետրվար-մարտ ամիսների համարներում, իսկ այնուհետև՝ առանձին գրքով (տե՛ս Ի. 355

Hagopian, *The Relations of the Armenians and the Franks during the regin of Leon II, 1186-1219*, Boston, 1905, p. 40): Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում այս գրքի վերաբերյալ լույս տեսած Վ. Թեքեյանի գրախոսությունը (տե՛ս «Շիրակ», ամսաթերթ, Ալեքսանդրիա, 1905, էջ 461 և հտ.): Նրան շնորհվել է դոկտորի գիտական աստիճան և իրավունք՝ որպես պրոֆեսոր դասավանդելու Վիսկոնսինի համալսարանում: Ինչպես ուսումնառություն շրջանում, այնպես էլ հետհամալսարանական տարիներին գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել ամերիկահայ համայնքի հասարակական կյանքին: Անդամակցել է «Ամերիկահայ հրատարակչական ընկերությունը» և Բոստոնում խմբագրել այդ ընկերության «Զայն Հայրենեաց» ազգային, գրական և քաղաքական շաբաթաթերթը (1903-1905), ապա հիմնադրել ու խմբագրել «Արաքս» հասարակական, պատմական, քաղաքական ամսագիրը (Բոստոն, 1905-1906, Նյու Յորք, 1907): Այդ ամսագրում և ամերիկահայ այլ պարբերականներում Վարդ Շահենի ստորագրությամբ (Վարդ Շահենի ծածկանունն օգտագործել է ի հիշատակ 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանության ժամանակ հերոսաբար զոհված վաղամեռիկ եղբոր՝ Շահենի) տպագրել է բազմաթիվ հոդվածներ և գրական ստեղծագործություններ: Նշանակալից են հատկապես այդ շրջանում նրա հեղինակած «Անգլերեն-Հայերեն գրպանի բառարանը» (H. Hagopian, *A Pocket Dictionary, English-Armenian*, Boston, 1902, p. 292. «Ararat» Publishing Co. Մի քանի տարի անց՝ 1907 թ., Կ. Պոլսում լույս է ընծայել սովորածավալ «Անգլերեն-Հայերեն բառարանը» (H. Hagopian, *A Dictionary English-Armenian*, Constantinople, 1907, VII+947 p.) և «Հայերի ռուսաֆիկացումը» ուսումնասիրությունը (H. Hagopian, *The Russification of the Armenians* (տե՛ս «Armenia», A monthly Publication Devoted to the Cause of Armenia, Boston, vol. I, 1905, N 7, pp. 37-43, N 8, pp. 20-25, N 9, pp. 33-37):

1908 թ. Հ. Հակոբյանն ընդունվել է Ռամկավար-ազատական կուսակցության շարքերը և նշանակալից դեր խաղացել այդ կուսակցության հետագա գործունեության մեջ: Մասնակցել է Հայ սահմանադրական ռամկավարական կուսակցության՝ 1911 թ. Կ. Պոլսում հրավիրված առաջին պատգամավորական ժողովին և ընտրվել կուսակցության Կենտրոնական վարչության անդամ (Մ. Զիլդեմեան, Պատ-

մութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925),
Ֆրեդնո, 1930, էջ 225): Նույն՝ 1908 թվականին Հ. Հակոբյանը՝ որ-
պես ամերիկյան «New York Evening Post» օրաթերթի սեփական թղ-
թակից, տեղափոխվել է Կ. Պոլիս: Այստեղ գործուն մասնակցութիւն
է ցուցաբերել արեւմտահայ դպրոցաշինական ու կրթական կյանքին:
1910 թ., որպես Կ. Պոլսի Կրթասիրական միացյալ ընկերության ներ-
կայացուցիչ, Կահիրեում բանակցութիւններ է վարել ՀԲԸ միության
նախագահ Պողոս Նուպար փաշայի հետ՝ Արեւմտյան Հայաստանում
վարժարաններ բացելու և դրանք նյութապես ապահովելու ուղղու-
թյամբ: Այդ համագործակցության շնորհիվ է, որ 1908 թ. ընդամենը
հինգ վարժարան ունեցող Միացյալ ընկերութիւնն արդեն 1910
թվականին ուներ 50 վարժարան (է. Լ. Մեքքոնյան, Հայկական բա-
րեգործական ընդհանուր միության պատմութիւն, Երևան, 2005, էջ
63):

1912 թ. կարճ ժամանակով նշանակվել է Կարինի (Էրզրում) Սանասարյան վարժարանի տեսուչ։ Հայկական դպրոցները մայրենի լեզվով համապատասխան դասագրքերով ապահովելու նպատակով շարադրել է «Քաղաքացիական կրթութիւն» դպրոցական ձեռնարկը (Յովհ. Յա-կոբեան, Քաղաքացիական կրթութիւն, Կ. Պոլիս, 1911) և «Ազգերի պատմութիւն» դասագրքի երեք հատորները (Յովհ. Յակոբեան, Ազգերու պատմութիւն, հատ. Ա (Արևելեան Հին ազգեր և Յունաս-տան), հատ. Բ (Հռոմէէացիք և նախամիջնադար), հատ. Գ (Արդի տան), հատ. Դ (Հռոմէէացիք և նախամիջնադար), հատ. Գ (Արդի տան), Կ. Պոլիս, 1912), որոնք երկար տարիներ հաջողությամբ ծառայում էին որպէս հայկական վարժարանների դասագրքեր։

[illegible]

դատական նիստում Հովհ. Հակոբյանը դատապարտվեց գնդակահարության՝ անձամբ իրեն պատկանող ողջ գույքի բռնագրավումով: Դատավճիռն ի կատար է ածվել անմիջապես՝ հենց նույն օրը: Հովհ. Հակոբյանի բարի և առաքինի անունը վերականգնվեց միայն տարիներ անց: 1956 թ. ապրիլի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանը չեղյալ է հայտարարել 1938 թ. հուլիսի 18-ի դատավճիռը, իսկ Հովհ. Հակոբյանի գործը, հանցակազմի բազակայություն պատճառով, կարճել:

Անշուշտ, Հովհ. Հակոբյանի մահը ծանր կորուստ էր Հայ մշակույթի ու մասնավորապես պատմագիտական մտքի համար: Միայն նշենք, որ ձեռքակալությունից հետո անհետ կորան արդեն տպագրություն պատրաստ «Ուղեգրությունների» հերթական հատորը և «Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմություն» բուհական ստվարածավալ դասագրքի ձեռագիրը: Որքա՛ն ճիշտ է նկատել Ավ. Իսահակյանը, երբ գրում էր, թե Հովհ. Հակոբյանը «մեր կուլտուրայի մշակների թանկ կորուստներից մեկը եղավ՝ ոճրագործների անմեղ զոհը» (Ստ. Ղարիբջանյան, նշվ. աշխ., էջ 59):

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

[illegible]

Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական ճանապարհը սկսվում է 1972 թ. Բաթումի համալսարանի Գիտությունների ֆակուլտետի Գեոգրաֆիա և Կլիմայի ինստիտուտի Կարտագրության և Գեոգրիայի ճյուղի Կարտագրության ամբիոնից, որտեղ 1972-1974 թթ. ղեկավարում էր Կարտագրության ամբիոնի ասպիրանտ Գրիգոր Կարապետյանը։

Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանը ծնվել է 1887 թ. հունիսի 17-ին Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում¹: Սկզբնական կրթությունը ստացել է հայրենի քաղաքի վարժարանում, ապա ընդունվել ու բարձր առաջադիմությամբ ավարտել տեղի ռեալական ուսումնարանը (1906): Ա. Հովհաննիսյանի պատանեկության ու երիտասարդության տարիներին Շուշին հակամետ հասարակական-քաղաքական հոսանքների, գաղափարական ներհակ խմբավորումների մի ուրույն կենտրոն էր: Այստեղ աչքի էին ընկնում Գարրիել Կաֆյանի և նրա հետևորդներ Բարսեղ Զաքարյանի և Մարտիկ Սարուխանյանի հնչակյան պրոպագանդիստական խմբակը, ապա Հայ հեղափոխական դաշնակցության անվանի մարտիկների մի աստղաբույլ՝ Եգոր Առուստամյան, Թուման Թումանյան, Նիկոլ Միքայելյան, Մարգար Ժամհարյան, Սարգիս Հովհաննիսյան (Արամ Մանուկյան) և ուրիշներ: Վերջապես, զգալի ներկայություն ունեւր սոցիալ-դեմոկրատական հոսանքը, որի հետևորդներից էին Բողգան Կնունյանցը, Սաքո Համբարձումյանը, Ալեքսանդր Բեկզադյանը, Իվան Մելիք-Հովսեփյանը, Սիմոն Ավանեսյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Իսահակ Դովլաթյանը, Վլադիսլավ Կասպարովը և ուրիշներ: Ա. Հովհաննիսյանը անվերապահորեն կանգնեց վերջին հոսանքի դիրքերի վրա: 1905 թ. Վլ. Կասպարովի և դասընկերոջ՝ Հ. Գյուլիքեխյանի հետ ղեկավարել է ռեալական դպրոցի աշակերտական դասագույլը և գրել հակադարական բովանդակություն ունեցող թռուցիկներ, որոնցում պահանջ է ներկայացրել ուսումնարանում պարտադիր դարձնել հայոց լեզվի դասավանդումը²:

1906 թ. սեպտեմբերին մեկնել է Գերմանիա, ուր ընդունվել է Ենայի համալսարանի փիլիսոփայության բաժինը: Այս համալսարանը Եվրոպայի լավագույն ուսումնական հաստատություններից էր: Բավական է նշել, որ այստեղ են դասավանդել Ֆրիդրիխ Շիլլերը, Յո. Գ. Ֆիխտեն, Ֆ. Շեյլինգը, Գ. Վ. Հեգելը: Այն շրջանում, երբ Հովհաննիսյանը սովորում էր Ենայում, համալսարանն ունեւր 1200 ուսանող, որոնց մեջ քիչ էին նաև ազգությամբ հայեր: Համալսարանական դասընկերներից էր իր հայրենակիցն ու աշակերտակից Հայկ Գյուլիքեխյանը³: Համալսարանում նա ունկնդրել է պրոֆեսորներ Ռայնին (ընդհանուր մանկավարժություն), Հարմսին (տնտեսագիտություն), Օտտո Լիբմանին (փիլիսոփայություն), Ռուդոլֆ Եյկենին (փիլիսոփայություն պատմու-

թյուն), Է. Հեկկելին (քնափիլիսոփայություն) և այլոց: Ուսումնառությունից զատ բուն մասնակցություն է ունեցել ուսանողական միությունների աշխատանքներին: 1906 թ. վերջերին Ա. Հովհաննիսյանը անդամակցում է ՌՄԴԿ արտասահմանյան կազմակերպությանը⁴:

Գերմանիայում համալսարանական կրթություն ստացած մյուս ուսանողների հետևություններով Ա. Հովհաննիսյանը սովորում է ոչ թե մի, այլ մի քանի համալսարաններում: Ենայից հետո ուսումնառությունը շարունակել է Հալլեի համալսարանի տնտեսագիտություն (1907-1909) և Մյունխենի համալսարանի փիլիսոփայության (1910-1913) ֆակուլտետներում: 1913 թ. ավարտելով Մյունխենի համալսարանը և նույն թվականի մարտի 8-ին մեծ հաջողությամբ պաշտպանելով «Israel Ory und die Armenische Befreiungsidee» խորագիրը կրող ատենախոսությունը, Ա. Հովհաննիսյանը ստանում է փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան: Նրա պաշտոնական ընդգրկմանները եղել են պրոֆ. Հայգելը և պրոֆ. Գրաուերթը:

Նույն թվականին Ա. Հովհաննիսյանը վերադարձել է հայրենիք և ծննդավայրի հոգևոր սեմինարիայում անցել աշխատանքի որպես գերմաներենի և ընդհանուր ազգաց պատմություն առարկաների ուսուցիչ (1913-1914): 1914 թ. սեպտեմբերին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի առաջարկությամբ տեղափոխվել է Վաղարշապատ և նշանակվել Գևորգյան ճեմարանի քաղաքատնտեսության, լատիներենի, գերմաներենի և ընդհանուր ազգաց պատմություն առարկաների դասախոս: Ծեմարանում աշխատելու տարիներին (1914-1917) այստեղ էին դասավանդում նաև Ստ. Մալխասյանցը (նաև տեսուչն էր), Ավ. Տեր-Պողոսյանը, Գ. եպ. Հովսեփյանցը, Գր. Ղափանցյանը, Պ. Մակինցյանը և ուրիշներ: Ա. Հովհաննիսյանը հատկապես մտերմանում է վերջինիս հետ: Բուն դասախոսական աշխատանքին զուգընթաց նրանք գործուն մասնակցություն են բերում ճեմարանի գիտամանկավարժական կյանքին, մասնավորապես ուսումնական ծրագրերի ստեղծմանը⁵: Բացի այդ, Ա. Հովհաննիսյանը ճեմարանի լսարանական բաժնի սաների շրջանում զբաղվել է մարքսիզմի քարոզչությամբ, ստեղծել ընդհատակյա մարքսիստական խմբակ, որի անդամներից էին Անաստաս Միկոյանը, Աղասի Խանջյանը, Ս. Դանիելյանը, Արամ Շահգեղյանը և ուրիշներ:

Նրանցից շատերը հետագայում դարձան խորհրդային Միության և խորհրդային Հայաստանի սկանալոր պետական-քաղաքական, կուսակցական գործիչներ:

Գեորգյան ճեմարանի ուսումնասեր միջնորդը նպաստավոր եղավ նաև ապագա պատմաբանի գիտական բուռն հետաքրքրություններին ինչ-որ չափով հաղուրդ տալու ուղղությամբ: Պարապմունքներից ազատ համարյա բոլոր ժամերին նա օրնիրուն աշխատում էր Մայր Աթոռի հարուստ գրադարանում և ձեռագրապահոցում, թերթում-ուսումնասիրում փաստաթղթերի ու վավերագրերի եզակի հավաքածուները: Նրա հետաքրքրությունների ծիրից ներս էին գտնվում հայ միջնադարի ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերն ու մելիքական տոհմերի պատմությունը: Էջմիածնական տարիներին է, որ նա «Արարատ» ամսագրի էջերում տպագրում է հայագիտական իր առաջին ուսումնասիրությունները, որոնք աչքի էին ընկնում ոչ միայն ասելիքի թարմությամբ, այլև ուղենշում էին ապագա հետազոտողներին, թե որ բնագավառում կարող են նպաստ բերել հայ պատմագիտությանը:

Ա. Հովհաննիսյանի գործունեությունը ճեմարանում ընդհատվեց 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության և դրան հետևող քաղաքական բուռն իրադարձությունների հետևանքով: Ընթացիկ դադարեցրեց իր պարապմունքները, սաներն ուսուցիչները ցրվեցին: Ա. Հովհաննիսյանը հուլիսյան վերադարձավ Շուշի, ուր մինչև նույն թվականի վերջերը խմբագրում ու հրատարակում է «Նեցուկ» թերթը: 1917 թ. վերջերին՝ Ստ. Շահումյանի հրավերով տեղափոխվում է Բաքու, որտեղ գործունե մասնակցություն է ունենում տեղի քաղաքային խորհրդի, ապա Բաքվի խորհրդային իշխանության (Կոմունա) աշխատանքներին: Հայտնի հեղափոխական Ն. Ն. Կոլեսնիկովայի հետ գլխավորում է Բաքվի խորհրդի ժողովրդական կրթության բաժինը: Եղել է նաև նույն խորհրդի կուլտուր-լուսավորական բաժնի վարիչ, խմբագրում բոլշևիկյան «Բանվորի խոսք» թերթը:

Բաքվի կոմունայի անկումից հետո Ա. Հովհաննիսյանը առժամանակ տեղափոխվում է Աստրախան, որտեղ խմբագրում է «Կարմիր բանվոր» թերթը, քաղաշխատանք կատարում «Իվան Կոլեսնիկով» շոգենավի վրա: 1918 թ. վերջերին նա տեղափոխվում է Մոսկվա, ուր աշ-

խատանքի է անցնում ՌՍՖՍՀ Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի Հայկական գործերի կոմիսարիատում, այստեղ գլխավորում գրական-հրատարակչական բաժինը: Մեկ տարի անց տեղափոխվում է ՌՍՖՍՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատ՝ նշանակվում Հայկական բաժնի վարիչ: Միաժամանակ Հայ ժողովրդի պատմություն է դասավանդում Ն. Մառի նախաձեռնությամբ վերաբացված Լազարյան ճեմարանի բարձր լսարաններում⁶:

1920 թ. գարնանը Լուսժողկոմատի կողմից գործուղվում է Դոնի Ռոստով, ուր խմբագրում է «Բանվորի կռիվ» թերթը և կուսակցական ու խորհրդային աշխատանք կատարում հայ ազգաբնակչության շրջանում⁷:

1920 թ. օգոստոսին Ա. Հովհաննիսյանը որպես Բ. Լեզրանի գլխավորած ՌՍՖՍՀ դիվանագիտական միսիայի անդամ, ժամանում է Երևան՝ մասնակցում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ տարվող բանակցություններին⁸, որոշակի դեր կատարում Հայաստանի խորհրդայնացման գործում: Հայաստանի խորհրդային առաջին կառավարության կազմում նա զբաղեցրել է Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնը: Հատկանշական է, որ նա է դեկրետներ ստորագրել հայոց լեզուն հանրապետության պետական լեզու ճանաչելու, անգրագիտությունը վերացնելու, պետական հրատարակչություն կազմակերպելու, Երևանի համալսարանի կազմակերպման, կուլտուր-պատմական ինստիտուտի ստեղծման և այլնի վերաբերյալ⁹: Նրա գործադրած ջանքերի շնորհիվ է, որ Հայաստան են վերադառնում գիտության, մշակույթի, գրականության, բազմաթիվ գործիչներ: Ապա հոգ է տարել նրանց աշխատանքի տեղավորման և կենցաղային, նյութական քիչ թե շատ տանելի պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ:

1922 թ. հունվարին կայացած Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարում Ա. Հովհաննիսյանը ընտրվել է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար: Շուրջ վեց տարի զբաղեցնելով այդ հույժ պատասխանատու պոստը (մինչև 1927 թ. օգոստոսը) նա հսկայական պատասխանատու պոստը (մինչև 1927 թ. օգոստոսը) նա հսկայական մասնակցություն է ունեցել հանրապետության կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման, ժողովր-

գական կրթության ու լուսավորության, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության ու մշակույթի կազմակերպման ու զարգացման աշխատանքներին: Միաժամանակ զբաղվել է նաև գիտական, հրապարակախոսական ու դասախոսական աշխատանքներով: 1921 թ. ապրիլին պրոֆեսորի պաշտոնով նա հրավիրվել է Երևանի պետական համալսարան որպես «Լենինիզմի պատմություն» (այնուհետև՝ «Մարքսիզմ-լենինիզմի պատմություն») և «Հայ ժողովրդի պատմություն» առարկաների դասախոս¹⁰: 1925 թ. պատմական-հասարակական բաժնի գծով նա ընտրվել է Խորհրդային Հայաստանի Գիտության և արվեստի ինստիտուտի իսկական անդամ: Այդ շրջանում նա Ե. Չաբենցի, Ա. Մուսվաթի, Պ. Մակինցյանի և այլոց հետ, խմբագրել է «Նորք» գրական, գիտական ու քաղաքական հանդեսը (1922-1927), այստեղ տպագրել է 10-ից ավելի ուսումնասիրություններ¹¹:

Ա. Հովհաննիսյանը խորհրդահայ պատմագրության հիմնադիրներից է: Ժամանակի ոգուն հարազատ ու քաղաքական նպատակաուղղվածություններ են տոգորված այդ շրջանում նրա հրատարակած ուսումնասիրություններից շատերը, ինչպես օրինակ՝ «Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը» (1923), «Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը» (1923), «Դաշնակցությունը և պատերազմը» (1924), «Գաղութահայ խնդիրներ» (1925), «Համագլխային կրիզիս» (1926), «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» (1927) և այլն: Անկախ այս աշխատություններում տեղ գտած անընդունելի, վիճաբանական ակնհայտ դրույթների, պետք է շեշտել, որ դրանք ժամանակաշրջանը ներկայացնող պատմական խոր վերլուծություններ են, ուսումնասիրություններ, որոնք իրենց կարևոր ընդհանրացումներով անհրաժեշտ ու պարտադիր պայման են ժամանակաշրջանի պատմությունը ճիշտ հասկանալու և ուսումնասիրելու համար:

1927 թ. օգոստոսին Ա. Հովհաննիսյանը ազատվել է զբաղեցրած պաշտոնից և տեղափոխվել Լենինգրադ: Մեկ տարի Մ. Ե. Սալտիկով-Շչեդրինի անվան զբաղառանում աշխատելուց հետո տեղափոխվել է Մոսկվա՝ այստեղ աշխատել Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կաբլինետի վարիչ (1928-1931), ԽՍՀՄ Ազգությունների ինստիտուտի փոխտնօրեն (1931-1934), Նյութական մշակույթի պատմության պե-

տական ակադեմիայի մոսկովյան բաժանմունքի տնօրեն (1934-1935), ԽՍՀՄ ԳԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն (1935-1937):

1937 թ. հուլիսին նա հեռացվել է զբաղեցրած պաշտոնից, ապա անհիմն մեղադրանքներով ձերբակալվել: Հինգ տարի Մոսկվայի և Երևանի բանտերում տառապելուց հետո՝ 1941 թ. աքսորվել է Կոմի ԱՍՍՀ-ում գտնվող Գուլագի ճամբարներից մեկը, որտեղ զբաղվել է անտառահատությամբ, այնուհետև աքսորվել է Տաշկենդի մարզի Յանգի-յուլ քաղաքը: 1943 թ. թույլատրություն է ստացել վերադառնալ Հայաստան, սակայն առանց Երևանում բնակվելու իրավունքի: Բնակություն վայր ընտրելով Վանաձորը, պայմանագրային հիմունքներով աշխատակցել է Գիտությունների ակադեմիայի գրականության և պատմության ինստիտուտներին (1943-1954):

Ա. Հովհաննիսյանը հնարավորություն ունեցավ անմնացորդ իրեն նվիրել գիտությանը միայն 1954 թվականի հուլիսից, երբ իրավունք ստացավ բնակվելու Երևանում: Այդ պահից մինչև կյանքի վերջին ստացավ բնակվելու Երևանում: Այդ պահից Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում որպես ավագ գիտական աշխատող (1954-1961), իսկ 1961 թվականից՝ նույն ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի վարիչ: 1955 թ. նրան շնորհվել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, 1956 թ. արժանացել է պրոֆեսորի կոչման: 1960 թ. նա ընտրվել է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, իսկ 1961 թվականին շնորհվել է Գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: 1967 թվականին՝ ծննդյան 80-ամյակի առթիվ, պարգևատրվել է Լենինի շքանշանով:

Գիտական, կուսակցական-քաղաքական, հասարակական բազմազառ ու բազմաբնույթ գործունեությունը չի խանգարել, որ Ա. Հովհաննիսյանը զբաղվի նաև հրապարակախոսությամբ, աշխատակցի մամուլի բազմաթիվ օրգանների, իսկ մի քանիսն էլ խմբագրի: Ա. Հովհաննիսյանը գործունե թղթակցել է իր ժամանակի պարբերական մամուլին, ինչպես օրինակ՝ «Նեցուկ» (Շուշի), «Բանվորի խոսք» (Բաքու), «Կարմիր դրոշակ» (Մոսկվա), «Կարմիր բանվոր» (Աստրախան), «Բանվորի կռիվ» (Դոնի Ռոստով), «Կոմունիստ» (Երևան), «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), «Ավանդարդ» (Երևան), «Մարտակոչ» (Թիֆլիս), «Մաճկալ» (Երևան), «Գրական թերթ» (Երևան), «Հայրենիքի ձայն» (Երևան),

կեսում» բաժնում²⁴ և լույս տեսած այլ գրախոսականներում: Ուշագրավ է հատկապես «Դավիթ Բեկի գլխավորած Ղափանի ապստամբությունը» հոդվածը²⁵, որտեղ ընթերցողին է ներկայացնում ազատագրական պայքարի առաջնորդի միանգամայն նոր կերպարը: Դավիթ Բեկը Օրիի գործի շարունակողն է, սակայն փարված ոչ թե բանարարության, այլ պրակտիկ պայքարի գաղափարին: Հայ ազատագրական պայքարի հետ են աղերսվում նաև գաղափարական այն հոսանքները, որոնք փոթորկեցին միջնադարյան Հայաստանի իրականությունը, խռովեցին Հայոց եկեղեցու անդորրը: Խոսքը աղանդավորական շարժումներից թոնդրակյան շարժման մասին է, որին պատմաբանը նվիրել է առանձին հոդվածներ²⁶: Անշուշտ, մերժելի է հեղինակի այն պնդումը, թե իբրև թոնդրակեցիների շարժումը եղել է հեղափոխական և ունեցել է դրական նշանակություն: Ա. Հովհաննիսյանը չի ցանկացել նկատել, որ այս և նման այլ շարժումներ իրենց հակակեղեցական շեշտված ուղղվածությամբ թուլացնում էին ոչ միայն եկեղեցու դիրքերը, այլև հայ հասարակության բարոյական-քաղաքական միասնությունը, որն այնքան կարևոր էր այն ժամանակներում: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ նաև Հովսեփ Էմինին նվիրված պատմաբանի հրապարակումը²⁷ և ազատագրական պայքարի մանրամասներին աղերսվող այլ ուսումնասիրություններ:

Հայ ազատագրական պայքարի պատմությանը նվիրված Ա. Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունները վճռորոշ դեր և նշանակություն ունեցան թեմայի հետագա, համակողմանի ուսումնասիրության համար: Հայ պատմագիտությունը ձեռնամուխ է լինում ազատագրական պայքարի բոլոր դրվագներին ու էտապներին նվիրված ուսումնասիրությունների ստեղծմանը, ուսումնասիրություններ, որոնց համար որպես չափորոշիչ ու չգերազանցված արժեք մնում են վաստակաշատ պատմաբանի համբավավոր «Դրվագները»:

Հայ ազատագրական մտքի պատմության հետ սերտորեն աղերսվում են նաև Ա. Հովհաննիսյանի՝ Միքայել Նալբանդյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, որը պատմաբանի գիտական նախասիրությունների երկրորդ բնագավառն է: Պատմաբանի և գրականագետի իր փայլուն կարողությունները Ա. Հովհաննիսյանը դրսևորել է Միքայել Նալբանդյանին նվիրված 15-ից ավելի

ուսումնասիրություններում: Դեռևս 1935 թ. նրա խմբագրությամբ լույս է տեսել Մ. Նալբանդյանի անտիպ երկերն ամփոփող հատորը²⁸: 830 էջ կազմող այս հրատարակությունում Նալբանդյանի երկերը կազմում են ընդամենը 200 էջ, մնացած 600 էջը կազմողի ու խմբագրողի ծանոթագրություններն են, որոնցից շատերը միանգամայն նոր և թողի ծանոթագրություններն են, որոնցից շատերը միանգամայն նոր և թարմ խոսք էին ականավոր հեղափոխական-դեմոկրատի ու գրողի կենսագրության և ստեղծագործությունների վերաբերյալ: Նալբանդյանագիտական իր երկարամյա պրպտումներն առ ամփոփեց «Вопросы национальнойности в публицистике Микаела Налбандяна» մենագրության²⁹ մեջ և «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» երկհատորյա կում³⁰: Վերջին աշխատանքը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց. քննադատությունն այն որակեց որպես նալբանդյանագիտության ու ամենանշանակալից ձեռքբերումը և հայ գրականագիտությունն ու պատմագիտությունը հարստացնող աշխատանք³¹: Նալբանդյանին նվիրված այս երկհատորյակը նշանավոր գրողի սոսկ կենսագրականը նվիրված այս երկհատորյակը նշանավոր գրողի սոսկ կենսագրականը չէ, այն XIX դարի կեսերի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի, մասնավորապես հասարակական հոսանքների պատմության մի ուսումնասիրության համար, ուր փաստական հարուստ պատմական ֆորունի վրա վերլուծության է ենթարկվել հայ հասարակական կյանքի, այդ նի վրա վերլուծության է ենթարկվել հայ հասարակական կյանքի, այդ թվում և արևմտահայ³², բոլոր կողմերը: Ինքը՝ Ա. Հովհաննիսյանը այս երկհատորյակը համարում էր իր լավագույն աշխատությունը և, ինչպես վկայում է կ. Խոզազյանը, նա ցանկանում էր այն թարգմանել ռուսերեն: Այդ նպատակով է, որ նա կրճատել է մենագրության ծավալը, կատարել լրացումներ և ուղղումներ, նախապատրաստել թարգմանության համար, սակայն «գիտնականի ցանկությունը մինչև այժմ չի իրականացվել»³³:

Մ. Նալբանդյանին նվիրված սույն մենագրության հետ մերձավոր աղերս ունեն Ա. Հովհաննիսյանի՝ հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների, ազգային-քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ու գաղափարախոսության հարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները, որոնք էլ ամբողջության մեջ կազմում են նրա գիտական հետաքրքրությունների երրորդ բնագավառը: Այս ուղղությամբ նա կատարում է զգալի աշխատանք, որոնք ամփոփվում են «XIX դարի 50-60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքա-

կան հոսանքները» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4, 1966, № 1), «Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումներին» (նույն տեղում, 1968, № 1), «Հեչակյանների կազմավորման գաղափարական արմատները» (նույն տեղում, 1968, № 2), «XIX դարի 80-ական թվականների առաջին կեսի արևելահայ ազգային նարոդնիկական խմբակները» («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1968, № 2), «Արևելահայ լիբերալիզմի և նարոդնիկության ներհակությունները իննսուներկական թվականների սկզբներին» (նույն տեղում, 1969, № 2) ուսումնասիրություններում: Նշվածներն ի մի բերելով, Ա. Հովհաննիսյանը 1960-ական թվականների վերջերին շարադրում է «Ուրվագծեր XIX երկրորդ կեսի արևելահայ հասարակական հոսանքների և ազգային քաղաքական կուսակցությունների պատմության» մենագրությունը, որը, սակայն, ցավոք, կյանքի իրավունք չստացավ: Հայաստանի կոմկուսի այն ժամանակվա ղեկավարությունը արգելեց մենագրության հրատարակությունը, որը, ինչ խոսք, եթե լույս տեսներ, կլիներ միանգամայն նոր մեկնաբանություն և կարող էր չափազանց կարևոր դեր խաղալ այդ հարցերի հետագա գիտական մշակման գործում:

Փաստորեն սրանով հիմնականում ամփոփվում են Ա. Հովհաննիսյանի կողմից Հայ ազատագրական պայքարի բազմադարյան պատմության (IV-XIX դարեր) հիմնական փուլերի մանրամասների վերհանումն ու իմաստավորումը: Սակայն լայն հետաքրքրությունների տեր պատմաբանը միաժամակ զբաղվել է նաև այլ խնդիրների ուսումնասիրությամբ:

Ա. Հովհաննիսյանը զգալի ավանդ ունի Հայ գրականության պատմության առանձին հեղինակների ու հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում: Նշելի են հատկապես Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված հոդվածն³⁴ ու Ֆրիկի կյանքին ու ստեղծագործությանը անդրադարձող նրա մենագրական ուսումնասիրությունը³⁵: Վերջին աշխատությունում հեղինակը բացահայտել է նշանավոր տաղերգուի ապրած դարաշրջանի տնտեսական ու սոցիալական հարաբերությունների ամբողջ պատկերը և այդ ֆոնի վրա դիտարկել «Նրա տաղերի, նրա արտահայտած տրամադրությունների ու ապրումների սոցիալ-պատմական իմաստը»³⁶: Նմանօրինակ մեկ այլ ուսումնասիրություն է XVII

դարի վերջերի Հայ մատենագիր Զաքարիա Ագուլեցուն նվիրված էությունը, որը, նկատենք, առաջիններից մեկն էր այդ ժամանակներում քիչ հայտնի հեղինակի մասին³⁷: Առանձնակի ուշադրության են արժանի Խ. Արսլյանին նվիրված մենագրությունը³⁸, Ստ. Նազարյան-ցին³⁹, Բաֆֆուն⁴⁰, Հովհ. Թումանյանին⁴¹ և այլոց վերաբերող նրա գրականագիտական հետազոտությունները:

Ա. Հովհաննիսյանը զգալի աշխատանք է կատարել նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական ութհատորյակի ստեղծման գործում: Նա եղել է բազմահատորյակի խմբագրական կոլեգիայի, ինչպես նաև 5, 6-րդ հատորների խմբագրության անդամ, 7-րդ հատորի գլխավոր խմբագիր: Բացի այդ, 4, 5 և 6-րդ հատորներում բազմաթիվ գլուխներ ու բաժիններ պատկանում են նրա գրչին: Ա. Հովհաննիսյանը զգալի մասնակցություն է ունեցել նաև «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր» կոլեկտիվ մենագրության ստեղծման աշխատանքներին⁴²: Աղբյուրագիտական բնագրագիտական տքնաջան աշխատանքի արդյունք է նրա խմբագրությամբ ու մասնակցությամբ լույս տեսած այնպիսի կապիտալ ժողովածու, ինչպիսին է «Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակազուրկում, ինչպիսին է «Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակազուրկում»-ի զույգ հատորները⁴³: Սրանց պետք է ավելացնել նաև այն րանները»-ի զույգ հատորները⁴³: Սրանց պետք է ավելացնել նաև այն տասնյակ գրքերը, որ լույս են տեսել նշանավոր պատմաբանի խմբագրությամբ: Այդ գրքերի հաջողության գործում անկասկած է դրանց խմբագրի տքնաջան ու հետևողական մանրակրկիտ աշխատանքը:

Անգնահատելի է Ա. Գ. Հովհաննիսյանի աշխատությունների գիտական արժեքը Հայ ժողովրդի պատմության և մասնավորապես ազատագրական պայքարի ու գաղափարախոսության ուսումնասիրության բնագավառում: Կեսդարյա (պարտադրված քսանամյա ընդհատումով) գիտական գործունեության ընթացքում հրապարակ է իջեցրել շուրջ 150 ուսումնասիրություններ, որոնցից շատերը դարձել են Հայ պատմագիտության նվաճումներից և կարևոր նշանակություն հայ մնայուն ու պատվավոր տեղ են ապահովել իրենց հեղինակին Հայ պատմագիտության անդամատանում: Ժիշտ է նկատված, թե «Նրա պատմագիտության անդամատանում: Ժիշտ է նկատված, թե «Նրա կյանքը գիտությանը և ժողովրդին բոլորանվեր ծառայելու ուսանելի օրինակ է»⁴⁴:

Ծանոթագրություններ

- 1 Ա. Գ. Հովհաննիսյանի կենսագրական տվյալները վերցրել ենք նրա «Ինքնակենսագրությունից» և Կոմունիստական կուսակցության անդամի հաշվառման քարտից (տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 1021, ց. 22, գ. 670, թթ. 8-10, 46, 47):
- 2 Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, 1969, էջ 81:
- 3 Ա. Հովհաննիսյան, Կես դար անց. Ենայի համալսարանի հոբելյանի առթիվ, տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1958, 9 հոկտեմբերի:
- 4 ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 1021, ց. 22, գ. 670, թ. 46:
- 5 Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և խոհեր Պողոս Մակինցյանի մասին, տե՛ս «Տեղեկագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (Հասարակ. գիտ.), 1964, №7:
- 6 Ա. Հովհաննիսյանին շնորհվել է Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսորի կոչում:
- 7 Տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, նույն տեղում, գ. 670, թ. 46բ, հմմտ. թ. 10:
- 8 Այդ բանակցությունների մասին հետաքրքրությունից զուրկ չեն Ա. Հովհաննիսյանի հուշերը՝ «Վերհիշումներ Հայաստանի սովետացման նախապատմությունից» (տե՛ս «Լենինյան ուղիով», 1970, №11, էջ 35-43):
- 9 «Культурное строительство в Советской Армении» (1920-1940 гг.). «Документы и материалы», տե՛ս «Բաներ Հայաստանի արխիվների», 1974, № 2, փաստաթղթեր թիվ 2, 3, 4, 51, 64, 65, 85, 87, 115 և այլն:
- 10 Տե՛ս Լ. Պ. Ղարիբջանյան, Երևանի պետական համալսարանը (1919-1930 թթ.), Երևան, 1994, էջ 94, հմմտ. էջ 102, 195:
- 11 «Նորք» հանդեսի և այստեղ Ա. Հովհաննիսյանի ծավալած գործունեության մասին տե՛ս Հ. Ֆելքսյանի «Նորք» հանդեսը» [«Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության» (Հոգևածների ժողովածու), Երևան, 1971, էջ 298-339] հոդվածը:
- 12 Էջմիածին, 1921:
- 13 Անդ, էջ VI:
- 14 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1, էջ 65-109:
- 15 «Արարատ», 1915, №9-10, էջ 775-781:
- 16 Էջմիածին, 1916:
- 17 Aschot Johannisian, Israel Ori und die Armenische befreiungsidee, München, 1913.
- 18 Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898.
- 19 Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, էջ 80:
- 20 Գիրք առաջին, Երևան, 1957: Գիրք երկրորդ, Երևան, 1958:
- 21 Գրախոսությունները տե՛ս Բ. Առաքելյան, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1960, №1, էջ 236-248, Ա. Գալստյան, «Սովետական Հայաստան», 1958,

- 8 հուլիսի, Վ.Հակոբյան, «Տեղեկագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (Հասարակ. գիտ.), 1962, №9, էջ 83-88 և այլն:
- 22 А. Иоаннисян, Историческое введение, տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, том II, часть I, Ереван, 1964, стр. V-XCIX. Ի դեպ, Ա. Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ է լույս տեսել նաև սույն ժողովածուի երկրորդ մասը (том II, часть II, Ереван, 1967):
- 23 Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, էջ 235-248:
- 24 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 4, Երևան, 1972, էջ 81-175:
- 25 Տե՛ս «Բաներ Երևանի համալսարանի», 1970, № 1, էջ 96-111:
- 26 А. Иоаннисян, Движение тондракитов в Армении, տե՛ս «Вопросы истории», 1954, №4, տե՛ս նաև Ա. Հովհաննիսյան, Սմբատ Զարհավանցին, նրա ժամանակը և՛ ժամանակակիցները, «Բաներ Մատենադարանի», №3, 1956, էջ 7-30:
- 27 Ա. Հովհաննիսյան, Էդմոնդ Բըրկը Հովսեփ Էմինի մասին, տե՛ս «Տեղեկագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (Հասարակ. գիտ.), 1960, № 12, էջ 61-65:
- 28 Միքայել Նալբանդյան, Անտիպ երկեր: Խմբագրություն և կոմենտարներ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Երևան-Մոսկվա, 1935:
- 29 Ереван, 1955.
- 30 Գիրք 1, Երևան, 1955: Գիրք 2, Երևան, 1956:
- 31 Տե՛ս Մ. Մխիթարյանի («Գրական թերթ», 1956, 7 հունիսի), Ա. Հայրապետյանի («Սովետական Վրաստան», 1956, 4 մարտի), Վ. Պարսամյանի («Սովետական Հայաստան», 1957, 7 մարտի), Մ. Մազմանյանի («Սովետական գրականություն», 1957, № 1, էջ 152-160), Գ. Ստեփանյանի («Լենինյան ուղիով», 1957, № 2, էջ 116-124), Ա. Ասատրյանի («Տեղեկագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (Հասարակ. գիտ.), 1958, №6, էջ 101-113) և այլոց գրախոսությունները:
- 32 Արևմտահայոց պատմության ուսումնասիրության բնագավառում Ա. Հովհաննիսյանի կատարած աշխատանքի վերլուծությունը տե՛ս Է.Ա. Կոստանդյան, Աշոտ Հովհաննիսյանը և արևմտահայության պատմության ուսումնասիրության մի քանի հարցեր, տե՛ս «Լրաբեր» ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (Հասարակ. գիտ.), 1998, № 2, էջ 34-42:
- 33 Կ. Ս. Խուզավերդյան, Աշոտ Հովհաննիսյան (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, № 3, էջ 21:
- 34 Ա. Հովհաննիսյան, Մաշտոցյան գրերի պատմական նշանակությունը, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 2, էջ 3-14:
- 35 Ա. Հովհաննիսյան, Ֆրիկը պատմաքննական լույսի տակ, Երևան, 1955:
- 36 Վ. Բ. Բարխուդարյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, № 3, էջ 51:
- 37 А. Г. Иоаннисян, Дела и дни Захария Акулиссского, տե՛ս «Историк-марксист», М., 1937, №1, стр. 139-152.

- 38 Ա. Հովհաննիսյան, *Խաչատուր Աբովյան, Երևան, 1933: Անշուշտ, սույն մե-
նագրության մեջ Ա. Հովհաննիսյանի զարգացրած որոշ տեսակետներ տուրք
էին ժամանակի գաղափարախոսության մեջ տիրապետող գեեհիկ մտայնու-
թյուններին: Նկատի ունենք Ս. Աբովյանին որպես «հետադիմական գաղափա-
րախոս», «ցարիզմի նվաճողական քաղաքականության գովերգու», իսկ Ստ.
Նազարյանցին, Ռ. Պատկանյանին և Բաֆֆուն որպես «մարտական, ռազմա-
շունչ ազգայնականներ» որակելը և այլն: Նման որակումներից զերծ չէին
այդ տարիներին գրված նրա այլ երկասիրություններ և մասնավորապես
«Գրական նկատողություններ» հոդվածաշարը (տե՛ս «Խորհրդային գրակա-
նություն», 1934, №3-4: 1935, №1):*
- 39 Ա. Հովհաննիսյան, Ստեփանոս Նազարյանցի գրական արխիվը, տե՛ս «Տեղե-
կագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (Հասարակ. գիտ.), 1955, №3, էջ 45-53:
- 40 Ա. Հովհաննիսյան, Գրիգոր Արծրունու և Բաֆֆու գաղափարական ներհա-
կության ակունքը, տե՛ս «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1968, №1, էջ 15-
31:
- 41 Ա. Հովհաննիսյան, Հովհաննես Թումանյան, տե՛ս «Նորք», 1923, Գիրք 2, էջ
316-320:
- 42 Երևան, 1963: Երկրորդ հրատարակություն, Երևան, 1967:
- 43 Հատ. Ա (1601-1620 թթ.), Երևան, 1974: Հատ. Բ (1621-1640 թթ.), Երևան,
1978:
- 44 «Աշոտ Գաբեզինի Հովհաննիսյան». Սովետական Հայաստանի ականավոր
գիտնականները, №14: Ներածականը՝ Վ. Ա. Դիլոյանի, Երևան, 1973, էջ 35:
- 45 Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, էջ 125:

ԳԱՌՆԻԿ ԳՅՈՒՋԱԼՅԱՆ.

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԸ

Փարպի գյուղը նշանակալից դեր է խաղացել Արագածոտնի տնտե-
սական, հասարակական ու մշակութային կյանքում: Այն հայտնի է
նաև պատմաբաններով: Մտավորական ղեմքեր, որոնք իրենց անդու-
գործունեությամբ մեծապես նպաստել են հայ պատմագիտության
զարգացմանը: Եթե V դ. մատենագիր Ղազար Փարպեցին և ակադե-
միկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը մեծապես հայտնի են, ապա, ցավոք, Գառ-
նիկ Գյուլգալյանի անունը հայ պատմաբանների ներկա սերնդին հա-
մարյա ոչինչ չի ասում, ըստ էության՝ այն մոռացված է:

Կցանկանայինք Գ. Գյուլգալյանի կյանքին ու գործունեությանը
նվիրված սույն ուրվագծի միջոցով երիտասարդ պատմաբանների
ուշադրությունը հրավիրել «մտային աշխատանքի հերոսի»¹ պատկա-
ռելի գիտական վաստակի վրա, որի խոր, գիտական արժեքորումը
սպասում է իր ապագա անաչառ ուսումնասիրողին:

XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին հայ պատմագիտական միտքը
թևակոխում է իր զարգացման որակապես նոր շրջափուլը. հայոց
պատմության ուսումնասիրությունը կատարվում է գիտական ամե-
նաբարձր պահանջներին համապատասխանող մոտեցումներով, առա-
վել լայնորեն են օգտագործվում լեզվաբանական, հնագիտական, մար-
դաբանական, ազգագրական նյութերը: Պատմաբանների այդ սերնդի
նշանավոր նեկայացուցիչներից էին Անտոն Գարագաշյանը, Գրիգոր
Խալաթյանցը, Նիկողայոս Ադոնցը, Հակոբ Մանանդյանը, Խաչիկ Սա-
մուելյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը և ուրիշներ: Մեկը մյուսի հետևից
լույս են տեսնում միջազգային չափանիշներին համապատասխանող
նրանց բազմաթիվ արժեքավոր աշխատությունները: Հենց այդ ու-
սումնասիրություններն են, որ հայ պատմագիտությունը դուրս բերե-
ցին զարգացման լայն ճանապարհ: Պատմաբանների այս սերնդի մեզ

Գ. Գյուղալյանի պատմագիտական աշխատությունները ցրված են Սփյուռքի տարաբնույթ մամուլի էջերում: Նա թողել է նաև առանձին մենագրական աշխատանքներ: 200-ից ավելի ամսագրային հոդվածներ է տպագրել «Հայրենիք», «Հայրենիք եռամսյա», «Հայրենիք տարեգիրք-տոնացույց», «Վեմ», «Ակոս», «Սիոն», «Հասկ», «Ազգարար», «Երիտասարդ Հայուհի», «Տարոնի արծիվ», «Դրոշակ», «Ազգակ շաբաթոյա» և այլ հանդեսների էջերում: Հոդվածները հիմնականում վերաբերում են Հայոց պատմության ու պատմագիտության նշանավոր դեպքերին ու դեմքերին, կարևորագույն հանգուցային խնդիրներին: Նշանակալի հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա ծավալուն հոդվածներն ու հոդվածաշարերը՝ նվիրված Արտաշես I-ին, Տիգրան II Մեծին, Հովսեփ Էմինին, Սիմեոն Երևանցուն, Մովսես Բաղրամյանին, Միքայել Նալբանդյանին, Ստ. Նազարյանցին, Բաֆֆուն, Սմբատ Շահազիզին, Մ. Փորթուգալյանին, Խրիմյան Հայրիկին, Ա. Գարագաշյանին, Ն. Աղոնցին, Հ. Մանանդյանին, Լ. Շանթին, Գր. Ղափանցյանին, Ն. Աղբալյանին, Մ. Աբեղյանին և այլոց:

Առանձին հոդվածներից հատկապես հիշատակելի են «Հայ ժողովրդի ցեղային ծագումը», «Հայագիտությունը և հնդեվրոպական ու հաբեթական տեսությունները», «Հայոց պատմության շրջանները», «Սասունցի Դավիթ ժողովրդական էպոսը», «Հայ ժողովրդական վեպը», «Աստվածաշնչի 1500-ամյակը», «Հայ-պարսկական հարաբերությունները Վարդանանց պատերազմի նախօրյակին», «Վարդանանց պատերազմի արժեքը», «Կրոնական-քաղաքական շարժումները Հայաստանում 5-րդ դարում», «Թարգմանչաց դարը», «Հուստինիանոս կայսեր հայկական քաղաքականությունը», «Սելջուկ-թուրքերը և Հայաստանը», «Եկատերինա II-ը և Հայերը» ու բազմաթիվ այլ աշխատություններ: Մասնավորապես արժեքավոր են նրա տեսական-վերլուծական, պատմափիլիսոփայական բնույթի ուսումնասիրությունները, որոնք երևույթ էին բովանդակ Հայ պատմագիտության համար: Դրանցից են՝ «Ազգության գաղափարը», «Պատմության նյութը և պատմականությունը», «Մարդու և քաղաքացու ազատության ըմբռնումը», «Մարքսիզմը և ազգային հարցը», «Հայաստանը և Հայ դատը», «Հայկական հարցը. ծագումը, փուլերը», «Հայոց պատմության խեղաթուրումը թուրք պատմաբանների կողմից», «Խորհրդային

Հայաստանի պատմագիտությունը» և այլ ուսումնասիրություններ: Բացի ամսագրային հոդվածներից, որոնք ինչ-որ չափով հնարավոր է արձանագրել, Գ. Գյուղալյանը հեղինակ է նաև շուրջ 100 լրագրային հոդվածների, որոնք ցրված են Սփյուռքի մամուլի էջերում: Հիրավի, վիթխարի, պատկառազու մի ժառանգություն, որը ցավոք, ինչպես նշեցինք, առայժմ պատշաճ ուշադրության չի արժանացել¹⁴:

Գ. Գյուղալյանի գիտական ժառանգության մեջ իր ուրույն տեղն ունի «Հայաստանի պատմության շրջանները» աշխատությունը¹⁵: Սույն ուսումնասիրության ստեղծման հանգամանքներն աղբյուրում են խորհրդահայ պատմագիտության կողմից Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հիմնահարցի արծարծման հետ: Հայտնի է, որ ինչպես հարցը չափազանց հետաքրքրել է Հայ պատմաբաններին և պատահական չէ, որ այդ տարիներին և հետագայում կազմակերպվել են դրան նվիրված մի շարք բանավեճեր¹⁶: Գ. Գյուղալյանը չէր կարող չարձագանքել այս հույժ կարևոր խնդրի քննարկմանը և անգամ հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրում դրան: Այս նյութի վերաբերյալ նա նախապես բանախոսել էր Բեյրութի Սեն-ժոզեֆ համալսարանի արևելագիտական բաժանմունքի 1946 թ. փետրվարի 17-ին կայացած գիտական ասուլիսի ժամանակ: Ավելի ուշ ընդարձակելով, վերամշակելով այն՝ Գ. Գյուղալյանը հրատարակության պատրաստեց երկհատոր մի ծանրակշիռ ուսումնասիրություն: Վիճարկելով խորհրդահայ պատմաբանների առաջադրած սկզբունքը՝ պատմությունը շարադրել ըստ մարքսիստական պարբերացման սկզբունքի, այսինքն՝ ըստ հասարակական-տնտեսական փորձացիաների, Գ. Գյուղալյանը Հայոց պատմությունը՝ սկզբից մինչև 1918 թ. ստորաբաժանում է հետևյալ վեց շրջանների՝ 1. Նախապատմություն և Ուրարտու (մ. թ. ա. 2500 թ. մինչև մ. թ. ա. 600 թ.), 2. Հայության կառուցման շրջանը (մ. թ. ա. 600 թ. մինչև մ. թ. ա. 189 թ.), 3. Քաղաքական հզորացման և անկախության շրջանը (մ. թ. ա. 189 թ. մինչև մ. թ. 300 թ.), 4. Նախարարության շրջանը (300-1045 թթ.), 5. Հայության ուժերի ցրման և քայքայման շրջան (1045-1700 թթ.) և 6. Հայության վերակառուցման շրջան (1700-1918 թթ.):

Հեղինակը կարողացավ հրատարակել միայն չորս շրջաններին վերաբերող իր խորհրդածությունները (շուրջ 160 էջ), իսկ մյուս շրջան-

ների վերաբերյալ նրա դիտողություններն առայսօր մնացել են անտիպ: Սույն ուսումնասիրությունը Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացումը տալու սովորական փորձ չէ, այլ, ինչպես խոստովանում է հեղինակը, «Սա մի փորձ է՝ Հայության գործունե ուժերի ընթացքը գծելու, նրանց հոլովույթը բնորոշելու և կապակցելու քաղաքական և միջազգային այն միջավայրի հետ, որոնց խիստ ազդեցությամբ պայմանավորվում է մեր պատմական-ընկերային կյանքի հոլովույթը»¹⁷: Անշուշտ խիստ վիճարկելի է հեղինակի առաջադրած սխեման, իսկ առանձին կետերում՝ անընդունելի, այնուհանդերձ, սա առաջին լուրջ փորձերից մեկն էր Հայոց պատմության պարբերացումը կատարել՝ դանց առնելով մարքսյան սխեման:

1950-1951 թթ. լրացավ Վարդանանց պատերազմի 1500-ամյակը: Ցավոք, խորհրդահայ պատմագիտությունը պատշաճ վերաբերմունք չդրսևորեց Հայության կյանքում հույժ կարևորություն ունեցող այս իրադարձության նկատմամբ¹⁸: Առավել ամբողջական ծրագրեր մշակվեցին ու կազմակերպվեցին Սփյուռքում, որոնց արտահայտություններից մեկն էլ Գ. Գյուլզալյանի «Հինգերորդ դարի Հայոց կրոնական և քաղաքական շարժումները» մենագրության հրատարակումն էր¹⁹: Աշխատությունը բաղկացած է հինգ գլուխներից՝ 1. Իրանի քաղաքական հոլովույթը, 2. Հայաստանի քաղաքական հոլովույթը չորրորդ դարում, 3. Մշակութային վերելքը և քաղաքական վայրէջքը, 4. Քաղաքական ինքնավարություն և Վարդանանց պատերազմը, 5. Ավարայրից հետո և Վահանի ապստամբությունը: Ինչպես դժվար չէ նկատել, աշխատության առաջին երկու գլուխները ներածականի դեր են կատարում, հիմնական ասելիքը վերջին երեք գլուխներում է: Հետաքրքիր է հեղինակի այն դիտարկումը, թե Հայոց եկեղեցին, նախա-րարության հետ միասին, Հայության ամենից ազգայնացած հաստատությունն էր, ուստի V դ. շարժումները Հայաստանում պետք է դիտարկել ոչ թե կրոնական, այլ ազգային տեսանկյունից:

Նախապես նշել ենք, որ Գ. Գյուլզալյանի Հայացքների ձևավորման վրա վիթխարի ազդեցություն է գործել Նիկողայոս Ադոնցը, եթե ոչ անմիջականորեն, ապա իր ուսումնասիրություններով և առաջին հերթին՝ «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» ռուսերեն մենագրությամբ: Ուստի պատահական չէ, որ Գյուլզալյանը հանդես գար

առանձին մենագրական ուսումնասիրությամբ՝ նվիրված Հայ ականավոր պատմաբանին²⁰: Դա նաև երախտագիտության ու զնահատանքի խոսք էր երևելի պատմաբանի մահվան թարմ հիշատակին (Ադոնցը մահացել է 1942 թ. հունվարի 27-ին, Բրյուսելում): Ընդհանրապես Ն. Ադոնցի մահը կարծես թե մնաց աննկատ:

Պատերազմական թոհուրոհի ժամանակներում, երբ հաղորդակցությունը պատահական էր ու անկանոն, ազգային այս մեծ կորուստը չունեցավ պատշաճ արձագանք: Եվ միայն Գ. Գյուլզալյանն էր, որ Հայ պատմագիտության անփոխարինելի կորստին նվիրեց մենագրական հատուկ ուսումնասիրություն՝ բաղկացած երեք գլուխներից՝ 1. Նյութեր, 2. Մեթոդը, 3. Սխեման: Ամբողջ աշխատանքը նվիրված է Ն. Ադոնցի կոթողային «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մենագրությանը, և Գյուլզալյանի գրքի գլուխների բաժանումն էլ նվիրված է ոչ թե ընդհանրապես Ն. Ադոնցի ընդհանուր ժառանգությանը, այլ միմիայն «Հուստինիանոսի դարաշրջանին»: Գ. Գյուլզալյանի մեծ նպատակներից մեկն էլ Ադոնցի սույն մենագրության հայերեն թարգմանությունն էր, որի շնորհիվ այն կարող էր հասու լինել ռուսերեն չգիտեցող Հայ մտավորականներին: 1940-ական թվականներին կեսերին նա ձեռնամուխ է լինում այդ դժվարին ու պատասխանատու գործին: Սակայն կարողանում է թարգմանել Ադոնցի գլուխգործոցի միայն մի հատվածը, որն իր ծանոթագրություններով ու մեկնաբանություններով լույս ընծայեց Բեյրութում, 1949 թ.²¹: Սրանցով չեն բանություններով լույս ընծայեց Բեյրութում, 1949 թ.²¹: Սրանցով չեն սահմանափակվում Գ. Գյուլզալյանի հետաքրքրությունները Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգության նկատմամբ: Հետագայում, այլ առիթներով ևս, նա անդրադառնում է այդ ժառանգության տարբեր կողմերին՝ դրանց նվիրելով առանձին հոդվածներ²²:

Գ. Գյուլզալյանի պատմագիտական աշխատությունների մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն Հայկական հարցին, Հայ քաղաքական կուսակցություններին և Հայ ազատագրական շարժման առանձին գործիչներին նվիրված ուսումնասիրությունները: Այս իմաստով հետաքրքրական է «Հայոց հեղափոխությունից առաջ» հետադոտությունը²³: Աշխատանքը բաժանված է երեք հատվածների՝ 1. Քաղաքական և տնտեսական պայմանները, 2. Հայկական հարցի ծագումը: 3. Իրերի տրամաբանությունը. Ազգային քաղաքական հեղափոխությունը: Այստեղ

Հեղինակը հանգամանորեն վերլուծում է Րաֆֆու և Խրիմյանի աշխարհայեցողության բաղկացուցիչ մասը կազմող ազգային-քաղաքական տեսակետները և ցույց տալիս, թե ինչպես այս գործիչները Հայկական հարցի վերաբերյալ մշակեցին ընդհանուր հայեցակետ: Աշխատության հետապնդած խնդիրն իր արտացոլումն է գտել հեղինակի հետևյալ համոզմունքում. «Հայոց հարցը քաղաքական հարց է և այն պետք է լուծվի միայն ազգային-քաղաքական հեղափոխությամբ»²⁴:

Այս աշխատությունից հետո սերտ ազդերս ունի Գ. Գյուլզալյանի՝ իրիմյան Հայրիկին նվիրված ծավալուն մենագրությունը²⁵։ Աշխատությունը բաղկացած է հետևյալ գլուխներից՝ 1. Կյանքը, 2. Կրոնական և բարոյական ուսմունքը, 3. Քաղաքական գաղափարները, 4. Ընկերային հարցեր։ Հեղինակն այս չորս գլուխներում արժևորել է իրիմյան Հայրիկի կյանքն ու գործը, մասնավորապես քննական վերլուծության է ենթարկել նրա գաղափարախոսական աշխատությունները, վերլուծել առավել նշանակալից գրական ստեղծագործությունները, ցույց տվել նրա տեղն ու դերը Հայ ազատագրական շարժման և մտքի պատմության մեջ։ Այլ առիթներով, սույն մենագրությունից առաջ, Գյուլզալյանն արդեն անդրադարձել էր Մկրտիչ իրիմյանի հայացքների քննությանը²⁶, իսկ այժմ նա ի մի է բերել կատարված ու կուտակված ամբողջ աշխատանքը։ Անշուշտ, Հայ պատմագիտությունը բազմիցս է անդրադարձել իրիմյանի գործունեությանը, լույս են տեսել մի քանի լուրջ մենագրություններ, սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ս. Գաբրիկյանը, «Գյուլզալյանն առաջինն էր, որ նրան ներկայացրեց որպես Հայ ազատագրական շարժման գործիչ»²⁷։

Գ. Գյուլզալյանը սփյուռքահայ պատմաբաններից առաջիններից էր նաև, որ տեսական լայն քննարկման առարկա դարձրեց ազգային հարցը և մի շարք ծանրակշիռ հոդվածներ նվիրեց այդ բարդ խնդրին²⁸։ Մասնավորապես նրան հետաքրքրում էր սոցիալիզմի (օգտագործում է «ընկերվարույթյուն» տերմինը) օրոք ազգային հարցի զրկածքը։ Այդ խնդրին է նվիրված նրա «Պատմական խնդիրներ» ժողովածուի առաջին բաժինը։ Սույն հատորը բաղկացած է հետևյալ չորս առանձին հատվածներից՝ 1. Մարքսականությունը և ազգային հարցը, 2. Կրոնի դերը հայության կառուցման գործում, 3. Ստ. Նազարյանցի քաղաքական դավանանքը, 4. Մի էջ հայ հեղափոխական

[illegible]

Գ. Գյուղալյանը առանձին մենագրություն է նվիրել Հ. Յ. Դաշ-
նակցության պատմությանը, որը կրում է «Հայ-քաղաքական մտքի
զարգացումը և ՀՅ Դաշնակցությունը» խորագիրը³²: Սույն մենագ-
րության ինը գլուխներում տրվում են կուսակցության հանգես գալու
պատմական պայմաններն ու գործունեության հիմնական փուլերը:

[illegible]

Առաւել հայտնի է հեղինակի «Հայոց պատմութիւն» դասագիրքը: Այն բաղկացած պետք է լիներ չորս հատորից: Առաջին հատոր՝ նախ-նադարյան շրջանից մինչև քրիստոնեութեան ընդունումը, երկրորդ հատոր՝ քրիստոնեութեան ընդունումից մինչև արաբական արշավանք-ները, երրորդ հատոր՝ արաբական արշավանքներից մինչև Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան անկումը, չորրորդ հատորն ընդգրկելու

էր XV-XX դդ. պատմության նյութերը: Այս վիթխարի ծրագրից հեղինակը կարողացավ իրականացնել միայն առաջին հատորի հրատարակությունը³⁵, իսկ մահվանից քիչ առաջ ճեմարանի տնօրինությունը հանձնեց երկրորդ հատորը (պակասում էին վերջին երկու գլուխները, որոնք շարունակում էր խմբագրել): Երրորդ հատորի որոշ ձեռագիր նյութեր գտնվում են պատմաբանի թողոնում: Կարծես զգալով վերահաս մահը, իրեն տեսության եկած սաներին ասել էր. «Կուգենամ ապրել մի երեք տարի ևս, որպեսզի ավարտեմ հայոց պատմության գոնե Բ և Գ հատորները: Մի երազանք էլ ունեմ՝ մի գրքի մեջ ամփոփել հայոց պատմագիտության մասին գրածներս, մեզանում, այդ թվում և Հայաստանում, նման ուսումնասիրություն չկա և դրա կարիքը օրավուր ավելի է զգացվելու: Ահա այս երկու ցանկությունն ունեմ: Հուսով եմ, որ Աստված ինձ կտա այդ տարիները»³⁶:

Սակայն Գ. Գյուլգալյանին վիճակված չէր իրականացնել իր այդ երազանքները, նա հանկարծամահ եղավ Ալեքսանդրիայում, ուր գնացել էր կազդուրվելու, 1958 թ. ապրիլի 7-ի գիշերը: Գ. Գյուլգալյանի մահը մեծ կորուստ էր ոչ միայն Հայ պատմագիտության, այլև Հայ մանկավարժության և ընդհանրապես Հայ մշակույթի համար, անդառնալի, անփոխարինելի կորուստ: Ս. Վրացյանը հրաժեշտի խոսքում ասել է. «Սիրելի Գառնիկ, հավատացած եմ, որ երբ մի օր Սփյուռքը վերադառնա Մայր Հայրենիք, իբրև թանկագին գանձ իր հետ պիտի տանի և քո թողած մտավոր ժառանգությունը և քո պայծառ հիշատակը»³⁷: Այո, այս խոսքերը մասամբ դարձել են իրականություն՝ Սփյուռքը վերադարձել է Հայրենիք, եկել է նաև Գյուլգալյան-պատմաբանի վերադարձի ժամը:

Ծանոթագրություններ

- 1 «Գր. Շահինյանի խոսքը՝ ասված ի պատիվ Գառնիկ Գյուլգալյանի 25-ամյա գործունեության».- «Ակոս», Բեյրութ, 1959, №4, էջ 91:
- 2 Տե՛ս Հ. Մըսրըյան, Գառնիկ Գյուլգալյանի պատմագրական վաստակը, «Ակոս», 1959, № 4 (116), էջ 57-73, № 5(117), էջ 66-84: Նշելի են նաև Ս.

- 2 Զեյթյան, Գառնիկ Գյուլգալյանը պատմաբան, «Հուսարեր», Կահիրե, 1958, 28, 30 ապրիլի, 13 մայիսի և ե. Քեչիշյան, Գառնիկ Գյուլգալյան, «Նոր կյանք», Բեյրութ, 1998, ապրիլ-մայիս, էջ 24-25, հունիս, էջ 28:
- 3 «Ակոս», 1959, № 4:
- 4 Հ. Գեղարդ, Գառնիկ Գյուլգալյան (կենդանագիրը), «Ակոս», 1959, դ4, էջ 75:
- 5 Ս. Վրացյան, Գառնիկ Գյուլգալյանի մասին, «Ակոս», 1959, № 4, էջ 41:
- 6 «Գառնիկ Գյուլգալյանի խոսքը իր 25-ամյա ուսուցչական գործունեությանը նվիրված հավաքություն» (9 նոյեմբերի 1957 թ.), «Ակոս», 1959, № 4, էջ 83:
- 7 Նույն տեղում, էջ 85:
- 8 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 41:
- 9 1920 թ. ամուսնանում է ուսուցչուհի Աստղիկ Մելիքյանի հետ, որը հետագայում, 1937 թ., աքսորվեց Սիրիա և իր մահկանացուն կնքեց Գուլգալի դժնդակ պայմաններում:
- 10 Ս. Զեյթյան, Գառնիկ Գյուլգալյանը պատմաբան, «Հուսարեր», 1958, 28, 30 ապրիլի, 13 մայիսի, Հմմտ. Թ. Գյուլգալյան, Գառնիկ Գյուլգալյան, «Երկիր», Երևան, 1991, 14 դեկտեմբերի:
- 11 Համազգայինի Բեյրութի գրական պաշտոն, Գ. Գյուլգալյանի ֆոնդ, թղթ. 1:
- 12 Տարիներ անց, կյանքի վերջալույսին, խոստովանել է իր սաներին. «Ուսուցչությունը ինձ համար կոչում է եղել..., ստեղծված եմ այդ աշխատանքի համար, կուգեմ ուսուցանել և կուգեմ աշակերտներին բան մը ներշնչել ... Դպրոցը ինձ համար եղել է մի ամբողջ, ուսուցանելու այն, ինչ որ ես համարել եմ արդար և ճշմարիտ, ինչ որ համարել եմ անհրաժեշտ մեր ողջ սերունդի համար: Արդարության և ճշմարտության չափանիշը ես մշակել եմ ինձ համար իմ հոգեկան աշխատանքով, զգացումներով, մտքի, կամքի աշխատանքով, իմ գրքերի ուսումնասիրությամբ: Նրանք՝ իմ գրքերը, ինձ տարել են այս աշխարհից հեռու, նրանց միջոցով ես մշակել եմ իմ ամբողջ փիլիսոփայությունը, պատմագիտական հայացքներս, որ պատրաստեմ եմ, և տվի եմ ձեզ»: «Գառնիկ Գյուլգալյանի խոսքը...», էջ 85-86:
- 13 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 43:
- 14 Գ. Գյուլգալյանի պատմագիտական ընդհանուր վաստակի արժեքները նվիրված միակ ընդարձակ ակնարկի հեղինակ, նրա գործընկեր ու բարեկամ Հովհ. Մըսրըյանը ճիշտ է նկատել՝ «Թեև Գառնիկ Գյուլգալյանը քսանհինգ տարի տեղում չէր պատմության ուսուցիչ եղավ ընդհանուր ազգերու և Հայ ժողովրդի պատմության..., այնուհանդերձ կարևոր և հյուսիս գործեր ելած են զորքի: Ան իրոք գրչի մարդ եղած է տեական քսանհինգ տարիներ»: Հովհ. Մըսրըյան, նշվ. աշխ., էջ 43:
- 15 Տե՛ս Գ. Գյուլգալյան, Հայաստանի պատմության շրջանները, Բեյրութ, 1946, 159 էջ:

- 16 Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման վերաբերյալ Հայ պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցող տեսակետների քննությունը տե՛ս Պ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի ֆեոդալական շրջանի պատմության պարբերացման մի քանի հարցեր, «Երևանի համալսարան» (լրատու), 1974, № 3, էջ 35-38: Նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հիմնահարցին նվիրված համաժողով, «Լրաբեր», 1993, № 4, էջ 148-161:
- 17 Գ. Գյուլզալյան, Հայաստանի պատմության շրջանները, էջ 157:
- 18 Բացառություն են՝ Հ. Հարությունյան, Վարդանանց պատերազմը, Երևան, 1947: Ս. Տ. Երևմյան, Հայերի 450-451 թթ. ժողովրդա-ազատագրական պատերազմն ընդգեմ պարսիկների, տե՛ս «Вестник древней истории», № 1, 1951:
- 19 Գ. Գյուլզալյան, Հինգերորդ դարի Հայոց կրոնական և քաղաքական շարժումները, Բեյրութ, 1947, 160 էջ: Տե՛ս նաև սույն մենագրության գրախոսականը՝ Հ. Մըսրըլյան. - «Մասիս», Բեյրութ, 1947, № 6, 8:
- 20 Գ. Գյուլզալյան, Նիկողայոս Ադոնցը որպես պատմաբան, Անթիլիաս, 1943, 32 էջ:
- 21 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայոց նախարարության ծագումը, Բեյրութ, 1949, 115 էջ: Շատ տարիներ անց իրականություն դարձավ Գ. Գյուլզալյանի երազանքը՝ Ն. Ադոնցի գլուխգործոցը լույս տեսավ Ա. և Է. Խոնդկարյանների թարգմանությամբ (Երևան, 1987):
- 22 Գ. Գյուլզալյան, Հայ ժողովրդի ծագումը ըստ Ն. Ադոնցի, «Ակոս», 1951, № 1: Նույնի՝ «Տեսություններ Հայ ժողովրդի ծագման մասին. Ն. Ադոնցի տեսությունը», «Ակոս», 1953, № 11-12, 1954, № 1-2:
- 23 Տե՛ս «Հ. Յ. Դաշնակցության հուշապատում» (1890-1950), Բոստոն, 1950, էջ 14-60:
- 24 Նույն տեղում, էջ 60:
- 25 Գ. Գյուլզալյան, Խրիմյան Հայրիկ. Գաղափարների աշխարհը, Բեյրութ, 1954, 234 էջ:
- 26 Տե՛ս Գ. Գյուլզալյան, Խրիմյան Հայրիկի կրոնական աշխարհայեցողությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1952, № 3, էջ 49-60 և այլն:
- 27 Խ. Գաբրիկյան, Գառնիկ Գյուլզալյան, «Ակոս», 1959, № 4, էջ 56:
- 28 Հատկապես կառանձնացնենք հետևյալները՝ «Մարքսիզմը և Հայկական հարցը», «Դրոշակ», 1931, էջ 104-207: «Սովետական դեմոկրատիա», «Ազգակ շաբաթօրյա», 1949, № 256: «Սովետական Հայրենասիրությունը», Նույն տեղում, 1949, № 275: «Ազգության գաղափարը Լ. Շանթի երկերում», «Ակոս», 1952, № 2-3, № 5, 1955, № 11-12, 1956, № 2: «Վահան Նավասարդյան - ընկերավարություն և ազգային հարցը», «Ակոս», 1957, № 7, 9, 10, 11: «Վահան Նավասարդյան - ընկերավարություն և ազգերի անկախությունը», «Ակոս», 1957, № 12:
- 29 Գ. Գյուլզալյան, Պատմական խնդիրներ, Բեյրութ, 1937, 159 էջ: Տե՛ս նաև

- նույնի՝ Բ. Հրատարակությունը, սակայն այլ կառուցվածքով՝ միայն առաջին և երկրորդ հատվածները (Բեյրութ, 1985, 107 էջ):
- 30 Գ. Գյուլզալյան, Պատմական խնդիրներ, Բեյրութ, 1935, էջ 39:
- 31 Մասնավորապես տե՛ս Ս. Վրացյան, «Վեմ», 1937, հուլիս-հոկտեմբեր, էջ 113-115: Ա. Արեղյան. - «Հայրենիք», Բոստոն, 1938, ապրիլ, էջ 166-168:
- 32 Գ. Գյուլզալյան, Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և Հ. Յ. Դաշնակցությունը, Փարիզ, 1927, 157 էջ:
- 33 Գ. Գյուլզալյան, Պատմություն Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի, Հ. Ա. Բեյրութ, 1951, 645 էջ:
- 34 Սույն դասագիրքն առ այսօր չի կորցրել իր արժեքը: Այն գրված է եվրոպական և ռուսական գրականության հիման վրա և լավագույնն է Հայ պատմագիտության նմանատիպ արժեքներից:
- 35 Գ. Գյուլզալյան, Հայոց պատմություն, մասն Ա, Բեյրութ, 1953, 375 էջ:
- 36 «Գ. Գյուլզալյանի վերջին օրերը», «Ակոս», 1959, № 4, էջ 92:
- 37 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 44:

ՌՈՒԲԵՆ ԹԱԴԵՎՈՍԻ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Ռուբեն Աբրահամյանը XX դարի առաջին կեսի հին պարսկերենի և համեմատական լեզվաբանության նշանավոր գիտականներից է:

Ծնվել է 1881 թ. փետրվարի 9-ին Վայոց ձորի Գնիշիկ գյուղում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է հոր՝ Թադևոս Աբրահամյանի մասնավոր դպրոցում: 1893 թ. ընդունվել է Գևորգյան ճեմարան, ուր աշակերտել է նշանավոր հայագետ-մանկավարժներ Մ. Աբեղյանին, Գ. Հովսեփյանին, Կ. Կոստանյանին, Ստ. Կանայանին, Կոմիտասին և այլոց: 1899 թ. ավարտելով ճեմարանի դպրոցական բաժինը՝ Աբրահամյանը չցանկացավ ուսումը շարունակել բարձրագույն՝ լսարանական բաժնում: 1899-1906 թթ. նա սովորել է նախ Բաքվի, ապա՝ Երևանի գիմնազիաներում: 1906 թ. ընդունվել է Կիևի Համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը, որտեղ հետևել է համեմատական լեզվաբանության և սանսկրիտերենի դասընթացներին: Ուսումը շարունակել է Լայպցիգի և Ս. Պետերբուրգի Համալսարաններում: Նրա վրա ճակատագրական ազդեցություն է թողել ռուսական լեզվաբանական դպրոցը, որի պատկառելի տպավորության ներքո էլ որոշել է իր ապագան աղերսել լեզվաբանության հետ: Նման որոշում ընդունելու գործում կարևոր նշանակություն է ունեցել այն հանգամանքը, որ համալսարանական իր ուսուցիչներն էին նշանավոր լեզվաբաններ պրոֆ. Բոդուեն դը Կուրտենեն, ակադեմիկոս Ա. Ա. Շախմատովը և ակադեմիկոս Հայագետ Ն. Մառը: Վերջինիս խորհրդով էլ համալսարանական ավարտական շարադրանք է ընտրել «Ասսեսմանի Ավետարանի հետազոտությունը» թեման: Մինչ համալսարանական ավարտական վկայական ստանալը՝ Ռ. Աբրահամյանն արդեն հրավեր է ստանում Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի վարչության կողմից՝ դասավանդելու առաջիկա ուսումնական տարում:

1911 թ. օգոստոսին համալսարանական խոր ու բազմակողմանի կրթությունն ստացած Ռ. Աբրահամյանն ընդունում է ճեմարանի տես-

չության հրավերը և սեպտեմբերից սկսում դասավանդել հաստատության ղույգ բաժիններում. դպրոցական բաժնում՝ ռուսաց լեզու, իսկ լսարանական բաժնում՝ լեզվաբանություն և փիլիսոփայության պատմություն:

Ճեմարանն ու էջմիածնական միջավայրը հոգեհարազատ էին երիտասարդ մանկավարժին: Նա անմիջապես ներգրավվել է այստեղ տարվող գիտամանկավարժական աշխատանքների թոհուբոհի մեջ: 1912 թ. սկզբներին Մ. Աբեղյանի, Գ. Էդիլյանի, Գ. Ալթունյանի հետ ընդգրկվել է «Արարատ» ամսագրի խմբագրական խոր կազմի մեջ («Արարատ», 1912, էջ 104): Այս հանգեսում է, որ սկսում է տպագրել լեզվաբանական իր առաջին հետազոտությունների արդյունքները («Ինչ է լեզվաբանությունը», անդ, 1912, էջ 156-169, «Ինչ կերպ հաս- (Հանգստի) լեզվաբանությունը», անդ, էջ 364-377, «Հնդեվրոպական լեզվախումբը», անդ, էջ 464-468, «Հնդեվրո- 496-719): պական և Հայ լեզվաբանության պատմությունը», անդ, էջ 496-719):

Էջմիածնական այս երկրորդ շրջանը, իրերի բերումով, Ռ. Աբրահամյանի համար եղավ կարճատև: Մեկ տարի անց նա տեղափոխվում է Թիֆլիս, ուր լատիներեն և լեզվաբանություն է դասավանդում տե- 3-րդ ռուսական գիմնազիայում և Կանանց բարձրագույն դասըն- թացներում (հետագայում՝ Անդրկովկասի համալսարան): Թիֆլիսյան տարիներին հնարավորություն է ստանում ավելի հաճախակի հանդի- պելու ուսուցչապետ Ն. Մառի հետ, որից էլ սովորում է ժամանակա- կից պարսկերեն: Այս հանգամանքը բախտորոշ եղավ Ռ. Աբրահամյա- նի համար: Պարսկերենը նրա համար հետագայում դարձավ երկրորդ մայրենի լեզուն, որով ոչ միայն հաղորդակցվում էր, այլև գրում և դասավանդում:

1919 թ. մայիսին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ Երևանում հիմնադրվելու էր համալսարան: Այդ աշխա- տանքները կազմակերպելու համար Հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գ. Մելիք-Ղարաբյոզյանի հրավերով 1919 թ. հունիսի 10- ին ստեղծվում է Համալսարանի հանձնաժողով, որի կազմի մեջ ընդգրկվում է նաև Ռ. Աբրահամյանը («Երևանի համալսարան. 1918- 1920 թթ.» վավերագրերի ժողովածու, Երևան, 1995, էջ 67): Հանձնա- ժողովի առաջնահերթ խնդիրը բացվելիք համալսարանը դասախոսա-

կան փորձառու կադրերով ապահովելն էր: Նախարարի նույն թվականի հոկտեմբերի 28-ի հրամանագրով՝ «Անդրկովկասի համալսարանի դոցենտի պաշտոնակատար Ռուբեն Աբրահամյանը նշանակվում է Երևանի համալսարանի պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետի պրիվատ-դոցենտ» («Երևանի համալսարան. 1918-1920 թթ.», փափերագրերի ժողովածու, էջ 121): Առաջին կիսամյակում նա դասավանդելու էր լեզվաբանություն, ներածություն առարկան, հունարեն և լատիներեն (անդ, էջ 76, հմմտ. էջ 200): Հատկանշական է, որ, ի շարս այլ նշանավոր դեմքերի, Ռ. Աբրահամյանը համալսարանի բացման հանդիսություն ժամանակ (31 հունվարի, 1920 թ.) ատենաբանել է ողջունյի խոսքով, որը տպագրվել է «Հայաստանի համալսարան» մեկօրյա թերթում: Չափազանց կարևորելով այս իրողությունը՝ ճառախոսը հույս է հայտնել, որ նորաբաց համալսարանին վիճակված է և մի այլ ծանրակշիռ, թեպետ և մասնագիտական դեր, այն է՝ առաջ մղել գիտությունը՝ ստեղծելով գիտնականների ցարդ բացակայող ստվար կադր:

Ահա այդ խոշոր գիտական բացը լրացնելու գիտակցությամբ է հանդես գալիս նորածին աղգային համալսարանի հայագիտական բաժինը. նրա առաջ բացվում են գիտական լայն հորիզոններ. սարերով-ձորերով բաժանված գիտության աղբյուրից՝ Եվրոպայից, բայց ամուր կանգնած հայրենի հողի վրա և հայացքը միշտ դեպի այդ աղբյուրն ուղղած, նա կուռ բազկով բարձրացնելու է մթնոլորտ այն թանձր քողը, որով քողարկված է հայի դարավոր անցյալը և որ մինչև այժմ հեռավոր արևմուտքից ու հյուսիսից էր միայն ենթակա եվրոպական գիտության լուսավոր ճառագայթներին: Նա գիտության սեղանի վրա պետք է դնի այն լուծման, որ նա միայն կարող է հանդես բերել:

Նորաբաց ֆակուլտետը գիտական աշխարհին պետք է ասի իր խոսքը. այս է նրա գիտական բարձր կոչումը, սրա մեջ է կայանում նրա գիտական արժեքը» (տե՛ս «Հայաստանի համալսարան», թերթ, Ալեքսանդրապոլ, 31 հունվարի, էջ 2):

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, երբ Հոսսավորության ժողովրդական կոմիսար Ա. Գ. Հովհաննիսյանի հրամանով նախկին համալսարանը վերակազմվում է և ստեղծվում նոր Երևանի ժողովրդական համալսարան (հետագայում՝ Պետական համալսարան), Ռ. Աբրահամյանն ընդգրկվում է հասարակագիտական

ֆակուլտետի դասախոսների ցանկում («Կոմունիստ», օրաթերթ, Երևան, 1921, 4 հունիսի, № 24, հմմտ. ՀՍՍՀ ղեկընտնեի և հրամանների ժողովածու, պրակ 1, էջմիածին, 1921, էջ 34): Երևանի պետական համալսարանում Ռ. Աբրահամյանը դասավանդեց ընդամենը մեկ ուսումնական տարի: 1922 թ. նա տեղափոխվում է Իրան, ուր դասավանդում է Թավրիզի, Նոր Ջուղայի և Թեհրանի հայկական դպրոցներում: Տարիներ շարունակ նա եղել է Թեհրանի հայկական միջնակարգ վարժարանի տնօրենը: Միաժամանակ աշխատակցել է մամուլին՝ «Նոր դադափար» (Թեհրան), «Նավասարդ» (Թեհրան), «Լույս» (Թեհրան), «Անահիտ» (Փարիզ), «Հանդես ամենօրյա» (Վիեննա) պարբերականներում տպագրել է թարգմանություններ, մի շարք հետաքրքիր ուսումնասիրություններ:

1935-1937 թթ. սովորել է Սորբոնի համալսարանի լեզվաբանական բաժանմունքում և նշանավոր լեզվաբան է. Բենվենիստի ղեկավարությամբ հաջողությամբ պաշտպանել Սպահանի և Համադանի հրեաների պարսկերեն բարբառներին նվիրված ատենախոսություն («Dialectes des Israelitis de Hamadan et d'Isphahan et dialecte de Baba Tahir», Paris, 1936, 220 p.): 1936 թ. իրանական կառավարության հանձնարարությամբ Թեհրանի համալսարանում հիմնել է հին պարսկերենի և պահլավերենի ամբիոն, որը ղեկավարել է տասը տարի՝ մինչև 1946 թվականը: Համալսարանում դասավանդել է պարսկերեն և հին իրանական լեզուներ, պատրաստել բազում աշակերտներ, որոնցից շատերը հետագայում դարձել են իրանական լեզվաբանության նշանակալից դեմքերը: Անուրանալի է դոկտոր Ռ. Աբրահամյանի ավանդը պարսկերենի ուսումնասիրության և մանավանդ պարբերացման բնագավառում, նա իրավամբ համարվում է այդ բնագավառի լավագույն մասնագետներից մեկը (այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Հախնազարյան, Պրոֆ. դոկտ. Ռ. Աբրահամյանի կյանքն ու գործունեությունը, Թեհրան, 1946): Հեղինակել է «Ուղեցույց պահլավերեն լեզվի» պարսկերեն դասագիրքը (Թեհրան, 1937), ձեռագիր են մնացել «Պահլավերենի դասագիրք», «Ձեռնարկ հին իրաներենի», «Բառարան պարսկերենից հայերեն և ռուսերեն» գրքերը և այլն («Պրոֆ. Ռուբեն Աբրահամյան» (համառոտ կենսագրական), տե՛ս «Արտա վիրապ նա-

մակ», Պաշլավերեն բնագրից թարգմանեց և ծանոթագրեց պրոֆ. Ռ. Թ. Աբրահամյանը, Երևան, 1958, էջ 164-165):

Հին և նոր բազմաթիվ լեզուների (սանսկրիտ, պաշլավերեն, հին իրաներեն, հին հունարեն, լատիներեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն, ժամանակակից եվրոպական լեզուներ) փայլուն իմացությունը հնարավորություն է ընձեռել պարսկական, եվրոպական և հայկական գիտական հանդեսներում հրապարակելու համեմատական լեզվաբանությունն ու հնդեվրոպական լեզուներին նվիրված բազմաթիվ արժեքավոր ուսումնասիրություններ: Բացի այդ, 1930-ական թվականներին նա թարգմանություններ է կատարում պարսիկ դասական գրողներից՝ Բաբա Թահեր Համադանի, Ֆիրդուսի, Օմար Խայամ, Նասիրե Խոսրով, Ռուդաֆի և այլն, լույս է ընծայում «Ֆերդուսին և իր Շահնամեն» (հատ. Ա, Բանասիրական ուսումնասիրություն, Թեհրան, 1934), «Սայաթ-Նովայի տաղերը» (ներածությամբ, լեզվի ուսումնասիրությամբ, բառարանով և այլ հոդվածներով ու գիտողություններով, Թեհրան, 1943) մենագրությունները:

1946 թ. պրոֆ. Ռ. Աբրահամյանը հայրենադարձվել է Խորհրդային Հայաստան: Աշխատանքի է անցել ՀԳԱ ակադեմիայի լեզվի ինստիտուտում՝ որպես ավագ գիտաշխատող: Այստեղ աշխատելու տարիներին (1946-1951) շարունակել է իր գիտական գործունեությունը: Պաշլավերենից հայերեն է թարգմանել «Արտա վիրապ նամակ» և «Յուշտի Ֆրիան» գրական հուշարձանները (Երևան, 1958, հետմահու հրատարակություն՝ թարգմանչի ծանոթագրություններով), ավարտել հինգլեզվյան Պաշլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բառարանը (Երևան, 1965, հետմահու հրատարակություն): Պրոֆ. Ռ. Աբրահամյանի բազմաթիվ այլ աշխատություններ ձեռագիր վիճակում ցրված են տարբեր գրական թողոններում և մասնավոր անձանց մոտ:

Մահացել է 1951 թ. հոկտեմբերի 26-ին Երևանում:

ՀԱՅՈՑ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ

(Գրիգոր Գաբրիելի Միքայելյան)

Հումանիտար գիտությունների բնագավառում հազվագեղ է, երբ հեղինակը միայն մեկ գրքով տեղ գրավի գիտության պատմության մեջ, դասվի նշանավորների կարգը: Հայ պատմագիտության մեջ այդ հեղինակներից է Գրիգոր Միքայելյանը՝ իր «Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն» ռուսերեն մենագրությամբ (Երևան, 1952, 536 էջ): Լույս տեսնելուց անմիջապես հետո գիրքը դարձավ ամենափնտրված ու ընթերցված գրքերից մեկը:

Թեև ուշացումով, այն այժմ ներկայացվում է նաև հայերեն թարգմանությամբ, որն ապացույց է գրքի նկատմամբ չթուլացող հետաքրքրության ու դրա գիտական անուրանալի արժանիքների:

Գ. Գ. Միքայելյանը ծնվել է 1893 թ. հունիսի 24-ին Դոնի Ռոստովում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղի ժողովրդական դպրոցում, այնուհետև սովորել է ռուսական գիմնազիայում: 1920-1921 թթ. ուսանել է Դոնի Համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետում, միաժամանակ աշխատել մարզային արխիվային վարչության հայկական թանգարանում: Այստեղ ծանոթացել է Մ. Սարյանի հետ, Հայկական թանգարանում: 1921 թ. ընդունվել է Դոնի խորհրդով էլ տեղափոխվել է Հայաստան: 1921 թ. ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետը և փայլուն ավարտել 1925 թ.: Սովորելուն զուգընթաց աշխատել է համալսարանի գրադարանում: Ավարտելուց հետո պաշտոնավարել է Հայաստանի Գիտության և արվեստի ինստիտուտում, ՀԽՍՀ պետական կենտրոնական արխիվում: 1927 թվականից մինչև կյանքի վերջին օրը զբաղվել է մանկավարժությամբ, դասավանդել է Երևանի կոլեջին օրը զբաղվել է մանկավարժությամբ, դասավանդել է Երևանի կոլեջին օրը զբաղվել է մանկավարժական և մանկավարժական տեխնիկական ու պրագմատիկ-տնտեսագիտական և մանկավարժական տեխնիկական ինստիտուտում, Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտում, Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտում:

կան կացութեաններին, ուրարտական հասարակութեանն ու մասնավորապէս հայ ժողովրդի կազմավորմանը վերաբերող հատվածները: Հասկանալի է, որ այդ հարցերը հեղինակը շարադրել է 1950-ական թվականներին խորհրդային պատմագրութեան մեջ տիրապետող տեսակետների համաձայն, տեսակետներ, որոնց մի մասն այժմ հնացել է և կարոտ է արմատական վերանայման: Խոստովանելի է նաև, որ հեղինակի կողմից առաջ քաշված շատ հարցեր էլ հիմնավոր են և բռնել են ժամանակի քննությունը: Իսկ ինչ որ հնացել է կամ մասամբ կարոտ է խմբագրման, ապա դա արդյունք է գիտական մտքի նոր արդյունքների ձեռք բերման, նոր մոտեցումների: Պետք է նաև շեշտել, որ հեղինակը հայոց պատմության հարցերը մեկնաբանել է առանց գաղափարախոսական ավելորդ ճիգերի ու ջատագովության և քիչ է առաջնորդվել քաղաքական ու կուսակցական «ղեկավար» դրույթներով: Դասագիրքը վերահրատարակելիս բավարարվել ենք միայն մասնակի ու անհրաժեշտ խմբագրական միջամտություններով՝ հեղինակի տեսակետներն ու դրույթները թողնելով անփոփոխ:

Հ. Ժամկոչյանի հեղինակած դասագրքի սկզբում անհրաժեշտ ենք համարել զետեղել անվանի աշխարհագրագետ Թադևոս Հակոբյանի գրչին պատկանող «Հայկական լեռնաշխարհի բնությունը և Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը» հատվածը, որն առկա է երկրորդ և երրորդ հրատարակություններում:

Թեև Հ. Գ. Ժամկոչյանի հեղինակած «Հայ ժողովրդի պատմություն» դասագիրքը հանրահայտ է և ուսանողության միջավայրում հորջորջվում է հենց այդպես՝ «Ժամկոչյան», ապա նույնը չի կարելի ասել նրա հեղինակի մասին: Այսօր քչերին է հայտնի այդ տաղանդաշատ, լայն ու հիմնարար գիտելիքների տեր մտավորականի անունը, որ գերադասում էր ոչ թե գրելը, այլ՝ դասախոսելը:

Հայկազ Գևորգի Ժամկոչյանը ծնվել է 1909 թ. Մալաթիա քաղաքում: Ծաղակել է եղեռնի ամբողջ դառնությունները և փրկվել հրաշքով: Նախնական կրթությունը ստացել է Բեյրութի ամբերիկյան որբանոցի վարժարանում (1918-1924): Այնուհետև տեղափոխվել է Ֆրանսիա: Փարիզում, Վալանսում և Բյուսելում բանվորություն է արել, գործուն մասնակցություն է ունեցել Ֆրանսիայի և Բելգիայի բանվորական շարժումներին, անդամակցել համայնալար կուսակցությանը:

1929 թ. ներգաղթել է Խորհրդային Հայաստան: Սովորել է Երևանի մանկավարժական ինստիտուտի պատմատեսասագիտական և Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետներում: Համալսարանի ասպիրանտուրան ավարտելուց հետո (1938), անընդմեջ, մինչև իր կյանքի վերջին օրը (4 մարտի 1981), որպես դասախոս աշխատել է համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնում: Այդ ընթացքում եղել է նաև հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ (1941-1944), պատմության ֆակուլտետի դեկան (1941-1943, 1945-1955): 1941 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն, 1943 թ. նրան շնորհվել է դոցենտի, իսկ 1970 թ.՝ գիտության վաստակավոր գործչի կոչում:

Ընդարձակ է Հ. Ժամկոչյանի գիտական աշխատությունների ցանկը: Սակայն հեղինակ է պատմաբանասիրական բնույթի մի շարք արժեքավոր ուսումնասիրությունների՝ «XII-XIII դարերի ազդեցությունը «Սասունցի Դավիթ» էպոսի տարբերակներում» (1939), ««Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» երկի հեղինակը» (1946), «Անի քաղաքի XIII դարի երկու արձանագրության մասին» (1955), «Ֆրիկի երեք տաղերի մասին» (1956), «Պատմա-բանասիրական դիտողություններ Ֆրիկի և նրա տաղերի մասին» (1958) և այլն: Անտողություններ Ֆրիկի և նրա տաղերի մասին» (1958) և այլն: Անշուշտ, Հ. Ժամկոչյանի կյանքի գործը, նրա կարապի երգը եղավ «Հայ ժողովրդի պատմության» առաջին պրակը (1961), որն այժմ խմբագրական անհրաժեշտ միջամտություններով ու շտկումներով դարձյալ բազմաթիվ անգամ հարստացվել է բարձրագույն դպրոցների աշակերտներին, ուսանողներին, ուսուցիչներին և մտավորականներին: Սույն չորրորդ հրատարակության համար հիմք է ծառայել 1961 թ. տպագրությունը, միտարակության համար հիմք է ծառայել 1963 և 1975 թթ. տպագրությունների հեղինակային խմբագրումներն ու հավելումները:

Հարկ ենք համարում շեշտել, որ այս շահեկան աշխատանքի վերահրատարակությունը հնարավոր եղավ «Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնարկության հայկական բաժնի տնօրեն դոկտոր Զավեն Եկավյանի ազնիվ նախաձեռնության շնորհիվ:

ԱՇՈՏ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Գիտության վաստակավոր գործիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Գարեգինի Աբրահամյանը Գևորգյան ճեմարանի վերջին սաներից է։ Նա այստեղ սովորել է ընդամենը մեկուկես տարի և ուսումը թողել թերի՝ ճեմարանը փակվելու պատճառով։

Ա. Գ. Աբրահամյանը ծնվել է 1903 թ. հունվարի 31-ին Վայոց ձորի Ղուչի (այժմ՝ Կեչուտ) գյուղում՝ քահանայի ընտանիքում։ Սկզբնական կրթությունն ստացել է Գնդեազի ծխական վարժարանում, իսկ միջնակարգ՝ Նախիջևանի հայկական դպրոցում (1909-1915)։ 1916 թ. ընդունվել է Գևորգյան ճեմարան, ուր աշակերտել է Գ. Հովսեփյանին։ Ճեմարանում սովորել է մինչև 1917 թ. դեկտեմբերը, երբ ուսումնական հաստատության շենքն առժամանակ տրամադրվել է զինվորականներին (իր ինքնակենսագրականում Ա. Գ. Աբրահամյանն այսպես է պատճառաբանում այդ փաստը. «Մի տարի սովորել եմ էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում և թողել թերի՝ իմպերիալիստական պատերազմի պատճառով», տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 20, ց. 10, գ. 4, թ. 3)։ Ա. Աբրահամյանը վերադարձել է հայրենի գյուղ և զբաղվել երկրագործությամբ, ուսուցչությամբ, ապա եղել գյուղի քահանան։

1930 թ. ընդունվել է Հայկական մանկավարժական ինստիտուտի պատմա-տնտեսագիտական բաժինը և այն ավարտել 1933 թվականին։ Ուսումնառության տարիներին համատեղությամբ դասավանդել է Խ. Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցի երեկոյան բաժնում։ Ինստիտուտն ավարտելուց հետո աշխատանքի է նշանակվել էջմիածնի մատենադարանում՝ որպես կրտսեր գիտական աշխատող։ 1934-1937 թթ. սովորել է ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի գիտական խորհրդին կից ասպիրանտուրայում, համատեղությամբ դասավանդել ԽՍՀՄ ժողովուրդների թանգարանում (1935-1937)։ 1937 թ. Մոսկվայում պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Հայաստանի քաղաքները Արշակունյաց, Սասանյան և Արաբական խալիֆայության ժամանակաշրջա-

նում» թեմայով։ Նույն թվականից աշխատանքի է անցել Երևանի պետական համալսարանում՝ որպես դասախոս, և միաժամանակ՝ Մատենադարանում՝ որպես ավագ գիտաշխատող։ 1943 թ. գորակոչվել է Խորհրդային բանակ, մասնակցել Ղրիմի համար մղվող մարտերին։ Ռազմաճակատից վերադառնալուց հետո՝ նույն թվականին, պաշտպանել է «VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին» խորագիրը կրող դոկտորական ատենախոսությունը, որի ընդգիմախոսներից է եղել ականավոր հայագետ Հր. Աճառյանը։ Ատենախոսությունը նվիրված գրախոսականում Հր. Աճառյանը հարկ է համարել շեշտել. «Բազմաթիվ են այն բանասերները, որոնք տանը նստած՝ գիտական աշխարհներ են թափառում, առանց մատի ծայրով անգամ զիջելու այն հսկայական հարստությանը, որ ներկայացնում է մեզ Երևանի հոյահայկական հարստությունը, որ ներկայացնում է մեզ Երևանի հոյահայկական հարստությունը։ Մեռան կամ հրապարակից քաղվեցին նրանք, կապ Մատենադարանը։ Մեռան կամ հրապարակից քաղվեցին նրանք, որոնք սիրում էին պեղել այդ անսպառ հանքը, ինչպես Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, Սահակ Ամատունին, Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, Գարեգին Մկրտչյանը և այլն։ Աշոտ Աբրահամյանը նրանց արժանավոր հաջորդներն է, որ մխրճվել է այդ Մատենադարանի տասնյակ հազարավոր ձեռագրերի անհատակ ծովի խորքը և իրար հետևից դուրս է բերում այնտեղից իրարից ավելի պայծառ մարգարիտներ» (ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 20, ց. 11, գ. 11, թ. 88)։

1944 թ. Ա. Աբրահամյանին շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում, և նշանակվել է Երևանի պետական համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ (1944-1949)։ 1944-1945 թթ. Ամենայն Հայոց Հայրապետության ազգընտիր տեղակալ Գևորգ արք. Չորեքչյանի հանձնարարությամբ այցելել է արտասահմանի հայկական գաղթականներ՝ Իրան, Իրաք, Սիրիա, Լիբանան, Պաղեստին և Եգիպտոս։ Հիմնական խնդիրն է եղել «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարայան հանական խնդիրն է եղել «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարայան համար դրամական միջոցների հանգանակության կազմակերպումը (ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 20, ց. 11, գ. 16, թ. 7)։ Հմմտ. նաև «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», գիրք 2, Գևորգ 2 Չորեքչյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1938-1955 թթ.), կազմեց՝ Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1999, էջ 278։ Այս այցելության մանրամասների մասին տե՛ս իր՝ Ա. Աբրահամյանի ճանապարհորդական տպավորությունները («Էջմիածին», 1944, № X-XII, 1945, № I-II)։

1944 թ. Գևորգ արք. Չորեքչյանի Հանձնարարությունը ստանձնել է նորաբաց «Էջմիածին» Հանդեսի խմբագրի պաշտոնը՝ միաժամանակ վարելով Գերագույն հոգևոր խորհրդի գիտնական քարտուղարի պարտականությունները: Նա ամսագիրը խմբագրել է նաև 1949-1955 թթ. ընթացքում:

Ա. Գ. Աբրահամյանի գործունեությունը հիմնական բնագավառներից առաջիններից մեկը, թերևս, եղել է մանկավարժությունը: Ուղիղ 50 տարի նա դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում և այլ բուհերում: Աճեցրել է հազարավոր պատմաբան մասնագետներին: Նա շոշափելի ավանդ ունի բուհական առարկայական ծրագրերի, դասընթացների, դասագրքերի ստեղծման գործում: Նա է առաջին անգամ կազմել հնագրություն, աղբյուրագիտություն և հայկական գաղթավայրերի պատմություն առարկաների դասընթացներ: Ա. Աբրահամյանը նշանակալից ավանդ ունի «Հայ ժողովրդի պատմություն» (Ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջան) բուհական դասագրքի ստեղծման գործում: Եղել է այդ դասագրքի IV-VI դդ. պատմության ժամանակահատվածի հեղինակը (Երևան, 1959: Նույնը տե՛ս նաև բուհական քառահատոր դասագրքի I հատորում, Երևան, 1963, նաև երկհատորյակի I գրքում, Երևան, 1975): Կազմել է միջնակարգ դպրոցի «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիան» (Երևան, 1970), բուհական «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիայի» I հատորը (Երևան, 1981, Պ. Հ. Հովհանիսյանի հետ համատեղ): Համահեղինակներից է «Հայ ժողովրդի պատմություն» միահատորյակի (Երևան, 1972: Ունեցել է նաև ուսուցիչներ, պարսիկներ և լեհերներ թարգմանություններ): Նա է հեղինակել «Հայկական հնագրություն» դասագիրքը (Երևան, 1940, 1948, 1959), «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության» երկհատորյակը (հատ. I, II, Երևան, 1964, 1967) և բուհական այլ ձեռնարկներ ու դասագրքեր: Նա է հիմնադրել Երևանի պետական համալսարանի աղբյուրագիտության և ազգագրության ամբիոնը:

Աչոտ Աբրահամյանի գիտական հետաքրքրությունները լայն են ու բազմակողմանի, սակայն նրան որպես գիտնականի, բնորոշողն աղբյուրագիտությունն է: Նրա ավելի քան 250 ուսումնասիրությունների զգալի մասը նվիրված է հայ մատենագրության նշանավոր դեմքերին

ու նրանց երկասիրություններին: Պատմաբանի տեսադաշտում են
եղել Մեսրոպ Մաշտոցի, Կոբյունի, Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խո-
րենացու, Սեբեոսի, Հովհան Մամիկոնյանի, Հովհաննես Իմաստասերի,
Սամվել Անեցու, Դավիթ Ալավկա որդու, Ստեփանոս Օրբելյանի,
Գրիգորիս Աղթամարցու, Սայաթ-Նովայի և ուրիշ շատերի մատե-
նագրական վաստակը: Նրա աշխատասիրությամբ են լույս տեսել
Անանիա Շիրակացու, Հովհան Մամիկոնյանի, Հովհաննես Իմաստասե-
րի, Դավիթ Ալավկա որդու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Խաչատուր Կա-
ֆայեցու, Ստեփանոս Դաշտեցու, Ղուկաս Կարնեցու առանձին երկա-
սիրությունների քննական բնագրերը: Նա է հայտնաբերել և զիտա-
կան շրջանառության մեջ մտցրել Անանիա Շիրակացու թվաբանու-
թյան դասագիրքը, Եվկլիդեսի երկրաչափության հայերեն թարգմա-
նությունն ու այլ բնագրեր:

նությունն ու այլ բնագրեր:

Հայ պատմագիտության համար նկատելի ավանդ են Ա. Աբրահամ-
յանի հետազոտություններն ազատագրական պայքարի առանձին
դրվագների ուսումնասիրության բնագավառում՝ Վարդանանց պա-
տերազմ, հակասելջուկյան պայքար, XVIII դ. սկզբների հայ ազատա-
մարտ և այլն, որոնց նվիրել է մի շարք ուշագրավ հետազոտություն-
ներ:

Առանձնապես մեծ է Ա. Գ. Աբրահամյանի ավանդը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի վերագարթոնքի, ընդհատված ավանդույթների վերականգնման, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության գերի բարձրացման ուղղությամբ։ 1940-ական թվականներին նա Գևորգ Զ Չորեքչյանի կողքին էր ու նրա գլխավոր խորհրդատուներից մեկը, նրա անսահման վստահությունը վայելող անձը, որի հանձնարարությամբ քանիցս եղավ Սփյուռքի թեմերում։ Հատկապես գնահատելի են «էջմիածին» ամսագրի հրատարակության ու պատշաճ մակարդակն ապահովելու ամսագրի հրատարակության ու պատշաճ մակարդակն ապահովելու տա-
ռուղղությամբ նրա թափած ջանքերը։ Նրա խմբագրապետության տա-
րիներին (1944, 1949-1954) ամսագիրը դարձավ հայագիտական նշա-
նավոր խոսափող, այստեղ էին տպագրում իրենց հոդվածները Ստ.
Մալխասյանցը, Հր. Աճառյանը, Հ. Մանանդյանը, Ե. Շահազիզը, Գ.
Հովսեփյանցը, Գ. Լևոնյանը, Լ. Մելիքսեթ-Քեկը, Ե. Տեր-Մինասյանը,
Ա. Ալպոյաճյանը և այլ նշանավոր հայագետներ։ Ասես վերա-
կանգնվում էր «Արարատ» ամսագրի բարի համբավն ու բարձր անու-

ներ: Ինքը՝ Ա. Աբրահամյանը, «Էջմիածնի» անդրանիկ համարում տպագրել է երեք հոդված, իսկ իր աշխատակցած շրջանում, ընդհանուր առմամբ, ավելի քան հիսուն ստորագրված հոդված: Առաջնորդողներից շատերն էլ, որ անստորագիր են, անկասկած, պատկանում են նրա գրչին: Այստեղ տպագրված հոդվածներից մի քանիսը, ինչպես օրինակ՝ Գարեգին Հովսեփյանցին (Անտիպ վավերագրեր՝ նվիրված Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանցի կենսագրությանը, տե՛ս «Էջմիածին», 1952, № 7, էջ 37-47) և Գևորգ Զ Չորեքչյանին (Գևորգ Զ կաթողիկոսի կյանքը և գործունեությունը, տե՛ս «Էջմիածին», 1954, № 7-8, էջ 7-19, № 10, էջ 8-15, 1955, № 3, էջ 21-25, № 4, էջ 17-23, № 5, էջ 13-20) նվիրվածները, կարևոր են Հայոց եկեղեցու վերջին շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար: 1951 և 1954 թվականներին, որպես Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ներկայացուցիչ, պրոֆեսորը դարձյալ այցելում է Սիյուռքի գաղթավայրերը, իր համեստ լուծանքներում եկեղեցական տաճնապը մեղմացնելու և 1955 թ. կաթողիկոսական ընտրությունները կազմակերպելու գործին (տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», գիրք Զ, վավերագրեր դդ 386, 403, 456, 500, 563, 567, 569, 571): Ա. Աբրահամյանը բազմիցս է մասնակցել միջազգային գիտական կոնֆերանսների և սիմպոզիումների, ուր իր բովանդակալից զեկուցումներով բարձր է պահել Հայ պատմագիտության հարգը: Նա եղել է Ասիայի ժողովուրդների առաջին (1947 թ. Դելի) և խաղաղության (1950 թ., Չեխոսլովակիա) կոնֆերանսների պատգամավոր:

Նրա գործունեությունն արժանվույն է գնահատվել. պարգևատրվել է շքանշաններով, մեդալներով, պատվոգրերով, դիպլոմներով, նրան շնորհվել է Գիտության վաստակավոր գործչի կոչում (1961 թ.):

Ա. Գ. Աբրահամյանը մահացել է 1983 թ. ապրիլի 31-ին: Նրա մահով փակվեց Գևորգյան ճեմարանի տարեգրության վերջին էջերից մեկը ևս:

Երկեր. Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը, Երևան, 1940: Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940: Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը: Ուսումնասիրություն և բնագրեր, Երևան, 1944: Հայկական

պալեոգրաֆիա, Երևան, 1948: Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից: Ուսումնասիրություն և վավերագրեր, Երևան, 1953: Յոթ դասախոսություններ, Բեյրութ, 1954: Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956: Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959: Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը, Երևան, 1959: Մովսես Խորենացի, Երևան, 1959: Расшифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964. Եղիա Կարնեցու գրվածք, Երևան, 1968:

Анания Ширакаци, Ереван, 1970 (Գ. Բ. Պետրոսյանի հեղինակակցությամբ): Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973: Իսրայել Օրի, Երևան, 1978: Հայկական ծածկագրություն, Երևան, 1978: Նախամատուցյան հայ գիր և գրչություն, Երևան, 1982: Գլաձորի համալսարանը, Երևան, 1983:

ՀՐԱՆՏ ԱՐՄԵՆԻ ԿՅԱՆՔԸ ՈՒ ՍԽՐԱՆՔԸ

Հրանտ Արմենը ծնվել է 1895 թ. հունվարի 1-ին պատմական Փոքր Հայքի Կեսարիա քաղաքից մոտ 5 կմ հեռավորության վրա գտնվող վաճառաչա՝ Թալաս գյուղաքաղաքում՝ Գրիգոր և Արշալույս Քյուլթյուկյանների ավանդապա՝ ընտանիքում։ Թալասը ծննդավայրն է նաև ականավոր այլ հայորդիների՝ նավթարդյունաբերող, ազգային բարերար Գալուստ Գյուլպենկյանի, բանասեր-թարգմանիչ, բժշկապետ Հարություն Թիրաքյանի, գրող Առանձարի (Միսաք Գոյումճյան) և շատ ուրիշների։

Հրանտ Արմենի հայրը, որ կարող վաճառական էր, XX դարասկզբին առևտրական գործերի բերումով տեղափոխվել է Այնթապ և այստեղ հիմնադրել ամբողջ նահանգում շատ հայտնի «Քյուլթյուկյան առևտրատունը»։ Գր. Քյուլթյուկյանը Այնթապում ծավալել է նաև հասարակական-ազգային ակտիվ գործունեություն, եղել արական Ադենական և իգական Հայկանուշյան վարժարանների հոգաբարձու, զբաղվել բարեգործությամբ²։

Պատանի Հրանտը սովորել է Այնթապի կրթական լավագույն Ադենական երկրորդական վարժարանում, որը բարձր առաջադիմությամբ ավարտել է 1909 թվականին։ Հոր մահից հետո, 1911 թ. տեղափոխվել է ԱՄՆ՝ Դետրոյտ, ուր վաղուց հաստատվել էր ավագ եղբայրը՝ Կարապետ Քյուլթյուկյանը։ Հետագայում՝ 1919 թ., նրան է միանում նաև կրտսեր քույրը՝ Մարքան³։ Հրանտը Դետրոյտում շարունակել է ուսումնառությունը, աշխատել եղբորը պատկանող ալրադացում, որպես կրտսեր սպա ծառայել ԱՄՆ-ի զինված ուժերում, զբաղվել նկարչությամբ և երաժշտությամբ։ Այդ տարիներին Հրանտ Արմենը ուժերը փորձել է նաև գեղարվեստական գրականության ասպարեզում։ Մի քանի պատմվածքներ ու դրամա տպագրել Բոստոնի «Հայրենիք» և հավանաբար նաև այլ պարբերականներում⁴։

1925 թ. դժբախտ պատահարի հետևանքով զրկվել է աջ ձեռքից։

Սակայն աննկուն երիտասարդը չի կորցրել ոգու արիությունը և, հաջողությամբ հանձնելով պահանջվող քննությունները՝ 1931 թ. ընդունվել է Դետրոյտի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, որի չորսամյա դասընթացը բարձր առաջադիմությամբ ավարտել ժամկետից մեկ տարի շուտ և ստացել իրավունքի դոկտորի աստիճան։ Ի պատիվ շրջանավարտների կազմակերպված հանդիսություն համալսարանի նախագահը Հրանտ Արմենին հրավիրել է բեմ և հանդիսավորությամբ հայտարարել. «Ահա ևս մեկ արժանավոր զավակը փոքր Հայաստանի»⁵։ Հրանտի ավարտական թեզի փայլուն պաշտպանությունը անդրադարձել են անգամ Դետրոյտի քաղաքային «The Detroit times» և «The Detroit Free press» օրաթերթերը, որոնք հատուկ սյունյակներ են նվիրել դրան։

Համալսարանն ավարտելուց հետո Հրանտ Արմենը երկար տարիներ զբաղվել է իրավաբանական գործունեությամբ և հավազանց նշանավոր դարձել այդ բնագավառում։ Լինելով լայն հետաքրքրասիրությունների տեր անհատականություն՝ Հրանտ Արմենը իրավաբանական պրակտիկայից ազատ ժամերին զբաղվել է նաև պատմագիտությամբ, Դետրոյտում և ապա Լոս Անջելեսում ծավալել հասարակական-ազգային լայն գործունեություն, հաճախ հանդես եկել հայոց պատմությունը նվիրված դասախոսություններով, «Արմեն», «Հրանտ Ք.» ծածկանուններով աշխատակցել սփյուռքահայ հանդեսներին ու պարբերականներին [«Հայրենիք» (օրաթերթ), «Հայրենիք» (ամսագիր), «Սիոն» (ամսագիր), «Պայքար» (օրաթերթ), «Նոր օր» (օրաթերթ), «Բազմավես», «Armenian review» և այլն]։

Հայոց պատմության նկատմամբ սերն ու հրապուրանքը դեռևս վաղ տարիներից նրա մեջ ներարկել էր մայրը՝ Արշալույսը, որին երախտապարտ որդին, հետագայում ճանաչված իրավաբան ու պատմաբանը, ձոնել է իր գիտական երախայրիքը՝ «Մեծն Տիգրան» մենագրությունը, հետևյալ ընծայագրությամբ՝ «Այս գիրքը կը նվիրեմ Մայրիկիս, որ փոքր տարիքիս ինձ սովորեցուց սիրել հայ ժողովրդի պատմությունը»։ Իր էությունը, անհատականությունը նա հետևյալ բառերի մեջ է խտացրել՝ «օրապահիկս օրենսգիտություն, հոգեպահիկս՝ հայոց պատմություն»⁶։ Սույն իրողությունը նկատի ունի նշանավոր գրող Լևոն-Ջավեն Սյուրմելյանը, երբ գրում է. «Պարոն

Հրանտ Արմենը, որ փրօֆէշընը փաստաբան է, սակայն անչափ կը սիրե պատմութիւնը»⁷:

Հրանտ Արմենին առանձնապէս հետաքրքրել են Հայոց բազմադարյան պատմութեան երեք պատմաշրջաններ՝ Արտաշեսյաններ, Արշակունիներ և Վաղ մարդպանութիւն: Դեռ ևս Համալսարանական ուսումնառութեան շրջանում նրան չափազանց զրազեցրել են Տիգրան Մեծի անձն ու ժամանակաշրջանի իրադարձութիւնները: Յաւով նկատել է, որ թեև միակողմանիորեն, այնուհանդերձ, Հայոց մեծ արքային առաջին անդրադարձներ կան եվրոպական պատմագրական երկասիրութիւններում, քան Հայկական: Դա է պատճառը, որ Համալսարանն ավարտելուց անմիջապէս հետո նա սկսում է մանրամասնորեն քննել, ուսումնասիրել «Մերձավոր Արեւելքի քաղաքական թատերաբեմի փառապանծ վեհապետ» Տիգրան Մեծի պատմաշրջանին նվիրված սկզբնաղբյուրներն ու գրականութիւնը: Արդեն 1936 թվականին ավարտել էր աշխատանքները և ուսումնասիրութեան արդյունքներն ամփոփել: Սակայն այն լույս տեսավ միայն 1940 թվականին⁸:

Այդ տարիներին ԱՄՆ-ի Հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանի ցանկութեամբ ու հորդորով Հրանտ Արմենը սույն ուսումնասիրութիւնը թարգմանել է Հայերեն, որը լույս տեսավ նախ «Հայրենիք» ամսագրում⁹ և ապա առանձին գրքով՝ նույն Գարեգին Հովսեփյանի (արդեն կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ), Համառոտ առաջաբանով¹⁰:

Տարօրինակ ու զարմանալի զուգադիպութեամբ նույն 1940 թվականին ականավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը Բրյուսելում ավարտում է իր «Հայոց քննական պատմութիւն» բազմահատորյակի՝ Տիգրան Մեծին նվիրված ընդարձակ հատվածը, իսկ Երևանում լույս է տեսնում նշանավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի հեղինակած «Տիգրան Բ և Հռոմը (Նոր լուսաբանութեամբ ըստ սկզբնաղբյուրների» հիմնադրութիւնը: Ծիշտ է, սրանք զուգադիպութիւններ են, սակայն բնորոշ է երեք հեղինակների միանգամայն քննական ու ժխտողական վերաբերմունքը արևմտյան շատ պատմաբանների մոտ նկատվող խեղաթուրումներին և Տիգրան Մեծի իրական նկարագիրը ներկայացնելու գիտական ու ազնիվ ձգտումը: Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը նկատում է. «Հրանտ Արմեն ծանոթ

է Մանանդյանի գործին. նոքա գրել են, գրեթե, միևնույն ժամանակ և անկախ միմյանցից, բայց սկզբնական աղբյուրների նկատմամբ նույն կարծիքն ունեն, նրանց միակողմանի լինելու համար: Տարբեր են միայն նրանց պատմելու եղանակը և դեպքերի դասավորութիւնը»¹¹: Վերոնշվածը ապացույց է նաև Արմենի ամբարած պատմագիտական լուրջ ծանոթութիւնների, հարցերը պատմաքննական հետևողական վերլուծութեան ենթարկելու կարողութիւնների, ինչու էլ, նաև ազգային-հայրենասիրական կերտվածքի: «Տիգրան Մեծ» մենագրութեանը նվիրված բազմաթիվ հիացական գրախոսութիւններն ու գնահատականները դրա վառ ապացույց են: Ամերիկահայ Հայտնի Հասարակական գործիչ, խմբագիր Զեյնա Մանտալյանն իր գրախոսականում շեշտել է. «Այս գիրքը պետք է իր պատվավոր տեղը գտնի յուրաքանչյուր Հայ մարդու տանը: Գիրքը 2000 տարվա մշտնջիւղ ազատելով լույս աշխարհ է բերել Հայ մեծապանծ արքային»¹²:

Արտաշեսյան պատմաշրջանի պատմութեան հարցերն իրենց վերլուծութիւնը ստացան նաև պատմաբանի «Անկում Արտաշեսյան հարստութեան» հոդվածում¹³ և նույն խորագիրը կրող ծանրակշիռ մեկնաբանութիւնում¹⁴: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է Տիգրան II Մեծից հետո այն 55 տարիների պատմութիւնը, որով սպառնում էր Արտաշեսյանների հարստութեան քաղաքական պատմութիւնը (Ք.ա. 54-1 թթ.):

Արշակունիների պատմաշրջանի չափազանց ուշագրավ խնդիրներին են նվիրված Հրանտ Արմենի մի շարք հոդվածներ¹⁵ և երկու մենագրութիւն:

Պատմական ժամանակագրութեամբ մենագրութիւններից առաջինը նվիրված է «Սյունյաց սեզ սարերու հայրենասեր դուստր, աղբյուր հպարտ և արդարացի ներշնչման, բոլոր հայուհիների հերոսուհի» Փառանձեմ թագուհու նկարագրին¹⁶, այն եզակի հայուհի քաղաքական-պետական գործչի, որի կերպարը աղճատված էր Հայ տղամարդկանց պատմագիրների ու պատմաբանների գրչի ներքո: Առանձնակի պետք է շեշտել, որ հեղինակը գիրքը ձոնել է իր տիկնոջ՝ Շաքե Արմենին, Ուիլյամ Շեքսպիրից վերցված հետևյալ տողերով՝

The hand that made you fair
Has made you good¹⁷:

- 11 «Առաջաբան երան. Գարեգին Ա Կաթողիկոսի», տե՛ս Հրանտ Ք. Արմեն, Մեծն Տիգրան, Բ տպագրություն, Կահիրե, 1957, էջ Բ:
- 12 Տե՛ս Jaimce Mantalian, «The Hairenik Weekly», Boston, 1940, 20 դեկտեմբերի; 1941, 31 հունվարի: Կարծում ենք տեղին էլ որոշ պատմաբանների կողմից Հրանտ Արմենի սույն մենագրության նկատմամբ քամահարական փերաբերմունքի գրեթե ամբողջական փաստերը (մասնավորապես տե՛ս Ռ. Մանասերյան, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հոմերի և Պարթևստանի դեմ, Երևան, 1987, էջ 15 և ուրիշ այլ հեղինակներ):
- 13 Տե՛ս «Հասկ». Հայագիտական տարեգիրք, Բ տարի, Բեյրութ, 1949, էջ 38-48:
- 14 Բեյրութ, 1967, 170 էջ, տե՛ս նաև երկրորդ տպագրությունը, Բեյրութ, 1983, 174 էջ (մենագրությունն արժանացել է «Հայկազեն Ուղունյան» գրական Ա մրցանակի): Դեռևս 1963 թ. մենագրության մի հատված՝ «Արտավազդ և Անտոնիոս» խորագրի ներքո, լույս էր տեսել «Պատմաբանասիրական հանդես»-ում (1963, N 3, էջ 185-210): Արտավազդ II-ի, որպես մատենագիր, մտավորական նկարագիրն է նվիրված նաև հեղինակի «Հայ առաջին մատենագիրը. Արտավազդ Բ» հոդվածը, տե՛ս «Հասկ» Հայագիտական տարեգիրք, Ա տարի, Բեյրութ, 1948, էջ 37-50:
- 15 Հրանտ Ք. Արմեն, Տրդատ Գ և քրիստոնեություն (ժամանակագրական), տե՛ս Հրանտ Ք. Արմեն, Պատմական քննարկումներ (ՊՔ), Բեյրութ, 1968, էջ 174-189; «Գահ և աթոռ (Արշակունիք և Լուսավորչյաններ)», տե՛ս ՊՔ, էջ 211-229; «Մեծն Ներսես Պարթև Հայրապետ (երիտասարդությունը)», տե՛ս «Էջմիածին», ամսագիր, 1960, N 4, էջ 45-49; «Մամիկոնյանները Արշակունյաց օրով», տե՛ս ՊՔ, էջ 119-150; «Մուշեղ Մամիկոնյան. առաջին Հայ դիկտատորը», տե՛ս ՊՔ, էջ 151-173: IV դարի պատմական առանձին իրադարձությունների ժամանակագրության ճշգրտմանը («Ի խնդիր պատմական հարցերու ճշտորոշման») նա մանրամասն անդրադարձել է նաև ակադ. Հ. Մանանդյանի «Քննական տեսություն» Բ հատորի Ա մասին նվիրված գրախոսականում (տե՛ս Հրանտ Ք. Արմեն, Քանի մը դիտողություններ Հ. Մանանդյանի «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» Բ հատորի, Ա մասի առթիվ, ՊԲՀ, 1959, N 2-3, էջ 369-374):
- 16 Հրանտ Ք. Արմեն, Փառանձեմ թագուհի, էջ 5, 66:
- 17 Ուիլյամ Շեքսպիր, Չափ ընդդեմ չափի Այն աջը, որ Ձեզ կերտել է գեղեցիկ, Կերտել է նաև բարի (երրորդ արար, տեսարան առաջին):
- 18 Հրանտ Ք. Արմեն, Պապ Արշակունի, Երուսաղեմ, 1958, 318 էջ: Նախապես լույս է տեսել «Հայրենիք» ամսագրի 1948-1949 թվականների և «Սիրոն»-ի 1954-1958 թվականների համարներում:

- 19 Հրանտ Ք. Արմեն, Մարգարեք և Սպարապետ, Լոս Անջելես, 1952, 254 էջ: Նույնի՝ «Քննադատները ջղայնացած են», Լոս Անջելես, 1952, 64 էջ: Նույնի՝ «Հայկական գերագույն ատյան. Վասակ Սյունի (ամբաստանյալ), Բեյրութ, 1969, 232 էջ, սույն մենագրության առավել համառոտ տարբերակը լույս էր տեսել ավելի վաղ (Բեյրութ, 1951, 50 էջ):
- 20 Մասնավորապես տե՛ս Ա. Արծրունի, Հրանտ Ք. Արմենի «գիտական մեթոդը», «Հայրենիք», 1954, N 3 էջ 21-33, նաև՝ «The Armenian review», Boston, 1952, N 9-10; «Պայքար», օրաթերթ, Բոստոն, 1953, ապրիլյան համարներ; «Բազմա-Մ 9-10; «Հայրենիք», 1954, N 1-3 (խմբագրական); «Հայրենիք», օրաթերթ, Բոստոն, 1954, 20 փետր, 1955, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 հոկտեմբերի, 1956, 25 մայիսի; «Մասիս», շաբաթաթերթ, Բեյրութ, 1955, 2, 24 փետրվարի; «Ասպարեզ», օրաթերթ, Ֆրեզնո, 1957, 18 հունվարի և այլն:
- 21 Հ. Քյուրտյան, Քան մի դիտողություններ Հրանտ Ք. Արմենի «Մարգարեք և Սպարապետ» գրքի մասին, «Հայրենիք», 1952, N 10, էջ 41, հմմտ. նույն տեղում, 1953, N 2, էջ 112:
- 22 «Հայրենիք», 1952, N 8, էջ 51:
- 23 Տե՛ս Հ.Ա.Հ., հանուն պատմական ճշմարտության (Հրանտ Արմենի «Մարգարեք և Սպարապետ» գրքի մասին), «Էջմիածին», 1962, N 3, էջ 53-63: Հրանտ Արմենի պատասխանը տե՛ս «Պայքար», օրաթերթ, 1962, 24-31-ը օգոստոսի: Տե՛ս նաև Հ. Մուրադյան, Վարդանանց ապստամբությունը Հրանտ Արմենի գնահատությամբ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1973, N 3, էջ 159-178: Հմմտ. նույնի՝ «Հրանտ Արմենի Հայկական գերագույն ատյանը», տե՛ս Հ. Մուրադյան, Վարդանանց ապստամբության մասին, Երևան, 1989, էջ 200-213:
- 24 Հրանտ Ք. Արմեն, Կուսակցամոլությունը Հայ հին պատմիչների մոտ, «Հայրենիք», 1948, N2, էջ 15-23: Նույնի՝ «Հայ պատմագրությունը», տե՛ս Հրանտ Ք. Արմեն, ՊՔ, էջ 36-68, հմմտ. Armen Herant K., The historian and Historiography, տե՛ս «Armenian review», Boston, 1952, N 19:
- 25 Հրանտ Ք. Արմեն, Խորենացի, Եղիշե և Հայր Ներսես Աղիւնյան, Երուսաղեմ, 1951, 110 էջ (նախապես լույս է տեսել՝ «Սիրոն», ամսագիր, 1951, N 1, 2, 3, 4, 1951, 110 էջ (նախապես լույս է տեսել՝ «Սիրոն», ամսագիր, 1951, N 11-սողեմ, 1954, 98 էջ (նախապես լույս է տեսել՝ «Սիրոն», ամսագիր, 1953, N 12; 1954, N N 1, 2, 3, 4-5):
- 26 Հրանտ Ք. Արմեն, Մովսես Խորենացի, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1945, 4, էջ 47-49, N 5, էջ 66-83, N 6, էջ 104-109; «Մովսես Խորենացի. առաջին Հայ ազգայնականը», տե՛ս «Պայքար», բացառիկ տարեգիրք, Բոստոն, 1958, էջ 8-17; «Խորենացիի պատմության չորրորդ գիրքը», տե՛ս ՊԲՀ, 1960, N 2, էջ 174-185; «Խորենացիի Պատմագրքի գրության թվականը», ՊԲՀ, 1961, N 3-4, էջ 291-296; «Խորենացին և աղբյուրների ընտրությունը», ՊԲՀ, 1964, N 4, էջ

- 212-217; «*Խորենացի և Փափստոս Բուզանդ», ՊԲՀ, 1965, N 4, էջ 129-139;*
«*Խորենացին և Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանությունը», ՊԲՀ, 1969, N 1,*
էջ 127-138; «Մովսես Խորենացի», տե՛ս «Նոր օր», օրաթերթ, Լոս Անջելես,
1969, N 72, 74, 75:
- 27 Տե՛ս «*Հայրենիք», 1945, N 6, էջ 109:*
- 28 Հ. Բյուրդյան, Հրանտ Բ. Արմեն «*Պատմություն Խորենացիի քննադատու-
թյան»* գրքուկի մասին, «*Հայրենիք», 1955, N 11, էջ 112: Հմմտ. Նույնի գրա-
խոսականը «Խորենացի, Եղիշե և Հայր Ներսես Ակինյան» գրքի մասին, «Հայ-
րենիք», 1952, N 2, էջ 114-115:*
- 29 Տե՛ս «*Հայկազյան Հայագիտական հանդես», Հատոր Դ, Բեյրութ, 1973, էջ*
352:

ՆԵՄԵՍԻՍԻ ԶԱՎԱԿԸ-ՀԱԿՈՒ ԶՈՐՅԱՆ

[illegible]

մերժվել, ի թիվս մյուս «մեղադրանքների»:
Ո՛վ էր Հակոբ Զորյանը՝ Նեմեսիսի հարազատ ու աննկուն այդ դա-
վակը:

վակը:
Երևանի պետական համալսարանի պատմությունից ֆակուլտետի դե-
կան, Հայոց պատմությունից ամբիոնի վարիչ Հակոբ Զորյանը ծնվել է
1894 թ. Տրապիզոնի կուսակալության Օրգու քաղաքում: Փայլուն
առաջադիմություն ավարտելով Կ.Պոլսի նշանավոր Պերպերյան վար-
ժարանը՝ զբաղվել է ուսուցչությամբ: Բարձրագույն կրթությունը
ստացել է Լոզանի (Շվեյցարիա) համալսարանի փիլիսոփայության
ֆակուլտետում (1920-1921), ապա Բեռլինի «Կայսր Ֆրիդրիխ Վիլ-

Հերմ» համալսարանի քաղաքատնտեսության ֆակուլտետում (1921-1925): Նշանավոր սոցիոլոգ Վ. Զոմբարտի և պատմաբան Յո. Մարկ-վարտի ղեկավարությամբ պաշտպանել է «Սոցիալական շերտավորումը միջնադարյան Հայաստանում» ատենախոսությունը և արժանացել դոկտորի գիտական աստիճանի:

1921 թ. Բեռլինում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիայում գեսպան Ջեյմս Գրինֆիլդը Զորյանին ներկայացրել է հատուկ առաքելությամբ այստեղ ժամանած «Նեմեսիս» գործողության ղեկավարներից Շահան Նաթալիին: «Նեմեսիս»-ը ստեղծվել էր դեռևս 1919 թ. ՀՅ Դաշնակցության Զ-րդ Ընդհանուր ժողովի կողմից՝ Մեծ եղեռնի պատասխանատու թուրք ղեկավարներին հաշվեհարդարի ենթարկելու համար: Նախատեսված էր ահաբեկչական առաջին գործողությունն իրականացնել գլխավոր, №1 հանցագործ՝ Մեհմեդ Թալեաթ փաշայի նկատմամբ: Նաթալին ստեղծեց մարտական մի խումբ, որի անդամներն էին Սողոմոն Թեհլերյանը, Հակոբ Զորյանը (Հազոր), Վահան Զաքարյանը (Վաղա) և Հրաչ Փափազյանը (Հրափ): Գործողության իրականացումը վստահվել է Ս. Թեհլերյանին, իսկ մյուսները պետք է այն նախապատրաստեին: Ալի Սալեհ ծածկանվան ներքո ծալոված Թալեաթի որոնումները տեւել են ամբողջ վեց միս: Թալեաթի հետքը գտել և ճանաչել է Զորյանը և Թեհլերյանի համար բնակարան վարձել ճիշտ Թալեաթի տան դիմաց: Ի վերջո, 1921 թ. մարտի 15-ի առավոտյան ժամը 10-ին Բեռլինի Հարդենբերգ փողոցում Թեհլերյանը գնդակահարել է դահճին: Թեհլերյանի գատավարությունը ենթացքում Զորյանը կատարել է Թարգմանչի պարտականությունները (Սողոմոնը գերմաներենին չէր տիրապետում):

Հետագա տարիներին նա շարունակել է ուսումնառությունը, գործուն մասնակցություն ունեցել Գերմանիայի ուսանողական և երիտասարդական սոցիալիստական շարժմանը, ՅՈՒ. Լեփսիուսի գլխավորած «Գերմանա-հայկական ընկերության» աշխատանքներին, եղել Բեռլինում սովորող Հայ ուսանողների միության նախագահը:

1925 թ. Հ. Զորյանը միաժամանակ աշխատանքի հրավերներ է ստացել Փարիզից և Երևանից: Առանց տատանվելու նա ընդունել է Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հրավերը և տեղափոխվել Երևան: Նույն թվականի մեղմեցողից նա առռեն քաղաքատնտեսություն

էր դասավանդում Երեւանի պետական համալսարանի հասարակագիտական և պատմագրական ֆակուլտետներում: Զորյանն անմիջապես ընդգրկվել է հանրապետութեան գիտական, մանկավարժական և հասարակական կյանքի բնագավառներում, ամենապատասխանատու պաշտոններ զբաղեցրել վերը նշված ոլորտներում՝ Հանրային գրադարանի տնօրեն, Պատմութեան պետական թանգարանի և Երեւանի սոցիալ-տնտեսագիտական ինստիտուտի տնօրեն, ՀԽՍՀ Կուլտուրայի և պատմութեան ինստիտուտի տնօրեն, ԵՊՀ Հայ ժողովրդի պատմութեան ամբիոնի վարիչ և Պատմութեան ֆակուլտետի ղեկան:

Հասարակական-մանկավարժական ու վարչակազմակերպչական ման բուռն գործունեությունը զուգակցվել է գիտական աշխատանքով: Հայաստան տեղափոխվելուց հետո նա հրատարակել է երկու տասնյակ ուսումնասիրություններ՝ նվիրված միջնադարյան Հայաստանի ներքին կյանքին ու պատմադիտության հարցերին: 1935 թ. Աղասի Խանջյանի հանձնարարությամբ ձեռնամուխ է եղել միջնակարգ դպրոցների համար Հայ ժողովրդի պատմության դասագրքի և Հայաստանի պատմական անցյալը (Ք.ա. II-I դդ.) ներկայացնող ուսումնական քարտեզի ստեղծման աշխատանքներին:

Դժբախտաբար, այսօրվան բուռն գիտական, մանկավարժական և վարչա-կազմակերպչական գործունեությունն ընդհատվել է ուժերի ամենածաղկուն շրջանում, երբ ընդամենը 43 տարեկան էր։ Այդ տարի-աներին խորհրդային երկրում մոլեգնող կամայականությունների և հե-տապնդումների դադլ մթնոլորտը չշրջանցեց նաև նրան։ Հ. Զորյանը տապանդումների դադլ մթնոլորտը չշրջանցեց նաև նրան։ Հ. Զորյանը տապանդումների դադլ մթնոլորտը չշրջանցեց նաև նրան։

[illegible]

Ըրազմի ընթացքում Օսմանյան Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր, ապա մինիստր-պրեզիդենտ Թալեաթ փաշայի դեմ կազմակերպված տեռորին: Բայց մի՞թե դա մեղադրանք է...»:

Երկարատև ու բացահայտ բռնազրոսիկ քննություն արգյունքում՝ զինվորական տրիբունալի 1939 թ. սեպտեմբերի 6-ի որոշման համաձայն, Հ. Զորյանը դատապարտվել է պատժի առաջնագույն չափի՝ մահապատժի: Ի պատասխան զինվորական տրիբունալի այս որոշման՝ Հ. Զորյանը ԽՍՀՄ բարձրագույն մարմիններին ուղղված բողոքագիր է ներկայացրել, որտեղ ասված է. «Ինչպես նախնական, այնպես և դատական նիստին մերժեցին իմ միջնորդությունը՝ փորձաքննության միջոցով պարզելու միջնակարգ դպրոցների համար իմ կազմած «Հայոց պատմություն» դասագրքի քաղաքական սկզբունքայնությունը, իսկ այդ դասագրքի կազմելը հանդիսանում է Ռազմական տրիբունալի ընդունած մեղադրանքի կետերից մեկը: Այդ դասագրքում ամբողջությամբ արտացոլվում է իմ աշխարհայացքը, հետևաբար ճիշտ գնահատական տալու համար անհրաժեշտ պայման է փորձաքննության կատարումը, առավել ևս, երբ ինձ մեղադրում են, որ դասագիրքը կազմված է Աղասի Խանջյանի պատվերով և ազգայնական դրույթներով:

Ես կտրականապես հայտարարեցի և հայտարարում եմ, որ նշված դասագիրքը կաղմված է կուսակցության ու կառավարության պահանջներին համապատասխան և քաղաքականապես միանգամայն սկզբունքային փաստաթուղթ է, սակայն անհիմն կերպով ճանաչվել է ազգայնական և զրվել իմ մեղադրանքի մի մասի հիմքում: Անհասկանալի է, թե ինչով է բացատրվում իմ օրինական և արդարացի պահանջների մերժումը: Ձե՞ որ այն ամենը, ինչն ուղղված է ճշմարտության բացահայտմանը, պետք է ընդունվի, այլ ոչ թե մերժվի: Ո՞վ է շահագրգռված անմեղ մարդկանց դարձնել հրեշավոր հանցագործությունների կատարման մեղավորներ, որոնք մեր իրականության մեջ տեղի չեն ունեցել: Ինչո՞ւ ոչ ոք ուշադրություն չի դարձնում մեր բողոքների վրա և չի ցանկանում հավատալ ֆիզիկական ներգործության անթույլատրելի եղանակների գործադրման և այդ ճանապարհով մեղադրական նյութ հավաքելու մասին մեր հայտարարությունների ճշտությունը: Արդյո՞ք աչքի չի գարնում աղաղակող փաստի՝ կադրե-

Ըր ջարդելու ցանկության առկայութիւնը: Ո՞ւմ հայտնի է, որ վերջին տարիներին պատմական իրադարձութիւնները ապացուցեցին, որ ժողովրդի թշնամիները վնասարարության ամենանախասիրելի եղանակ են ընտրել կադրերի ոչնչացման եղանակը՝ լավ իմանալով, որ կադրերն են որոշում ամեն ինչ:

Արդյո՞ք մեր գործի առաջացումը չի հանդիսանում վնասարարություն վառ օրինակներից մեկը: Դժբախտաբար, դատավարություն ժամանակ էս դրան ուշադրություն չեն դարձրել, և դատավճիռը կայացվել է վարկաբեկված նյութի հիման վրա, որը հավաքվել է ներգործություն պատժիչ միջոցների գործադրմամբ»:

Յոթ ամիս մահապարտների խցում մնալուց հետո՝ 1940 թ. մարտի 27-ին, ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի կողմից Հ. Զորյանի դատավճիռը բեկանվել է և գործը վերադարձվել լրացուցիչ քննության: Ի վերջո, ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության «Հատուկ խորհրդակցության»՝ 1941 թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշմամբ Հ. Զորյանը դատապարտվել է ութ տարվա ժամկետով ուղղիչ-աշխատանքային ճամբարային ազատազրկման: Այս որոշումից անմիջապես հետո նա Երևանից տեղափոխվել է «Ուրալգուլագ»՝ Չելյաբինսկից ոչ հեռու գտնվող քաղբանտարկյալների ամենադժան կալանավարներից մեկը: Այստեղ էլ, 1942 թ. ծանր ու երկարատև հիվանդությունից ամբողջովին հիւսկած և ուժասպառ, վախճանվել է:

Տարիներ անց, Ի.Ստալինի մահից հետո, երբ Խորհրդային երկրում աստիճանաբար վերականգնվել են կյանքի բնականոն և բարոյական նորմերը, հետմահու արդարացվել է նաև Հակոբ Զորյանը: 1955 թ. ապրիլի 2-ին ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի հրամանով 1941 թ. սեպտեմբերի 3-ի՝ Հ. Զորյանի վերաբերյալ որոշումը բեկանվել է՝ ապացույցների լիակատար բացակայութան պատճառով, այսինքն՝ այն, ինչ չորս տարի շարունակ անհույս հետևողականութամբ փորձում էր ապացուցել ինքը՝ Երեանի պետական համալսարանի Պատմության ֆակուլտետի դեկան, Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ, անբասիր, առաքինի, ճշմարիտ հայրենասեր Հակոբ Զորյանը՝ Նեմեսիսի հարազատ զավակը:

ԲԱԺԻՆ 4.

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՅ

ՎԻԹԽԱՐԻ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ)

Հայ ականավոր պատմաբան, բանասեր, բյուզանդագետ, կովկասագետ Նիկողայոս Ադոնցի մահվան պահից անցել է մոտ 70 տարի, սակայն բովանդակ հայագիտության մեջ այդ տարիների ընթացքում չգտնվեց որևէ մեկը, որ բռներ նրա տեղը, շարունակեր նրա կիսատ թողած գործը: Սա է Ն.Ադոնցի գործի ինչպես մեծությունն ու վեհությունը, այնպես էլ ողբերգությունը: Խոսքն, անշուշտ, չի վերաբերում առանձին ինչ-որ փաստերի կամ խնդիրների, որոնք, բնականաբար, տարիների ընթացքում կարող էին և ստացել են փոքր-ինչ այլ ձևակերպում կամ հակառակ ապացուցում, ճշգրտում: Խոսքն ընդհանրապես գործի մասին է: Զարմանալիորեն մարգարեական դարձան դեռևս 1942թ. Ն.Ադոնցի մահվան կապակցությամբ պատմաբան Գառնիկ Գյուլգալյանի գրած հետևյալ տողերը. «Հայոց պատմագիտության մեջ նրա տեղը դեռ շատ երկար ժամանակ բաց կմնա»¹:

Արտասահմանի հայ իրականությունը չկարողացավ և չէր էլ կարող տալ նման մի մեծություն, իսկ խորհրդահայ իրականությունն էլ, կաղապարված վարչահրամայական, պատվերային ու հանձնարարված գաղափարներով, ի վիճակի չէր ծնել վերլուծող ու համադրող մտքի այն ազատ ու անկաշկանդ փայլատակումը, այն ինտելեկտն ու պատրաստությունը, որ պետք է շարունակեր Ադոնցի գործը, կարողանար նոր նյութերի քննության հիման վրա նոր տեսակետներ զարգացնել և նոր համակարգ մշակել:

Երևի այս իրողությամբ պետք է բացատրել նաև այն, որ Ն.Ադոնցի կյանքն ու գործն էլ առայսօր չեն արժանացել պատշաճ ուշադրության²: Հայ պատմաբանադատական միտքը դեռ չի տվել նրա կյանքի ու գործի անկողմնակալ, պատշաճ գնահատականը:

Նիկողայոս Ադոնցը ծնվել է 1871թ. հունվարի 10-ին (22-ին) Սիսի-

անի Բռնակոթ գյուղում³: Նա սերում է Հայտնի ընտանիքներից: Հայրը՝ Գևորգ Առաքելի Տեր-Ավետիքյանը, ծոռն էր Դավիթ Բեկի զինակից Տեր-Ավետիքի, իսկ մայրը՝ Մելիք Մանուչարի եղբոր՝ Ռուստամի դուստրը՝ Դանա Ռոստոմբեկյանը, ծագում էր Օրբելյան իշխանական ընտանիքից և ազգական էր Դավիթ Բեկին: Մանուկ Ադոնցը մեծանում է ավանդապահ ու խստաբարո ծնողների հսկողության ներքո:

Նախնական ուսումը ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում, ապա սովորել է Տաթևի վանական վարժարանում: Տասնմեկ տարեկան հասակում՝ 1882 թվականին, ընդունվում է Գևորգյան ճեմարանի դպրանոցական հանրակրթական բաժինը և այն ավարտում 1889թ. մայիսին: Պահպանվել է «Հուլիս գովելի» և «գովելի» գնահատականներով Ն.Ադոնցի դպրանոցական ավարտական վկայականը. «Ուսումնական խորհուրդ Հոգևոր ճեմարանի Հայոց Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնի վկայել է Նիկողայոս Գևորգյան Տեր-Ավետիքյան ծնյալ ի 1871թ. ամի ի գ.Բռնակոթ թեմին Երևանյա յամի 1882 մտյալ պատրաստական դասարան դպրանոցական բաժնի և Հուլիս գովելի վարուք կատարել ի նմին զընթացս ուսմանց, եցուց հարցաքննության յամսյանն մայիսի 1889 ամի առաջագիմություն այսպիսի»⁴:

1889թ. սեպտեմբերից նա շարունակում է ուսումնառությունը նույն ճեմարանի լսարանական մասնագիտական բաժնում: Սակայն, անսպասելիորեն, 1891թ. Ն.Ադոնցը որոշում է ընդհատել հետագա ուսումնառությունը ճեմարանում և լսարանական բաժնի երկրորդ կուրսի դասընթացները չավարտած՝ խնդրագիր է ներկայացնում վարչությունը, որը և ընդունվում է⁵:

Գևորգյան ճեմարանը, որտեղ անցկացրեց Ադոնցն իր պատանեկության տասը տարիները, անջնջելի հետք թողեց նրա աշխարհայացքի ձևավորման, բնավորության, դաստիարակության ու հակումների վրա: Այն տարիներին այս հաստատությունում դասավանդում էին ժամանակի ամենանշանավոր մտավորականները, ինչպես օրինակ՝ Ստ.Պալասանյանը, Մ.Օրմանյանը, Ն.Քարամյանը, Ս.Մանդինյանը, Ա.Նահապետյանը, Մ.Սմբատյանը, Ս.Գասպարյանը, Գ.Այվազովսկին, Ն.Խոսրովյանը, Ստ.Լիսիցյանը, Գր.Աղափիրյանցը, Ե.Մաղաթյանը, Հովհ.Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

Ազգային պահպանողական նկարագիրը, սերը հարազատ ժողովր-

դի պատմություն, մշակույթի, լեզվի նկատմամբ, հոգեհարազատությունն ազգային ավանդույթներին ու մեծագույն պատկառանքը առ Հայոց եկեղեցին, որ եղել են Ն.Ադոնցի՝ որպես քաղաքացու հատկանիշները, գալիս էին իր ուսուցիչներից, Ս. Էջմիածնից, վանական այն միջնորդից, որ ստեղծվել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մակար Ա-ի շուրջընդհանրում, և որտեղ դաստիարակվում էին Ն.Ադոնցն ու նրա դասընկերները: Իսկ Ն.Ադոնցի աշակերտակիցներից էին, ավագ կամ կրտսեր լսարաններում էին սովորում Մանուկ Աբեղյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Ներսես Մելիք-Թանգյանը, Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, Գևորգ Չորեքչյանը, Ավետիս Ահարոնյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Հուսիկ Զոհրաբյանը, Տիգրան (Տիրան) Տեր-Հովհաննիսյանը, Սողոմոն Սողոմոնյանը (Կոմիտաս) և ուրիշներ, ովքեր հետագայում դարձան Հայ կյանքի, մշակույթի, գիտության և եկեղեցու ականավոր դեմքերը:

1891թ. փետրվարի վերջերին Ն.Ադոնցը տեղափոխվում է Թիֆլիս, որտեղ ընդունվում է Թիֆլիսի ռուսական 2-րդ դասական գիմնազիան: Հետաքրքիր միջադեպ է տեղի ունենում գիմնազիայի ընդունելություն ժամանակ: Գիմնազիայի վարչությունը, ըստ ռուսական սովորության, Ադոնցի «Տեր-Ավետիքյան» ազգանվան ձևը փոխում է «Տեր-Ավետիքովի»: Դրբողավ ազգանունով չէիս տեսուչն անուշադրություն է մատնում նորեկ գիմնազիստի «ազգայնական» բուռն բողոքները, և գիմնազիայում սովորելու տարիներին Ադոնցն այդպես էլ մնում է՝ որպես Տեր-Ավետիքով: Սակայն, ավարտական քննությունների նախօրյակին նա ներկայացնում է Երևանի կոնսիստորիայից ստացված վկայաթուղթ այն մասին, որ իր իսկական ազգանունը ոչ թե Տեր-Ավետիքով է, այլ՝ Ադոնց⁶: Գիմնազիայի ավարտական քննություններից հետո նա արդեն դարձել էր Ադոնց, և ավարտական դիպլոմը նրան տրվում է այդ ազգանվամբ: Գիմնազիայում Ադոնցը հատուկ նշանակություն էր լատիներենի և հունարենի ուսումնառության կապես հմտանում է լատիներենի և հունարենի ուսումնառության մեջ: Որպես արտակարգ ընդունակ և մեծ հեռանկարներ խոստացող աշակերտի՝ նրան ներկայացնում են ազգային բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանին, ով խոստանում է հոգալ Ն.Ադոնցի հետագա ուսումնառության ծախսերը: Գիմնազիան ավարտելուց հետո Ն.Ադոնցի առջև ևս ծառանում է բարձրագույն կրթություն ստանալու հարցը:

1899թ. Ադոնցն առաջին կարգի դիպլոմով ավարտում է Համալսարանը: Սակայն ստացած կրթությունը նրան թվում էր անբավարար և Կ.Եղյանցի միջնորդութամբ դարձյալ դիմում է Ա.Մանթաշյանին՝ գիտական կատարելագործման նպատակով արտասահման մեկնելու և այդ կապակցութամբ ուսումնառության ծախսերը հոգալու համար: Բարեբարը, ով շատ բարձր կարծիքի էր Ադոնցի գիտական հնարավորությունների մասին և մեծ հույսեր էր տածում նրա նկատմամբ, սիրահոժար համաձայնվում է հոգալ նաև այդ ծախսերը: Եվ ահա, 1899թ. օգոստոսին նա մեկնում է արտասահման: Նախ հաստատվում է Մյունխենում, որտեղ հետևում է նշանավոր բյուզանդագետ Կարլ Կրումբախերի դասընթացներին, կատարելագործում իր գերմաներենն ու հունարենը, պարապում ֆրանսերեն: Մեկ տարի անց՝ 1900թ. հոկտեմբերին, տեղափոխվում է Փարիզ: Այստեղ պարապում է Ազգային գրադարանում, հետևում Շառլ Դիլի բյուզանդագիտական, Ա.Մեյերի համեմատական լեզվագիտության, իսկ Օ.Կարիերի մոտ՝ ասորերենի դասընթացներին, շարունակում է կատարելագործել իր հունարենն ու ֆրանսերենը: Փարիզյան պարապմունքները, որ տեւեցին մեկ տարի, ավարտելուց հետո՝ 1901թ. վերջերին, մեկնում է Լոնդոն, հետևում Ֆ.Կոնրեբերի դասընթացներին, ծանոթանում Օքսֆորդի նշանավոր ձեռագրական հավաքածուի հայերեն գրչագրերին: Այստեղ նա ոչ միայն շարունակում է իր բյուզանդագիտական պարապմունքները, այլև սկսում է ատաղձներ կուտակել ապագա մագիստրոսական թեզի համար: Ն.Մառին ուղղված նամակներից պարզվում է, որ որպես մագիստրոսական թեզ նա ընտրել էր «Հայաստանի պատմությունն ու հայերի ճակատագիրը Բյուզանդիայում» թեման՝ ցանկանալով քննության նյութ դարձնել VII-VIII դարերի իրողությունները: Սակայն, հետագայում թեման ավելի կոնկրետացավ, իսկ ժամանակաշրջանն էլ իջավ ավելի ներքև: Թեև հավաքվել էր հսկայական նյութ, սակայն Ադոնցը կարծում էր, թե թեզի լիակատար ավարտի համար իրեն անհրաժեշտ էր ևս երկու տարի ժամանակ: Հատկանշական է մի առիթով նրա խոստովանութունը. «Դիտելով հավաքված նյութերը և հաճախ թերթելով դրանք՝ ես հրճվում եմ գրանցով, ինչպես ժլատ ասպետն իր ոսկով, և ես բացականչում եմ. «Ի՛նչ պետք է լինի ձեզ հետ, իմ մեռյալ տետրեր, կհաջողվի արդյոք ձեզ կենդանանալ, կերպար ընդունել»:

նե՞լ, թե՞ կմնաք միշտ այդպես անկյանք»»։ Իր դիպուկ արտահայտու-
թյամբ նա դեռ «միայն ի սկզբանն երկանց էր»։ Սակայն Ա.Մանթաշ-
յանի հետ կնքված պայմանագրի ժամկետն ավարտվում էր, և այն
խախտելու բարոյական իրավունք նա չուներ։ Լոնդոնից անցնում է
Վենետիկ, որտեղ պարապում է Մխիթարյանների նշանավոր մատենա-
դարանում, որից հետո միայն 1902թ. կեսերին վերադառնում է Ա.Պե-
տերբուրգ։

Եռամյա (1899-1902թթ.) կատարելագործումը Մյունխենում, Փարիզում, Լոնդոնում և Վենետիկում՝ աշխարհի լավագույն բյուզանդագետների և հայագետների հսկողությամբ, չփութելով լավագույն գիտական շրջանակների հետ վերջնականապես ձևավորում են Ադոնցին՝ որպես հայագետի։ Եվրոպան եղավ երրորդ՝ Ս.Էջմիածնից և Ս.Պետերբուրգից հետո, գիտաբարոյական միջավայրը, որն ամբողջ կյանքում անջնջելի հետք թողեց Ադոնցի գիտական նկարագրի վրա։

1902թ.⁹ ուսումնական տարեվերջի քննությունների ժամանակ⁹, նա մեծ հաջողությամբ հանձնում է Հայկական բանասիրության մագիստրոսի կոչում ստանալու քննությունները։ Ֆակուլտետի խորհուրդին առանձին որոշմամբ նրան ժամկետ է տալիս մինչև 1904թ. վերջերը պաշտպանության ներկայացնելու մագիստրոսական թեզը՝ իր վրա վերցնելով այդ աշխատանքի հետ կապված բոլոր ծախսերը՝ թե՛ գիտական և թե՛ կենցաղային։ Ահա այս նպատակով է, որ 1903թ. Ադոն-յանը մեկնում է Ս. Էջմիածին, պարապում վանքի նշանավոր ձեռագրա-տանը, ապա Թիֆլիսում լրացնում վրացերենի իր գիտելիքները՝ հա-ճախելով մասնավոր պարապմունքների¹⁰, Մցխեթում ծանոթանում Վրաց հին մատենագիտության արժեքներին։ Հատկանշական է, որ իր կյանքի այս չափազանց ճակատագրական օրերին նա ժամանակ, եռանդ և տրամադրություն է ունենում Ս. Պետերբուրգում հրատա-րակել «Բանբեր գրականության և արվեստի» պարբերականի զույգ, Ա. Չուբուկովի առաջադրությամբ՝ «սիրուն» հատորները։

Ա. Զոպանյանի արտահայտությունը «սիրուն» համարվել է
 Մեծ համառություն ու գրական անուրանալի ճաշակով Ադոնցը
 կարողանում է իր շուրջը համախմբել ժամանակի բոլոր նշանավոր
 գրողներին և գրականագետներին՝ Հովհ. Թումանյանին, Ա. Զոպանյա-
 նին, Լ. Շանթին, Ա. Ահարոնյանին, Վ. Փափազյանին, Առանձարին,
 Ռ. Զարգարյանին, Ա. Իսահակյանին, Եր. Օտյանին, Հովհ. Հովհաննիսյա-

ժան հարվածները, որքան մտահոգ է եղել հայկական հինավուրց մշակույթի հետագա ճակատագրի համար: Այնքան ցնցող են տպավորությունները, որ նա օրեր շարունակ հայտնվել է անզգայություն վիճակում. «Չգիտեմ՝ ինչպես եմ շնչում և ինչպես եմ ապրում այս բոլորից հետո», գրում է նա իր նոթատետրում¹⁶:

Սակայն այդ գրառումներում կան նաև հույսի ինչ-որ շողեր արթնացնող տողեր: Հայագետը լիահույս էր, թե այս արհավիրքն էլ կանցնի, և ի վերջո հարազատ ժողովրդի մնացորդները հնարավորություն կունենան վերադառնալու հինավուրց հայրենիք:

Ն.Ադոնցի գիտական անվիճելի հեղինակությունն ու քաղաքացու անբասիր նկարագիրը հաշվի առնելով է, որ Մոսկվայի և Պետրոգրադի հայկական բարձրագույն շրջանակները իշխան Ս.Ս.Աբամելիք-Լազարյանի մահից հետո նրա թեկնածությունն են առաջադրում Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձուի պաշտոնի համար, որը Լուսավորության նախարարությունը հաստատում է 1917թ. մայիսին¹⁷: Արդեն համբավավոր հայագետը երազում էր Լազարյան ճեմարանի հիմքի վրա կազմակերպել Հայկական ակադեմիա և հիմնել հայագիտության ազգային ֆոնդ: Այդ աշխատանքները կազմակերպելու համար ընտրվում է հանձնաժողով, որի կազմի մեջ են ընդգրկվում Ն.Մառը, Վ.Սուրենյանցը, Ն.Ադոնցը և ուրիշներ: Ծննդաբանի պատվավոր հոգաբարձու ընտրվելուց հետո հասկանալի է, որ Հայկական ակադեմիա ստեղծելու նրա երազանքը դառնում էր ավելի առարկայական: Սակայն Ռուսաստանում սկսված քաղաքական նոր ցնցումներն ու փոփոխությունները խմբագրում են նաև Ադոնցի բոլոր ծրագրերը:

1918թ. մարտին Պետրոգրադի համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետը նրան միաձայն ընտրում է հայկական և վրացական բանասիրության ամբիոնի հաստիքային պրոֆեսոր: Հատկանշական է, որ խորհրդային կառավարության կողմից ստեղծված հատուկ հանձնաժողովը, որը զբաղվում էր համալսարանի պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի անցանկալի և անբարեհույս անդամների գտման աշխատանքով, Ն.Ադոնցին թողնում է իր զբաղեցրած հաստիքում: Մյուս կողմից էլ՝ Հայկական գործերի և Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատների կուլեգիաների 1918թ. հունիսի 28-ի համատեղ

որոշմամբ վերացվեց Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձուի պաշտոնը, և, բնականաբար, Ադոնցն ազատվեց ճեմարանի աշխատանքից: Շուտով այն վերանվանվեց Մոսկվայի հայկական ինստիտուտ, որի կոմիսար նշանակվեց Պ.Մակինցյանը, իսկ խորհրդական՝ ակադեմիկոս Ն.Մառը: Լազարյան ճեմարանի նկատմամբ այս անսքող «հետաքրքրությունն» ուներ նաև այլ պատճառներ: Բոլշևիկների հոգաբարձուի հեղաշրջումից հետո, երբ մայրաքաղաքը տեղափոխվեց Մոսկվա, բնականաբար, այն դարձավ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի կենտրոնը: Մոսկվա տեղափոխվեցին ոչ միայն պետական հիմնարկները, այլև գիտական ու ինտելեկտուալ կարող ուժերը: Պետրոգրադը սկսեց կորցնել իր առաջնային դիրքը նաև արևելագիտության ու պատմագիտության բնագավառներում: Ռուսական արևելագիտության շատ ներկայացուցիչներ՝ մտահոգ իրերի այս վիճակով, խորհում էին գրությունը կարգավորել արևելագիտական մտքի կենտրոնը Պետրոգրադից Մոսկվա տեղափոխելու միջոցով: Գործի կազմակերպման գաղափարական ու գործնական աշխատանքներն իրականացնում էր Ն.Մառը, ում էլ հենց պատկանում է Լազարյան նախկին ճեմարանը խորհրդային արևելագիտության նոր կենտրոնի վերածելու գաղափարը¹⁸: Բնականաբար, նման կարևոր ու պատասխանատու աշխատանքում նա պետք է ընդգրկեր նախևառաջ իր լավագույն սանին՝ արդեն նշանավոր պատմաբան Ադոնցին, ով հիանալի գիտեր Լազարյան ճեմարանն ու նրա հնարավորությունները: Իրոք, լի գիտեր Լազարյան ճեմարանն ու նրա հնարավորությունները կոշտով Ադոնցն ընդգրկվում է Հայկական գործերի կոմիսարիատի կողմից լեզվային որոշմամբ ստեղծված Հայկական ինստիտուտի գիտական խորհրդում¹⁹, նրա ազգանունը հայտնվում է ինստիտուտի դասախոսների ցուցակում²⁰:

Սակայն սրանով չի ավարտվում հայ բոլշևիկների «հոգատարությունը» Ն.Ադոնցի անձի նկատմամբ: Կոմիսար Պ.Մակինցյանը Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի ուշադրության է ներկայացնում մի ծրագիր, որի համաձայն Լազարյան ճեմարանի և Մոսկվայի հայկական եկեղեցիների գրադարանները, ինչպես նաև Ս.Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրական հարուստ հավաքածուն, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Մոսկվայում, միավորել մի ամբողջության մեջ և իբրև ապահով վայր այն մուծել Ալեքսանդր III կայսեր անվան գրա-

դարանի ֆոնդերի մեջ և Ն.Ադոնցին էլ նշանակել հայկական այդ գրականության բաժնի տնօրեն²¹:

Սակայն պրոֆեսորը կտրականապես մերժում է այդ հրեշավոր ծրագիրը՝ փորձելով համոզել կոմիսարներին, որ հանցագործություն է հայերեն ձեռագրերի այդ եզակի հավաքածուն ուսական գրադարանի ֆոնդերի մեջ մուծելը:

1919 թվականին և 1920 թվականի սկզբներին Ադոնցը շարունակում է դատախոսական աշխատանքը Պետրոգրադի առաջին համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետում, միաժամանակ նա ընդգրկվում է Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի շրջանակներում կատարվող գիտական աշխատանքներում: 1920թ. գարնանը ակադեմիայի նախագահությունը որոշում է Ադոնցին վեց ամսով գործուղել արտասահման՝ գիտական աշխատանքները շարունակելու համար: Սակայն, անսպասելիորեն, չսպասելով անգամ փաստաթղթերի ձևակերպմանը՝ նա ընդմիջում է աշխատանքները: Ադոնցի այս քայլը բացատրվում է զուտ նեղ անձնական նկատառումներով, և, ինչպես գրում է Կ.Յուզբաշյանը, նախապես դա հայտնի էր պետք դրադյան գիտական շրջանակներին²²: Հելսինկիի Հայաստանի հյուպատոս Մ.Տեր-Ասատուրովի և հյուպատոսական գործակալ Վ.Չմշկյանի աջակցությամբ ապրիլին նա Ֆինլանդիայի տարածքով²³ անցնում է արտասահման:

Սկզբնապես Ադոնցը հաստատվում է Լոնդոնում, որտեղ մնում է մինչև 1921թ. սկզբները: Լոնդոնյան այդ ամիսների վերաբերյալ մեր տեղեկությունները սուղ են: Հայտնի է միայն, որ համագործակցել է հայագետ Ֆ.Կոնիքերի հետ²⁴, ում բոլոր փորձերը՝ Ն.Ադոնցին կապելու լոնդոնյան գիտական շրջանակների հետ և Օքսֆորդում նրա համար ապահովելու ամբիոն, որևէ հաջողություն չունեցան:

Տարվա վերջերին ավարտելով «Հայկական հարցը Սևրում» ուսումնասիրությունը և այն երկու այլ հոգվածների հետ անգլերենով մի գրքով հրատարակելուց հետո (Լոնդոն, 1920)՝ Ադոնցը տեղափոխվում է Փարիզ: Նախ անձնական շարժառիթն էր այս քայլի, և ընդհանրապես արտասահման տեղափոխվելու պատճառը: Նա ամուսնանում է շնորհաշատ երգչուհի Օլգա Հովնաթանյանի հետ, ում գեղեցիկ արվեստին տարբեր տարիներ այնքան ջերմ տողեր է նվիրել փարիզյան «Յա-

ռաջ»-ը: Բացի դրանից՝ 1920-ական թվականների փարիզահայ միջավայրը համեմատության դույզն-ինչ եզր չուներ որևէ այլ քաղաքի հետ: Այստեղ էին եկել հավաքվել արևելահայ ու արևմտահայ համարյա բոլոր աչքի ընկնող արվեստագետներն ու գրողները, հասարակական-քաղաքական գործիչները: Փարիզը հայկական գրական-մշակութային կյանքի մի ուրույն բոհեմ էր, որը Հայկական Տասնհինգից հետո առաջացած վհատությունը փարատելու ինչ-ինչ ճիգեր էր կատարում: Այստեղ էին հանգրվանել Ա.Չոպանյանը, Լ.Շանթը, Շ.Շահնուրը, Կ.Զարյանը, Ավ.Իսահակյանը, Ավ.Ահարոնյանը, Վ.Շուշանյանը, Մ.Վարանդյանը, Կ.Սասունին, Զ.Բեյ-Նուպարը, Ա.Խան-Կորոյանը, Հ.Խան-Մասեհյանը, Ե.Քոչարը, Ալ.Խատիսյանը, Ս.Վրացյանը, Վ.Թոր-Հոմյանը, Օհան Կարոն, Ա.Խոնդկարյանը, Ա.Գյուլխանդանյանը, Ա.Ջամալյանը, Ա.Հանրմյանը, Ա.Շահխաթունին, Հովհ. Զավրյանը, Մ.Աճեմյանը, Մ.Պապաջանյանը և էլի շատ ու շատ ուրիշներ: Աշխարհի ոչ մի քաղաքում այսպիսի կարող հայկական ուժեր չկային, և Ադոնցի հայտնվելն այստեղ բնական էր ու սպասելի: Եվ վերջապես այստեղ էր գտնվում Հայկական ազգային պատվիրակության կենտրոնացումը էր, որի նորընտիր նախագահ Գ.Նորատունկյանը 1921թ. դեկտեմբերի 3-ի՝ Ադոնցին ուղղված հատուկ նամակով տեղեկացնում էր, թե նա նշանակվել է Ազգային պատվիրակության խորհրդական, և որ «Պատվիրակությունս մեծ հույս ունի, թե չեք զլանար Ձեր փորձված կարողություն և արժանյաց նպաստը բերել այս առթիվ»²⁵: Ուստի բնական է, որ Ադոնցը ձգտելու էր մոտ լինել ազգային կյանքի իրադարձություններին և իր համեստ լուծման ներդրելու այդ ուղղությամբ ձեռնարկվելիք միջոցառումներին: Ն.Ադոնցի կյանքի փարիզյան տաճկանները (1921-1931 թթ.) լի են գիտական, ազգային-հասարակական բուռն իրադարձություններով: Ծիշտ է, նա չուներ հիմնական աշխատանք, սակայն իր բարեկամ մեծահարուստ Աբրահամ Ղուկասյանի նյութական անշահախնդիր աջակցության շնորհիվ ապրում էր տանելի պայմաններում:

Ն.Ադոնցը գործուն մասնակցություն է ունեցել փարիզահայ գրական կյանքի բոլոր նշանակալից իրադարձություններին: Հատկանշական է, որ մի տեղ հավաքված այդքան գրողներից նա է ընտրվել Փարիզի Հայ գրական ակումբի (միություն) առաջին նախագահ (1928):

Եղել է Փարիզի Հայոց թեմական կենտրոնական առժամյա վարչության (1925) և Լենինականի երկրաչարժի աղետյալներին օգնելու կենտրոնական նպաստամատուլյց մարմնի (1926) անդամ, Ավետիս Ահարոնյանի քառասնամյա գրական գործունեության (1890-1930) հորելյանական կենտրոնական հանձնաժողովի գործադիր մարմնի նախագահ (1930), «Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի հորելյանական հանձնաժողովի (1935), Բաֆֆու ծննդյան 100-ամյակի հորելյանական կաղմակերպիչ հանձնաժողովի (1937), Սասունցի Դավիթ էպոսի 1000-ամյակի (1939), Մեկքոնյան հրատարակչական հանձնաժողովների (1939) անդամ և այլն: Ձէր զլանում իր մասնակցութլունը բերել երիտասարդ գրողների «Յարդգող» միութլյան՝ 1927թ. Փարիզում հիմնադրած Սանասարյան ժողովրդական համալսարանի աշխատանքներին: Համալսարանում նա ղեկավարում էր հայագիտական բաժնի աշխատանքները և դասավանդում «Հայոց քննական պատմութլուն» առարկան²⁶: Գրական, ուսանողական, երիտասարդական, կանանց, արվեստագիտական և այլ միութլունների հրավերով բաղմաթիվ դասախոսութլուններ է կարդում հայ կյանքի ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ²⁷:

Փարիզյան այս տարիներին է, որ Ադոնցը բուռն թղթակցում է հայ և օտար մամուլին («Բազմավեպ», «Հանդես ամսօրյա», «Հայրենիք», «Յառաջ», «Ազդարար», «Զվարթնոց», «Armeniaca», «The New Armenia», «Massis», «Revue de L' Orient Chrétien», «Revue des Etudes Arméniennes», «Byzantinische Zeitschrift»-ն այն)՝ տպագրելով հայագիտական իր պրպտումների արդյունքները: Ինքը՝ Ն.Ադոնցը, վաղուց մի երազանք էր փայփայում՝ աշխարհի բոլոր լավագույն հայագետներին համախմբել և հայագիտական հանդես կամ տարեկան երկու հատորից բաղկացած հայագիտական նյութերի ժողովածու հրատարակել Փարիզում: Ազգային բարերար Ա.Ղուկասյանը խոստացել էր հոգալ այդ մեծածախս բացառիկ հրատարակության բոլոր հոգսերը: Ցավոք, այդ գեղեցիկ ծրագիրն այդպես էլ չիրականացավ²⁸:

Թեև ՆԱԳոնցը Հափազանց բազմազբաղ էր գիտական, հասարակական ու ազգային գործերով, սակայն նա կարոտով էր հիշում համալսարանական իր ամբիոնը, իր ուսանողներին: Նա կարիք էր զգում իր ծով, ամբարված գիտելիքներո փոխանցելու ուսանողներին, սա-

[illegible]

Համալսարանում Ն.Ադոնցը դասավանդում է դասական և ժամանակակից հայերեն, հայագիտական և բյուզանդագիտական մի շարք առարկաներ³², կազմակերպում հին հայերեն բնագրերի ընթերցումներ և մեկնություններ: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն փաստը, որ Ադոնցի առաջին աշակերտների թվում էր նույն ինքը՝ պրոֆ. Անրի Գրեգուարը³³:

Միևնույն ժամանակ նա շարունակում է աշխատակցել ժամանակի գիտական մամուլին, հատկապես Գրեգուարի խմբագրած «Byzantion» Բեյլուսելի Արևելագիտության ինստիտուտի «Annuaire...» հանդեսներին, հայկականներից՝ «Սիոն», «Վեմ», «Անահիտ» ամսագրերին:

Ադոնցի այս օրերի վերաբերյալ արժեքավոր վկայություն ունի Արևելադիտություն ինստիտուտի տնօրեն Մորիս Լըրուան. «Հայագիտության ամբիոնի Հիմնադրումը Բրյուսելում հրապուրեց Ադոնցին, և նա հաստատվեց այստեղ, նա մեր մեջ, մեզ մոտ գտավ իր տունը, իր ճշմարիտ բարեկամներին, իր սիրելի սաներին, որոնք ըմբոշխնում էին նրա պատկերալից խոսակցությունները, զմայլվում նրա գիտությունը, սովորում նրա անբավ իմացությունից»³⁴:

Պրոֆեսորի վերջին աշակերտներից ապագա նշանավոր բանաստեղծ Մուշեղ Իշխանն իր Հափազանց արժեքավոր հուշերում ևս հավաստում է, թե նա «Եվրոպայի համալսարանական շրջանակներու հայ պարծանքն էր: Ուսանողներն անխտիր կապված էին իրեն՝ հիացումով: Իր անձն էր մեծագույն պատճառը, որ Պրյուսել դարձած էր նոր ժընև և հայ ուսանողներու կարևոր թիվ մը համաքած իրեն շուրջ»³⁵:

Սակայն Բրյուսելում էլ Ադոնցը չգտավ այնքան սպասված հոգեկան հանգստությունը: Կնոջ երկարատև հիվանդությունն ու անժամանակ մահը (1935) այնքան էին հուսահատեցրել պատմաբանին, որ բարեկամներից մեկին ուղղված նամակում խոստովանում է, թե

«այլևս աշխարհը կորցրեց ինձ համար իր իմաստը»: Հոգեկան ծանր վիճակը, հարազատների բացակայությունը, հայկական շրջանակներից կտրված լինելը, հայրենիքից եկող ծանր ու անմխիթար լուրերը, միայնությունը, հետզհետե զգալ տվող հին հիվանդությունը ամբողջովին վհատեցնում են պատմաբանին: Իր վերջին նամակներից մեկում, որն ուղղված է Ա.Ջիրինկարյանին (Ռուբեն Դարբինյան. 15 ապրիլի, 1940), նա գրում է. «Խռովահույզ մթնոլորտն այնպես է ազդել, որ զգացի այն թուլությունը, որ գալիս է ձերությունից, թե՞ վհատությունից: Ո՛չ անձնական, ո՛չ հայրենիքյան և ո՛չ ամենուրեքյան ո՛չ մի նշույլ չմնաց պայծառ և զվարթ լույսի, որ ողջագուրեր սառած էությունս նոր հույսերով: Վախում եմ, որ ծրագրած գործերս էլ մնան թերի և կամ նույնչափ վհատ, ինչպես ես»³⁶:

1941թ. ապրիլին Ն.Աղոնցի առողջական վիճակը կտրուկ վատացավ, որի հետևանքով անգամ սկսեց բաց թողնել համալսարանական պարապմունքները, որն ակնհայտ ապացույց էր նրա ֆիզիկական ուժասպառուության բժշկներն ախտորոշում են ծյուրախտ՝ արագընթաց թոքախտ (galloping consumption, phthisis): Հ.Էսեկուլյանն այսպես է

ներկայացնում Մեծ Անձանոթի, ինչպես ինքն էր անվանում Ադոնցին, վերջին օրերը: Ամռանը, երբ համեմատաբար իրեն լավ էր զգում, Բյուսեյի հարուստ հայրենակիցները նրան առաջարկում են գնալ Շվեյցարիա՝ բուժվելու, սակայն «ան շատ հպարտ էր նման առաջարկ մը ընդունելու համար» և մերժում է: 1941թ. հոկտեմբերին Ադոնցի առողջական վիճակն այնքան է ծանրանում, որ նրան տեղափոխում են հիվանդանոց, որտեղ «օր է օր կսպառվեր», գրում է Հ.Էսեկուլյանը: Ադոնցի վերջին օրերին ու ժամերին ականատես բուժող բժիշկ Մինաս Միսաքը, որ հարազատ զավակի նման մինչև վերջին պահը չէր հեռանում հիվանդի մահճակալից, պատմում է հետևյալ ուշադրավ դեպքը: Մահվանից մեկ շաբաթ առաջ պրոֆեսորը սաստիկ տենդ ուներ և օրերով ուշքի չէր գալիս: Մի օր հանկարծ արթնանալով՝ բռնում է իր ձեռքը և հարցնում. «Ի՞նչ եղավ, Հայաստանի մասին տեղեկություններ մը պիտի բերեիր»: Հայտնի է, որ մինչև վերջին օրերը, մինչև վերջին պահը մտքով հայրենիքի հետ էր:

Ն.Աղոնցը մահացել է 1942թ. հունվարի 27-ի առավոտյան, «երբ ձյունը ամեն կողմ իր սպիտակ պատանքը փռած էր»: Թաղումը տեղի ունեցավ փետրվարի 2-ին, հայ և օտար բազմության և «հավատարիմ բարեկամների ու բազմաթիվ սաների ներկայությամբ»³⁷:

Զափադանցությունն չի լինի ասել, որ Ադոնցը մահանում է գրիչը ձեռքին, գիտակից՝ իր կոչումի վեհությանը: Աչակերտներից մեկը վկայում է, որ հիվանդանոց տեղափոխելու առափոտյան՝ վերջին պահում էր շտաֆին, Ադոնցին տեսել է գրասենդանի առջև պարապելիս: Շատ էր շտափում կիսատ թողած գործերը գոնե մասամբ ավարտելու, սակայն նրան այս երկրային կյանքում այլևս ժամանակ չէր մնացել:

պատմութեանը նվիրված ուսումնասիրութիւնները: Դեռևս 1899թ. նա հրատարակութեան է պատրաստել Հայոց Հայսմավուրքներին, Ճառերնտիրներին ու Ճաշոցներին նվիրված մենագրութիւնը, որտեղ վերլուծել է Հայոց եկեղեցու տոների համակարգը, տվել Հայսմավուրք ժողովածուների ծագման ու զարգացման ուղիները, տարրորոշել դրանց խմբագրութիւնները: Յավոք, այս շատ նշանակալից ուսումնասիրութիւնն առայսօր մնացել է անտիպ, միայն առանձին հատվածներ են լույս տեսել Ֆրանսերեն թարգմանութեամբ (1924, 1927-1928, 1980-1981): Հայոց եկեղեցու վերաբերյալ բազմաթիւ մանրամասներ են շոշափվել նաև նրա «Հայոց առաքելութիւնը Հոնաց աշխարհում» (1902), «Հայ ծաթերի ծագման մասին» (ռուսերեն, 1911, հայերեն, 1912), «Քերսոնի եպիսկոպոս Ամպելիոսը» (ռուսերեն, 1913), «Գրիգոր Լուսավորիչ և Անակ Պարթև» (1928) և այլ ուսումնասիրութիւններում: Վերջինում Ադոնցը հերքել է Գրիգոր Լուսավորչի ծագման մասին տիրապետող կարծիքները և սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծութեան հիման վրա առաջարկել միանգամայն նոր տեսակետ: «Հայացած «Աստվածաշունչն» ու նրա պատմական տարրութիւնը» (1936) աշխատութիւնում վերլուծել է «Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանութեան գրական-գեղարվեստական առանձնահատկութիւններն ու արժեքները: Եզնիկ Կողբացուն նվիրված քննական նշմարներում ճշգրտել է հեղինակի անձի, ժամանակի և գործի խճողված խնրոնները, քննել ու վերլուծել «Ճառք յանդիմանութեան» (1925-1926), «Կանոն Սրբոյն Գրիգորի Պարթևի» (1928), «Նշանագիր կարգաց բանից» (1938) բնագրերը և այլն: Նշելի է հատկապես «Հայոց եկեղեցու հազարվեցհարյուրամյակի նախօրեին» ծրագրային հոգվածը (1903), որում Ադոնցը ցուցահանում է եկեղեցու տեղը, դերն ու անառարկելի դրական նշանակութիւնը Հայոց պատմութեան մեջ: Հունաբոլովանդական եկեղեցու պատմութեան ամենագրամատիկ, իրադարձութիւններով հարուստ մի ժամանակաշրջանին է նվիրված պատմաբանի «Պատկերների խնդիրը» (1930-ական թվականների վերջ) ուսումնասիրութիւնը, որում ցուցահանել է հայերի խաղացած զգալի դերը պատկերամարտ-պատկերապաշտ հակամարտութեան ոլորտում: Մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հայկական դիցաբանութեանը նվիրված «Տորք` աստված հին հայոց» (1911), «Տարկուն հին հայերի

մոտ» (Ֆրանսերեն, 1927), «Հին հայոց աշխարհայացքը» (1926-1927), «Կիրեղե աստվածուհին հին հայերի մոտ» (ռուսերեն, 1929) և այլ ուսումնասիրություններ:

Առանձնակի արժեք ունեն Ադոնցի բանասիրական բնույթի հետազոտությունները՝ նվիրված Հայ հին ու նոր գրականության պատմության հարցերին: Այստեղ կարելի է առանձնացնել «Մաշտոցը և նրա աշակերտները՝ ըստ օտար աղբյուրների» մենագրությունը (1925, 1962) և «Հայ մշակույթի սկզբնավորությունը» հոգվածը (1932), որոնցում բացահայտել է հայոց գրերի պատմության հետ կապված շատ առեղծվածներ: Անսքող հետաքրքրություն են ներկայացնում Կորյունին, Փափսոս Բուզանդին, Ղեկիկ Կողբացուն, Նդիշենին, Մովսես Խորենացուն, Անանունին, Ղևոնդին և այլոց նվիրված մենագրական փոքրածավալ երկերը: Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմությունը» նվիրված Ադոնցի քննությունը (1940) համարվում է լավագույն ուսումնասիրությունն այդ նշանավոր պատմիչի վերաբերյալ: Հայ նոր գրականության արժեքների նկատմամբ Ադոնցը նրբին ու մանրակրկիտ դիտողականություն է ցուցաբերել, մանավանդ Խ.Աբովյանին, Մ.Պեշիկթաշլյանին, Մ.Նալբանդյանին, Գամառ-Բաթիպային, Բաֆֆուն, Ռ.Զարգարյանին, Ավ.Ահարոնյանին նվիրված գրական-քննադատական ակնարկներում:

Հայ պատմագիտությունը Ն.Աղոնցի բերած մեծագույն նպաստը դրսևորվել է նրա մենագրական այնպիսի նշանակալից ուսումնասիրություններում, ինչպիսիք են՝ «Հին Հայոց շինականությունը» (1927), «Հա- (1927), «Բաղաքական հոսանքները Հին Հայաստանում» (1927), «Հա- (1928), «Բաղրատունյաց փառքը» (1928- յաստանի ոսկեհանքը» (1928), «Բաղրատունյաց փառքը» (1928- 1929), «Աշոտ Երկրորդ Երկաթ» (Ֆրանսերեն, 1935), «Սամուել Հայր բուլղարների թագավոր» (Ֆրանսերեն, 1938) և այլն:

Ն.Ադոնցն անուրանալի ավանդ ունի հատկապես հայ-բյուզանդական հարաբերությունների ուսումնասիրության բնագավառում: Նա համակարգի ճանաչված ու անուրանալի հեղինակություն վայելող գիտնականներից էր: Բյուզանդագիտական շրջաններում Ադոնցը նկատվում էր որպես մի հեղինակ, որն իրեն հավասարը հուններ հատկապես հայ-բյուզանդական հարաբերությունների ուսումնասիրության ոլորտում: Բյուզանդագիտությունը Ադոնցին է պարտական

Հովհ.Թումանյանը գրականության ոլորտում, Կոմիտասը՝ երաժշտության, Հր.Աճառյանը՝ լեզվաբանության, Մ.Աբեղյանը՝ գրականագիտության, Վ.Սուրենյանը՝ նկարչության, Ալ.Թամանյանը՝ ճարտարապետության, այնպես էլ Նիկողայոս Ադոնցը պատմագիտության ոլորտում անկրկնելի է ու մեծ: Իրերի բերումով թվարկված մեծություններն առավել հայտնի են հանրությանը, քան Ադոնցը: Եթե գիտական աշխարհը բավարար խորությամբ է տեղեկացված Ն.Ադոնցի ժառանգությանը և լայնորեն օգտվում է դրա անսպառ հնարավորություններից, ապա ընթերցող հանրությունը մինչև վերջերս զրկված էր այդ մեծագույն հարստության հետ անմիջականորեն և ամբողջությամբ աղերսվելու երջանկությունից: Նման անհեթեթ իրողությունը հնարավոր եղավ շտկել միայն այն բանից հետո, երբ Լիսաբոնի «Գալուստ Կիլլիկյան» հիմնարկության հայկական բաժանմունքի տնօրեն դոկտոր Զավեն Եկավյանի նախաձեռնությամբ և հոգողությամբ Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը ձեռնամուխ եղավ ականավոր պատմաբանի երկերի հինգհատորյակի լույս ընծայմանը: «Գալուստ Կիլլիկյան» հիմնարկության հայկական մատենաշարով արդեն լույս են տեսել Ն.Ադոնցի երկերի առաջին չորս հատորները՝

1. Նիկողայոս Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, Հատ. Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2006, 652 էջ:
2. Նիկողայոս Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, Հատ. Բ, Պատմաբանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2006, 680 էջ:
3. Նիկողայոս Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, Հատ. Գ, Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2008, 688 էջ:
4. Նիկողայոս Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, Հատ. Դ, Քննական պատմություն Հայոց, Երևան, 2009, 720 էջ⁴²:

Հինգերորդ հատորը (Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ), որ այժմ պատրաստվում է տպագրության, լույս կտեսնի 2011թ. ընթացքում: Բացի նշվածից՝ «Հայագիտակ» հրատարակչությունը 2006 թվականին լույս ընծայեց Ադոնցի 17 փոքր ուսումնասիրությունների հատորակը՝ «Հայաստանի ոսկեհանքը» խորագրով (160 էջ), իսկ 2010 թվականին «Բավիղ» հրատարակչությունը՝ Տիգրան Մեծին նվիրված նրա 3 ուսումնասիրություններն ընդգրկող գրքույ-

կը (120 էջ): Այսպիսով՝ Ն.Ադոնցն այլևս այն «Մեծ Անծանոթ»-ը չէ հայության համար: Նրա ժառանգությունը դարձել է իր պաշտելի ժողովրդի թանկ սեփականությունը:

Մեծագույն հայագետի մասին մեր խոսքն ուղղվում ենք ավարտել Մուշեղ Իշխանի բնութագրությամբ. «Հայաստանն իսկ էր կարծես Նիկողայոս Ադոնց: Անոր լավագույն հատկանիշներուն մարմնացումը, անոր մարդկային պատկերը: Հայ մարդն էր ան՝ բառին ավանդական, արդիական և ազնվական իմաստով: Հայոց հինավուրց մշակույթի, հերոսական պատմության, գեղեցկության և հայ նկարագրի առաքինություններուն ապրող բերդը, որ գիտե ուրախություն և հպարտություն ներշնչել: Մեր հողին բույրը և մեր լեռներուն շունչը ուներ ան իր մեջ: Եթե կարելի է մարդու տիպարով մը բնորոշել ու երևակայել ամբողջ երկիր մը, պրոֆեսոր Ադոնց առաջիններեն մեկն է, ապահովաբար Հայաստանը ներկայացնող մեր մտավորականներուն:

...Նիկողայոս Ադոնց այն հայն էր, որ ամենն ավելի իրավունք ուներ Հայաստանի հողին մեջ հանգչեցնելու իր ոսկորները, որոնք, վստահ եմ, հանգիստ չունին օտար հողի ցուրտ գրկին խորը: Ադոնցի տեղը Հայաստանի Պանթեոնն է, անմահներու հանգստարանին մեջ»⁴³:

Ծանոթագրություն

1. Գ.Գյուլզալյան, Նիկողայոս Ադոնցը՝ որպես պատմաբան, Անթիլիաս, 1943, էջ 1, հմտ. «Հասկ», ամսագիր, Բեյրութ-Անթիլիաս, 1942, № 5-6, էջ 88:
2. Թերևս բացառությամբ Գ.Գյուլզալյանի, Ռ.Աղալյանի և Կ.Յուզբաշյանի որոշ ակնարկների, որոնց կանգրադառնանք ստորև:
3. Ն.Ադոնցի ծննդյան թվականի վերաբերյալ գոյություն ունեցող տարբեր ցուցումները (1873թ., հիմնականում՝ 1875թ.) հետևանք են հենց Ադոնցի փատաթղթերում տեղ գտած անճշտությունների: Դեռևս Կ.Յուզբաշյանը շրջատաթղթերում տեղ գտած անճշտությունները: Դեռևս Կ.Յուզբաշյանը, որը փաստում էր նրա՝ 1871թ. ծնվելու իրողությունը (տե՛ս Կ.Յուզբաշյան, Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4, էջ 115, հմտ. К. Н. Юзбашян, Н. Адонц и его книга

- «Армения в эпоху Юстиниана», տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, էջ 3): Ի հավելումն կարելի է ներկայացնել նաև Բռնակոթի գյուղական ծխական մատյանից կատարված հետևյալ քաղվածքը՝ «Ծնունդ-Հունվարի 10, 1871
- Անուն-Նիկողայ
Անվանք ծնողաց-Գևորգ Առաքելյան,
Դանա Ռոստոմբեկյան» (տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ.47, ց. 3, գ. 237):
4. ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 1448, էջ 1:
 5. «Ցուցակ էջմիածնի Հայկական հոգևոր ճեմարանի հեռացված սաների» փաստաթղթում նշված է, որ Ն.Ադոնցը ճեմարանից հեռացել է 1891թ. փետրվարի 1-ին և նրան տրվել է ութերորդ դասարանի ավարտական վկայական (տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 123, էջ 18):
 6. Հրանդ-Սամուել, Նիկողայոս Ադոնց. կյանքն ու գործը, տե՛ս «Հայկաչեն», ամսագիր, Փարիզ, գիրք երկրորդ, 1948, էջ 30:
 7. Պ.Հակոբյան, Նիկողայոս Ադոնցի նամակները Կարապետ Եղյանցին և Նիկողայոս Սառին, տե՛ս «Լրաբեր» ՀԳԱԱ (Հասարակ. գիտ.), № 11, էջ 84:
 8. Անդ, էջ 84, ծան. 1:
 9. R. P. Adalian, Nicholas Adontz: The quest for a rational history, Los Angeles, 1987, p. 358.
 10. Nicolas Adontz (notice biographique), տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, p. X.
 11. Պ.Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի անտիպ նամակներից, տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1988, № 3, էջ 103:
 12. Н. Я. Марр, Выступление на защите диссертации Н. Г. Адонца "Армения в эпоху Юстиниана", - текст выступления и материалы к нему, 1908 г. Архив Н.Я. Марра, А-996, л. 262. Հմմտ. В.А. Миханкова, Николай Яковлевич Марр, М.-Л., 1949, с. 165.
 13. Г.И.Щетина, Центры изучения истории в дореволюционной академии наук, տե՛ս "История и историки", Историографический ежегодник 1975 г., М., 1978, էջ 211:
 14. Ա.Արզումանյան, Օրբելի եղբայրներ, Գիրք առաջին, «Թայֆուն», Երևան, 1984, էջ 450-451:
 15. Н. Адонц, Дионисий Фракийский и Армянские толкователи, Петроград, 1915, предисловие, տե՛ս նաև R. Adalian, Nicholas Adontz, էջ 360:
 16. Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդ. պահարան I, գրքոց Բ, թղթածրար 5:
 17. Ա.Սիմոնյանց, Հազարյան ճեմարանը, տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1965, № 2, փետրվար, էջ 38, տե՛ս նաև R. Adalian, Nicholas Adontz, էջ 360:
 18. Н. Я. Марр, Записка о преобразовании специальных классов Лазаревского института Восточных языков в Этнологическо-историко-филологический факультет Лазаревского Преднеазиатского института, Петроград, 1918, с. 15-16.
 19. Տե՛ս Ս. Ս. Ալիխանյան, Լենինյան փաստաթղթերը Հայաստանի մասին, Երևան, 1980, էջ 45:
 20. Տե՛ս К.Н. Юзбашян, Иосиф Орбели, с. 49. Н. Каграманов, Дом культуры Советской Армении в Москве, Ереван, 1982, с. 134.
 21. Ա.Սիմոնյանց, էջմիածնի թանկարժեք ձեռագիրները Առաջին Մեծ պատերազմի ընթացքին, տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1966, № 6, էջ 70, Հմմտ. նաև «Հայրենիք», 1946, № 4, հուլիս-օգոստոս, էջ 86-87:
 22. К.Н.Юзбашян, Н. Адонц и его книга "Армения в эпоху Юстиниана", с. 9.
 23. R.Hovhannisian, The Republik of Armenia, v. II, Berkley, 1982, p. 526.
 24. Տե՛ս «The Armenian Mirror and Spectator», Boston-New York, 1951, 8 սեպտեմբերի:
 25. Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդ. պահարան I, գրքոց Ե, Ա-Ց, թ. 22:
 26. Հ.Բերբերյան, Պրոֆ. Ն. Ադոնց, տե՛ս «Զվարթնոց», տարեգիրք, Փարիզ, 1944, էջ 233:
 27. Տե՛ս «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 153-155:
 28. Հայագիտական այդ հանդեսի բնույթի, ուղղության և բովանդակության մասին հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում Ս.Վրացյանը Ադոնցին նվիրված իր հոդվածում (տե՛ս Ս.Վրացյան, Հոգևորական. Ն.Ադոնցի մասին, «Լրաբեր», ՀԳԱԱ (Հասարակ. գիտ.), 1998, № 1, էջ 202-210):
 29. Պողոս Նուբար փաշայի դուստրը:
 30. Տե՛ս «Annuaire de L'Institut de philologie et d' Histoire Orientales pour 1932-1933», Bruxelles, p. 17.
 31. Ա.Զոպանյան, Բրոնիկ. Մեկնողները (Նիկողայոս Ադոնց. բազմափաստակ բանասերը), տե՛ս «Անահիտ», 1949, № 1, հունվար-հունիս, էջ 32:
 32. Հ.Ադամյան, Ն.Ադոնցի նամակները, տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1966, № 3, էջ 118:
 33. Ա.Սարուխան, Բելզիան և Հայերը, Վիեննա, 1937, էջ 217:
 34. «The Armenian Mirror and Spectator», 1951, 8 սեպտեմբերի, Հմմտ. նաև Գ. Գալանտեր, Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս «Պայքար», ամսագիր, 1961, էջ 77:
 35. Մուշեղ Իշխան, Պրոֆ. Ն. Ադոնց, տե՛ս «Ազգակ շաբաթը», 1944, 11 օգոստոսի, № 24, էջ 5: Հմմտ. նաև Մուշեղ Իշխան, Երեք մեծ Հայերը (պրոֆ. Ն. Ադոնց. հոգևոր և տալավորություններ), Բեյրութ, 1952, նաև նույնի՝ «Իմ ուսուցիչներս. Նիկողայոս Ադոնց», Բեյրութ, 1984, նաև «Armenian Review», Boston, 1986, v. 39, number 3.
 36. Տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1963, № 5, մայիս, էջ 25:

էր, նա ևս մեկ անգամ ապացուցում էր բյուզանդական իրողությունների իմացության անհրաժեշտությունն ու շահեկանությունը, վերականգնելով, օրինակ, բյուզանդական բերդամրոցների անվանումների և տեղադրության հիման վրա Ուրարտուի պատմական քարտեզի որոշ տարրեր¹:

Բյուզանդագիտական հոյակապ պատրաստվածությունը Ն.Ադոնցի զուտ անձնական նվիրվածության հետևանքը չէր: Նրան վիճակվել է մուտք գործել պատմական ուսումնասիրությունների ոլորտն այն ժամանակ, երբ աներևակայելի արագությամբ ձևավորում և սկսում է պտղաբերել ռուսական բյուզանդագիտությունը, որի օրրանը հենց Ն.Ադոնցի *alma mater*՝ Ս.Պետերբուրգի Համալսարանն էր: Այստեղ եռանդով գործում էր Վ.Գ.Վասիլևսկին, որը կարգացել է բյուզանդագիտական առաջին Համալսարանական դասընթացները, սկսել այս մասնագիտության վերաբերյալ աշխատություններ հրատարակել իր ղեկավարած «Ժողովրդական կրթության նախարարության հանդեսում», Ս.Պետերբուրգի Համալսարանի «Տեղեկագրում», ապա, 1894 թ. հիմնում է «Византийский Временник» տարեգիրքը, որը կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք բերեց Համաեվրոպական հեղինակություն: Վ.Գ.Վասիլևսկին իր շուրջը հավաքեց բյուզանդագետների մի հիստքանչ Համաստեղություն (Վ.Է.Ռեգել, Պ.Վ.Բեգոբրազով, Վ.Ն.Բենեշևիչ, Ա.Ա.Վասիլև, Ֆ.Ի.Ուսպենսկի, Յու.Ա.Կուլակովսկի, Բ.Ա.Պանչենկո, Ն.Պ.Կոնդակով և բազում այլք), որը ստանալու է «պետերբուրգյան դպրոց» անվանումը: Ծակատագրի բերումով ցրվելով աշխարհով մեկ, նրանք իրենց հետ ամենուրեք տանելու են դպրոցին հատուկ հետազոտական ներշնչանքը և, միաժամանակ, գիտական ճշգրտությունն ու նրբությունը: Վ.Գ.Վասիլևսկին շատ կարևորում էր նաև բյուզանդագիտության կապերը հարակից ոլորտների, հատկապես՝ արևելագիտության հետ: Պետերբուրգյան արևելագիտությունը շարժվում էր ընդառաջ. բարոն Վ.Ռ.Ռոգենը և նրա աշակերտներ՝ Ա.Ա.Վասիլևը, Ն.Մաուր և ուրիշները չըջանառությամբ մեջ են դնում արևելյան (արաբական, հայկական, վրացական ևն) աղբյուրները, որոնք անմիջապես գրավում են բյուզանդագետների ուշադրությունը²:

Ահա այս հագեցած և բեղմնավոր մթնոլորտում են ձևավորվում

երիտասարդ Ադոնցի գիտական հետաքրքրությունները և հետազոտական հմտությունն ու ճաշակը: 1899 թ. օգոստոսին, Համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի արևելյան լեզուների բաժանմունքն ավարտելուց հետո, նա մեկնում է Մյունխեն: Այստեղ նա ևս բարեբախտություն է ունենում չփվելու այնպիսի մի անձնավորության հետ, ինչպիսին էր Կարլ Կրումբախերը՝ Մյունխենի Համալսարանի հռչակավոր բյուզանդագիտական սեմինարի ղեկավարն ու եվրոպական առաջին բյուզանդագիտական հանդեսների հիմնադիրը («Byzantinische Zeitschrift», Լայպցիգ, 1892-ից ի վեր և «Byzantinische Archiv», Լայպցիգ, 1898-ից): Այդ ժամանակ արդեն լույս էին տեսել Կ.Կրումբախերի՝ մինչ օրս անփոխարինելի մնացող բյուզանդական գրականության սովորածավալ պատմությունը³, ինչպես նաև Kasia Գրքույկը⁴, որի ազդեցությամբ Ն.Ադոնցը հեղինակում է իր անդրանիկ բյուզանդագիտական հոդվածը՝ «Կասիա միանձնուհին և հայերը»⁵:

1900 թ. հոկտեմբերին Ն.Ադոնցը տեղափոխվում է Փարիզ, որտեղ ունկնդրում է ևս մի «անմահի»՝ Սորբոնի Համալսարանի բյուզանդագիտության ամբիոնի վարիչ, պրոֆեսոր Շառլ Դիլի «Բյուզանդիայի պատմություն» դասընթացը: Երիտասարդ պատմաբանի վրա մեծ տպավորություն է թողնում այդ օրերին լույս տեսած Շ.Դիլի «Հուստինիանոսը և բյուզանդական քաղաքակրթությունը» կոթողային մենագրությունը⁶: 1901-1902 թթ. Ն.Ադոնցը շարունակում է իր ճանապարհորդությունը՝ այցելելով Լոնդոն և Վիեննա, ծանոթանալով ժամանակի հռչակավոր գիտնականների, որոնց թվում էր նաև քրիստոնեության պատմության այնպիսի մի գիտակ, ինչպիսին էր Ֆրեդերիկ Կ. Կոնիբերը, որը շատ էր կարևորում առարկային վերաբերող հայկական աղբյուրները: Հետզհետե ավելի վճռական է դառնում Ն.Ադոնցի շրջադարձը դեպի բյուզանդագիտություն, ատաղձներ են կուտակվում ապագա մագիստրոսական թեզի համար: Ն.Մաուրն ուղղված նամակներից⁷ պարզվում է, որ թեզի համար նա, երիտասարդությունը հատուկ խիզախությամբ, ընտրել էր «Հայաստանի պատմությունը և հայերի ճակատագիրը Բյուզանդիայում» անձայրածիր թեման՝ ցանկանալով քննության նյութ դարձնել VII-VIII դարերի իրողությունները: Ժամանակի ընթացքում թեման, բնականա-

Բար, մասնավորվեց՝ թեզի խորագիրը սահմանափակվեց VI դարով, այսինքն՝ Հուստինիանոս I-ի օրերով:

1908 թ. Ս.Պետերբուրգում լույս տեսավ ըստ էության բյուզանդագիտական «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մենագրությունը⁸, որը 1909 թ. ապրիլի 5-ին որպես մագիստրոսական թեզ ներկայացվում է հրապարակային պաշտպանություն:

Հայտնի է, որ Ն.Մառը խրախուսում էր հատկապես իր այն առնելներին, որոնք զբաղվում էին աղբյուրագիտական, բնագրագիտական, լայն առումով՝ բանասիրական խնդիրներով: Հանգամանք, որ շեշտում է ինքը՝ Ն.Ադոնցը 1909 թ. սկզբներին Գր.Խալաթյանցին ուղղված իր նամակում. «Ձեզ հայտնի է, որ Մառը այսպիսի հարցերով պարապելը վաղաժամ է համարում և գովեստներ նրանից սպասել չի կարելի»⁹: Սակայն սույն աշխատանքը կատարված էր գիտական այնպիսի հմտությամբ, այնպիսի ոգևորությամբ և մտքի թարմությամբ, որ Մառը հիացական կարծիք է հայտնում իր սանի թեզի վերաբերյալ¹⁰: Իսկ նշանավոր բյուզանդագետ Ա.Ա.Վասիլևը Ադոնցի մենագրությունը նվիրված իր գրախոսականում գիտական հանրությունը շնորհավորում է բյուզանդագիտությունը հարստացնող նոր աշխատությունների տպագրություն առթիվ¹¹:

Որպես բյուզանդագետ Ն.Աղոնցն իրեն լիովին դրսևորեց 1920-1930-կան թվականներին՝ նախ Փարիզում բնակվելու (1921-1931 թթ.)¹², ապա՝ Բյուսեսլի Ազատ Համալսարանում դասավանդելու շրջանում (1931-1940 թթ.): Այն ժամանակ, երբ Ն.Աղոնցը տեղափոխվեց Բյուսեսլ, Բելգիայում արդեն վաղուց գործում էր բյուզանդագիտական մի պատկառելի դպրոց: 1837 թվականից սկսած այստեղ ճիզվիտ Յան վան Բուլանդի հետևորդների՝ բույանդիստների հոգածու-թյամբ լույս է տեսնում սովորահատոր սրբախոսական մատենաշարը՝ «Acta Sanctorum», իսկ 1882 թ. հետո դրան զուգակցեց նույն առարկային նվիրված «Analecta Bollandiana» գիտական հանդեսը: Ն.Աղոնցի ժամանակակիցներ էին երկու հռչակավոր բույանդիստ հայրեր՝ դի-

տական սրբախոսության հիմնադիր Իպոլիտ Դելեհեն, և Պաուլ Պետերսը, որը հատուկ ուշադրությամբ ուսումնասիրում էր արևելյան, այդ թվում նաև հայկական նյութը:

XX դարի սկզբներին Բրյուսելում կազմակերպվեց նաև «Բյուզանդագագետների բելգիական ընկերությունը», որը 1924 թվականից սկսյալ հրատարակում է «Byzantion» պարբերականը: Բրյուսելի Ազատ Համալսարանում Համբավավոր բյուզանդագետ Անրի Գրեգուարի ջանքերով 1930-1931 թթ. հիմնադրվեց Արևելյան և սլավոնական բանասիրության ու պատմության ինստիտուտը, որն առավելապես զբաղվում էր բյուզանդագիտությամբ: Ա. Գրեգուարի նախաձեռնությամբ ու շնորհիվ է, որ 1931 թ. նոյեմբերին ինստիտուտում ստեղծվեց Հայագիտության ամբիոն, որի վարիչ հրավիրվեց Ն.Ադոնցը: Բելգիացի Հայտնի Հայագետ Ժերար Գարիտը վկայում է, որ Ն.Ադոնցն իր բյուզանդագիտական ու արևելագիտական կրթության և հատկապես հայկական աղբյուրների հիանալի իմացության շնորհիվ մեծապես օգտակար եղավ Անրի Գրեգուարին ու նրա գործընկերներին. «Ադոնցի հաստատվելը Բրյուսելում նշանավորվեց Հայ-բյուզանդական հարաբերություններին նվիրված բազմաթիվ ծանրակշիռ ուսումնասիրությունների պատրաստմամբ և հրատարակմամբ»¹³:

[illegible]

**Ակրիտաս» դյուցազնավեպին և հարակից խնդիրներին նվիրված հոդ-
վածները:**

Ն. Ադոնցի դերը բյուզանդագիտություն ընդհանուր պատմություն մեջ տակավին կարոտ է ուսումնասիրություն: Առայժմ մենք չենք հավակնում ոչ միայն լուծել, այլև նույնիսկ շոշափել նման խնդիր: Կան, սակայն, անուրանալի փաստեր, որոնց վրա պետք է հրավիրենք ընթերցողի ուշադրությունը: Նախ, Ն.Ադոնցն առաջին հայ բյուզանդագետն էր: Մինչ նրա ասպարեզ գալը հայ պատմագիտությունը միայն հպանցիկ աղերսներ է ունեցել բյուզանդագիտության հետ: Առանձին հարցեր քննարկման նյութ են դարձել հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմությունը նվիրված ուսումնասիրություններում (Մ.Չամչյան, Ստ.Պալասանյան ևն)¹⁴, սակայն չկար մեկը, որ հետաքրքրությունների ծիրով հանդերձ ունենար պատշաճ մասնագիտական պատրաստվածություն և ճանաչված լիներ միջազգային գիտական հանրության կողմից:

Երկրորդն այն է, որ Ն.Ազոնցն ամենայն հնարավորն էր անում, որպեսզի ընտելացնի ժամանակակից բյուզանդագետներին այն հանգամանքին, որ Բյուզանդիային վերաբերող հայկական աղբյուրները ոչ պակաս արժանի են ուշադրության, քան «դասական» եվրոպական կամ արևելյան լեզուներով գրվածները, իսկ երբեմն նույնիսկ նախընտրելի են: Շեշտելով Ն.Ազոնցի գիտությանը բերած այս նորությունը, Ժ.Գարիտը գրում է. «Անհնար է ձեռնամուխ լինել Եգիպտոսի, Ասորիքի, Հայաստանի կամ Վրաստանի միջնադարյան պատմության ուսումնասիրությանն առանց հիմնվելու բյուզանդական աղբյուրների վրա: Նմանապես անհնար է շարադրել Բյուզանդիայի պատմությունն առանց հաշվի առնելու ղպտիական, ասորական, հայկական և վրացական աղբյուրները: Ն.Ազոնցը լայնորեն օգտագործում էր հայկական պատմիչներին, որոնց երկասիրությունների բնագրերը բյուզանդագետներից միայն քչերն ի վիճակի էին կարդալ: Armenica non legentur [«Հայերենը չեն կարդալու»] միայն խթանում էր նրա նախանձախնդրությունը»¹⁵:

Վերջապես, Ն.Ադոնցը անձնվեր պայքարում էր բյուզանդահայերի նկատմամբ այն ծայրահեղ բացասական վերաբերմունքի դեմ, որը հատուկ էր իր ժամանակի որոշ եվրոպական, և հատկապես՝ հունյն բյու-

զանգագետներին համար: Բյուզանդիան դիտելով որպես զուտ հունական կայսրություն, այդ պատմաբանները հակված էին անտեսել երկրի կյանքում մյուս ժողովուրդների խաղաղած այնքան զգալի դերը: Ադոնցն ապացուցում էր հակառակը. «Բյուզանդիան, - գրում է նա, - ոչ Հռոմեական կայսրություն մը պիտի ըլլա, ոչ Հունական կայսրություն մը: Ան պիտի ձևացնէ լայն կազմակերպություն մը համաշխարհային բնույթով, զանազան ցեղերու և լեզուներու պատկանող ժողովուրդների համագործակցության վրա հիմնված, առանց ազգային նախապաշարման»¹⁶: «Դիգենիս Ակրիտասն դուցազներգությանը նվիրված հետազոտությունում նա հստակորեն բանաձևում է իր «հավատամքը». «Չնայած այն փաստին, որ Բյուզանդիայի պաշտոնական լեզուն հունարենն է, այն ամենևին էլ հույների կայսրությունը չէր»: Ոստի պետք է հրաժարվել ազգային նախապաշարումներից և մեծամտությունից, և ի վերջո ընդունել, որ «Բյուզանդիան իր վեհությանը պարտական է իր կազմի մեջ ներգրավված ժողովուրդների արդյունավոր համագործակցությանը: Կայսրությանը դրանցից յուրաքանչյուրի մատուցած ավանդը և ծառայությունները որոշելը կնպաստի վերջինիս բնույթի և նրա քաղաքակրթությունն ավելի լավ հասկանալուն խնդրին»¹⁷: Այլ առիթով նա դարձյալ շեշտում է. «Բյուզանդականությունը, ինչ որ զանազանվում էր իր նախորդ քաղաքակրթությունից, պարտական է այլևայլ ազգերի միահամուռ գործակցության միևնույն պետական օղակում: Որոշել այս կամ այն ազգային տարրի բերած նպաստը՝ նշանակում է լուսաբանել, հասկանալ բյուզանդականությունը»¹⁸: Հույն պատմաբանները, - գրում է Ադոնցը, - շարունակ մի տեսակ նախապաշարումների գոհ են դարձել. նրանք կարծում են, որ Բյուզանդիան հույների կողմից կառուցած շենք էր, իսկ հայերն այնտեղ թափանցել ու հաստատվել են «որպես արկածախնդիրներ, որպես բախտի շփացած զավակներ, որպես թափառական ասպետներ, որոնք իրենց փառքն էին փնտրում մեծ ճանապարհներին: Ավելի սխալ բան հնարել հնարավոր չէ: Եթե հույները կայսրության անհերքելի տերերն էին լեզվի և քաղաքակրթության միջոցով, ապա հայերը իրենց ստեղծարար մտքի և իրենց ազգին հատուկ ռազմական հանճարի շնորհիվ գտնվում էին այն ազգերի շարքում, որոնք ամենամեծ նպաստն էին մատուցել այն պահպանելու գործում»¹⁹:

Ասվածին պետք է ավելացնել նաև այն, որ նշվածով չեն սահմանափակվում Ադոնցի բյուզանդագիտական ժառանգության էջերը: Բյուզանդագիտական նշանակություն ունեցող նյութեր կան պատմաբանի չհրապարակված ձեռագրերում, որոնք գտնվում են նրա բեյրության թողոնում և, թեև սևագիր՝ ու անավարտ, զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում⁴⁴:

- 1 ՆԱԳՈՆԵՐ, ԵՐԿԵՐ ՀԻՆԳ ՀԱՄԱՐՈՐԸ, ՀԱՄ. Դ, ԵՐԷԱՆ, 2009, էջ 63, 65 և այլուր:
- 2 ՏԵՆ Գ.Լ.Курбатов, История Византии (историография), Ленинград, 1975, с. 106-122, И.П Медведев, Некоторые размышления о судьбах русского византиноведения. — “Исторические записки”, 3(121), М., 2000, с. 30-37:
- 3 Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des

- 4 K.Krumbacher, Kasia, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akad. D. Wiss., Philos.-philol. Und histor. Kl.*, 1897. 305-370:
- 5 Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1901, No 5-6, էջ 129-132:
- 6 Ch.Diehl, *Justinien et la civilisation Byzantine au 6. siecle*, Paris, 1901.
- 7 «Նրկողայոս Աղոնցի նամակները Կարապետ եղյանին և Նրկողայոս Մառին», Հրատարակության պատրաստեց Պ.Հ.Հակոբյանը, «Լրաբեր», ԳԱ Հասարակ. գիտ., 1975, No 11, էջ 92-111:
- 8 Н.Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя*, СПб., 1908.
- 9 Տե՛ս Պ.Հովհաննիսյան, Նրկողայոս Աղոնցի անտիպ նամակներից, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1988, No 3, էջ 100:
- 10 Տե՛ս Н.Я.Марр, *Выступление на защите диссертации Н.Адонца „Армения в эпоху Юстиниана“ (текст выступления и материалы к нему, 1908 г.)*. — *Архив Н.Я.Марра*, А-996, Հմմտ. В.А.Миханкова, Николай Яковлевич Марр, М.-Л., 1949, с. 165:
- 11 А.А.Васильев, «Журнал Министерства народного просвещения», 1910, февраль, с. 412-418.
- 12 Այդ ժամանակամիջոցում Ն.Աղոնցը մի շարք հոդվածներ է հրապարակում եվրոպական տարրեր գիտական Հանդեսներում. «Revue de l'Orient Chrétien», Paris, 1924, t.24, 1925-1926, t. 25, 1927-1928, t.26. «Armeniacas», Leipzig, 1927, fasc. II. «Revue des Études Arméniennes», Paris, 1927, t.VII, 1928, t. VIII. «Byzantinische Zeitschrift», Leipzig, 1929-1930, No 29-30. «Revue des Études indo-européennes», Paris, 1938, t.1. «Mémoires publiés par de l'Académie royale de Belgique», Bruxelles, 1938 և այլն:
- 13 Տե՛ս G. Garitte, Préface, տե՛ս N. Adontz. *Études Armeno-Byzantines*, Lisbonne, 1965, p.4, Հմմտ. „Новый взгляд на историю Армении“, сборник статей, посвященный творчеству Николая Адонца, под ред. Ю.Костаняна, СПб., 2009, с. 111-112:
- 14 Կ.Տեր-Սահակյանի «Հայ կայսեր Բիւզանդիոնի» երկասիրությունը (Վենետիկ, 1905), չնայած խորագրին, գիտական ուսումնասիրություն է:
- 15 G.Garitte, p.5-6.
- 16 Ն.Աղոնց, Երկեր, Հատ. Բ, էջ 48:
- 17 Նույնը, էջ 157-158:
- 18 Ն.Աղոնց, Երկեր, Հատ. Ա, էջ 438:
- 19 Ն.Աղոնց, Երկեր, Հատ.Ե, Երևան, 2012, էջ 67, 157-158:
- 20 Նույնը, էջ 67:

- 21 Նույնը, էջ 157:
- 22 Ն.Ադոնց, Երկեր, հատ. Ա, էջ 216-217:
- 23 Նույնը, էջ 157:
- 24 Ն.Ադոնց, Երկեր, հատ. Բ, էջ 149: «Մակեդոնական հարստության հայկական ծագման մասին չի կարելի կասկածել» - անվարան պնդում է գերմանացի պատմաբան Հայնրիխ Գելցերը (տե՛ս Հ. Գելցեր, Համառոտություն բյուզանդական կայսրերի պատմության, Վաղարշապատ, 1901, էջ 215):
- 25 A. Rambaud, L'Empire grec au X siècle. Constantin Porphyrogénète, Paris, 1970.
- 26 Ն.Ադոնց, Երկեր, հատ. Բ, էջ 49-50:
- 27 Հ. Գելցեր, նշվ. աշխ., էջ 215:
- 28 Շ. Դիլ, Բյուզանդիայի պատմության հիմնական դիրքերը, Երևան, 2005, էջ 134:
- 29 Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգությունը, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, No 4, էջ 124:
- 30 Ն.Ադոնց, Երկեր, հատ. Ե, էջ 221-222:
- 31 Նույնը, էջ 498:
- 32 Ն.Ադոնց, Երկեր, հատ. Բ, էջ 51:
- 33 Շ. Դիլ, նշվ. աշխ., էջ 135:
- 34 Հ. Բարթիկյան, Շառլ Դիլ, տե՛ս Շ. Դիլ, նշվ. աշխ., էջ XXIV-XXV:
- 35 Ն.Ադոնց, Երկեր, հատ. Ե, էջ 29:
- 36 Նույնը, էջ 31:
- 37 Նույնը, էջ 83: «Վարձկան» եզրը օգտագործում է նաև Հ. Գելցերը (տե՛ս Հ. Գելցեր, նշվ. աշխ., էջ 134):
- 38 Նույն տեղում:
- 39 Նույնը, էջ 67:
- 40 Տե՛ս «Corpus Scriptorum christianorum Orientalium», vol. 132, Louvain, 1952, p. 393-394; «Le Muséon», t. 71, 1958, pp. 256-257, «Byzantinische Zeitschrift», t. 35, pp. 489-490; t. 37, 1937, pp. 219-220; t. 39, 1939, pp. 257-258 և այլն:
- 41 G. Garitte, p. 4-5:
- 42 Տե՛ս «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves», t. 3 (1933), Bruxelles, 1935, p. 630-631:
- 43 Նույն տեղում, t. 7 (1939-1944), New York, 1944, p. 503:
- 44 Բյուզանդագիտական նշանակություն ունեցող նյութեր կան նաև պատմաբանի չհրապարակված ձեռագրերում, որոնք գտնվում են նրա բեյրության թողոնում և, թեև սևագիր ու անավարտ, զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Տե՛ս Համազգային Բեյրութի գրական պահոց, Պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի թողոն, 1) «Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանի նշանավոր հայերը» ա) Արտավազդ, բ) Արտավան Արշակունի, գ) 548 թ. դավադրությունը, դ) Ներսես և Իսահակ Կամսարականներ, ե) Վարադտիրոց, զ) Հայկական այրուձին Իտալիայում, է) Իսահակ Կամսարական ու նրա բանակը, ը) Գլակ Հայր:

թ) Հովհաննես Արշակունի (ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 70 էջ), 2) «Հայոց վերջին Արշակունիների ճակատագիրը. Արշակունիները Բյուզանդիայում» (ռուսերեն, ձեռագիր, բազում էջեր թափված, անկանոն, խառնիխուռն տարրեր թղթածրարներում), 3) «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը. արդի հայագիտության և բյուզանդագիտության զարգացման հեռանկարները» (ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 10 էջ), 4) «Հայ-մակեդոնական հարստության պատմությունը» (հայերեն, ձեռագիր, խառնիխուռն թղթեր, նոթեր, նյութեր. կանոնավոր շարադրանքը միայն «Վասիլ Հայկազն» (էջ 28-53, 59-64), անավարտ, 80 էջ), 5) «Դիգենիս Ակրիտաս հայ-բյուզանդական էպոսը» (ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 46 էջ), 6) «Փիլարտոս և Գող Վասիլ» (ֆրանսերեն, ձեռագիր, անավարտ, նյութեր, 23 էջ), 7) «Բյուզանդիայի հայազնի կայսր Լևոն V-ի ծագման մասին» (ֆրանսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 20 էջ) և այլն: Հույս ունենանք, որ սրանք մի օր ևս կարժանանան պատշաճ հրատարակության:

ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Նիկողայոս Ադոնցը (1871-1942) դասական հայագիտության այն ականավոր ներկայացուցիչներից է, որի գիտական հետաքրքրությունները հենց սկզբից ուղղորդվել են երկու բնագավառներում՝ բանասիրության և պատմագիտության¹: Կրթությամբ և պատրաստությամբ Ադոնցն ավելի մոտ էր բանասիրությանը, սակայն նախասիրություններով և հետաքրքրասիրություններով՝ պատմագիտությանը: Իր ամբողջ գիտական գործունեության ընթացքում նա չլքեց նշված բնագավառներից և ոչ մեկը: Բանասիրությանը նվիրված հիանալի ուսումնասիրություններին հետևում էին պատմագիտական (մեծ մասամբ բյուզանդագիտական) գլուխգործոցներ: Պատմագիտության բնագավառում նրա կատարած աշխատանքների լավագույն արդյունքն ամփոփեց «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» կոթողային մենագրությունում², աշխատանք, որն անգամ լույս տեսնելուց 100 տարի անց էի կորցրել իր գիտականությունն ու այժմեականությունը, մնացել անգերազանցելի ու անմրցակից: Բանասիրության բնագավառում նույն դերն էր վիճակված «Դիոնիսիոս Թրակացին և Հայ մեկնիչները» երկասիրությամբ³:

Այնուհանդերձ, երբ փորձում ենք ըստ բնագավառների առանձնացնել այն ամբողջը, որ կազմում է ականավոր հայագետի ժառանգությունը, ապա տեսնում ենք, որ Ադոնց պատմաբանը գերակշռում է Ադոնց բանասերին: Հարցը միայն քանակության մեջ է, այլ նշանակության և թողած ազդեցության: Պատմագիտության բնագավառում Ն. Ադոնցի նախասիրած ժանրը մենագրական բնույթի փոքրածավալ երկասիրություններն են, ինչպես օրինակ՝ «Հին հայոց աշխարհայացքը», «Հայոց հին շինականությունը», «Քաղաքական հոսանքները հին

Հայաստանում», «Բագրատունյաց փառքը», «Մեսրոպ Մաշտոց», «Արտավան Արշակունի», «Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական դահի վրա», «Վարդ Մամիկոնյան», «Վասիլ Հայազն. մեծագործ կայսր», «Հայոց արքա Աշոտ Երկաթ», «Դավիթ Կյուրոսպաղատ», «Բուլղարների արքա Սամուել Հայկազնը», «Ռուբինյանների նախնին», «Հայկական հարցը Սևրում», «Մեծ Եղեռնի տարեկիցին» և այլն⁴:

Ձեռք բերված արդյունքները, թեև որքան էլ դրանք նշանակալից էին, չէին բավարարում պատմաբան Ադոնցին: Տարիներ ի վեր (համենայն դեպս 1930-ական թվականների կեսերից սկսյալ) նա ծրագրել էր իր պատմագիտական աշխատանքների արդյունքները հանրագումարի բերել օտարալեզու (առավելապես նախընտրելի ֆրանսերենով), ընդհանրացնող, ամփոփող մի աշխատության մեջ: Անհրաժեշտ էր հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի պատմագիտական վերլուծության միջոցով վեր հանել ու ցույց տալ նրա տեղն ու խաղացած դերը համաշխարհային պատմության մեջ, որն ընթերցելուց հետո կարելի կլիներ ասել՝ «ահա մի ժողովուրդ՝ մեծ իր հանճարով, երազով ու ողբերգությամբ» (Ավ. Իսահակյան)⁵: Անհրաժեշտ էր սեղանին դնել մի աշխատանք, որի շնորհիվ Արևմուտքը ճիշտ պատկերացում կկազմեր հայ ժողովրդի պատմական զարգացման օրինաչափությունների, ապրած ցնցումների, տարածքային ու մարդկային կորուստների մասին, կիմանար դառը և սոսկալի ճշմարտությունը հայերի ապրած ահավոր ողբերգության, նրա արդի տարագիր վիճակի իրական պատճառների մասին: Նման աշխատություն գրելն Ադոնցի համար անհրաժեշտություն էր, դա լինելու էր նրա հավատամքը, պարտքն ու տուրքն իրեն ծնող ժողովրդի ու հայրենիքի հանդեպ:

1930-ականների վերջերին Ն. Ադոնցը սկսում է շարադրել իր կյանքի մեծ գործը՝ քառահատոր «Հայոց քննական պատմությունը»: Ցավոք, նա հասցրեց միայն մասամբ ավարտել քառահատորյակի առաջին հատորը (Հայկական հնագույն ցեղային միությունների և Ուրարտուի պատմության ժամանակաշրջանները)⁶:

Պատմաբանի արխիվի նյութերի քննությունը ցույց է տալիս, որ նա միաժամանակ աշխատել է նաև քառահատորյակի երկրորդ և երրորդ հատորների վրա՝ շարագրել ամբողջական գլուխներ, անգամ բաժիններ, հավաքել նյութեր, սկզբնաղբյուրային վկայություններ⁷:

նանդյանի և Հրանտ Արմենի մենագրությունների կողքին: Դա ոչ այնքան Ագոնցի, որքան մեր՝ նրա ընթերցողների, բախտն է ու երջանկությունը՝ ըմբռնելու հեղինակի իմաստուն գասերն ու ավանդները: Այժմ այն լույս է տեսել և դարձել ընթերցողի սեփականությունը: Երբ ծանոթանում ենք ագոնցյան այդ մասունքներին, առաջին հարցը, որ ծագում է, հետեյալն է՝ որո՞նք են դրանց գիտական նորությունը: Հենց սկզբից պետք է հավաստել, որ նորությունը շատ են և ընդհանրապես առաջարկվող երեք բնագրերն էլ աչքի են ընկնում նորությունով: Կարելի է միայն ավստոսալ, որ ագոնցյան այդ երկասիրությունները գրված լինելով ճիշտ 70 տարի առաջ, անծանոթ են մնացել պատմաբաններին, և թե բարեպատեհ առիթ լիներ գրվելուց հետո դրանք տպագրել, ապա Տիգրանյան պատմաշրջանի շատ իրողություններ այսօր այլ կերպ կմատուցվեին ու կմեկնաբանվեին:

Տեղ գտած նորույթները խմբավորելով, առանձնացնում ենք միայն դրանցից մի քանիսը: Առաջինը, որ չափազանց ինքնատիպ է, վերաբերում է Արտաշեսյան Հարստության գահազանկին:

Ավանդական արքայազանի՝

Արտաշես I (189-160)

Արտավազդէ I (160-115) Տիգրան I (115-95)

Տիգրան II (95-55)

Տիգրան Կրտսեր Արտավազդ II (54-34)

Ն. Ադոնցը դիպուկի կռահումով առաջարկում է արքայազաններ խմբազրեկ հետևյալ կերպ՝

Արտաշես I (190-160)

Տիգրան I (160-123)

Արտավազդ I (123-95) Տիգրան II Մեծ (95-55)

Զարեհ Տիգրան Կրտսեր Արտավազդ II (55-30)

Փաստորեն, Արտավազդ I-ը ոչ թե հորեղբայրն է, այլ եղբայրը Տիգրան II-ի: Նման սրբագրումը իրադարձությունների ընթացքն ու առաջարկվող արքայազանիկ դառնում է ամբիջ տրամաբանական¹⁸:

2. Իրադարձությունների Ն. Ադոնցի առաջարկած ժամանակագրության համաձայն, ի տարբերություն բոլոր պատմաբանների, Տիգրան II-ը պատանդությունից ազատվել է գահ բարձրանալուց շատ առաջ՝ տարածքային գիջման դիմաց, մասնակցել ավագ եղբոր՝ Արտա-

վազդ Լ-ի կառավարմանը և փորձ ձեռք բերել պետական գործերի աս-
պարեցում: Ադոնցը համոզում է հայտնում, որ Տիգրան II-ի տարած-
քային ձեռքբերումների մի մասը հավանաբար պետք է վերագրել Ար-
տավազդի թագավորության ժամանակաշրջանին (հատ. Դ, էջ 458):
Կարծում ենք, որ այստեղ ամենակարևորը Ադոնցի հիանալի կռա-
հումն է այն մասին, որ պարթևների պարտությունը հայ-պարթևական
պատերազմում տեղի է ունեցել Միհրդատ II Մեծի օրոք և ոչ թե նրա
մահից հետո: Պարտված Միհրդատ II-ը ստիպված է եղել հրաժարվել
Ատրպատականից՝ ճօգուտ Հայաստանի (հատ. Դ, էջ 459): Այստեղից
բխում է մի այլ չափազանց կարևոր հետևություն՝ «Արքայից արքա»
պատվատիրոջը Տիգրան II-ին փոխանցվել է ըստ հայ-պարթևական
համաձայնագրի՝ պարտված Միհրդատ Մեծից և ոչ թե թույլ ու կամա-
զուրկ Գոտարզ Լ-ից:

3. Ն. Ադոնցը միանգամայն նոր և տրամաբանական դիտարկումներ է անում Ք.ա. 94-92 թթ. իրադարձությունների վերաբերյալ: Պատմաբանները, առանց փորձելու պարզաբանել Տիգրանի գործողությունների իրական շարժառիթները, կարծում են, թե Հայ-պոնտական դաշինքը ամբողջությամբ բխել է Պոնտոսի քաղաքական շահախնդրություններից, որ այն եղել է և՛ ի նպաստ, և՛ ի շահ Միհրդատ Եվպատորի: «Ո՛չ,- հակառակվում է Ադոնցը,- անհրաժեշտ է պարզաբանել Տիգրանի գործողությունների իրական շարժառիթները. կապա-դովկիայի հարցի ռազմական լուծումը բխում էր Տիգրանի սեփական քաղաքական շահերից» (Հատ. Ա, էջ 163): Հայոց թագավորը շահագրգռված էր թուլացնելու Կապադովկիային, որը միշտ էլ ընդդիմա-ցել էր Հայաստանի քաղաքական միասնությունը: Տիգրանը նոր էր ժողովրդը միացրել իր թագավորությունը, որն ավանդական, բարեկամա-կան կապեր ուներ Կապադովկիայի հետ, բնականաբար վերջինս առիթներ կփնտրեր վերականգնելու իր դաշնակցի անկախությունը: «Ուստի,- եզրակացնում է Ադոնցը,- Տիգրանը երբեք էլ կույր գործիք չի եղել Միհրդատ Եվպատորի ձեռքում և վարել է միանգամայն ինք-նուրույն՝ ի շահ Հայաստանի, արտաքին քաղաքականություն»: Ադոնցի կարծիքով Հայ-պոնտական մերձեցումն էր, որ «պատճառ հանդիսացավ, որպեսզի երկու խոշորագույն տերությունները՝ Հռոմն ու Պարթևստանը, անհրաժեշտ համարեին պայմանավորվել Հայաստա-

լուսն ու նրա պատմիչները, իսկ իրենց հետևությունները էլ եվրոպացի պատմաբանները, «Հորինել են դատարկաբանություններ, որպեսզի կարողանան միտումնավոր դիրքերից ազատվել տվյալները և իրադարձությունները: Զավեշտաբերը, որոնք զուգորդվում են դեպքերին, պատիվ չեն բերում իրականության և չափի զգացողությունից զուրկ դրանք հորինողներին: Ընդարձակությունը թաքցնելու լավագույն միջոցը՝ անսանձելի երևակայության միջոցով հնարված ծիծաղաշարժ մանրամասների մեջ այն կորստի մատնելն է: Հնարելը միշտ ավելի դյուրին է, քան իրականությունը վերարտադրելը» (Հատ. Դ, էջ 479, 481): Այս տեսանկյունից մոտենալով քննարկվող հարցերին՝ Ադոնցը, առանց մեծ ճիգերի, ապացուցել է, որ Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի տվյալները, որ բերվում են Տիգրանակերտի ճակատամարտի վերաբերյալ, մտացածին են ու չափազանցված: Այսպես, հռոմեական սկզբնաղբյուրների վկայած 250.000-անոց հայկական բանակն իրականում եղել է ընդամենը 80.000, իսկ հռոմեական բանակը՝ առաջարկված 22.000-ի փոխարեն առնվազն 45.000 (ըստ պատմագիր Մեմնոնի):

Տիգրան II Մեծին նվիրված Ն. Ադոնցի նշված երեք ուսումնասիրություններում պարփակված նորությունները բերվածով չեն սահմանափակվում, դրանք պարունակում են նաև այլ բազմաթիվ դիտարկումներ, որոնք արժանի են լուրջ ուշադրության: Կարծում ենք, որ Ադոնցը միակ պատմաբանն է, որ ճիշտ է ըմբռնել և ներկայացրել «Արևելքի ամեհի տիրակալի»՝ Տիգրան Մեծի նկարագիրը, մեկնաբանել այն այնպես, ինչպիսին եղել է՝ իր մարդկային ու արքայական բազում արժանիքներով:

Ծանոթագրություններ

- 1 Ն. Ադոնցի կյանքի, գործունեության, գիտական ժառանգության բնութագիրը տե՛ս Գ. Գյուլալյան, Նիկողայոս Ադոնցը որպես պատմաբան, Անթիլիաս-Բեյրութ, 1943, Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, N 4, R. P. Adalian, Nicholas Adontz: The quest for a rational history, Los Angeles, 1987.

- 2 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908 [տե՛ս նաև Բ հրատարակությունը (Երևան, 1971) և անգլերեն (1969) ու հայերեն (1987) թարգմանությունները]:
- 3 Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915 [տե՛ս նաև Ֆրանսերեն (1970) և հայերեն (2008) թարգմանությունները]:
- 4 Ն. Ադոնցի երկասիրությունները հիմնականում ամփոփվել են հետևյալ հրատարակություններում՝ Ն. Ադոնց, Պատմական երկասիրություններ, լույս ընտարակություններում՝ Ն. Ադոնց, Հայկական հարց, կազմել, ծայեց Ա. Խոնդկարյան, Փարիզ, 1948. Ն. Ադոնց, Հայկական հարց, կազմել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 1996. Ն. Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, Հատ. Ա-Բ, հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2006. Ն. Ադոնց, Հայաստանի ոսկեհանքը, կազմել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2006. N. Adontz, Etudes Armeno-Byzantines, Lusbonne, 1965.
- 5 Տե՛ս «Գրական թերթ», 1965, 29 հոկտեմբերի:
- 6 Լույս է տեսել Ն. Ադոնցի մահից հետո, տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie. Les origines du X Siecle au VI (Av.J.C.), Paris, 1946: Տե՛ս նաև սույն գրքի հայերեն թարգմանությունները, Երևան 1972, տե՛ս նաև 2-րդ բարեփոխված ու լրացված հրատարակությունը՝ Ն. Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, հատոր Դ, լրացված հրատարակությունը՝ Ն. Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, հատոր Դ, 25-հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2009, էջ 25-427:
- 7 Այս աշխատության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի «Հայոց քննական պատմություն» ստեղծագործական ճակատագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, N 1, էջ 63-78:
- 8 Պայմանականորեն դրան տվել ենք «Հայաստանը Ք.ա. IV-I դարերում» խորագիրը: Այն, Վ. Ա. Պողոսյանի թարգմանությամբ, լույս է տեսել Ն. Ադոնցի երկերի Դ հատորում (Երևան, 2009, էջ 431-511):
- 9 Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան առաջին, գլուխ Բ, թղթածրար 2:
- 10 Ն. Ադոնց, Միհրդատ Եվպատոր - Տիգրան Մեծ, Ֆրանսերենից թարգմանեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, տե՛ս Ա. Շահումյանը, հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, տե՛ս Ա. Շահումյանը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, N 3, էջ 3-11: Լույս է տեսել նաև Երկերի Ա հատորում (Երևան, 2006, էջ 156-168):
- 11 Th. Mommsen, Romische Geschichte, Bd. 1-3, Berlin, 1854-1857. Bd. 5, Berlin, 1885, տե՛ս նաև Նույնի ռուսերեն երկրորդ՝ Ն. Մաշկինի թարգմանությունը, 8. 1-3, Москва, 1936-1941:
- 12 Th. Reinach, Mithridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890.
- 13 G. Ferrero, Grandeur et decadence de Rome, 6 vols, Paris, 1904-1908.

Հարցն այստեղ վերաբերելու է Ն. Աղոնցիին: Ի՞նչ արձագանքներ ունեցան այդքան անսպասելի ընթացք ձեռք բերած վիճաբանությունները Ն. Աղոնցի գիտական առօրյայում: Հայտնի է, որ 1930-ական թվականներին նա ամբողջությամբ զբաղված էր բյուզանդագիտական հետաքրքրասիրություններ ներկայացնող աշխատանքներով: Մտորում էր նաև բաղմահատոր «Հայոց քննական պատմություն» ստեղծելու մասին¹³: Խորենացու հիմնահարցը չէր մտնում նրա հետաքրքրասիրությունների շրջանակի մեջ և եթե չլինեին նշված վեճերն ու հրապարակումները, ապա նա դժվար թե անդրադառնար այդ խնդրին:

Սակայն ստեղծված պայմաններում Ն. Ադոնցն ուղղակի չէր կարող
չանդրադառնալ տվյալ խնդրին, չէր կարող մնալ անհաղորդ: Գիտա-
կան վեճը թափանցում է հասարակության մեջ, մտքեր պղտորում,
ստեղծում թյուր պատկերացումներ ոչ միայն Պատմահոր, այլև բո-
վանդակ հայկական մշակույթի և անցյալի ժառանգության վերաբեր-
յալ: Գիտական և ընթերցող հասարակությունը սպասում էր Ն. Ադոն-
ցի համոզեցուցիչ, սպառիչ խոսքին: Եվ պատահական չէ, որ հենց այդ
շրջանում է, որ նա հանդես է գալիս Մովսես Խորենացուն նվիրված
բազմաթիվ հրապարակային գեկուցումներով: 1930 թ. դեկտեմբերի
12-ին Փարիզի Նուպարյան մատենադարանում նա հանդես է եկել
«Մովսես Խորենացին և իր ժամանակը»¹⁴, իսկ Փարիզի Հայ գրական
ակումբի նիստերից մեկում՝ «Խորենացու դերը գրականության մեջ»¹⁵
գեկուցումներով:

Թեև բազմազբաղ, սակայն Ն. Աղոնցը անհրաժեշտ է համարում մամուլային հրապարակումներով ընդարձակորեն անդրադառնալ Ն. Ակինյանի, Հ. Լևիի և հայր Վարդան Հացունու տեսակետների պարզաբանմանը, քննադատական խոսք ասում արտահայտված որոշ հարցերի շուրջ: Ն. Աղոնցը չի դավաճանում իր հավատամքին: Նա դարձյալ գատորոշում է Պատմահոր ժամանակը նրա գործի արժեքից և դարձյալ գտնում, որ դրանք պետք է քննել զատ-զատ: Նախ՝ առաջնայինը արժեքն է: Իր հրապարակային գեկուցումներում և գիտական բանախոսություններում նա հափազանց բարձր է գնահատում Խորենացուն և չի վարանում նրան հորջորջել որպես մեծագույնն ու նվիրականը հայ հին գրականությունից երկնակամարում: Այլեւորդ չենք հա-

մարում ընթերցողներին ներկայացնել նրա «Հայ հեռավոր անցյալի մեծագույն դեմքը» անավարտ և չհրապարակված ականակից մի հատված. «Երկու դար է անցել այն օրից, երբ առաջին անգամ կասկածներ ծագեցին խորենացու ժամանակի մասին: Վիստոն եղբայրները իրենց խորունկ գիտությունը ի սպաս դրին խորենացու ավանդական համբավին: Բայց կասկածը կանգ չառավ, մեծ ծավալ ստացավ և շատ ու շատ ստվերներ դիզեց Պատմահոր լուսավոր ճակատին: Քննական բաշատ ստվերներ դիզեց Պատմահոր լուսավոր ճակատին: Բնական բաշատ ստվերներ դիզեց Պատմահոր լուսավոր ճակատին: Ե դարի գործ է, այլ ավելի երիտասարդ է հասակով: Արդյո՞ք սրանով նսեմանում է գործի արժեքը և կամ վտանգում նրա հեղինակի մեծությունը: Ո՛չ, երբեք: Նա մնում է, ինչպես կար, ամենափայլուն աստղը Հայ անցյալի մտքի հորիզոնում: Պատմահայրը հասարակ ոմն է: Բազմերանգ և բազմորակ ճոխություն է: Ոչ միայն պատմագիր է, այլև գրադեստ առաջնակարգ, այլև խոշոր մտավորական է՝ մշակված աշխարհայացքով, այլև քաղաքական եղակի դեմք է»¹⁶:

Հայտնի է, որ վիեննական մխիթարյանը երկու խնդիր էր դրել իր առջև՝ որոշել 1. խորենացուն վերագրվող Պատմությունից ժամանակը և 2. Պատմության հեղինակի ինքնությունը: Հիմնականում Ողբի տվյալները վերլուծության հիման վրա Ն. Ակինյանը եկել է այն եզրակացու-
թյան, որ խորենացու «Հայոց պատմությունը» հորինված է ոչ շատ ուշ, քան 820 թվականը»¹⁷: Իսկ ինչ վերաբերում է բուն Պատմության հե-
ղինակի խնդրին, ապա բանասիրական խճճված քննությունից հետո Ն. Ակինյանը գալիս է այն եզրակացության, որ «Մովսես խորենացին և Ղևոնդ պատմիչը միևնույն անձնավորությունն են»¹⁸: Արտառոց է նաև Ն. Ակինյանի այն պնդումը, թե «Մովսես խորենացի» հորջորջման հեղինակը ոչ թե ինքը Ղևոնդն է, այլ մի այլ անծանոթ մարդ, որը IX դարի կեսերին Ղևոնդի «Հայոց պատմությունը» վերագրել է գոյու-
թյուն չունեցող Մովսես խորենացու և այդ անունն այսպիսով դրել և շրջանառության մեջ: Հետզհետե կեղծիքը լայն տարածում է գտել և արդեն IX դարի վերջերին - X դարի սկզբներին այն քաղաքացիություն է ստացել: Թովմա Արծրունին և Հովհաննես Դրասխանակերտցին ար-
դեն ոչ մի կասկած չունեն խորենացու գործի, ժամանակի և հեղինակի վերաբերյալ: Նրանց համար խիստ հստակ է, որ Պատմահայրը V դարի վերջերին է գրել իր Պատմությունը:

Այսպիսով, Ն. Ակինյանի տեսության համաձայն, Ղևոնդը ծնվել է մոտ 730-735 թվականների միջև¹⁹, 50-60-ամյա տարիքում երկասիրել է իր Պատմությունը, այսինքն՝ մոտ 790 թվականին, իսկ 820 թվականին, երբ արդեն 85-90 տարեկան էր, գրել է Մովսես խորենացուն վերագրվող Պատմությունը²⁰:

Ն. Ադոնցն անմիջապես արձագանքում է Ն. Ակինյանի կողմից առաջ քաշված այս նոր տեսակետների քննությանը և ծավալով ոչ մեծ, սակայն կուռ տրամաբանությամբ գրված հատուկ հոդվածով մերժում նրա զարգացրած բոլոր տեսակետները²¹: Ադոնցը լուրջ չի համարում Ղևոնդ պատմիչի և Պատմահոր նույնացման Ն. Ակինյանի տեսակետը և ընթերցողներին հիշեցնում, որ թվացյալ այս նոր տեսության հեղինակն իրականում հանգուցյալ հայագետ Գր. Խալաթյանցն էր: Այնուհանդերձ, մեծ տակտով, առանց ավելորդ ու վիրավորական խոսքերի, ցույց է տալիս, որ Ղևոնդ պատմիչի և Մովսես խորենացու միջև որևէ կապ չկա և չի էլ կարող լինել: Հետևաբար նա հարկ է համարում ընդարձակորեն կանգ առնել այն ինքնուրույն քննության վրա, որոնք, ըստ Ն. Ակինյանի, ապացուցում են Ղևոնդի և խորենացու նույնությունը²²: Կես առ կես Ադոնցը վերլուծում է Ակինյանի առաջարկած ապացույցները և ցույց տալիս դրանց անհիմն ու արհեստական լինելը: Միակ ընդունելի կետն այն է, որ երկու հեղինակների մեկենասները նույն տոհմից են: Ինչ մնում է երկու հեղինակների բառագիտության նույնությունը, ապա ընդամենը 103 բառ է, որոնք օգտագործելի են թե՛ խորենացու և թե՛ Ղևոնդի մոտ: Ադոնցը ցույց է տալիս, որ այդ բառերը երկու հեղինակների համար առանձնահատուկ բառեր չեն և ոչ էլ հազվագյուտ: Երկու հեղինակների միտումների նույնության կապակցությամբ միակ ճիշտ բացատրությունն այն է, որ նրանք պատմագրելու հանձնարարությունը ստացել են Բագրատունիներից: Հետևաբար նրանց համակրանքն առ Բագրատունիները և հակակրանքն առ մրցակից Մամիկոնյանները պետք է նույնը լինեին և այդ փաստը հիմք չէ այդքան պատասխանատու հայտարարություն անելու համար:

1936 թ. «Բյուզանդիոն» հանդեսում հայագետ Հանս Լեին մի կարճառոտ գրությամբ դարձյալ անդրադառնում է խորենացու Պատմության ժամանակի խնդրին: Պատմության երրորդ գրքի 65-րդ գլխի մի

նախադասության քննությամբ Լեին եկել է այն եզրակացության, որ այստեղ ակնարկություն կա Բյուզանդիայի Վասիլ I կայսեր մասին: Իսկ քանի որ նշված կայսրը իշխել է մինչև 886 թ., ապա խորենացին էլ իր Պատմությունը գրել է այդ թվականից քիչ առաջ՝ 876-885 թվականների միջև²³: Նույն «Բյուզանդիոն» հանդեսում Ադոնցը հանդես է գալիս հատուկ գրախոսությամբ, որտեղ ցույց է տալիս, թե Լեին ճիշտ չի հասկացել Պատմահոր տվյալ հատվածը, որ իրավամբ վերաբերում է ոչ թե Վասիլ I, այլ պարսից Վուսթ V թագավորի ժամանակներին²⁴:

Պատասխան խոսքում Հանս Լեին թեև հրաժարվում է խորենացու Պատմությունը Վասիլ I-ի թագավորության ժամանակ ղեկելու իր տեսությունից, սակայն հաստատականորեն պնդում է, որ Պատմությունը գրվել է Աշոտ իշխանաց իշխանի, ապա թագավորի ժամանակներում²⁵:

Հ. Լեին այս նոր տեսակետը դարձյալ դառնում է Ն. Ադոնցի քննարկման առարկան և նա գրում է «Մովսես խորենացու վերաբերմամբ պարոն Լեինի նոթի մասին» հոդվածը²⁶: Նա ժխտում է Լեինի տեսակետը, թե խորենացին եղել է Աշոտ I-ի արքունական պատմիչն ու դրանիկը: «Մեզ համար, գրում է Ադոնցը, խորենացին ո'չ դրանիկ է, ո'չ էլ ծախու գրիչ: Մտավորական ու փառահեղ դեմք է նա, որ ունի իր տեսակետները, իր համոզմունքները և որ հայ անցյալը ակոսող երկու հոսանքներից անկողմնակալորեն ընտրել է այն, ինչ որ համապատասխան է գտել իր գաղափարներին և իր պարտականությունն է համարել պաշտպանել այդ հոսանքի դրոշակակրին՝ Բագրատունյաց տոհմին»²⁷: Քիչ անց, 1939 թ.՝ Կաղանկատվացուն նվիրված իր ընդարձակ հոդվածաշարում նա բառացիորեն նույնը կրկնելով, ավելի է կոնկրետացնում իր միտքը: Այստեղ, վերջնականապես Ադոնցը հայտնում է իր կարծիքը Պատմահոր ժամանակի վերաբերյալ: IX դարն աներկբայելիորեն մերժելի է նրա համար: Թերևս VIII դարի վերջն ու IX դարի սկիզբը կարող է լինել այն միջավայրը, ուր գործել է Պատմահայրը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Խորենացին շարադրել է իր գործը, թվում է, թե մի մեծ ազգային աղետից հետո, երբ վերադառնալից երազներին հետևում են լքումի և վհատումի օրերը և տեղի տալիս ներքին երկպառակությանը: Հավանաբար Մամիկոնյանների ութե-

ըորդ դարի վերջին (774-775 թթ. - Պ. Հ.) ըմբոստացումից հետո է»²⁸։ Այլ կապակցությամբ նա դարձյալ հստակորեն շեշտում է. «Խորենացու պատվանդանը... կանգնած Աշոտ Մսակերի կողքին՝ ստանում է իսկական արձանի փայլ. այդտեղ «Հայոց պատմությունը» դառնում է հայ մտքի, քաղաքական մտքի և երազների մի կոթող, մի սրբազան գիրք, որ նվիրագործում է Բագրատունիների նորածիլ քաղաքականությունը, բարձրացնում է նրանց հեղինակությունը և ապահովում նրանց հաջողությունը։ Եթե դադարաբար երբևիցե գործ է ստեղծում, «Հայոց պատմությունն» այն դադարաբար է, որ ստեղծեց Բագրատունյաց թագավորությունը, և Պատմահայրը՝ այդ թագավորության բարոյական հիմնադիրը, ավետավոր առաքյալն է»²⁹։ Եվ վերջապես մի երրորդ առիթով նա դարձյալ գրում է. «Ես կարծում եմ, որ Խորենացին գտնվում է ութերորդ դարի խռովությունների, մասնավորապես 775 թվի ապստամբության և նրա ծանր հետևանքների ազդեցության տակ»³⁰։

Ճիշտ է, Ն. Ադոնցը բերում է բազմաթիվ, իր կարծիքով խիստ անհրաժեշտ ապացույցներ, իր տեսակետը հիմնավորելու համար, սակայն քննական բանասիրությունը վաղուց ապացուցել է, որ այդ ապացույցները (Խորենացու օգտագործած աղբյուրները՝ Փոքր Սոկրատ, Սեղբեստրոս և այլն) թարգմանվել են դեռևս V դարում և ոչ թե VII դարի վերջերին և չեն կարող կուփան ծառայել Խորենացու ժամանակը որոշելիս։ Ինքը՝ Ադոնցը ևս խոստովանում է, որ իր տեսակետները Պատմահայր ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, կարող են վերանայվել նոր հանգամանքների ու փաստերի լույսի ներքո, որոնք ինքը լիահույս էր, թե կհայտնաբերվեն առաջիկա հայագիտական պրպտումների շնորհիվ։ Սակայն այդ պրպտումները չհարունակվեցին. անողորհ հիվանդությունն ու մահը (1942 թ. հունվար) հնարավորություն չտվեցին «անցյալի հայ մեծագույն դեմքի» ժամանակի խնդրին ավելի հանգամանորեն անդրադառնալու համար։ Ուրեմն, Ադոնցի համար խնդիրը դեռևս լուծված չէր և սպասում էր իր ուսումնասիրողին։

Ծանոթագրություններ

- 1 Н. Адонц, "Начальная история Армении" у Себеоса в его отношениях к Трудом Моисея Хоренского и Фауста Византийского, т. VIII, отд. 1, СПб, 1901, стр. 89.
- 2 Гр. Халатянц, Армянские Аришакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, М., 1903.
- 3 "Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества", т. 16, СПб, 1904, стр. 145-161.
- 4 Անդ. էջ 160-161 (ընդգծումները մերն են - Պ. Հ.)։
- 5 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 208-209, 237, 488.
- 6 "Записки восточного отделения...", стр. 161 (ընդգծումը մերն է - Պ. Հ.)։
- 7 Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Գ. Ֆնտզյանի աշխատասիրությամբ, Երուսաղեմ, 1930, էջ 65, 66։ Հմմտ. «Անահիտ», Փարիզ, 1930, N 2, էջ 8-53, N 4, էջ 62-74, 1931, N 1-2, էջ 58-69, N 5-6, էջ 157-161։
- 8 Ն. Ակինյան, Մովսես Խորենացու ժամանակն ու անձնավորությունը, «Անահիտ», 1929, N 4, էջ 67-77։ Հմմտ. «Հանդես ամսօրյա», 1930, էջ 8-41, 129-156, 257-273, 381-405։ Տե՛ս նաև նույն տեղում, 1947, էջ 567-581։
- 9 Հ. Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Երևան, 1934։
- 10 H. Lewy, The date and purpose of Moses of Chorene's History. "Buzantion", t. XI, f. 1. Bruxelles, 1936, p. 81-96.
- 11 Ն. Ակինյան, Մովսես Խորենացու «Ողբը» Ղևոնդ Երեցի Պատմության վերջաբանն է, «Հանդես ամսօրյա», 1930, N 1, էջ 8-41, նաև «Մովսես Խորենացի և Ղևոնդ Երեց և երկու պատմագիրներու նույնության հարցը», «Հանդես ամսօրյա», 1930, N 3-4, էջ 129-156, N 5-6, էջ 257-273, N 7-8, էջ 381-405։ Նույնը՝ Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատ. Գ, Վիեննա, 1930։
- 12 Մասնավորապես տե՛ս Հրանդ Բ. Արմեն, Խորենացի, եղիշե և հայր Ն. Ակինյան, Երուսաղեմ, 1951, նաև նույնի՝ «Պատմություն Խորենացիի քննադատություն», Երուսաղեմ, 1954։
- 13 Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, N 1, էջ 63-78։
- 14 «Կյանք և արվեստ», տարեգիրք, Փարիզ, 1932, էջ 167։
- 15 «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 154։
- 16 Համագրայինի Բեյրութի գրական պահոց, Նիկ. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան 2, գրքոց Ա, թղթածրար 8 (ընդգծումները Ն. Ադոնցին են - Պ. Հ.)։

- 17 Ն. Ակինյան, Մատենադրական հետազոտություններ, հատ. Գ, էջ 286:
 18 Անդ, էջ 175-176:
 19 Անդ, էջ 34:
 20 Անդ, էջ 286: Անհրաժեշտ է նշել, որ տարիներ անց՝ 1947 թ., Ն. Ակինյանը դարձյալ տեղաշարժում է խորենացու ժամանակաշրջանը՝ այն տեղափոխելով 840 թվականից հետո, այսինքն՝ երբ Ղևոնդն արդեն 110 տարեկան էր («Հանդես ամսօրյա», 1947, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր):
 21 Ն. Աղոնց, Ղևոնդ և խորենացի. քննություն հայր Ն. Ակինյանի տեսության տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1933, N 8, 9:
 22 Ն. Ակինյան, Մատենադրական հետազոտություններ, հատ. Գ, էջ 184:
 23 H. Lewy, The date and purpose of Moses of Chorene's History. "Byzantion", t. XI, f. 1, Bruxelles, 1936, p. 81-86.
 24 N. Adontz, Sur le date de L'Histoire de Armenie de Moise de Chorene, անդ, էջ 597-599:
 25 H. Lewy, An additional note on the date of Moses of Chorene, անդ, t. XI, f. 2, p. 593-596.
 26 N. Adontz, A propos de la note de M. Lewy sur Moise de Chorene. տե՛ս անդ, t. XI, f. 2, p. 597-599.
 27 Անդ, էջ 599:
 28 Ն. Աղոնց, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, «Անահիտ», 1939, N 3, էջ 69-77 և այլն:
 29 Ն. Աղոնց, Մովսես խորենացի, տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի դրական պահոց, պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պահարան 2, գրքոց Ա, թղթածրար 8:
 30 Ն. Աղոնց, խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի, «Անահիտ», 1938, N 1-3, էջ 85:

ՄԱՐԶՊԱՆ ՎԱՍԱԿ ՍՅՈՒՆԵՑՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարզպան Վասակ Սյունին V դարի առաջին կեսի հայ քաղաքական կյանքի ակնառու դեմքերից է: Երիտասարդ հասակում¹ Հայոց Վուամշապուհ արքայի կողմից նշանակվելով Սյունյաց տան նահապետի խիստ կարևոր պաշտոնում², ջանք և եռանդ չի խնայել նախորդ տարիներին պարսկական արշավանքներից ավերված երկրամասը վերականգնելու և շենացնելու, եկեղեցիների, վանքեր, դպրոցներ հիմնադրելու ուղղությամբ: Կորյուն պատմիչն առանձնակի գոհունակությամբ է հիշատակում Մեսրոպ Մաշտոցի հետ Վասակի համագործակցության փաստերը և չի զննում նրան բնութագրել որպես «այր խորհրդական եւ հանճարեղ եւ յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ»³:

Պարսից արքունիքը, բարձր զնահատելով Վասակի վարչական, կազմակերպչական ձիրքերը, նրան նշանակել է նախ Վրաստանի⁴, ապա (հավանաբար 438 թվականին) Հայաստանի մարզպան: Այս կապակցությամբ է, որ Ստեփանոս Օրբելյանը ստիպված խոստովանում է, թե Վասակն «էր չքեղ եւ բարձր ի մէջ աշխարհիս Հայոց. եւ յոյժ մեծարգոյ եւ երեւելի ի դրան արքունի (այսինքն՝ Պարսից - Պ. Հ.)»⁵:

450-451 թվականների հայտնի իրադարձությունների առաջին փուլում Վասակը հույժ կարևոր դեր է խաղացել հայերի հակապարսկական ցույցերի, ընդվզումների և ակնհայտ ապստամբական ելույթների կազմակերպման ուղղությամբ: Դեպքերի հետագա զարգացումը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, նրան տարել է պարսկական դիրքեր: Մարզպան Վասակը հրաժարվել է իր նախորդ դիրքորոշումից և որդեգրել միանգամայն նոր քաղաքական ուղեգիծ, որը հարցին անդրադարձող միջնադարյան մեր բոլոր մատենագիրների կողմից բնու-

Ֆիդայական մարտավարության վրա հենված ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունն սպասված դրական արդյունքների չհանգեց: Հարկավոր էր փոխել մարտավարությունը, որդեգրել նոր մերձեցումներ, փորձել բանակցությունների ու երկխոսությունների միջոցով ժողովրդի համար ապահովել նոր, տանելի կացություն, նրան զերծ պահել ջարդերից, ստեղծել խաղաղ զարգացման քիչ թե շատ տանելի կացություն, և ամենակարևորը՝ մեղմել հայրենաթողությունը:

Երիտասարդ հայագետ Ն. Ադոնցը պատկանում էր հայ մտավորականության այն ներկայացուցիչների թվին, որ կարծում էր, թե XX դարի սկզբի պայմաններում արևմտահայերի գրություն բարելավումը եթե հնարավոր չէր զենքով, ապա դրան կարելի էր հասնել ողջախոհությամբ ու դիվանագիտությամբ: Վերջին հաշիվով առաջնայինը հողն է, երկիրը և այդ երկրում ապրող ժողովրդի համար գոյատևման պայմանների ստեղծումը: Ինչպես ազգային-պահպանողական հայ մտավորականության մյուս ներկայացուցիչները, այնպես էլ Ադոնցը ելքը տեսնում էր միայն այս պարագծում:

Ահա թե ինչու նա փորձում է դիմել պատմական անալոգիայի օգնությամբ, նմանություններ տեսնել հին դարերի և նոր ժամանակների ազատագրական շարժումների ու նրանց արդյունքների միջև, խրատներ քաղել անցյալի թույլ տրված ճակատագրական սխալներից, սովորել պատմության դասերից: «Անցյալում, - գրում է, - ունինք մի լայն շրջան, որ իր քաղաքական տոգորումներով նման է մեր տակավին թարմ ազատագրական շարժման և խրատական՝ շատ նկատումներով»²⁶ (ընդգծումը մերն է - Պ. Հ.): Այստեղից պարզ է դառնում, թե ինչու Ադոնցը արևմտահայերի ազատագրության միակ, եզակի ճանապարհը չէր համարում զինված պայքարը և կարծում էր, թե ստեղծված պայմաններում առավել արդյունավետ կարող էր լինել դիվանագիտությունը: Իր հայացքների համար որպես ապացույց կարող էին օրինակ հանդիսանալ V դարի ազատագրական շարժումը և շարժման երկու նշանավոր դեմքերը՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանն ու մարզպան Վասակ Սյունին՝ ռազմիկն ու դիվանագետը:

Ահա, պատմական այս միջավայրում է, որ ստեղծվել է «Մարզպան Վասակը», որտեղ զարգացրած տեսակետներն ավելի հստակեցվել են

«Քաղաքական հոսանքներ հին Հայաստանում» ծրագրային հոդվածում, որ լույս տեսավ փարիզյան տարագրության տարիներին՝ 1927 թվականին:

Հարցի քննությանը ձեռնամուխ լինելուց առաջ Ադոնցն անդրադառնում է հայ հասարակական կյանքում հին և նոր ժամանակներում, լայն տարածում ստացած և ավանդույթ դարձրած՝ «հայերի անմիաբան և դավաճան լինելու» ստապատիր «տեսությունը»: Նա ցավով է արձանագրում այն հանգամանքը, որ «սովորություն է դարձած վատարանել հայ ազգությունն իր որպես թե հակահասարակական հատկության համար»: Ընդհանրապես տարածված կարծիք է, գրում է պատմաբանը չեղտված մտահոգությամբ, թե հայերին հատուկ է «անմիաբան և հակառակիչ ոգին», իսկ «անմիաբանության համբավը համարվում է ընդաբույս խորշոմ մեր ալեոր ճակատին»: Հետևաբար, «անմիաբանությունն է պատճառ կարծվում մեր ճակատագրական դժբախտությանը»²⁷: Մերժելով նման տեսակետները և հակադրվելով դրանց՝ Ադոնցը փորձում է համաշխարհային պատմության առավել ակնառու օրինակներով ցույց տալ, որ նման երևույթները հատուկ չեն միայն հայ իրականությանը, որ բոլոր ազգերն էլ ունեցել են և ունենալու իրենց ներքին դժվարություններն ու խնդիրները, որոնք սակայն ոչ թե մի կողմի դավաճանության և մյուս կողմի հայրենասիրության արտահայտություններն են, այլ տեսակետների ու մոտեցումների տարբերություններ: Պատմաբանը հատկապես կրքոտորեն է մերժում հայ հին պատմիչների մոտ արտահայտված այն պնդումը, թե իբրև հայ իշխաններն ու ժողովուրդը «գերադասում էին օտար կուսակալին սեփական թագավորից և կամ նրանց համար ավելի հարգի էին Չունակներն ու Բրբրիշտները, քան Ներսես Մեծն ու Ս. Սահակները»²⁸:

Նրա կարծիքով, V դարի քաղաքական անցքերն ընդհանրապես ճիշտ չեն հասկացվել, քանզի ուշադրություն չի դարձվել դրանք շահաբերող պատմիչների գաղափարական ներհակությունների վրա: Այս բաղադրիչների գաղափարական ներհակությունների վրա: Այս միտքը նա ավելի է որոշակիացնում, գրելով, թե պատմիչները (եղիշե, ֆարպեցի) եղել են կոնկրետ կուսակցության և քաղաքական կողմնորոշման հետևորդներ: Հետևաբար հասկանալի է, որ իրադարձությունները շարադրված են կուսակցական մտածելակերպով՝ կուսակցական որոշակի շահախնդրությունների տեսանկյունից: Բնական է,

որ շարժման վերաբերյալ գոյություն ունեցող ավանդական հայացքն անցել է նոր հետազոտողներին: Նման վիճակը չի բավարարում պատմաբանին, ուստի նա չի վարանում դա անվանել «միակողմանի և Հայաստանում իրերի իրական դրությունը չհամապատասխանող»²⁹:

Մի կողմ դնելով ավանդաբար շրջանառության մեջ գտնվող պնդումները և վերլուծելով դեպքերի զարգացման ընթացքը՝ Ադոնցը եկել է այն եզրակացության, որ 450-451 թթ. իրադարձությունները, հայկական երկու կողմերի (Վարդանանք և Վասակյաններ) միջև բախումները տեղի են ունեցել ոչ թե կրոնական, այլ քաղաքական հողի վրա: Վարդանի և Վասակի հակադրությունը հետևանք է քաղաքական տարբեր ըմբռնումների, հետևաբար պատերազմը ծագել է ոչ թե բարոյական հողի վրա և ոչ թե ուխտապահների և ուրացողների միջև, այլ քաղաքական երկու հակադիր խմբավորումների: Հարցի նման մեկնաբանության դեպքում բնական է, որ պետք է ծագեր Վասակի գործունեության վերաբերաբար մանր հարցը: Հանգամանք, որ Ադոնցի հիմնական նպատակն է: Նա գրում է. «Կասկած է առաջանում պատմիչների դատողությունների ճշմարտացիության մասին, ուստի հարկ է առավել բնական հիմքեր փնտրել Վասակի գործողություններում»: Իր կարծիքով, եթե մի կողմ նետվի վարքագրական միտումը և եթե երկու պատմիչների շարադրանքից հեռացվի կուսակցական և Վասակի նկատմամբ թշնամական ոգին, ապա իրադարձությունները կներկայանան լրիվ այլ լույսի ներքո: Այսինքն՝ «Հայոց իշխանները, առավել ևս երկրի կառավարիչ Վասակը, օժտված էին քաղաքական խոհեմությամբ և քաջ գիտակցում էին, որ իրենց համար անհնարին է ուժերը չափել հզորագույն մի միապետության հետ»³⁰: Վասակը դա գիտակցեց հատկապես Կ. Պոլսից հայկական դեսպանության վերադարձից հետո, երբ բյուզանդական արքունիքը հստակորեն մերժեց որևէ օգնություն հայերին: «Այսպիսի պայմաններում, գրում է Ադոնցը, պարսիկներին բացահայտ պատերազմ հայտարարելը նշանակում էր երկիրը տանել դեպի անխուսափելի կործանում»: Ահա այս հողի վրա էր, որ ապստամբության ղեկավարության (Վարդան, Վասակ և կուսակիցներ) միջև սկսվեց տատանումների պահը: «Այս պայմաններում, եզրակացնում է Ադոնցը, այլ բան չէր մնում, եթե ոչ հրաժարվել կամ հետաձգել խռովության ծրագիրը: Խոհեմություն էր

թեյադրում այս նահանջը և խոհականությունը, որպեսզի սուրբ գործը չվիժե արկածախնդրությամբ»³¹: Քանի որ կարծիքները տարամերժվում էին, ապա ուժերն էլ պառակտվեցին երկու բանակների: Վարդանանք կանգնած էին հանուն ապստամբության՝ հույսը դնելով սեփական ուժերի վրա, Վասակն ու նրա կողմնակիցները «հասկանալով նման հանգանակության ամբողջ փտանգը, խոհական համարեցին կասեցնել հետագա գործողությունները» և փորձել լեզու գտնելով պարսիկների հետ, երկիրը դերձ պահել անկանխատեսելի ցնցումներից: «Տեսակետների անհամաձայնությունը շուտով վերածեց փոխադարձ թշնամության»³² և երկու կողմերը սկսեցին գործել տարբեր ուղղություններով և որդեգրեցին տարբեր մարտավարություն: Անշուշտ, նպատակը նույնն էր, սակայն տարբեր էին դրան հասնելու ուղիները. «Տեսականորեն երկու հոսանքները միմյանց չեն բացասում, բայց գործնական հողի վրա ծնում են բախումներ՝ աղետալի հետևանքներով»³³:

Սուրբ և դիվանագիտությունը: Որի՞ն ապավինել: Վասակը նախընտրեց վերջին ուղին, իսկ Վարդանը՝ առաջին: Փաստորեն, Ադոնցը հավասարության նշան է դնում Վարդանի և Վասակի դիրքորոշումների միջև. «Ո՛չ ուրացության և ո՛չ դավաճանության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Երկու կողմն էլ հավասարապես հասարակության շահն ի նկատի ունեին: Տարբեր էին նրանց տեսակետները, երկուսն էլ կասկածելի իրենց առաջնությունը»³⁴: Եվ եթե Վարդանանք ապավինում էին Բյուզանդիային, ապա Վասակյաններն էլ ապավինում էին Պարսկաստանին: Ահա այս եղանակով, կողմերի «հավասարեցման» իր տեսությամբ պատմաբանը հանգում է իր հիմնական եզրակացությանը. «Ուխտանենդները (Վասակյանները - Պ. Հ.) սկսվելով երազներից, փրկեցին երկիրը ահեղ վտանգից, իսկ ուխտապահները (Վարդանանք - Պ. Հ.) մարտիրոսացան, գիտակցորեն և մահը գրկեցին, որ անմահանան և օրինակ ծառայեն սերունդներին և խրատ՝ բռնակալին»³⁵: Ուրեմն ինչո՞ւ մեղադրել Վասակին, ինչո՞ւ հավաճան հռչակել նրան. «Եթե պատմական ստույգ իրողությունները վրայից հանենք այն պատրանքը, որ պատկանում է մատենագիրների (Եղիշե և Փարպեցի - Պ. Հ.) անձնական տեսության, և հետևենք անցքերի հաջորդական ելևէջներին, կտեսնենք, որ նրանց հիմը կաղ-

ները, բացի դարագաշյանական մեկնակերպից, ունեն նաև մեկ այլ ընդհանուր հենք՝ պատմական երևույթներին նման չափանիշներով ու նույն մտահոգություններով անդրադառնալը: Ահա թե ինչու երկուսն էլ ազդվելով Գարագաշյանից՝ ինքնաբերաբար հանգել են նույն եզրակացություններին: Այսպես, Անանիկյանը նույնպես կարծում է, թե Վարդանանց ապստամբությունը քաղաքական հախուռն ու անխոհեմ քայլ էր, քանզի՝ «Օտար լուծի մը տակ չարչարվող տկար, անօգնական ցեղի մը համար հավանորեն անխոհեմություն է ամեն բան փտանգել քաղաքական հախուռն և անխոստովանալից բաղդախաղի մը մեջ: Ազատությունը շատ թանկագին է, բայց իր օրվան սպասող առողջ ցեղի մը համար՝ գոյությունը շատ ավելի թանկագին է»⁴⁹: Ահա թե ինչու Վարդանանց ուղենիշը «փութկոտ քաջություն էր», իսկ Վասակը («Ականավոր հայ իշխանը»), որ ցանկանում էր Հայաստանը «իր հասկացած կերպով փրկել», քարոզում էր խոհեմություն և հասպողում»⁵⁰: Ինչպես տեսնում ենք, ակնհայտ է Ադոնցի և Անանիկյանի հոգեհարազատությունը: Չմոռանանք, որ դեռևս Ա. Գարագաշյանն էր, որ Վասակի քաղաքական ուղեգիծը հռչակել էր «հրաշալի խոհեմություն»:

Այնուհանդերձ, վասականպատ ուղղությունն այնպես էլ չկարողացավ իր համար ուղի հարթել պատմագիտության մեջ և լայն տարածում չստացավ: Վերջին հիսուն տարիների ընթացքում զգալի աշխատանքներ կատարվեցին ընդհանրապես V դ. ազատագրական պատերազմների պատմության լուսաբանման և մասնավորապես Վասակ Սյունու գործի գնահատման ուղղությամբ: Նկատի ունենք Հ. Հարությունյանի⁵¹, Ս. Տ. Երեմյանի⁵², Վ. Ս. Նալբանդյանի⁵³, Կ. Ն. Յուզբաշյանի⁵⁴, Վ. Կ. Իսկանյանի⁵⁵ և այլոց աշխատությունները⁵⁶:

Անշուշտ, Ն. Ադոնցի «Հավասարեցման» տեսությունը խիստ հետաքրքրական է, սակայն, ինչպես արդեն նշել ենք, այն կիրառելի է միայն շարժման սկզբնական շրջափուլի համար՝ մինչև 450 թ. վերջերը, երբ մարզպանը շարունակում էր գտնվել հայ ազատագրական պայքարի զիրքերում, և կիրառելի է 450 թ. վերջերի և 451 թ. սկզբների համար, երբ նա և իր կուսակիցները, պարսկական ուժերի հետ միասին, զիրքավորվում են ընդդեմ Վարդանանց: Այս պահից սկսած Ադոնցի տեսությունն այլևս կիրառելի չէ: Հանգես գալ սկսած ապս-

տամբության դեմ, դաշնակցել պարսիկների հետ, մասնակցել շարժման ճնշմանը չի կարող արդարացվել որևէ տեսությամբ, որքան էլ որ այն լինի ինքնատիպ ու հետաքրքրական: Այս շրջափուլում Վասակի զիրքորոշումն, առանց վարանելու, պետք է անվանել ազգային դավաճանություն:

Այսպիսով, վերը բերված ադոնցյան տեսակետները ինքնատիպ են ու չափազանց ուշագրավ, սակայն որոշ կետերում մնում են չհիմնավորված և սոսկ անձնական դիտարկումների արդյունք: Այնուհանդերձ, չի կարելի անտեսել մի կարևոր հանգամանք ևս: Ադոնցյան մտորումները ստիպեցին ուսումնասիրողներին ավելի ուշադիր քննել հայտնի խնդիրները, վերագնահատել առանձին երևույթներ, հստակեցնել, ճշգրտել իրադարձությունների առանձին մանրամասներ: Վերջապես՝ առավել իրական ներկայացնել շարժման մասնակիցների զիրքորոշումն ու հետապնդած նպատակների դիմապատկերը:

Ծանոթագրություններ

- 1 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 329 («Մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր»): Ենթադրելի է, որ Վասակը ծնվել է մոտ 388 թվականին, իսկ Սյունյաց նահապետ է նշանակվել 410 թվականին, երբ ընդամենը 20-22 տարեկան, իրոք որ «մանուկ» հասակում էր:
- 2 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 51:
- 3 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 62: Ենթադրելի է, որ այդ համագործակցությունը տևել է ունեցել 410 թվականից անմիջապես հետո, մինչև 412 թվականը (մանրամասն տե՛ս Բ. Կյուլեսերյան, Եղիշե. քննական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1909, էջ 258-259):
- 4 Տե՛ս Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 135, հմտ. Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Տիգրիս, 1904, էջ 83:
- 5 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 58:
- 6 Եղիշե, համապատասխան բոլոր եղանակներում, տե՛ս հատկապես էջ 138-141:
- 7 Ղ. Փարպեցի, էջ 61, 64, 66, 67, 68, 75, 76, 77, 82, 85, 107:

- 8 Մովսես Կաղանկատպացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 113, 114, 116:
- 9 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Կ. Պոլիս, 1852, էջ 87:
- 10 «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 79:
- 11 Ուխտանես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայոց, էջ 5, տե՛ս Ուխտանես, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:
- 12 Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 71:
- 13 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 34:
- 14 Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 54, 56:
- 15 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 63:
- 16 Սիմեոն Ապարանցի, Վիպասանութիւն սակս Պահաւունեացն դարմի եւ Մամիկոնեանցն սեռի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 39-44:
- 17 Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. Ա, Երևան, 1951, էջ 127:
- 18 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 15, 44, 48, 50, 59, 81 եւ այլն: Թեև համերաշխով Ստեփանոս Օրբելյանին, նրան անվանում է նաև «այր ճոխ եւ փառաւոր ի մէջ ազգին» (անդ, էջ 11):
- 19 Հ. Գաթրճյան, Պատմութիւն տիեզերական, հատ. Բ, Վիեննա, 1851, էջ 534: Այնուհանդերձ, ստիպված է նաև Վասակին համարել «խրբու զնշանաւորի քան դամենայն Հայոց» (անդ, էջ 534):
- 20 Ե. Չաղրճյան, Պատմութիւն Հայոց, Վիեննա, 1851, էջ 183, 186, մասնավորապէս՝ 197:
- 21 Մ. Մուրադյանց, Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Երուսաղեմ, 1872, էջ 213, 214, 221, 236:
- 22 Ստ. Պալասանյան, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1890, էջ 277, 278, 285, 302:
- 23 Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, հատ. Դ, Թիֆլիս, 1895, էջ 111-112:
- 24 Մասնավորապէս տե՛ս Լեո, Ս. Մեսրոպ, Թիֆլիս, 1904: Նույնի՝ «Վարդանանք», գրամա, Թիֆլիս, 1916: Նույնի՝ «Հայոց պատմություն», հատ. 2, Երևան, 1967, էջ 47-102: Հմմտ. նաև Ստ. Մալխասյանց, Եղիշե եւ Ղազար Փարպեցի, տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Մատենագիտական դիտողություններ, Երևան, 1961, էջ 130-157:
- 25 Н. Адонц, Марзбан Васак перед судом историков, см. "Записки восточного отделения императорского русского археологического общества", СПб, 1904, N 15, стр. 122-130: Նույնը՝ առանձին, հկո, 1904, 10 стр.: Տե՛ս նաև սույնի վերահրատարակությունը՝ «Հայրենի տուն» շաբաթաթերթ, Երևան, 1993, 2-8 հունիսի, N 9, էջ 6-7 (հրատարակության պատրաստեց եւ առաջարկներ գրեց Շ. Դավթյանը): Տե՛ս նաև Հայերեն թարգմանությունները՝

- «Մարգարան Վասակը պատմաբանների դատաստանի առաջ» (ռուսերենից թարգմանեց պրոֆ. Վ. Ա. Դիլոյանը, հրատարակության պատրաստեց եւ առաջարկներ գրեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը), «Ազդակ» օրաթերթ, Բեյրութ, 1993, 18, 20 փետրվարի, NN 283-284: Նույնը տե՛ս նաև «Հանրապետական» շաբաթաթերթ, Երևան, 1996, N 10, էջ 6-7, N 11, էջ 5-6: Տե՛ս նաև Շ. Դավթյանի թարգմանությունը՝ Շ. Բ. Դավթյան, Սիսիանի բնակավայրերի պատմությունը, Երևան, 1997, էջ 115-121: Նաև՝ Շ. Դավթյան, Ականավոր սյուներ-ցիներ, Երևան, 1998, էջ 17-24:
- 26 Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 18:
- 27 Անդ, էջ 17:
- 28 Անդ, էջ 17:
- 29 Ն. Աղոնց, Մարգարան Վասակը..., տե՛ս «Ազդակ», 1993, 18 փետրվարի:
- 30 Անդ:
- 31 Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 25:
- 32 Ն. Աղոնց, Մարգարան Վասակը..., տե՛ս «Ազդակ», 1993, 18 փետրվարի:
- 33 Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 23:
- 34 Նույնը, էջ 25:
- 35 Անդ, էջ 26:
- 36 Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 23:
- 37 Ն. Աղոնց, Մարգարան Վասակը..., տե՛ս «Ազդակ», 1993, 20 փետրվարի:
- 38 Ն. Աղոնց, Մարգարան Վասակը..., տե՛ս «Ազդակ», 1993, 20 փետրվարի:
- 39 «Սփյուռք» շաբաթաթերթ, Բեյրութ, 1965, 14 հուլիսի, թիվ 27, էջ 3:
- 40 Թոմաս, Վասակ Սյունի (Պատմաքննական փորձ), տե՛ս «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1914, 24 փետրվարի, N 40:
- 41 Գ. Գյուլզալյան, Հինգերորդ դարի հայոց կրոնական եւ քաղաքական շարժումները, Բեյրութ, 1947: Նաև նույնի՝ «Հայ-պարսկական հարաբերությունները Վարդանանց պատերազմից առաջ», տե՛ս «Ակոս» ամսագիր, Բեյրութ, 1951, N 4, 6, «Վարդանանց պատերազմը», տե՛ս «Ազդակ շաբաթաթերթ», Բեյրութ, 1945, N 49, «Վարդանանց պատերազմին արժեքը», նույն տեղում, 1948, N 206:
- 42 Հրանտ Բ. Արմեն, Մարգարանը եւ սպարապետը, Լոս Անճելոս, 1952, «Քննադատները ջղայնացած են», Լոս Անճելոս, 1952, «Հայկական գերագույն ատյան», Բեյրութ, 1969:
- 43 Խ. Բ. Վեմյան, Վասակ Սյունիի պատմական գնահատության շուրջը. տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀՀ ԳԱԱ (Հասարակ. գիտ.), 1965, N 1, էջ 41-67:
- 44 Մ. Ս. Հասրաթյան, Որտե՞ղ է թաղված Վարդան Մամիկոնյանը, տե՛ս «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթ, 1967, 16, 23 օգոստոսի: Նույնը տե՛ս «Ջանասեր» ամսագիր, Հալեպ, 1968, N 4, էջ 90-92, նաև՝ Մ. Ս. Հասրաթյան, Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 65-78:

- 45 Ս. Սիմոնյան, Վասակ Սյունի. կվկայե պատմարան պրոֆ. Ն. Ադոնց. տե՛ս «Սփյուռք» շաբաթաթերթ, Բեյրութ, 1965, N 26-27:
- 46 Անդ, 1962, 8 մարտի:
- 47 Հ. Մ. Մուրադյան, Վարդանանց ապստամբության մասին, Երևան, 1989:
- 48 Մ. Անանիկյան, Քննական ուսումնասիրություններ, Նյու Յորք, 1932:
- 49 Անդ, էջ 159, հմմտ. էջ 175:
- 50 Անդ, էջ 156:
- 51 Հ. Ա. Հարությունյան, Վարդանանց պատմությունը, Երևան, 1947: Տե՛ս նաև նույնի «Հայկական ազատագրական պատերազմները պարսկական տիրապետության դեմ V դարում», Երևան, 1958. «Ավարայրի ճակատամարտը և հայկական ազատագրական պատերազմները պարսկական տիրապետության դեմ», Երևան, 1963:
- 52 С. Т. Еремян, Народно-освободительная война армян против персов, см. «Вестник древней истории», 1951, N 1: Հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 2, ՀԳԱԱ հրատ., Երևան, 1984, էջ 165-187:
- 53 Վ. Ս. Նալբանդյան, Հայերի կողմից պարսկական տիրապետության դեմ ուղղված 451 թ. ապստամբության սոցիալ-քաղաքական պատճառների հարցի շուրջ, տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀԳԱԱ, 1951, N 10:
- 54 Կ. Ն. Յուզբաշյան, Ավարայրի ճակատամարտից դեպի Նվարսակի պայմանագրությունը, Երևան, 1989:
- 55 Վ. Կ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դդ., Երևան, 1991:
- 56 Հարցի պատմագրության պատմաքննական վերլուծությունը տե՛ս Հ. Մ. Մուրադյանի «Վարդանանց ապստամբության մասին» մենագրության մեջ:

Ն. ԱԴՈՆՑԻ «ՀԱՅՈՑ ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

1946 թ. Փարիզում Փրանսերենով, հետմահու, լույս տեսավ ակադեմիկոս Հայագետ Նիկողայոս Ադոնցի (1871-1942) «Հայաստանի պատմություն: Ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա.» սովորածավալ աշխատությունը, որը ներկայացնում էր նշված ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության և ներքին կյանքի մանրամասները¹: Բնական է, որ այս գրքում հիմնական շեշտը դրված էր ուրարտական պատմաչրջանի (մ.թ.ա. IX-VI դդ.) իրադարձությունների վրա: Դա է պատճառը, որ պատմագիտության մեջ տարբեր աւիթներով կարծիք է հայտնվել, թե իբր Ն. Ադոնցը կյանքի վերջին շրջանում լրջորեն զբաղվել է Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրությամբ և նրա այդ հետազոտության արդյունքները տեղ են գտել նշված գրքում²: Քննադատությունը ևս, թեև ըստ արժանվույն գնահատեց կատարված վիթխարի ու կարևոր աշխատանքը³, սակայն միևնույն ժամանակ տարակուսանք արտահայտեց: Հայտնի է, որ Ն. Ադոնցը և՛ կրթությամբ, և՛ նախասիրություններով միջնադարագետ էր, համաշխարհային համբավ ու ճանաչում ունեցող բյուզանդագետ: Սույն բնագավառին վերաբերող նրա կարևոր հոդվածները լույս էին տեսնում եվրոպական նշանավոր բյուզանդագիտական հանդեսների էջերում, և մեծագույն պատիվ էր համարվում նրա համագործակցությունը համաշխարհային բյուզանդագիտական կենտրոնների հետ: Սակայն ինչո՞վ էր պայմանավորված նշանավոր բյուզանդագետի, այն էլ կյանքի վերջալույսին, այդ անսպասելի հրապուրանքը ուրարտագիտությամբ և իր նախասիրած պատմաչրջանից կտրուկ շրջադարձը դեպի Հայաստանի պատմական անցյալի հեռավոր խորքերը՝ մ.թ.ա. X-VI դարերը:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, Ն. Ադոնցը երբեք էլ նպատակ

դի: Հաճախ, մասնավորապես Գերմանիայում և Ֆրանսիայում, հայերը դիտվում էին որպես անլիարժեք, անհայրենիք ու պատմություն չունեցող մի ժողովուրդ՝ դրանից հետևող ճնշումների, հետապնդումների, բացահայտ քամահրական վերաբերմունքի անցանկալի դրսևորումներով: Անշուշտ, Ադոնցից առաջ բավականին հետևողական աշխատանք կատարվել էր հայերի նկատմամբ թյուրմբռնումները սրբագրելու ուղղությամբ: Այստեղ պետք է հիշատակել այն վիթխարի ծառայությունը, որ մատուցել է հայությանը նշանավոր մտավորական Արշակ Չոպանյանը: Նա Ադոնցից ավելի վաղ հայության մասին ֆրանսերեն բազմահատոր մի աշխատության ծրագիր էր հղացել և մասամբ իրականացրել: Ա. Չոպանյանի ջանքերով եվրոպական հասարակայնությանն էր ներկայացվել հայ գրականությանն ու մանրանկարչությանը, ընդհանրապես արվեստին վերաբերող «Վարդենիք Հայաստանեայց» եռահատոր պատկառելի աշխատությունը¹²: Ցնցող էր ու անկրկնելի Չոպանյանի այս հատորների տպավորությունը եվրոպական գրական-հասարակական միջավայրում: Դրանք ոչ միայն կարևոր դեր խաղացին հայ մշակույթի տարածման և պրոպագանդման, այլև հայերի՝ որպես ժողովրդի մասին առավել դրական, ամբողջական ու ճիշտ պատկերացում կազմելու գործում: Ծիշտ է նկատված, որ Չոպանյանի այս գործը «Հուշարձան էր եվրոպայի սրտում ի պատիվ հայ մշակույթի»¹³:

Սակայն որքան էլ որ կարևոր ու անգնահատելի էր Ա. Չոպանյանի կատարած դերը՝ հայերին եվրոպական հասարակայնությանը ներկայացնելու ուղղությամբ, բայց այն բավարար չէր: Անհրաժեշտ էր նաև հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի պատմագիտական վերլուծության միջոցով վեր հանել ու ցույց տալ նրա տեղն ու դերը համաշխարհային պատմության մեջ: Անհրաժեշտ էր ստեղծել Չոպանյանի նշված աշխատությանը հավասար, սակայն զուտ պատմագիտական մի երկ, որն ընթերցելուց հետո կարելի կլիներ ասել՝ «Ահա մի ժողովուրդ՝ մեծ իր հանճարով, երազով ու ողբերգությամբ» (Ա. Իսահակյան)¹⁴: Անհրաժեշտ էր ստեղծել մի աշխատություն, որի շնորհիվ աշխարհը ճիշտ պատկերացում կկազմեր հայերի բնօրրանի, նրանց դարձացման օրինաչափությունների, ապրած ցնցումների, տարածքային ու մարդկային կորուստների մասին, կիմանար դառը և սոսկալի

ճշմարտությունը հայերի վերջերս ապրած ահավոր ողբերգության, նրա տարագիր ու թշվառ վիճակի իրական պատճառների մասին:

Ահա թե ինչու «Հայոց քննական պատմություն» աշխատության գրելն Ադոնցի համար անհրաժեշտություն էր, դա լինելու էր նրա հավատամքը, պարտքն ու տուրքը իրեն ծնող ժողովրդի, հեռավոր հայրենիքի հանդեպ: Ուրիշ ո՞վ, եթե ոչ ինքը՝ բազմաթիվ լեզուների քաջածանոթ, պատմագիտական հզոր պատրաստության տեր, համանվերոպական ճանաչում և հեղինակություն վայելող պատմաբանը, շուրջ 40 տարի իրեն հայոց պատմության հիմնահարցերի մշակմանը նվիրած գիտնականը, պիտի ձեռնարկեր նման մի պատասխանատու աշխատանքի ստեղծումը: Եվ որքան ճիշտ է նկատել ֆրանսիացի ակադեմիկոս պատմաբան, ակադեմիկոս Ռենե Գրուսեն, թե Ադոնցն իր կյանքի վերջին տարիներին այնքան էր առաջացել նյութերի պատրաստության մեջ, որ կարող էր «չենքը կանգնեցնելու գործը սկսել»¹⁵:

Երկրորդ հանգամանքը, թեև ավելի կազմակերպչական-տեխնիկական բնույթ էր կրում, սակայն արագացրեց Ադոնցի մտահղացման իրականացումը: Հայտնի է, որ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ) 1930 թվականից Մեքսիկոյան հիմնադրամի եկամուտներով տարեկան 3000 ոսկի էր տրամադրում Խորհրդային Հայաստանին՝ հայագիտական աշխատանքների հրատարակման համար¹⁶: Մինչև 1937 թվականը այդ գումարների հաշվին հրատարակվեցին շուրջ 30 գիտական մեծարժեք ուսումնասիրություններ: Սակայն Խորհրդային իշխանությունները 1937 թվականի դեկտեմբերի 8-ի որոշմամբ Մեքսիկոյան ֆոնդի գործունեությունը Հայաստանում արգելեցին¹⁷: ՀԲԸ միության կենտրոնական վարչությունը, բնականաբար, չէր կարող Հայաստանի համար նախատեսված գումարները բար, չէր կարող Հայաստանի համար նախատեսված գումարները անուշադրության մատնել կամ օգտագործել այլ նպատակներով, ուստի 1939 թ. որոշում կայացրեց այդ գումարների մի մասը հատկացնել «պատմական և գրական մեծարժեք երկերու տպագրության» համար: Իրադարձություններին քաջատեղյակ Հրանտ-Սամվելը վկայում է. «Երբ Հայաստանի դուռները բոլորովին փակվեցան տպագիր հայության առջև և Մեքսիկոյան ֆոնդի դրամները կարելի չէրավ Հայաստան փոխադրել՝ հատկացնելու համար հայ պատմության և մշակույթի վերաբերյալ նյութերու հրատարակության, Հայ բարեգործական ընդհա-

սկսված գործը արագորեն առաջ էր ընթանում: Թեև սաստկացող ծանր հիվանդությունը (թոքախտ), ինչպես նաև 1940 թ. կեսերին գերմանացիների կողմից Բելգիայի ռազմակալումը դանդաղեցնում էին աշխատանքները, այնուհանդերձ, գարնան-աշնան ամիսներին նա օրնիբուն շարունակում էր աշխատանքը «Հայոց քննական պատմություն» վրա: Յուրաքանչյուր շաբաթվա վերջում աշխատանքի ավարտուն մասերը հանձնում էր իր մտերիմ սաներից Հ. Էսեկյուլյանին, որը վկայում է. «Մաս առ մաս կառնեի իրմե՝ մեքենագրության հանձնելու»³⁰, և այսպես մինչև վերջին օրերը: Կարծես զգալով վերահաս մահվան չարագույժ շունչը և կանխագգալով, որ իր կյանքի մեծ գործը մնալու է անավարտ, Ադոնցը 1940 թ. Ա. Զիլին-կիրյանին դառնորեն գրում է. «Վախենում եմ, որ ծրագրած գործերս էլ մնան թերի և կամ նույնչափ վհատ, ինչպես ես»³¹: Վհատություն ու հոգեկան խռով պահերից մեկի ժամանակ Հ. Էսեկյուլյանին խոստովանել է. «Պետք է ավարտել այս աշխատանքը («Հայոց քննական պատմությունը» - Պ. Հ.), գիտե՞ս թե որքան տառապագին է տարիներով հավաքել հոս՝ գլխուն մեջ ունենալ, նույնիսկ դասավորված ու չկարենալ գեթ թուղթին հանձնել: Հիմա կզգամ, թե գործ մը երբեք չպետք է հետաձգել»³²: Ահա թե ինչու հաղթահարելով սոսկալի ցավերը, կամքի գերազույն լարումով շարունակում էր աշխատանքը և այսպես մինչև հիվանդանոց տեղափոխվելը: Հ. Էսեկյուլյանը վկայում է. «Չափազանցած չեմ ըլլար, եթե ըսեմ թե՝ գրիչը ձեռքին մեռավ, գիտակից՝ իր կոչումին վեհունքանը, այն հանդուգն զորավարի պես, որ ծանրորեն վիրավոր՝ կմնա պատնեշին վրա, զենքը ձեռքին, մինչև իր վերջին շունչը»³³: Ցավոք, Ադոնցին վիճակված էջեր ավարտելու իր կյանքի մեծ գործը, նա իրոք մահացավ գրիչը ձեռքին, վերջակետ հղրած³⁴:

1941 թ. հոկտեմբերի վերջերին Ն. Ադոնցի առողջական վիճակը կտրուկ վատթարացավ և նրան տեղափոխեցին հիվանդանոց, որտեղ էլ մահացավ ուղիղ երեք ամիս անց՝ 1942 թ. հունվարի 27-ին: Կարծում ենք, թե միայն հավուր պատշաճի խոսքեր չեն, որ Ռ. Դարբինյանը նրա մասին գրում է այդ օրերին. «Հանձին պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի հայ պատմագրությունը, հայ բանասիրությունը, հայ իրականությունը կկորսնցնեն իրենց ամենեն ընտիր մշակներեն մեկը, իսկ

Հայ ժողովուրդն այլ իր ամեննեն ազնվական զավակներեն մեկը: Ցավալի է նրա մահը մանավանդ, որ կիսատ ձգեց իր գործը: Վերջին տարիները ձեռնարկած էր «Հայոց քննական պատմության» պատրաստության, բայց չենք գիտեր, թե որ աստիճան առաջ տարած էր այդ աշխատությունը»³⁵:

Ն. Աղոնցի մահվան առիթով ֆրանսահայ մտավորականները, Ա. Զոսանյանի և Հ. Զավրյանի նախաձեռնությամբ, 1942 թ. ապրիլի 12-ին Փարիզի սրահներից մեկում կազմակերպում են հիշատակի հավաքույթ³⁶։ Այստեղ որոշվում է ստեղծել հանձնախումբ՝ Ն. Աղոնցի թողնի նյութերն ուսումնասիրելու, իսկ գրադարանը Փարիզի Նուպարյան գրադարան տեղափոխելու համար։

[illegible]

րելով: Այդ ձեռագիրների մեջ էր ֆրանսերեն լեզվով գրված «Հայոց պատմության» առաջին հատորը»⁴⁰:

Այսպիսով, 1942 թվականին Հ. Զավրյանը Բրյուսելից Փարիզ է բերել Ն. Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» առաջին հատորի հեղինակային մեքենագիր օրինակը, այն էլ, ինչպես կտեսնենք, անավարտ: Շուտով պարզվում է, որ աշխատանքը տպագրության պատրաստ չէր նաև տեխնիկական տեսակետից և կարիք ուներ լեզվաոճական որոշակի խմբագրման: Հ. Զավրյանը ազնվորեն ու մեծ նվիրումով ստանձնեց «հրատարակության հետ կապված բոլոր աշխատանքները՝ index-ի պատրաստում, քարտեզ, սրբագրություն, հեղինակի կենսագրություն և այլն»⁴¹: Ցավոք, Հ. Զավրյանի հիվանդության և ապա վերահաս մահվան պատճառով (10 նոյեմբերի 1945 թվական) աշխատանքները դարձյալ ընդհատվեցին: Գրքի հրատարակության հետ կապված հետագա աշխատանքներն իրականացրեց Ա. Չոպանյանը⁴²: Հենց Չոպանյանի առաջարկով էր, որ Մելքոնյան հրատարակչական հանձնախումբը «Հայոց քննական պատմության» ընդհանուր խմբագրումը հանձնարարեց ակադեմիկոս Ռոնե Գրուսելին: Ֆրանսիացի պատմաբանը ոչ միայն «հղկումի և սրբագրումի հոգնեցուցիչ աշխատանքը կատարեց այդ ամբողջ ստվար հատորի»⁴³, այլև «մեծ գիտնականի վերջին գրքի համար գրեց հատուկ առաջաբան»⁴⁴: 1946 թ. ապրիլի վերջերին գիրքն արդեն պատրաստ էր տպագրության: Դա է հավաստում 1946 թ. ապրիլին Պ. Բոլոլյանին հղած Ա. Չոպանյանի նամակը. «Մյուս կողմե պարտք կհամարենք Ձեզի հայտնել, թե ողբացյալ փրոֆեսսոր Նիկողայոս Ադոնցի հոյակապ գործը՝ Հայոց պատմության սկզբնական շրջանի մասին, որին տպագրության ավարտումը հանգուցյալ Հ. Զավրյանի հիվանդության պատճառով հապաղած էր, ի մոտո պիտի պատրաստ ըլլա հրապարակ ելլելու»⁴⁵:

Ի վերջո, 1946 թ. կեսերին «Հայոց քննական պատմության» առաջին մասը, որ կրում էր «Հայաստանի պատմություն. Ակունքները» խորագիրը, լույս տեսավ «Imprimerie de Navare» հրատարակչության կողմից: Աշխատությունը բաղկացած է չորս գլխից՝ 1. Նախապատմական դարաշրջան (հնագիտական պեղումների արդյունքների վերլուծությունը)⁴⁶, 2. Հայաստանը հնագույն դարաշրջանում (Հայաստ, Իշուվա, Ալշի, Նաիրի)⁴⁷, 3. Ուրարտու պետությունը (ըստ ասուրա-

կան աղբյուրների)⁴⁸, 4. Ուրարտու պետությունը (ըստ իր վավերագրերի)⁴⁹: Գլուխը ավարտվում է «Ուրարտուի վախճանը և նրա պատմական դերը» եզրափակիչ հատվածով:

Ենթադրում ենք, որ Ն. Ադոնցի կանոնավոր աշխատանքը գրքի վրա ընդհատվել է հենց այստեղ: Մյուսները հավելվածներ են, որ կիսավարտ աշխատանքին ավելացվել են հետագայում՝ Ն. Ադոնցի մահից հետո: Անկասկած է, որ այդ հավելումները կատարել է Հ. Զավրյանը, նա, ով առաջինն էր ծանոթացել հանգուցյալ պատմաբանի թողոնի նյութերի հետ և իր վրա պարտականություն վերցրել կատարել գրքի հրատարակության հետ կապված բոլոր աշխատանքները: Ձեռքի տակ ունենալով 375 էջանոց մեքենագիր տեքստը, որն ավարտվում էր «Ուրարտուի վախճանը և նրա պատմական դերը» եզրափակիչ հատվածով, Հ. Զավրյանը որպես հավելված դրան ավելացրել է նաև Ն. Ադոնցի «Հայերի ծագումը» անավարտ ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև առավել ավարտուն տեսք ունեցող «Ասուրական արչավանքները Ուրարտուի դեմ»⁵⁰, «Հայաստանը և ցեղերի պայքարը Արևելքում», «Մի հին պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում» և «Վաղ շրջանի փոխառությունները Հայաստանում» հոդվածները⁵¹, որոնք ոչ մի կերպ չեն աղերսվում ավարտուն այնպիսի տեքստերի հետ, ինչպիսիք են նախորդ չորս գլուխները: Չափազանց ակներև է այս բոլորի մեխանիկական, անգամ կամայական միավորումը մեկ ամբողջության մեջ: Այս համոզման օգտին են խոսում նաև հետևյալ փաստերը: Ն. Ադոնցի թողոնում առկա են «Հայաստանի պատմությունը» գրքի ֆրանսերեն մեքենագիր երկու օրինակներ, յուրաքանչյուրը 375 մեքենագիր էջ⁵²: Բացի այդ, թողոնում առկա են նաև առանձին մեքենագրված (միանգամայն այլ տառատեսակով) ֆրանսեական տպագիր 291-րդից 405-րդ էջերի, այսինքն՝ հավելվածի նյութերը⁵³: Պարզ է, որ դրանք հիմնական չորս գլուխներին են միացվել հետագայում, բոլոր դեպքերում ոչ Ադոնցի կողմից՝ հատորին քիչ թե տագայում, բոլոր դեպքերում միտումով: Բացի այդ, մենք ունենք նաև շատ ավարտուն տեսք տալու միտումով: Բացի այդ, մենք ունենք նաև Արչակ Սաֆրաստյանի ուղղակի ցուցումն այն մասին, որ 1940 թվականի ընթացքում Ադոնցն ավարտել էր իր «Հայոց քննական պատմության» Ուրարտուին նվիրված մասը, իսկ գրքում դետեղված մյուս նյութերը հավելումներ էին⁵⁴:

Թողոնում առկա նյութերի մի խումբն ավարտվում է մ.թ. I դարի կեսերի, իսկ մյուսը սկսվում է մ.թ. V դարի կեսերի պատմությամբ: Նկատելի է մ.թ. I-IV դարերի պատմության վերաբերյալ շարադրանքի, և անգամ նյութերի, իսպառ բացակայությունը. դա հիմք է տալիս մեզ ենթադրելու, որ նշված դարերը եղել են «Հայոց քննական պատմության» երկրորդ և երրորդ հատորների բաժանման սահմանագիծը: Դրա օգտին են խոսում նաև ուրվագծված հատորների ծավալային տվյալները՝ յուրաքանչյուրը մոտ 600 ձեռագիր էջի սահմաններում: Ենթադրելի է, որ երկրորդ հատորը պետք է ունենար հետևյալ կառուցվածքը.

1. Արմենների երթուղին Փոյուզիայից Ուրարտու (Փրանսերեն, 95 էջ, բազմաթիվ էջեր թափված)⁶⁰,
2. Մարական կայսրություն. կազմավորումը, զարգացումը (ռուսերեն, 28 էջ, որոշ էջեր թափված),
3. Հայաստանը Մարական կայսրության կազմավորումից մինչև Կոնստանդինոպոլի ճակատամարտը՝ Օրոնտոս-Երվանդի և Տիրիբազոսի օրոք (Փրանսերեն, 81 էջ, բազմաթիվ էջեր թափված),
4. Երկրամաս և բնակչություն. XIII և XVIII սատրապությունները. կազմավորումը, հարկերը (Փրանսերեն, 10 էջ),
5. Քսենոփոնի նահանջի երթուղին Հայաստանում (Փրանսերեն, 9 էջ),
6. Երվանդունիները Հայաստանում Աքեմենյանների օրոք (Հայերեն, 11 էջ),
7. Հայաստանը Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների շրջանում (ռուսերեն, 8 էջ),
8. Արևելքը մակեդոնական տիրապետության շրջանից մինչև մ.թ. I դարի կեսերը՝ մ.թ.ա. 334 թ. - մ.թ. 66 թ. (Փրանսերեն, 143 էջ),
9. Միհրդատ Եվպատոր (Փրանսերեն, 8 էջ),
10. Տիգրան Մեծ (Փրանսերեն, 10 էջ),
11. Տիգրան Մեծն ըստ Մոմզենի և Ռեյնաքի: Անտիկ սկզբնաղբյուրներից քաղված վկայություններ Տիգրան Մեծի մասին (Փրանսերեն, 40 էջ),
12. Լուկոլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքները Հայաստան (Փրանսերեն, 20 էջ),

13. Մարկոս Կրասսոսի Արևելյան արշավանքը. Արտավազդ II (Փրանսերեն, 32 էջ, որոշ էջեր թափված),

14. Մարկոս Անտոնիոս (Փրանսերեն, 12 էջ),

15. Հայ Արչակունիների թագավորության կազմավորումը. մ.թ. 12-66 թթ. (Փրանսերեն, 40 էջ),

16. Հայ-պարթևական հարաբերությունները մ.թ. 16-66 թթ. (Փրանսերեն, 60 էջ),

17. Տրդատ I Արչակունու ճանապարհորդությունը Հռոմ և Արտաշատի նորոգումը (Փրանսերեն, 7 էջ):

Բացի նշվածներից, առանձին թղթածրարներում առկա են նաև մ.թ.ա. VI - մ.թ. I դդ. Հայոց պատմությանը վերաբերող 160 էջ ռուսերենով նոթեր, նյութեր, ժամանակագրական տախտակներ, աղբյուրագրիտական ու պատմագրիտական առանձին վկայություններ: Այսպիսով, երկրորդ հատորի նյութերը ժամանակագրական առումով վերաբերում են մ.թ.ա. VII դարի վերջերից մ.թ. I դարի վերջերին, ընդգրկելով 800 տարվա պատմություն: Ամբողջը կազմում է 614 ձեռագիր էջ, որից՝ Փրանսերեն - 567, ռուսերեն - 36, Հայերեն - 11 էջ:

Հավանաբար երրորդ հատորի բովանդակությունը պետք է կազմեն հետևյալ գլուխները՝

1. Հայաստանը 350-387 թվականներին (Փրանսերեն, 54 էջ),
2. Պարսկա-բյուզանդական հարաբերությունները V-VI դարերում և Հայաստանի ճակատագիրը (ռուսերեն, 96 էջ)⁶¹,
3. Պարսկա-բյուզանդական պատերազմները VI դարի կեսերից նույն դարի վերջերը և Հայաստանը (ռուսերեն, 80 էջ),
4. Հողատիրության ձևերը, հարկերն ու տուրքերը Արչակունյաց և մարզպանության պատմաշրջաններում (Հայերեն, 30 էջ),
5. Հայաստանը 849-902 թվականներին (Հայերեն, 43 էջ),
6. Հայաստանի պատմությունը Աշոտ II Երկաթից մինչև Մելիք շահի տիրապետությունը (Փրանսերեն, 100 էջ),
7. Բագրատունյաց թագավորության անկումը (Հայերեն, 5 էջ),
8. Սյունյաց թագավորությունը (Հայերեն, 16 էջ),
9. Զաքարյան Հայաստանի պատմությունը (Հայերեն, 40 էջ),
10. Հայ ազատագրական շարժումները 1547-1711 թվականներին (Հայերեն, 11 էջ),

11. Պետրոս Մեծի և Իսրայել Օրու բանակցությունները (Հայերեն, 36 էջ, բազմաթիվ էջեր թափված),

12. Դավիթ Բեկի պատերազմներն ըստ Ատեփանոս Շահումյանի (Հայերեն, 12 էջ):

Ժամանակագրական առումով այս հատորի նյութերի շարադրանքը վերաբերում է IV-XVIII դարերի պատմությանը, ընդգրկելով շուրջ 1200 տարվա դեպքեր: Ամբողջը կազմում է 520 ձեռագիր էջ, որից՝ Փրանսերեն - 154, ռուսերեն - 176, Հայերեն - 190 էջ:

Բացի այդ, առանձին թղթածրարներում խնամքով դասավորված են V-IX դարերի Հայոց պատմությանը վերաբերող բյուզանդական սկզբնաղբյուրներից քաղված 300 էջից ավելի Փրանսերենով ու Հայերենով նյութեր, նոթեր, ժամանակագրական աղյուսակներ, բյուզանդական կայսրերի ու արաբական խալիֆաների, Հայոց կաթողիկոսների դավազանացանկեր:

Արդյո՞ք «Հայոց քննական պատմությունն» ավարտվելու էր այս երեք հատորների շրջանակում (Հնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարի վերջերը), թե ունենալու էր ևս մեկ XIX-XX դարերի պատմության հարցերն ընդգրկող հատոր, դժվար է ասել: Սակայն թողո՞նում նշված դարերի պատմությանը վերաբերող առանձին նյութերի առկայությունը վկայում է այն բանի օգտին, որ ավելի քան հավանական է վերջին՝ չորրորդ հատորի եթե ոչ շոշափելի իրողությունը, ապա գոնե ուրվագիծը⁶²:

Այսպիսով, վերոշարադրանքը ցույց է տալիս, որ կյանքի վերջին տարիներին պրոֆ. Ն. Ադոնցը ծրագրել էր տարիների իր պատմագիտական աշխատանքների արդյունքները հանրագումարի բերել «Հայոց քննական պատմություն» քառահատոր աշխատության մեջ (Հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի սկիզբը): Սակայն նա հասցրել է մասամբ ավարտել միայն առաջին հատորը (Հայկական Հնագույն ցեղային միությունների և Ուրարտուի պատմության ժամանակաշրջանները): Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ Ն. Ադոնցը միաժամանակ աշխատել է նաև երկրորդ և երրորդ հատորների վրա, նախապես շարադրել ամբողջական գլուխներ, անգամ բաժիններ, հավաքել նյութեր, սկզբնաղբյուրային վկայություններ, կազմել ժամանակագրական տախտակներ ու դավազանացանկեր: Խոսքը վե-

րաբերում է գլխավորապես վերջնական խմբագրման չենթարկված նյութերին, որոնք բոլորն էլ, բացառությամբ առանձին դեպքերի, դեռևս անմշակ նյութեր են:

Նկատի ունենալով ադոնցյան անտիպների էական, երբեմն բացառիկ կարևորությունը պատմագիտության համար, կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է շուտափույթ ի մի հավաքել դրանք և լույս ընծայել առանձին հատորներով: Անգամ այդ վիճակով դրանք կարող են օգտակար լինել մեր պատմության ավելի ընդգրկուն ուսումնասիրման համար:

Ծանոթագրություններ

- 1 Nicolas Adontz. Histoire d'Arménie. Les origines du X^e siècle au VI^e (Av. J. C.). Paris, 1946, 445 p. (այսուհետև՝ NAHA): Տե՛ս նաև սույն գրքի Վ. Պ. Սեդրոսյանի Հայերեն թարգմանությունը. Երևան, 1972, 430 էջ (այսուհետև՝ ՆԱՀՊ):
- 2 Ն. Վ. Հարությունյան, Նիկողայոս Ադոնցը և ուրարտագիտությունը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, N 2, էջ 215-224:
- 3 Գրախոսությունները տե՛ս «Էջմիածին», 1947, մայիս-հունիս, էջ 90, «Հայաստանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1948, N 28, էջ 683-685, N 31, էջ 730-731, N 33-39, «Հայրենիք», Բոստոն, 1950, N 4 (291), էջ 112:
- 4 Սանասարյան Համալսարանի և Ադոնցի պարապմունքների մասին. «Յառաջ», Փարիզ, 1928, 13, 17 հունիսի: «Հայրենիք», Բոստոն, 1928, N 5, էջ 174-175:
- 5 Հ. Պերպերյան, Բրոնիկ. Փրոֆ. Ն. Ադոնց. «Զվարթնոց», Փարիզ, 1944, էջ 233: Հմմտ. «Յառաջ», 1928, 13 հուլիսի:
- 6 «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 153-155:
- 7 Տե՛ս Հ. Ադամյան, Ն. Ադոնցի նամակները. «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1966, N 3, էջ 118:
- 8 Տե՛ս ՀՀ Մամուլի և գրականության պետական կենտրոնական արխիվ, Ա. Սաֆրաստյանի ֆոնդ, 412, ցուցակ 1, գործ 872, թ. 4:
- 9 Կարծում ենք, խոսքը վերաբերում է Ա. Քալանթարի «Քարե դարը Հայաստանում» աշխատությանը. «Նորք», Երևան, 1925, N 5, 6:
- 10 Ա. Սաֆրաստյան, Ուսուցչապետ Ն. Ադոնցի «Պատմություն Հայաստանի».- «Հայաստանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1948, N 31, էջ 730:
- 11 Տե՛ս Վիեննայի Միթիթարյան միաբանության արխիվ, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, N 32:

- 12 A. Tchobanian. La Roseraie d'Armenie. T. I-III. Paris, 1918, 1923, 1929.
- 13 Կ. Դավաթյան, Արշակ Չոպանյան, Երևան, 1987, էջ 363:
- 14 «Գրական թերթ», 1965, 29 հոկտեմբերի:
- 15 Rene Grousset. Preface. տե՛ս NAHA, p. IV. Հմտ. ՆԱՀՊ, էջ 4:
- 16 Տե՛ս «Միություն», Փարիզ, 1929, N 128, էջ 118:
- 17 «Խորհրդային Հայաստան», 1937, 8 դեկտեմբերի:
- 18 Հրանտ-Սամվել, Նիկողայոս Ադոնց.- «Ազատ Հայաստան», Բեռլին, 1943, N 1, էջ 12: Հմտ. նույնի՝ Նիկողայոս Ադոնց. կյանքն ու գործը.- «Հայկաչեն», գիրք երկրորդ, Փարիզ, 1948, էջ 37:
- 19 Ա. Չոպանյան, Նիկողայոս Ադոնց. բաղձալստակ բանասերը.- «Անահիտ», Փարիզ, 1949, Ժե տարի, N 1, էջ 33:
- 20 Հետաքրքրությունից զուրկ չէ Ն. Ադոնցի առաջարկը Մեքսիկայի հրատարակչական ֆոնդի պատասխանատուներին, թե ի՞նչ գրքեր է նպատակահարմար տպագրել (տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պաճոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պաճարան Զ/Ա-8, թ. 5):
- 21 Տե՛ս NAHA, p. XIII. Տարակուսանքի տեղիք է տալիս գրքի հայերեն թարգմանությունում ոչ միայն Ն. Ադոնցի կենսագրական ակնարկի, այլև նշանավոր պատմաբան, պրոֆ. Անրի Գրեգուարի գնահատական խոսքի բացակայությունը:
- 22 Համազգայինի Բեյրութի գրական պաճոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պաճարան Գ/Ա-8:
- 23 Ա. Չոպանյան, Նիկողայոս Ադոնց..., էջ 33:
- 24 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու.- «Անահիտ», Փարիզ, 1939, N 3, էջ 69-77, N 4-5, էջ 22-31, N 6, էջ 4-9, 1940, N 1-3, էջ 21-29 (շարունակությունը լույս չի տեսել):
- 25 N. Adontz. Samuel L'Armenien, roi des Bulgares. Bruxelles, 1938, 63 p.
- 26 Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1963, N 5, էջ 25:
- 27 Գ. Հովսեփյանց, Պրոֆ. Ն. Ադոնց.- «Հասկ», Անթիլիաս, 1954, N 3, էջ 92:
- 28 Rene Grousset. Preface, p. IV.
- 29 Հրանտ-Սամվել, նշվ. աշխ., էջ 12:
- 30 Հ. Էսեկյուլյան, Նիկողայոս Ադոնց. Հիշատակներ և տպավորություններ.- «Պայքար», Բոստոն, 1953, էջ 183:
- 31 Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1963, N 5, էջ 25:
- 32 Հ. Էսեկյուլյան, նշվ. աշխ., էջ 183:
- 33 Նույն տեղում:
- 34 Ն. Ադոնցի վերջին տարիների և օրերի մասին արժեքավոր են Մուշեղ Իշխանի Հիշողությունները՝ «Փրոֆ. Ն. Ադոնցը».- «Ազգակ շաբաթօրյակ», Բեյրութ, 1944, 11, 18, 25 օգոստոսի, 1, 15, 22, 29 սեպտեմբերի, 6, 13 հոկտեմբերի: «Փրոֆ. Ն. Ադոնց. Հուշեր և տպավորություններ».- «Ազգարար», Բեյ-

- րութ, 1951, 12, 19, 26 հոկտեմբերի, 2, 16 նոյեմբերի, 7, 14, 21 դեկտեմբերի: «Փրոֆ. Ն. Ադոնց».- «Հայրենիք», 1951, N 7, էջ 22-43: «Երեք մեծ հայերը. Փրոֆ. Նիկողայոս Ադոնց», Բեյրութ, 1952, էջ 5-41: «Իմ ուսուցիչներս. Փրոֆ. Նիկողայոս Ադոնց», Բեյրութ, 1984, էջ 37-69:
- 35 «Հայրենիք», Բոստոն, 1942, 11 փետրվարի. Հմտ. 12 փետրվարի:
- 36 Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պաճոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պաճարան Ե/Ա-8:
- 37 Ա. Չոպանյան, Նիկողայոս Ադոնց..., էջ 34:
- 38 Նույն տեղում:
- 39 Ա. Չոպանյան, Ռենե Կրուսե.- «Հասկ», Անթիլիաս, 1952, N 10-12, էջ 541:
- 40 Ա. Խոնդկարյան, Հովհաննես Զավրյանի Հիշատակին.- «Ալիք», Թեհրան, 1946, 19 ապրիլի:
- 41 Նույն տեղում:
- 42 Տե՛ս NAHA, p. XIII. Տարակուսելի է գրքի հայերեն թարգմանությունում Ուրարտուի քարտեզի բացակայությունը, որը մասնագիտական գրականության մեջ առաջիններից մեկն էր:
- 43 Նույն տեղում:
- 44 Rene Grousset, նշվ. աշխ., էջ 3-8: Ռենե Գրուսեի սույն առաջարանի հայերեն թարգմանությունը.- «Պայքար», Բոստոն, 1950, էջ 5, «Ազգարար», Բեյրութ, 1951, 27 հունիսի, էջ 6, 7, 3 օգոստոսի, էջ 10, ՆԱՀՊ, էջ 3-8:
- 45 Տե՛ս Ա. Չոպանյան, Նամականի, կազմեց և ծանոթագրեց Գոհար Ազնավուրյանը, Երևան, 1980, էջ 257:
- 46 Տե՛ս NAHA, p. 1-16, Հմտ. ՆԱՀՊ, էջ 9-23:
- 47 Տե՛ս NAHA, p. 17-61, Հմտ. ՆԱՀՊ, էջ 24-66:
- 48 Տե՛ս NAHA, p. 62-143, Հմտ. ՆԱՀՊ, էջ 67-146:
- 49 Տե՛ս NAHA, p. 143-287, Հմտ. ՆԱՀՊ, էջ 147-285:
- 50 Ակնհայտորեն այս հատվածն իր տեղում չէ, բնական է, որ այն պետք է տեղ գտներ աշխատության 2-րդ կամ 3-րդ գլուխներից մեկում:
- 51 Տե՛ս NAHA, p. 291-405, Հմտ. ՆԱՀՊ, էջ 287-392:
- 52 Համազգային Բեյրութի գրական պաճոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պաճարան I, գրքոց Բ, թղթածրար 4, թ. 1-375 (անկասկած Հ. Էսեկյուլյանի մեքենագրած օրինակներն են):
- 53 Նույն տեղում, թղթածրար 5, Հմտ. թղթածրար 6:
- 54 Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 730:
- 55 ՆԱՀՊ, էջ 8 (ընդգծումը մերն է - Պ. Հ.): Պետք է նկատել, որ Ն. Ադոնցի մահից հետո Ռ. Գրուսեն ինքը ձեռնամուխ եղավ երկհատոր «Հայոց պատմության» ստեղծման աշխատանքներին և 1947 թ. Փարիզում հրատարակեց «Histoire de l'Armenie, des origines a 1071. T. I. Avec dix cartes et cinq tableaux genealogiques. Paris, 1947, 647 p.» աշխատությունը: Ցավոք, նա

նի որ, նրա կարծիքով, Կաղանկատվացին VII դարի հեղինակ էր, ապա խորենացին էլ ապրել էր նրանից ավելի վաղ՝ մինչև VII դարը, ավելի առաքկայական՝ V դարում:

Ն. Ադոնցը, անշուշտ, համամիտ էր, որ Կաղանկատվացին կախում ունի խորենացուց և իր «Աղուանից պատմութիւն»-ը գրել է նրանից հետո, սակայն տարակարծիք էր երկու հեղինակների ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Ահա թե ինչու նշված նամակում նա ստիպված էր հակիրճ, սակայն խիստ համոզիչ փաստերով ցույց տալ, որ Կաղանկատվացին X դարի առաջին կեսի հեղինակ է: «Մովսես Կաղանկատվացին» գրում է Ադոնցը, կազմել է իր Պատմութիւնը գրեթե նույն ժամանակ, ինչ Հովհաննես Կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի, ժողովրդի առաջի կեսին, այսպես ասած՝ հատվածական կամ տեղական հայրենասիրութեան շրջանին»: Հետևաբար, Կաղանկատվացին, չլինելով VII դարի հեղինակ, չի կարող կռվան ծառայել կամ «որևէ հիմք տալ ի նպաստ Մովսես խորենացու խնդրին»²:

Փաստորեն, Չոպանյանին ուղղված այս նամակում Ադոնցը կրկնում էր դեռևս 30 տարի առաջ Կաղանկատվացու վերաբերյալ իր արտահայտած տեսակետները՝ ավելի որոշակիացնելով ասելիքը: Ն. Ադոնցի կարծիքով «Աղուանից պատմութեան» հեղինակը «միջակ գրող է, որը չունի մեծ կարողութիւններ»:

Մովսես Կաղանկատվացու երկի «կոմպիլիատիվ բնույթը կասկածի ենթակա չէ, եզրակացնում է պատմաբանը, այն բազմաշերտ է՝ գրված տարբեր ժամանակներում, տարբեր հեղինակների կողմից: Որոշակի է միայն մի բան՝ «Աղուանից պատմութեան» միջուկն ու հնագույն տարրերը այն էջերն են, որոնք նվիրված են Վիրո կաթողիկոսի այցելութեանը խաղարների իշխանին 628 թվականին, և որը գրել է նկարագրված դեպքերի ականատեսը»³: Այնուհանդերձ, հանուն ճշմարտութեան պետք է ասել, որ Ադոնցը չի զլանում գնահատել Կաղանկատվացու մեծ ու շնորհակալ աշխատանքը, որ կարողացել է հավաքել Աղվանքի պատմութեան վերաբերյալ անցյալից հասած ցաքուցրիվ նյութերը և խմբագրել դրանք X դարի առաջին կեսին:

Թվում է, թե հարցը սպառված էր, և Ադոնցը, որն այդ շրջանում այնքան բազմադրազ էր «Հայոց քննական պատմութիւն» եռահատորյակի ստեղծման աշխատանքներում⁴, դժվար թե իրեն լրացուցիչ

շուայութիւն թույլ տար զբաղվելու որևէ այլ գործով: Բայց «Բազմավեպ»-ում լույս տեսավ հայր Վ. Հացունու պատասխանը⁵ «Առ ուսուցչապետ Ն. Ադոնց»: Հացունու ընդդիմախոսականը ստիպեց Ադոնցին դարձյալ անդրադառնալ արդեն ծանոթ խնդրին: Դեռ ավելի, Ադոնցը որոշում է հատուկ ուսումնասիրութիւն գրել՝ նվիրված Կաղանկատվացուն և մասնավորապես քննութեան ենթարկել «Աղվանից պատմութեան» երկրորդ և երրորդ գրքերը: Ադոնցին չափազանց մոտ կանգնած և նրա կյանքի վերջին տարիների մանրամասներին քաջածանոթ Ա. Չոպանյանը փստահեցնում է, որ նման միտք պատմաբանին հուշել են մի քանի մտերիմ բարեկամներ, այդ թվում նաև ինքը: Ահա թե ինչու «Մեղքոնյան հրատարակչական ֆոնդ»-ի արտասահմանյան հանձնախմբի պատասխանատուները դիմում են Ադոնցին՝ առաջարկելով ձեռնամուխ լինել ինչպես Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմութեան» բնագրի նոր՝ քննական հրատարակութեան, այնպես էլ հեղինակի, նրա գործի ու ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ուսումնասիրութիւն պատրաստելու աշխատանքներին⁶: Նույնը հավաստում է նաև Հրանդ-Սամվելը. «Ադոնց կպատրաստեր տպել Մովսես Կաղանկատվացի բնագիրը՝ Շահնազարյանցի Փարիզյան տպագրութեան վրա սրբագրութեամբ և հավելվածներով»⁷:

Այս երկու չափազանց կարևոր վկայութիւնները հիմք ընդունելով, կարելի է հաստատապես պնդել, որ, իրոք, 1938 թ. վերջերից Ադոնցը սկսում է պատրաստել Կաղանկատվացու Պատմութեան քննական բնագիրը, միաժամանակ հատուկ ուսումնասիրութիւն գրել հեղինակի անձի, գործի ու ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Եթե առաջին գործի մասին մեր տեղեկութիւնները կցկտուր են ու ոչ հստակ, ապա երկրորդի համար կարող ենք ասել հետևյալը. Ադոնցը աշխատում էր մեծ ոգևորութեամբ ու թափով: Աշխատանքի տպագրութեան բաժին՝ ները նա մաս առ մաս Բրյուսելից, որտեղ բնակվում էր, ուղարկում էր Փարիզ՝ Ա. Չոպանյանին, որը դրանք անմիջապես զետեղում էր «Անահիտ»-ի հերթական համարում⁸:

Բայց տեղի ունեցավ անսպասելին: 1940 թ. մայիսին գերմանական զորքերը ներխուժեցին Ֆրանսիա, իսկ հունիսի 14-ին գրավեցին Փարիզը: Գերմանական ռազմական մայրամասներում, ինչպես Ֆրանսիական և օտարալեզու բազմաթիվ թերթերի ու ամսագրերի, այդ թվում

և «Անահիտ»-ի տպագրությունն ընդհատվեց: Այն վերսկսվեց միայն Փարիզի ազատագրումից քիչ անց՝ 1946 թ. հունվարին, սակայն առանց Ադոնցի Քննություն հրատարակության: Տրամաբանական է ենթադրել, որ որևէ շարունակություն չի եղել: Հակառակ դեպքում «Անահիտ»-ը էջեր դրանա տեղ հատկացնել Մեծ Հանգուցյալի այդ վերջին գործի ավարտական մասերին: Նման ենթադրության օգտին կարող է իր նպաստը բերել Ա. Չոպանյանի հետևյալ հստակ ցուցումը. «Ադոնց սկսած էր գրել Կաղանկատվացիի Պատմության և անոմ ներկայացված ժամանակաշրջանին վրա ուսումնասիրություն մը, որուն առաջին մասը երևցավ Անահիտի մեջ և, որ մնաց անավարտ»⁹:

Ադոնցի սույն աշխատության վերաբերյալ մեր պատկերացումները հստակեցնելու գործում կարող է օգտակար լինել պատմաբանի սաներից Մուշեղ Իշխանի մի թանկագին վկայությունը: Մուշեղ Իշխանը վերջիններից մեկն էր, որ հրաժեշտ տալու համար այցելել էր Ադոնցին: Դա տեղի է ունեցել 1940 թ. մայիսի 14-ին՝ գերմանացիների Բելգիա ներխուժելու չորրորդ օրը. «Պրոֆ. Ադոնց սեղանին առջև կաշխատեք խորասուզված լրջությամբ, անտարբեր դուրսի աղմուկին և հոգեբուն: ...Աչք մը նետեցի իսկույն սեղանին վրա, ուր ցրված էին ֆրանսերեն մանր գիրերով ծածկված բազմաթիվ էջեր»: Մուշեղ Իշխանի այն հարցին, թե ի՞նչ է գրում, Ադոնցը «գզրոցեն հանեց խոշոր թղթածրար մը, բացավ և սկսավ պահ մը լուռ դարձնել էջերը»:

Հայոց պատմության ընդարձակ ուսումնասիրությունն է, - ըսավ Ադոնց լուռությամբ խղելով...

-Պրոֆեսոր, ուրիշ տպագրելի ձեռագիրներ չունի՞ք,- խոսքը փոխեցի՝ իր հուզումը չխորացնելու համար:

Դարակն մը դուրս քաշեց թուղթերու նոր կապոց մը, որ կրադկանար ձեռագիրներ և պարբերաթերթերու միջև հանված տպագիր հոդվածներ: Աչքի կգարնեին մանավանդ «Հայրենիք» ամսագրի էջերը¹⁰: Դժվար չէ կռահել, որ տվյալ դեպքում խոսքը Ա. Խոնդկարյանի հրատարակած «Պատմական ուսումնասիրությունների» մասին է, որի մոտքի խոսքում աշխատասիրողը գրում է. «Ներկա հատորի մեջ տեղ գտած հոդվածները նախօրոք տպագրված են եղել Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում: Ն. Ադոնցը վերանայել է գրանք, դասավորել, բաժանել երկու մասի և պատրաստել, այսպիսով, հրատարակու-

թյան համար»¹¹: Ադոնցի սաներից Հ. Էսեկյուլյանը, որը մինչև պատմաբանի հիվանդանոց տեղափոխվելը միշտ եղել է իր ուսուցչի կողքին, ևս վկայում է. «Իր հիվանդանոց փոխադրվելն առաջ, օր մը դարմանքս մեծ կրլյա, երբ զինք կգտնեմ գրասեղանին առջև աշխատելիս: Այդ աշխատանքը Ուրարտուի քննական պատմությունն էր, ֆրանսերեն, իր կարապի երգը, որ ամեն շաբաթ մաս առ մաս կառնեի իրմե մեքենագրության հանձնելու»¹²:

Ինչպես տեսնում ենք, վերոբերյալ վկայություններից և ոչ մեկում դուրս չեն գալիս ակնարկ չկա Կաղանկատվացու Քննության մասին: Ադոնցի լուռությունը և մյուսների անտեղյակությունը երևի հետևանք է այն իրողությունից, որ Կաղանկատվացու Քննությունը վաղուց ավարտված փաստ էր և չարժեք դրա ճակատագրի համար անհանգստանալ:

Մյուս կողմից էլ, անշուշտ, պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ եռահատոր «Հայոց քննական պատմությունը» և «Մովսես Կաղանկատվացու քննությունը» հավասարաթեք կարևորություններ չէին և բնականաբար մտահոգիչը Պատմության ճակատագիրն էր, որի վերաբերյալ քանիցս արտահայտվել էր պատմաբանը:

Անտարակույս, «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» երկասիրության անավարտ մնալը ցավալի կորուստ էր գիտության համար: Կաղանկատվացու Պատմության հետագա ուսումնասիրողները փսոսանքով են շնչում Քննության անավարտ մնալը: Այսպես, Վ. Առաքելյանը գրում է, թե Ադոնցի Քննության «վերջին հոդվածը լույս չի տեսել»¹³: Նույնը նա կրկնում է Կաղանկատվացու քննական հրատարակության առաջաբանում¹⁴: Ն. Ակինյանը ևս արձանագրում է, որ Կաղանկատվացու Պատմությանը նվիրված Ադոնցի վերջին հոդվածը «լույս չտեսավ»¹⁵: Ա. Հակոբյանն ավելի է մասնավորեցնում. «Հետագոտողի (Ադոնցի - Պ. Հ.) մահվան պատճառով տվյալ աշխատությունը մնաց անավարտ»¹⁶:

Այսպիսով, Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության Ադոնցի Քննությունը այն ծավալով ու բովանդակությամբ, որ լույս էր տեսել «Անահիտ»-ում, համարվում էր, թեև անավարտ, սակայն վերջնական: Հայագիտությունը ստիպված էր համակերպվել այս ցավալի ու անդառնալի կորստի հետ:

Սակայն վերջին տարիների արխիվային հայտնաբերումները ցույց

տվեցին, որ չնայած Ադոնցի ու նրա գիտական ժառանգության հանրաճանաչությանը՝ ցայսօր նրա վաստակի ոչ բոլոր կողմերն են հայտնի բավարար խորությունը: Նախ գիտական սենսացիա էր 1992 թ. Ն. Ադոնցի բրյուսելյան արխիվի հայտնաբերումը¹⁷: Այս հայտնաբերման շնորհիվ է, որ հնարավոր եղավ համակողմանի ու ճշգրիտ պատկերացում կազմել պատմաբանի հետաքրքրությունների բազմաշերտ շրջանակի վերաբերյալ: Հայտնաբերվեցին նրա եռահատոր «Հայոց քննական պատմության» երկրորդ և երրորդ հատորների առանձին հատվածներ¹⁸, բյուզանդագիտական և հայագիտական բացորոշ հետաքրքրություններ կայացնող «Դավիթ Կյուրոպաղատ» ուսումնասիրությունը¹⁹, «Պատկերների խնդիրը» հետաքրքրաշարժ հետազոտությունը²⁰ և այլն: Այդ հայտնաբերումների շնորհիվ միայն վերջերս ընթերցող ու գիտական հասարակությունը կարողացավ ծանոթանալ ականավոր հայագետի ստեղծագործական հարուստ ժառանգության կողմերից մեկին՝ Հայկական հարցին նվիրված նրա աշխատություններին²¹: 1993 թ. առ այսօր հայաստանյան և Սփյուռքի գիտական մամուլի էջերում տպագրել ենք Ադոնցի արխիվում գտնվող անհայտ 14 ուսումնասիրություններ և բազմաթիվ նամակներ:

Արխիվի բազմաբնույթ նյութերի մեջ մեր ուշադրությունն անմիջապես գրավեց վանդակավոր մեծադիր էջերի վրա գրված մի նյութ, որ սկսվում էր 73-րդ էջից և ավարտվում 144-րդ էջով, ընդամենը՝ 71 էջ: Թուղթիկ ծանոթությունն իսկ մեզ բերեց այն եզրակացության, որ գործ ունենք Ադոնցի «Անահիտ» ամսագրում տպագրված «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» երկասիրության շարունակության հետ: Իսկ ավելի մանրամասն ուսումնասիրությունը փաստեց հետևյալը. «Անահիտ»-ում տպագրված նյութը և Ն. Ադոնցի թողունում հայտաբերվածը միմյանց անմիջական շարունակությունը չեն կազմում: Ակներև է, որ «Անահիտ»-ում տպագրված նյութի վերջնամասը վերաբերում էր Կաղանկատվացու Պատմության Բ գրքի ԻԸ գլխին, իսկ նորահայտ նյութը սկսվում էր Բ գրքի ԼԶ գլխի վերլուծությամբ: Այսինքն՝ պակասում էր Բ գրքի ԻԹ, Լ, ԼԱ, ԼԲ, ԼԳ, ԼԴ, ԼԵ և ԼԶ գլուխներին վերաբերող ամբողջ նյութը²²:

Ակներև է, որ Ադոնցը այդ պակասող բաժինը ևս գրել էր, սակայն դրա բացակայությունը ինչպես «Անահիտ»-ի համարներում, այնպես

էլ թողոնում գտնվող նյութերի մեջ, հնարավոր էր միայն մի դեպքում: Հավանաբար, Ադոնցը տպագրության պատրաստ նյութն արդեն ուղարկել էր Փարիզ, երբ գերմանական ռազմական հետևանքով փակված «Անահիտ» այլևս ի վիճակի չէր այն տպագրելու: Տրամաբանական է ենթադրել, որ այդ պակասող մասը կարող էր գտնվել «Անահիտ»-ի արխիվում, որը բարեբախտաբար այժմ ի պահ է տրված Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանին: Որքան մեծ եղավ մեր ուրախությունը, երբ «Անահիտ»-ի ֆոնդում հայտաբերեցինք Քննության «Անահիտ»-ում արդեն լույս տեսած մասն ու պակասող 22 էջը, ընդամենը՝ 72 էջ²³:

Երբ այս բոլորն ի մի ենք բերում, ստացվում է հետևյալը: «Անահիտ»-ում տպագրվածը կազմում է 50, Գրականության և արվեստի թանգարանում ի պահ տրված պակասող նյութը՝ 22, Բեյրութի թողունում գտնվողը 72 բոլորը միասին 144 էջ: Այսինքն՝ նորահայտ նյութերը շուրջ երեք անգամ ավելի են, քան տպագրվածը:

Պետք է արժանին մատուցել մեծ հայագետին, որ նման պայմաններում, երբ Քննության տպագրությունը ընդհատվել էր անորոշ ժամանակով, ինքը համառորեն շարունակում է աշխատանքը և ավարտում այն հավանաբար 1940 թ. վերջերին: Անշուշտ, միշտ երազելով այն օրը, երբ Քննությունը կտպագրվեր ամբողջությամբ:

Ահա իրերի նման բարեպատեհ բերումով Ադոնցի վերջին աշխատություններից մեկը «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» ուսումնասիրությունն այսօր ի մի է հավաքված և ներկայացվում է գիտական հասարակությանը: Անշուշտ, պետք է հաշվի առնել, որ շուրջ 60 տարի առաջ գրված այս գործը կարող է ինչ-ինչ կողմերով հնացած լինել: Չպետք է մոռանալ, որ անցած տարիների ընթացքում Կաղանկատվացին, նրա անձն ու գործը, դարձել են համակողմանի քննության առարկա: Լույս են տեսել նրա Պատմության քննության ընագիրը, աշխարհաբար թարգմանությունը, Չ. Դոուսթի անգլերեն թարգմանությունը: Ն. Ակինյանի, Շ. Սմբատյանի, Հ. Սվազյանի, Կ. Թարգմանությունը: Ն. Ակինյանի, Շ. Սմբատյանի, Հ. Սվազյանի, Կ. Թարգմանության և այլոց ուսումնասիրությունները Ղահրամանյանի, Ա. Հակոբյանի և այլոց բնագրի աղճատված շատ կարևոր դեր խաղացին Կաղանկատվացու բնագրի աղճատված շատ հատվածներ ճշտելու գործում: Հետաքրքիր է նշել, որ 60 տարի առաջ այդ ճշգրտումներից շատերն արդեն առաջարկվել էին Ադոնցի կողմ

միջ: Պատմաբանը վիթխարի աշխատանք է կատարել Կաղանկատվացու աղբյուրները ճշտելու և դասակարգելու ուղղությամբ, մատնանշել «Աղուանից պատմութեան» հնարավոր աղբյուրները հայ մատենագրական այլ երկերի հետ: Ադոնցի բնագրային ճշգրտումներից շատերը համընկնում են քննական հրատարակությունում առաջարկվող ճշտումներին, իսկ մի մասն էլ, որպես տարրնթերցումներ, իրավունք ունեն լուրջ ուշադրության:

Կասկած չունենք, որ Ադոնցի սույն աշխատության հրատարակումը նոր լիցք ու թափ կհաղորդի «Աղուանից պատմութեան» հետագա համակողմանի ուսումնասիրությանը: Ճիշտ է նկատված, որ չնայած կատարված հսկայածավալ աշխատանքներին, այս բնագավառում դեռևս շատ անելիքներ կան: Իր այս վերջին երկով Ադոնցը կարող է օգտաշատ լինել բոլոր նրանց, ովքեր իրենց ուժերը կնվիրաբերեն այս եզակի և դեռևս բազում չբացահայտված գաղտնիքներով լեցուն բնագրի ուսումնասիրության դժվարին ու միաժամանակ շնորհակալ գործին:

Ինչպես արդեն նշեցինք, «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» ուսումնասիրության չհրապարակված ինքնագրի 22 էջերը պահպանում են Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի Արշակ Չոպանյանի արխիվում, շարունակությունը կազմող 73-րդից մինչև 144-րդ էջը՝ Համագրային Բեյրութի գրական արխիվի պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդում:

Չեռազիրը մաքրագիր է, հստակ, հիմնականում դյուրընթեռնելի: Բնագիրը հրատարակվում է նույնությամբ, միայն որոշ անհրաժեշտ ուղղագրական ու կետադրական միջամտություններով: Տեքստում և տողատակերում ուղիղ փակագծերում [] կատարված հավելումները պատկանում են մեզ: Մեր կողմից կատարված ծանոթագրությունների հերթական համարները առնված են կլոր փակագծերի մեջ, իսկ ծանոթագրությունները տրված են բնագրի վերջում:

Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր արժեքավոր դիտողություններով նպաստեցին այս բարդ բնագրի հրատարակության իրականացմանը: Առանձնահատուկ երախտագիտություն ենք նշում հանգուցյալ Հրաչ Տասնապետյանի և Համագրային Բեյրութի Հայագիտական բարձրագույն հիմնարկի տնօրեն Երվանդ

Փամբուկյանի հոգատար օժանդակությունը՝ Ադոնցի թողոնի հետ ծանոթանալու և անհրաժեշտ նյութեր մեզ տրամադրելու համար:

Ծանոթագրություններ

- 1 Ն. Ադոնց, Խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի, տե՛ս «Անահիտ», 1983, № 1-3, էջ 85-87:
- 2 Ն. Ադոնց, նշվ. Աշխ., էջ 87:
- 3 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 291-292.
- 4 Ն. Ադոնցի այդ վերջին աշխատանքի մասին մանրամասն տե՛ս մեր «Նիկողայոս Ադոնցի Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը» հոդվածը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, № 1, էջ 63-78:
- 5 Վ. Հացունի, Կաղանկատվացին կապերը Էդարում, տե՛ս «Բազմավեպ», 1938, № 10-12, էջ 268-276:
- 6 Ա. Չոպանյան, Քրոնիկ. Մեկնողները: Նիկողայոս Ադոնց. Բազմավաստակ բանասերը, տե՛ս «Անահիտ», 1949, № 1, հունվար-հունիս, էջ 33:
- 7 Հրանդ-Սամվել, Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս «Ազատ Հայաստան», ամսագիր, Բեռլին, 1943, № 1, օգոստոս, էջ 13:
- 8 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, «Անահիտ», 1939, № 3, էջ 69-77, № 4-5, էջ 22-31, № 6, էջ 4-9: 1940, № 1-3, էջ 21-29:
- 9 Ա. Չոպանյան, նշվ. Աշխ., էջ 33 (ընդգծումը մերն է՝ Պ. Հ.):
- 10 Մ. Իշխան, Երեք մեծ հայեր. Պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնց, Բեյրութ, 1952, էջ 36-39:
- 11 Ա. Խոնդկարյան, Երկու խոսք, տե՛ս Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 1:
- 12 Հ. Էսեկյուլյան, Նիկողայոս Ադոնց. Հիշատակներ և տպավորություններ, տե՛ս «Պայքար», տարեգիրք, Բոստոն, 1953, էջ 183:
- 13 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1969, էջ 310:
- 14 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ ԽԵ:
- 15 Ն. Ակիսյան, Մովսես Դասխուրանցի (կոչված Կաղանկատվացի) և իր «Պատմություն Աղուանից», Վիեննա, 1970, էջ 250:

- 16 А. А. Акопян, *О хронологии последних событий в «История 684 года»* տե՛ս «Кавказ и Византия», вып. 6, Ереван, 1988, стр. 25, прим. 8.
- 17 Ն. Ադոնցի արխիվը Հայտնաբերվել է մեր կողմից 1992 թ. դեկտեմբերին Բեյրութում: Արխիվի մասին տե՛ս «Ազդակ», օրաթերթ, Բեյրութ, 1993, 9 մարտի: «Ազատամարտ», շաբաթաթերթ, Երևան, 1993, 9-15 ապրիլի: «Հայաստանի Հանրապետություն», օրաթերթ, Երևան, 1993, 7 մայիսի և այլն:
- 18 Ն. Ադոնց, Միհրդատ Եվպատոր: Տիգրան Մեծ, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 2001, № 2, էջ 279-290:
- 19 Ն. Ադոնց, Դավիթ Կյուրոսյազատ, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 2002, № 3, էջ 3-37:
- 20 Ն. Ադոնց, Պատկերների խնդիրը, Երևան, 2003, 90 էջ:
- 21 Ն. Ադոնց, Հայկական հարց, Երևան, 1996, 244 էջ:
- 22 Մանրամասները տե՛ս ծանոթագրությունների բաժնում:
- 23 Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան, Արշակ Չոպանյանի արխիվ, VI բաժին, «Անահիտ» ամսագրի ֆոնդ, II մաս, № 6: Բնագրից պակասում են 8-16, 41 և 61-րդ թերթերը: Հետաքրքիր է ֆոնդապահի (պետք է ենթադրել Գոհար Ազնավուրյանի) մակագրությունը՝ «Հավանաբար Նիկողայոս Ադոնցի ձեռագիրն է»:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ ԿՐՈՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սանկտ Պետերբուրգի և Բյուսելի Համալսարանների պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնցը (1871-1942) թերևս XX դարի ամենաակնավոր հայ պատմաբանն է: Նա նաև բանասեր էր, մանկավարժ, խմբագիր, ձեռագրագետ, հնագետ, արվեստաբան, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Առավել նեղ իմաստով նա բյուզանդագետ էր, XX դարի համաշխարհային բյուզանդագիտության ամենանշանավոր դեմքերից մեկը:

Ն. Ադոնցի բազմաթիվ մենագրությունները՝ «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», «Դիոնիսիոս Թրակացին և հայ մեկնիչները», «Հայկական հարցի լուծման շուրջ», «Մաշտոցը և նրա աշակերտները», «Հին հայոց աշխարհայացքը», «Հին հայոց շինականությունը», «Քաղաքական հոսանքները հին Հայաստանում», «Բագրատունյաց փառքը», «Արտավան Արշակունի», «Մամիկոնյան իշխանությունը», «Վարդ Մամիկոնյան», «Հայերը հին բյուզանդական գահի վրա», «Վարդ Մամիկոնյան», «Հայերը բյուզանդական գիտության մեջ», «Վասիլ Հայկազն», «Աշոտ Բ Երկաթ», «Սամուել Հայր բուլղարների թագավոր», «Հայ-բյուզանդական նոթեր», «Հայաստանի պատմության ակունքները» և այլն, պատմագիտական իսկական գլուխգործոցներ են, հայագիտությունն ու բյուզանդագիտությունը հարստացնող մնայուն արժեքներ:

Չնայած Ն. Ադոնցի ու նրա գիտական ժառանգության հանրաճանաչությանը՝ ցայսօր նրա վաստակի ոչ բոլոր կողմերն են, որ հայտնի են բավարար խորությամբ: Միայն վերջերս ընթերցող ու գիտական հասարակությունը կարողացավ ծանոթանալ ակնավոր հայագետի ստեղծագործական հարուստ ժառանգության կողմերից մեկին՝ Հայկական հարցին նվիրված աշխատություններին¹: Արխիվային հայտնաբերումների շնորհիվ² հնարավոր եղավ ավելի համակողմանի ու

ճշգրիտ պատկերացում կազմել պատմաբանի հետաքրքրությունների բազմաշերտ շրջանակի վերաբերյալ: Հայտնաբերվեցին նրա եռահատոր «Հայոց քննական պատմություն»³ առանձին հատվածներ⁴, բյուզանդադիրտական ու հայագիտական բացորոշ հետաքրքրություն: Ներկայացնող «Դավիթ Կյուրոսպաղատ» ուսումնասիրությունը⁵ և այլն:

Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն Հայոց եկեղեցու պատմության ամենատարբեր խնդիրներին նվիրված նրա բազմաթիվ ուսումնասիրությունները: Հանրահայտ է, որ նա իր բոլոր աշխատություններում, ի շարս այլևայլ հարցերի, անդրադարձել է նաև Հայոց եկեղեցու պատմությանը վերաբերող բազում խնդիրներին: Եվ դա խիստ բնական է ու հասկանալի, քանզի եկեղեցու և ժողովրդի պատմությունը անխզելիորեն շաղկապված են միմյանց և մեկը հանդես է գալիս մյուսի հետ որպես մի ամբողջական համակարգ: Սակայն, Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգության մեջ քիչ չեն նաև այն էջերը, որոնք նվիրված են զուտ եկեղեցու պատմությանը, Հայոց կյանքում նրա խաղացած դերին ու նշանակությանը, դավանանքին, ծիսակարգին, եկեղեցական մատենագրությանն ու արվեստին:

Հատկանշական է, որ Ն. Ադոնցի հայագիտական առաջին պրպտումները վերաբերում էին Հայոց եկեղեցու պատմությանը: Ուսուցչապետ Ն. Մառի խորհրդով, նա դեռևս Ս. Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան բաժանմունքի ավարտական կուրսում սկսում է ուսումնասիրել Հայոց Հայսմավուրքները, ճառերնտիրներն ու ճաշոցները: Համապատասխան նյութերին ծանոթանալու և ատաղձներ հավաքելու նպատակով, նա համալսարանական իր բոլոր արձակուրդներն անցկացնում է Ս. Էջմիածնի, Վիեննայի և Վենետիկի ձեռագրասերահոցներում: Ուսումնասիրելով և քննության առնելով բազմաթիվ ձեռագրեր՝ Ն. Ադոնցը վերլուծության է ենթարկում Հայոց եկեղեցական տոների համակարգը, տալիս Հայսմավուրք ժողովածուների ծագման ու զարգացման ուղիները, տարրորոշում նրանց խմբագրությունները: Ի վերջո, 1899 թ. նա այդ աշխատանքը ներկայացնում է որպես ավարտաճառ և փայլուն պաշտպանում ֆակուլտետի գիտական խորհրդի առջև: Հատկանշական է, որ ավարտաճառն արժանանում է ոսկե մեդալի և բաժանմունքի խորհրդի առաջարկությամբ որոշվում

տպագրել համալսարանի հաշվին: Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, Ն. Ադոնցի ավարտաճառն այդպես էլ չտպագրվեց⁶: Միայն շատ տարիներ անց, արդեն փարիզյան տարագրությունում, նա այն վերամշակում է և մասամբ հրապարակում ֆրանսերենով⁷: Այդ թարգմանությունը մաքրագիր-մեքենագիր մի տարբերակ (180 էջ) գտնվում է պատմաբանի բեյրության արխիվում և կարող է գաղափար տալ կատարված տքնաջան ու լայնածավալ աշխատանքի մասին: Որ սույն նյութը Ն. Ադոնցի համար պատահական հրապուրանք չի եղել և նա լրջորեն ու անընդհատ զբաղվել է թեմայի հետագա ուսումնասիրությամբ ու մշակմամբ՝ ակներև է նույն արխիվում ձեռագրի փճակում պահվող բազմաթիվ ավարտուն և կիսավարտ գործերից («Տոնացոյց», հայերեն, 600 էջ, մեկ այլ՝ տարբերակ՝ 500 էջ, «Գրիգոր Անավարզեցու տոնացոյցը», ռուսերեն, 50 էջ, Ճաշոցին վերաբերող շուրջ 150 էջ նյութեր և այլն)⁸:

Հայոց եկեղեցու պատմության առանձին մանրամասներ են շոշափվում նաև պատմաբանի «Հայոց առաքելությունը Հոնաց աշխարհում»⁹, «Հայ-ժավերի ծագման մասին»¹⁰, «Քերսոնի եպիսկոպոս Ամպելիոսը»¹¹, ինչպես նաև Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրության ու գործունեության քիչ հայտնի կողմերին և Հայոց դարձի թվականին նվիրված ուսումնասիրություններում¹²: Ն. Ադոնցի նմանաբնույթ ներկասիրություններից կցանկանայինք առանձնացնել հատկապես երկուսը՝ «Հայոց եկեղեցու հազար վեց հարյուր ամյակի նախօրեին»¹³ և «Հայացած Աստվածաշունչն ու անոր պատմական տարողությունը»¹⁴ հոդվածները: Սրանցում ականավոր պատմաբանը ոչ միայն ցուցահանում է եկեղեցու տեղն ու դերը, նրա անառարկելի դրական նշանակությունը Հայոց պատմության մեջ, այլև վերլուծում հայացած Աստվածաշունչի գրական-գեղարվեստական առանձնահատկություններն ու վածաշնչի գրական-գեղարվեստական կյանքի վերջին շրջանում, երբ արժանիքները: Ստեղծագործական կյանքի վերջին շրջանում, երբ Ադոնցն ամբողջությամբ զբաղված էր բյուզանդադիրտական հետազոտություններով, նա հանդես է գալիս նաև եկեղեցական արվեստին նվիրված փոքրիկ, սակայն շատ հմտալից դիտողություններով¹⁵: Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգության մեջ քիչ չեն նաև այն էջերը, որոնք նվիրված են հին հայկական դիցաբանությանն ու հեթանոսական կրոնին: Այստեղ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայաց-

Մեր խորագրի շնորհակալություններն ենք հայտնում Գերաշնորհ Շահե արքեպ. Աճեմյանին՝ Նիկողայոս Աղոնցի սուլյն ուսումնասիրության հրատարակությանը նյութապես և բարոյապես օժանդակելու, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Գոհար Մուրադյանին՝ հունարեն հատվածները վերծանելու, ինչպես նաև Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի աշխատակիցներին՝ Աղոնցի ձեռագրերի հետ ծանոթանալու հնարավորությունն ընձեռելու համար: Առանձնահատուկ երախտագիտությունք ենք նշում հանգուցյալ Հրաչ Տասնապետյանի հոգատար ու բոլորանվիր օժանդակությունն ազոնցագիտական մեր ուսումնասիրություններն իրականություն դարձնելու ուղղությամբ:

- 1 Նիկողայոս Ադոնց, Հայկական հարց: Կազմել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 1996:
- 2 Ն. Ադոնցի արխիվը հայտնաբերվել է մեր կողմից 1992 թվականի վերջերին, Բեյրութում: Արխիվի մասին ընդհանուր գաղափար կարելի է կազմել լույս տեսած լրատվության միջոցով, տե՛ս «Ազդակ» օրաթերթ, Բեյրութ, 1993, 9 մարտի. «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ, Երևան, 1993, 9-15 ապրիլի. «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, Երևան, 1993, 7 մայիսի, և այլն:
- 3 Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ն. Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, N 1, էջ 63-78:

- 15 Ն. Ադոնց, Փղոսկրյա ավետարանի արվեստը, «Սիոն», Երուսաղեմ, 1936, N 9, էջ 273-274: «Մլքերի ավետարանի գրություն տարին», նույն տեղում, էջ 274-275:
- 16 Տե՛ս «Յուշարձան», ժողովածու, Վիեննա, 1911, էջ 389-394: Տե՛ս նաև նույնի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «Revue des Etudes Armeniennes», Paris, 1927, t. VII, fasc. 1, p. 185-194.
- 17 Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, N 1, էջ 78-88, N 2, էջ 70-82, N 12, էջ 37-45, 1927, N 3, էջ 109-121: Հմմտ., Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 223-293:
- 18 Տե՛ս Համադգայինի Բեյրութի գրական արխիվ, պրոֆ Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գլրոց Թ, թղթածրար Ա-8:
- 19 Տե՛ս «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հատ. Ժէ, Բեյրութ, 1997, էջ 266-278, «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 1996, 7 մարտի:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ

Հայ ականավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցն իր 40-ամյա գիտական գործունեության ընթացքում ընթերցողի սեղանին է դրել մեծ թվով բազմաբնույթ ու բարձրարժեք երկասիրություններ, որոնք հարստացրել են Հայ պատմագիտական միտքը՝ նրան հաղորդելով նոր շունչ ու բովանդակություն: Ադոնցի գիտական վաստակն ունի միջազգային լայն ճանաչում. նա իրավամբ համարվում է XX դարի համաշխարհային բյուզանդագիտության ամենանշանավոր գեմքերից մեկը:

Բնականաբար, նման ճանաչում ունեցող պատմաբանը պետք է ունենար նաև գիտական լայն կապեր, ընդարձակ նամակագրություն: Ադոնցի, ինչպես գիտական, մանկավարժական, ազգային-հասարակական բուռն գործունեությունը, այնպես էլ այն մտավոր միջավայրը, որտեղ ապրել և ստեղծագործել է նա (Ս. Պետերբուրգ, Մոսկվա, Վիեննա, Վենետիկ, Լոնդոն, Փարիզ, Մյունխեն, Բրյուսել և այլուր), ենթադրելի են դարձնում նրա նամակագրական լայն կապեր ունենալու թաղրելի են դարձնում նրա նամակագրական լայն կապեր ունենալու անկասկած իրողությունը: Եվ իրոք, Ադոնցը նամակներ է սկսել գրել XIX դարի վերջերից, երբ ուսանում էր Ս. Պետերբուրգի համալսարանում և կատարելագործում ուսումնառությունը եվրոպական նշանավոր համալսարաններում ու գիտական կենտրոններում: Հետո՝ զա տարիներին, երբ գիտական բուռն գործունեություն էր ծավալել, ու դասավանդում էր Ս. Պետերբուրգի համալսարանում (1904-1920), ապրում ազգային կյանքը փոթորկող քաղաքական իրադարձություններին, Ադոնցը, ինքնըստինքյան, պետք է նամակագրություն ունենար Հայ, ռուս և օտարերկրացի գիտնականների ու քաղաքական գործիչների հետ, նույնը՝ նաև լոնդոնյան (1920-1931) ու փարիզյան (1921-1923) տարագրության տարիներին և Բրյուսելի համալսարանում դասավանդելիս (1931-1940):

Ն. Ադոնցի նամակների հասցեատերերն են եղել ժամանակի հասարակական-քաղաքական կյանքի, մշակույթի, գիտություն, եկեղեցու ամենաերևելի դեմքերը, ինչպես օրինակ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ Գևորգ Ե Սուրենյանցն ու Խորեն Ա Մուրադբեգյանը, ինչպես նաև Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանը, Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանը, Տիրայր արքեպ. Տեր-Հովհաննիսյանը, Մեսրոպ արքեպ. Տեր-Մովսիսյանը, Եղիշե արքեպ. Դուրյանը, Թորգոմ արքեպ. Գուշակյանը, Համազասպ վրդ. Ոսկյանը, Ներսես վրդ. Ակինյանը, Գալուստ Տեր Մկրտչյանը (Միաբան), Կարապետ Եղյանը, Գրիգոր Խալաթյանցը, Նիկողայոս Մառը, Կարապետ Կոստանյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Արշակ Չոպանյանը, Գարրիել Նորատունկյանը, Կոստան Զարյանը, Սիմոն Վրացյանը, Գարեգին Լևոնյանը, Արտաշես Զիլինկիրյանը (Ռուբեն Դարբինյան) և շատ ուրիշներ, ինչպես նաև նշանավոր ամսագրերի և օրաթերթերի խմբագրություններ («Հանդէս ամսօրեայ», «Բաղմամլէպ», «Սրոն», «Վէմ», «Անահիտ», «Հայրենիք», «Զվարթնոց», «Մասիս», «Յառաջ» և այլն)¹:

Իր հերթին պատմաբանը նամակներ է ստացել ժամանակի երևելի մտավորականներից ու ազգային գործիչներից՝ Արտաշես Աբեղյան, Հայկ Գարազաշ, Կոստան Զարյան, Արշակ Զոպանյան, Ավետիք Իսա հակյան, Վահան Մալեղյան, Լևոն Մելիքսեթ-Բեկ, Հայկ Պերպերյան, Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, Եղիշե արքեպ. Դուրյան, Հայկ Պերպերյան, Առաքել Սարուխան, Արշակ Սաֆրաստյան, Մարտիրոս Տեր-Պետերյան, Գարեգին արքեպ. Խաչատուրյան, Արտավազդ արքեպ. Սյուրմեյան, Գրիգորիս եպ. Պալաքյան, Բառնաբաս վրդ. Պիլեգրիկճյան, Մովսես Աճեմյան, Ռուբեն Դարբինյան, Ալեքսանդր Խատիսյան, Սիմոն Վրացյան, Վահան Նավասարդյան, Գաբրիել Նորատունկյան, ինչպես նաև մեծահամբավ օտար պատմաբաններից ու բանասերներից՝ Վալդեմար Բելք, Ֆրիդրիխ Բրաուն, Կիրիլ Թումանով, Մորիս Լևի, Ֆրեդերիկ Կոռնվալիս Կոնիբեր, Հենրի Արչիբալդ Սեյս, Նիկոլայ Օկունև և ուրիշներից։ Հիրավի, հսկայական ընդգրկում ունեցող մեծ ու հափազանց հարուստ նամականիշ²։

Յավովք, չնայած մեր բոլոր ջանքերին, հնարավոր չեղավ ձեռք բերել Նիկողայոս Ադոնցի ամբողջական նամականին: Այնուհանդերձ, հնարավոր եղավ Համազգայինի Բեկրութի գրական պահոցում, ՀՀ

ազգային և Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվներում, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային բաժնում, Վիեննայի Մխիթարյանների, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մայրավանքի և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանի դիվաններում գտնել Ադոնցի գրչին պատկանող բազմաթիվ նամակներ։ Մեր տրամադրության ներքո էին նաև արդեն տպագրված գալի թվով նամակային միավորներ, որոնք վերջրել ենք պարբերականներից, տարեգրքերից, գրական ու պատմագրական ժողովածուներից («Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», «Հայրենիք», «Էջմիածին» և այլն)։

Նշվածներից թերևս ուշագրավը Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության դիվանում պահվող Ն. Աղոնցի թվով 42 նամակների հավաքածուն է, որը տարիներ առաջ դիվանի պատասխանատու Հ. Վահան Հովակիմյանը տրամադրել էր ամերիկահայ ճանաչված պատմաբան, մեր բարեկամ պրոֆ. Ռուբեն Ադալյանին, իսկ վերջինս էլ սիրահոժար փոխանցել է մեզ:

Այսպիսով՝ տարիներին երկարատև ու շատ ֆանքեր պահանջող աշխատանքի ընթացքում կարողացանք ի մի բերել, խմբել և ծանոթագրել Ազոնցի միայն 135 նամակ, որն այժմ ներկայացվում է գիտական և ընթերցող հանրությունը:

Նամականին նաև պատմագրական ժանր է, գրողի ստեղծագործական ժառանգության անբաժան բնագավառը, ուսյնը՝ Ադոնցի նամականու պարագայում: Ադոնցի նամակները բովանդակում են պատմագիտական, գրականագիտական, լեզվաբանական, հասարակագիտական բազմաթիվ հարցեր և լուսաբանություններ, որոնք այսօր էլ նույնքան հետաքրքրական և արժեքավոր են իրենց բարձրացրած խնդիրներով ու վերլուծություններով: Միաժամանակ ադոնցյան նամակները առատ նյութ են մատակարարում պատմաբանի գիտական նախասիրությունների ու որդեգրած սկզբունքների, ժամանակի ու ժամանակակիցների վերաբերյալ: Իսկ առանձին նամակներ դուրս են գամանակակիցների վերաբերյալ: Իսկ առանձին նամակներ դուրս են գալիս «նամակ» հասկացության բովանդակությունից և վերածվում պատմագիտական ու բանասիրական փոքրածավալ ուսումնասիրությունների:

Նամականիս, անշուշտ, լրացնում, ամբողջականացնում է մեծանուն հայագետի ստեղծագործական գիմանկարը, գրան ներարկում նոր, թարմ լիցքեր ու մանրամասներ:

Ծանոթագրու թյուրմաներ

- 1 Ցավոք, այս մեծ ու հարուստ ժառանգությունից քիչ բան է հրատարակվել: Բացառություն են Ա. Ագամյանի («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1966, դ 3), Պ. Հ. Հակոբյանի («Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», Երևան, 1975, № 11), Պ. Հ. Հովհաննիսյանի («Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1988, № 3) հրապարակումները և այլ ուսումնասիրություններ:
- 2 Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնցի թողոն, պահարան Ե/Ա-8: Այս պատկառելի հավաքածուից ցայսօր լույս են տեսել միայն Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանի (տե՛ս «Հասկ», հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան, № 6, Անթրիխոս, 1994) և Թորգոմ արքեպ. Գուշակյանի (տե՛ս նույն տեղում, № 7-8, Անթրիխոս, 1995-1996)՝ մեր հրատարակած նամակներն առ Նիկողայոս Ադոնց:
- 3 Բոլորն էլ՝ անտիպ, ուսաներն (տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի թողոն):
- 4 Տե՛ս նամակ № 134:
- 5 Արդեն 1946 թվականին մերձավորագույն բարեկամների՝ Արբաշամ Ղուկասյանի, Արշակ Չոպանյանի, Հովհաննես Զավրյանի անդուլ ջանքերի շնորհիվ Փարիզում լույս տեսավ «Հայաստանի պատմություն» ֆրանսերեն հատորը (446 էջ), երկու տարի անց՝ 1948 թվականին՝ դարձյալ Փարիզում մանրածավալ մենագրական ուսումնասիրություններն ամփոփող ժողովածուն (538 էջ)՝ Արշամ Խոնդկարյանի աշխատասիրությամբ, 1965 թվականին՝ հայ-բյուզանդական հարաբերություններին նվիրված, ֆրանսերենով գրված հոգվածների ժողովածուն, որը խնամքով իրականացրել էր Ժերար Գարիտը (Լիսաբոն, 440 էջ), և վերջապես մեր աշխատասիրությամբ լույս տեսած «Հայկական հարց» (Երևան, «Հայագիտակ», 1996, 244 էջ), «Հայաստանի ոսկեհանքը. Փոքրածավալ ուսումնասիրություններ» (Երևան, «Հայագիտակ», 2006, 160 էջ) ժողովածուները և Երկերի վեցհատորյակը (Երևան, 2006-2012):
- 6 Մասնավորապես տե՛ս № 49, 50, 53, 66, 122 և այլ նամակներ:
- 7 Տե՛ս նամակ № 87:
- 8 Տե՛ս նամակ № 135:
- 9 Տե՛ս նամակ № 107:

ՀԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵՔ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Այսօր Սիւիանը նշում է իր մեծ հայրենակցի՝ Նիկողայոս Ազոնցի ծննդյան 140-րդ տարեդարձը։ Սա հարգանքի տուրք է ականավոր հայագետի անմար հիշատակին, որը կյանքն անմնացորդ նվիրում էր ոչ միայն գիտությունը, այլև իր հարազատ ժողովրդին, որի զավակը լինելու պատիվը նա երբեք չմոռացավ ո՛չ Ս.Պետերբուրգում, ո՛չ Լոնդոնում, ո՛չ Փարիզում և ո՛չ էլ Բրյուսելում։ Անշուշտ, այժմ կլինեն հավուր պատշճի խոսքեր նրա կյանքի և գործի վերաբերյալ։ Չցանկանալով տուրք տալ ավանդույթին, որոշեցի այսօր խոսել նրա կենսագրության քիչ հայտնի այն փաստերի մասին, որոնք նման հանդիսավոր նիստերի ժամանակ չեն ասվում։

Խուզքը երեք ստորագրուած թղթերի մասին է, որոնք այնքան ճակատագրական դեր խաղացին Ադրոնց Հայագետի, քաղաքացու, մարդու և մտավորականի կերտման գործում:

Առաջին ստորագրությունը պատկանում է ազգային բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանին, որը կյանքի ու գիտություն ճանապարհացույց եղավ երիտասարդ Ադոնցի համար: 1891թ. Ադոնցը հեռացավ՝ Սբ էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի լսարանական երրորդ կուրսից՝ ուսումնառությունը թիֆլիսի ուսսական գիմնազիայում շարունակելու մտադրությամբ, որը նրան հնարավորություն կտար ուսումնառություն ստանալ ավրոպական որևէ համալսարանում: 1894թ. Ադոնցն ավարտում է թիֆլիսի ուսսական 2-րդ դասական գիմնազիան և անմիջապես դիմում է ներկայացնում Ալ.Մանթաշյանին՝ իր հետագա ուսումնառությունը թոշակավորելու խնդրանքով: Ծանոթանալով դիմումին՝ Մանթաշյանը ցանկացել է անձամբ տեսնել Ադոնցին, որի անառողջ, չափազանց նիհար ֆիզիկական կերպարը որևէ դրական ազդեցություն չթողեց բարերարի վրա: Մանթաշյանը չէր

կողմնորոշվում ստորագրել նրա դիմումագիրը, թե ոչ: Անպաճույճ զրույցը երիտասարդի հետ, որը վերաբերում էր հայոց կյանքն այդ ժամանակ հետաքրքրող հարցերին, միանգամից ուղորդեց Մանթաշյանին, որը հումորով նկատեց.

- Նիկողայոս, դու համարյա արդեն կես համալսարանի չափ գիտելիք ունես, կմնա մյուս կեսը յուրացնել, -և ստորագրեց դիմումագրի ներքո.

«Համարել սան և նշանակել թոշակ»:

Ալ.Մանթաշյանի նշանակված թոշակով Ն.Ադոնցը 1894 թվականից սովորել է Դորպատի (Տարտու) և Ս.Պետերբուրգի համալսարաններում (մինչև 1899 թվականը), իսկ 1899-1902թթ. կատարելագործել Լոնդոնում, Մյունխենում, Փարիզում, Վենետիկում: Իրոք, որ ճակատագրական ստորագրությունն էր:

Երկրորդ ստորագրությունը պատկանում է Ռուսաց կայսր Նիկոլայ 2-ին: 1916թ. Ս.Պետերբուրգի համալսարանի հայկական և վրացական բանասիրության ամբիոնի պրոֆեսոր Նիկողայոս Մառը աշխատանքի է տեղափոխվում Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության և նրա հաստիքն ամբիոնում մնում է թափուր: Մրցույթին մասնակցել ցանկացողների թիվը շատ էր, այդ թվում նաև Ադոնցի դասընկեր, ազգությամբ վրացի Իվանե Զավախովը: Սակայն, ինչպես ամբիոնը, այնպես էլ համալսարանի ղեկավարությունը և անձամբ ինքը՝ Ն.Մառը, գտնում էին, որ ամենաարժանավորն Ադոնցն է, որն էլ փակ քվեարկությամբ ընտրվեց այդ ամբիոնի պրոֆեսոր: Ընդունված կարգի համաձայն ընտրությունը պետք է վավերացվեր հենց իր՝ կայսրի ստորագրությամբ: Նիկոլայ 2-րդը, երկրին անհրաժեշտ այլ փաստաթղթերի հետ Ադոնցին՝ պրոֆեսորի հաստիք տալու հրամանը ստորագրեց 1917թ. մարտի 1-ին: Ի դեպ, մեկ օր անց Նիկոլայ 2-րդը հրաժարվեց գահից: Այդ ստորագրությունը նոր էջ բացեց հայորդու կյանքում, նա դարձավ Եվրոպայի լավագույն համալսարաններից մեկի պրոֆեսորը, որը նրան ապահովվում էր Ռուսաստանի մտավոր էլիտայի շարքերում մի մնայուն տեղ: Հետագա իր ամբողջ կյանքում նա այդպես էլ ստորագրում էր՝ «Պետրոգրադի համալսարանի պրոֆեսոր»:

Երրորդ ստորագրությունը պատկանում է Խորհրդային Ռուսաս-

տանի Ժողովրդական կոմսարների խորհրդի նախագահ Վ.Ի.Ուլյանովին (Լենին):

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո բելլեիկյան իշխանությունները բոլոր համալսարաններից անհապաղ հեռացրեցին պրոֆեսորագասախոսական կազմի այն ներկայացուցիչներին, որոնք անբարեհույս էին թվում: Վ.Ի.Լենինը անձամբ էր ստուգում երկրի զույգ առաջնային նշանակություն ունեցող համալսարանների դասախոսների ցուցակը՝ Մոսկվայի և Պետրոգրադի: Ռուսաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի ֆոնդերից մեկում է գտնվում Վ.Ի.Լենինի ստորագրությամբ հաստատված 80 պրոֆեսորների մի ցուցակ (19 ապրիլի, 1918թ.), որոնք կարող էին շարունակել իրենց դասախոսական աշխատանքը Պետրոգրադի համալսարանում: Այդ ցուցակում վեցերորդն Ադոնցի ազգանունն էր: Այդ ստորագրության շնորհիվ էր, որ նա մինչև 1920թ. ապրիլը շարունակեց դասավանդել և զբաղվել գիտական աշխատանքներով, որոնք, սակայն, անսպասելիորեն ընդհատելով, 1920թ. ապրիլին անձնական նկատառումներով ընդմիջտ հեռացավ Ռուսաստանից:

Ստանալով Ձեր 29 մայիսի նամակը՝ հենց այս րոպեիս շտապում եմ Ձեզ պատասխանել:

Իմ արտասահմանու սաներու տալիս եմ բոլորին 50 ռուբլի ամիսն, բայց որովհետեւ գտնում էք Դուք, որ Նիկողայոսն աւելի պէտք է ստանայ, ուրեմն դորան նշանակում եմ ամիսն 80 ռուբլի 2 տարի ժամանակով, որ իւր ուսումն վերջացնէ և վերադառնայ այդ տեղ: Իսկ սկզբնական ծախքերուն համար նշանակեցի 400 ռուբլի: Նամակիս հետ ուղարկում եմ կարտոչկաս, Նիկողայոսն կերթայ և կստանայ ինքնաշնորհները⁵:

Սիրելի Գերասիմ Արտեմիչ, խնդրեմ ներես, որ իմ սաներն Ջեզ
այսքան գլխացաւութիւններ են տալիս և նամակներ են գրել տալիս
Ջեզ ինձ մօտ»⁶:

Ունենալով Մանթաշյանի թոշակն ու վայելելով Կ. Եղյանի հովանավորությունը՝ 1899 թ. օգոստոսին Ադոնցը մեկնում է արտասահման: Եղյանի հետ նախապես պայմանավորված ծրագրի համաձայն՝ Ադոնցը նախ հաստատվում է Մյունխենում: Այստեղ նա հետևում է նշանավոր բյուզանդագետ Կարլ Կրուսբախերի դասընթացներին, կատարելագործում իր գերմաներենն ու հին հունարենը:

Ա. Մանթաշյանի Թիֆլիսի գրասենյակը 3 ամիսը մեկ կանոնավորապես Ադոնցին էր ուղարկում հասանելիք թոշակը (240 ռուբլի): Սակայն կեցության և ուսման ծախսերի թանկացման հետևանքով այդ գումարն այլևս չէր բավականացնում: Ադոնցը ստիպված էր 1900 թվականի համար Եզյանի միջնորդությամբ բարերարից խնդրել ևս լրացուցիչ 250 ռուբլի: Կ. Եզյանին ուղղված մայիսի 12-ի նամակում նա մանրամասն ներկայացնում է իր անելանելի վիճակը՝ շեշտելով, որ թեև ինքը 80 ռուբլի թոշակ է ստանում, սակայն Մյունխենում կյանքն այնքան թանկ է, որ դա մոտավորապես Պետերբուրգի 30 ռուբլին է, և որ ինքը չի կարողանում շարունակել իր ուսումնառությունը. ունի պարտքեր և այդ պարտքերը մարելու համար իրեն անհրաժեշտ է ևս 250 ռուբլի⁷:

Զիշտ բմբունելով Ադոնցի վիճակի ծանրությունը՝ Եզյանը նրա խնդրանքն անմիջապես ներկայացնում է Մանթաշյանին: Իր հերթին վերջինս էլ 1900 թ. մայիսի 26-ին անհապաղ պատասխանում է.

«Ամենայարգելի Գերասիմ Արտեմիչ,

«Ամենայարգելի Բերանում Ներդրումը»
 Զեր նամակն ստանալով՝ իսկոյն Ադոնցին ուղարկեցի 250 ռուբ-
 լի»⁸:

Աղոնցի վիճակը կարգավորվեց և անգամ Հնարավորություն ունեցավ զբաղվելու գիտական աշխատանքով: Այդ ժամանակ է, որ նա հեղինակեց բյուզանդագիտական իր առաջին, մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող «Կասիա միանձնուհին և հայերը» ուսումնասիրությունը⁹:

1900 թ. հոկտեմբերին նա տեղափոխվում է Փարիզ: Այստեղ հետևում է համբավավոր Շառլ Դիլի բյուզանդագիտական, Անտուան Մեյերի համեմատական լեզվագիտության, իսկ Օգյուստ Կարիերի ասորերենի դասընթացներին, օրնիրուն պարապում է Ազգային գրադարանում, ծանոթանում այստեղ պահվող հայերեն գրչագրերին: Ծրագրի համաձայն՝ Ադոնցը Փարիզում պետք է մնար մինչև 1901 թ. աշունը, որից հետո անցնելու էր Անգլիա և մի քանի ամիս այնտեղ աշունը, որից հետո վերադառնալով Պետերբուրգ՝ 1902 թ. գարնանը ներմնալուց հետո կերտադառնալով Պետերբուրգ՝ 1902 թ. գարնանը ներկայացնելու էր մագիստրոսական աշխատանքը¹⁰: Սակայն տեղի ունեցավ անսպասելին, որն Ադոնցի բոլոր ծրագրերն ի չիք էր դարձնում:

1900 թ. դեկտեմբերի 31-ի նամակով Ադոնցը խնդրում է Հետաձգել իր ուսամանառուիթյունը ևս մեկ տարով: Հետևաբար խնդրում է, որ Մանթաշյանը չարունակի ֆինանսավորել իր ուսումնառուիթյունը¹¹:

Մանթաշյանը շարունակի փորձառությունը և
Կ. Եղյանն ստիպված էր դարձյալ միջնորդել, ու Մանթաշյանն էլ
դարձյալ ընդառաջում է այդ միջնորդությունը և շարունակում ֆի-
նանսավորել Ադոնցի արտասահմանյան ուսումնառությունը՝ ժամ-
կետ սահմանելով մինչև 1902 թ. հունիսը: Հիանալի գիտակցելով Եզ-
յանի նշանակալից դերը որպես գիտնականի իր կայացման գործում,
Ադոնցը չի վարանում դա անվանել բախտավորություն, ճակատագիր,
նախախնամություն: 1902 թ. մարտի 8-ին Լոնդոնից Եղյանին ուղղ-
ված նամակում երիտասարդ գիտնականը հավաստիացնում է. «Հայտ-
նում եմ վերստին շնորհակալությունս և խնդրում հավաստի լինել, որ
ուրիշ բան չունիմ աչքիս առաջ, եթե ոչ կոչմանս գիտակցությունն ու
հավատարմությունը: Լիահույս եմ, որ պարտքերս կատարելու գոր-
ծում Ձեր աջակցությունն ու քաղցրահայեցողությունը պիտի լինի

ինձ զորեղ կռվան, որի համար կմնամ Ձեզ երախտագետ և միշտ անձնվեր

Ն. Ադոնց»¹²:

Ս. Պետերբուրգ վերադառնալուց անմիջապես հետո Ադոնցը մասնակցում է ուսումնական տարեվերջի քննություններին և մեծ հաջողությամբ հանձնում հայկական բանասիրության մագիստրոսի կոչում ստանալու քննությունները: Ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը, ուսուցչապետ Ն. Մառի երաշխավորությամբ, առանձին որոշմամբ նրան ժամկետ է տալիս մինչև 1904 թ. վերջերը պաշտպանության ներկայացնելու մագիստրոսական թեզը: Այդ աշխատանքի հետ կապված բոլոր ծախսերը՝ թե՛ գիտական, թե՛ տպագրական և թե՛ կենցաղային, իր վրա է վերցնում ֆակուլտետը: Իսկ Եզյանի հետ համագործակցությունը շարունակվում է Եկեղեցական խորհրդի շրջանակում, որի անդամ Ադոնցն ընտրվում է 1904 թ.՝ դարձյալ Եզյանի միջնորդությամբ: Բայց նրանց համագործակցությանը վիճակված չէր երկար շարունակվելու, քանզի 1905 թ. մայիսի 31-ին Եզյանը վախճանվեց:

Հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում Ադոնցը խորին երախտագիտությամբ ու պատկառանքով է վերաբերվել իր մեծ բարեկամի հիշատակին: Փարիզյան տարագրության շրջանում՝ 1927 թ. հունիսի 12-ին ելույթ ունենալով Սանասարյան վարժարանի շրջանավարտ սաների միության կազմակերպած երեկույթին՝ Ադոնցը առանձնակի ուշադրություն է հրավիրում Կարապետ Եզյանի գործունեության վրա՝ շեշտելով, թե նա «կարևոր արժեք է եղած ուսսահայ իրականության մեջ, իբրև կրթական ու հանրային գործիչ»¹³: Իսկ 1928 թ. հունիսի 2-ին Կ. Եզյանի մահվան տարելիցի առթիվ Սանասարյան միության հրավիրած հիշատակի երեկույթին հանդես է գալիս ընդարձակ զեկուցումով, որտեղ հավուր պատշաճի է գնահատում Եզյանի վրթխարի դերը ԺԹ. դարի երկրորդ կեսի և Ի. դարի սկզբների հայ իրականության մեջ¹⁴:

1935 թ. լրանում է Եզյանի ծննդյան 100-ամյակը: Ն. Ադոնցը հոգու պարտք է համարում այդ առթիվ հանդես գալ հատուկ հոդվածով: Թերևս տարակուսելի է հոդվածը ուսերեն լեզվով գրելու հանգամանքը. հավանաբար այն նախատեսված է եղել ուսալեզու մամուլում

տպագրվելու համար: Հոդվածը, որի ինքնագիրը պահվում է Համագլխին Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդում (պահարան 1, գրոց է., թղթածրար Ա.-Տ, թթ. 1-12), հայերեն է թարգմանել Օ. Ս. Վարդապարյանը: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Ծանոթագրություններ

- 1 Կ. Եզյանի կյանքի, գործունեության, գիտական ժառանգության վերաբերյալ տեսած հոդվածներից կառանձնացնելիք երվանդ Շահագիրի («Էջմիալույս տեսած հոդվածներից կառանձնացնելիք երվանդ Շահագիրի», էջ 60-64, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1946, օգոստոս-սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 60-64, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 43-53), Ս. Բեհբուզյանի («Էջմիածին», 1987, Դ., էջ 52-57) և Հ. Հովհաննիսյանի («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, թ. 1-2, էջ 95-104) հրապարակումները:
- 2 Տիրայր արքեպ. Տեր-Հովհաննիսյանը եղել է Հայոց Եկեղեցու նշանավոր գործիչներից, Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի առաջնորդական փոխանորդ, մասին մանրամասն տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Նշանավոր ճեմարանականներ», պրակ 2, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 443-448:
- 3Տ. Հ. Տեր-Հովհաննիսյան (Տիգրան Հովսեփի Մելիք-Մուշկամբարյան). Հուշեր Նիկողայոս Ադոնցի մասին, Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան, ֆ. 161, թ. 45 գ.:
- 4 ՀՀԱԱ, Կ. Եզյանի թողոն, ֆ. 58, ց. 2, գ. 1056, թ. 25 (միկրոֆիլմ):
- 5 Հավանաբար խոսքը Ս. Պետերբուրգում Մանթաշյանի գործակալ Ալեքսանդր Խոջա-Էյնաթովի մասին է:
- 6 ՀՀԱԱ, Կ. Եզյանի թողոն, ֆ. 58, ց. 2, գ. 1056, թ. 22 (միկրոֆիլմ):
- 7 Պ. Հ. Հակոբյան, Նիկողայոս Ադոնցի նամակներից. «Լրաբեր», ՀԽՍՀ ԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1975, թ. 11, էջ 93-95:
- 8 ՀՀԱ, Կ. Եզյանի թողոն, ֆ. 58, ց. 2, գ. 1056, թ. 23:
- 9 Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1901, թ. 5-6, էջ 129-132:
- 10 Աշխատանքի խորագիրը նախապես ձևակերպված էր «Հայաստանի պատմությունն ու հայերի ճակատագիրը Բյուզանդիայում. Է-Ը դարեր», հետագայում խմբագրվեց որպես՝ «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում»:
- 11 Պ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 100-101:
- 12 Անդ., էջ 111:
- 13 «Յառաջ», օրաթերթ, Փարիզ, 1927, 16 հունիսի:
- 14 Անդ., 1928, 7 հունիսի:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ – ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆ

Նիկողայոս Ադոնցի գիտական գործունեությունը նշանավորեց Հայագիտությունը բազմադարյան պատմությունն ունի և արդյունավետ գարգացման փուլը: Իսկ վաղ ավատատիրական Հայաստանի, Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների ուսումնասիրությունն բնագավառում նրա հեղինակած արդյունքները դարձան Հայ պատմագիտության բարձրակետը: Ն. Ադոնցի անձնական և ստեղծագործական կյանքում որոշակի դեր է խաղացել, նշանակություն ունեցել ժամանակաշրջանի Հայ ամենատականավոր դեմքերից մեկը՝ Հայտնի լրագրող, բանասեր, գրող, հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանը:

Ոչ վաղ անցյալի հայ մտավոր կյանքի այս երկու մեծերի բարեկամությունն ու հասարակական-ազգային ընդհանուր շահախնդրություններն ունեն 40 տարվա պատմություն: Նրանք հասակակիցներ էին ու համախոհներ. առաջին անգամ՝ 1900 թ., հանդիպելին Փարիզում, ուր Ադոնցը հետևում էր Շատլ Դիլի բյուզանդագիտական, Անտուան Մեյեի համեմատական լեզվագիտության, Օգյուստ Կարիերի ասորերենի դասընթացներին: Նույն այդ ժամանակ Չոպանյանը փարիզյան բարերար միջնորոտում սկսել էր հրատարակել իր համբավվոր «Անահիտ» հանդեսը: Համալսարանական պարապմունքներից ազատ ժամերին Ն. Ադոնցը հաճախում էր նշանավոր հրապարակախոս, Հայկական հարցի գիտակ Յրանսիս դը Պրեսանսեի հրապարակային դասախոսություններին, որոնցից մեկի ժամանակ էլ ծանոթանում է երիտասարդ խմբագիր Արշակ Չոպանյանի հետ: Այնուհետև, մինչև 1901 թ. վերջերը, մինչև Ադոնցի Լոնդոն մեկնելը, նրանք հաճախակի էին հանդիպում: Չոպանյանը նրան ուղեկցեց Մինաս Չերզի, Անատոլ Յրանսի, Ժորժ Կլեմանսոյի դասախոսությունները լսելու, ի մոտո ծանոթացրեց Ֆրանսիական մայրաքաղաքի գրական-մշակութային կյանքին: Երիտասարդական տարիներին սկիզբ առած այս մտերմիկ, անկաշկանդ ու անկեղծ բարեկամությունն է, որ հետագա-

յուժ ուղեկցեց նրանց 40 տարի շարունակ: Այդ քառասուն տարինե-
րը երկուսի համար էլ նշանավորվեցին հափազանց կարևոր ազգային,
հասարակական, գիտական ու անձնական կյանքի իրադարձություն-
ներով: Երկու մեծերի բարեկամության տարեգրությունը կարելի է
բաժանել երեք շրջանների՝

1. 1901-1921 $\beta\beta$.,
2. 1921-1931 $\beta\beta$.,
3. 1931-1942 $\beta\beta$..

Առաջին շրջանում նրանք նամակագրությունը շարունակում են խորացնել իրենց ծանոթությունն ու հավաստել՝ Փարիզում գողված բարեկամությունը։ Մեր տրամագրության ներքո են գտնվում այդ շրջանից Աղոնցին ուղղված Չուպանյանի տասնյակ նամակներ ու բացիկներ, որոնք հավաստում են վերը նշված իրողությունը։ Նամակների մեծ մասով հատկապես նախափութական կյանքին, հայագիտությամբ վերաբերող, իսկ երբեմն էլ շատ նեղ մասնագիտական հարցեր։ Ուշագրություն է դրավում հատկապես նամակներից մեկը, որը խիստ հատկանշականորեն ապացուցում է թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի առանձնահատուկ նվիրումը գործին ու գաղափարներին, Հայ մտքին։ Հայտնի է, որ Աղոնցը ծանրակշիռ դեր էր խաղում Ս. Պետերբուրգի հայկական կյանքում՝ լինելով եկեղեցական գույքերի վարչություն անդամ, ապա խորհրդի փոխնախագահ։ Խորհուրդը դրամական զգալի նպաստներ էր բաժանում կարիքավոր ուսանողներին և օգտակար լինում ուսման վարձը վճարելիս։ 1904 թ. փետրվարին Չուպանյանը հատուկ գրություն պահանջում է Աղոնցին և խնդրում այդպիսի նպաստ հատկացնել Սորբոնի համալսարանի ուսանող Ատոմ Յարճանյանին։ Խոսքը նշանավոր բանաստեղծ Սիամանթոյի մասին էր։ Աղոնցն անմիջապես դիմավոր բանաստեղծություններով, սակայն նյութական դառն պայմաններն ու պեսպես զրկանքները հյուսիս և քայքայել են առողջությանը։ Երևան են եկել նաև թոքախտի նշաններ։ «...Յարճանյանը միթյունը։ Երևան են եկել նաև թոքախտի նշաններ։ «...Յարճանյանը մի-
անգամայն արժանի է խորհրդի օգնությանը, որովհետև ուսանող է,
գրող և վերջապես հիվանդ։ Նրա ապագան կապված է հայ գրականու-
թյան հետ և նրա կորուստը կորուստ է հայ գրականության համար»¹:

Հ.

կան, մտավորական շրջանակների հետ՝ ամբիոնի վարիչի թեկնածու-
թյան շուրջ: Ա. Չոպանյանը բոլոր թեկնածուություններից առանձնաց-
նում է Ադոնցինը և Գրեգուարին խորհուրդ տալիս կանգ առնել նրա
վրա: Պրոֆ. Գրեգուարը, որ լավ գիտեր Ադոնցի գիտական աշխա-
տանքները և նախապես գրական կարծիք ուներ նրա մասին, Չոպան-
յանի հանձնարարականներից հետո է, որ Ադոնցին առաջարկում է ըն-
դունել Հայագիտության ամբիոնի վարիչի պաշտոնը⁶:

1931 թ. սկսվում է Ադոնց-Չոպանյան հարաբերությունների եր-
րորդ շրջանը, որը շարունակվեց մինչև Ադոնցի մահը՝ 1942 թվակա-
նը: Այս շրջանում նրանց հանդիպումները դառնում են անկանոն,
առիթից առիթ, երբ Ադոնցը ժամանում էր Փարիզ, կամ ինչպես դի-
պուլի նկատել է Ս. Վրացյանը Ադոնցին նվիրված իր անտիպ հուշե-
րում, երբ պրոֆեսորը գալիս էր Փարիզ՝ «Հայկական օդ չնչելու»: Այս
շրջանին են վերաբերում մեզ հայտնի 10 նամակներ, որ Ադոնցը
Բյուսեյից ուղարկել է Փարիզ՝ Չոպանյանին և 4 նամակներ, որ Չո-
պանյանը Փարիզից ուղարկել է Ադոնցին: Պետք է ենթադրել, որ իրա-
կանում այդ նամակների թիվն ավելի է: Նամակները հիմնականում
չոչափում են գիտական, հաճախակի բանասիրական ու նեղ լեզվագի-
տական խնդիրներ: Օրինակ՝ 1933 թ. նոյեմբերի 15-ին Ադոնցին
ուղղված իր նամակում Չոպանյանը խնդրում է մեկնաբանել «յագար-
փուշտ» բառը: Պատասխան նամակում Ադոնցը լեզվաբանական ման-
րակրկիտ վերլուծությունների միջոցով պարզում է, որ «յագար-
փուշտ» կնշանակի՝ «մեծ և գեր թռչուն»⁷:

Պատերազմն ընդհատեց այս, իրօք որ հոգեհարազատ ու մեծ բա-
րեկամությունը: Արհավիրքով բաժանված մտերիմները այլևս առիթ-
ներ չէին կարող փնտրել հանդիպելու, ընդհատվում է նաև նամակա-
դրությունը: Բյուսեյից երբեմն-երբեմն Փարիզ հասնող լուրերն ան-
մխիթարական էին՝ տեղեկացնում էին Ադոնցի առողջական վատթար
վիճակի մասին: Արագ ընթացող հյուծախտը անկողնին է դառնում մեծ
պատմաբանին, որն իր մահկանացուն կնքեց 1942 թ. հունվարի 27-ին:
Չափազանց հատկանշական է Չոպանյանի հոգեհարազատ քայլը, որը
ֆաշիստական ռազմակալման պայմաններում, 1942 թ. ապրիլի 12-ին
կազմակերպեց ի պատիվ Ադոնցի՝ հիշատակի, հարգանքի սգո նիստ,
ուր հավաքվեցին Փարիզում մնացած հայ մտավորականներն ու Մեծ

հանգուցյալին ճանաչողները: Առավել բնորոշ է այն փաստը, որ Չո-
պանյանը՝ մտահոգ Ադոնցի ձեռագրերի հետագա ճակատագրի հա-
մար, Բյուսեյ է ուղարկել հանգուցյալի մտերիմ բարեկամ, փաստա-
բան Հ. Զավրիյանին՝ Ադոնցի արխիվը, իսկ եթե դա հնարավոր չլիներ,
ավարտուն գործերը Փարիզ բերելու, հրատարակելու համար: Ահա
այսպես, Չոպանյանի ջանքերով է, որ փրկվել և հետագայում դարձ-
յալ նրա հոգածություններ է, որ հրատարակվել է Ն. Ադոնցի նշանավոր
աշխատություններից մեկը՝ Փրանսերեն գրված «Հին Հայաստանի
պատմությունը»⁸: Չոպանյանը մասնակցություն է ունեցել նաև
Ադոնցի հետմահու լույս տեսած պատմագիտական ուսումնասիրու-
թյունների հատորյակի հրատարակության գործում⁹, նրա մասին գրել
է հիշատակի խոսք¹⁰, հանդես եկել զեկուցումներով¹¹:

Մենք անդրադարձանք հայ մտավոր կյանքի երկու մեծերի՝ Նիկո-
ղայոս Ադոնցի և Արշակ Չոպանյանի հիշատակին մեծ ու անընդգրկելի
բարեկամության 40-ամյա տարեգրություն ընդհանուր, թուրքիկ նկա-
րագրին: Բարեկամություն, որը խարսխված էր հայ մտավոր կյանքը
հարստացնելու, համալրելու, զարգացնելու անկեղծ շահախնդրու-
թյամբ՝ ի տես իրենց և նաև մեր օրերի ու ժամանակակիցների:

Ծանոթագրություններ

- 1 Տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ադոնցյան մասունքներ, «Հայկազյան հայագիտա-
կան հանդես», հատ. ԺԳ, Բեյրութ, 1993, էջ 108:
- 2 Ն. Ադոնց, Հայկական հարց, Երևան, 1996, Առաջաբան, էջ 10:
- 3 Տե՛ս «Յառաջ», Փարիզ, 1930, 21, 23, 27 նոյեմբերի, «Ապագա», Փարիզ,
1930, 22-28 նոյեմբերի: Նաև՝ «Ազդարար», Ստամբուլ, 1931, 2 փետրվարի և
այլն:
- 4 Տե՛ս «Պայքար» օրաթերթ, Բոստոն, 1931, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18 հունվարի:
- 5 Ն. Ադոնց, Պեշիկթաշյան և կցորդ խնդիրներ, «Հայրենիք», 1931, No 6, էջ
79-94:
- 6 «Անահիտ» ամսագիր, Փարիզ, 1949, N 1, էջ 32-34, հմմտ. նաև «Հասկ» ամ-
սագիր, Անթիլիաս, 1952, N 10-12, էջ 341:

- 7 Տե՛ս Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, 133, բաժին 1-ին, N 38:
- 8 «Histoire d'Armenie», Paris, 1946:
- 9 «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1948:
- 10 Ա. Չոպանյան, Նիկողայոս Ադոնց. բազմափաստակ բանասերը, տե՛ս «Անահիտ», 1949, N 1, էջ 32-34:
- 11 Համազգայինի Բեյրութի գրական պաշտոց, Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան 1-ին, գրքոց Գ, թղթածրար Ա-8:

ԲԱԺԻՆ 5.

ՀԱՅ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ
ԵԿԵՂԵՑԻ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ԱՄԵՆԱՅՆ
 ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.
 ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
 ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
 (Ծննդյան 50-ամյակի առթիվ)

1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին, երկու հազարամյակների սահմանա-
 գծին, տեղի ունեցան Հայոց Եկեղեցու նոր գահակալի ընտրություն-
 ները: Նույն օրը, ժամը 15.30-ին, Ազգային-եկեղեցական սրբազուժար
 ժողովի 445 պատգամավորներ, Մայր Տաճարի Իջման Սուրբ Սեղանի
 շուրջ համախմբված, Ամենակալ Աստծո և Սուրբ Ավետարանի առջև
 երգվեցին կաթողիկոսական թեկնածուներից Ամենայն Հայոց Կաթո-
 ղիկոս ընտրել արժանավորին: Քվեների հաշվումից հետո, ժամը 18.45-
 ին, բարձր ու հնչեղ զողանջեցին Մայրավանքի զանգերը՝ ի լուր ամեն-
 քի ավետելով Հայոց Ընդհանրական Մայր Աթոռի նոր գահակալի
 ընտրությունը: 48 տարեկան հասակում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս
 Արարատյան Հայրապետական թեմի առաջնորդական փո-
 խանորդ, Գերաշնորհ Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոս Ներսիսյանը: Ութ-
 օր անց, նոյեմբերի 4-ի հինգշաբթի օրը, «Սրբոց Հայրապետացն Մետ-
 րոփանոսի, Աղէքսանդրոսի, Պողոսի Խոստովանողին եւ նօտարացն
 Մարկիանոսի և Մարտիրոսի» տոնի օրը, տեղի ունեցան Գարեգին Բ
 Ամենայն Հայոց նորընտիր Կաթողիկոսի ձեռնադրման և օծման արա-
 րողությունները:

Լուսավորչի Աթոռի նոր գահակալը թեև իր երիտասարդ տարի-
 քին, չափազանց հայտնի և հարգված անուն էր ոչ միայն Հայոց, այլև
 քույր եկեղեցիներում: Հարգանք և սեր, որ նա վաստակել էր իր
 հոգևոր-եկեղեցական գործունեության նախընթաց 30 տարիների ըն-
 թացքում:

ռուստակենտրոնը: Սկիզբ առան բարեգործական զանազան ծրագրեր, որոնց նպատակն էր՝ «Վերականգնել խզված կապը մեր նախնայց հետ, ետ պտտեցնել ժամանակի՝ աստվածամերժ ընթացքով գլորված անիվը, արժևորել ինքներս մեզ, վերագտնել մեր իսկությունը և միայն այսպես ներկայանալ աշխարհին՝ որպես առաջին քրիստոնյա պետություն», ինչպես հարցազրույցներից մեկում շեշտում է Արրազան Հայրը:

Հիշատակութեան արժանի գործունեութեամբ Արարատյան Հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Ներսիսյանն իր անձի շուրջն ստեղծեց մեծ հարգանք և իրավացիորեն վաստակեց սեր ու հեղինակութիւն:

Պատահական չէ, որ երջանակահիշատակ վազզեն Ա Վեհափառ Հայրապետի մահից հետո, 1995 թ. կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ, Գարեգին արքեպիսկոպոս Ներսիսյանն ամենահավանական թեկնածուներից մեկն էր, սակայն ընտրության երկրորդ փուլում նա հանեց իր թեկնածությունը՝ Տօգուտ Գարեգին Բ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի (Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 1995-1999 թթ.):

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն իր տեւական ծանր հիվանդության վերջին շրջանում, Հայրապետական բարձր տնօրինությամբ, 1998 թ. նոյեմբերի 30-ին Գերաշնորհ Տ. Գաբարձր տնօրինությամբ, 1998 թ. նոյեմբերի 30-ին Գերաշնորհ Տ. Գաբարձր արքեպիսկոպոս Ներսիսյանին նշանակում է Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդ: Հայոց Եկեղեցու պատմության նոր շրջանում իր նախագեպը չունեցող այս նշանակումը, Գարեգին Ա Վեհափառի Համոզմամբ, կատարվում էր «ի սեր Մայր Աթոռի պայծառության»: Եվ իրոք, Գարեգին Սրբազանն իր նոր պաշտոնում (մինչև 1999 թ. Եվ իրոք, Գարեգին Սրբազանն իր նոր պաշտոնում (մինչև 1999 թ. Զուլիսի 4-ը) ամենայն կարելին արեց Հայոց Եկեղեցու պայծառացման ու զորացման, մեր ժողովրդի հավատքի ամրապնդման ուղղությամբ: Մասնավորապես մեծ ջանքեր ներդրվեցին ու ծավալուն աշխատանքներ կատարվեցին Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի հոբելյանական տոնակատարությունների ծրագրերի շրջանակներում, միջոցառումների կազմակերպման ուղղությամբ:

1999 թ. Հոկտեմբերի 27-ին Ազգային-եկեղեցական սրբազումար

ժողովում Գարեգին արքեպիսկոպոս Ներսիսյանն ընտրվում է Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, ընտրութուն, որը ցնծությամբ ու գոհունակությամբ է ընդունվում հավատացյալ ու եկեղեցասեր հայ ժողովրդի կողմից, և սկսվում է Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Երկրորդի գահակալության շրջանը:

Վեհապետ Հայրապետը նախևառաջ լուրջ ուշադրություն է դարձնում միաբանական կյանքի զորացմանը և առավել արդյունավետ կազմակերպմանը: 2001 թ. կեսերին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանների թիվը 111 էր, որոնցից 47-ը՝ արքեպիսկոպոս ու եպիսկոպոս, 67-ը՝ վարդապետ ու արեղա, իսկ Մայր Աթոռի վանաբնակ միաբանների ընդհանուր թիվը 51 էր, որոնցից 6-ը՝ արքեպիսկոպոս ու եպիսկոպոս, 22-ը՝ վարդապետ ու արեղա, 23-ը՝ սարկավազ:

Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահությամբ պարբերաբար հրավիրվում են միաբանական ու եպիսկոպոսական հավաքներ, որոնց ընթացքում քննարկվում են զանազան հարցեր՝ առնչված վանական ներքին կյանքին ու միաբանների գործունեությանը, հոգևոր կյանքի աշխուժացմանը, մասնավորապես Հայաստանի թեմերում ժողովրդի կյանքից ներս եկեղեցու դերակատարության մեծացմանը, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնախմբությունների կազմակերպմանը և այլն: Հայոց եկեղեցու տոնախմբությունների կազմակերպմանը և այլն: Հայոց եկեղեցու կյանքում նշանակալից իրադարձություն էր Վեհափառ Հայրապետի նախաձեռնությամբ 2001 թ. փետրվարի 19-21-ը Մայր Աթոռում տեղի ունեցած միաբանական համագումարը, որին ներկա էին Մայր ղի ունեցած միաբանական համագումարը, որին ներկա էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, Հայաստանի և արտերկրի 51 կուսակրոն հոգևորականներ:

Հոգևորականներ:
Հայտնի է, որ Հայաստանի անկախություն հռչակումից հետո
Հոգևոր կյանքը նոր զարթոնք ապրեց, ու եկեղեցաշինությունը անհա-
խադեպ ծավալներ ընդունեց: Վեհափառ Հայրապետն ամենագործուն
մասնակցություն է ցուցաբերում այդ աշխատանքներին ինչպես Արա-
րատյան Հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդության,
այնպես էլ կաթողիկոսության շրջանում: Գարեգին Երկրորդը
հետևողականորեն շարունակում է հետամուտ լինել տարբեր բնակա-
վայրերում եկեղեցիների կառուցման ու վերանորոգման գործին: Նո-

Ըրին Արբուժյան Հայրապետուժյան օրոք ու նախագահությամբ է, որ կատարվել են օծումը Սպիրտակի Ս. Հարություն եկեղեցու (գեկտեմբեր 1999 թ.), նավակատիճն ու օծումը Նոր Նորքի Ս. Սարգիս եկեղեցու, օծումը Դվին գյուղի Ս. Հարություն եկեղեցու (մայիս 2000 թ.), Կեհառիսի վանական համալիրի վերաօծումը (հունիս 2000 թ.), Սանկտ Պետերբուրգի Ս. Կատարինե Հայոց եկեղեցու վերաօծումը (հուլիս 2000 թ.): Ի դեպ, վերջինս կատարվել է մասնակցությունամբ Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Ալեքսի Բ Պատրիարքի:

2000 թ. օգոստոսի 6-ին, հոկտեմբերի 3-ին և նոյեմբերի 4-ին Վեհափառը Համապատասխանաբար օծել է Վալթրի Ս. Տրդատ, Տաշիրի Ս. Սարգիս և Մալիշկայի Ս. Աննա նորակառույց եկեղեցիները: Վեհափառը նոյեմբերի 2-ին կատարել է օծումը Արարատյան Հայրապետական թեմի Ս. Սարգիս առաջնորդանիստ եկեղեցուն կից նորակառույց զանգակատան, դեկտեմբերի 1-ին կատարել Մասիսի չրջանի Մարմաշեն գյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցու հիմնարկերի արարողությունը, իսկ դեկտեմբերի 30-ին՝ Մայր Աթոռի Բաց խորանի հիմնօրհները: Վեհափառի ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում են գտնվում Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու շինարարական աշխատանքները, որոնք նախատեսված է ավարտել 2001 թ. սեպտեմբերի սկզբներին, իսկ սեպտեմբերի 23-ին պետք է տեղի ունենա եկեղեցու օծումը: Այս իրադարձությունը, մյուսուրհներթի արարողության (պետք է տեղի ունենա սեպտեմբերի 22-ին) հետ միասին, կազմելու են քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնակատարությունից հաջորդող շրջանները:

Բացի նշված եկեղեցիներից, Վեհափառ Հայրապետի օրհնությամբ թեմերում կատարվել է հիմնարկեքը կամ օծումը նաև մի շարք այլ եկեղեցիների. այսպես, օրինակ, Բյուրավան գյուղի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (հուլիս 2000 թ.), Տաշիրի Ս. Սարգիս եկեղեցին (հոկտեմբեր 2000 թ.), Երևանի Ս. Հովհաննես եկեղեցու զանգակատան խաչը (հոկտեմբեր 2000 թ.), Վանաձորի Ս. Սարգիս եկեղեցին (դեկտեմբեր 2000 թ.), Մարմաշեն գյուղի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (դեկտեմբեր 2000 թ.), Ապարանի Արա գյուղի Ս. Մարիամ-Ս. Եղիսաբեթ մատուռը: Վերանորոգվել և նորոգվում են Հառիճավանքը, Մեծ և Փոքր Մանթաշ գյուղերի եկեղեցիները, Քանաքեռի Ս. Հակոբ

եկեղեցին, Գառնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Գյումրիի Ս. Նշան և Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցիները, վերաբացվել և վերածովել են Մոզնու Ս. Գևորգ եկեղեցին, Բյուրականի Ս. Հովհաննես եկեղեցին, Ապարանի Ս. Խաչ և Նորաշեն գյուղի եկեղեցիները, Սաղմոսավանքը, Կարմրավորի եկեղեցին, Տեղերի եկեղեցին և այլն: Կառուցվում են Գյումրիի Ս. Հակոբ և Ալավերդու Մայր եկեղեցիները: Եկեղեցիներ են վերականգնվել, վերածովել, հիմնադրվել նաև Արմավիրի, Գեղարքունյաց, Այոնյաց և Արցախի, ինչպես նաև արտերկրի թեմերում: Հիրավի, կատարվել և կատարվում են հսկայածավալ ընդգրկում ունեցող եկեղեցաշինական աշխատանքներ, որոնց սոսկ թվարկումը զարմանք ու հիացմունք է պատճառում: Եվ եթե կարելի լիներ միայն մեկ բառով բնութագրել Գարեգին Բ Վեհափառ Հայրապետին, ապա, անշուշտ, պիտի նրան անվանեինք նախևառաջ ՇԻՆԱՐԱՐ:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գործունեությունը կարևորագույն
կողմերից մեկը պաշտոնական ընդունելություններն ու հայրապետ-
ական այցելություններն են։ Գարեգին Բ Վեհափառ Հայրապետի կաթո-
ղիկոսության ընթացքում, ընդունված ավանդույթով, Մայր Աթոռ են
այցելել Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարները, Հայաստա-
նում համատարմագրված դեսպաններն ու միջազգային տարբեր կազ-
մակերպությունների, ինչպես նաև Հայաստանի գիտա-մշակութային
ու հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, քույր եկե-
ղեցիների ներկայացուցիչներ, օտարերկրյա պետությունների ղեկա-
վարներ, պետական, հասարակական գործիչներ և այլն։ Անշուշտ,
կարևորագույն, բացառիկ իրադարձություն կլինի Հոռմի Հովհաննես-
Պողոս Բ Սրբազան Քահանայապետի այցելությունը Ս. Էջմիածին
(սեպտեմբերի երկրորդ կես, 2001 թ.)` մասնակցելու Հայաստանում
քրիստոնեության պետականորեն ընդունման 1700-ամյակի տոնակա-
տարությունների շրջագծում կատարվող միջոցառումներին:

իր հերթին Ն. Ս. Օ. Տ. Գարեգին Բ Վեհափառ Հայրապետն այս-
ցելուծյուններ է կատարել Հայաստանի Հանրապետության պետական
գործիչներին, եղել գլխաւ-մշակութային հաստատուծյուններում,
ներքին թեմերում: Վեհափառի միջկեղեցական հանդիպումներից
նշենք Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Պատրիարք Ալեքսի Բ-ի, Ռումինի-
այի Ուղղափառ Եկեղեցու պետ Թեոկտիստ Պատրիարքի, Ղպտի Ուղ-

բաղադրամասերը կենտրոնացնում են հետևյալի վրա: Բնական գոտիների համակարգի մասին խոսելիս, հարկ է խոսել Ս. Հակոբյանի կողմից ստեղծված Հրապարակաբանության կենտրոնի մասին: Դրանք 1997 թ. Երևանի Բաղադրամասերի ուղղմամբ անհատական և անժամկետ հանձնարարության Արարատյան Հայրապետական թեմին: 1999 թ. դեկտեմբերի 1-ին Վեհափառ Հայրապետի տնօրինումով Հայրապետական Սանկցիոն Մանրանկարչության կենտրոնն առանձնացվեցին Արարատյան Հայրապետական թեմից և դարձան Մայր Աթոռի ու ՀԲԸՄ ենթակառուցվածք:

Հայորդյաց Տներն ուսումնակրթական և մանկական ստեղծագործական Հաստատություններ են, որտեղ երեխաներին տրվում է մասնագիտական կողմնորոշում, զարգացվում են նրանց ստեղծագործական ունակությունները, ճաշակը, հաղորդվում հայեցի, քրիստոնեական դաստիարակություն: Հայորդյաց յուրաքանչյուր Տանը կից գործում է երիտասարդական միություն: Վեհափառ Հայրապետի ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում են գտնվում նաև կիրակնօրյա դպրոցների՝ քարոզչության թեմական կենտրոնների գործունեությունը: Հատկանշական է, որ այսօր Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություններում գործում են ավելի քան 150 կիրակնօրյա դպրոցներ, ուր հաճախում է շուրջ 5000 աշակերտ, որոնց դասավանդում են Քրիստոնեական Դաստիարակության կենտրոնի գասընթացներն ավարտած 900 ուսուցիչներ:

ներն ավարտած 900 ուսուցիչները։

Հոգեւոր-եկեղեցական կյանքի բնագավառում Վեհափառ Հայրապետի ծավալած այս գործունեության մեջ չի կարելի չհիշատակել նրա անմիջական ջանքերով և օրհնությամբ լույս տեսնող պաշտոնաթերթերն ու ամսագրերը, որոնք կարեւոր դեր են խաղում քրիստոնեական քարոզչության և դաստիարակության բնագավառներում, իրենց նպաստը բերում աստվածաբանության և մասնավորապես Հայագին տեոլոգիայի զարգացմանը։ Վեհափառի օրոք շարունակվում են լույս տեսնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի «Էջմիածին» պաշտոնական ամսագիրը (գլխավոր խմբագիր՝ Անդրանիկ Զեյթունյան), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կրոնական-մշակութային «Քրիստոնյա Հայաստան» երկշաբաթաթերթը (գլխավոր խմբագիր՝ Աստղիկ Ստամբուլցյան)։ Առանձին թեմեր ևս սկսում են լույս ընծալել իրենց պաշտոնաթերթերը, որոնցից հիշատակենք Արարատյան

Հայրապետական թեմի «Շողակն Արարատյան» երկչաբաթաթերթը, Շիրակի թեմի «Յոթվերք» ամսաթերթը, Գեղարքունյաց թեմի «Խորան-Լուսո» ամսաթերթը: 2001 թ. կեսերին լույս տեսավ Սևանի Վազգեն-յան Հոգևոր Դպրանոցի «Ս. Առաքելոց» տարեգրքի առաջին հատորը, որը կյանքի է կոչվել բացառապես Դպրանոցի սաների անդուլ ջանքե-րով:

Վեհափառն առանձնակի հոգատարությամբ է վերաբերվում Մայր Աթոռի «Շողակաթ» հեռուստաստուդիային (տնօրեն՝ Մանյա Ղազարյան), որը կարևոր դեր է խաղում հոգևոր քարոզչության իրականացման և եկեղեցական կյանքի լուսաբանման գործում: Ստուդիայի աշխատանքներն առավելագույնս արդյունավետ դարձնելու նպատակով Վեհափառ Հայրապետի ջանքերով այն վերազինվել և համալրվել է ժամանակակից սարքավորումներով:

ժամանակակից սարքավորումներով։

Գարեգին Երկրորդ Վեհափառ Հայրապետի օրոք լայն ծավալ է ստանում նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարանի (տնօրեն՝ Դերենիկ Սիրեկանյան) հրատարակչական գործունեությունը։ Այս շրջանում լույս են տեսել եկեղեցական տաղավար և նշանակալի տոներին ու խորհուրդներին նվիրված տասնյակ անուն գործեր, տպագրվել են «Շարակնոցը», Ս. Մայիլյանի (այժմ՝ Տ. Ղևոնդ քահանա) «Ժամանակակից աղանդները Հայաստանում» մենագրության առաջին հատորը, Հ. Քյոսեյանի «Անանիա Սանահնեցի» (ուսումնասիրություն և բնագ-րեր) գիրքը, Ամենայն Հայոց երջանկահիշատակ Կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի «Քարոզները», Պ. Խաչատրյանի «Գանձարան Հայ հին բանաս-տեղծություն» հատընտիր ժողովածուն, Շ. Մկրտչյանի «Արցախի հուշարձանները» ուսումնասիրությունը, Շահե արքեպս. Աճեմյանի «Հավատո հանգանակ» գիրքը և մի շարք այլ գործեր։

Օր-

«Հավատո հանգանակ» գիրքը և մի շարք այլ գործերը՝ Նշանակալից երևույթ պետք է համարել Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյանի «Ազգապատում» կոթողային մենագրության վերահրատարակությունը, որի Ա հատորն արդեն սեղանի վրա է: Այս օրերին լույս են տեսնում 1700-ամյակին նվիրված մի շարք գրքեր և ալբոմներ: Հրատարակչական կարևոր ուղղություններից մեկը եղել է կիրականօրյա և հանրակրթական դպրոցների համար կրոնի ուսուցման դասագրքի և քերի հրատարակությունը: Տպագրվել են տասը անուն դասագիրք և մեթոդական ձեռնարկ: Առանձին գրքույկներով լույս են տեսել նաև

5. Ի ճեմարան Ս. Էջմիածնի բաց ի տեսչէ գոն օգնական նորին, ուսուցիչք, դաստիարակք, ատենադպիր, բժիշկ, մատենադարանապետ և տնտես:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ. Պարտիք պաշտօնէից ճեմարանի, նոյնպէս և կազմ և առարկայք զբաղմանց ուսումնական խորհրդոյն և տնտեսական կառավարութեան սահմանեալ լինին հրահանգօք Սրբազնագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի:

6. Ի ճեմարան Ս. Էջմիածնի ընկալեալ լինին՝ ի վերայ հիման սահմանեալ վասն այսորիկ յիշխանութենէ ճեմարանին կանոնաց, անձինք Հայ լուսաւորչական դաւանութեան առանց խտրութեան դասակարգի և հպատակութեան, առաւելապէս յաւարտողաց յառաջագիմութեամբ զուսումն ի դպրոցական հաստատութիւնս, որք առ եկեղեցիս և վանորայս Հայոց, և ի դպրանոցս՝ յետ նախնական հարցաքննութեան ճեմարանին:

7. Ի ճեմարանին Ս. Էջմիածնի են դասարանք վեց դպրանոցականք և երեք բարձրագոյն ճեմարանական բաժինք միամեայ դասընթացիւք իւրաքանչիւրն:

8. Ի ճեմարանի Ս. Էջմիածնի աւանդումն դասուց լինի ի հայոց լեզու:

9. Ի ճեմարանի Ս. Էջմիածնի աւանդին՝

1. Ընդարձակ քրիստոնեական վարդապետութիւն ըստ դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայոց:

2. Պատմութիւն եկեղեցւոյ Հայոց:

3. Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն:

4. ՍՈՒՐՔ ԳԻՐՔ և մեկնութիւն նորին:

5. Հիմնական, դաւանաբանական, բարոյական և համեմատական աստուածաբանութիւն:

6. Աստուածայաշատութիւն և եկեղեցական տոմարագիտութիւն:

7. Հովուական աստուածաբանութիւն և բեմբասացութիւն:

8. Վարձը սրբոց, որք տօնին լեկեղեղւոյ Հայոց:

9. Եկեղեցական իրավունք:

10. Մանկավարժուհի:

11. Փիրիսոփայութիւն (տրամաբանութիւն և հոգեբանութիւն) և պատմութիւն փիրիսոփայութեան:

12. Պատմութիւն և աշխարհագրութիւն Հայոց:

13. Ընդհանուր պատմութիւն և աշխարհագրութիւն:

14. Պատմութիւն և աշխարհագրութիւն Ռուսաց:

15. Մատենամատիքա, բնագիրտուրքի և տիեզերագիրտուրքի:

16. Բնական պատմութիւն:

17. Լեզու Հայոց և պատմութիւն գրականութեան:

18. Հեղուկ Ռոմանաց:

19. Հին և նոր լեզուք՝ լատինական, յունական, ֆրանսիական և գերմանական:

20. Եկեղեցական լեզու և հնախօսութիւն Ս. Գրոց:

21. Գծագրութիւն և նկարչութիւն (առաւել եկեղեցական):

22. Եկեղեցական երգեցողութիւն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ. Ի նոր լեզուաց պարտադիր է վասն սանուց ուսուսման միող ևեթ լեզուի:

10. Ուսումնական առարկայք բաշխին ըստ դասարանաց ի ճեռն խորհրդոյ ճեմարանին: Յաւանդելի գիտութեանց ի ճեմարանական դասարանս խորհուրդն սահմանէ զքանի մի առարկայս պարտադիր վասն ամենեցուն և զայլս՝ որպէս զմասնագիտական և բաշխէ ըստ դասարանաց հաստատութեամբ Սրբազնագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի: Լեզու Ռուսաց, պատմութիւն և աշխարհագրութիւն Ռուսաստանի պարտադիր են վասն աշակերտաց, որք գտանին ընդ հպատակութեամբ Ռուսաց³:

[illegible]

Ըստ Ցրդ Հոգվածի, թե «աւանդումն դասուց լրար ի Հայոց Եկեղեցւոյն», որպէս ինքնաբերական հոգեւորականութիւն, որ ինքնուրուշ էր հիմնականում գրաբարով: Ճեմարանի կանոնադրութեամբ տարվելու էր հիմնականում գրաբարով: Ճեմարանի կանոնադրութեամբ տարվելու էր հիմնականում գրաբարով: Ճեմարանի կանոնադրութեամբ տարվելու էր հիմնականում գրաբարով:

կը հետազայում ենթարկվելու էին զգալի փոփոխություններ: Ի դեպ, կառավարության կողմից առաջարկվում էր ժամանակավորապես դեկավարվել այս կանոնադրությունը, ապա ձեռք բերված փորձություն հիման վրա նորը մշակել⁵:

Եվ այսպես, հոգևոր բարձրագույն ուսումնական հաստատություն (ճեմարան) բացելու հարցը վճռված էր: Կարևոր էր, թե որտե՞ղ պետք էր այն կառուցել, ո՞վ էր կառուցելու և ի՞նչ նյութական միջոցներով: Ճեմարանի կառուցման տեղի վերաբերյալ եղել էին բազմաթիվ առաջարկություններ: Հիմնական խոսակցությունները տարվում էին այն թիֆլիսում կամ Ռուսաստանի որևէ հայաշատ քաղաքում բացելու շուրջ, որքան հնարավոր է՝ համալսարանական կենտրոններին մոտ: Կառուցման հավանական վայր էր համարվում նաև Քանաքեռը: Սակայն Գևորգ Դ-ն ճեմարանի հիմնադրման տեղի հարցում չափազանց վճռական ու կտրուկ եղավ: Նա այն կարծիքին էր, որ ճեմարանը չպետք է Մայր Աթոռից հեռացնել, այն պետք է նրա հարևանությունը և հովանու ներքո կառուցել: Մնում էր լուծել ամենագլխավորը՝ նյութական անհրաժեշտ միջոցների խնդիրը: Երբ Գևորգ Դ-ն ընտրվեց կաթողիկոս՝ Մայր Աթոռի ֆինանսական գրությունը չափազանց անմխիթարական էր. գանձարանը փաստորեն դատարկ էր: Անհրաժեշտ էր ոչ միայն բարվոքել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տնտեսական վիճակը և հոգալ սովորական առօրյա կարիքները, այլև սկսել բազմածախս մի շինարարություն և այն նյութական բարվոք վիճակում պահել: Քաջ գիտակցելով, որ ուսումնական այդ հաստատությունը կառուցելը և պահելն ավելի ծախս պետք է պահանջի, քան մինչև այժմ եղածները միասին վերցրած, կաթողիկոսը բոլոր գործունեություն ծավալեց՝ նյութական միջոցներ հայթայթելու համար: Նա նախ ստացավ Սերովբե եպիսկոպոս Արարատյանի անվամբ Աստրախանում պահ տրված գումարները, ինչպես նաև հնդկահայ Գևորգ Մանուկյանի կտակով Կալկաթայի բանկում 40 տարուց ի վեր պահ տրված գումարն իր տոկոսներով: Զգալի գումար ստացվեց (27 հազար ֆլորին) Ամստերդամի Հայոց եկեղեցու շենքերի և կալվածքների վաճառքից: Կաթողիկոսի հորդորներով պատկառելի միջոցներ տրամադրեց նաև մոսկվաբնակ մեծահարուստ, ազգային բարերար Հովհաննես Ստեփանի Հովնանյանը:

Փաստորեն ճեմարանի կառուցման նյութական պայմաններն ապահովված էին, և շինարարությունը կարելի էր սկսել:

Ճեմարանի շենքի կառուցումն իրականացնելու համար Կ. Պոլսից հրավիրվեց փորձված ճարտարապետ Հարություն Աբգարյանը, որը 1869 թ. գարնանը Վեհափառին ներկայացրեց ապագա շինարարության հատակագիծը: Նախապատրաստական աշխատանքներից հետո սկսվեց շինարարությունը:

Շենքերի հիմնարկեքը մեծ շուքով և Հանդիսավորությամբ տեղի ու-
նեցավ 1869 թ. մայիսի 28-ին՝ Գեորգ Դ կաթողիկոսի օծման երկրորդ
տարեդարձի օրը։ Պատարագից հետո եկեղեցական թափօրը, Թարգ-
մանհաց շարականը երգելով, Մայր Տաճարից ուղղվեց Հյուսիս-
արևելք։ Տաճարից շուրջ 600 քայլ հեռավորության վրա մեծածխիվ
Հանդիսականների, Երեսնից և Թիֆլիսից ժամանած հարյուրավոր
ուխտավորների, հոգևոր հայրերի ներկայությամբ Վեհափառ Հայրա-
պետն իր ձեռքով դրեց շենքի հյուսիսարևմտյան անկյունի առաջին
հիմնաքարը՝ ասելով․ «Զգործս ձեռաց մերոց ուղի՛ղ արա ի մեզ Տէր,
և զգործս ձեռաց մերոց յաջողեա՛ մեզ»։ Հիմնարկեքն ուղեկցվում էր
և հրացանային համազարկերով, գինվորական փողային նվագախմբի և
գուռնա-թմբուկի նվագով։ Ելույթներ ունեցան Ղ. Աղայանը, Գր.
Մաթևոսյանը, Կ. Ֆոյաջյանը, իսկ հափաժո ուղերձով հանդես եկավ
Փիլիպպոս Նավասարդյանը։ Տոնախմբությունը և հանդիսությունը
շարունակեցին ամբողջ օրը⁶:

Բ...-ն տարողը պատճառներով

Հարունակեցին ամբողջ օրը⁶։
 Ճեմարանի շենքի շինարարությունը տարբեր պատճառներով
 ձգձգվեց մինչև 1874 թ. կեսերը⁷։ Զգալի միջոցներ և ժամանակ խլեց
 հատկապես կահկարասու պատրաստումը⁸։

1874 թ. ամռանը տեղի ունեցան աշակերտները հակառակ թյուներ, որ կատարվում էին նախապես պատրաստված հրահանգի համաձայն: Ավելորդ է ստորև ներկայացնել այդ հրահանգը:

ՀՐԱՀԱՆԳ ՍԱԿՍ ԸՆՏՐԵԼԻ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅ
ՃԵՄԱՐԱՆԻ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Որք պարտին լինել

1. 14-16ամեայք:

2. Հակամէտ լիցին ի կրերականութիւն՝ սակս պատրաստելոյ զան-
ձինս իւրեանց ի կուսակրօն պաշտօնեայս Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց:

3. Իցեն որբք, և որդիք աղքատ ծնողաց, առողջակաղմք, փափկաձայնք, ուշիմք, վկայեալք ի բարի վարս, ո՛չ ապուշք կամ ծոյլք՝ և անրնդուենակք ուսմանց, և ո՛չ խեղանդամք:

4. Ունիցին վկայական ծննդեան և մկրտութեան, և վկայագիր ի բժշկէ վասն պատուաստի ծաղկին և առողջ կազմուածոյն, ևս ազատ լիցին ի ցեղական ախտակրութենէ:

5. Գիտաստեսներն գտնէ՜ ա) զԱռաջին մասն Հայ. Քերականութեան.

բ) զՀամառօտ Բրիստոնէական վարդապետութիւն և զպատմութիւն Հին և Նոր Կտակարանաց.

գ) զ Գաղիարէն.

դ) զՀամառօտ Աղգային պատմութիւն.

ե) զՀամառօտ ընդհանուր պատմութիւն.

դ) զՀամառօտ Աշխարհագրութիւն.

է) զԱ. մասն թուարանութեան:

6. Եթե աշակերտքն իցեն անհամաձայն պահանջեալ վերոյիշեալ պայմանաց, անմիջապէս վերադառնան ուստի եկին⁹:

Չափազանց ուշադիր և խնամքով կատարված ընտրության միջոցով նախատեսված 75-ի փոխարեն ընտրվեցին 59 ուշիմ և խելացի սաներ: Ի վերջո, 1874 թ. սեպտեմբերի 28-ին՝ Ս. Գևորգ զորավարի տոնին, որը նաև կաթողիկոսի անվանակոչության օրն էր, տեղի ունեցավ ճեմարանի բացման Հանդիսավոր արարողությունը¹⁰: Ճեմարանական կանոնավոր պարապմունքներն սկսվեցին սեպտեմբերի 30-ին, երկուշաբթի օրը:

Անկասկած է, որ ճեմարանի անվանումն ուղղակի աղերս ունի Ս. Գևորգ զորավարի անվան հետ: Անձամբ ինքը՝ կաթողիկոսը, բոլոր փաստաթղթերում հաստատությունն անվանում է «Ժառանգավորաց հոգևոր ճեմարան Սուրբ Գևորգյան», «Հոգևոր ճեմարան» կամ ուղ-

ղակի՝ «Ճեմարան»։ Սակայն հետագայում, ինչպես իրավացիորեն կարծում է Մ. Օրմանյանը՝ «Հասարակության բերանը Գևորգյան ճեմարան անունը տիրեց»¹¹։ Այստեղ կաթողիկոսն անձամբ որևէ գեր չի խաղացել, ժողովուրդին է ինքնաբերաբար Հաստատությունը «Գևորգյան ճեմարան» անվանել։ Ուստի անտեղի է այն պնդումը, թե իբր յան ճեմարան» անվանել։ Ուստի անտեղի է այն պնդումը, թե իբր Գևորգ Դ-ի հրամանով է էջմիածին պաշտոնի կանչված ուսուցչական կազմն սկսել Հաստատությունը «Գևորգյան հոգևոր ճեմարան» անվանել։

[illegible]

վերժացնելու համար:
Ճեմարանի տեսչի ընտրություն հարցը ևս դյուրին չի եղել և չափազանց մտահոգել է կաթողիկոսին: Վեհափառը նախապես մտադրություն է ունեցել ճեմարանի տեսուչ նշանակել Խորեն եպիսկոպոս Գալֆայանին (Նար-Պեյ), որը թեև տվել էր իր համաձայնությունը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով էջմիածին չէր ժամանել: 1873 թ. սեպտեմբերի 26-ի գրություն կաթողիկոսն այդ պաշտոնն առաջարկել է Լազարյան ճեմարանի ուսուցիչ Սարգիս Տիգրանյանին, որը նույն-պես հրաժարվել է¹⁷: Ի վերջո, Գեորգ Դ-ն կանգ է առել կրթական գործի փորձառու կազմակերպիչ, հայտնի հայագետ Գաբրիել Այվազովսկու (Այվազյան) թեկնածություն վրա և 1875 թ. հունիսի 10-ի կոնգակով նրան նշանակել նորաբաց ճեմարանի տեսուչ (1875-1878)՝ տալով «զլիակատար իրաւունս տնօրինելոյ զկառավարութիւն ուսումնական, բարոյական և կառավարչական մասանցն միանգամայն,

գտնվելով Թիֆլիսում՝ ուսումնական գործերը կառավարում էր տեղակալների միջոցով: 1878 թ. հուլիսին Ալվազովսկին ազատվեց տեսչութունից: Նրան փոխարինեց Անդրեաս արք. Անդրեասյանը (1878-1881): Ճեմարան հրավիրվեցին ուսուցչական նոր, կարող ուժեր՝ Խորեն վարդապետ Ստեփանեն, Վահան վարդապետ Բաստամյանը, Վարդան Աբովյանը, Կարապետ Կոստանյանցը, Մկրտիչ Պալյանը և ուրիշներ: Այնուհանդերձ զգալի էր հայագիտական ու աստվածաբանական առարկաների հմուտ մասնագետների պակասը: Ստեղծված վիճակը կարգավորելու մտահոգությունամբ Վեհափառ Հայրապետը դիմեց համարձակ քայլի. նա մի քանի անգամ բարձրացրեց ուսուցիչների աշխատավարձը²² և շահագրգռեց բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում էին աշխատել ճեմարանում: Հայկական (և ոչ միայն հայկական) ցանկացած դպրոցի որևէ ուսուցիչ նման ուժերի մասին անգամ երազել էր կարող: Գործի շահերից ելնելով՝ Մայր Աթոռն իր սուղ միջոցներով գլխում էր նյութական զգալի զոհողությունների:

1881 թ. որպես տեսուչ հրավիրվեց հայտնի մանկավարժ, Ներսիսյան դպրոցի երբեմնի տեսուչ, մաթեմատիկոս Արշակ Նահապետյանը (1881-1884, 1886-1891): Նա ճեմարան եկավ համախոհ մտավորական-ների մի ընտիր խմբով՝ Սեդրակ Մանդինյան, Ստեփանոս Պալասան-յան, Փիլիպպոս Վարդանյան, Սարգիս Գաբրիելյան և ուրիշներ: Այս-համալրումը ամբողջովին փոխեց աշխատանքների գրվածքը: Ճեմա-րանը հետզհետե «սկսավ բարձրագույն դպրոցի կյանք ստանալ և բա-վականություն տալ ներքին և արտաքին պահանջներին»²³: Դրական-փոփոխություններն իրենց անմիջապես զգալ տվեցին: 1882 թ. ճեմա-րանն արգեն ուներ 336 աշակերտ, իսկ ընդունվել ցանկացողների թիվն անհամեմատ մեծ էր: Պատահական չէր, որ ճեմարանի կազմա-կերպիչներից մեկը ոչ երկիմաստ խոստովանում էր. «Ոչ թե ամբողջ ճեմարանը, որ սահմանափակ թվով տեղեր ունի, այլ եթե ամբողջ ճեմարանը և ամբողջ Վաղարշապատն էլ ճեմարան դարձնենք, չպիտի հա-ջողվեր բոլորին գոհացնել, զի ցանկացողները հազարներ են»²⁴:

Ճեմարանն իր առաջին շրջանավարտները պետք է տար 1882-1883 ուստարում: Վեհափառի համար հատկապես խոր մտահոգություն էր առաջացնում, որ սաներից որևէ մեկը ցանկություն էր հայտնել կուսակրոն դառնալ, իսկ չէ՞ որ ճեմարանի գլխավոր նպատակներից մե-

կը հենց այդ պետք է լիներ: Սակայն Վեհափառը չտեսավ ցանած բեր-
քը, չվայելեց հողնատանջ աշխատանքի արդյունքը. նա իր մահկանա-
ցուն կնքեց 1882 թ. դեկտեմբերի 6-ին:

Հետագայում՝ Մակար Ա կաթողիկոսի գահակալությունն առաջին շրջանում, վիճակը մնաց անփոփոխ: Պատճառը, անշուշտ, ճեմարանում կրոնագիտական ու աստվածաբանական բարձրագույն կրթությունն անբավարար մակարդակն էր: Անհրաժեշտ էր ճեմարան հրավիրել որևէ Հմուտ աստվածաբանի: Մակար Ա կաթողիկոսի ընտրությունը կանգ առավ Կարինի թեմի առաջնորդ, ականավոր աստվածաբան Մաղաքիա վարդապետ Օրմանյանի թեկնածություն վրա: Նախապես պայմանավորվածություն կար, որ եպիսկոպոս օծվելու համար Օրմանյանը 1886 թ. հունիսին պետք է էջմիածին գար: Առիթն օգտագործելով՝ Վեհափառը որոշեց նրան ուսուցչություն հրավիրել: Մ. Օրմանյանը սիրով ընդունեց հրավերը և 1887 թ. սեպտեմբերի 21-ին սկսեց իր դասախոսությունները: Նա միաժամանակ բարձրագույն բաժնի (քննարկ, լսարաններում դասավանդել է՝ ա) Աստվածաբանություն (քննական, տեսական և բարոյական), բ) Բնագիտություն, գ) Բացատրական Մ. Գրոց և դ) Մեկնություն Ս. Գրոց: Ընդամենը 490 ժամ: Ծիշտություն Ս. Գրոց և դ) Մեկնություն Ս. Գրոց: Ընդամենը մեկ տարի, է, Մ. Օրմանյանը ճեմարանում դասավանդել է ընդամենը մեկ տարի, սակայն դա էլ բավական է եղել, որ նա իր սաների մեջ եկեղեցասիրական շարժում բորբոքի: Լսարանական բաժնի ուսանողներից մի քանիսը (հատկապես Գ լսարանցիները) ուխտեցին նվիրվել Հայաստանյայց եկեղեցու ծառայության սուրբ գործին:

եկեղեցու ծառայության սուրբ գործին:
Յավոք, Մ. Օրմանյանը ցարական կառավարության պահանջով 1888
թ. հունիսի 19-ին ստիպված էր թողնել ուսուցչութունը և Կ. Պոլիս վե-
րագառնալ: Այդուհանդերձ, նրա դասերն իզուր չանցան: 1889 թ. հու-
նիսի 17-ին և 18-ին «կատարվեցին ի վաղուց ցանկալի ձեռնադրու-
թյունը Ս. Գալանեի վանքում՝ սրբագործութամբ գերաշնորհ Ներսես
եպիսկոպոսի: Սուրբ Էջմիածնի ճեմարանը հնգետասնամյա երկունքից
էտքը ի վերջո տվեց երախայրիքը Հայ եկեղեցուն և Ազգին: Հունիս 17-
ին՝ առավոտյան սարկավազության աստիճան ստացան ձեմարանի տե-
սուչ մեծարգո Արշակ Նահապետյանը և ձեմարանի ուսումնավարտ պ.
Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, Գեորգ Չորեքչյանը և երրորդ լսարա-
նի ուսանող Գարեգին Հովսեփյանը»²⁵: Բիչ ավելի ուշ՝ 1894 թ. սեպ-

տեմբերի 11-ին, Ս. Գայանեի վանքում Մկրտիչ Ա Խրիմյանի ներկայությամբ ճեմարանի շրջանավարտ վեց սարկավագներ ձեռնադրվեցին կուսակրոն քահանա. զբաղվելու էին՝ Կոմիտաս, Բենիկ, Կարապետ, Հուսիկ, Տիրայր, Եղնիկ արեղաները: Ձեռնադրյալները շուտով դարձան Հայոց եկեղեցու, մշակույթի ու գիտության նշանավոր գործիչներ: Ձեռնադրությունները շարունակվեցին կանոնավորապես և զգալի թվով ճեմարանականներ իրենց նվիրեցին Հայոց եկեղեցու սպասավորության գործին: Այս ձեռնադրություններով փաստորեն կատարվեց ճեմարանի հիմնադրի երազանքը. Հայոց եկեղեցին համալրվում էր երիտասարդ, կարող ուժերով, որոնք, ինչպես ինքն էր մտորում, դառնալու էին մեր հոգևոր կյանքի վերադարձների սերմնացանները:

Մակար Ա և Մկրտիչ Ա Խրիմյան կաթողիկոսները հիմք դրեցին նաև մի շատ կարևոր գործի. ճեմարանավարտ կուսակրոն հոգևորականներից առավել աչքի ընկնողներն ուղարկվում էին Եվրոպա՝ մասնագիտական բարձրագույն կրթություն ստանալու: Ուսումնառությունն ավարտելուց հետո նրանք վերադառնում էին Էջմիածին և սկսում ճեմարանում դասավանդել: Թե որքան կարևոր ուշադրություն է դարձվել այս երևույթին, ականրե է հետևյալ փաստից. 1898-1899 ուստարում ճեմարանում դասավանդող 19 ուսուցիչներից 13-ը եղել են նրա շրջանավարտները²⁶:

Ճեմարանի ղեկավարությունն ստանձնել են նրա երեկվա սաները: Ճեմարանական այդ սերնդի հսկողությունը ներքո է ընթացել Գևորգյանի հետագա ամբողջ գործունեությունը մինչև 1917 թվականը՝ նրա փակվելը: Վարդապետների այդ խումբն է նաև, որ է՛լ ավելի բարձրացրել է ճեմարանի բարի համբավը, անմահ փառքով պսակել նրա գործն ու անունը:

Անկասկած է, որ ճեմարանը երբեք նեղ կրօնական ուսումնական հաստատություն չի եղել, այն շատ ավելին էր, քան անվանումը: Ճեմարանն իրավամբ եվրոպական չափանիշներով բարձրագույն ուսումնական հաստատություն էր, որտեղ գերիշխում էին աշխարհիկ մտայնությունը և դաստիարակությունը: Եվ պատահական չէ, որ նրա շրջանավարտների մեծ մասը գնաց գեպի դպրոցները. մյուսներն ընտրեցին գիտությունը, մշակույթը, հասարակական-քաղաքական կյանքը և միայն փոքր մասը՝ հոգևոր ասպարեզը: Ճեմարանականների ու-

սուցումը և դաստիարակությունն ընթանում էին ժամանակի այնպիսի լավագույն մանկավարժների և մասնագետների հոգատար հսկողությամբ ներքո, ինչպիսիք էին՝ Մ. Աբեղյանը, Վ. Աբովյանը, Հր. Աճառյանը, Գ. Այվազովսկին, Մ. Բերբերյանը, Լեոն, Ստ. Լիսիցյանը, Հ. Մանանդյանը, Ք. Կարա-Մուրզան, Կ. Կոստանյանցը, Ա. Հովհաննիսյանը, Հովհաննիսյանը, Գ. Հովսեփյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Խորեն Ստեփանեն, Կ. Տեր-Մկրտչյանը, Ե. Տեր-Մինասյանը, Մ. Տեր-Մովսիսյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ն. Քարամյանը, Մ. Օրմանյանը և շատ ուրիշներ։ Նրանց անգույ, հետևողական աշխատանքի շնորհիվ է որ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Գևորգյան ճեմարանը դարձավ Հայ մշակույթի ու հայագիտության ամենաերևելի կենտրոնը։ Քանզի այստեղ էին կենտրոնացել հայագիտական ամենակարող ուժերը։ Այստեղ ստեղծվել են բանասիրական, պատմագիտական, բնագրագիտական, աստվածաբանական բազում երկասիրություններ, որոնք հայագիտության ոսկե ֆոնդի մնայուն արժեքներից են։ Հատկապես նշանակալից է ճեմարանի դերը մանկավարժության ասպարեզում։ XIX դ. նախալից է ճեմարանի դերը մանկավարժության ասպարեզում։ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Արևելյան Հայաստանի, Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի հայկական դպրոցների ուսուցիչների մեծ մասը ճեմարանի շրջանավարտ է եղել։

ուսուցիչներին մեծ մասը ճեմարանի շրջանակներում և դրանց
Գեորգյան ճեմարանն է Հայոց եկեղեցին համարել աստվածաբա-
նական ու հայագիտական բազմակողմանի կրթությամբ օժտված
հոգևորականներով: Ծիշտ է, ուսուցիչների հետ համեմատած՝ նրանց
թիվն ավելի քան համեստ էր, սակայն վերջին դարերի ընթացքում եր-
բեք Հայոց եկեղեցին չէր ունեցել նման քանակությամբ բարձրակարգ
աստվածաբան հոգևորականներ: Ծեմարանավարտ բազում քահանա-
ներ գնացին դեպի քաղաքներն ու գյուղերը՝ նոր թարմ լիցք հաղոր-
դելու մեր ժողովրդի հոգևոր կյանքին: Ծեմարանի շրջանավարտ
հոգևորականներից նշանավոր են՝ հետագայում Ամենայն Հայոց կա-
թողիկոս Գեորգ Զ Չորեքէյանը, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Գա-
թողիկոս Գեորգ Զ Չորեքէյանը, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Գա-
թողիկոս Ա Հովսեփյանը, Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը, Տի-
րայր արքեպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանը, Հուսիկ արքեպիսկոպոս
Զոհրապյանը, Բագրատ արքեպիսկոպոս Վարդապարյանը, Ռուբեն
արքեպիսկոպոս Մանասյանը, Եզնիկ վարդապետ Գյանջեցյանը և ու-
րիշներ:

փառի կարգադրությունը այն վերանվանվեց Գեորգյան Հոգևոր ճեմարան:

Գեորգյան ճեմարանի իսկական զարթոնքն ու վերելքն սկսվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանի օրոք: Նորին Սուրբ Օծույթունը, կարևորելով Հոգևոր բարձրագույն կրթության անհրաժեշտությունը, Հետևողական աշխատանք տարավ ճեմարանը բարձրագույն ուսումնական Հաստատություն դարձնելու ուղղությամբ: Նախ ընտրվեց բարձրակարգ դասախոսների մի խումբ, որը նկատելիորեն բարելավեց ուսման որակն ու ծավալը Հաստատությունում: Ապա՝ 2002 թ., բանակցելով Հանրապետության կառավարության հետ՝ Վեհափառ ճեմարանի Համար ձեռք բերեց բարձրագույն ուսումնական Հաստատության կարգավիճակ: Այսպիսով Գեորգյան ճեմարանը պետականորեն ճանաչվեց որպես Աստվածաբանական Համալսարան: Վեհափառի գլխավորությամբ մշակվեցին Աստվածաբանական Համալսարանի ուսումնական նոր ծրագրերն ու կանոնադրությունը, ընդունելության կարգը: Այսօր ճեմարանն ունի տասը լսարան՝ 160 ուսանողներով: Շարունակվում են Հին, բարի ավանդույթները. ճեմարանը դառնում է Հանրապետության նշանավոր ուսումնագիտական կենտրոններից մեկը:

Ծանոթագրություններ

- 1 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 233, վավ. 3, թ. 15-16:
- 2 «Արարատ», ամսագիր, Ս. Էջմիածին, 1899, էջ 570:
- 3 ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 84, թ. 10-11:
- 4 Տե՛ս Ս. Կ. Խուզոյան, Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, Երևան, 1987, էջ 155:
- 5 Տե՛ս Մ. Գ. Գամաղեյան, Նվիրում կրթական գործին, Երևան, 1986, էջ 150:
- 6 Մանրամասները տե՛ս Ղ. Աղայանի թղթակցությունում («Արարատ», 1869, հունիս, № 2, էջ 25-35):
- 7 Շինարարության ընթացքի մասին տե՛ս «Արարատ», 1870, սեպտեմբեր, № 5, էջ 173:
- 8 Ճեմարանի շենքի կառուցման և կահավորման ամբողջ ծախսը, նախատեսված

- 50 Հազար ռուբլու փոխարեն, զանազան պատճառներով աճել և արդեն 1874 թ. կազմել էր 96.319 ռուբլի:
- 9 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 55, վ. 217: Հմմտ. ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. Գ-56, ց. 1, գ. 6473, թ. 1:
- 10 Ճեմարանի բացման Հանդիսությունների մանրամասնությունների մասին տե՛ս «Արարատ», 1874, էջ 342-353:
- 11 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4876:
- 12 «Արարատ», 1869, հունիս, № 2, էջ 25: 1876, էջ 361 և այլն:
- 13 Անդ, 1870, սեպտեմբեր, 5, էջ 173 և այլն:
- 14 «Արարատ», 1874, էջ 229, 342, 426, 464-465: 1875, էջ 275-276, 316, 356-357: 1876, էջ 36-37 և այլն:
- 15 Անդ, 1875, էջ 353-356: 1876, էջ 338-352:
- 16 Անդ, 1874, էջ 340-347: 1878, էջ 346-352: 1880, էջ 465-466: 1881, էջ 244, 523-527: 1882, էջ 461 և այլն:
- 17 Անդ, 1899, էջ 509-510:
- 18 ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6473, թ. 62:
- 19 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 215, վավ. 30, թ. 75-76:
- 20 Անդ, թղթ. 233, վավ. 8, թ. 12-13: Հմմտ. նաև «Արարատ», 1880, էջ 37-39:
- 21 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, արխիվային բաժին, անդ, թ. 1-2:
- 22 Եթե 1880-1881 ուստարում ճեմարանի ծախսերը կազմել են 19.500 ռուբլի, ապա 1881-1882 ուստարում՝ 34.835 ռուբլի (տե՛ս «Արարատ», 1899, էջ 516):
- 23 «Արարատ», 1899, դեկտեմբեր, էջ 513:
- 24 Անդ, 1897, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 447:
- 25 «Արարատ», 1889, էջ 353:
- 26 Տե՛ս «Արարատ», 1899, էջ 515:
- 27 Այդ մասին տե՛ս Ս. Բեհրուդյան, Ճեմարանի վերաբացման փորձերը 1918-1930 թվականներին, Երևան, 2004:
- 28 «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», գիրք Բ, Խորեն Ա Մուրադբեկյան, Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1901-1938 թթ.), կազմեց Ս. Ա. Բեհրուդյանը, Երևան, 1996, էջ 256:
- 29 Նույնը, գիրք Զ, Գեորգ Զ Չորեքչյան, Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1938-1955 թթ.), կազմեց Ս. Ա. Բեհրուդյանը, Երևան, 1999:

ՓԻԼԻՊՈՍ Ա ԱՂԲԱԿԵՑԻ (1632–1655)

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1632–ից: Հաջորդել է Մովսես Գ Տաթևացուն:

Ծնվել է 1593–ին Աղբակ գավառի Էրնկան գյուղում, մահացել 1655–ի մարտի 25–ին Վաղարշապատում: Թաղվել է Ս. Հռիփսիմե տաճարի հյուսիսային խորանում:

Եղել է Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու, Մովսես Տաթևացու «սրբազնամաքուր և բազմահանճար ձեռնասուն աշակերտ»–ը, վերջինիս գործակիցն ու ծրագրերի շարունակողը: 1630–ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս և նշանակվել Բջնիի առաջնորդ: Եղել է Մայր Աթոռի նվիրակ Վան, Բաղեշ և Կարին քաղաքներում, նշանակվել կաթողիկոսական փոխանորդ: Մովսես Գ Տաթևացու մահից հետո՝ վերջինիս կամոք, առաջադրվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Կաթողիկոսական օծումը տեղի է ունեցել 1632–ի դեկտեմբերին:

Փիլիպոս Ա Աղբակեցին եղել է Հայոց եկեղեցու ամենաարդյունաշատ և նշանավոր հայրապետներից: Ծավալել է եկեղեցաբարեկարգչական լայն գործունեություն, նպաստել հայ մտավոր մշակույթի և լուսավորական շարժման աշխուժացմանը: Ջարկ է տվել տպագրությունը, բացել դպրոցներ, կառուցել և վերանորոգել եկեղեցիներ, վանքեր: Իր այդ ձեռնարկումների շնորհիվ «վաղնջուց խափանեալ վանօրայք լցան արեղայիւրք, եւ գիւղք եւ քաղաքք երիցամբք, բազում կիսաւեր եւ խախտեալ եկեղեցիք նորոգեցան, յոլով եկեղեցիքնոր շինեցան» (Առաքել Դավրիժեցի): Ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին հավաստում է, թե Փիլիպոս Ա Աղբակեցին «ձեռնադրեաց ավելի քան զչորս հարիւր եպիսկոպոս եւ վարդապետ»: Վերաբացել է Էջմիածնի վանական դպրոցը և այստեղ հրավիրել շատ նշանավոր մանկավարժների: 1635–1637–ներին Հովհաննավանքի դպրոցը տեղափոխել է Էջ-

միածին և, միավորելով տեղի վանական դպրոցի հետ, 1646–ին այստեղ ուսուցչապետ է նշանակել Սիմեոն վարդապետ Զուղայեցուն:

Փիլիպոս Ա Աղբակեցին իր շուրջն է համախմբել ժամանակի ամենանշանավոր մտավորականներին՝ աստվածաբաններ, փիլիսոփաներ, մանկավարժներ, փորձել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը վերածել հայ մտավոր և հոգևոր կյանքին խթան հանդիսացող կենտրոնի: Ժամանակակիցը վկայում է, թե նրա օրոք Էջմիածնում կար «հարիւր սպասաւորս զրոց՝ վարժասէրս ևւ հանճարատենչս»:

Վերանորոգել է կիսավեր վիճակում գտնվող Ս. Գայանե (1652), Ս. Հռիփսիմե (1653), Հաղպատի, Սանահինի վանքերը, Երևանի Ս. Անանիա Առաքյալի անապատը (1654), Մայր Տաճարն ու հարակից շինությունները, սկսել Մայր Տաճարի զանգակատան կառուցումը (1654): Նրա հանձնարարությամբ է, որ 1651–ին Առաքել Դավրիժեցին սկսել է շարադրել իր նշանավոր «Գիրք պատմութեանց» երկասիրությունը: 1638–ին ուղևորվել է Սպահան և պարսից շահ Սեֆիի համաձայնությամբ 1623–ից Նոր Զուղայում պահվող Գրիգոր Լուսավորիչի Աջր փոխադրել Ս. Էջմիածին:

1651–1653–ներին Հովվապետական այցելություններ է կատարել Երուսաղեմ և Կ. Պոլիս: Երուսաղեմում մասնակիորեն վերանորոգել է Ս. Հակոբյաց տաճարը: 1652–ին Երուսաղեմում գումարել է եկեղեցական ժողով, որին մասնակցել է 125–ից ավելի մարդ, այստեղ ընդունվել է 13 կանոն: Կ. Պոլսում փորձել է հաշտեցնել համայնքի ներսում բորբոքված «ներսեցի» և «զրսեցի» խմբավորումների միջև բորբոքված պայքարը և հասել որոշակի դրական արդյունքների (1653): Կարգավորել է Կիլիկյան աթոռի հետ լարված հարաբերությունները, մասնավորապես եպիսկոպոսական ձեռնադրության հետ կապված խնդիրները, մեղմել լեհահայ համայնքում բորբոքված հուզումները, հակադրել Նիկոլ արքեպ. Թորոսովիչի կաթողիկամետ քաղաքականությանը:

Իր ամբողջ գործունեությամբ Փիլիպոս Ա Աղբակեցին նպաստել է Հայոց եկեղեցու միասնության ամրապնդմանը և ընդհանրական կաթողիկոսի դերի ու հեղինակության բարձրացմանը: Նրա կիսատ մնացած բազմաթիվ ձեռնարկներ և ծրագրեր իրականացրել է իր աշակերտ ու գաղափարակից Հակոբ Զուղայեցին:

Կաթողիկոսական գահին Փիլիպոս Ա Աղբակեցուն հաջորդել է Հակոբ Դ Զուղայեցին:

Գրականություն. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երևան, 1990: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հատ. Բ, Ս. էջմիածին, 2001:

ՎԱՀՐԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆԿՈՒՆԻ

(Հոգևորականն ու գրագետը)

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Քերեստեճյանը ոչ վաղ անցյալի հայ եկեղեցական կյանքի նշանավոր դեմքերից է: Չնայած այդ հանգամանքին, նրա մասին զարմանալիորեն քիչ է գրվել, որի արդյունքում Վեհափառ Հայրապետի իրադարձություններով հարուստ կյանքի ու գործի վերաբերյալ բազմաթիվ հարցեր մնացել են չուսումնասիրված և չլուսարանված: Ընդհատ է, 1899 թ. Գևորգյան ճեմարանի քսանհինգամյա տարեդարձի առթիվ Մայր Աթոռի տպարանը լույս է ընծայել Վեհափառի համառոտ կենսագրությունը նվիրված ճեմարանի դասախոս Մանուկ Աբեղյանի գիրքը, սակայն այն չէր հավակնում լինել ամբողջական ու ամփոփ մի ուսումնասիրություն¹:

Գևորգ Դ-ի կաթողիկոսությունից ժամանակաշրջանն ու նրա գործունեության առավել մանրամասները ներկայացվել են Հայոց եկեղեցում մեծագույն պատմաբան Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի հանրահայտ ուսումնասիրությունում² և Մատթեոս եպս. Իզմիրլյանի (այսօր՝ կաթողիկոսի) Հայոց եկեղեցու պատմությանը նվիրված մենագրությունում³:

Այնուհանդերձ, ուսումնասիրողն ու ընթերցողը այդպես էլ անհաղորդ են մեծագործ Հայրապետի՝ որպես անհատի, մարդու, եկեղեցականի և հոգևոր սպասավորի կյանքի մանրամասներին: Եվ դա այն պարագայում, երբ նման մի ուսումնասիրություն գոյություն ուներ և պատրաստ էր տպագրության, բայց այդպես էլ մնացել էր հեղինակի գգրոցում: Խոսքը Գևորգ Դ կաթողիկոսի մերձավորագույն զինակից ու նրա գործունեության ամենայն մանրամասներին, մարդկային հոգսերին ու ցավերին քաջատեղյակ Վահրամ եպս. Մանկունու «Գևորգ Դ. եւ իւր ժամանակը (1812-1882)» հետազոտության մասին է: Ինքը՝ Վահրամ եպս., հետևյալ կերպ է մեկնաբանում իր աշխատություն

նպատակը. «Ի գրեթե զսոյն զայս կենսագրութիւն եղել նպատակ մեր թողուլ ապագայից ի գիտութիւն, ի խրատ եւ յօրինակ միանգամայն՝ զկարեւորագոյն եւ զգլխաւորագոյն խնդիրս կրօնականս, ազգայինս, հայրապետականս, վարչականս, կրթականս, իրաւականս հանդերձ սարօքն»⁴:

Գրքի առաջաբանում հեղինակը հավաստում է, որ ինքը Գեորգ Դին նվիրված իր ուսումնասիրութիւնը սկսել է շարադրել 1893 թվականից և ավարտել-վերջացրել 1916 թվականի սեպտեմբերին, որից հետո թեև Մանկունին զգալի ջանքեր է թափել այն տպագրելու ուղղութեամբ, սակայն ապարդյուն:

Վահրամ եպս. Մանկունու մահից (1920 թ.) հետո նրա անձնական թողոնը ցիրուցան է եղել: Բարեբախտաբար, Փարիզի Նուպարյան Մատենադարանի վերատեսչութեան գործադրած ջանքերի արդյունքում Գեորգ Դին նվիրված աշխատութիւնը փրկվել է և հանգրվանել իրենց արխիվում: 1933 թ. Մատենադարանի վարչութիւնը այն տրամադրել է Սիմոն Վրացյանի խմբագրութեամբ լույս տեսնող «Վեմ» ամսագրին՝ տպագրելու առաջարկութեամբ և որն էլ իրականացվել է⁵:

Այսպիսով, տպագրված Ա մասն ընդգրկել է Գեորգ Դի ուսումնասիրության, թեմակալութեան և պատրիարքական շրջանները, իսկ կաթողիկոսության շրջանը (1866-1882) ներկայացնող շարադրանքը, մեզ անհայտ պատճառներով այդպես էլ լույս չի տեսել: Սա դժվար բացատրելի փաստ է, քանզի «Վեմ»-ը շարունակվել է հրատարակվել ևս երկու տարի՝ մինչև 1939 թ. կեսերը: 1937 թ. մնացած և 1938, 1939 թվականների համարներում այն բացակայում է: Մնում է հուսալ, որ շարունակութիւնը՝ «Բ մասը», որն ինչ-ինչ պատճառներով մնացել է չտպագրված, պետք է փնտրել «Նուպարյան Մատենադարանի» արխիվում և կամ Ս. Վրացյանի թողոնում, որ գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում: Դրա հայտնաբերումն ու տպագրութիւնը կարող է լինել նշանակալից երևույթ մեր եկեղեցական պատմագրութեան բնագավառում:

Իսկ ո՞վ է եղել Վահրամ եպս. Մանկունին:

Հարցին պատասխանելուց առաջ պետք է փաստել այն իրողութիւնը, որ իր ժամանակների համար այնքան հայտնի եկեղեցական գործ-

չի մասին բացակայում է որևէ կենսագրական ակնարկ, անգամ հանրագիտարանային տեղեկանք, փոխարենը մամուլի առանձին օրգաններ չի են բամբասահույզ, անպատիվ զազրախոսութիւններով:

Վահրամ Մանկունին ծնվել է 1846 թ. Բուրսա քաղաքում, արհեստավորի ընտանիքում, ավագանի անունն է Ստեփանոս: Հոր՝ սափրիչ Մանուկի անունը, հետագայում դարձել է մականուն՝ Մանկունի:

Պատանի Ստեփանոսը նախնական կրթութիւնը ստացել է ծննդավայրի Պողոսյան վարժարանում, ապա ուսումնառութիւնը շարունակել Գումգարուի ժառանգավորացում: Եղել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Գեորգ եպս. Քերեստեճյանի սանը: Գեորգ սրբազանը առանձնակի ուշադրութեամբ ու հոգատարութեամբ է վերաբերվել նրան: Բանիմաց, ուշիմ, արտասովոր մտավոր ընդունակութիւններով օժտված պատանուն ապագա կաթողիկոսը ծառայութեան է հրավիրել պատրիարքարան՝ որպես գրագիր: Մանկունին 20 տարեկան էր, երբ Գեորգ եպիսկոպոս Քերեստեճյանը, ընտրվելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ 1867 թ., տեղափոխվեց Ս. Էջմիածին: Գեորգ Դ կաթողիկոսն իր հետ Ս. Էջմիածին է տարել նաև Մանկունուն, որը դարձել է Վեհափառի գրագիրը, նրա ամենավստահելի անձերից մեկը:

1867-1870 թթ. Մանկունին հետևել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցի դասընթացներին: 1870 թ. հունվարի 18-ի կաթողիկոսական նո. ԺԸ կոնդակով ուրարակիր Ստեփանոս Մանկունին նշանակվել է Մայր Աթոռի տպարանը կառավարելու համար նշանակված մասնաժողովի անդամ: 1872 թ. հունիսի 16-ին ձեռնադրվել է արեղա, ընդունել Վահրամ անունը և անդամագրվել Մայր Աթոռի միաբանութեանը. նույն՝ 1872 թ., ստացել վարդապետի մասնավոր աստիճան⁶, իսկ 1875 թ. հոկտեմբերի 19-ին՝ 29 տարեկան հասակում ձեռնադրվել եպիսկոպոս⁷:

1872 թվականից սկսյալ Վահրամ վարդապետը վարել է Վեհափառի քարտուղարի և գավազանակրի պարտականութիւնները: 1876 թվականից ընդհուպ մինչև կաթողիկոսի մահը՝ 1882 թ., Վահրամ եպս. Մանկունին վարել է Մայր Աթոռի գիվանապետի հույժ կարևոր պաշտոնը, միաժամանակ, 1878 թ. հունվարից եղել է նաև «Արարատ» ամսագրի խմբագիրը⁸, ղեկավարել հրատարակչական գործը:

Ակներև է, որ Մանկունին կարևոր դերակատարութիւն է ունեցել Էջմիածնի վանական միջավայրում: Այդ հեղինակութիւնն այնքան

աչքառու էր, որ ժամանակակիցներից շատերի մոտ ընդհանուր կարծիք էր արմատավորվել, թե իբր երիտասարդ եպիսկոպոսը տիրապետում էր կաթողիկոսի մտքին ու կամքին, և, որ Վեհափառն էլ առանց նրա որևէ մի բան չէր կարողանում ձեռնարկել: Դեռ ավելին, հնարավոր չէր կաթողիկոսին մոտենալ կամ նրա հետ խոսել առանց Մանկունու միջնորդության և առանց նախապես նրա հավանությունը շահելու: Անկասկած է, որ խիստ ուռճացված և իրականության հետ դույզն իսկ չափով աղերս չունեցող այս խոսակցությունները պետք է վերադրել սովորական, կենցաղային բամբասանքի ժանրին: Միաժամանակ, ինչպես ճիշտ է նկատել իրադարձություններին լավատեղյակ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանը, «Մանկունին կաթողիկոսարանին մեջ ունեցած բազմակողմանի զբաղմունքներն զատ, մտադիր և անխոնջ գործիչ մըն էր տպարանի և ամսագիրի, ձայնագրության և հրատարակությանց միջնորդն ալ ինքն էր, այնպես որ անհնար է ուրանալ Մանկունիի անխոնջ աշխատասիրությունը և գործնական կարողությունը:... Գեորգ կաթողիկոսի ձեռաց ներքև անձնվեր և հավատարիմ և կամակատար գործիք մը ըսել է Վահրամը, որ իր մեծավորին սիրույն համար անոր կամքին և միտքին, հոժարության ու բաղձանքին ճշգրտապես գործադիրն է եղած»⁹: Կարծում ենք, որ պետք է անվերապահ համաձայն լինել նման ուշադիր և տեղյակ գնահատականի հետ:

Վահրամ եպս. Մանկունու բուռն գործունեությունը ընդհատվել է Գեորգ Դ կաթողիկոսի մահվան պատճառով և դրան հետևող տարօրինակ իրադարձություններով: Կաթողիկոսի թաղման արարողությունից (12 դեկտեմբեր) ընդամենը երկու օր անց՝ դեկտեմբերի 14-ին, Սինոդի կողմից ստեղծված հատուկ հանձնաժողովը ցուցակագրեց կաթողիկոսարանի գույքն ու հանգուցյալ կաթողիկոսի անձնական իրերը: Կատարված ստուգումը անսպասելի արդյունքներ արձանագրեց՝ ենթադրելի ֆինանսական զգալի միջոցների փոխարեն միայն 67 ռ. 80 կ. առկա դրամ գտնվեց դրամարկղում և 3 ռ. 70 կ.: Վեհափառի գրպանում: Վեհաքանից անհետացել էին նաև բազմաթիվ արժեքավոր իրեր: Միակ շոշափելի ու պատկառելի գումարը, որ թողել էր հանգուցյալ կաթողիկոսը՝ ճեմարանի համար նախատեսված 315.000 ռուբլի անձեռնմխելի դրամադուլան էր: Անկասկած էր, որ Վեհափառի թողոնը կողոպտվել էր: Գողոնքի առաջին և հավանական կասկած-

յալներ համարվեցին Վեհափառի քարտուղար Վահրամ եպս. Մանկունին, վեհաքանի տնտեսական մասի կառավարիչ Ստեփանոս Դեմիրճյանը և Վեհափառի սպասավորները¹⁰:

Սինոդը անմիջապես գործերից հեռացրեց Մանկունուն, խուզարկություն կատարեց նրա խցում, որը ի նպաստ գողոնի որևէ փաստ չարձանագրեց: Իսկ սպասավորների բնակարանների խուզարկության արդյունքում «վեհաքանից տարված բավականին արժեքավոր իրեր հայտնաբերվեցին»¹¹:

Թեև հետաքննությունը Մանկունու վերաբերյալ մեղադրող որևէ փաստ չհայտնաբերեց, այնուհանդերձ, Սինոդի որոշմամբ նա Մայր Աթոռում մնաց առանձնացյալ վիճակում՝ հեռու բոլոր պարտականություններից:

Միայն երեք տարի անց, ըստ Ամենայն Հայոց նորնախնդիր կաթողիկոս Մակար Տեր-Պետրոսյանի 1885 թ. դեկտեմբերի 20-ի թիվ 234-րդ կոնդակի, Մանկունու «գործը» դադարեցվում է՝ ապացույցների անբավարար լինելու պատճառով. «Վասն որոյ առաջագրեմք Սինոդից Սրբոյ Էջմիածնի վերադարձնել նմա (Վահրամ եպս. Մանկունու-Պ. Հ.) օրինաւոր ցուցակաւ արժէթուղթսն»¹² և զՎահրամ եպիսկոպոսն արձակել ի հայրենիս իւր, և այսու աւարտ տալ անախորժ գործոյս»¹³:

Դեկտեմբերի 26-ին Սինոդին ուղղված հայտարարությամբ Վահրամ եպիսկոպոսը շեշտում է. «Արդ պարտաւոր եմ հնազանդել բարեհաճ տնօրէնութեան և հրամանի Վեհափառ կաթողիկոսի ազգիս»¹⁴: 1885 թ. դեկտեմբերի վերջերին Վահրամ եպս. Մանկունին վերադառնում է Կ. Պոլիս, որով ավարտվում է նրա գործունեության էջմիածնական շրջանը:

Փոխադրվելով Կ. Պոլիս՝ Վահրամ եպս. Մանկունին բնակություն հաստատեց Միջագյուղ արվարձանում, և ինչպես գրում է Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանը. «բավական ժամանակ պաշտոնական գործերեն հեռու և առանձնացած ապրեցավ զգուշավոր խոհեմությամբ»¹⁵:

Միայն 1896 թ., երբ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանը ընտրվեց Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք, Վահրամ եպս. Մանկունին ընդգրկվեց համայնքային-եկեղեցական կյանքի տարբեր բնագավառներում կատարվող աշխատանքներից ներս: 1900 թ. ընտրվել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին կից Կրօնական ժողովի երկրորդ ատենապետ¹⁶:

1903 թ. նոյեմբերի 19-ին արեւմտահայ 12 եպիսկոպոսների հետ ստորագրել է Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ II-ին հասցեագրված բողոքագիրը, որով բարձրացվել են Հայ եկեղեցու իրավունքները վերականգնելու, արևելահայ դպրոցներում հայոց լեզվի ուսուցումը թույլատրելու, եկեղեցական գույքի պետականացումը չեղյալ հայտարարելու և դրանց հետ աղերսվող այլ հարցեր¹⁷:

Նույն 1903 թ. Մ. Օրմանյանի միջնորդությամբ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմյանը Մանկունուն շնորհել է արքության պատիվ¹⁸: 1911 թ. Վահրամ արքեպ. Մանկունին նշանակվել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական տեղապահ¹⁹:

Վահրամ եպս. Մանկունին մահացել է 74 տարեկան հասակում՝ 1920 թ. հունվարի 12-ին, Միջագյուղում:

Վահրամ եպս. Մանկունին հանրությանը քիչ է հայտնի նաև որպես Հայ եկեղեցու պատմության պատմաբան, աստվածաբան, մանկավարժ: Զարմանալի է, քանզի ազգային-եկեղեցական կյանքի, Հայ եկեղեցու պատմության, դպրոցի ու մանկավարժության հարցերին նվիրված տասնյակ հոդվածներ է տպագրել²⁰, ինչպես «Արարատ» ամսագրում, այնպես էլ պոլսահայ «Բիւզանդիոն»²¹, «Սուրհանդակ»²² և այլ պարբերականներում: Մանկունին օժտված է եղել գրական անուրանալի ձիրքով, գրել գրաբար քերթվածներ²³:

Էջմիածնական գործունեության առաջին շրջանում է, որ հեղինակել է իր գիտական երախայրիքը՝ մատենագրական բազմաթիվ վկայությունների համադրման հիման վրա ընթերցողին ներկայացնելով Գեղարդի վանքի պատմությունը²⁴:

Վահրամ եպս. Մանկունին հեղինակել է Հայոց եկեղեցու պատմությանը նվիրված չափազանց ուշագրավ ուսումնասիրություն, որ կրում է «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անցյալն» խորագիրը²⁵, Կ. Պոլսի հայ-հույն պատրիարքարանների կրոնական և քաղաքական փոխհարաբերություններին վերաբերող «Միութիւն»²⁶, ռուսական իրականության մեջ և հատկապես պաշտոնական փաստաթղթերում («Պոլո-

ժենիա» և այլն) հայերին Լուսավորչականներ կամ Գրիգորյանականներ սխալ անվանմանը վերաբերող «Լուսավորչեան կամ Լուսավորչական և Գրիգորեան» հոդվածաշարերը²⁷, մասնավորապես ընդարձակ «Ս. Էջմիածին կամ Հայրապետական աթոռ Հայաստանեայց»²⁸ ու «Պետրոս Ա Կաթողիկոս և Գետարգել Սուրբ Նշան»²⁹ հոդվածներն ու հիմնախնդրին աղերսվող շուրջ 15 այլ գրվածքներ:

Մանկունին բոլորանվեր աջակցություն է ցուցաբերել Գևորգ Դ կաթողիկոսին՝ Հայոց եկեղեցու բուն երաժշտական եղանակները փրկելու նվիրական գործում: Վեհափառ, ինչպես հայտնի է, հետևողական աշխատանք է տարել հայկական եկեղեցիներում միակերպ ժամերգություն մտցնելու ուղղությամբ: Հայ եկեղեցու երգեցողությունները կանոնակարգելու մտահոգությամբ Վեհափառ Էջմիածին է հրավիրել երաժշտագետ Նիկողոս Թաշճյանին, որը հաջողությամբ իրականացրել է իրեն վստահված գործը՝ աջակից ունենալով «քաջ շարականագետ»³⁰ Վահրամ եպս. Մանկունուն: Այս համագործակցության արդյունքում են լույս տեսել «Զայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի» (1874) և «Զայնագրեալ Շարական» (1875) հրատարակությունները:

Ռուսահայոց հոգևոր թեմերում եկեղեցական ձայնագրության տարածման անհրաժեշտության խնդրին է նվիրված Մանկունու «Եկեղեցական երաժշտութիւն և ձայնագրութիւն» հոդվածը³¹: Այս բնագավառում Ն. Թաշճյանի ունեցած ավանդը արժևորել է հատուկ գրությունը³²:

Հատկանշական է, որ Մանկունին անձնագիր հովանավորել է Վաղարշապատի Ժառանգավորաց դպրոցի շրջանավարտ, ապա նորաբաց Գևորգյան ճեմարանի երաժշտական առարկաների ուսուցիչ Մակար Եկմալյանին, նրան նշանակել Ն. Թաշճյանի օգնական: Պատահական չէ, որ երախտագետ սանը Մանկունուն անվանում էր «հոգեհայր»³³: Պատահական չպետք է համարել նաև Պատարագի երաժշտական բովանդակության ու բնույթի վերաբերյալ նամակագրության փաստը՝ հանճարեղ երգահան Կոմիտասի և Մանկունու միջև³⁴:

Վահրամ եպս. Մանկունին հեղինակ է նաև Պրուսայի Հայոց գաղթականության ու տեղի հայկական համայնքի պատմությանը նվիրված մի ուսումնասիրության³⁵, որը, ցավոք, չի պահպանվել: Գևորգ-

յան ճեմարանի Հիմնադրման 25-ամյա տարելիցին է նվիրել տասր գլխից բաղկացած մի առանձին մենագրություն, որ տպագրության համար ուղարկվել է Մայր Աթոռ: Գրվածքի հետագա ճակատագիրը նույնպես անհայտ է³⁶: Հիմք ընդունելով Գևորգ Դ-ին նվիրված երկասիրության պատմագրական պատշաճ մակարդակն ու հետազոտողի հմտությունն ու ունակությունը, կարելի է ածանցել, որ կորուստը պետք է համարել Հայ դպրոցի պատմության անգառնալի կորուստներից:

Ինչ վերաբերում է Վահրամ եպս. Մանկունու գրական ժառանգության ամենաերևելի ավանդին, որ այժմ ներկայացվում է հանրության ուշադրությանը, անշուշտ, խոհուն ընթերցողը հավուր պատշաճի կգնահատի այն և ցավով կարճանագրի, որ այսքան ժամանակ այն մնացել է համարյա անմատույց: Միայն արձանագրենք, որ սույն ուսումնասիրությունն ավելի ընդարձակ է և ավելի ընդգրկուն, քան պահանջում է Գևորգ Դ Վեհափառի կենսագրության սոսկ փաստերով առաջադրվող որևէ մեկ այլ սովորական շարադրանք:

Այն Հայ եկեղեցու և մասնավորապես արևմտահայոց XIX դարի կեսերի պատմությունն է՝ նրա ներքին կյանքին, կենցաղին, սովորույթներին, ներհամայնքային խնդիրներին, դպրոցին, կենցաղին, մասնավորապես Թանգրիմաթներին ու Արևմտահայոց Ազգային Մահմանադրությանը վերաբերող մի հիանալի հանրագիտարանային սկզբնաղբյուր: Այստեղ ընթերցողը կհանդիպի նաև «Հայ եկեղեցու կանոնադրության» («Положение») հմտալից վերլուծությունը (ավելի քան 100 էջ)³⁷, որ կարելի է առանձնացնել ու ներկայացնել իբրև մի ինքնուրույն գրվածք՝ առանց խաթարելու կենսապատումի ժանրային առանձնահատկությունները:

Գևորգ Դ կաթողիկոսի սույն կենսապատումը հարազատ վերարտադրություն է «Վեմ»-ի տպագրության: Կատարվել են միայն անհրաժեշտ ուղղադրական և կետադրական միջամտություններ, մասնակի խմբագրական շտկումներ: Մեր կողմից կատարված ծանոթագրությունների հերթական համարները, որ առնված են կլոր () փակագծերի մեջ, տրվում են ծանոթագրությունների բաժնում:

Վահրամ եպս. Մանկունու «Գևորգ Դ. եւ իւր ժամանակը (1812-1882)» ուսումնասիրությունը թեև շարադրվել է 100 տարի առաջ, այ-

նու հանդերձ, այն այսօր էլ դեռևս պահպանում է իր աղբյուրագիտական ու գիտական-ճանաչողական անսքող նշանակությունը:

Ծանոթագրություններ

- 1 Մ. Աբեղեան, Գևորգ Դ. Մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, համառոտ կենսագրություն, Վաղարշապատ, 1899, 91 էջ:
- 2 Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմված, հատ. Գ, 3-րդ տպագրություն, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4756-5206:
- 3 Մատթեոս եպս. Իզմիրլեան, Հայրապետություն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, եւ Աղթամար եւ Սիս, Բ հրատ., Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 186-219:
- 4 Վահրամ եպս. Մանկունի, աստ, էջ 21:
- 5 Տե՛ս «Վեմ», երկամսյա հանդես մշակույթի և պատմության, Փարիզ, 1933, № Ա, Բ: 1934, № Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը: 1935, № Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ: 1936, № ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ: 1937, № ԺԹ, Ի:
- 6 «Արարատ», 1872, էջ 325, հմտ. «Մշակ», 1872, 3 օգոստոսի, № 30, էջ 3:
- 7 «Արարատ», 1875, էջ 388-389:
- 8 Նույնը, 1878, էջ 459:
- 9 Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Գ, էջ 4890:
- 10 Գևորգ Դ-ի թողոնի կողոպուտի մասին մանրամասն տե՛ս «Արարատ», 1883, էջ 215-217, 323-325: 1886, էջ 93-95:
- 11 «Փունջ», ազգային և քաղաքական լրագիր, Կ. Պոլիս, 1883, № 1743:
- 12 Խոսքը Վահրամ կաթիկոսից ազգրավված ութ արժեթղթերի մասին է:
- 13 «Արարատ», 1886, էջ 94-95:
- 14 Նույնը, էջ 96:
- 15 Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 5248, հմտ. «Արեւելք», լրագիր ազգային և քաղաքական, Կ. Պոլիս, 1886, № 617:
- 16 «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», գիրք ԺԵ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1896-1908), Երևան, 2007, էջ 594:
- 17 Տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», գիրք Է. Խրիմյան Հայրիկը և ցարական բռնապետությունը (1903-1907 թթ.), Երևան, 2000, էջ 217:
- 18 «Արարատ», 1903, № 1, էջ 4:

- 19 Վահրամ եպս. Մանկունի, աստ, էջ 316:
- 20 Նրա հոգևածները հաճախ տպագրվել են «Էջմիածնացի», «Հովիվ», «ՎեՄ», «ՍեՎ» և այլ ծածկանունների ներքո:
- 21 «Բիւզանդիոն», ամենօրյա հայաթերթ. ազգային և քաղաքական, գրական և գիտական, Կ. Պոլիս, 1898, № 549: 1908, № 3442, 3515, 3571 և այլն:
- 22 «Սուրհանդակ», ազգային, քաղաքական, գրական և տնտեսական օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1899, № 54, 60-62: 1900, № 275-278, 282, 283: 1901, № 610, 611, 731, 996: 1902, № 1183: 1903, № 1403 և այլն:
- 23 Ս. Մանկունի, Արարատն առ ազգ Հայոց, տե՛ս «Արարատ», 1868, № 1, մայիս, էջ IV-V: «Ուղերձ յաւուր օրհնութեան բացման ճեմարանի Սրբոյ Էջմիածնի, տե՛ս «Արարատ», 1974, էջ 350-351:
- 24 Վահրամ Մանկունի, Այրիվանք կամ Գեղարդայ վանք, Վաղարշապատ, 1871, 55 էջ:
- 25 «Արարատ», 1874, էջ 47-49, 77-80, 125-127, 169-173, 203-206, 241-245, 977-980, 317-321, 357-361, 438-441: 1875, էջ 3-5, 41-44, 81-83, 171-173, 210-212, 331-333:
- 26 Նույնը, 1875, էջ 240-246:
- 27 Նույնը, 1873, էջ 281-284:
- 28 Նույնը, 1876, էջ 281-301:
- 29 Նույնը, 1877, էջ 442-446:
- 30 Հ. Սիրունի, Պոլիս և իր դերը, Հատ. III, Բեյրութ, 1987, էջ 409:
- 31 «Արարատ», 1873, էջ 410-413:
- 32 Վահրամ վարդապետ Մանկունի, Հայոց ձայնագրութիւն ի վիճակս եւ Նիկողայոս Թաշճեանց, տե՛ս «Արարատ», 1875, էջ 230-234:
- 33 «Պատմաբանասիրական հանդես», 1981, № 4, էջ 249:
- 34 «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1932, № 3-6, էջ 228:
- 35 Վահրամ Մանկունի, աստ, էջ 130:
- 36 Նույն տեղում, էջ 24:
- 37 «Վասն խնդրոյ Պալածէնիա անուանեալ կանոնագրութեան 1836 թուականի», գլ. IԹ, էջ 235-318, նաև կաթողիկոսական ընտրության կարգը «ընդ հնոցն եւ զնոր սովորութիւնս օտարոտիս», գլ. Խ, էջ 324-331 և այլն:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԵՐ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Նրիմյանի 1899 թվականի հունիսի 30-ի կարգադրությամբ Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանը նշանակվեց Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի տեսուչ¹: Անշուշտ, Կարապետ վարդապետը նոր անձ չէր ճեմարանում: 1888թ. նա «յոյժ գովելի» առաջադիմությամբ ավարտել էր ճեմարանի լրիվ դասընթացը, ապա 1889-1893 թթ. սովորել Լայպցիգի համալսարանի Աստվածաբանություն ֆակուլտետում, միաժամանակ հետևել Բեռլինի, Հալլեի և Մարբուրգի համալսարանների դասընթացներին, ստացել փիլիսոփայություն դոկտորի և աստվածաբանություն մագիստրոսի կոչումներ²: Գերմանիայում բարձրագույն կրթությունն ստանալուց հետո վերադառնալով Ս. Էջմիածին՝ նա անմիջապես (1894 թ. սեպտեմբերի 18) նշանակվել էր ճեմարանի տեսչի օգնական և ստանձնել աստվածաբանական և կրոնագիտական մի շարք առարկաների դասավանդման պարտականություն («ՄեկնությունՍուրբ Գրոց», «Բարոյագիտություն», «Պատմություն ընդհանուր եկեղեցվո», «Պատմություն Հայ եկեղեցվո» և «Քրիստոնեական վարդապետություն»)³: Նկատի ունենալով երիտասարդ հոգևորականի աստվածաբանական խոր գիտելիքներն ու հմտությունը՝ կաթողիկոսական մի այլ կոնդակով նա նշանակվել է նաև «Արարատ» ամսագրի կրոնագիտական բաժնի պատասխանատու⁴:

Ճեմարանի տեսչի պարտականությունները շարունակեց մինչև 1903 թվականը: Նույն թվականի հունվարի 30-ին կաթողիկոսական բարձր կարգադրությամբ նա նշանակվել է Երևանի առաջնորդական փոխանորդ: Գերմանաբեռնվածության պատճառով նա ստիպված դադարեցրել է դասավանդելը: Եվ միայն փոխանորդությունից հրաժարվելուց հետո (1905 թ. հոկտեմբերի 30) է, որ վերադառնալով ճեմարան՝ ստանձնել է ոչ միայն կրոնուսույցի պաշտոնը, այլև դպրոցական բաժնի 5-6-րդ դասարանների «Հայոց եկեղեցու պատմություն»

առարկայի դասավանդումը: Առարկան դասագիրքը չուներ: Սաների ուսումնառությունը լիարժեք դարձնելու մտահոգությունը Կարապետ վարդապետն առավել ուշիմներին հանձնարարել է բառացիորեն գրի առնել իր դասախոսությունները: Հաջորդ ուսումնական տարում նորեկ աշակերտներն արտագրում էին այդ դասախոսությունները, և այսպիսով տարեցտարի դրանց հիման վրա էր ճեմարանում դասավանդվում առարկան⁵:

1907 թ. ուսումնական տարվա սկզբին ճեմարանի տեսուչ Մինաս Բերբերյանը Կարապետ վարդապետին առաջարկեց դասախոսությունների այդ տեսերը վերամշակելուց հետո ներկայացնել տպագրության: Առաջարկը սիրով ընդունվեց, և Կարապետ վարդապետն սկսեց եռանդով աշխատել այդ ուղղությամբ: Բայց մեծ թափով ու պատասխանատվության զգացումով ձեռնարկված աշխատանքը շուտով դադարեց, քանզի 1907 թ. նոյեմբերի 13-ին նա նշանակվեց Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդ և անհապաղ մեկնեց Թավրիզ⁶: Բնականաբար «Հայոց եկեղեցու պատմության» ավելի կատարյալ դասագրքի ստեղծման հարցն առժամանակ մղվեց հետին պլան: Ինչպես հեղինակն է խոստովանում, կատարյալ դասագրքի «պահանջի լրացումը կամա-ակամա պետք է թողնենք ավելի հարմար ժամանակի, երբ իմ պաշտոնն ու միջավայրը թույլ կտան թերևս սորա շարունակություն փոխարեն ... լուրջ և բազմակողմանի աշխատության ձեռնարկելու և ամբողջ պատմությունը նորից ավելի կատարյալ ձևով գրի առնելու»:

Ցավոք, «ավելի հարմար ժամանակ» նա այլևս չունեցավ: Վարչական նոր պարտականություններն ու վերահաս մահը (1915 թ. նոյեմբերի 19) դա թույլ չտվեցին: Իսկ արդեն կատարված աշխատանքը սահմանափակ տպաքանակով լույս ընծայեց Մայր Աթոռի տպարանը 1908 թ. ամռանը⁷:

Կարապետ վարդապետը համեստորեն այս հրատարակությունը համարել է «մի տպագրյալ դասարանական տետրակ», «մասնավոր մի փորձ», «իբրև ժամանակավոր օժանդակություն դպրոցական գործին» և հույս հայտնել, թե այն «աննպատակ չի անցնի և յուր որոշ սահմանափակ դերը կկատարե»⁸: Անշուշտ, Կարապետ վարդապետի «Հայոց եկեղեցու պատմության» դասագիրքը բազմապատիկ կատարել է իրեն վերապահված դերը: Այն եղավ լավագույնը նմանաբնույթ հրատարա-

կություններից: Սեղմ, գուսպ ոճը, գեղեցիկ հայերենը, ասելիքի նկատմամբ մեծ պատասխանատվությունն ու գիտականությունն ապահովել են դրա հաջողությունն ու տարածումը: Այն դարձավ Գևորգյան ճեմարանի և ազգային-եկեղեցական դպրոցների Հայոց եկեղեցու պատմության լավագույն դասագիրքը:

Դժվար է գեթ թվարկել այս դասագրքի կարևորագույն առանձնահատկություններն ու նորությունները: Առաջին և կարևորագույն առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը որոշակիորեն հրաժարվել է մինչ այդ հայագիտության և մասնավորապես Հայոց եկեղեցու պատմության բնագավառներում տիրապետող շատ կարծրատիպերից: Ինքնըստինքյան խրախուսելի է հարցերի պարզաբանման նրա քննադատական, բայց երբեք ոչ ժխտական մոտեցումը: Նման բազմաթիվ տարակուսանքի տեղիք տվող հարցադրումներից մատնանշենք միայն մի քանիսը.

Անդրադառնալով Գրիգոր Լուսավորչի ազգային պատկանելության հարցին՝ հեղինակը, հիմք ընդունելով առկա սկզբնաղբյուրների ընձեռած տվյալները, գրում է. «Լուսավորիչ քարոզել սկսում է հայ լեզվով՝ իբրև հայ մարդ, և մեր պատմության մեջ ոչ մի ակնարկ չկա, որից երևա, թե նա օտար լիներ հայոց կյանքին ու հայոց սովորություններին, երբևիցե օտար լեզու գործածեր: Ապա ժամանակի պայմաններն ի նկատի ունենալով՝ պետք է կարծել, թե այն ընդարձակ կալվածները և այն իշխանական դիրքը, որ ուներ նորա սերունդը և վայելում էր անկախ հայրապետական կոչումից, հանկարծակի ձեռք չբերվեցան, այլ տոհմական սեպհականություն էր, Լուսավորիչ ինքը ծնվել էր իբրև մի հայ իշխանազն՝ տեղ այդ սեպհականության» (ընդ-ծումը մերն է - Պ. Հ.):

Հիմք ընդունելով Ս. Գրիգոր Լուսավորչի և նրան հաջորդող մի շարք հայ կաթողիկոսների՝ Կեսարիայում քահանայապետական ձեռնադրության հանգամանքը՝ ուսումնասիրողները հետևություն են արել, թե իբրև Հայոց հայրապետությունը ենթարկվել է Կեսարիայի Աթոռին: Կ. Տեր-Մկրտչյանը տարակուսում է և համոզված պնդում, որ դա Փափստոս Բուզանդի միտումն է Հայոց բոլոր հայրապետներին՝ մինչև Մեծն Ներսես, Կեսարիա տանել ձեռնադրելու: «Փափստոսը մի կամ երկու անգամ պատահած դեպքը չի՞ ընդհանրացնում արդյոք

բոլորի վրա»,– երկմտում է հեղինակը և շեշտում, թե. «Երևակայել չենք կարող, որ այդ ամենը պատմական իրողություն լինեք»: Ընդ որում նա իր տեսակետը հիմնավորում է պատմական եղելությունների վերլուծության հիման վրա:

Ջափազանց ուշադրավ է Պապ Արչակունուն տված նրա գնահատականը, որը միանգամայն հակառակ է հին և իր օրերի, անգամ այսօրվա պատմաբաններից շատերի գնահատականներից: Հեղինակը քննադատում է Փափստոսին, որն «ամենագովելի» գույներով է նկարագրել Պապի «անբարոյական կյանքը», որը բոլորովին համաձայն է ժամանակակից հոռմեական պատմիչ Ամմիանոսի՝ Պապին տված ավելի հավաստի նկարագրին, ուր «Պապը յուր հոր անգուսպ ոգու կտրիճ ժառանգ է ներկայանում և մի տաղանդավոր իշխան, որ կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ քայքայված պետությունը ոտքի կանգնեցնել»: Կ. Տեր-Մկրտչյանն անվստահելի է համարել նաև Փափստոսի մեղադրանքը, թե իբր «Ս. Ներսեսի մահվան պատճառը Պապն է եղել, որը չէ կարողացել տանել նորա հանդիմանությունները»:

Միանգամայն առողջ և օբյեկտիվ դիրքերից են գնահատվել 5-րդ դարի հայ ազատագրական շարժումները: Հեղինակը թեև կարևոր է համարել այդ շարժումներում կրոնական միտումը, նաև այն ճիշտ դիրքորոշումն է որդեգրել, որ դրանք ունեցել են խորքային նպատակ՝ վերականգնելու կործանված հայկական պետականությունը: Հետևաբար Վարդանանց ու ապա Վահանանց շարժումները, որոնք կազմակերպվեցին հանուն հայերի կրոնական անկախության, եղել են նաև քաղաքական ազատագրության համար մղված շարժումներ:

Այսպես կարելի է բերել նաև այլևայլ բազմաթիվ օրինակներ՝ ցույց տալու համար, թե Կարապետ վարդապետի «Հայոց եկեղեցու պատմությունը» որքան նորովի է լուսաբանում մեր պատմության շատ հարցեր, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը և գրվելուց 100 տարի անց շարունակում են մնալ ուսանելի, թարմ և նորովի: Լիահույս ենք, որ ընթերցողն ինքը կգնահատի այս երկասիրության բազում չթվարկված արժանիքներ:

Անշուշտ, անցած 100 տարվա ընթացքում հայագիտությունը, այդ թվում նաև Հայոց եկեղեցու պատմության ուսումնասիրությունը մեծ առաջընթաց է ապրել: Հայտնաբերվել են նոր սկզբնաղբյուրներ,

որոնք նոր աստիճանի են բարձրացրել հետազոտությունների առարկան: Մասնավորապես ճշգրտվել են ժամանակագրական աղյուսակները, արքայական ցանկերն ու հայրապետական գավազանացանկերը: Կարապետ վարդապետի սույն գասագրքում նկատելի են այժմ ընդունված ժամանակագրական տվյալների և իր օգտագործած թվականների միջև որոշակի խոտորումներ: Հեղինակային տեքստին չմիջամտելու և այն անխաթար թողնելու մտադրությամբ որոշեցինք առանձին հավելվածով տալ գասագրքի ժամանակագրական շրջանակն ընդգրկող այդ ցանկերը: Միջամտություններ են եղել միայն այն դեպքերում, երբ գործ ենք ունեցել բացահայտ տպագրական վրիպակների հետ:

Վերահրատարակելով ականավոր հայագետ, եկեղեցական նշանավոր գործիչ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի «Հայոց եկեղեցու պատմությունը» ուսումնական ձեռնարկը, որն անկասկած ալսօր էլ դեռ պահպանում է իր գիտական-ճանաչողական նշանակությունը, լիահույս ենք, որ այն օգտակար կլինի ուսանողությանն ու բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են մեր անցյալի պատմությամբ:

Ծանոթագրություններ

- 1 Տե՛ս «Արարատ», 1899, էջ 291:
- 2 Մանրամասն տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան (1866-1915), Երևան, 2006, էջ 4-5 (այսուհետև՝ «Վավերագրեր...»):
- 3 Անդ, էջ 69:
- 4 «Արարատ», 1894, էջ 389:
- 5 Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի արխիվային բաժնում գտնվող Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի ֆոնդում առկա են այդ արտագրությունների բազմաթիվ օրինականներ (թղթապանակ 98, վավ. 10, թերթ 1-225 և այլն):
- 6 «Վավերագրեր...», էջ 116:
- 7 Տե՛ս «Հայոց եկեղեցու պատմություն», մասն Ա: Երկասիրություն Կարապետ Ժ. վարդապետի, Վաղարշապատ, 1908, էջ 218:
- 8 Անդ, էջ 6:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ԳԵՎՈՐԳ Դ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՅԻ (1813-1882)

Հայոց եկեղեցու, մասնավորապես դպրոցի ու մշակույթի պատմության մեջ վիթխարի, անուրանալի դեր է խաղացել Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոսը։ Նրա անվան ու անխոնջ գործունեության հետ է կապված Հատկապես էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի հիմնադրումը։

Գևորգ Դ-ն (ավագանի անունը՝ Գրիգոր) ծնվել է 1813 թ. հուլիսի 5-ին Կ. Պոլսի Սամաթիա թաղամասում։ Գրիգորը որդին էր քաղաքում հայտնի դերձակ Պետրոս Քերեստեճյանի, որի նախնիները ժամանակին Կ. Պոլիս էին գաղթել Կեսարիայից։ Մայրը՝ մահտեսի Սրբուհին, բարեպաշտ, եկեղեցասեր, առաքինի տնային տնտեսուհի էր, որի նախնիները Կ. Պոլիս էին գաղթել Սեբաստիայից։ Մանուկ Գրիգորը մեծացել է բազմամարդ, համերաշխ ընտանիքում (ինը երեխա), որտեղ երեխաների դաստիարակությունը հիմնականում ընկած էր տիկին Սրբուհու՝ ժամանակի եզակի հայ կրթված կանանցից մեկի ուսերին։

Մանուկ Գրիգորը նախնական կրթությունը ստացել է Սամաթիայի Սրբուհի մայրապետի ծաղկոցում, այնուհետև հաճախել Հովսեփ դպիրի ուսումնարանը, որտեղ երեխաները սովորում էին գրել-կարդալ, քրիստոնեական վարդապետություն, ժամասացություն և շարական երգել։ 14 տարեկան հասակում ընդունվում է Գում Գափուռի պատրիարքական ժառանգավորաց վարժարանը, որտեղ աշակերտում է նշանավոր գիտնական Գրիգոր պատվելի Փեշտիմալճյանին։ Ուսումնառության ընթացքում (1827-1829) ցուցաբերել է արտակարգ բարձր ընդունակություններ հատկապես Ս. Գրքի, շարականագիտության, եկեղեցական երաժշտության, գեղագրության, Հայոց եկեղեցու պատմության և այլ առարկաների բնագավառներում։ 1830 թ. մայիսի 25-ին Կարապետ պատրիարք Պալաթեցու հրամանով նշանակվում է

պատրիարքարանի փոխանորդարանի քարտուղար։ Իբրև ժրջան, պարտաճանաչ, ջերմեռանդ, համեստ ու եկեղեցուն անսահմանորեն նվիրված անձ՝ նա գրավում է նաև հաջորդ պատրիարքի՝ Ստեփանոս Աղափնու ուշադրությունը։ 1834 թ. ապրիլի 7-ին Գում Գափուռի մայր եկեղեցում ստացել է սարկավագության աստիճան, իսկ 1835 թ. սեպտեմբերի 1-ին Ստեփանոս Աղափնի պատրիարքի կողմից ձեռնադրվել կուսակրոն քահանա՝ անվանվելով Գևորգ։ Նորընծա Գևորգ արեղան իրավունք է ստանում Ս. Պատարագ մատուցելու Կ. Պոլսի Ս. Աստվածածին, Ս. Խաչ և Ս. Հարություն եկեղեցիներում։ Նրա քարոզները ցնցող տպավորություն են թողնում։ Դրանք լավում են անսքող ուշադրությամբ և մեծ հուշակ բերում երիտասարդ քարոզչին։ Վերջինիս խրախուսելու համար պատրիարքը Գևորգ արեղային շնորհում է մասնավոր իշխանության վարդապետական գավազան։

Երիտասարդ հոգևորականի բազում շնորհները նկատի ունենալով՝ մի խումբ երեկելի ամիրաներ պատրիարքին խնդրում են նրան նշանակել Խասգյուղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու քարոզիչ (1836)։ Հետագայում քարոզել է նաև Միջագյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում։ Հատկանշական է, որ այդ շրջանում նա խրախուսել է երաժշտագետ Համբարձում Լիմոնճյանին՝ նրան նշանակել ուսուցիչ Կ. Պոլսի Ներսիսյան դպրոցում, որն այստեղ ձայնագրել է Շարականը և հայկական երաժշտական նոտաներ (խազեր) դասավանդել իր սաներին։ Գևորգ վարդապետի ջանքերով է ստեղծվել Կ. Պոլսի առաջին հայկական եկեղեցական երգչախումբը։

1840 թ. դեկտեմբերի 12-ին 27-ամյա Գևորգ վարդապետ Քերեստեճյանը նշանակվում է պատրիարքական փոխանորդ (վեքիլ), իսկ մեկ ամիս անց՝ 1841 թ. հունվարի 15-ին, արժանանում է ծայրագույն վարդապետի աստիճանի։

1844 թ. օգոստոսի 2-ին նա ընտրվում է Բուրսայի հայոց հոգևոր առաջնորդ։ Որպես թեմական առաջնորդ՝ Գևորգ վարդապետը չափազանց մեծ ծավալի աշխատանք է կատարում թեմական և հատկապես դպրոցական կյանքը կանոնավորելու ուղղությամբ։ Նորանշանակ առաջնորդի շնորհիվ տեղի դպրոցը վերածվեց հիանալի կահավորված ու բարեկեցիկ ուսումնական հաստատության, որտեղ դասավանդելու հրավիրվեցին շատ նշանավոր ուսուցիչներ։ Հետաքրքիր է, որ դպրո-

ցի եկամուտներն ավելացնելու համար ունեւոր քաղաքացիները պարտավորվում են վճարել լրացուցիչ հարկ, որի գանձումը կատարում էր անձամբ ինքը՝ պատրիարքը: Դպրոցում ուսումնառության լեզուն պարտադիր դառնում է հայերենը՝ մինչ այդ գործածական թուրքերենի և հունարենի փոխարեն մտցվում է ֆրանսերենը: Առաջնորդի ջանքերով Բուրսայում հիմնադրվում է Ազգային հիվանդանոց, իսկ աղքատների համար՝ բարեգործական հատուկ հաստատություն: Գնալով աճում է Գևորգ վարդապետի համբավը: Նրա գործունեությունը գնահատվում է նաև կառավարության կողմից և 1846 թ. արժանանում է սուլթանական ադամանդակուռ բարձրագույն չքանչանի: 1848 թ. հուլիսի 11-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Ե-ի կողմից ձեռնադրվում է եպիսկոպոս: Խստաբարո կաթողիկոսը, որ վաղուց հետևում էր երիտասարդ հոգևորականի գործունեությանը, չի զլանում գովեստի խոսքեր ասել նրա հասցեին. «Յառաջ քան զմարմնոյդ ծանօթութիւն, հոգիքու և սխրագործութիւնք քո ծանօթ են ինձ»: Գևորգ սրբազանը, որ հաջողությամբ վարում էր Բուրսայի առաջնորդի պաշտոնը, պատրիարքի հրամանով միաժամանակ ստանձնում է նաև Կուտինայի (Քյոթահիա) վիճակի առաջնորդությունը (1851):

1858 թ. Կ. Պոլսի պատրիարք Հակոբոս Սերոբյանը հրաժարական է ներկայացնում: Նույն թվականի հոկտեմբերի 17-ին Ազգային ժողովը միաձայն պատրիարք է ընտրում Գևորգ եպիսկոպոսին: Մի քանի օր անց սուլթանը վավերացնում է ընտրությունը և նորընտիր պատրիարքը ձեռնամուխ է լինում իր պարտականությունների կատարմանը: Սակայն նրա պատրիարքությունը տևեց շատ կարճ՝ 1858 թ. հոկտեմբերի 17-ից մինչև 1860 թ. ապրիլի 21-ը՝ 18 ամիս միայն: Այս ժամանակաշրջանը կարևոր և նշանակալից էր արևմտահայոց կյանքում: Սահմանադրական շարժման օրերն էին: Գևորգ պատրիարքը կարողացավ առժամանակ հանդարտեցնել բորբոքված կրքերը և եկեղեցականներից, արհեստավորներից, առևտրականներից ու ամիրաններից բաղկացած մի պատկառելի հանձնաժողով ստեղծել, որը աշխատեց մեծ եռանդով և 1860 թ. սկզբին մշակեց Սահմանադրության նախագիծը: Այս նախագիծը խիստ սահմանափակում էր ամիրանների ու պատրիարքի դերը արևմտահայ կյանքը ղեկավարելու բնագավառում: Անշուշտ, դա չէր կարող բավարարել ոչ միայն ամիրաններին, այլև պատ-

րիարքին: Պատրիարքի համակրությունը առավելապես հանձնաժողովի երիտասարդ անդամների (Գրիգոր Օտյան, Նիկողայոս Պալյան, Գրիգոր Աղաթոն, Կարապետ Ութուճյան. իրենք իրենց հորջորջում էին «յուսավորչալ») կողմն էր, ուստի ամիրանները (նրանց կոչում էին «խավարյալներ») առաջարկում են նրա հրաժարականը՝ հույս ունենալով այդ միջոցով վիժեցնել Սահմանադրությունը: Խռովություններին ու հուզումներին վերջ տալու ցանկությամբ 1860 թ. ապրիլի 20-ին Գևորգ պատրիարքը անձամբ ժամանում է Բ. Դուռ և ներկայացնում իր հրաժարականը: 1861 թ. հոկտեմբերի 31-ից նա կրկին ստանձնում է Բուրսայի հոգևոր թեմի առաջնորդի պաշտոնը: Վերաչինում է հրդեհի ճարակ դարձած դպրոցը և կառուցում եռահարկ, քարաչեն նոր շենք՝ հարմարավետ դասասենյակներով ու թանգարանով: Հետաքրքիր է, որ պատրիարքը ևս՝ հասարակ բանվոր դարձած, քար ու կիր էր կրում շինարարության համար:

1866 թ. սեպտեմբերի 17-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում հրավիրված համագլխին ժողովի կողմից նա միաձայն ընտրվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Ցարական կառավարությունը ընտրությունը վավերացրել է նույն թվականի նոյեմբերի 23-ին, իսկ 1867 թ. մայիսի 21-ին մեծաշուք հանդեսով ստացել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օծում՝ անվանվելով Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի:

Կ. Պոլսի հայկական վեց օրաթերթերի խմբագիրների հետ հանդիպման ընթացքում (16 հունվարի, 1867 թ.) «Ժամանակի» խմբագրապետ Ստեփան Փափազյանն իր պաշտոնակիցների անունից կաթողիկոսին խնդրում է հովվապետության օրոք առաջնորդվել հետևյալ երեք սկզբունքներով.

«Առաջին. Նախ պահպանություն և ամբողջություն Հայաստանյայց ուղղափառ եկեղեցվո, անխախտ և ամրապինդ պահելով Քրիստոսադիր կարգ ու կանոն, Առաքելական ու Լուսավորչական ավանդությունք և արարողությունք, որ ի նախնայաց մերոց ի սրբոց Հարց, ջնջելով ու վերացնելով այն ամեն նորու եկեղեցվո և ազգի վնասակար կարգադրությունները, որոնք տգետ շահախնդիր և թույլ անձերու ձեռք ներմուծված ու գործություն գտած են:

Երկրորդ. Երաշխավորյալ պահպանություն Ազգիս, ազգային և անհատական իրավանց ապահովություն յուրաքանչյուր բարեխնամ

կառավարությունը ներքև, որոնց հպատակ կգտնվին հայ ազգի գավազները, որովհետև Կաթողիկոսը ընդհանրական տեսուչ և հովիվ է ազգի հայրենավանդ Ս. կրոնին, եկեղեցիուն, ավանդությունը, սովորությունը, ազգային և անհատական ամեն իրավանք, պաշտպանը:

Երրորդ. Ազգային դատարարությունը ծավալումը, այն է սրտով, մտքով և հոգով հայեր պատրաստել, քանի որ Հայաստանյայց Ս. եկեղեցին և Հայոց ազգը մեծ կարոտություն ունի քաջարթուն, հոգեւից, վերջապես արժանավոր եկեղեցականներու և աշխարհականներու»: Պատասխանելով խմբագիրների ուղերձին՝ կաթողիկոսը հակիրճ պատասխանել է՝ «Ձեր այդ գրածներն իմ սրբազան պարտականություններս են և Ձեր այդ զգացածներն, իմ այ զգացմունքներս են»:

Եվ իրոք, իր կաթողիկոսության 16 տարիների ընթացքում Վեհափառ Հայրապետը անմնացորդ ծառայեց Հայոց եկեղեցուն և հայ ժողովրդին, մասնավորապես մեծ ուշադրություն դարձնելով մտավոր զարգացմանը, գրատպությանը, դպրոցաշինությանը: Դեռևս իր անդրանիկ Կոնդակում նա հանձնարարում է թեմակալ առաջնորդներին ամենուր դպրոցներ բացել՝ հատկապես գյուղական վայրերում, ընդ որում ուսումնառության մեջ ընդգրկելով ոչ միայն տղաներին, այլև աղջիկներին: Ականատեսները այսպիսի մի դեպք են պատմում. երբ կաթողիկոսն այցելում է Նոր Նախիջևան, մոտակա հայկական Նեսվիտա գյուղի բնակիչները կաթողիկոսին խնդրում են օրհնել գյուղի նոր եկեղեցու հիմքը: Կաթողիկոսը հետաքրքրվում է, թե դպրոց ունե՞ն: Երբ բացասական պատասխան է լսում, կարգադրում է նախ դպրոց կառուցել, իսկ հետո միայն շարունակել եկեղեցու շինարարությունը:

Գևորգ Դ-ն 1867 թ. հունիսի 14-ին էջմիածնի միաբաններից ստեղծել է Ուսումնական հանձնաժողով, որի պարտականությունն էր լինելու հայկական դպրոցների համար մշակել կանոնադրություն և դպրոցներ բացել հայկական բոլոր բնակավայրերում: Ստեղծվում են երեք կարգի դպրոցներ՝ ծխական, վանական և թեմական: Յուրաքանչյուրի համար մշակվում է առանձին կանոնադրություն: Հիմք ընդունելով «Հայոց եկեղեցու կանոնադրություն»-ը (1836)՝ Գևորգ Դ կաթողիկոսը ձեռնամուխ է լինում Ս. էջմիածնում հոգևոր բարձրագույն դպրոց հիմնադրելու աշխատանքին: Հեռատես Հայրապետը նախ ապահովում է ապագա ուսումնական հաստատության նյութական

պայմանները՝ գանազան կտակներից, նվիրատվություններից, կալվածքների վաճառքից և այլ միջոցներից: Դրանից հետո ձեռնարկում է ճեմարանի շինությունը: Հիմնարկի օրհնությունը կատարվում է իր օծման երկրորդ տարեդարձի օրերին՝ 1869 թ. մայիսի 28-ին: Հաղթահարելով նյութական ու բարոյական բազում արգելքներ՝ ճեմարանի շինարարությունն ու կահավորումը ավարտեց 1874 թ. կեսերին: Կաթողիկոսը ճեմարանի սաների ընդունելության կարգը և ուսումնական գործի գրվածքը հստակորեն մատնանշում է 1874 թ. ապրիլին հրապարակած հետևյալ կոնդակով.

ԳԷՈՐԳ ԾԱՌԱՅ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ
ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՅ ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ
ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱԾՆԻ.
ՍԻՆՕԴԻ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԾԱՆՈՒՅԵՄՔ.

Ընդ ամբողջությամբ մեր ի գահ Հայրապետության յամի Փրկչական 1867 ականարկելու ուղիւ մտաց ի կարեւորագոյն պէտս ի ժամանակիս յայսմիկ ունելոյ զուսեալ զբանիբուն և բարեկիրթ եկեղեցականս մի բարւոք յանձանցումն և ի փրկութիւն հոգւոյ և մարմնոյ հօտիս մերոյ սիրելւոյ, ևս և ի պայծառութիւն Հայաստանայց Առաքելական եկեղեցւոյ սրբոյ, և ի մխիթարութիւն վշտագնեալ սրտի մերոյ, փութացաք ձեռնարկել յերկրորդում ամի ի շինուած ճեմարանի: Թէպէտև ինչ ինչ խոչը խափանրկուք հակառակ մերոյս ականալութեան և բաղձանաց և անխոնջ փութոյ մերոյ ցարդ յամեցուցին զկատարումն ազգօգուտ սկսուածոյն. սակայն ահա յաջողութեամբ Բարձրելոյն Աստուծոյ և բազմիմաստ ջանիւք և տքնութեամբք մերովք յաւարտ հանեալ զնիւթական վայելչական շինուած Նորին, զարդիս ըղձիւ մեծաւ զհետ լեալ եմք՝ զի բացցի այն անշուշտ յառաջիկայ սեպտեմբերի տարւոյս, առ ի տեսանել վաղ աւուրբք զկատարում մերոյս նպատակի: Այլ ըստ որում առ սկզբնաւորութիւն ճեմարանական ուսման հարկաւոր էին նախակիրթարանք, յորս լինէին պատրաստեալ աշակերտին, վասն

որոյ կանխաւ ի հիմնարկել ճեմարանիս ազդեցաւ վիճակաւոր առաջնորդաց Ռուսաստանեայց բանալ և հաստատել ի վանօրայս վիճակաց իւրեանց զգարոցս իբրեւ զնախակրթարանս զի ի ժամանակին ի նոցունց ընտրանօք ընկալցին ի ճեմարան Մայր Աթոռոյս, սակայն ըստ նկատելոյ մերոյ ցարդ ոչ գոյով ըստ արժանւոյն և ըստ պահանջման պատրաստեալ ի վանօրայս և քանզի ճեմարանն տրամադրեալ է ունել աշակերտս առ այժմ ըստ ներելոյ նիւթական միջոցաց եօթանասուն և հինգ, ոյր սակս յայս նուազ մնայ մեզ ժողովել զնոսին ընտրանօք ի թեմական և վիճակային դպրանոցաց և դպրոցաց մերոց ըստ վիճակաց Ռուսաստանեայց թուով քառասուն և ինն, իսկ յարտասահմանի վիճակաց Հայոց՝ քսան և վեց ըստ ցուցակի եղելոյ ի սմին:

Ուստի այժմէն ծանուցեալ մեր Գերապատիւ առաջնորդաց և ի յաջորդաց և այլոց հարկաւոր եղելոց, զի ի նկատի կալեալ թէ մտադիր եմք փութով ի մէն մի վիճակս Ռուսաստանեայց ուսումնական անձինս ոմանս (անկարող) աշակերտաց գուն գործեսցին այժմէն իսկ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ (պահէ) ի սոյն նպատակ դաշակերտս ի դպրոցաց ընդ տեսչութեամբ և խնամարկութեամբ նոցին կրկնակի և եռակի առաւել քան զվերոգրեալ թիւսն, որպէսզի ի կողմանէ կարգեալ ընտրողք ի հասանել ի վիճակս պատրաստ գտեալ զնոսին համեմատութեամբ ի բաղմաց զսահմանեալն որոշեսցին:

Յընտրելոյ աշակերտաց անտի պատշաճ դատեցաք պահանջել հարկաւ:

1. Զի իցեն 14-16 ամեայք:

2. Հակամէտ լիցին ի կղերականութիւն սակս պատրաստելոյ զանձինս իւրեանց ի կուսակրօն պաշտօնեայս Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց:

3. Իցեն որք և որդիք աղքատ ծնողաց առողջակազմ, փափկաձայնք, ուշիմք, վկայեալք ի բարի վարս, ոչ ապուշք կամ ծոյլք և անընդունակք ուսմանց և ոչ խեղանդամք:

4. Ունիցին վկայական ծննդեան և մկրտութեան և վկայագիր ի բժշկէ վասն պատուաստի ծաղկին և առողջ կազմուածոյն և ազատ լիցին ի ցեղական ախտակրութենէ:

5. Գիտասցին գոնէ ա. զառաջին մասն Հայ. քերականութեան, բ. զհամառօտ քրիստոնէական վարդապետութիւն և զպատմութիւն հին և նոր Կտարակարանաց, գ. զուսերէն, դ. զհամառօտ Ազգային պատ-

մութիւն, ե. զհամառօտ ընդհանուր պատմութիւն զ. զհամառօտ աշխարհագրութիւն, է. և զառաջին մասն թուարանութեան:

6. Եթէ աշակերտքն իցեն անհամաձայն պահանջեալ վերոգրեալ պայմանաց, անմիջապէս վերադառնան ուստի եկին:

Իսկ առ ի զառաջս առնելոյ ապագայ դժուարութեանց, որք յայսպիսի դէպս կարեն ընդառաջել կանոնաւոր և անխափան շարունակութիւն ճեմարանին, մտադիր եմք ոչ անագան առնել զտնօրէնութիւն զի առաջնորդք և փոխանորդք իբրեւ պատասխանատու անձինք ջան ի կիրարկելին բանալ անպատճառ ի յարմարաւոր վանօրայս... զվանական դպրոցս և զսկզբնաւորեալսն ի բարեկարգի վերածել... կանոնացն, ամօք յառաջ աւանդելոցն ի մէնջ ի հրահանգութիւն (իւրաքանչիւրոցն) և տպագրելոցն յէջս «Արարատայ», որով դիտեաւ ևս մարթ իցէ ի միւսում... զաշակերտս տեսանել պսակեալ զակնկալութիւն և զփափագ սրտից մերոց կամեցաւ կոնդակս այս ի տեղեկութիւն սինօղիդ:

1874 ամի ապրիլ

Էջմիածին

Ի կատարումն կաթողիկոսի կարգադրութեան՝ 1874 թ. հունիսին Վահան վարդապետ Բաստամյանը, Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանը և Գևորգ վարդապետ Սուրենյանցը ուղարկվում են Ռուսաստանի թեմերը՝ աշակերտներ ընտրելու: Կ. Պոլսի պատրիարքին ևս հանձնարարվում է համապատասխան ընտրութիւն կատարել: Հավաքվեց 59 աշակերտ: Ճեմարանի հանդիսավոր բացումը կատարվեց սեպտեմբերի 28-ին՝ կաթողիկոսի անվանակոչութեան օրը, Ս. Գևորգ զորավարի տոնին: Ուսումնական հաստատութիւնը պաշտոնապես անվանվեց «Ժառանգավորաց հոգեւոր ճեմարան Ս. Գևորգյան»:

Սեպտեմբերի 30-ին՝ երկուշաբթի առավոտյան, սկսվեցին առաջին պարապմունքները: Մինչև իր վերջին օրերը կաթողիկոսը միշտ հետաքրքրվում էր ճեմարանով, շարունակ այցելում էր հաստատութիւն և ներկա լինում դասերին ու քննութիւններին: Գնալով ճեմարանը ընդարձակվում էր, բացվում էին նոր դասարաններ ու լսարաններ: Կաթողիկոսի հսկողութեան ներքո ճեմարանի համար կառուցվում են հիվանդանոց, գեղատուն, ննջարանային համալիր, սեղանատուն, լվա-

ցարան, բաղնիք: Կազմվում են ուսումնական առաջին ծրագրերը, որոնցով հաստատությունն առաջնորդվում էր Գեորգ Դ-ի ժամանակաշրջանում:

Ստորև ներկայացնում ենք այդ առաջին ծրագրերից մեկը՝

ՀԱՄԱՌՕՏ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

1. Նպատակ ճեմարանի ս. Էջմիածնի է՝ պատրաստել զկուսակրօն եկեղեցականս բարեկիրթս և քաջահմուտս աստուածաբանական ուսմանց և արտաքին կարևոր և կենցաղօգուտ գիտությունաց և լեզուաց ի պէտս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

2. Ճեմարան ս. Էջմիածնի պարտի լինել ընդ ծայրագոյն իշխանութեամբ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:

3. Ճեմարանն ս. Էջմիածնի պաշտանի արդեամբք Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի և նուիրաբերութեամբք Հայոց:

4. Բացի յընդհանուր վերահսկողութենէ Վեհ. Կաթողիկոսի՝ վարէ զներքին և զարտաքին կառավարութիւնն ճեմարանի Ս. Էջմիածնի վերատեսուչն նորին՝ օգնականութեամբք 1) ուսումնական և 2) տնտեսական ժողովոց և 3) ընդհանուր խորհրդարանի:

5. Ի ճեմարանի ս. Էջմիածնի բաց ի վերատեսչէ գոնն՝ օգնական վերատեսչի, ուսուցչապետք և ուսուցիչք, վերակացուք, բժիշկ, մատենադարանապետ, քարտուղար, տնտես և այլն:

6. Ի ճեմարանի ս. Էջմիածնի ընդունին Հայկազն պատանիք յամենայն վիճակաց Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, որք պարտին լինիլ որքք կամ ի դասակարգէ աղքատ ծնողաց և ամենեքեան պաշտանին և ուսանին ձրիապէս:

7. Ի ճեմարան ս. Էջմիածնի ընդունին յառաջադէմ և ընդունակ աշակերտք, աւարտեալք զուսմունս իւրեանց ի վանօրայս և ի թեմական հոգեւոր ուսումնարանս և ի միջնակարգ եկեղեցական դպրոցս, ըստ նախընթաց հարցաքննութեան ի ճեմարանի՝ համաձայն առանձին հրահանգի:

8. Հասակ ցանկացողաց մտանել ի ճեմարան պարտ է լինել ոչ նու-

աղ քան զ14 ամն և ոչ առաւել քան զ16:

9. Ճեմարանն ունի զվեց լսարան (դասարան) ընթացիւք, իւրաքանչիւրն միամեայ:

10. Ի ճեմարանի ամենայն առարկայք և գիտութիւնք աւանդին յատկապէս ըստ սովորութեան մայրենի լեզուաւ:

11. Ի ճեմարանի աւանդին.

1. Կրօնագիտութիւն ընդարձակ՝ ըստ դաւանութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

2. Պատմութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

3. Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն:

4. Գիտութիւն և մեկնութիւն սուրբ Գրոց:

5. Աստուածաբանութիւն տեսական, գործնական, բարոյական և բաղդատական:

6. Տօմարագիտութիւն եկեղեցական և հմտութիւն ժամակարգութեան:

7. Կրթութիւն եկեղեցական բեմասացութեան:

8. Վարք սրբոց Հարց յիշատակելոց ի տօմարի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

9. Եկեղեցական իրաւաբանութիւն:

10. Ազգային և ընդհանուր դիցաբանութիւն:

11. Փիլիսոփայութիւն (հոգեբանութիւն և տրամաբանութիւն) և պատմութիւն փիլիսոփայութեան:

12. Ազգային պատմութիւն և աշխարհագրութիւն:

13. Ընդհանուր և ռուսաց պատմութիւն և աշխարհագրութիւն:

14. Թուաբանութիւն, բնագիտութիւն (ֆիզիքա) և տիեզերագրութիւն:

15. Բնական պատմութիւն:

16. Հայկաբանութիւն հարուստ և մատենագրութիւն Հայոց:

17. Լեզու ռուսաց:

18. Լեզու գաղղիացւոց:

19. Լեզու լատինական:

20. Լեզու հունաց:

21. Լեզու եբրայեցւոց:

22. Գծագրութիւն և նկարչութիւն (առաւելապէս եկեղեցական):

23. Զայնագրութիւն Հայոց:

24. Ուսումնաւարտ աշակերտք ճեմարանի պարտին լինել յատկապէս վարդապետք և առհասարակ եկեղեցականք, և իբրև բացառութիւն՝ ուսուցիչք յազգային ուսումնարանա:

25. Վասն ներքին և արտաքին կառավարութեան ճեմարանի ս. էջմիածնի, ունի հրատարակել առանձին ընդհանուր կանոնագրութիւն:

Դեռևս 1872 թ. հունվարի 27-ի Կոնդակով Վեհափառը շեշտում էր ուսյալ հոգևորականութեան անհրաժեշտութիւնը և խստիվ արգելում էր թեմական առաջնորդներին՝ առանց հատուկ քննութեան սարկավազներ և քահանաներ ձեռնադրել: Գեորգյան ճեմարանը կարող էր լրացնել նկատվող բացը, և Վեհափառը սպասում էր այն երանելի պահին, երբ ճեմարանի առաջին շրջանավարտը կընդուներ հոգևոր կոչում: Սակայն նա բախտ չունեցավ տեսնել իր փայփայած երազանքի իրականացումը: Իր կենդանութեան և ոչ մի շրջանավարտ հոգևորական չձեռնադրվեց:

Գեորգ Դ կաթողիկոսը մեծ ուշադրութիւն է դարձրել նաև տպագրութեան գործին: 1868 թ. մարտի 1-ին ձեռնահաս բարձրաստիճան հոգևորականների մասնակցութեամբ ստեղծում է մի հանձնաժողով՝ տպարանը բարեկարգելու, այն հարստացնելու ու ընդարձակելու գործն ամուր հիմքերի վրա դնելու համար: Կաթողիկոսի հանձնարարութեամբ Հարութիւն Խալիպյանը Թեոդոսիայից էջմիածին է ուղարկում տառեր, գլխատառեր, ծաղկատառեր, զարդեր, զծագարդեր՝ շուրջ 0.5 տոննա կշռով: Հովհաննես Հովնանյանը Մայր Աթոռի տպարանի համար Եվրոպայից բերել է տալիս 120 թուի երեք տեսակի որակյալ թուղթ: Վերջինս տրամադրում է նաև տպագրական երկու մամուլ, իսկ Մկրտիչ Սանասարյանը Վիեննայից էջմիածին է ուղարկում հայկական տառերի պղնձյա մայրերը և նվիրում անգլիական «Wood» ընկերութեան արագաձուլ մեքենա՝ զանազան աստիճանի և ձևերի գլխագրեր, ծաղկագրեր և ծաղիկներ ձուլելու համար: Ամստերդամից և Փարիզից ստացվում են տպագրական զանազան սարքավորումներ: Էջմիածնի տպարանը աննախընթաց վերելք է ապրում, տպագրութեան որակը բարելավվում է: Արդեն 1868 թ. մայիսի 1-ից Վեհափառ Հայրապետի հրամանով և օրհնութեամբ սկսում է լույս տեսնել Մայր Աթոռի կրօնական, պատմական, բանասիրական և բա-

րոյական «Արարատ» ամսագիրը: Շուտով այն դարձավ հայագիտական, աստվածաբանական լավագույն հանդեսներից մեկը և իր շուրջը համախմբեց բոլոր նախանձախնդիր ու կարող ուժերին:

Վեհափառ Հայրապետը հետևողականորեն ուշադրութիւն է դարձնում անցյալի մեր հոգևոր ժառանգութեան քիչ հայտնի ու չտպագրված երկասիրութիւնների հրատարակմանը: Այդ մտահոգութեամբ նա հովանավորել և նպաստել է Զաքարիա Սարկավագ Քանաքեռցու (1870), Աբրահամ Կրետացու (1870), Սիմեոն Ապարանցու (1871), Ուխտանեսի (1871), Դավիթ Բեկի պատմիչի (1871), Սիմեոն Երևանցու (1873), Մխիթար Գոշի (1880) պատմական երկասիրութիւնների, ինչպես նաև «Ճաշոց. Գիրք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (1872) հրատարակութիւնները:

Գեորգ Դ կաթողիկոսը հմուտ ձայնագրագետ էր: Նա իր գիտելիքները խորացրել էր Կ. Պոլսի հայոց մայր եկեղեցում, որտեղ հմուտ դպիրների խմբերը անաղարտ էին պահել Հայոց եկեղեցու շատ եղանակներ: Ժամանակի ընթացքում, սակայն, դրանք կարող էին անհետանալ: Անդառնալի կորստյան այս վտանգը նկատի ունենալով՝ Վեհափառը ձեռնամուխ է լինում Հայոց եկեղեցու բուն եղանակները փրկելու նվիրական գործին: Նա հետևողական աշխատանք տարավ հայկական բոլոր եկեղեցիներում միակերպ ժամերգութիւն մտցնելու ուղղութեամբ: Վեհափառի կարգադրութեամբ ամեն կողմից ձայնեղ տղաներ էին բերել տալիս՝ ճեմարանում կրթութիւն ստանալու և իբրև ապագա քահանաներ ձայնագրութիւն սովորելու համար: Սկսված կարևոր գործը հունի մեջ դնելու համար նա պատրաստել է տալիս հայկական խագերի մայրերը: Նրա հրավերով 1874 թ. Կ. Պոլսից Մայր Աթոռ է ժամանում նշանավոր ձայնագրագետ-երգահան Նիկողայոս Թաշճյանը: Վեհափառ Հայրապետի անմիջական մասնակցութեամբ (ինքն էր երգում) և ձայնագրագետ Կ. Պաղտատլյանի օգնութեամբ Թաշճյանը ձայնագրում և տպագրութեան է հանձնում հայոց հոգևոր երգերի ձայնագրյալ գրքերը: Այս բնագավառում Գեորգ Դ-ի ջանքերը պսակվում են այնպիսի ձեռքբերումներով, ինչպիսիք են՝ «Զայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի» (1874), «Զայնագրեալ Շարական հոգևոր երգոց» (1875), «Ժամագիրք» (1877), «Զայնագրեալ քաղուծք օրհնութեանց» (1882) գրքերը: Այս հրատարակու-

թյունները, ինչպես իրավացիորեն շեշտում է Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանցը, «Ս. Էջմիածնի տպարանի փառքն են կազմում և քաղաքակիրթ աշխարհի ուշագրությունը իրենց վրա հրավիրում»:

Գևորգ Դ-ն ծավալել է նաև շինարարական լայն գործունեություն: Կաթողիկոս օծվելուց անմիջապես հետո հանգանակություն է կազմակերպել Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի նորոգման համար: 1868թ. տաճարի արևելյան կողմում նրա ողջ լայնությամբ կառուցել է կցաշենք՝ եկեղեցապատմական թանգարանի համար: Վեհափառի կարգադրությամբ այստեղ ի պաՀ են տրվել եկեղեցական կիրառական արվեստի բացառիկ արժեքավոր իրեր՝ խաչեր, խաչվառներ, սկիհներ, բուրվառներ, գավազաններ, խույրեր, գորգեր, վարագույրներ, կաթսաներ և այլն: Հետաքրքիր է, որ թանգարանի առաջին ցուցանմուշները տրամադրել է ինքը՝ Վեհափառ Հայրապետը: Նա նորոգել է տվել Ս. Գալանե վանքը, այստեղ կառուցել արևմտյան կամարակապ դարպասը, միաբանների բնակելի շենքերը, Բյուրականում կառուցել կաթողիկոսական ամառանոց (1872): Վերակառուցվել է Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց ավերակված եկեղեցին, ավելի ճիշտ՝ նոր հորինվածքով նոր եկեղեցի է կառուցել (1873-1879), իսկ Վահան Ամատունու գերեզմանի վրա կանգնեցրել հուշակոթող (1880):

Գևորգ Դ-ն զգալի ջանքեր է ներդրել 1877-1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Ալաշկերտից ու Բագրևանդից Արարատյան դաշտի գյուղերը գաղթած հայությունը պատերազմից հետո՝ հայրենիք, վերադարձնելու ուղղությամբ: Նա վճռականորեն դեմ էր արևմտահայերի գաղթին և զգալի ֆինանսական միջոցներ է տրամադրել վերադարձողներին, վերակառուցել է Բագրևանդի ավերված եկեղեցիներն ու կառուցել դպրոցներ: Հայկական հարցի նկատմամբ որդեգրել է զգուշավոր, սպասողական դիրք: Վեհափառի նման դիրքորոշումը քննադատության է արժանացել ժամանակի մամուլում և հասարակական-քաղաքական ամենատարբեր հոսանքների ներկայացուցիչների կողմից: Սակայն Վեհափառը, ինչպես գրում է Մ. Աբեղյանը, «յուրօրոշ համոզմունքներն ուներ և որոշու գծած ճանապարհով ևս անխափան ընթանում էր առաջ»: Իր մեծածավալ ու ազդեցուտ գործերի համար Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին ժամանակակիցների կողմից արժանացել է «Մեծագործ» պատվատիտղոսի:

Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոսը մահացել է 1882 թ. դեկտեմբերի 6-ին Էջմիածնում:

Գրականություն. «Զայն բազմաց», կազմել և ծանոթագրել է Գևորգ Արովյանը, Վաղարշապատ, 1871: «Հանգիստ Տ. Տ. Գևորգեայ Դ-ի», տե՛ս «Արարատ», 1882, № 12: Աբեղյան Մ., Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Վաղարշապատ, 1899: Վահրամ եպո. Մանկունի, Գևորգ Դ և իր ժամանակը, մասն առաջին, տե՛ս «Վեմ» ամսագիր, Փարիզ, 1933, դ Ա, Բ: 1934, դ Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը: 1935, դ Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ: 1936, դ ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ: 1937, № ԺԹ, Ի: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հատ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001: «Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության», զիրք ԺԱ. Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճյան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1866-1882), կազմեց Ս. Բեհրուդյանը, Երևան, 2004:

ՀԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

«Հայոց նոր վկաները» նշանավոր ժողովածուն, որ պատրաստվել է Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանի ուսուցիչներ Հակոբ Մանանդյանի և Հրաչյա Աճառյանի աշխատությամբ, ստեղծվել է չափազանց հետաքրքիր հանգամանքների բերումով: Ապագա երեւելի հայագետները ձեմարանում հայտնվեցին գրեթե միաժամանակ՝ 1899 թ. վերջերին: Նրանց ձեմարանում դասավանդելու էր հրավիրել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմյան Վանեցին: Այդ ժամանակ Հ. Մանանդյանն արդեն ավարտել էր Ենայի (Գերմանիա) համալսարանի փիլիսոփայության (1897) և Ս. Պետերբուրգի համալսարանի արեւելյան լեզուների (1898) ֆակուլտետները, իսկ Հր. Աճառյանը՝ Սորբոնի (Փարիզ) համալսարանի լեզվաբանության բաժինը (1898):

ԺԹ դարի վերջին Գևորգյան ձեմարանը դարձել էր արեւելահայ գիտական, աստվածաբանական, մանկավարժական, հասարակական-քաղաքական կյանքի կենտրոն: Չկար մի բնագավառ, որտեղ հաստատությունը թողած չլինեի իր գործունեության անջնջելի հետքերը: Այն մի նվիրական ու պատկառելի երեւույթ էր հայ կյանքի բոլոր հանգուցակետերում: Այս միջավայրում էին, որ աշխատում և ստեղծագործում էին ժամանակի հայ մտավոր կյանքի բազմաթիվ նշանավոր դեմքեր, այդ թվում նաև երիտասարդներ Հակոբ Մանանդյանն ու Հրաչյա Աճառյանը:

Նշված ժամանակաշրջանում Հր. Աճառյանն արդեն հայտնի մի դեմք էր հայ լեզվաբանության բնագավառում, հեղինակ ծանրակշիռ ուսումնասիրությունների¹:

Հ. Մանանդյանը գերմաներենով հրատարակել էր Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմությանը» նվիրված փայլուն ուսումնասիրությունն² ու մի քանի հոգվածներ «Արարատ» ամսագրում:

Երիտասարդ ու խանդավառ հայագետները լի էին ծրագրերով, ստեղծագործական ավյուրով՝ բուռն գործունեություն ծավալելու հա-

յոց պատմության ու բանասիրության բնագավառներում: Էջմիածնի միջավայրը, հարուստ ձեռագրատունն ու գրադարանը, Գևորգյան ձեմարանի ուսումնասիր մթնոլորտը, այստեղ գործող մի խումբ տաղանդավոր հայագետների շրջանակը լավագույն պայմաններն էին խոստանում նրանց ծրագրերի իրականացման համար: Այդ պահին էր, որ նրանց որոնումները ճիշտ ուղու վրա դրեց Մայր Աթոռի գիտնական միաբաններից ականավոր հայկաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (1860-1918): 1900 թ. սկզբներին հայկաբանը երիտասարդներին խորհուրդ տվեց ուսումնասիրության առարկա դարձնել Հայոց նոր վկաների վարքերն ու վկայաբանությունները: «Նոր վկաներ» եզրը պայմանականորեն վերաբերում էր «Տոնացոյց»-ում չարձանագրված, պաշտոնապես տոնելի սրբեր չհամարվող, սակայն ԺԹ դարից սկսյալ «Յայսմաուրբ»-ում տեղ գտած վկաների վկայաբանություններին: Ինքը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանը, վաղուց ի հետ սկսել էր հավաքել և ուսումնասիրել Հայոց նոր վկաների վկայաբանությունները և անգամ «Արարատ»-ում հրատարակել դրանցից մի քանիսը («Խոսքով Գանձակեցի», «Հովսեփ Նորաշենցի» և այլն): Սակայն գիտական այլ աշխատանքներով հույժ ծանրաբեռնված լինելու հանգամանքը հնարավոր չէր դարձնում նրա հետագա աշխատանքները սույն բնագավառում: Այժմ նա ոչ միայն խորհուրդներով ուղղորդեց Հ. Մանանդյանի և Հր. Աճառյանի հետաքրքրասիրությունները, այլև նրանց տրամադրեց իր հավաքած վարքագրական և վկայաբանական հարուստ նյութերը³:

Գիտակցելով խնդրի հույժ կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը՝ Հ. Մանանդյանն ու Հր. Աճառյանը սիրով համաձայնեցին և անմիջապես սկսեցին իրենց պրպտումները Մայր Աթոռի, Սեանա վանքի, Ախալցխայի Ս. Կարապետ եկեղեցու և այլ, ինչպես նաև մասնավոր (Խաչիկ վրդ. Դատյան և ուրիշներ) ձեռագրական հավաքածուներում: Նրանք մանրազնին հետազոտել են շուրջ 2000 ձեռագիր մատյաններ և միայն 65-ում հանդիպել անհրաժեշտ վկայաբանական նյութերի: Բացի այդ, նրանք ծանոթացել են ամենատարբեր ժողովածուներում, Հայսմավուրքներում, Գանձարաններում, Ձեռագրացուցակներում և այլուր տեղ գտած իրենց հետաքրքրող համապատասխան նյութերին: Շուրջ երկու տարի շարունակվող տքնաջան քննախուզության արդյունքում աշխատասիրողները հրատարակության են պատրաստել 140

վկայաբանություն, որոնցից ընթերցող ու գիտական հանրությունը առաջին անգամ ներկայացվել են 26 արձակ վկայաբանություն, 17 վկայաբանական տաղեր և 2 տապանագիր: Մնացած՝ նախապես արդեն տպագրված 95 վկայաբանական նյութեր դարձյալ մանրագնանին ուսումնասիրության են ենթարկվել և պատրաստվել է դրանց քննական բնագիրը:

Կատարված աշխատանքը ամփոփվել է «Քրիստոնեություն և Ս. Էջմիածնի հաստատություն 16-րդ և Գրեբի գիւտի 15-րդ դարադարձի առթիւ» լույս տեսած երկհատորանոց ժողովածուում⁴: Հրատարակությունն անվանվել է ժողովրդական, քանզի, ինչպես հրատարակիչներն են փաստում՝ այստեղ «ամփոփում են սրբերի վկայաբանություննեց բնագրերը միայն: Բնագրերի ձեռագրական տարբերությունները, այդ ձեռագրերի մասին տեղեկություններ, սրբերի վկայություննեց թուականի և նոցա հեղինակներին վերաբերող քննություններ և այլն՝ ընթերցողը կգտնէ մեր աշխատության գիտական հրատարակության մէջ, որ շուտով լոյս կտեսնէ Մայր Աթոռի տպարանից»⁵:

Իրոք, մեկ տարի անց՝ 1903 թ. Մայր Աթոռի տպարանը լույս ընծայեց «Հայոց նոր վկաների» (1155-1843) գիտական հրատարակությունը՝ «բազմաթիւ ձեռագրերի համեմատականութեամբ, ընդարձակ տեղեկություններով եւ ծանօթագրութիւններով, եւ ձեռագրերի, նահատակների, յատուկ անունների ու օտար բառերի մանրամասն ցուցակներով եւ ցանկերով»⁶: Առաջին և երկրորդ հրատարակությունների միջև վկայաբանությունների թվաքանակի տարբերությունը հետևանք էր նոր հայտնաբերված վկայաբանական նյութերի, որոնց մի մասը երկրորդ տպագրությունում տրվել է որպես հավելված:

Հրատարակվող բնագրերը չափազանց կարևոր ու փստահելի սկզբնաղբյուր են հայ ժողովրդի և հատկապես Հայոց եկեղեցու շուրջ 700 տարվա պատմության, ինչպես նաև Հայոց ներքին կյանքի, կենցաղի, սովորույթների, հայ-մահմեդական հարաբերությունների, պատմական աշխարհագրության, տեղանունների, լեզվի ուսումնասիրության տեսանկյունից: Կարևորությունը ավելի շեշտելի է դառնում վկայաբանությունների հեղինակների ժամանակակից, երբեմն էլ ականատես լինելու հանգամանքով: Այդ դժնդակ յոթ հարյուր տարիները եղել են իսլամական աշխարհի՝ թյուրք-սելջուկների, թաթար-մոնղոլների, թե-

մուրիդների, թուրքմենական ցեղերի, Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան թուրքիայի տիրապետության տարիները, որոնց ընթացքում էլ կատարվել են հանուն քրիստոնեական հավատքի և ազգային արժանապատիվ դիմագիծը անաղարտ պահելու համար իրենց կյանքը զոհարեցած հայ նոր վկաների նահատակությունները: Ահա թե ինչու այդ վկայաբանությունների ուսումնասիրությունը կարևոր է, արդիական և ուսանելի նաև համաքրիստոնեական արժեհամակարգի տեսանկյունից: Լույս տեսած գրախոսություններն էլ շեշտում են հենց այս հանգամանքը⁷: Անշուշտ, վերոնշված պարագաներով են պայմանավորված նաև «Հայոց նոր վկաները» ժողովածուի ուղևորներն⁸ ու բնագրի այժմ ներկայացվող ոչ ամբողջական (ընդամենը՝ 60 վկայաբանություն) արևելահայ թարգմանությունը, որն իրականացրել է հմուտ գրաբարագետ Գ. Գ. Թոսունյանը:

Ծանոթագրություններ

- 1 Տե՛ս Հր. Աճառյան, Ուսումնասիրություններ հայկական գավառաբանության, Վենետիկ, 1898: «Քննություն Ղարաբաղի բարբառի» (Վաղարշապատ, 1899): «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սանասարյան վարժարանի ի Կարին» (Վիեննա, 1900): «Ուսումնասիրություններ հայկական բարբառագիտության» (Վաղարշապատ, 1901) և այլն:
- 2 Տե՛ս A. Manandian, Beiträge zur Albanischen Geschichte, Leipzig, 1897.
- 3 Աշխատանքի Առաջարկում Հ. Մանանդյանը խոստովանում է. «Հարգելի բանասերը (իմա. Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը – Գ. Հ.) որոշ չափով գործակից է եղել մեզ (էջ II)»: Հր. Աճառյանը հավաստում է. «Մենք ղիմեցինք Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին և խնդրեցինք իրեն, որ հայագիտական մի լավ նյութ տա գրելու համար և Միաբանն առաջարկեց մեզ կազմել «Հայոց նոր վկաները», ես իսկույն սիրով ընկերակցեցի Մանանդյանին և մենք միասին սկսեցինք գործել» (տե՛ս Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 238-241):
- 4 Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները» (ժողովրդական հրատարակություն), հատ. Ա (1155-1485): Կազմեցին Յ. Մանանդեան և Հր. Աճառեան, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 211 էջ (46 վկայաբանություն): Հատ. Բ (1486-1843), Ս. Էջմիածնի, 1902, 328 էջ (66 վկայաբանություն):
- 5 Նույն տեղում, հատ. Ա, Առաջաբան:

- 6 «Հայոց նոր վկաները» (գիտական հրատարակություն), աշխատություններ 3. Մանանդեանի եւ Հր. Աճառեանի, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, 1903, XI+I+7+800 էջ:
- 7 Տե՛ս «Լուծա», ամսագիր, Թիֆլիս, 1904, № 3, մայիս-հունիս, էջ 222-223: «Մուրճ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1904, № 5, էջ 147-148: «Revue critique d'histoire et de littérature», Paris, 1904, tome 58, թ. 459-460 և այլն:
- 8 «Новые армянские мученики» (1155-1843), перевод, предисловие и примечания К. Тер-Давтян, Ереван, 1998.

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Տ. Տ. ՄԱԿԱՐ Ա ԹԵՂՈՒՏՅԻ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
 (1813-1891)

Մակար Ա Թեղուտցի Տեր-Պետրոսյանը թեև ճեմարանավարտ չէ և չի էլ դասավանդել այնտեղ, բայց կաթողիկոսական ամբողջ գործունեության ընթացքում միշտ էլ կապված է եղել ճեմարանին: Գևորգյան ճեմարանը նրա ուշադրության կիզակետում է գտնվել կաթողիկոսական օժուժ ստանալու պահից ի վեր: Իր կարճատև հայրապետության շրջանում նա երբեք առիթը բաց չի թողել զբաղվելու ճեմարանին հուզող խնդիրներով և զգալի ջանքեր է թափել ուսումնագիտական, մանավանդ աստվածաբանական առարկաների դասավանդման մակարդակը բարձրացնելու ուղղությամբ: Թեև ճեմարանի հիմնադիրը Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին էր, սակայն իրավամբ կարելի է ասել, որ հաստատությունն իր իսկական կոչումին ծառայեց միայն Մակար Ա կաթողիկոսի օրոք:

Մակար Ա կաթողիկոսը ծնվել է 1813 թ. ապրիլի 6-ին Բիթլիսի նահանգի Բուլանդ դավառակի Թեղուտ գյուղում, Տեր Պետրոս քահանայի ընտանիքում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում: 1828-1829 թթ. ուսու-թուրքական պատերազմի ժամանակ արևմտահայ հարյուրավոր ընտանիքների հետ նրանց ընտանիքն էլ գաղթել է Արևելյան Հայաստան: 1828 թ. ընդունվել է Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցը և փայլուն առաջադիմությամբ ավարտել 1834 թ.: Ստացել է դպիրի աստիճան: Հետևողականորեն զբաղվել է ինքնակրթությամբ և հմտացել եկեղեցական կանոնադրության մեջ: 1838 թ. ձեռնադրվել է սարկավագ, 1842 թ. մարտի 25-ին՝ ստացել վարդապետի աստիճան: 1843թ. օգոստոսի 21-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Ե Աշտարակեցու բարձր կարգադրությամբ նշանակվել է Մայր Աթոռի դպրանոցի տեսուչ, 1846 թ.՝ Սինոդի անդամ, 1847 թ. միաժամանակ վարել է նաև Մայր Աթոռի մատենադա-

բանապետի պաշտոնը: Զգալի աշխատանք է կատարել գրչագիր մատ-
յանները դասակարգելու և ցուցակագրելու ուղղությամբ: Հատկան-
շական է, որ այդ ժամանակ Հին Զուղայից ոչ հեռու գտնվող Մադար-
դայի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքից 40 գրչագիր մատյաններ է
բերել Մայր Աթոռ, այդ թվում նաև մագաղաթյա, երկաթագիր
փղոսկրյա կազմով 989 թ. մի Ավետարան:

1852 թ. Ներսես Ե կաթողիկոսի կողմից օծվել է եպիսկոպոս: 1858 թ.
նորընտիր Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսին Կ. Պոլսից
ուղևեկել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին: 1859 թ. նրան շնորհվել է արքու-
թյան պատիվ, նշանակվել Մայր Տաճարի լուսարարապետ: Այնուհետև
երկար տարիներ զբաղեցրել է վարչական բարձրագույն պաշտոններ՝
եղել Վիրահայոց (1864-1876) ու Նոր Նախիջևանի և Բևաթարիայի Հա-
յոց հոգևոր թեմերի առաջնորդ (1876-1885): 1883 թ. նշանակվել է
Հոգևոր Սինոդի անդամ և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ:

1885 թ. ապրիլի 21-ին ընտրվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, որը
կայսերական բարձրագույն հրովարտակով վավերացվել է հուլիսի 18-
ին⁴: Օծումը տեղի է ունեցել նոյեմբերի 10-ին: Թեև Մակար Ա-ի ընտ-
րությունը հայ հասարակության առանձին անհատների ու խմբակ-
ցությունների չըջանում տեղիք է տվել տարակարծությունների և վի-
ճաբանությունից առարկա դարձել, սակայն շատ շուտով ազգի զույգ
հատվածներն էլ համարյա ամբողջությամբ հավանություն են տվել
այդ ընտրությանը:

Մակար Ա կաթողիկոսը գահ բարձրացավ չափազանց բարդ և խոռ-
վահույզ մի շրջանում, որ կապված էր ցարական կառավարության
կողմից հայկական ծխական դպրոցների փակման իրողության հետ:
Հարցն այն է, որ դեռևս 1883 թ. նոյեմբերի 22-ին կայսերական բարձ-
րագույն հրամանագրով Կովկասի ոչ ռուսական վարժարանները
պետք է ենթարկվեին պետական իշխանություններին և առաջին հեր-
թին երկրամասի ուսումնական շրջանի հոգաբարձու Կ. Պ. Յանկովս-
կուն: Ազգային-եկեղեցական իշխանություններին ժամանակ էր
տրվում այդ հրամանագրի իրագործումը ապահովելու համար: Դրան
հետևեց 1884 թ. հունվարին լուսավորության նախարարության կող-
մից հայկական եկեղեցական դպրոցների նոր կանոնադրության մշա-
կումը, որը փետրվարի 16-ին հաստատվեց Ալեքսանդր III-ի հրամա-

նագրով: Այս կանոնադրությամբ պետական մարմիններն իրավունք
էին ստանում միաջամտելու հայկական դպրոցների ներքին կյանքին,
իսկ դպրոցներն էլ պետք է ենթարկվեին ուսումնական վարչությանը:
Էջմիածնի Սինոդը, պատճառաբանելով, որ դպրոցական գործը կաթո-
ղիկոսի տնօրինության հարց է, հրաժարվեց նոր կանոններն ընդունե-
լուց: Հիմք ընդունելով այդ հրաժարումը՝ կառավարությունը 1885 թ.
փետրվարին փակեց Կովկասի հայկական բոլոր 300 ծխական դպրոց-
ները: Բնականաբար, դպրոցների փակումը տեղիք տվեց լայն դժգո-
հությունների և հուզումների, որոնք արևելահայ միջավայրից տեղա-
փոխվեցին արևմտահայ, իսկ այնուհետև նաև գաղութահայ շրջանակ-
ներ: Հարցն աստիճանաբար միջազգային հնչեղություն է ստանում:

Այս իրադարձությունները համընկան ճիշտ Մակար Ա-ի ընտրու-
թյունների հետ: Հասկանալի է, որ նորընտիր կաթողիկոսը չէր կարող
անտարբեր մնալ հայությանը հուզող այս հարցի նկատմամբ, խոհեմ
չէր լինի նաև գնալ առճակատման: Քիչնեից էջմիածին գնալու ճա-
նապարհին 1885 թ. հոկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսում նա հանդիպում
ունեցավ Կովկասի կառավարչապետ Ա. Մ. Դոնդուկով-Կորսակովի
հետ, որի ընթացքում գլխավորապես արծարծեց հայկական դպրոցնե-
րի վերաբացման հարցը: Այնուհետև կաթողիկոսը բազմաթիվ
խնդրագրեր ուղարկեց լուսավորության նախարարությանը և ան-
ձամբ Ալեքսանդր III կայսրին: Վերջինիս ուղղված խնդրագրում կա-
թողիկոսը խելամտորեն բարձրացնում էր ոչ թե 1884 թ. փետրվարի
16-ի օրենքը չհղյալ հայտարարելու հարցը, այլ առաջարկում էր այն
խմբագրել՝ հայկական դպրոցներում ազգային դաստիարակությունը
պահպանելու երաշխիքով:

Չցանկանալով էլ ավելի սրել իրավիճակը և ընդառաջելով նորըն-
տիր կաթողիկոսին՝ ցարը 1886 թ. թույլտվեց վերաբացել դպրոցները⁵:
Նույն թվականի հուլիսին հրապարակվեցին հայկական դպրոցների
նոր կանոնները, իսկ սեպտեմբերին դպրոցները սկսեցին իրենց կանո-
նավոր սրարապմունքները: Մակար Ա կաթողիկոսի այս խոհեմ ու
չըջահայաց դիրքորոշումն էր, որ փրկեց հայկական դպրոցները.
առանձին զիջումների գնով հնարավոր եղավ ոչ միայն վերաբացել
դրանք, այլև հոգ նախապատրաստել կրթական գործի հետագա զար-
գացման համար: Վեհափառի միջնորդությամբ երկրամասի ուսում-

նական վարչությունը թույլատրեց հայկական պետական ուսումնարաններում դասավանդել նաև Հայոց եկեղեցու պատմություն և հայոց լեզու, որից նրանք զրկված էին մինչ այդ: Երիցս իրավացի է Ն. Ազոնցը, երբ գրում է, թե այդ «ծանր կացությունից Մակար կաթողիկոսն ելավ պատվով, կատարեց ինչ որ հնարավոր էր՝ առանց ցնցումների, առանց նոր անախորժությունաց դուռ բանալու: Իրեն վիճակված դատը վարեց եկեղեցու պետին վայել մեղմությամբ: Խուսափեց բողոքավոր աղաղակներից, բաց և չիջավ լայկան աղերսողի նկունություն: Կանգնեց իր դիրքի բարձրության վրա՝ պաշտպանեց եկեղեցու իրավունքները դպրոցական խնդրում և չուրացավ նաև պետության պատկան հսկողության իրավունքը, որպեսզի չխորացնե ավելի ևս այն անտեղի կասկածները, թե հայ դպրոցները հակապետական քարոզի հնոցներ են: ... Առանց հարձակողական ձևեր առնելու՝ Հայոց Հայրապետը հանդարտորեն քննության առավ պաշտոնական առաջարկներն ու պահանջները և ներկայացրեց իր նկատողություններն որպես սրբազրույթուններ, ուղղումներ՝ փաստելով իր առարկությունները այնպիսի կուռ ու տրամաբան դատողությամբ, որ հարկադրեց կառավարության գործը հնարավոր հաջողությամբ պսակելու չափ»:

Մակար կաթողիկոսի գործունեության մեջ իր ուրույն տեղն ունի նաև Գեորգյան ճեմարանը՝ ուսումնառութունը, սաները, ուսուցիչները, ուսումնական ծրագրերն ու առարկաները: Դեռևս կաթողիկոսական տեղապահության շրջանում պարբերաբար այցելում էր ճեմարան, ունկնդրում սաներին, մասնակցում զանազան գրական-գեղարվեստական հանդեսների: 1883 թ. հանդեսի ժամանակ հատուկ խոսք է ասել Գրիգոր Լուսավորչի, ապա Գեորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի մասին:

Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո Մակար Ա-ն լուրջ քայլեր ձեռնարկեց ճեմարանի ուսուցչական կազմը ուժեղացնելու և հատկապես կրոնագիտական ու աստվածաբանական առարկաների անխափան, բարձրորակ դասավանդումը ապահովելու ուղղությամբ: Հայտնի է, որ առ 1882-1883 ուստարին ճեմարանի շրջանավարտներից և ոչ մեկը ցանկություն չէր հայտնել կուսակրոն դառնալու: Պատճառը, անշուշտ, ճեմարանում աստվածաբանական և հայագիտական առարկաների դասավանդման անբավարար մակարդակն էր: Վեհափառը 1886 թ. ճե-

մարանի տեսուչ հրավիրեց այդ պաշտոնից հեռացված Ա. Նահապետյանին, նաև նոր և թարմ ուսուցչական ուժեր՝ Հ. Հովհաննիսյանին, Ե. Մաղաթյանին, Ստ. Լիսիցյանին, Հ. Սաղաթելյանին, Ն. Քարամյանին, Լ. Խոջայանին, Բ. Գասպարյանին և այլոց: Հենց Ա. Նահապետյանի խորհրդով է. որ կաթողիկոսը ճեմարան հրավիրեց հմուտ աստվածաբան, Կարինի թեմի առաջնորդ Մաղաթիա վարդապետ Օրմանյանին: Այս հրավերը զուգադիպեց Օրմանյանի եպիսկոպոս ձեռնադրվելու արարողության հետ, որը տեղի ունեցավ 1886 թ. հունիսի 8-ին: Վեհափառը պաշտոնապես հրավեր ներկայացրեց նրան, որը, բարեբախտաբար, ընդունվեց սիրով: 1887 թ. սեպտեմբերի 21-ից Օրմանյանը սկսեց իր դասախոսությունները ճեմարանի բարձրագույն բաժնի երեք լսարաններում, որոնք շարունակեցին մինչև ուսումնական տարվա վերջ՝ 1888 թ. հուլիսը: Ցավոք, կառավարության կտրուկ և անառարկելի որոշմամբ Օրմանյանը ստիպված էր թողնել էջմիածինը և վերադառնալ Կ. Պոլիս: Սակայն մեկ տարին էլ բավական էր, որ նա, ինչպես պատկերավոր նկատում է Ն. Ազոնցը, կարողանար «ձեմարանը դնել որպես մի տեղահան սյուն իր իսկական պատվանդանի վրա: Օրմանյան սրբազանը թեև մի տարի միայն դասախոսեց ճեմարանում, բայց այդ էլ բավական եղավ, որ պանծացներ եկեղեցական բեմը և ահա տարիների անպտուղ ծառը տվավ առաջին բերքը»:

Մ. Օրմանյանը կաթողիկոսից հանձնարարություն ուներ սաների մեջ եկեղեցական շարժում բորբոքել՝ այն հեռանկարով, որ առավել պատրաստվածներն իրենց նվիրեին եկեղեցու ծառայությանը: Օրմանյան սրբազանը պատվով կատարեց Վեհափառի հանձնարարությունը: 1888 թ. հունիսի 15-ին նա կաթողիկոսին ներկայացրեց ճեմարանի տեսուչ Ա. Նահապետյանին և չորս սաների «իբրև եկեղեցականության հանձնառուներ» և խնդրեց Մակար Ա-ի հայրապետական օրհնությունը: Ժեմարանի 15-ամյա պատմության մեջ առաջին անգամ էր, որ շրջանավարտները ցանկություն էին հայտնում սքեմ ընդունել: Այդ նշանակալից իրադարձությունը տեղի ունեցավ 1889 թ. հունիսի 17-ին Ս. Գայանեի վանքում, երբ սարկավագության աստիճան ստացան ճեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյանը, շրջանավարտներ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, Գեորգ Չորեքչյանը և երրորդ լսարանի սան Գարեգին Հովսեփյանը:

ՍՈՒՔԻԱՍ ԱՐՔ. ՊԱՐԶՅԱՆՑ (1837-1914)

XIX-XX դարերի սահմանագծում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության կազմում գործում էին բազմաթիվ նշանավոր հոգևորականներ՝ հայագետներ, մանկավարժներ, հասարակական գործիչներ և այլն: Հոգևորականության այդ փայլուն բույլի ականավոր ներկայացուցիչներից էր նաև Սուքիաս արք. Պարզյանցը: Բարձր կուլտուրայի ու փայլուն գիտելիքների տեր այդ հոգևորականն իր ամբողջ գիտակցական կյանքում ունեցել է մի հավատամք, մի պաշտամունք՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը: Պատահական չէ, որ բարեկամներից մեկին գրած նամակում խոստովանել է. «Մայր Աթոռի դառնությունն անգամ ինձ շատ քաղցր է»:

Սուքիաս Պարզյանցը ծնվել է 1837 թ. դեկտեմբերի 10-ին Նախիջևանի Աստապատ գյուղում: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում: 1849 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցը, որտեղ աչքի է ընկել փայլուն ընդունակություներով, հատկապես՝ գրաբարի ուսումնառության մեջ: 1860 թ. փետրվարի 27-ին նա ձեռնադրվել է արեղա («Արարատ», 1914, սեպտեմբեր, էջ 789-790):

Ժառանգավորացը փայլուն առաջադիմությամբ ավարտելուց հետո՝ 1860 թ. մայիսին, Մատթեոս Ա կաթողիկոսի կարգադրությամբ նշանակվել է նույն դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցիչ: Միաժամանակ հանձնարարություն է ստացել կարգի բերել Մայր Աթոռի ձեռագրապահոցն ու ցուցակագրել ձեռագրերը: Այդ աշխատանքը, որ կատարվեց Դանիել վրդ. Շահնազարյանի և Անդրեաս վրդ. Վեհապետյանի հետ, հաջողությամբ ավարտվեց 1862 թ.: 1863 թ. դրամատուրգ և մանկավարժ Հակոբ Կարենյանցի նվիրատվությամբ այդ ցուցակը տպագրվել է Թիֆլիսում, և դա է պատճառը, որ այն հայագիտության մեջ առավելապես հայտնի է «Կարինյան ցուցակ» անունով:

1863 թ. Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ նշանակվել է Վիրահայոց թեմի կոնսիստորիայի անդամ: 1869 թ. Մակար արքեպիսկոպոսից (հետագայում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) ստացել է վարդապետական աստիճան: Վարել է բազմաթիվ պատասխանատու պաշտոններ՝ 1869 թ. նշանակվել է Ախալցխայի, իսկ 1872 թ.՝ Ալեքսանդրապոլի առաջնորդ: Ինչպես Ախալցխայում, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլում լայն գործունեություն է ծավալել դպրոցաշինության բնագավառում: 1870 թ. նրա նախաձեռնությամբ Ախալցխայում 15 սաներով սկսել է գործել եղիսաբեթյան իգական դպրոցը, ուր ինքը դասավանդել է կրոն և հայոց լեզու:

1872 թ. սեպտեմբերի 28-ին Ախալցխայի Ծուղրուտ (Ծղրութ) գյուղում նրա ջանքերով բացվել է արական դպրոց, որն ուներ քսան աշակերտ: 1873 թ. Պարզյանցի նախաձեռնությամբ և նյութական միջոցներով Ալեքսանդրապոլում բացվել է վիճակային դպրոց: Վարժարանի ուսումնական կանոնադրությանը ծանոթանալուց հետո Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ն ողջունել է Պարզյանցի հայրենասիրական ձեռնարկը և հավանության արժանացրել այն. «Ընթերցեալ զկանոնադրութիւն դպրոցիդ հաճ և հաւան գտաք ընդ բովանդակութեանն և ըստ ամենայնի ձեռնտու հանգամանաց ժամանակիս և կարի օգտակար անհրաժեշտ կարօտութեանց եկեղեցւո մերում և ազգի: Արդ Հայրապետական կոնդակաւ մերով հաստատեալ և վաւերացուցեալ զկանոնադրութիւնն վերադարձուցանեմք ընդ առ Զեզ» («Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության», գիրք ԺԱ, Տ. Տ. Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճյան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Երևան, 2004, էջ 447): Բացի այդ, հոգևոր առաջնորդն Ալեքսանդրապոլում բացել է գրադարան-ընթերցարան, որը լայն ժողովրդականություն է վայելել քաղաքում և շրջակայքում: Ի դեպ, ընթերցարանի գրքերի մեծ մասն անձնական գրադարանից ինքն էր տրամադրել:

Նկատի ունենալով Սուքիաս վրդ. մանկավարժական ու դպրոցաշինական անսպառ եռանդն ու կարողությունները՝ Գևորգ Դ կաթողիկոսը որոշում է նրան աջակից դարձնել Գևորգյան ճեմարանի կազմակերպման գործում: 1874 թ. կաթողիկոսի բարձր կարգադրությամբ նա տեղափոխվել է Մայր Աթոռ: Նախատեսված էր նույն թվականի սեպտեմբերին բացել Գևորգյան ճեմարանը, սակայն տեսչի հարցը դեռևս

որոշված չէր: Գեորգ Դ-ի կարգադրությամբ 1874 թ. օգոստոսի 18-ին ճեմարանի տեսչի ժամանակավոր պաշտոնակատար է նշանակվել Սուքիաս վրդ. Պարզյանցը: Հենց նրա գլխավորությամբ էլ սկսվել են ճեմարանի անդրանիկ պարապմունքները, հավաքագրվել է ուսուցչական կազմը: Տեսչի պաշտոնակատարը նորաբաց ուսումնական հաստատությունում դասավանդել է հայոց լեզու: Պարզյանցը տեսչի պարտականությունները կատարել է մեկ տարի. 1875 թ. հունիսի 10-ին կաթողիկոսական կոնդակով տեսուչ է նշանակվել ճանաչված հայագետ Գաբրիել արք. Ալվազովսկին, իսկ նրա օգնական՝ Սուքիաս Պարզյանցը:

1875 թ. նոյեմբերին Պարզյանցին շնորհվել է եպիսկոպոսական աստիճան, և անմիջապես նշանակվել է Ալեքսանդրապոլի առաջնորդական փոխանորդ: 1881 թ. հոկտեմբերին բարձրագույն հրամանով նա նշանակվել է Նոր Նախիջևանի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ (1883-1887): Աստրախանի հանգչող եկեղեցիների արժեք ներկայացնող իրերն ու սպասքը, ձեռագրերն ու գրքերը կորստից փրկելու նպատակով ուղարկել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին: Այստեղ ևս զարկ է տվել դպրոցաշինությանը, փորձել վերականգնել երեմնի բարի ավանդույթները: 1885 թ. հատուկ պատվիրակությամբ մեկնել է Ս. Պետերբուրգ, ուր փորձել է վերաբացել տալ ժողովրդական լուսավորության նախարարության կողմից փակված հայկական դպրոցները: Ստացված արդյունքների վերաբերյալ գրել է համազանց արժեքավոր մի հաշվետվություն, որը հետագայում մաս առ մաս տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում (անդ, 1907, էջ 249-258, 340-353, 437-449, 534-546, 678-711): Վայելել է Մակար Ա. Թեղուտցի կաթողիկոսի անսահման վստահությունն ու հավատը, եղել նրա մերձավորագույն խորհրդականն ու բոլոր գործերի կազմակերպիչն ու գործադրողը: Մակար Ա-ի մահից հետո Սուքիաս Պարզյանցը բուռն ընդգրկման է Սինոդի ատենապետի տեղակալ Երեմիա եպս Գալստյանի և Արիստակես եպս Սեդրակյանի՝ Հայոց Եկեղեցու ապագայի համար վտանգներով առկեցուն ու վնասակար գործունեությունը, որի պատճառով վերջիններիս սաղբանքով ցարական կառավարության կողմից 1891 թ. սեպտեմբերին աքսորվել է Օրյոլ: Այստեղ, զինվորական խիստ հսկողության ներքո, մնացել է մի ամբողջ տարի: Աքսորավայրից ընդար-

ձակ բացատրագրով (20 ապրիլի, 1892) հերքել է Երեմիա եպիսկոպոսի՝ «Արարատ» ամսագրում տպագրված մեղադրանքները (տե՛ս «Արարատ», 1892, փետրվար, էջ 139-170) իր հասցեին (Ս. Պարզյանց, Ս. Էջմիածնի Սինոդի ատենապետի տեղակալ Գերապատիվ Երեմիա եպիսկոպոս Գալստյանին, Երևան, 1907, էջ 5-131): Աքսորից ազատվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա խրիմյանի միջնորդությամբ: Վերադարձից հետո նշանակվել է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ (1893-1895): Հայոց Եկեղեցուն մատուցած երկարամյա ու անբասիր ծառայության համար 1893 թ. դեկտեմբերի 22-ին Մկրտիչ Ա խրիմյանից արժանացել է արքույթյան պատվի: Հետաքրքիր է, որ 1895 թ. կաթողիկոսական կոնդակով Պարզյանցը դարձյալ վերադարձել է Գեորգյան ճեմարան, սակայն արդեն՝ տեսչի կարգավիճակով: 1897 թ. նշանակվել է «Արարատ» ամսագրի խմբագրական հանձնաժողովի նախագահ: Պարզյանցը մեծ ուշադրություն է դարձրել ամսագրում հայագիտական հոդվածների հրատարակմանը: Նա իր շուրջն է համախմբել նշանավոր հայագետների մի ամբողջ բույլ՝ Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյան, Սահակ վրդ. Ամատունի, Նիկողայոս Քարամյան, բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյան և ուրիշներ: Պարզյանցին ուղղված հատուկ կոնդակով Մկրտիչ Ա խրիմյանը կարգադրել է մեծացնել հանդեսի ծավալը, «նաեւ հայթայթել հնարս բարուքելոյ գրաշխումն նիւթոյ, հրաւիրելոյ եւ քաջալերելոյ զնորանոր աշխատակիցս՝ առաւելապէս յեկեղեցականացն դասու, եւ ընտրելոյ զնորանոր նիւթս հետաքրքրականս ի ձեռագիր մատենից Մայր Աթոռոյ կամ ի դիւանաց Հայրապետանոցի եւ Սինոդի» («Արարատ», 1897, էջ 1-3): Պարզյանցի և նրա օգնականների անդուլ գործունեությունը:

Սակայն Սուքիաս Պարզյանցին վիճակված չէր երկար ժամանակ խմբագրել «Արարատը»: Նա ստանում է նոր նշանակում և կարգվում Երևանի թեմի փոխառաջնորդ: Այստեղ ևս ծավալում է հասարակական, ազգային, բարեսիրական բուռն գործունեությունը:

Հայոց Եկեղեցու դարավոր ավանդություններին և նրա իրավունքներին նախանձախնդիր Սուքիաս արք. Պարզյանցը հակապետական հակացարական բուռն գործունեություն է ծավալել 1903 թ. հունիսի

12-ի Նիկոլայ 11-ի հրապարակած «Հայ եկեղեցապատկան հոգերը և գույքը բռնագրավելու օրենքի» կապակցությամբ: Ինչպես հայտնի է, այդ օրենքի համաձայն՝ Հայոց եկեղեցու կալվածքներն ու եկամտաբեր գույքը հանձնվում էին համապատասխան նախարարությունների տնօրինությանը, բռնագրավվում էին եկեղեցապատկան այգիները, վարելահողերը, կանխիկ դրամը և այլն: Հունիսի 12-ի հրամանագիրը հրապարակվեց հուլիսի կեսերին և դրվեց ի գործադրության: Ցարական օրենքի դեմ ոտքի ելան հայ ժողովրդի բոլոր խավերը և, բնականաբար, հոգևորականությունը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա խրիմյանի գլխավորությամբ: Հայերի կրոնական զգացմունքները, նրանց քաղաքական ու մշակութային շահերը ոտնահարող այդ հրամանագրի դեմ առաջիններից մեկն իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց (օգոստոսի 3-ին) և ժողովրդին դիմադրության կոչեց Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Սուքիաս արք. Պարզյանցը (է. Ակնունի, Դեպի կռիվ. Հայկական վշտահարության մի էջ, Ժընև, 1904, էջ 83): Պատահական չպետք է համարել Պարզյանցին տված Մ. Օրմանյանի հետևյալ բնութագիրը. «Պարզյանց բուռն գործի եւ համարձակ խօսքի տէր, եւ ակնածութեանց հանդէպ ապստամբ բնոյթ ունեցող անձ մը...[էր]» (Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 5344): Հենց նրա նախաձեռնությամբ և նախագահությամբ է, որ 1903 թ. օգոստոսի 9-ին և 11-ին Ս. Էջմիածնում հրավիրել են Ռուսաստանի հայկական թեմակալ առաջնորդների, սինոդականների, վանահայրերի և փոխանորդների ժողովներ, որոնք իրենց անհամաձայնությունն են հայտնել նշված օրենքին: Օգոստոսի 9-ի ժողովը միաժամանակ արձանագրել է. «Մենք մեր իրավասություններից բարձր ենք համարում ռուսահայոց թեմերում գտնված ստացվածների հանձնումը, և որովհետև այսպիսի պայմաններում դժվար կլինի մեր պաշտոնավարությունը, մենք սորանով ներկայացնում ենք մեր հրաժարականները» (տե՛ս «Վավերագրեր ...», գիրք է, խրիմյան Հայրիկը և ցարական բռնապետությունը (1903-1907 թթ.), Երևան, 2000, էջ 447): Անշուշտ, կառավարությունը չէր կարող անտես թողնել ըմբոստ հոգևորականի այս դիրքորոշումը: Ցարական բարձրագույն հրամանագրով նա հեռացվել է Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդի պաշ-

տոնից և անմիջապես աքսորվել նախ Սարատով և ապա՝ Օրենբուրգ (1903 թ. հոկտեմբերի 14-ից):

Հայ ազատագրական շարժման բուռն վերելքն ստիպեց Նիկոլայ 11-ին 1905 թ. օգոստոսի 1-ին չեղյալ հայտարարել 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը: Շատ չանցած՝ նոյեմբերի սկզբներին, Սուքիաս արք. Պարզյանցն իրավունք է ստացել աքսորավայրից հետ վերադառնալու Մայր Աթոռ (տե՛ս «Արարատ», 1906, էջ 34):

Աքսորավայրից վերադառնալուց հետո Սուքիաս արք. Պարզյանցը շարունակել է իր եկեղեցական արդյունավոր գործունեությունը՝ լինելով Մկրտիչ Ա խրիմյանի ազգանպաստ բոլոր գործերի ջերմ պաշտպանն ու եռանդուն գործադրողներից մեկը: Մասնավորապես նա իր բուռն անհամաձայնությունն է հայտնել 1906 թ. օգոստոսի 17-ին Էջմիածնում բացված «Հայոց կենտրոնական ազգային ժողովի» որդեգրած քաղաքականության և այստեղ արտասանված հախուռն ու անպատշաճ ելույթների դեմ (համագումարի արձանագրությունների և նյութերի մասին տե՛ս վերը նշված վավերագրերի ժողովածուն, էջ 515-592): Խոսքն այն ելույթների մասին է, որոնց հեղինակները, առաջնորդվելով նեղ կուսակցական շահախնդրություններով, ուրանում էին եկեղեցու դարավոր գործունեությունն ու հասարակության առջև ծառացած բոլոր դժվարությունները կապում նրա անվան հետ:

Որպես հոգևորականի՝ Սուքիաս արք. Պարզյանցի գործունեության մեջ առանձնացված են նրա բարեգործական ձեռնարկումները: Լինելով նյութապես բավականին ապահովված անձնավորություն՝ նա միշտ էլ օգնության ձեռք է մեկնել ազգանպաստ շատ ձեռնարկների: Հիշատակելի են մասնավորապես Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարանի շինության ընդարձակմանն ուղղված նրա ջանքերն ու նյութական միջոցները: XX դարասկզբին Մայր Աթոռի տպարանը հարստացել էր գանազան մեքենաներով և ընդարձակ գործունեություն էր սկսել, որի համար, սակայն, տպարանի շենքը շատ փոքր էր: Ահա այդ ժամանակ է, որ Սուքիաս արք. Պարզյանցը. «Ընդառաջ գնալով այդ մեծ կարիքին եւ հրամայական պահանջին, 1901 թվին յուր միջոցներով, տպարանի շինության կից, հարավային կողմից շինել տվեց երկու ընդարձակ կամարակապ դահլիճներ և մի միջանցք, ուր զետեղեցին տպագրական բոլոր մամուլները և գրաշարանոցը» (Արտակ եպիսկոպոս

Սմբատյանց, Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը, Ս. Էջմիածին, 1973, էջ 132-133):

Սուքիաս արքեպիսկոպոսի չքեղ ու առատաձեռն նվիրատվություններով են կյանքի կոչվել հայագիտական բազմաթիվ հրատարակություններ: Բավական է միայն հիշատակել Ազաթանգեղոսի (1909) և Մովսես Խորենացու (1913) քննական բնագրերի («Ծախիւք Սուքիաս արք. Պարզեանց») լույս ընծայումը: Նրան ենք պարտական Տիմոթեոսի (1908) և Գրիգոր Դարանաղեցու (1915) երկասիրությունների, Ե. Տեր-Մինասյանի «Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորիոց եկեղեցիների հետ» (1908), Սահակ Ամատունու «Հին և նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ» (1911) և հայագիտական այլ արժեքավոր ուսումնասիրությունների հրապարակման համար: Վերջապես, նրա նյութական օժանդակությամբ են կյանքի կոչվել Մաղաքիա արք. Օրմանյանի «Ազգապատում»-ի Ա և Բ հատորները: Մեծանուն հեղինակը խորին երախտագիտությամբ է հավերժացրել այդ իրողությունը. «Դրական արդիւնաւորութիւններ իրենց նշանակութիւնը չեն ունենար, եթէ դրական արդիւնաւորութեան զօրութեամբ ի լոյս չընծայուին: Այդ միտքով ընթերցողներու երախտածանօթ զգացմանց կը ներկայացնենք Գերապատիւ և Գերաշնորհ Տ. Սուքիաս Պարզեանց սրբազան արքեպիսկոպոսին զուարթառատ բարեսիրութիւնը եւ սոյն աշխատութիւնը հանրութեան առջեւ հանելու համար մեզի նուիրած հովանաւորութիւնը» (տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, Նախագիտելիք, էջ 14):

Նա զգալի գումար է տրամադրել նաև Կորյունի քննական բնագրի պատրաստման և հրատարակության համար, որը դժբախտաբար լույս չի տեսել: Բացի նշվածներից, Պարզյանցը 75.000 ռուբլի ոսկով գումար է կտակել Հայ հին մատենագիրների երկերի քննահամեմատական բնագրերը հրատարակելու և իր անունով Գեորգյան ճեմարանում որդեգիրներ պահելու համար (տե՛ս «Արարատ», 1914, նոյեմբեր, էջ 971):

Սուքիաս արք. Պարզյանցն ունեցել է նաև գրական գործունեություն: Նրա աշխատությունները նվիրված են Հայ ժողովրդի և Հայոց եկեղեցու համար բախտորոշ մի քանի իրադարձությունների պարզա-

բանմանը: Գրված լինելով դեպքերի անմիջական մասնակցի կողմից՝ այդ երկասիրություններն առաջնակարգ ու արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են այդ ժամանակաշրջանի Հայ հասարակական կյանքի ուսումնասիրության համար: Բավական է միայն նշել, որ Մ. Օրմանյանի «Ազգապատում» աշխատության Գ հատորի՝ XIX դ. վերջերի և XX դ. սկզբների արևելահայոց պատմությունը գերազանցորեն շարադրված է Պարզյանցի կողմից մատակարարվող նյութերի հիման վրա (այդ աշխատությունների մասին ամբողջական պատկերացում են տալիս լույս տեսած գրախոսականները (տե՛ս «Արարատ», 1907, էջ 792-798: 1908, էջ 834-836): Սուքիաս Պարզյանցին բնութագրող ու ներկայացնող ևս մեկ, սակայն ոչ ավելորդ իրողություն: 1913 թ. հուլիսի 11-ին Կարապետ Տեր-Մկրտչյանին ուղղված նամակում իր բուռն ու անկեղծ ուրախությունն է հայտնել Կոմիտաս վարդապետի՝ Ս. Էջմիածին վերադառնալու առթիվ. «Շատ ուրախ եմ մեր շնորհունակ տէր Կոմիտաս վարդապետի աշխատանքները նպատակով վերադարձին: Ես կարծում եմ, որ թախանձող ևս չլինի՝ Տ. Կոմիտաս վարդապետ ինքն՝ իւր անգիւտ շնորհ և անստգիւտ կենցաղաւարութիւնն Ս. Էջմիածին առաւել վայելչական համարելով, քան քաղաքների, պիտի մնայ Մայր Աթոռում, եւ ըստ առաջնագոյն ստանձնէ իւր կրթական պարտաւորութիւնն՝ որպէս կենդանի օրհնութիւն իւր հանգուցեալ բարերարի կենդանի յիշատակին» («Վապերագրեր...», գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, Երևան, 2006, էջ 332-333): Ցավոք, Պարզյանցի ցանկությունը մնացել է անկատար: Իրերի չար բերումով Կոմիտաս վարդապետը հեռացել է Մայր Աթոռից և վերադարձել Կ.Պոլիս: Մնացյալը հայտնի է...

Սուքիաս արք. Պարզյանցը մահացել է 1914 թ. սեպտեմբերի 12-ին՝ երկամսյա ծանր հիվանդությունից հետո: Նրա աճյունն ամփոփվել է Ս. Գայանե եկեղեցու բակի միաբանական գերեզմանոցում:

Երկեր. Ճանապարհորդական տպաւորութիւնք եւ համառօտ նկարագիր դէպքերի վերջին կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ 1885 թուին, Երեւան, 1907: Պատուիրակութիւն Սուքիաս եպիսկոպոսի ի Ս. Պետրբուրգ: Հոգեւոր դպրոցների մասին: Գրեցաւ ի 10 յունիսի 1888, Վաղարշապատ, 1907: Նամակ Ս. Էջմիածնի Սինոդի ատենապետի տեղակալ Երեմիա եպս Գալստեանին, Երեւան, 1907: Առձեռն վարձատրութիւն, Երեւան, 1908:

ՎԱՀԱՆ Ծ. ՎՐԴ. ԲԱՍՏԱՄՅԱՆՑ (1842-1881).

Որտեղ հայ ազգն է, այնտեղ էլ՝ Եկեղեցին,
Որտեղ Եկեղեցին՝ այնտեղ էլ դպրոցը,
Որտեղ դպրոցը՝ այնտեղ լեզուն,
Որտեղ լեզուն՝ այնտեղ գրականությունն
ու հայ մշակույթը:

Վահան Բաստամյանց

Գեորգյան ճեմարանի առաջին ուսուցիչների մեջ իր նշանակալից տեղն ունի իրավագետ, պատմաբան, հրապարակախոս, թարգմանիչ, մանկավարժ Վահան Ծ. վրդ. Բաստամյանցը:

Վահան Բաստամյանցը (ավագանի անունով՝ Եղիա) ծնվել է Թիֆլիսում 1842 թ. ապրիլի 2-ին: Սկզբնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում՝ շատ հայտնի Հարություն Շահնազարյանցի մասնավոր դպրոցում, միջնակարգը՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում (1856-1862): Ճեմարանում ունկնդրել է նշանավոր մանկավարժներ-հայագետներ Մսեր Մսերյանցին, Մկրտիչ Էմինին և այլոց, որոնք նշանակալից հետք են թողել նրա աշխարհայացքի ձևավորման վրա: Ճեմարանի վերջին դասարաններում Բաստամյանցը բուռն հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայոց պատմության, լեզվի, գրականության և ընդհանրապես մշակույթի նկատմամբ: 5-րդ դասարանի աշակերտակիցների հետ 1861 թ. հրատարակության է պատրաստել պատկերազարդ «Մանկական ընթերցարան» ամսագիրը, որը, սակայն, ճեմարանի վարչությունն արգելում է տպագրել (Ս. Բեհրուդյան, Վահան Ծ. վրդ. Բաստամյանց, «Էջմիածին», 1969, մայիս, էջ 31, 33-34): Նույն թվականին «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթում հրատարակել է իր մի ընդարձակ թարգմանությունը՝ «Կենսագրություն Բենիամին Ֆրանկլինի» խորագրով, իսկ

«Կռունկ Հայոց աշխարհի» պարբերականում՝ Խաչատուր Արուսյանի համառոտ կենսագրությունը՝ քաղված Օ. Ֆոն Հակստհաուզենի ճանապարհորդական նոթերից, «Ճռաքաղ»-ում բանաստեղծություններ է տպագրել Հայ ստորագրությամբ, իսկ 6-րդ դասարանում գրել «Տրդատի մահը» ողբերգությունը, որը հետագայում իր դասընկերները բեմադրել են ճեմարանի թատրոնում: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 1862 թ. շարադրված «Համառոտագիծ պատկեր հայկական դպրության» ուսումնասիրությունը, որտեղ հակիրճ գծերով ներկայացրել է հայկական մատենագիտության զարգացման ընթացքը (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, արխիվային բաժին, զանազան հեղինակների ֆոնդ, փավ. 58, թղթ. 65):

1862 թ. Վահան Բաստամյանցն առաջադիմության «Ոսկե նշան» մրցանակով ավարտել է Լազարյան ճեմարանը («Արարատ», ամսագիր, 1881, դ 12, էջ 660) և նույն թվականին էլ ընդունվել Մոսկվայի համալսարանի բնագիտական բաժանմունքը: Սակայն այստեղ որոշ ժամանակ սովորելուց հետո նախասիրությունները նրան տանում են նույն համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Ուսումնառության հինգ տարիների ընթացքում (1862-1867) նա ունկնդրել է ռուսական իրավագիտական մտքի ամենափայլուն ներկայացուցիչներին, հիանալի հնարավորություն է ընձեռվել խորացնելու լեզուների իմացությունը (լատիներեն, հին հունարեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն): Վ. Բաստամյանցի ուսանողական տարիների վերաբերյալ վերին աստիճանի արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Ղ. Աղայանը, որն իր հուշագրություններում այնքան ջերմ ու հարազատ տողեր է նվիրել իր բարեկամի հիշատակին. «Բաստամյանցն այդ ժամանակ մարդասիրական զգացմունքներով էր տոգորված, նեղ ազգայնական ոգի չուներ: Նա ինքնակրթության և արժեքների պաշտպան էր: Նա շատ հոգիվածներ էր գրում, բայց տպել էր տալիս կեղծ ստորագրություններով... Մաքրասեր էր վերին աստիճանի, իր կերակուրն ինքն էր եփում, իր հագուստեղենը ինքն էր կարում... Հիրավի որ այդ մարդը նշանավոր մարդ էր» (Ղ. Աղայան, Իմ կյանքից, Երևան, 1955, էջ 124): Համալսարանում սովորելու տարիներին կազմել է թվաբանության դասագիրք, իսկ Մ. Տեր-Գրիգորյանի հետ թարգմանել անգլիացի բժիշկ

Ձ. Կորի «Մանկանց սնուցման և դաստիարակման մասին» աշխատությունը:

Վ. Բաստամյանը Մոսկվայի Համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետն ավարտել է 1867 թ.: Նրա «Ի՞նչ տեսակ հանցավոր գործեր էի կարելի հանցանք համարել» ավարտական թեզն արժանացել է առաջին կարգի մրցանակի, իսկ հեղինակին էլ շնորհվել է իրավագիտության թեկնածուի գիտական աստիճան:

Համալսարանն ավարտելուց հետո երիտասարդ իրավաբանի առջև գործունեության և բարեկեցիկ կյանքով ապրելու լայն հնարավորություններ են բացվում, սակայն նա միանգամայն այլ ընտրություն է կատարում: Այդ տարիներին ռուսահայերի շրջանում մեծ ազդեցություն ունեցող պետական գաղտնի խորհրդական, հայագետ Կարապետ Եղյանցի խորհրդով Վ. Բաստամյանը որոշում է գնալ Էջմիածին և հնարավորինս օգտակար լինել ազգին: 1867 թ. ամռանը Գեորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի մոտ ընդունելության ժամանակ Վ. Բաստամյանը խնդրել է Վեհափառին իրեն ձեռնադրել կուսակրոն քահանա՝ իր որոշումը հիմնավորելով, թե Հայ Եկեղեցին ու Հայ ժողովուրդն առավել պետք ունեն «ուսյալ եւ բարեկիրթ հոգեւորականաց»։ Վեհափառն ընդառաջել է այդ խնդրանքին. Բաստամյանը 1872 թ. փետրվարի 18-ին Ս. Գայանե վանքում ձեռնադրվել է ավագ սարկավագ, իսկ նույն ամսի 26-ին՝ կուսակրոն քահանա: Ձեռնադրվելուց անմիջապես հետո նշանակվել է Ս. Գայանե վանքի վանահայր և միաժամանակ Վաղարշապատի երկսեռ դպրոցների վերատեսուչ:

Ժամանակակիցներից շատերին տարօրինակ էր թվում, թե ո՞րն էր Մոսկվայի Համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի փայլուն շրջանավարտի նման որոշման իրական շարժառիթը: Լավ հասկանալով, որ այս հարցը շատերն են տալու իրեն կամ միմյանց՝ Վահան Բաստամյանցն «Արարատ» ամսագրում տպագրել է հատուկ հոդված (Վահան արեղա Բաստամյանց, Մի քանի խոսք իմ արեղայության առթիվ, «Արարատ», 1872, էջ 139-146): Այստեղ նա կանգ է առել տվյալ ժամանակաշրջանում հոգեւորականների դերի, լեզվի և կրոնի միջոցով ազգը պահպանելու խնդրի վրա: Նա հոգեւորական էր դարձել «ազգասիրական դիտմամբ եւ նպատակով»՝ իր առջև ունենալու համար «ավելի լայն եւ ընդարձակ ասպարեզ գործակատարության եւ

ավելի հիմնավոր եւ հզոր միջոցներ ազգաշինության համար» (Վ. Բաստամյանց, նշվ. աշխ., էջ 142):

Շեշտելով Հայ Եկեղեցու դերն ազգապահպանման բնագավառում՝ երիտասարդ հոգեւորական Բաստամյանցը գրում է. «Եկեղեցին է կազմում մեր փրկության դեկը: Միայն Եկեղեցին կարող է նորոգել ազգությունը, տալ մեզ գիտություն, հարստություն, երջանկություն, փառք»: Մասնավորեցնելով «փառագարդ էջմիածնի» խաղացած դերը հայության կյանքում՝ նա գրում է. «Այստեղ ծագեցավ Հայոց ազգի հոգեւոր լուսավորության առաջին ճառագայթը, այստեղ բխեց նորա մտավոր զարգացման եւ լուսավորության աղբյուրը, այստեղ ցոլաց Հայաստանյայց Եկեղեցվո անխախտ եւ անսասան հաստատության ուժը, այստեղ ստացավ ազգային-քաղաքական կյանքը նոր ուղղություն, նոր ընթացք: Սա եղավ բազմաթիվ դարերի ընթացքում ազգային կյանքի կենտրոն, տիեզերացիր ազգի անխզելի շաղկապ, միաբան ամուր օղակ: Եվ այսուհետեւ այստեղից պետք է ծագի ազգային լուսավորության նոր արշալույսը, այստեղից պետք է հալածվի եւ ցրվի այժմյան տգիտության աղջամուղջը, այստեղից պետք է ստանա ազգը նոր կյանք, նոր ընթացք, բարոյական ուժ եւ հաստատ միություն» (Վ. Բաստամյանց, նշվ. աշխ., էջ 143):

Վահան Բաստամյանցին նշանակելով Ս. Գայանե վանքի վանահայր՝ Վեհափառը նրան տրված կոնդակով հանձնարարել է վանքում միաբանություն հաստատել, դպրոց հիմնադրել, աշխատակցել «Արարատ» ամսագրին, կատարել «չինություն եւ վերանորոգություն համայն շինուածոց սենեկաց վանուցն եւ այլոց» (Ս. Բեհբուդյան, նշվ. աշխ., էջ 30): Նորանշանակ վանահայրն անխոնջ և լայն գործունեություն է ծավալել վանքը շենացնելու ուղղությամբ, բարեկարգել է շրջակայքը, կառուցել օժանդակ շինություններ: Ժամանակակից Ս. Էփրիկյանը մանրամասն թվարկել է վանահոր կատարած աշխատանքները. «Վահան Բաստամյանցը կարեւոր նորոգություններով պայծառացուց վանքս: Հյուսված պատուհանները բացավ եւ մեծցուց 18 պատուհան, նորոգեց դմբեթը եւ որմերը. եկեղեցվոյն մեջն ալ զարդարեց բյուրեղյա ջահով, կարեւոր պատկերներով, խաչերով եւ այլ սպասներով: Խնարխված պարիսպներն ալ նորոգելով, եկեղեցվոյն մեծ դրան դիմաց, բոլորովին նոր պարսպի վրա բացավ կամարակապ մեծադիր

դռներ: ... Վանացս մեջ հաստատեց Ազգագրական թանգարան մը, հայոց զգեստներու, տարազներու, կահկարասյաց, ձեռագործաց եւ այլն իրաց» (Ս. Էփրեկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Ա, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 452-453): Հետեոգական ու համբերատար աշխատանքի շնորհիվ վանահայրը կարողացել է Ս. Գայանե վանքի և այստեղ գործող դպրոցի համար կազմակերպել հանգանակություններ և նվիրատվություններ Վաղարշապատից, Երևանից, Ալեքսանդրապոլից, Թիֆլիսից, Մոսկվայից, Աստրախանից, Նոր Նախիջևանից, որոնց միջոցով հնարավոր է դարձել փոքր-ինչ բարելավել վանքի ու դպրոցի նյութական-տնտեսական վիճակը («Արարատ», 1873, էջ 117, 313, 463: 1876, էջ 234): Հատկանշական է, որ վանահայրը պարբերաբար հանրությունը տեղյակ է պահել նվիրատվությունների մուտքերի և ծախսերի մասին («Արարատ», 1874, էջ 29-33): 1879 թ. Վահան վրդ. Բաստամյանցի նշանակալից գործերից մեկը եղավ Ս. Գայանե վանքում տպարան հիմնադրելն ու այստեղ արևելահայ առաջին մասնագիտական մանկավարժական «Դպրոց» հանդեսի լույս ընծայումը (տե՛ս «Դպրոց», մանկավարժական ամսագիր, Վաղարշապատ, 1874-1876, տպ. Ս. Գայանե վանքի): Թեև նյութական կարիքի պատճառով ամսագիրն իր գոյությունը պահպանեց հազիվ երկու տարի, սակայն չափազանց կարևոր դեր խաղաց հայ մտավոր կյանքում: Արժեւորելով «Դպրոց» ամսագրի խաղացած դերը՝ Արտակ եպս Սմբատյանը գրում է. «Վահան վարդապետ Բաստամյանցը, ոգևորված մեծ կաթողիկոսի՝ Գևորգ Դ-ի օրինակով, Գայանեի վանքում, որի վանահայրն էր ինքը, 1874 թվին առանձին տպարան է բաց անում, որտեղ և նա «Դպրոց» անունով մանկավարժական ամսագիրն է սկսում հրատարակել, որով մեծապես զարկ է տալիս ազգային-եկեղեցական դպրոցների զարգացմանն ու բարգավաճմանը: Նորա անսահման եռանդը և մտքի սլաշարի հարստությունը նորանով է արտահայտվում, որ նա ոչ միայն այդ ամսագրի խմբագիրն էր, այլև գրում էր հոդվածներ, թարգմանում լրագրերից, ամսագրերից ու եվրոպական հանդեսներից և այլն և կանոնավոր հրատարակում ամսագիրը» (Արտակ եպս Սմբատյանց, Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը, Ս. Էջմիածին, 1973, էջ 115): Ազգային դպրոցների ճակատագրի վերաբերյալ մտա-

հոգություններով և միաժամանակ լավատեսությամբ են տոգորված Վահան վարդապետի բազմաթիվ հոդվածներ՝ «Ազգային դպրոց», «Դասագրքի մանկավարժական նշանակությունը», «Մայրենի լեզվի մանկավարժական նշանակությունը», «Ուսումնարանի ազդեցությունը աշակերտների խելքի և բնավորության զարգացման վրա», «Ազգային դպրոցների այժմյան դրությունը» և այլն (տե՛ս «Դպրոց», 1874, թիվ 1, 2: 1875, թիվ 1: 1876, թիվ 4, 9, 12): Երկու տարվա ընթացքում ամսագրում լույս տեսած 105 հոդվածների 2/3-ը գրել կամ թարգմանել է Վ. Բաստամյանցը): Վահան վարդապետն իրավացիորեն շեշտել է հատկապես ուսուցչական բարձրորակ մասնագետների պատրաստման անհրաժեշտությունը: Ազգային դպրոցը, համոզված էր նա, պետք է իր շուրջը համախմբի լավագույն ուսուցիչներին, լավ դպրոցը լավ է միմիայն լավ ուսուցիչներով. «Մեր ազգային ուսումնարանների համար այս բոլորիս մահու և կենաց խնդիր է լավ պատրաստված վարժապետներ ունենալու խնդիրը» («Դպրոց», 1874, թիվ 1, էջ 13: 1875-1876, թիվ 6, էջ 17): Առաջադիմական, լուսավորական ուղղության համար ամսագիրը գրաքննչական մարմինների կողմից քանիցս ենթարկվել է հալածանքների և կանգնել փակման փտանգի առջև (Վ. Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970, էջ 101): Հատկանշական է, որ Ալեքսանդր Լ-ի անձնական ղեկմանտան 3-րդ բաժանմունքին ուղղված՝ Երևանի նահանգային ժանդարմական վարչության պետ մայոր Զոլոտովսկու 1875 թ. օգոստոսի 25-ի հույժ գաղտնի գեկուցագրում կասկած է հայտնվել Վահան վարդապետի կողմից Ս. Գայանե վանքում բաց արած տպարանի մասին. «Այդ տպարանի վրա, առաջարկում է Զոլոտովսկին, անհրաժեշտ է խիստ հսկողություն ունենալ տեղական ոստիկանության կողմից» (Վ. Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից. ուսումնասիրություն և փաստաթղթեր, Երևան, 1958, էջ 197-202):

Վահան վրդ. Բաստամյանցն անուրանալի դեր ունի Գևորգյան ճեմարանի կազմակերպման գործում: Գևորգ Դ Վեհափառը հենց սկզբից դպրոցաշինական իր ծրագրերին մասնակից դարձրեց Մայր Աթոռի ամենակարող ու նախանձախնդիր միաբաններին՝ այդ թվում և Վահան վրդ. Բաստամյանցին: 1872 թ. կաթողիկոսը մի քանի

խորհրդակցություններ հրավիրեց, որոնց նպատակն ապագա ուսումնական հաստատություն կարգավիճակի հաստակեցումն ու ուսումնական ծրագրերի և պլանների ստեղծումն էր: Բաստամյանցը վճռականորեն դեմ է արտահայտվել էջմիածնի «Ժառանգավորաց» դպրոցը լիակատար հոգևոր միջնակարգ դպրոցի վերածելու տեսակետներին և պաշտպանել «Ժառանգավորաց»-ից անկախ հոգևոր ճեմարան բացելու տեսակետը, որին կողմնակից էր նաև վեհափառը: Բաստամյանցն ու համախոհներն առաջնորդվում էին Հայ Եկեղեցու անմիջական շահախնդրությամբ՝ որքան հնարավոր է կարճ ժամանակամիջոցում, ցանկալի էր թեմական դպրոցների շրջանավարտների միջոցով, պատրաստել հոգևորական կադրեր: Այդ խորհրդակցությունների ժամանակ է, որ ստեղծվել է ուսումնական հանձնաժողով, որ պետք է կազմեր ապագա ճեմարանի ուսումնական պլաններն ու ծրագրերը: Հանձնաժողովի կազմում իր գործունյա առաջարկներով հատկապես աչքի է ընկել Վահան վրդ. Բաստամյանցը: Վեհափառ Հայրապետի կողմից, ի թիվս այլ հոգևորականների, նա ուղարկվել է հայկական գաղթավայրեր՝ ճեմարանի համար սաներ ընտրելու և հանգանակություն ու նվիրատվություններ կազմակերպելու: Այդ նպատակն են հետապնդել նրա այցելությունները Մոսկվա (Մոսկվայում նրա կազմակերպած հանգանակությունների մանրամասնությունները տե՛ս Երվանդ Շահազիզ, Վահան վարդապետ Բաստամյանցը (Իմ հուշերից), «Էջմիածին», 1951, թիվ 1-3, էջ 39-40), Նիժնի Նովգորոդ (տե՛ս «Մշակ», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1874, 10 հունվարի, թիվ 40, էջ 2): Ի վերջո, նախապատրաստական աշխատանքների ավարտից հետո, 1874 թ. սեպտեմբերի 30-ին՝ երկուշաբթի օրը, ճեմարանի պարապմունքներն սկսվեցին: Առաջին հինգ ուսուցիչների թվում էր նաև Վահան վրդ. Բաստամյանցը: Նա դասավանդել է եկեղեցական պատմություն, իրավագիտություն և ռուսերեն լեզու: 1878 թ. հունիսի 27-ի Գևորգ Դ-ի կոնդակով Վահան վրդ. Բաստամյանցը նշանակվել է ճեմարանի տեսուչ: Թեև շատ կարճ ժամանակ է վարել այդ կարևոր պաշտոնը, սակայն հասցրել է մի շարք բարեկարգություններ մտցնել ճեմարանի ուսումնական կյանքում (Ս. Բեհբուդյան, նշվ. աշխ., էջ 31):

1880 թ. Վահան վրդ. Բաստամյանցն արժանացել է ծայրագույն վարդապետություն զավազանի:

Խմբագրական, ուսուցչական, դաստիարակչական և հոգևոր անդուլ գործունեությունը զուգահեռ Վահան Բաստամյանցը զգալի ժամանակ է հատկացրել նաև գիտական աշխատանքներին: Դեռևս ուսանողական նստարանից նրան հետաքրքրել է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» բնագիրը՝ որպես իրավագիտական հուշարձան և հայ մտքի արտահայտություն: Նա առաջինն էր, որ ձեռնամուխ եղավ այդ հույժ կարևոր բնագրի ուսումնասիրությանը: Սակայն իր բազմադրադ կենցաղը, պարապմունքները, վանահայրությունը հնարավորություն չընձեռեցին ամբողջությամբ նվիրվելու գիտական աշխատանքներին, դրան խանգարում էր նաև ահագնացող հիվանդությունը: Ուստի կաթողիկոսից թույլտվություն է խնդրել մեկնելու Եվրոպա, որտեղ վերականգնելու էր առողջությունը և պատրաստելու իր գիտական ուսումնասիրությունը: Նա հետևողական և տքնաջան ուսումնասիրություններ է կատարել Փարիզի Ազգային Մատենադարանում, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում, Վիեննայի կայսերական մատենադարանում, Պետերբուրգի կայսերական գրադարանում, Մոսկվայի Ռումյանցևի անվ. թանգարանում, Գոթայի (Գերմանիա) քաղաքային գրադարանում, Մխիթարյանների զույգ (Վենետիկ և Վիեննա) ձեռագրապահոցներում և ալյուր («Փորձ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1880, թիվ 3, հավելված): Հատկանշական է, որ բոլոր այն երկրներից, որ իր գործողման ընթացքում լինում էր Վահան վարդապետը, հատուկ թղթակցություններ է ուղարկել «Արարատին»: Դրանցում հիմնական շեշտը դրվել է հայկական համայնքների ներքին կյանքի, հայերի զբաղմունքների, կենցաղի, սովորույթների, թվաքանակի և հարակից այլ հարցերի վրա (օրինակ՝ «Մանչեսթերաբնակ հայք», «Ս. Ղազարու վանքը և Մխիթարյանք», «Վիեննայի հայերը» և այլն): Յուրօրինակ հանրագիտարանային այդ թղթակցություններն այսօր էլ չեն կորցրել իրենց պատմական արժեքը («Արարատ», 1877, էջ 102-107, 388-396, 464-468: 1878, էջ 112-116):

Վահան Բաստամյանցի եվրոպական ուղևորությունն իսկապես պսակվեց աննախադեպ հաջողությամբ: Նա հնարավորություն ունեցավ ոչ միայն մանրամասն ուսումնասիրելու միջնադարյան եվրոպական իրավագիտական հուշարձաններն ու դրանց վերաբերյալ ստեղծված մասնագիտական ահռելի գրականությունը, այլև Փարիզի

Ազգային գրադարանում պահվող Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» գրչագիր օրինակները: Նախապես էջմիածնի Մատենադարանում գտնվող և իր կողմից ուսումնասիրված յոթ ձեռագրերին ավելացնելով ևս չորսը (այսպիսով՝ տասնմեկ ձեռագիր)՝ Վահան Բաստամյանը 1879 թ. ձեռնամուխ է լինում «Դատաստանագրքի» քննական բնագրերի ստեղծմանը, որին լծվեց եվրոպական ուղեորությունից վերադառնալուց անմիջապես հետո: Երկարատև ու տքնաջան աշխատանքից հետո՝ 1880 թ. կեսերին, նա տպագրություն է պատրաստել «Դատաստանագրքի» բնագիրը, որին կցել է ընդարձակ ու արժեքավոր առաջաբան և բազմաթիվ հմտալից ծանոթագրություններ: Ծիշտ է նկատվել, որ Բաստամյանի հրատարակած Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» միջնադարյան Հայկական բնագրի առաջին գիտական համահավաք հրատարակությունն է («Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, իրավաբանական հետազոտությունք, Վահան ծ. վարդապետի Բաստամեանց, միաբանի սրբոյ էջմիածնի և վանահօր ս. Գայիանիայ վանուց, ի Վաղարշապատ, ի տպարանի սրբոյ Կաթողիկէ էջմիածնի, 1880 - ՌՅԼ»: Թեև գրքի տիտղոսաթերթում նշված է 1880 թվականը, բայց իրականում այն լույս է տեսել ավելի ուշ՝ 1884 թվականին: Խ. Թորոսյանը դիպուկ նկատել է, որ «Բաստամյանը գործը կատարել է պատասխանատվության բարձր զգացումով, մեծ բարեխղճությամբ ու գովելի բծախնդրությամբ: Եվ, որպես արդյունք, Վ. Բաստամյանի գործը մտել է Հայագիտական մնայուն հրատարակությունների գանձարանը: Վ. Բաստամյանի բնագիտական աշխատանքում համարյա չկան թերություններ, եղածները երկրորդական են» (Խ. Թորոսյան, Առաջաբան, տե՛ս Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, աշխատասիրությամբ Խոսրով Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ ԽԹ): Ժամանակի և հետագայի եվրոպական, ուսական և Հայ քննադատական ու գիտական շրջանակները շատ բարձր են գնահատել Բաստամյանի գործը. գործ, որն իր արժեքը չի կորցրել և այսօր էլ կարող է դիմանալ ամենախիստ քննադատությունը:

Սակայն Վահան Բաստամյանին վիճակված չէր տեսնել տարիներ ի աշխատանքի արդյունք հանդիսացող «Դատաստանագրքի» հրատարակությունը: Նա իր մահկանացուն կնքեց դաժան հիվանդության (թոքերի սուր բորբոքում) հետևանքով՝ 1881 թ. նոյեմբերի 30-ին, ըն-

դամենը 39 տարեկան հասակում: Հանգուցյալի մարմինն ամփոփվել է Ս. Գայանե վանքի արտաքին սրահում՝ հարավային դռան մոտ:

Երկեր. Թե ինչպես կազմվեցավ Հայոց ազգը. «Արարատ», 1872, էջ 197-203, 249-251, 312-319: Պատմական տեղեկություններ ազգային հին ու նոր դպրոցների վրա. «Դպրոց» 1874, թիվ 1, 2: Նկարագրություն Մայր եկեղեցւոյն Հայոց Ս. էջմիածնի (Հայերեն եւ ռուսերեն), Վաղարշապատ, 1877: Արգարի նամակը առ Հիսուս Քրիստոս եւ Նրա պատասխանը առ Արգար, «Արարատ», 1877, էջ 201-203: Փարիզի Ազգային Մատենադարանը եւ Հայոց ձեռագիրներ, «Արարատ», 1878, էջ 54-58: Դատաստանագիրք Մխիթար Գոշի. Իրավաբանական հետազոտություն, «Փորձ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1879, թիվ 6, էջ 65-126, թիվ 7-8, էջ 60-110, թիվ 9, էջ 51-106: Ամուսնությունը ըստ Հայոց Եկե-126, թիվ 7-8, էջ 60-110, թիվ 9, էջ 51-106: Ամուսնությունը ըստ Հայոց Եկե-126, թիվ 7-8, էջ 60-110, թիվ 9, էջ 51-106: Տարեգրություն (անտիպ), էջ 51-90, թիվ 10, էջ 11-12: 1881, թիվ 4, էջ 5-6: Տարեգրություն (անտիպ), տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7617:

**Տ. ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՄԱՏՈՒՆԻ (ԲԱՂԴԱՍԱՐ
ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ, ՍԱՀԱԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ,
ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Ս. Վ.) (1856-1919)**

Սահակ վրդ. Ամատունին Հայ երաժշտական մշակույթի, եկեղեցու, մանկավարժության և Հայագիտության նշանավոր դեմքերից է: Լինելով Գևորգյան ճեմարանի Հիմնադիր դասախոսներից՝ նա երեք տասնամյակ շարունակաբար դասավանդել է այստեղ և անջնջելի ու բարի հետք թողել ճեմարանի Հարուստ տարեգրության պատմության մեջ:

Սահակ Ամատունին ծնվել է 1856 թ. Օշականում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում: Այնուհետև ուսումը շարունակել է Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցում: 1870 թ. սեպտեմբերի 6-ին Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը նրան ձեռնադրել է սարկավագ: Ուսումնառության տարիներին «Արարատ» ամսագրում Բաղդասար սարկավագ Մանուկյան Բաղդասարյանց ստորագրությամբ լույս են տեսել նրա գրական առաջին փորձերը, թարգմանությունները: Դպրոցում աչքի է ընկել արտակարգ ընդունակություններով՝ մասնավորապես գրաբարի և եկեղեցական երաժշտության առարկաների ուսումնառության մեջ: Նրա ունակություններն ու ընդունակությունները ճիշտ ուղու վրա դնելու գործում կարևոր դեր է խաղացել Ժառանգավորացի երաժշտական առարկաների դասատու, նշանավոր երաժշտագետ Նիկողայոս Թաշճյանը: Վերջինս Կ. Պոլսից Ս. Էջմիածին էր տեղափոխվել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու անձնական հրավերով՝ Ս. Պատարագը, շարականներն ու Ժամագիրքը ձայնագրելու և տպագրելու համար: Այդ աշխատանքը կատարելուն զուգընթաց, Ն. Թաշճյանը Ժառանգավորաց դպրոցի 25 ուշիմ և ընդունակ աշակերտների հետ պարապում և նրանց սովորեցնում է Հայկական ձայնագրության գաղտնիքները: Այդ աշակերտների մեջ առանձնապես աչքի է ընկել Սահակ Ամատունին: Ուս-

տի պատահական չէ, որ Գևորգյան ճեմարանը բացվելուն պես (սեպտեմբեր, 1874) Ն. Թաշճյանի երաշխավորությամբ Սահակ Ամատունին, որը հենց նույն թվականին էր ավարտել Ժառանգավորացը, նշանակվել է Գևորգյան ճեմարանի ձայնագրության ուսուցիչ՝ դառնալով այս ուսումնական Հաստատության պատմության մեջ նրա ամենաերիտասարդ ուսուցիչներից մեկը: Պահպանվել է Սահակ Ամատունուն տրված Ն. Թաշճյանի երաշխավորագիր-վկայագիրը. «Դասավանդեամբ մերով ի միջոցի միոյ ամի, այն է ի 1873-էն մինչ ի 1874 ամն, ուսաւ կատարելապէս զՀայկական ձայնագրութիւն աշակերտ ուսումնարանի սրբոյ Էջմիածնի Սահակ Ամատունի Օշականցի, որ եւ գիտէ եւ ունի կարողութիւն համարձակ ուսուցանելոյ զնոյն Հայկական ձայնագրութիւնն ու նովաւ զբովանդակ գերգս եւ զեղանակս շարականաց եւ զայլ երգեցողութիւնս Հայկական երաժշտութեան, որում վկայեմ իմով իսկական ստորագրութեամբ»: Ն. Թաշճյանի Կ. Պոլիս վերադառնալուց հետո Գևորգյան ճեմարանի երաժշտագիտական առարկաների դասավանդման ամբողջ պատասխանատվությունը դրվում է երիտասարդ ուսուցչի ուսերին:

1875 թ. նոյեմբերի 1-ին Սահակ Ամատունին դիմել է Գևորգ Դ կաթողիկոսին՝ կուսակրոն Հոգևորական ձեռնադրվելու խնդրանքով:

«Վեհափառ Տեր,

Ընդ բարեխնամ հովանաւորութեամբ Ձերով կացեալ եմ մինչ ցայսօր, նպատակ եւ խորհուրդ իմ ոչ այլ ինչ եղեւ, եթէ ոչ սրտի մտօք ծառայել յեկեղեցւոյ մինչեւ զհետին շունչն իմ: Վասն այսորիկ կամիմ բառնալ զլուծ խոնարհութեան, որով եւ ուխտեմ ի կոչմանս իմում հնազանդութեամբ եւ հեզութեամբ վարել զկեանս իմ, որ ինչ հարկ է կուսակրոն Հոգևորականի:

Խոնարհ ծառայ եւ որդի Ձեր

Սահակ Ամատունի»:

Սահակ վրդ. Ամատունու հետագա ամբողջ կյանքը՝ շուրջ 45 տարի, կապված է եղել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ: 1887 թ. հունիսի 14-ին ստացել է վարդապետական աստիճան: Մայր Աթոռում վարել է ներքին ամենատարբեր պաշտոններ՝ եղել տպարանական ժողովի անդամ, մատենադարանապետի օգնական, Մակար Ա կաթողիկոսի գավազանակիր, Գևորգյան ճեմարանի Գ և Դ դասարաններում դասավան-

դել ձայնագրությունն առարկան: Ի դեպ, եղել է Կոմիտասի՝ երաժշտությունն և ձայնագրությունն առաջին ուսուցիչը, հանգամանք, որը կարևոր դեր է խաղացել ապագա հանճարեղ երգահանի ազգային-երաժշտական ճաշակի դաստիարակության գործում: 1891 թ. նա նշանակվել է ղեկնատան կառավարիչ («Արարատ», 1891, էջ 164) և մատենադարանապետ, իսկ 1899 թ.՝ Ս. Շողակաթ վանքի վանահայր:

Հատկապես նշելի է Սահակ վարդապետի տքնաջան ու երկարատև աշխատանքը Մայր Աթոռի Մատենադարանը կարգի բերելու ուղղությամբ: Ձեռագրերի վերջին ցուցակագրումից հետո (1861) անցած երեսուն տարիների ընթացքում մատենադարանը համալրվել է նոր բազմաթիվ ձեռագրերով, որոնց արձանագրությունը և նկարագրությունը հեռու էին բավարար լինելուց: Մատենադարանապետը ձեռնամուխ է լինում նոր, ամբողջական ու գիտական ցուցակի ստեղծման աշխատանքին, որն ամփոփում է ձեռագիր երեք ստվար հատորներում (այդ ձեռագրացուցակն այժմ գտնվում է մաշտոցյան Մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդում): Սահակ Ամատունին է կազմել նաև Սևանի վանքում պահպանվող 412 միավոր գրչագրերի ցուցակը, որը լույս է տեսել Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի «Տեղագիր Գեղարքունի Մովազարդ գաւառի» աշխատությունը կից: Հատկանշական է, որ նա Մատենադարանին է նվիրել վեց ձեռագիր մատյան, այդ թվում՝ երկաթագիր Նոր Կտակարան, 1315 թ. Մանրուսմունք, XVI դ. մագաղաթյա Սաղմոսարան, նույն դարի Աղոթագիրք և Խորհրդատետր, երեք թերթ մագաղաթյա պահպանակ և այլն:

1896 թ. էջմիածնի Ժառանգավորաց հին դպրոցը և Սիմեոն Ա կաթողիկոսի օրոք կառուցված պարսպի բուրգերից մեկը քանդելու ժամանակ հայտնաբերվել են 1613 միավոր պղնձե «կաթսաներ, լվացարաններ, լապտերներ, պնակներ և շղթաներ»: Ամանեղենի արձանագրությունները (շուրջ 1000), Սահակ վարդապետ Ամատունու գործուն աջակցությամբ, վերծանել է Գ. Տեր-Մկրտչյանը: Ծանր ու երկարատև աշխատանքի արգասիք հանդիսացող գտածոների անվանացանկն ու արձանագրությունների վերծանության պատճեններն ուղարկվել են Ռուսաստանի Կայսերական հնագիտական ընկերությանը, որի հանձնարարությամբ ու նյութական աջակցությամբ էլ կատարվել էր հետազոտությունը (այժմ հաշվետվությունը պահվում է Ռուսաս-

տանի ԳԱ Ս. Պետերբուրգի արխիվի Ն. Մառի դիվանում, իսկ ամբողջ աշխատությունը լույս է տեսել 1906 թ. Փարիզում: Սահակ վարդապետ Ամատունին գործուն մասնակցություն է ունեցել 1902 թ. Ստ. Մալխասյանցի ձեռնարկած «Պատմագիրք Հայոց» մատենաշարի հիմնադրման աշխատանքներին, որով ծրագրվում էր հրատարակել հիսունից ավելի հայ պատմիչների ճշգրտված համեմատական բնագրեր: Նա ցանկություն է հայտնել (Գարեգին վրդ. Հովսեփյանցի հետ համատեղ) հրատարակության պատրաստել եղիշեի քննական-համեմատական բնագիրը: Ցավոք, այդ կարևոր գործը չիրականացվեց:

1909 թ. Սահակ վրդ. Ամատունին նշանակվել է Ս. Սինոդի անդամ և մինչև 1917 թ. ամենագործուն մասնակցությունը ցուցաբերել Հայոց եկեղեցու վարչա-կազմակերպչական ու ֆինանսա-տնտեսական աշխատանքներին: Դրան գումարած նաև այն, որ 1910 թ. սկսյալ եղել է Մայր տաճարի վերանորոգության հանձնաժողովի անդամ:

Բազմադարձ վարչա-եկեղեցական ու մանկավարժական անդուլ գործունեության ընթացքում Սահակ վրդ. Ամատունին ազատ պահեր է գտել զբաղվելու նաև գիտական աշխատանքով: Դեռևս աշակերտական նստարանից նրան զբաղեցրել է հայկական շարականների զարմանահրաշ գիտական աշխարհը: Նա է, որ առաջին անգամ գիտական լուրջ քննության է ենթարկել շարականների ժանրը և 1890-ական թվականներին այդ նյութի վերաբերյալ «Արարատ»-ում տպագրել մի շարք ուշագրավ հոդվածներ: Ի վերջո, տքնաջան աշխատանքը պսակվել է աննախագեղ հաջողությամբ, 1911 թ.՝ «արդեամբ եւ ծախիւք» Սուքիաս արք. Պարզյանցի, լույս է տեսել շարականներին նվիրված գողտրիկ գիրքը, որն արժանիորեն բարձր գնահատվեց քննադատների կողմից:

Շարականներին նվիրված այս գրքի լույս ընծայումը ողջունել է նաև մեծն Հովհ. Թումանյանը. «էջմիածինը որքան կարևոր լինի իր վարչական նշանակությամբ, խորհում է բանաստեղծը, ավելի սիրելի է դառնալու, երբ գրական ու գիտական գործերը ճոխանան ու հաճախանան նրա պարիսպների մեջ»:

Ընդամենը մեկ տարի անց՝ 1912 թ., լույս է տեսել հայ բառարանագիտական լավագույն հուշարձաններից մեկը՝ Սահակ վրդ. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան» ստվարածավալ երկասիրությունը: Հի-

բավի, տիտանական ու տարիներ ի վեր շարունակական աշխատանքի արդյունք է այս բառարանը, որը միանգամից իր արժանի տեղը գրավեց Հայագիտության ոսկե ֆոնդում, իսկ նրա հեղինակն էլ, Հովհ. Թումանյանի խոսքերով, անմահացրեց իրեն: Բառարանը Հավուր պատշաճի արժեքներ են Մ. Արեղյանը, Ն. Ադոնցը, Հր. Աճառյանը, Հովհ. Թումանյանը, Ե. Լալայանը, Ստ. Կանայանը, Կ. Կոստանյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Ա. Մեյեն և շատ ուրիշներ:

Բառարանի լույս ընծայումից ամիջապես հետո անխոնջ Հայագետը շարունակում է առաջնությունը կուտակել «Հայոց Եկեղեցու ժամանակագրության պատմություն» ուսումնասիրության համար: Այդ աշխատանքը, որ նա սկսել էր դեռևս արեղայության տարիներին, կիսատ էր մնացել ընթացիկ դանազան գիտական պարապմունքների պատճառով: Հեղինակն իր առաջ խնդիր էր դրել քննական վերլուծության միջոցով ցույց տալ, թե «Մեր եկեղեցին Դ-րդ եւ Ե-րդ դարերում ինչ պաշտամունքներ առավ հույն եւ ասորի եկեղեցիներից, եւ հատկապես մեր Քարոզիչներից եւ ազդեցիկներից որո՞նք են, որոնք պատկանում են հույն եկեղեցվո հայրերին կամ Ասորվոց եկեղեցվո հայրերին եւ որո՞նք են, որոնք գրել կամ հորինել են մեր եկեղեցասեր հայրերը»:

Զուգահեռաբար Սահակ Ամատունին շարունակել է լրացնել ու վերամշակել «Հայոց բառ ու բան» աշխատությունը, որի մի ավարտուն տարբերակ պահվում է Հայագետի թողոնում: Նույն թողոնում են գտնվում նաև նրա բազմաթիվ անավարտ ուսումնասիրությունները, որոնցից կառանձնացնենք Հայկական երաժշտական խաղերին նվիրված նոթերը:

Տարիների ծանր ու տքնաջան աշխատանքից հյուծված Սահակ վրդ. Ամատունին կազդուրվելու համար 1919 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի թույլտվությամբ մեկնում է Հայրենի գյուղ: Սակայն, ինչպես վկայում է ժամանակակից Եզնիկ վարդապետը, նրան մնացել էր միայն երկրային կյանքի մի քանի օր: Սահակ վրդ. Ամատունին մահացել է 1919 թ. դեկտեմբերի 28-ին Օշականում:

Երկեր. Ժամանակագրություն մեկնություն իմաստասիրի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, Վաղարշապատ, 1917:

Տ. ՏԻՐԱՅՐ ԱՐՔ. ՏԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԼԻՔ ՄՈՒՇԿԱՄԲԱՐՅԱՆ, 1867-1956)

1956 թ. մարտի 29-ին Նյու Յորքի Եպիսկոպոսականների Սեյնթ Լյուքս հիվանդանոցում 89 տարեկան հասակում մահացավ Գևորգյան ճեմարանի ավագ սերնդի վերջին ներկայացուցիչներից Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանը: «Էջմիածին» ամսագրում այդ առիթայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանը: «Էջմիածին» ամսագրում այդ առիթով տպագրված մահախոսականում մասնավորապես շեշտվում է. «Հանգուցյալ սրբազանը վերջին ներկայացուցիչն էր Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականության այն փառանգին և Գևորգյան ճեմարանի ավագ սերնդին, որը սրբությունը և մեծ արդյունավետությամբ ծառայեց Հայ Եկեղեցուն, Հայ մշակույթին և Հայ ժողովրդին» (տե՛ս «Էջմիածին», ամսագիր, 1956, հունիս, էջ 24):

Տիրայր Հովսեփի Տեր-Հովհաննիսյանը (ավագանի անունը՝ Տիգրան) ծնվել է 1867 թ. ապրիլի 21-ին Լեռնային Ղարաբաղի Նոր-Տիգրան) ծնվել է 1867 թ. ապրիլի 21-ին Լեռնային Ղարաբաղի Նոր-Տիգրան գյուղում (այժմ ԼՂՀ Մարտունու շրջանում): Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում, ապա սովորել թյունն ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում (Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանի կեն-Շուշիի թեմական դպրոցում (Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանի կեն-սագրական տվյալները վերցրել ենք Ե. Զարենցի անվան Գրականու-թյան և արվեստի թանգարանում պահվող նրա արխիվի նյութերից (Փոնդ 161): 1879 թ. ընդունվել և 1885 թ. բարձր առաջադիմությամբ (Փոնդ 161): 1879 թ. ընդունվել և 1885 թ. բարձր առաջադիմությամբ աւարտել է Գևորգյան ճեմարանի դպրոցական բաժինը: Այնուհետև ուսումնասիրությունը շարունակել է լսարանական բաժնում (1885-1888): Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյանի և նրա սերնդակից ճեմարանա-կանների հոգևոր ու բարոյական նկարագրի ձևավորման վրա անջնջե-լի տպավորություն են գործել աստվածաբանական առարկաների ու-սուցիչ Մաղաբիա եպս Օրմանյանը, ինչպես նաև ճեմարանի տեսուչ

Արշակ Նահապետյանը: Վերջինիս հետևություններն է, որ նա որոշում է ընդունել դառնալ Հոգևորական: 1890 թվականից նա Մայր Աթոռի միաբան է և իրավունք է ստացել դասավանդելու Գևորգյան ճեմարանում, ապա՝ Երևանի թեմական դպրոցում: Որոշ ժամանակ վարել է նաև Ղարաբաղի թեմական դպրոցի տեսչությունը:

1894 թ. սեպտեմբերի 11-ին Ս. Գայանե վանքում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի ներկայությամբ ճեմարանի շրջանավարտ վեց սարկավագ, այդ թվում և Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյանը, ձեռնադրվեց կուսակրոն քահանա: Ձեռնադրյալ Կոմիտաս, Հուսիկ, Տիրայր, Բենիկ, Կարապետ, Եգնիկ արեղաները շուտով դառնալու էին Հայոց Եկեղեցու մշակույթի ու գիտության նշանավոր գործիչներ: 1895 թ. Տիրայր արեղան նշանակվել է Բեսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ և միաժամանակ Ս. Պետերբուրգի ու Մոսկվայի Հայկական եկեղեցիների քարոզիչ ու տեսուչ: Նույն 1895 թ. ընդունվել է Ս. Պետերբուրգի Համալսարան, որտեղ միաժամանակ սովորել է երկու՝ պատմաբանասիրական և իրավագիտության ֆակուլտետներում: Հետևել է նաև Ռուսական բարձրագույն Հոգևոր սեմինարիայի եկեղեցական իրավագիտության դասընթացին: Համալսարանն ավարտելուց հետո՝ 1899 թ., ուսումը կատարելագործելու նպատակով մեկնել է Եվրոպա, որտեղ հետևել է Լոնդոնի և Փարիզի Համալսարանների արևելագիտական ու աստվածաբանական դասընթացներին:

Եվրոպայից վերադառնալուց հետո նշանակվել է Բեսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի վիճակային Հոգևոր խորհրդի (կոնսիստորիա) փոխնախագահ և թեմի առաջնորդական փոխանորդ: Շուրջ 15 տարի (մինչև 1915 թ.) հաջողությամբ վարելով թեմի գործերը՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի բարձր կարգադրությամբ նշանակվել է Թիֆլիսի Ս. Սարգիս եկեղեցու քարոզիչ, ապա ետ է կանչվել Մայր Աթոռ: 1915 թ. նոյեմբերի 19-ին № 1804 սրբատառ կոնդակով նշանակվել է Հայրապետական դիվանի դիվանապետ (տե՛ս «Արարատ», 1915, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 722): Պաշտոնի բերումով՝ գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել «Եզրայրական օգնություն» կոմիտեի գլխավոր կարգադիր Հանձնաժողովի աշխատանքներին, ընտրվել Հանձնաժողովի փոխնախագահ (1915-1916): Նշանակվել է նաև «Արարատ»

ամսագրի խմբագիր («Արարատ», 1916, հունվար, էջ 23, 39):

1916 թ. մարտի 9-ին Ս. Հռիփսիմե վանքում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրահանգով Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Ներսես եպս Մելիք-Թանգյանը ծայրագույն վարդապետական աստիճան է ընդհանրապես և Գարեգին վարդապետներին (անդ., 1916, մարտ-ապրիլ, էջ 210): 1917 թ. ապրիլի 11-ին Հայրապետական № 590 կոնդակի համաձայն՝ Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Գարեգին Հովսեփյանց, Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Վահան Տեր-Գրիգորյան և Սինոդի անդամ Գևորգ Չորեքչյան վարդապետների հետ ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Նույն թվականին էլ նշանակվել է Սինոդի անդամ: Մի խումբ բարձրաստիճան Հոգևորականների (Խորեն եպս Մուրադբեկյան, Սինոդի անդամ Մատթեոս եպս Մաթևոսյան, Գևորգ եպս Չորեքչյան, Գյուտ վրդ. Տեր-Ղազարյան) հետ միասին մասնակցել է այն Հանձնաժողովի աշխատանքներին, որը ձեռնամուխ է եղել քաղաքական նոր իրադրությունների պայմաններում «Հայոց Եկեղեցական կանոնադրություն» («Положение») փոխարեն նոր կանոնադրության, ինչպես նաև թեմական ժողովների և խորհուրդների գումարման, առաջնորդների ընտրության նոր կարգի մշակմանը: 1917 թ. ընթացքում նրա գործուն մասնակցությամբ են ստեղծվել «Թեմական ժողովների ժամանակավոր հրահանգների» ծրագիրը և Միաբանական ուխտի ներքին կանոնադրության նախագիծը:

1918 թ. օրհասական մարտ-մայիս ամիսներին Տիրայր սրբազանն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողքին էր: Հայտնի են հատկապես նրա անխռն ձեռնարկումները գաղթականներին տեղավորելու, որբահավաքի, ինչպես նաև Մայր Աթոռի տնտեսական վիճակը բարվոքելու ուղղությամբ: Նաև գործուն մասնակցություն է ունեցել նոր տոմարն ընդունելու խնդիրը քննող Հանձնաժողովի աշխատանքներին (1918 թ.) և հատկապես Գևորգյան ճեմարանի վերաբացման կապակցությամբ ստեղծված Հանձնաժողովի աշխատանքներին (1919-1920 թթ.):

1921 թ. Տիրայր եպիսկոպոսն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի բարձր կարգադրությամբ նշանակվել է Հյուսիսային Ամերիկայի Հայոց թեմի առաջնորդ: Իր անբասիր գործունեությամբ նա զնահատելի նպաստ է ունեցել ամերիկահայ համայնքի կազմակերպման ու հայապահպանման գործում, հատկապես նշելի են նրա ջանքերը համայն-

քում նկատվող եկեղեցական ու գաղափարական տարաձայնությունները հաղթահարելու ուղղությամբ: Կաղմակերպել է հայուհյաց, երիտասարդական միություններ, կիրակնօրյա դպրոցներ, եկեղեցու շուրջը համախմբել ազգային բոլոր մարմիններն ու կաղմակերպությունները: Առաջնորդական յոթ տարվա ընթացքում (1921-1927 թթ.) ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներում հիմնադրել և օժել է ութ եկեղեցի՝ Բոստոն (1923), Լոս Անջելես (1923), Սաութ Միլուոք (1924), Ռիդլի (1924), Լոուրենս (1925), Չիկագո (1925), Ուիսկոնսին (1925), Նյու Բրիթն (1925): Կարևոր դերակատարություն է ունեցել ԱՄՆ-ում եկեղեցական նոր՝ Կալիֆոռնիայի թեմի կաղմակերպմանը (1923-1925):

1928 թ. անցնելով վաստակած հանգստի՝ Տիրայր սրբազանն իրեն ամբողջությամբ նվիրել է հայագիտական ու թարգմանական աշխատանքներին:

Ազատորեն տիրապետելով ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և վրացերեն լեզուներին, ունենալով փայլուն փերլուծական միտք ու կուռ արամաբանություն՝ սրբազանը զբաղվել է նաև գիտահետազոտական աշխատանքներով: Նրա հետաքրքրությունները վերաբերում են երեք հիմնական բնագավառների՝ հայագիտության, աստվածաբանության և թարգմանական աշխատանքներ: Սրբազանի աստվածաբանական ժառանգությունից քիչ բան է հայտնի, քանզի այս բնագավառին պատկանող նրա երկասիրություններն անտիպ են և գտնվում են Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում: Ինչպես օրինակ՝ «Սուրբ Գրքը. ծագումը, աղբյուրները, կաղմությունը», «Պատմություն քրիստոնեական եկեղեցու» (մինչև 461 թ.) և այլն: Նա աշխարհաբար է թարգմանել՝ ուսումնասիրությամբ ու մեկնաբանությամբ հանդերձ, և տպագրության պատրաստել «Գործք Առաքելոց», «Թուղթ առ Գաղատացիս», «Թուղթ առ Հռովմայեցիս» բնագրերը, ինչպես նաև «Սաղմոսները»: Հայերեն է թարգմանել հայոց հին և միջնադարյան պատմության համար չափազանց կարևոր արժեք ներկայացնող այնպիսի գործեր, ինչպիսիք են Հոստինոսի «Բաղվածքներ», «Աստվածային Օգոստոսի գործերը», Ամմիանոս Մարկելլինոսի «Գործունեություններ», Աբուլ Ֆարաջի «Ժամանակագրություն» և այլ երկասիրություններ:

«Արարատի» էջերում տպագրվել են եվրոպական հայագետների

հետաքրքրություն ներկայացնող մի շարք ուսումնասիրությունների՝ նրա կատարած թարգմանությունները, ինչպես օրինակ՝ Ֆրեդերիկ Կոնիքերի «Հովսեփոսի հին հայերեն թարգմանությունը» («Արարատ», 1908, էջ 781-791), Մաքս վան Բերխենի «Սոսուլի աթաբեկ Լուլուի հիշատակին կանգնեցված մահարձաններն ու նոցա արձանագրությունները» (անդ., 1915, էջ 616-633), Ռենե Բինոնի «Հայերի բնաջնջումը. գերմանական մեթոդ-թուրքական գործ» (անդ., 1916, էջ 65-86, 233-260), Կ. Ցվետկովի «Այց Բեմրիջի համալսարան» (անդ., 1916, էջ 393-404: 1917, էջ 129-147) և այլն:

Տիրան արք. Տեր-Հովհաննիսյանը հայտնի է նաև անգլերենից, ֆրանսերենից, ռուսերենից և այլ լեզուներից կատարված գեղարվեստական մի շարք երկերի թարգմանություններով: Արևմտաեվրոպական և ռուսական գրողներից շատերի ստեղծագործություններին հայ ընթերցողներն առաջին անգամ ծանոթացել են նրա բարձրարժեք թարգմանությունների միջոցով: Հայկական պարբերական մամուլի տարբեր օրգաններում Տ. վ., Տ. ծ. վ., Տիրայր ծ. վարդապետ, Տիրայր եպիսկոպոս, Տիրայր արքեպիսկոպոս, Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյան ստորագրություններով լույս են տեսել Մ. Գորկու, Ջ. Գ. Բայրոնի, Վ. Հյուգոյի, Հ. Իբսենի, Ռ. Թագորի, Մ. Կորեյլի, Ֆր. Կոպպեի, Ֆր. դը Կիրելի, Ա. Կ. Դոյլի, Լ. Ուելլեսի, Գ. Դ'Անուջի, Իվ. Ժիրկենի և այլոց երկերի՝ նրա կատարած հայերեն թարգմանությունները: Լույս է ընծայել նաև հայագիտական մի շարք հետազոտություններ: Անհրաժեշտ է առանձնացնել Բարկեն վարդապետ Աղավելյանցի հետ համատեղ աշխատասիրած XIX դ. սկզբների հեղինակ Մանվել Գյումուշխանեցու մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող երկասիրության հրատարակությունը (Կիւմիշխանեցի Մանուէլ Շահինեան, Համառոտություն ծննդեան և դիպուածոց Մանուէլ Շահինեան Կիւմիշխանեցի պատմաբանիս 1835 ի Սուրբ Խաչ վանս Ղրիմոյ, տե՛ս «Արարատ», 1915, 1916, 1917), բյուզանդագիտական ու հայագիտական արժեք ներկայացնող մի շարք հոգվածների հրատարակումը «Հայրենիք» և այլ ամսագրերի էջերում (մասնավորապես տե՛ս Տիրայր եպիսկոպոս, Չմշկիկ կայսեր նամակը Աշոտ թագաւորին, «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1937, էջ 123-127): Անտիպ են մնացել Տիրայր սրբազանի «Գավառական բառարան», «Ուղղումներ Բաֆֆի

«Խամսայի մելիքությունները» գրքի», քառահատոր «Հոռմեական պատմությունն աղբյուր յուր մշակությի», «Հուշեր Նիկողայոս Աղոնցի մասին» և այլ ուսումնասիրություններ: Հատկապես նշանակալից է նրա գերը եվրոպայի տարրեր ձեռագրապահոցներում գտնվող հայկական գրչագրերի հայտնաբերման և ուսումնասիրության բնագավառում: Նա հրատարակության է պատրաստել Օքսֆորդի Բողլեյան, Մանչեստրի Ջ. Ռայնոլդսի և Բյուսելի արքայական գրատների հայկական ձեռագրերի ցուցակները (բոլորն էլ անտիպ՝ պահվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Ա, Երևան, 1959, էջ LXXXII):

Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյանի կյանքի գործը եղավ XIII դ. նշանավոր բանաստեղծ Ֆրիկի Դիվանի հրատարակությունը: Ֆրիկի ստեղծագործությունների ուսումնասիրությանը նա ձեռնամուխ է եղել դեռևս 1910-ական թվականներին: Գիտական պարբերականներում նա հրատարակեց մի շարք ուշագրավ հոդվածներ, որոցից կարելի է առանձնացնել «Մոռացված մի հայ երգիչ» ուսումնասիրությունը («Արարատ», 1918, էջ 64-88, 171-204): Ի դեպ, Ֆրիկի Դիվանի և նրա վերաբերյալ Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյանի մենագրությունն արժանացել է Ռուսաստանի Գիտությունների կայսերական ակադեմիայի մրցանակին և երաշխավորվել տպագրության: Բայց, հանգամանաքների բերումով, տպագրության պատրաստ գործը լույս տեսավ միայն 35 տարի անց՝ 1952 թ., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության Մելքոնյան Հիմնադրամի կողմից Նյու Յորքում (Ֆրիկ, Դիվան: Ի լույս ընծայեց առաջին անգամ ամբողջական բնագրով, ուսումնասիրութեամբ, ծանոթագրություններով, յաւելուածներով և բառարանով Տիրայր արքեպիսկոպոս՝ միաբան Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածնի, Նիւ Եորք, 1952, 765 էջ): Գիտական քննադատությունը պատշաճ գնահատականի արժանացրեց կատարված աշխատանքը՝ այն համարելով կարևորագույն ներդրում հայագիտության անդաստանում (մասնավորապես տե՛ս Հ. Քյուրտեան, «Շողակաթ», 1953, էջ 139-141: Բ. Եղիայեան, «Հասկ», ամսագիր, Անթիլիաս, 1954, էջ 65-67: Ա. Գ. Աբրահամյան, «Էջմիածին», 1954, հունվար, էջ 32-43 և այլն):

Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանն իր պրակտիկ ողջ գործունեու-

թյան ընթացքում, իր տեսական աշխատություններում մեծագույն պատկառանքով և սիրով էր մտածում, խոսում ու գրում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մասին: Պատահական չէ, որ նա իր հարուստ գրադարանն ու հնությունների թանկարժեք հավաքածուն նվիրել է Մայր Աթոռին (տե՛ս «Էջմիածին», 1956, հունիս, էջ 25):

ԲԱԺԻՆ 6.

ՍԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

(ամբողջական և հատվածաբար) հրատարակվել է բազմիցս և թարգմանվել աշխարհի շատ լեզուներով:

Ստորև ներկայացվելու է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» և ընդհանրապես Պատմահոր երկասիրությունների (նաև վերագրվող) հրատարակությունների մատենագիտությունը՝ ըստ նրանց տպագրության ժամանակագրական կարգի: Մատենագիտությունում տրվում է յուրաքանչյուր հրատարակության նկարագրությունը, նշվում է ջերի քանակը, տպագրության վայրն ու տարեթիվը և որոշ լրացուցիչ տվյալներ (օրինակ՝ զբախոսություններ): Միօրինակությունն ապահովելու մտահոգությամբ դասական ուղղագրությամբ հրատարակված նյութերը տրվում են ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունում գործող ուղղագրությամբ:

Անշուշտ, նման մի մատենագիտություն առաջին անգամ չէ, որ կազմվում է: Գոյություն ունեն նաև այլ մատենագիտական ցանկեր, որոնցում կազմողները անգրագրարձել են Խորենացու Պատմությանն ու նրա մասին ստեղծված գրականությունը: Այդ ցանկերը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկուսի՝ ընդհանուր մատենագիտական և ուղղակիորեն Մովսես Խորենացուն նվիրված: Ընդհանուր մատենագիտական ցանկերը բազմաթիվ են, սակայն դրանք հաճախ հակասական են ու պակասավոր: Գոյություն ունեցող բազմազան ցանկերից (Մ. Միանասարով, Բ. Պատկանյանց, Կ. Կոստանյանց, Ա. Սալմասյան և ուրիշներ) կարելի է առանձնացնել Գ. Զարբհանալյանի² և հատկապես Ա. Ղազիրկյանի³ մեծարժեք, համարյա սպառիչ աշխատությունները, Գ. Շրումպֆի⁴ և Հ. Պետրոսյանի⁵ կազմած ցանկերը:

Նշելի են նաև հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական այն ցուցակները, որոնցից քաղել ենք բազմաթիվ արժեքավոր տվյալներ Մովսես Խորենացու այս կամ այն հրատարակության վերաբերյալ⁶:

Միայն ու հատուկ Մովսես Խորենացուն նվիրված ցանկեր են կազմել բազմաթիվ ուսումնասիրողներ (Մ. Էմին, Վ. Լանգլուա, Գ. Գովրիկյան, Պ. Ֆեթթեր, Խ. Ստեփանե, Գր. Խալաթյանց, Ն. Բյուզանդացի, Հ. Արմեն ու ուրիշներ): Սակայն դրանցից առավել ամբողջական են միայն Մ. Արեղյանի⁷, Ստ. Մալխայանցի⁸, Ս. Մարաբյանի⁹ և Պ. Խաչատրյանի¹⁰ կազմած ցանկերը: Վերջիններս, ի դեպ, հենվում են

Մ. Արեղյանի, իսկ Արեղյանն էլ, ինչպես ինքն է խոստովանում, Ա. Ղազիրկյանի կազմած ցանկի վրա:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» հրատարակությունների մատենագիտությունը կազմել ենք նաև մենք¹¹: Այժմ ներկայացվում է այդ ցանկի առավել ճշգրտված ու ամբողջական տարբերակը: Իսկ ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացու մասին գոյություն ունեցող մատենագիտական ցանկերին, ապա դրանք ինչ-որ չափով առկա են Պատմահոր վերաբերյալ լույս տեսած ամենատարբեր հրատարակություններում (գիրք, հոդված, հրապարակում և այլն): Նման գրականությունից կարելի է առանձնացնել Մովսես Խորենացուն նվիրված Գ. Խ. Սարգսյանի, Լ. Փ. Շահինյանի, Ա. Վ. Մուշեղյանի, Ն. Է. Դանիելյանի և այլոց ուսումնասիրությունների մատենագիտական ցանկերը: Անշուշտ, այդ ցանկերը չեն կարող և հավակնություն էլ չեն ունեցել զոնն մոտավորապես սպառելու եղած վիթխարի նյութը: Այդ դերը մասամբ վերապահվել է ներկայացվող մատենագիտությանը: Ասել, թե սույն մատենագիտությունը գերծ չէ վրիպակներից ու բացթողումներից, ճիշտ չի լինի: Հայտնի է, որ չկան ու չեն կարող լինել անթերի, վերջնական մատենագիտական ցանկեր: Ուստի, շնորհակալությամբ կընդունենք սույն մատենագիտության վերաբերյալ ընթերցողների հայտնած դիտողությունները, լրացումներն ու ցանկությունները:

Ծանոթագրություններ

- 1 Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը. երկասիրություններ, Երևան, 1991:
- 2 Գ. Զարբհանալյան, Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883: Նույնի՝ «Մատենադարան հայկական թարգմանությունաց նախնյաց: Դար ԴԺԳ», նի՝ «Մատենադարան հայկական թարգմանություն հայկական տպագրության», Վենետիկ, 1889: Նույնի՝ «Պատմություն հայկական տպագրության», Վենետիկ, 1895:
- 3 Ա. Ղազիրկյան, Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի, հատ. 1, Վենետիկ, 1909-1913:

- 4 Գ. Շրումպֆ, Ուսումնասիրությունը Հայ լեզվի և մատենագիտության ի Արևմուտս. ԺԴ-ԺԹ դար, Վենետիկ, 1895:
- 5 Հ. Պետրոսյան, Հայ հին և միջնադարյան գրականության համառոտ բիրլիոգրաֆիա (V-XIX դար), Երևան, 1941:
- 6 Տե՛ս «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512-1800)», Երևան, 1963: Հ. Դավթյան, Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին. Մատենագիտություն, Երևան, 1967: Ն. Ա. Ոսկանյան, Ք. Ա. Կորկոտյան, Ա. Մ. Սավայան, Հայոց գիրքը 1512-1800 թթ., Երևան, 1988: «Հայ գիրքը 1901-1920 թվականներին», կազմողներ՝ Օ. Գյուլումյան, Ա. Ադամյան, Ս. Թադևոսյան, Ա. Սավալյան, Մ. Սողոմոնյան, Ա. Սահակյան, Երևան, 2007 և այլն:
- 7 Մ. Աբեղյան, [Մատենագիտություն Մովսես Խորենացու տպագրություններ], տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ ԾԳ-ԾԴ:
- 8 Ստ. Մալխասյանց, Խորենացու Պատմության հրատարակությունները, թարգմանությունները, տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ LXXXVIII-XC:
- 9 Ս. Մարաբյան, [Մատենագիտություն Մովսես Խորենացու], տե՛ս Լ. Հ. Բարսեղյան, Դրվագներ Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշարժանի պատմագրության, Երևան, 1977, էջ 387-388:
- 10 Պ. Խաչատրյան, [Մատենագիտություն Մովսես Խորենացու], տե՛ս Կ. Բիպարյան, Պատմություն Հայ հին գրականության, 2-րդ հրատ., Վենետիկ, 1992, էջ 200-201:
- 11 Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մատենագիտություն Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հրատարակությունների, տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, քննական բնագիրը և աշխարհարար թարգմանությունը, Երևան, 1981, էջ 556-569:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Հայ ժողովրդի պատմության որևէ հիմնահարցի մասին այնքան չի գրվել, որքան Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ: Այդ հարցերը վաղուց դարձել են ուսումնասիրողների ուշադրության առարկան: Ստեղծվել է բազմաբնույթ ու բազմալեզու հարուստ գրականություն: Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ միայն մենագրությունների թիվը մոտենում է 5000 միավորի սահմաններին: Անտարակույս, հիմնահարցերի գիտական մշակման ուղղությամբ մեծ արդյունքների է հասել նախ և առաջ Հայ պատմագիտական ու հրապարակախոսական միտքը: XIX դարի 70-ական թվականներից սկսած, առ այսօր հրապարակվել են հազարավոր մենագրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, ականատեսների վկայություններ, հուշեր, ակնարկներ և այլն:

Միաժամանակ լայն ծավալի աշխատանք է կատարվել նաև ուսական, արևմտամիլրոպական, թուրքական, պարսկական, արաբական և այլ լեզուներով: Հայոց ցեղասպանության պատմության հմուտ ուսումնասիրողներից մեկի՝ Ռ. Գ. Սահակյանի հաշվարկներով, 1900-1960-ական թվականներին միայն Ֆրանսիայում լույս է տեսել շուրջ 400 անուն գիրք՝ նվիրված Հայ ազատագրական շարժումներին, հայկական ջարդերին և, վերջապես, 1915 թ. ահապոր ոճիրին¹: Կարծում ենք, պատկերը նույնն է նաև անգլերեն, թուրքերեն և մասամբ նաև գերմաներեն հրատարակությունների դեպքերում: Հատկանշական է, որ «Հայերի գեոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ» փաստաթղթերի և նյութերի ստվարածավալ ժողովածուին² նվիրված իր գրախոսականում Հեխ պատմաբան Զ. Վեսելա-Պրենոսիլովան մատնանշում է 20-30-ական թթ. Զեխիայում լույս տեսած բազմաթիվ գրքեր, որոնք տեղ

չեն գտել սույն ժողովածուի վերջին մասում գետեղված մատենագիտության ցանկում³: Հասկանալիորեն, պետք է նկատի ունենալ նաև լեհերեն, բուլղարերեն, սերբերեն, հունարեն, իսպաներեն և այլ լեզուներով լույս տեսած գրականության առկայության իրողությունը:

Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված բազմալեզու գրականության մեջ առանձնանում են հատկապես ռուսերեն հրատարակությունները: Բնական է, որ ռուսական պատմագիտական միտքը, քաղաքական հրապարակախոսությունն ու հասարակական կարծիքն առաջիններից մեկն անդրադարձավ մեզ հետաքրքրող հիմնահարցերին: Դեռևս XIX դարի 70-ական թվականներից ընթերցող հասարակության ուշադրությանն են ներկայացվում Հայկական հարցին նվիրված չափազանց հետաքրքիր ու ծանրակշիռ ուսումնասիրություններ, իսկ նույն դարի վերջերին, Օսմանյան կայսրությունում սկիզբ առած Հայկական ջարդերի կապակցությամբ, լույս են տեսնում մի շարք արժեքավոր ժողովածուներ և մենագրություններ: Ռուսական կայսրության պաշտոնական և ոչ պաշտոնական մամուլի օրգաններում, գալառական և նահանգային թերթերում ու ամսագրերում, մինչև 1917 թ., նշված խնդիրների վերաբերյալ տպագրվում են հիմնականում պատմականության դիրքերից գրված մեծ թվով արժեքավոր հոդվածներ ու հրապարակումներ: Դժվար է մատնացույց անել Ռուսաստանյան կայսրությունում XIX դարի 70-ական թվականներից մինչև 1917 թվականը լույս տեսած որևէ ամսագիր կամ լրագիր⁴, որն անդրադարձած չլիներ Հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական պետականության որդեգրած պանիսլամական և պանթուրքական ոճրագործ քաղաքականության մանրամասներին և չզատապարտեր զրանք: Այդ նյութերը մեզ են ներկայացնում ոչ միայն Ռուսաստանի պետական քաղաքականության դրսևորումները, այլ նաև նշանավոր քաղաքագետների, պետական ու հասարակական գործիչների, մշակույթի ներկայացուցիչների վերաբերմունքը, կարծիքը: Ռուսական բազմաթիվ հրապարակումների շնորհիվ բացահայտվել են Հայկական հարցի և ցեղասպանության սպիտակ շատ էջեր, շրջանառության մեջ են դրվել մեծ թվով արխիվային եզակի փաստաթղթեր: Պարբերաբար և հետևողականորեն՝ Հայկական հարցի և ցեղասպանության հիմնախնդիրներին անդրադարձել են «Голос Москвы», «День»,

«Исторический вестник», «Летопись», «Московская газета», «Новое время», «Правительственный вестник», «Речь», «Русская мысль», «Русское богатство», «Русское слово», «Санкт-Петербургские ведомости» («Петроградские ведомости»), «Эхо» և մամուլի ուրիշ շատ օրգաններ:

Իսկ տեղական նահանգային, գալառային և քաղաքային մամուլը, ինչպիսիք են օրինակ՝ «Астраханский листок», «Баку», «Жизнь Кавказа», «Закавказская речь», «Кавказское слово», «Одесский листок», «Отклики Кавказа», «Приазовский край», «Тифлисский листок», «Южные ведомости», «Южный край» և ուրիշներ, ուղղակի ողողված էին այդ հարցերին վերաբերող հոդվածներով ու հրապարակումներով: Մատենագետ Մանուշակ Բողդանյանի հաշվարկներով միայն XIX դարի ռուսական մամուլում հայերին և Հայաստանին վերաբերող տպագրված հոդվածները գերազանցում են 2500 միավորը, որոնց մեծ մասը, անկասկած, նվիրված էին մեզ հետաքրքրող հիմնախնդիրներին⁵: Կարելի է ենթադրել, որ 1900-1918 թվականների ընթացքում ռուսական մամուլի նույնաբնույթ հրապարակումների թիվն, անշուշտ, քառապատկիվ է: Մանավանդ, եթե նկատի ունենանք Հայ ժողովրդի համար բախտորոշ 1915 թվականը, և դրան հետևող իրադարձությունները, որոնք լայն քննարկման առարկա դարձան համաշխարհային, այդ թվում նաև ռուսական մամուլի էջերում:

Մեզ հետաքրքրող հարցերն իրենց արտացոլումն են ստացել նաև հայկական ռուսալեզու «Армяне и война» (Одесса, 1916-1917), «Армянский вестник» (Москва, 1916-1918), «Наши дни» (Александрополь, 1916), «Молот» (Тифлис, 1917), «Вестник Армении» (Одесса, 1919) և Հայաստանում լույս տեսնող ռուսական այնպիսի պարբերական մամուլի էջերում, ինչպիսիք են՝ «Александропольские объявления» (Александрополь, 1903-1906), «Вестник Эриванского православного прихода» (Ереван, 1909-1912), «Карс» (Карс, 1883-1916), «Эриванские губернские ведомости» (Ереван, 1907-1916), «Эриванские объявления» (Ереван, 1900-1917), «Эриванский вестник» (Ереван, 1911-1914) և այլն:

Հասկանալի է, և դա պետք է շեշտել, որ ռուսական մամուլում քիչ չեն եղել նաև նյութեր, որոնք հիմնահարցերը փորձել են ներկայաց-

նել միանգամայն հակառակ դիրքերից: Թուրքամետ և հակահայ ուղղվածություն էին ընտրել մասնավորապես սեհարյուրյակային, ինչպես նաև որոշ օֆիցիոզ մամուլի օրգաններ:

Հիմնահարցերի նկատմամբ երկակի դիրքորոշում որդեգրեցին ընդհանրապես խորհրդային և մասնավորապես՝ խորհրդային ռուսական պատմագիտությունն ու պաշտոնական հասարակական միտքը: Բացառությամբ Հայկական հարցին նվիրված մի քանի, այն էլ ստալինյան միտումնավոր մեկնարանություններով տողորված ուսումնասիրությունների, խորհրդային պատմագիտության մեջ որևէ աչքի ընկնող աշխատանք չի ստեղծվել, անգամ խոսք չի ասվել, որը վերաբերեր հայ ժողովրդի ցեղասպանությանը⁶: Տեղի էր ունենում միանգամայն հակառակը. խորհրդային մամուլն ու պատմագիտական միտքը ողողված էին թուրքամետ հրապարակումներով, որոնք, որպես կանոն, գրված էին հակապատմական, հակահայկական դիրքորոշումներից: Արհամարհելով պատմական անհերքելի փաստերը, անտեսելով նախահեղափոխական ռուսական պատմագիտության ձեռք բերած դրական արդյունքները, ուշադրության չարժանացնելով հայ պատմաբանների կատարած աշխատանքները և անգամ 1966 թ. Երևանում ռուսերենով լույս տեսած «Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ» փաստաթղթերի ու նյութերի վերը հիշատակված ժողովածուն, խորհրդային պատմաբանները լուծյամբ շրջանցում էին վարչակարգին ու, հետևաբար, պաշտոնական պատմագրությանը անցանկալի այս հիմնահարցերը: Հատկանշական է, որ 1967 թ. Մոսկվայում լույս տեսած՝ պատմաբան Մ. Ն. Անդրյուխինի գրքում, որը հատուկ նվիրված էր ցեղասպանության հիմնահարցերին, որևէ ակնարկ չկար Հայկական եղեռնի մասին: Դրությունը փոխվում է 80-ական թվականների կեսերից: Աստիճանաբար վերականգնվում են նախահեղափոխական ռուսական պատմագրության լավագույն ավանդույթները և մեզ կան ռուսական պատմագրության լավագույն ավանդույթները և մեզ հետաքրքրող հարցերը դարձյալ հայտնվում են ռուս պատմաբանների ուշադրության կիզակետում: Մամուլում ավելի հաճախակի են հանդիպում պատմագիտական լուրջ ուսումնասիրություններ, լույս են տեսնում մի շարք ծանրակշիռ մենագրություններ: Մոսկվայում, Սանկտ-Պետերբուրգում և այլ քաղաքներում կազմակերպվում են հեղինակավոր ու ներկայացուցչական գիտական նստաշրջաններ, որոն-

ցում քննարկվում են ցեղասպանությունը վերաբերող բազմաթիվ հարցեր⁷: Նշանակալի է, որ 1995 թ. ապրիլի 14-ին՝ Մեծ եղեռնի 80-ամյակի նախօրյակին, Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դոման հանդես եկավ Հայտարարությունը, որով ոչ միայն դատապարտեց 1915-1922 թվականներին թուրքիայում կազմակերպված այդ հրեշավոր ոճրագործությունը, այլև, իր ցավակցությունը հայտնելով հայ ժողովրդին, ապրիլի 24-ը հայտարարեց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Ենթադրում ենք, որ առաջիկայում ռուսական պատմագիտական ու հասարակագիտական միտքը ձեռնամուխ կլինի հիմնահարցերի լիակատար ուսումնասիրության գործին: Չպետք է մոռանալ, որ հայերի ցեղասպանությունը վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք գտնվում են ռուսական ամենատարբեր արխիվային պահոցներում, դեռևս չըջանառության մեջ չեն և սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին: Անշուշտ, ցանկալի կլինի, որ այդ աշխատանքները կատարվեն հայ պատմաբանների հետ համագործակցված:

1960-ական թվականների կեսերից ռուսերենով հրատարակված ուսումնասիրությունների մեծ մասը լույս է տեսել Երևանում: Այդ բնագավառում կարևոր դեր են կատարել ՀՀ ԳԱԱ պարբերական հրատարակությունները՝ «Պատմա-բանասիրական հանդես», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ինչպես նաև «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», «Երևանի համալսարանի» (լրատու), «Գարուն», «Литературная Армения» ամսագրերը, «Коммунист», «Голос Армении», «Республика Армения» և այլ թերթեր: Նման վիճակը բնավ էլ պատահական չէր: Մինչդեռ, խորհրդային իշխանության տարիներին, Մոսկվայում և ԽՍՀՄ մյուս կենտրոններում տվյալ հիմնահարցերի վերաբերյալ որդեգրվել էր բացահայտ անտարբեր վերաբերմունք, Հայաստանում կատարվող աշխատանքների մի զգալի մասը, գիտակցաբար, հրատարակվում էր ռուսերենով, որպեսզի ոչ միայն բավարարվեն ռուս և ռուսալեզու ընթերցողների որակյալ հիմնահարցերի վերաբերյալ ռուս և ռուսալեզու ընթերցողների հետաքրքրասիրությունները տվյալ հարցերի նկատմամբ, այլև ապահետաքրքրասիրությունները տվյալ հարցերի նկատմամբ, այլև ապահովվեն լույս տեսած փաստաթղթերի՝ որքան կարելի է լայն՝ միութենական և միջազգային գիտական շրջանառությունը:

Այսպիսով, ակներև է կատարված ու կատարվող լայնածավալ աշխատանքը: Սակայն, անբավարար է Հայկական հարցի և հայերի ցե-

դասպանություն մատենագիտությունների ստեղծման ընթացքը: Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր մատենագիտական աշխատանք յուրօրինակ ուղեցույց է գիտական ուսումնասիրությունների համար, որևէ գիտահետազոտական աշխատանք սկսելու պարտադիր նախապայման: Հայտնի է նաև, որ առանց կատարված աշխատանքների՝ թեկուզև համառոտ կամ մասնակի մատենագիտությունների, հնարավոր է՞ գիտաքննական որևէ ուսումնասիրության ստեղծումը:

Հայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ եվրոպական լեզուներով լույս տեսած երկասիրությունների մատենագիտություն կազմելու առաջին փորձերից մեկը պատկանում է Փարիզի Նուբարյան պահոցի մատենադարանապետ Ա. Սալմասյանին: Դեռևս 1946 թվականին հրատարակած⁸ և 1969 թ. վերահրատարակած⁹ «Հայկական մատենագիտություն» արժեքավոր աշխատությունում նա առանձին բաժիններով ներկայացրել է մեզ հետաքրքրող հիմնահարցերին վերաբերող գրականության ցանկերը¹⁰:

Հայերեն և օտար լեզուներով, այդ թվում և ռուսերենով, հրատարակված Հայկական հարցին և հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող մի ամփոփ մատենագիտություն են հրատարակել Ն. Դերոյանը, Ա. Նազիրյանն ու Ռ. Սահակյանը, որը զետեղված է «Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի վերջում: Մատենագիտությունը պարունակում է 180 հայերեն, 55 ռուսերեն և 206 արևմտաեվրոպական լեզուներով գրքերի, ուսումնասիրությունների և հոդվածների մի ցանկ¹¹: Սույն մատենագիտությունը ճշգրտվել և համալրվել է ժողովածուի երկրորդ հրատարակության ժամանակ (հայերեն՝ 435, ռուսերեն՝ 100, արևմտաեվրոպական լեզուներով՝ 335 միավոր)¹²:

70-ական թվականների սկզբներին Հայկական հարցի և Հայկական Տասնհինգի մատենագիտության ստեղծման երկու անհաջող փորձ է կատարվում Բեյրութում: Առաջինը Հայկական լրատվական կենտրոնի պատրաստած, մեքենագիր 396 էջ ընդգրկող «Հայկական հարցի մատենագիտություն» էր, մյուսը՝ հայկական ցեղասպանության վաթսուներեամյակի նշումը Լիբանանի ազգային կենտրոնական վարչության կողմից առանձնացված իմբագրական մարմնի պատրաստածը: Վերջին աշխատանքը, որ կատարել էին Լևոն Վարդանը, Հ. Թերճյու-

մանյանը և Ռ. Հովհաննիսյանը, անգամ լույս տեսավ 3000 տպաքանակով¹³: Սակայն, ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով, ամբողջ տպաքանակը ոչնչացվեց¹⁴:

70-ական թվականների կեսերին դարձյալ Սփյուռքում լույս են տեսնում մի շարք մատենագիտական ցանկեր, որոնց հեղինակներն էին Վրեժ Ներսեսյանը, Բրուք Մինասյան-Հովիվամազյանը, Աննա Ավագյանը և ուրիշներ¹⁵: Նշված աշխատանքները հեռու էին ամբողջական, թեկուզև մոտավոր սպառիչ ցանկեր լինելուց, սակայն մեծապես օգտակար դարձան հետագա աշխատանքների ընթացքում:

Նկատի ունենք Լևոն Վարդանի¹⁶ և Տիգրան Գևորգյանի¹⁷ կազմած մատենագիտական ցանկերը: Հատկապես զրկատանքի է արժանի Տ. Գևորգյանի աշխատանքը, որը, թեև հեղինակն անվանում է «անկատար նախափորձ», սակայն լավագույններից մեկն է, որ լույս է տեսել այս բնագավառում: Ցավոք, այն աննկատ է մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից:

Առավել հաջողված պետք է համարել Ռիչարդ Հովհաննիսյանի կատարած աշխատանքը, որը միմիայն Հայկական ցեղասպանության (1915-1923 թթ.) պատմությանը վերաբերող մատենագիտություն է¹⁸: Այն կազմված է պրոֆեսիոնալ բարձր մակարդակով և գիտական մատենագիտության դասական օրինակ կարող է ծառայել: Աշխատանքը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինը արխիվային նյութերի (անգլիական, ամերիկյան, ֆրանսիական, հայկական և այլն) ցանկ է, իսկ երկրորդը՝ մատենագիտություն է, բաղկացած 460 միավոր, հիմնականում մենագրական, ուսումնասիրություններից (գերազանցապես անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և թուրքերեն): Նշելի են նաև Գևորգ Պաղճյանի կազմած զույգ մատենագիտական ցանկերը, որոնք թեև Պաղճյանի հարցին և հայերի ցեղասպանությանը չեն վերաբերում, սակայն առանձին բաժիններ ունեն այդ հիմնահարցերի վերաբերյալ: Այս ցանկերից առաջինը, որը հեղինակը անվանել է «Ընտրությունները: Այս ցանկերից առաջինը, որը հեղինակը անվանել է «Ընտրությունները»¹⁹, ընդգրկում է 143 անուն գործ (ֆրանսերեն, անգլերեն, թուրքերեն, իտալերեն): Իսկ մատենագիտական երկրորդ ցանկն ընդգրկում է 170 անուն գործ (հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, գերմաներեն, իտալերեն)²⁰: Սույն մատենագիտությունների առանձնահատկությունը նախորդներից կայանում է

նրանում, որ այստեղ բերվում են նաև թուրք հեղինակների համապատասխան աշխատությունները (առաջինում 8 միավոր, իսկ երկրորդում՝ 41):

Այս տարիներին լույս տեսած միակ աշխատանքը, որն ամբողջությամբ վերաբերում է ռուսերեն համապատասխան գրականության մատենագիտությանը, պատկանում է Հայկական մատենագիտության մեծ երախտավոր Հակոբ Անասյանին: Աշխատանքը կատարվել է դեռևս 1973-1975 թվականների ընթացքում՝ ակադեմիայի Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի սեկտորի Հանձնարարությամբ: Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, տպագրության պատրաստ մատենագիտությունն այդպես էլ երևանում լույս չտեսավ: Իսկ մի քանի տարի անց, հեղինակն այն հրապարակեց ԱՄՆ-ում²¹: Գիրքը 1877-1971 թվականների ընթացքում լույս տեսած ռուսերեն 662 միավոր աշխատությունների մատենագիտական ցանկն է: Նախ, տրվում է ռուսերեն մատենագիտությունը (էջ 1-83), ապա դրա լրիվ անգլերեն թարգմանությունը (էջ 87-177): Հեղինակը խոստովանում է, որ իր կատարած աշխատանքը միտում չունի սպառիչ լինելու և դա է պատճառը, որ իր գործը խորագրել է որպես «Համառոտ մատենագիտություն»: Աշխատանքում տեղ գտած որոշ անճշտություններ և վրիպակներ, կարծում ենք, հետևանք են այն բանի, որ հեղինակը հնարավորություն չի ունեցել վերջնականապես ճշգրտելու իր կազմած ցանկը և անձամբ ստուգելու բնագրերը:

Անշուշտ, Հ. Անասյանը հիանալի էր գիտակցում, որ իր կազմած մատենագիտությունը չէր կարող ընդգրկել ռուսերենով գոյություն ունեցող բովանդակ նյութը, մասնավորապես՝ նախախորհրդային ռուսական մամուլի հրապարակումները: Հետևաբար, հույս էր հայտնում, թե մասնագետները երբևիցե լրացնելու են իր կազմած ցանկը²²:

Վերջին տարիներին լույս տեսած մատենագիտական աշխատություններից հատկապես առանձնանում է Տիգրան Գևորգյանի աշխատասիրած «Հայկական հարցը և հայկական կոտորածները. Համապարփակ մատենագիտության փորձ» ուշագրավ գիրքը²³: Սա ընդարձակածավալ և բավականին խնամքով կազմված մատենագիտություն է: Այն բաղկացած է հետևյալ բաժիններից՝ «Մատենագիտական փորձ Հայկական հարցի և հայկական կոտորածներու մասին» (հայկական

նյութեր՝ 1332 միավոր), արևմտամետոպական նյութեր (1132 միավոր) և Հ. Անասյանի կազմած, վերը հիշատակված ռուսերենով լույս տեսած նյութերի ցանկը (662 միավոր): Ինչպես համեստորեն խոստովանում է աշխատասիրողը, իր կազմած մատենագիտությունը «ապագայում կատարվելիք մեծ աշխատանքի մը նախաքայլը կարելի է համարել միայն»²⁴: Իրոք, մատենագիտական յուրաքանչյուր նոր աշխատանք, կամա թե ակամա, հենվում է նախկինում կատարված աշխատանքների վրա, ինքն էլ իր հերթին հիմք ծառայելով ապագա երկասիրությունների համար:

Հայկական հարցի պատմությունը վերաբերող, ռուսերեն լույս տեսած գրականության մատենագիտության կազմման ուղղությամբ մեծ և շնորհակալ աշխատանք է կատարել Արման Կիրակոսյանը: Նրա գրչին են պատկանում Հայկական հարցին նվիրված բազմաթիվ ծանրակշիռ հոդվածներ, չափազանց արժեքավոր մենագրություններ և մի շարք գրախոսություններ: Զուգընթաց անգրագարձել է նաև խնդրո առարկա հիմնահարցի մատենագիտությանը, որին նվիրել է մի քանի հոդվածներ²⁵ և կազմել առանձին մատենագիտական ցանկեր: Անցած տարիների ընթացքում Ա. Կիրակոսյանը հրատարակել է այդպիսի մի քանի մատենագիտություններ: Նշելի է հատկապես «Հայկական հարցի (1890-1900) գրականության մատենագիտություն» ցանկը:

Այստեղ բերված են նշված տարիներին լույս տեսած ռուսումնասիրությունները (ընդգրկում է 190 անուն հոդված, բրոշյուր, մենագրություն, փաստաթղթերի ժողովածու և այլն)²⁶: Մի քանի տարի անց Մոսկվայում Ա. Կիրակոսյանը հրատարակել է մի այլ ցանկ, որտեղ տվել է 1975-1985 թվականների ընթացքում ռուսերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն և թուրքերեն լույս տեսած գրքերի և ռուսումնասիրությունների մի ոչ ամբողջական մատենագիտություն²⁷: Առավել ամբողջական է հեղինակի կազմած մատենագիտական հաջորդ ցանկը, որտեղ ներկայացված են 1978 թվականից 1983 թվականը Ռուսաստանում և Խորհրդային Միությունում Հայկական հարցին և հայերի ցեղասպանությունը վերաբերող ռուսերենով լույս տեսած աշխատությունները²⁸: Սույն մատենագիտական ցանկը բաղկացած է չորս մասից: Առաջին մասն ընդգրկում է Հայկական հարցի միջազգայնացումից մինչև Սասունի 1894 թվականի դեպքերը (39 միավոր):

Աշխատությունները հիմնականում վերաբերում են ռուս-թուրքական պատերազմին, ռազմական գործողություններին հայերի մասնակցությանը, Հայկական հարցին և Արևմտյան Հայաստանում թուրքական կառավարության վարած հակահայկական քաղաքականությանը: Երկրորդ բաժինը (1894-1914 թթ.) վերաբերում է 1894-1896 թվականների հայկական կոտորածներին, Հայկական հարցի վերաբացմանը, մայիսյան ռեֆորմներին (93 միավոր): Այս շրջափուլի գրականության մեջ մասնավորապես նկատելի են այն աշխատությունները, որոնցում ռուս առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչներն իրենց համակրանքն են արտահայտում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նկատմամբ: Քիչ չեն նաև այն ուսումնասիրությունները, որոնց հեղինակները ոչ միայն դատապարտում են մեծ տերությունների երկդիմի վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ, այլև քննադատում են սեփական կառավարության դիրքորոշումը և հաճախ՝ անտարբերությունը XIX դարի վերջերի հայկական կոտորածների նկատմամբ: Երրորդ մասն ընդգրկում է 1914-1920 թթ. պատմությանը վերաբերող գրականությունը (353 միավոր): Այս շրջափուլում են կատարվել հայ ժողովրդի պատմության ճակատագրական իրադարձությունները՝ Յեղասպանություն, Սփյուռքի կազմավորում, հայկական պետականության վերականգնում և այլն: Պատահական չէ, որ այս բաժնի գրականությունը կազմում է մատենագիտական ցանկի հիմնական մասը: Չորրորդ բաժնում (1920-1983 թթ.) ներկայացվել են ԽՍՀՄ-ում լույս տեսած բոլոր այն ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են Հայկական հարցին ու ցեղասպանությանը (260 միավոր):

Կատարվել է հսկայական ու շնորհակալ աշխատանք, որը, սակայն, ինչպես ճիշտ ակնարկում է հեղինակը, չէր կարող զերծ լինել առանձին վրիպումներից, սխալներից և անճշտություններից: Վրիպումները հատկապես նկատելի են առաջին-երկրորդ բաժիններում, որոնցում տեղ չեն գտել մեզ հետաքրքրող պրոբլեմներին վերաբերող առանցքային մի շարք ուսումնասիրություններ:

Ակներև է, որ խնդրո առարկա հիմնահարցերը սերտորեն աղերսվում են Թուրքիայի պատմության հետ և, բնականաբար, համապատասխան շատ ուսումնասիրություններ տեղ են գտել նաև Թուրքիա-

յի պատմությանը նվիրված ռուսերեն մատենագիտությունների էջերում: Պետք է նշել, որ նմանատիպ մատենագիտություններից մի քանիսը մեծապես օգտակար են եղել մեզ՝ համեմատություններ ու ճշգրտումներ կատարելու համար²⁹: Այդ մատենագիտությունների հիմնական թերությունը կայանում է նրանում, որ հաճախ, եթե ուսումնասիրությունների խորագրերում բացակայում է «Թուրքիա» մատնանշումը, ապա դրանք, որպես կանոն, չեն հիշատակվում ցանկերում: Մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, Հայկական հարցին նվիրված շատ ուսումնասիրություններ, հատկապես պարբերական մամուլում տպագրվածները, լույս են տեսել առանց այդ ցուցումի:

Թուրքական մամուլի՝ մեզ հետաքրքրող հայկական նյութերի վերլուծության կամ թարգմանության ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարել Հայաստանի ԳԱԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնը, որը «Հայագիտությունը արտասահմանում», «Հայկական հարցը» և այլ մատենաշարերով հաճախ հրատարակել է նաև մատենագիտական ցանկեր: Սրանք կարող են նախապայման ծառայել Հայկական հարցի թուրքական նյութերի մատենագիտությունը պատրաստելու ժամանակ: Հայկական հարցի և ցեղասպանության պրոբլեմներին, ինչպես նշեցինք, անդրադարձել են, և ոչ հպանցիկորեն, նաև թուրք պատմաբանները: Հիմնահարցերի թուրքական խեղաթյուրումների ու հակապատմական վերլուծումների վերաբերյալ շատ է գրվել³⁰, լույս են տեսել նաև բազմաթիվ գրախոսականներ, որոնցից մի քանիսը տեղ են գտել սույն մատենագիտական ցանկում: Կատարվել են նաև փորձեր՝ կազմելու Հայկական Տասնհինգի վերաբերյալ թուրքերենով կամ թուրք պատմաբանների կողմից այլ լեզուներով գրված ուսումնասիրությունների մատենագիտություններ: Այդպիսի փորձերից առաջինը պատկանում է թուրք ճանաչված պատմաբան Թյուրքբայա Աթայովին³¹: Զանց առնելով այս և նմանատիպ այլ գործեր, կցանկանայինք կանգ առնել վերջին գործերից մեկի վրա: Գնահատելի է, մասնավորապես, Հայկական Տասնհինգի լավագույն գիտականներից Լևոն Վարդանի կատարած լայնածավալ և հիմնարար աշխատանքը, որը կրում է «Հայկական Տասնհինգը թուրքական մատենագիտության մեջ» խորագիրը³²: Սույն աշխատանքը մատենագիտական սովորական ցանկ չէ: Այն լուրջ, գիտահետազոտական ու-

սուլճնասիրություն է, որտեղ մանրամասն տրվում է Հայոց ցեղասպանության մատենագիտությունների ստեղծման պատմությունը: Այստեղ հեղինակը, մեկ առ մեկ, անդրադառնում է իրեն հայտնի նախորդող բոլոր փորձերին և արժեքավորում դրանք: Այնուհետև ներկայացնում է Հայկական Տասնհինգի թուրքական մեկնաբանությունների մի ցանկ՝ բաղկացած 454 միավոր ուսումնասիրություններից: Աշխատանքը տրոհված է հինգ ժամանակաշրջանների՝ 1) 1909-1915, 2) 1916-1922, 3) 1925-1945, 4) 1947-1955, 5) 50-ական թվականների կեսերից մինչև մեր օրերը: Վերջին՝ 5-րդ ժամանակաշրջանն էլ բաժանված է առանձին հատվածների, մեկնակետ ունենալով Հայկական Տասնհինգի հիանալի, վաթսուհինամյակը, յոթանասուհինամյակը և ութսուհինամյակը: Հայտնի է, որ հերթական կյոռ տարեդարձների ոգեկոչման շրջանում է, որ թուրքական իրականության մեջ, հատկապես, աշխուժանում է հակահայ քարոզչությունը: Այսպես, միայն 1985-1994 թվականների ընթացքում թուրքիայում լույս են տեսել ավելի քան 140 անուն ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, հուշագրություններ և այլն՝ նվիրված Հայկական իրադարձություններին: Հեղինակը խոստովանում է, որ նշված թիվը դեռևս ամբողջական չէ, քանզի բազմաթիվ են նաև այլ հրատարակություններ, որոնց ինքը «բախտն ու առիթը» չի ունեցել հանդիպելու: Դա է պատճառը, որ թեև կատարված մանրամասն աշխատանքին, նա համոզված է, որ սույն մատենագիտությունը «թուրք հրատարակություններին կազմված ոչ ամբողջական մի ցանկ է»³³: Այնուհանդերձ, տասը տարվա ընթացքում 140 միավոր հրատարակությունները բավականին զգալի թիվ են, դա ավելի է, քան նույն ժամանակահատվածում անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական և անգամ հայկական հրատարակությունների թիվը: Հանգամանք, որը պետք է անպայման մտորումների տեղիք տա:

Շարունակելով աշխատանքը սույն բնագավառում, Լևոն Վարդանը շուտով հրապարակում է թուրքական նյութերի համապատասխան տեղեկատվությունն ամփոփող մի ծանրակշիռ հատոր³⁴: Մատենագիտական սույն նշանակալից աշխատանքը բաղկացած է երեք բաժիններից: Առաջին բաժինը, ըստ էության, կրկնություն է՝ որոշ լրացումներով, «Հայկազյան հայագիտական հանդեսում» լույս տեսած, մեզ

արդեն ծանոթ, մատենագիտության: Նորությունը, և մեզ խիստ հետաքրքրող նյութը, աշխատանքի երկրորդ բաժինն է՝ «Հայկական Տասնհինգը թուրք մամուլին մեջ»: Աշխատանքի երրորդ բաժինը, որ կրում է «Հայկական Տասնհինգին փաստարկումը և մեջք» խորագիրը, նվիրված է տվյալ հարցերին աղերսվող թուրք պատմաբանների աշխատությունների մասնագիտական վերլուծությանը, տրված է ձեռք բերված արդյունքների ընդհանուր արժեքավորումը: Այս գրքում ներկայացվում է 1909-1995 թթ. ընթացքում Հայկական հարցին և հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող թուրք հեղինակների կողմից գրված 639 գրքերի, ժողովածուների և հուշագրությունների ցանկը: Եթե 1905-1915 թթ. ընթացքում լույս են տեսել 20, ապա 1915-1923 թթ.՝ 74, 1924-1946 թթ.՝ 60, 1946-1955 թթ.՝ 29, 1956-1965 թթ.՝ 60, 1966-1975 թթ.՝ 88, 1976-1985 թթ.՝ 168 (ընդ որում՝ այս քանակությունից 126-ը լույս են տեսել 1982-1985 թթ. ընթացքում) և վերջապես 1986-1995 թթ.՝ 140 գիրք: 639 գրքերից 33-ը լույս են տեսել արաբատառ օսմաներենով, 450-ը՝ արդի թուրքերենով, 77-ը՝ անգլերեն, 57-ը՝ ֆրանսերեն, 12-ը՝ գերմաներեն, 4-ը՝ իսպաներեն, 3-ը՝ հայերեն, մեկական՝ արաբերեն, պարսկերեն և ռուսերեն լեզուներով: Չնայած այս պատկառելի քանակությանը (639 միավոր), Լևոն Վարդանը ենթադրում է, որ իրականում թուրքական մատենագիտությունը կարող է ավելի ընդարձակ լինել և կարոտ է առաջիկա նոր պրպտումների:

Հեղինակն, ինքնին, կարևորել է թուրքական նյութերի դասակարգումը և փորձ է կատարել նաև անդրադառնալ մամուլի հրապարակումներին: Բնականաբար, Բեյրութի պայմաններում անհնարին կլինեին նման մի աշխատանքի լիակատար կազմակերպումը, ուստի նա բավարարվել է իրեն հասու ընդամենը 35 անուն թուրքական թերթների մշակմամբ և կազմել դրանցից վերցրած համապատասխան նյութերի մատենագիտական ցանկը (326 միավոր): Նշելի է, որ նյութերը լույս են տեսել գերազանցապես 1965-1995 թվականներին, ընդ որում՝ միայն 1990-1995 թթ. տպագրվել է 131 հոդված: Նկատի ունենալով, որ նույն ժամանակաշրջանում թուրքիայում լույս տեսած թերթների ու ամսագրերի քանակը ոչ թե 35 միավոր է, այլ՝ երեք հարյուրապատիկ և ավելի, ուրեմն թուրքական մամուլի հայկական նյութերն էլ կարե-

լի է բազմապատկել հարյուրով: Ընդ որում, միայն նշված երեսնամյակի համար: Իսկ նախորդ և հետագա տարիների մամուլի նյութերը:

Չնայած Լևոն Վարդանի կատարած մեծ ու շնորհակալ աշխատանքին, այնուհանդերձ, ինչպես ակներև է, այս բնագավառում հսկայական աշխատանք կա կատարելու, որին և հայ պատմաբանները պետք է ձեռնամուխ լինեն անհապաղ: Թուրքական պատմագիտության մերժումի, ուրացումի և կեղծիքի միտումներն արտահայտող այդ նյութերի դասակարգումը և մշակումը ինքնրստինքյան կարող է պարզաբանել այն հսկայական անսքող հետաքրքրության ակունքները, որ դրսևորում են թուրք պատմաբաններն ու հրապարակախոսները հարցերի նկատմամբ:

Հայկական հարցի և հայաստանության մատենագիտություններ ստեղծելու անկատար փորձերից են նաև Ռուբեն Ադալյանի զույգ գրքերը³⁵: Ինչպես մատնանշում է վերջին գրքի խորագիրը, այն նախատեսված է ուսանողների և ուսուցիչների համար և պետք է ծառայի ուղեցույց՝ տվյալ թեմաներով զբաղվելիս: Առավել ծավալուն և ամբողջական է Համո Վասիլյանի «Հայկական ցեղասպանություն. մատենագիտական և գրադարանային համապարփակ ուղեցույց» գործը, որը գերազանցապես նվիրված է Հայկական Տասնհինգի թեմատիկային³⁶: Սույն մատենագիտությունը անգլերենով լույս տեսած 380 գրքերից կազմված մի ցանկ է: Այն չի պարունակում ո՛չ արխիվային նյութեր և ո՛չ էլ հոդվածներ: Աշխատանքի նորույթներից կարելի է համարել այն, որ յուրաքանչյուր գրքի դիմաց տվրում է նաև տեղեկանք, թե ԱՄՆ-ի ո՞ր գրադարանում և ի՞նչ քանակությամբ կարելի է գտնել այդ գրքերից: Մյուս նորությունը խնդրո առարկա հիմնահարցերի վերաբերյալ հրատարակված մատենագիտությունների ցանկի առկայությունն է³⁷:

Հայկական ցեղասպանության և Հայկական հարցի վերաբերյալ նեղ մատենագիտական ցանկեր են հրատարակել Ֆ. Պարոնյանը (79 միավոր)³⁸, Վահագն Տատրյանը (96 միավոր)³⁹ և Վրեժ Ներսեսյանը (60 միավոր)⁴⁰:

Հրատարակված մատենագիտություններից լավագույններից մեկը կարելի է համարել ՀՀ ԳԱԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի հրատարակածը⁴¹: Մատենագիտու-

թյունը կազմել են Ա. Հ. Հարությունյանը և Գ. Բ. Մկրտչյանը: Ժողովածուի շրջանակները, ինչպես ցուցում է խորագիրը, ընդգրկում են 1894-1923 թթ. ժամանակահատվածները: Ժողովածուում տեղ են գտել հայերեն (538), ռուսերեն (139) և օտար (454)⁴² լեզուներով գրված, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ այլ երկրներում լույս տեսած մենագրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, հուշագրություններ, հոդվածներ և հարակից այլ աշխատություններ: Մատենագիտության վերջում ներկայացված են անձնանունների և տեղանունների ցանկեր:

Մեծ եղևոնի 80-ամյակի օրերին՝ Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, լույս տեսավ ևս մի մատենագիտական ցանկ, որը կազմել էին ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի և ԳԱԱ ֆունդամենտալ գրադարանի աշխատակիցներ Ռ. Բարաջանյանը, Ն. Դերոյանը, Մ. Կարապետյանը և Մ. Հովհաննիսյանը⁴³: «Խմբագրի կողմից» ազդում նշվում է, որ սույն համառոտ մատենագիտությունը չի ընդգրկում խնդրին վերաբերող ամբողջ գրականությունը, պարբերական մամուլում տպագրված պատմագիտական ու տեղեկատվական հոդվածները, գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունները և այլն: Մատենագիտությունը բաղկացած է միայն հայերեն (542 միավոր), ռուսերեն (141 միավոր), անգլերեն (203 միավոր) լեզուներով հրապարակված գրականությունից և օգտագործված մատենագիտության ցանկից (10 միավոր), ընդամենը՝ 896 միավոր: Գրականության ցանկը, որն ընդգրկում է 1915-1995 թվականների ընթացքում լույս տեսած աշխատությունները, տրոհված է երկու հատվածների միջև՝ 1915-1964 թթ. և 1965-1995 թթ.: Մատենագիտությունը եզրափակվում է հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն անձնանունների ցանկով:

Անշուշտ, վերը նշվածով չեն սահմանափակվում Հայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության մատենագիտական ցանկերը: Մենք ներկայացրինք ամենահիմնականները: Չպետք է անտեսել նաև այն, որ տվյալ հիմնահարցերին նվիրված գրականության յուրաքանչյուր միավոր ևս ունի համապատասխան մատենագիտական ցանկ: Որպես օրինակ ներկայացնենք Զ. Ս. Կիրակոսյանի «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը XIX դարի 70-ական թթ.» (Երևան, 1978) ու «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը XIX դարի 80-

ական թթ.» (Երևան, 1980) մենագրություն մատենագիտական ցանկերը: Առաջինն ընդգրկում է Հայերեն 82, ռուսերեն 91 և արևմտանվորական լեզուներով 50, իսկ երկրորդը՝ Համապատասխանաբար 133, 118 և 57 միավոր: Եթե անգամ զանց առնենք կրկնողությունները, ապա գործ ունենք լուրջ, պրոֆեսիոնալ մակարդակով կազմված ցանկի հետ, որը մեծապես օգտակար կարող է լինել ապագա մատենագիտական աշխատանքների համար:

1998 թ. Ազգային հարցի և գենոցիդի ուսումնասիրման կենտրոնի նախաձեռնությամբ լույս տեսավ է. Հ. Բաբայանի և մեր կողմից կազմված ռուսերենով լույս տեսած գրականության (1877-1997) մատենագիտությունը⁴⁴: Սույն մատենագիտական աշխատությունում տեղ են գտել ռուսերենով լույս տեսած մենագրություններ, հուշագրություններ, սեղմագրեր, ամսագրային և լրագրային հոդվածներ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, գրախոսություններ և այլն (ընդամենը՝ 2360 միավոր): Հասկանալի պատճառներով, կազմողները չեն կարողացել ընդգրկել ամբողջական նյութը: Հատկապես թերի են մամուլի նյութերը: Ռուսերենով լույս տեսած ոչ բոլոր պարբերականներն են, որ կազմողները հնարավորություն են ունեցել օգտագործել: Խոսքը վերաբերում է ինչպես մինչ 1917 թ., այնպես էլ 1917 թ. հետո լույս տեսած պարբերականներին: Հայտնի է, որ ռուսերեն հսկայական քանակությամբ պարբերականներ են հրատարակվել արտասահմանում: Առանձնանում են հատկապես տարագրությունում լույս տեսած հրատարակությունները, որոնք մեծ թվով հոդվածներ են տպագրել մեզ հետաքրքրող հիմնահարցերի վերաբերյալ: Սակայն, հայտնի է նաև, որ Երևանի ոչ մի գրապահոց չունի նման հավաքածուներ: Հետևաբար, ապագա աշխատանքներն այս ուղղությամբ պետք է կազմակերպել մոսկովյան գրադարանների միջոցով:

Նշված մատենագիտությունում տեղ են գտել հրատարակություններ, որոնք անմիջականորեն աղերս չունեն Հայկական հարցի և ցեղասպանության հետ, սակայն բացահայտում են Օսմանյան կայսրության ազգային քաղաքականության ինչ-ինչ կողմերը, կամ վերաբերում են գաղափարախոսական այնպիսի հոսանքների և ուղղությունների, ինչպիսիք են օսմանիզմը, պանիսլամիզմը, պանթուրքիզմը և այլն: Նման աշխատությունները նշելիս տրվել են նաև համապատաս-

խան այն բաժիններն ու գլուխները, որոնք կարող են օգտակար լինել հետաքրքրող խնդիրների առնչությամբ: Կազմողները նպատակահարմար են համարել մատենագիտական սույն ցանկում զետեղել նաև Հայկական հարցի նոր փուլի (1988 թվականից սկսած) վերաբերյալ հրատարակված գրքեր, ամսագրեր ու լրագրային հոդվածներ, հարակից այլ աշխատություններ, այդ թվում և աղբյուրական կամ աղբյուրական հրատարակություններ: Նման դեպքում նյութն առավել ընդգրկուն է դառնում և, հետևաբար, ամբողջական պատկերացում տալիս կատարված աշխատանքների վերաբերյալ:

Ամբողջ նյութը (1877 թվականից մինչև 1997 թվականը) կազմողները տրոհել են երկու հատվածների՝

ա) Գրքեր,

բ) Հոդվածներ:

Այս եղանակը առավել ընկալելի է դարձրել մատենագիտությունը և տարաբաժանել կատարված աշխատանքները: Մատենագիտության վերջում տրվել է հեղինակների, կազմողների, խմբագիրների, գրախոսների, թարգմանիչների, ինչպես նաև հեղինակ չունեցող աշխատությունների այբբենական ցանկը:

Մատենագիտական մի ահռելի աշխատանք է իրենից ներկայացնում Ստեփան և Կարո Պողոսյանների կազմած մատենագիտությունը⁴⁵: Միավորների քանակով այն նախագեպը չունի: Ամբողջ նյութը խմբավորված է երեք բաժիններում՝ Հայերեն, ռուսերեն և օտար լեզուներով հրատարակություններ: Արաբերեն և արաբատառ թուրքերեն գրքերին ու հրապարակումներին տեղ է տրված Հայերեն գրականության բաժնում: Այս բաժնում բերված են 4048, օտար լեզուների բաժնում՝ 5225 և ռուսերեն բաժնում՝ 2267 միավոր նյութեր:

Ընդամենը՝ 11.540 միավոր: Իրոք, ահռելի քանակություն է, թեև հեղինակներն իրենք են խոստովանում, որ իրենց կազմած մատենագիտությունը ևս «չի հավակնում բացարձակ համապարփակության, ինչպես գործնականում անհնար է»⁴⁶: Նկատի ունենալով այն անհասկառ զործնականում սկզբունքը, որ որդեգրել են կազմողները նյութե-նալի ու տարօրինակ սկզբունքը, որ որդեգրել են կազմողները նյութե-րի միավորները հաշվարկելիս, որի ժամանակ նույն հեղինակից բերված նյութերից համարակալվում է միայն առաջինը, իսկ մյուսները դուրս են մնում ընդհանուր քանակությունից, իրականում միավորնե-

րի քանակը շատ ավելին է: Օրինակ՝ ցանկում ներկայացված Մ. Գ. Ներսիսյանի 15 աշխատություններից համարակարգված է միայն առաջինը, իսկ մնացած 14-ը՝ ոչ: Նույնն է նաև մյուս հեղինակների դեպքում: Հետևաբար, սույն ցանկում բերված միավորների քանակը (11.540) առնվազն պետք է ավելացնել 4-5 հազարով:

Թեև կատարված ակնհայտ տքնաջան և հսկայածավալ աշխատանքին, սույն մատենագիտությունը նշվածներից առավել անկատարն է: Ցանկում ընդգրկված աշխատանքների մի զգալի մասը որևէ հեռավոր աղբյուր անգամ չունի խնդրո առարկա հարցերի հետ: Այն տպավորություն է ստեղծվում, թե կազմողները, առանց որևէ սկզբունքի, ի մի են հավաքել բոլոր այն հնարավոր գրքերն ու հոդվածները, որոնք վերաբերում են ոչ թե կոնկրետ Հայկական հարցին և ցեղասպանությանը, այլ ընդհանրապես Հայոց պատմությանը: Հակառակ դեպքում, ինչպես կարող էին այս ցանկում տեղ գտնել այնպիսի գրքեր, ինչպիսիք են մ.թ.ա. II-I դարերի հույն քերական Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստ» երկասիրության հայկական մեկնություններին նվիրված Ն. Ադոնցի աշխատությունը, կամ հայ ժողովրդի հնագույն և վաղ միջնադարյան պատմաչրջանների վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների մի այնպիսի հավաքածու, ինչպիսին է «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիան» և համանման հարյուրավոր այլ աշխատություններ: Նման պայմաններում, տարակուսելի է սույն ցանկում հենց Հայկական հարցին և ցեղասպանությանը նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրությունների բացակայությունը, դիցուք վերջինս՝ 1998 թ. լույս տեսած «Հայկական հարց. Հայերի ցեղասպանությունը: Ռուսերենով լեզվով գրականության մատենագիտություն (1877-1997)» գիրքը և այլն: Սակայն, կարծում ենք, այստեղ ամենալուրջ թերացումը անվանացանկի բացակայությունն է, որը, ըստ էության, անօգտագործելի է դարձնում կատարված աշխատանքը, մանավանդ որդեգրված նման սկզբունքների պայմաններում:

Վերջում կցանկանայինք ներկայացնել տպագրության պատրաստվող մեկ այլ մատենագիտություն, որը կազմել են Ազգային գրադարանի մի խումբ աշխատակիցներ, գրադարանի մատենագիտության և գիտական հետազոտությունների բաժնի վարիչ Ավագ Հարությունյանի գլխավորությամբ: «Հայկական հարցը և Հայոց ցեղասպանությունը

ներ. Հայերեն գրականության մատենագիտություն (1876-1999)» խորագիրը կրող այս աշխատանքը բաղկացած է երկու բաժնից՝

Գրքեր, կազմող՝ Մանիկ Բաբայան (չուրջ 1000 միավոր),

Պարբերականներ (թերթեր և ամսագրեր), կազմողներ՝ Ե. Չեքելեզյան, Լ. Խաչատրյան, Ա. Դավթյան (չուրջ 8000 միավոր):

Դժվար է որևէ խոսք ասել դեռևս լույս չտեսած աշխատանքի մասին, սակայն ակներև է, որ սույն մատենագիտությունը կարող է հավակնել ցայսօր լույս տեսածներից լավագույնը լինելուն:

Ինչպես տեսանք, առ այսօր ստեղծվել են մատենագիտական մի շարք ցանկեր, որոնք փորձել են ի մի բերել կատարված աշխատանքները և ուղեցույց հանդիսանալ հիմնահարցերով զբաղվող մասնագետներին: Սակայն, սույն ակնարկից նաև համոզվեցինք, որ կատարվածը սոսկ չնչին չափով է ընդգրկում ստեղծված վիթխարի գրականությունը: Համահավաք, ամբողջական, գիտական մատենագիտություն կարելի է ստեղծել ակադեմիական ինստիտուտների հենքի վրա, միայն գիտական լուրջ ու հետևողական վերաբերմունքի պայմաններում, Ազգային գրադարանի, Պետական համալսարանի և շահագրգիռ այլ հիմնարկների, այդ թվում սփյուռքահայ, բոլոր մասնագետներին տվյալ աշխատանքներում ընդգրկելու միջոցով:

Հայկական հարցի և ցեղասպանության լիակատար ու գիտական մատենագիտության ստեղծումը հայ պատմագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է:

Ծանոթագրություններ

- 1 Ռ. Գ. Սահակյան, Գեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 223:
- 2 Պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1966:
- 3 Տե՛ս «Archiv Orientalni», Praha, 1970, N 4, p. 497-498.
- 4 Նախահեղափոխական շրջանի ռուսական թերթերի լիակատար ցանկը տե՛ս Алфавитный служебный каталог русских дореволюционных газет (1703-1916), Ленинград, 1958.
- 5 Մ. Բ. Բողդանյանը, նշանավոր հայագետ Կ. Էզովի գիտական ղեկավարության ներքո, ժամանակին հրատարակության էր պատրաստել XIX դարի ռուսական հայագիտության մատենագիտություն:

- սական 248 անուն թիրթիրում և ամսագրերում տպագրված հայերին և Հայաստանին վերաբերող հոգվածների մատենագիտական մի ցանկ (2586 միավոր): Յավոք, հափազանց արժեքավոր այդ աշխատանքի հետագա ճակատագիրն անհայտ է (Մ. Բողղանյանի կազմած մատենագիտական ցանկի մասին տե՛ս Известия Императорской Академии наук, СПб., 1916, СШШп. "Армянский вестник", М., 1916, N 22, с. 17):
- 6 Բացառություն են կազմում խորհրդահայ պատմաբանների (Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Ե. Ղ. Սարգսյան, Զ. Ս. Կիրակոսյան, Ս. Մ. Հակոբյան, Մ. Վ. Արզումանյան և ուրիշներ) որոշ աշխատանքներ, որոնք, որպես կանոն, հրապարակվեցին 60-ական թվականներից սկսած:
 - 7 Տե՛ս, օրինակ, Геноцид — преступление против человечества. Материалы I Московского международного симпозиума. 18-19 апреля 1995 года. М., 1997.
 - 8 A. Salmasian, Bibliographie de l'Armenie. Paris, 1946, 196 p.
 - 9 A. Salmasian, Bibliographie de l'Armenie. Nouvelle edition entierement revue et considerablement augmentee. Erevan, 1969, 469 p. Սույն մատենագիտության, այդ թվում և մեկ հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ, արժեքների և վրիպումների մասին տե՛ս Հ. Անայանի գրախոսականը (Հ. Անայան, Հայաստանյանը մատենագիտությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, N 1, էջ 239-254):
 - 10 Տե՛ս աշխատության վերջին հրատարակության IV (Պատմություն), IX (Տարագրություններ, հալածանքներ, վայրագություններ) և X (Հայկական Սփյուռք) բաժինները:
 - 11 Геноцид армян в Османской империи, Ереван, 1966, стр. 523-540. Նշելի է, որ այս ցանկը ղեկավարվել է նաև Յո. Լեփսիուսի (տե՛ս Y. Lepsius. Rapport secret sur les massacres de l'Armenie, Beyrouth, 1968, p. 351-358), Ա. Մանդելստամի (տե՛ս A. Mandelstam. La societe des Nations et les Puissances devant le probleme Armenien. Beyrouth, 1970, p. 505-514), Հանրի Բարբի (տե՛ս H. Barby, Au Pausde L'epouvante: L'Armenie martyre. Beyrouth, 1973, p. III-XIII) բեյրության հրատարակությունների, այնպես էլ «An Anthology of Historical writings on the Armenian massacres of 1915» (Beirut, 1975, p. 219-229) ժողովածուի հավելվածներում: Քաղված է միայն արևմտանվորպական լեզուներով գրականությունը:
 - 12 Ереван, 1982, с. 618-653. Տարակուսելի է ժողովածուի հայերեն հրատարակությունում (Երևան, 1991) մատենագիտական սույն ցանկի բացակայությունը:
 - 13 1915-1922: Archival Sources and Bibliography of Books on the Turkish Genocide of Armenians. Beirut, 1975, 43 p. Մատենագիտությունը բաղկացած է եղել 512 միավոր հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իսպանե-րեն, ռումիներեն, լեհերեն, իտալերեն, դանիերեն, հոլանդերեն, հունգարերեն, ռուսերեն, թուրքերեն, արաբերեն, պարսկերեն, հունարեն ուսումնասիրություններից և արխիվային նյութերից:
 - 14 Այս հրատարակությունների հանգամանքների մասին տե՛ս Լևոն Վարդան, Հայկական Տասնհինգր թուրքական մատենագիտության մեջ, «Հայկազյան հայագիտական հանդես», Բեյրութ, 1995, հատ. ԺԵ, էջ 309-312: Ավելի ընդարձակ տե՛ս նույնի «Հայկական Տասնհինգր թուրք մատենագիտության և մամուլի մեջ և մենք» (Բեյրութ, 1998) մենագրությունում:
 - 15 Այդ աշխատանքների մասին մանրամասն տե՛ս Հրանտ-Սամուել, Մատենագիտական հրատարակություններ. Մատենագիտություն հայկական ջարդերու, «Յառաջ» օրաթերթ, Փարիզ, 1974, 4-5 մարտի:
 - 16 Լևոն Վարդան, Ժամանակագրություն Հայկական Տասնհինգի (1915-1923), Բեյրութ, 1975, էջ 276-292 (հայերեն՝ 170 և օտար լեզուներով՝ 120 միավորներ):
 - 17 Տ. Գևորգյան, Համառոտ մատենագիտություն Մեծ եղեռնի մասին (Օտար հեղինակներ), տե՛ս Ա. Յափուճյան, Մեծ եղեռնը օտար մտավորականության գնահատումով, Կահիրե, 1980, էջ 138-167 (243 միավոր):
 - 18 R. G. Hovhannisian, The Armenian Holocaust: Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian people. 1915-1923. Cambridge, Mass.: Armenian Heritage, 1978, 43 p. Տե՛ս նաև երկրորդ հրատարակությունը՝ Cambridge: Armenian Heritage Press. 2nd revised printing, 1980, 43 p.
 - 19 K. K. Baghdjian, La Probleme Armenien. Montreal, 1985, p. 267-283.
 - 20 K. K. Baghdjian, La Confiscation, par le gouvernement turc. des biens armenians. Montreal, 1987, p. 231-238.
 - 21 H. S. Anassian, The Armenian Question and the Genocide of the Armenians in Turkey (A brief Bibliography of russian materials). Los Angeles: American Armenian International College, 1977, 177 p. Տե՛ս նաև սույն գրքի երկրորդ հրատարակությունը՝ Los Angeles: American Armenian International College: Abril Printing Co., 1983, 177 p.
 - 22 Անդ. Առաջարան:
 - 23 Հրատ. ՀԲԸ միության «Ալեք Մանուկյան» մշակութային հիմնադրամի, Կահիրե, 1995, 300 էջ:
 - 24 Անդ. էջ 22:
 - 25 А. Киракосян, Антиармянская политика Абдул-Гамида в оценке западных авторов (середина 90-х гг. XIX века).- "Молодой научный работник", 1979, N 1, с. 3-11. Տե՛ս նաև նույնի՝ "Армянский вопрос на страницах журналов США (середина 90-х гг. XIX века).- "Вестник" АН Арм. ССР (обществен. наук), 1980, N 3, с. 37-48. Տե՛ս նաև նույնի՝ "Армянский вопрос на страницах журналов Великобритании (середина 90-х гг. XIX ве-

- ка)». - Научно-аналитический обзор. АН Арм. ССР. Сектор научной информатики по общественным наукам, Ереван, 1980, 37 стр.
- 26 Библиография литературы по Армянскому вопросу (1890-1900). Научно-информационный бюллетень "Арменоведение за рубежом". Серия III, N 9 (63). Арм. ССР, Центр научной информации по общественным наукам, Ереван, 1983, 31 стр.
- 27 Геноцид армян 1915 г. в зарубежной литературе (1975-1985 гг.). Специализированная информация: АН СССР, Институт научной информации по общественным наукам, М., 1985, с. 56-61.
- 28 Армянский вопрос. 1878-1983 (Библиография литературы на русском языке). Научно-информационный бюллетень "Библиография". Серия II, N 1 (79). АН Арм. ССР. Центр научной информации по общественным наукам, Ереван, 1985, 64 стр.
- 29 Տե՛ս А. К. Сверчевская, Т. П. Черман, Библиография Турции (1713-1917). М., 1961, 267 стр. Նաև նույն հեղինակների՝ Библиография Турции (1917-1958), М., 1958, 190 стр. Նաև նույն հեղինակների՝ Библиография Турции. Литература на русском языке (1917-1975 гг.), М., 1982, 744 стр. Տե՛ս նաև Ж. С. Мусазян, Библиография по курдоведению, М., 1963, 184 стр., Н. И. Босташвили, Библиография Турции (История), Тбилиси, 1971, 291 стр. և այլն:
- 30 Մանսիֆորապե տե՛ս Е. К. Саркисян, Фальсификация истории армянского народа нового времени в турецкой историографии, Ереван, 1963. Տե՛ս նաև սույն գրքի անգլերեն թարգմանությունը՝ Wetertown, 1965. Տե՛ս նաև «Հայ թուրքագիտության պատմությունից» հոդվածաշարը (հեղինակներ Ե. Ղ. Սարգսյան, Ռ. Գ. Սահակյան և Ռ. Պ. Կոնդակչյան) հետևյալ հրատարակություններում՝ "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока", т. X, Турция. Ереван, 1979, с. 241-327. Т. XII, Турция. Ереван, 1985, с. 248-274.
- 31 Türkkiye Atav, Ermeni Sorunu. Bibliografya. Ankara, 1981. Սույն փաստը վերցրել ենք Լևոն Վարդանի ուսումնասիրությունից (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 350):
- 32 Տե՛ս «Հայկազյան Հայագիտական Հանդես», Հատ. ԺԵ, Բեյրութ, 1995, էջ 301-374:
- 33 Անդ, էջ 360:
- 34 Լևոն Վարդան, Հայկական Տասնհինգր թուրք մատենագիտության և մամուլին մեջ և մենք, Բեյրութ, 1998, 258 էջ:
- 35 R. Adalian, Armenian Genocide Resource Guide. Washington, D. C., 1988, 56 p. Տե՛ս նաև նույնի՝ «The Armenian Genocide. 1915-1923», Los Angeles, 1988, 40 p.

- 36 H. B. Vasilian, The Armenian Genocide. A comprehensive Bibliography and Library Resource Guide. Ca: Armenian Reference. Books Co. Glendelle, 1992, 103 p.
- 37 H. B. Vasilian, p. 78-79.
- 38 Геноцид армян (К 75-летию геноцида армян). Библиографический указатель литературы. Составитель Ф. А. Паронян, Ереван, 1990, 22 стр.
- 39 V. N. Dadrian, The role of the special organization in the Armenian Genocide During the First World War. Oxford, Providence, 1993, 32 p.
- 40 V. N. Nersessian, Armenia. World Bibliographical series. Vol. 163. Oxford. Clio Press, 1993, XXIII, 304 p. Մեզ հետաքրքրող խնդիրները սփռված են սույն «Հայկական մատենագիտության» տարբեր էջերում:
- 41 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894-1923 թթ.), ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1993, 122 էջ:
- 42 Բացի անգլերենից, այստեղ տեղ են գտել նաև ֆրանսերեն, գերմաներեն և իտալերեն համապատասխան աշխատություններ:
- 43 Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանությունը. Մատենագիտություն, Երևան, 1995, 111 էջ:
- 44 Армянский вопрос. Геноцид армян. Библиография литературы на русском языке (1877-1997). Составители П. О. Оганесян, Э. А. Бабалян, Ереван, 1998, 316 стр.
- 45 Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հատ. 4: Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մատենագիտություն, Երևան, 2000, 434 էջ:
- 46 Տե՛ս Առաջաբանը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԸ (Արսեն վարդապետ Ղազիկյան)

Արսեն (ավագանի անունով՝ Ղազար) Ղազիկյանը ծնվել է 1870 թ. հոկտեմբերի 8-ին Նիկոմեդիա գավառի Պարտիզակ (այժմ՝ Բաղչաջիկ) հայաշատ գյուղաքաղաքում, երկրագործի ընտանիքում: Փայլուն առաջադիմությամբ ավարտել է ծննդավայրի «Ներսես-Շուշանյան» ազգային վարժարանը՝ աշակերտելով հայ եկեղեցու և մշակույթի երևելի գործիչներից մեկին՝ Եղիշե վարդապետ Դուրյանին, որ վարժարանի տեսուչն էր: Այնուհետև մեկնել է Կ. Պոլիս, աշխատանքի անցել «Հայ գրաշարաց ընկերություն» տպարանում որպես գրաշար: Այս բնագավառում ձեռք է բերել մեծ հմտություն ու կարողություններ և դարձել Կ. Պոլսում գործող 20-ից ավելի տպարանների ամենահամբավվոր գրաշարը: Աշխատանքի բերումով հաճախ է հանդիպել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Կ. Պոլսի ներկայացուցիչների հետ ու նրանց ազդեցությամբ 1888 թ. մեկնել Ս. Ղազար՝ ուսումնառությունը վանական դպրոցում շարունակելու:

Հմտացել է մատենագիտության, աստվածաբանության և թարգմանչական արվեստի բնագավառներում: 1889 թ. հոկտեմբերի 19-ին անդամակցել է Մխիթարյան մեծ ուխտին, 1895 թ.՝ ձեռնադրվել կուսակրոն քահանա և սկսել զբաղվել մանկավարժական, գրական-թարգմանչական աշխատանքներով: Դասավանդել է Ս. Ղազարի և Կ. Պոլսի Մխիթարյան դպրոցներում, Վենետիկի Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում, ուսումնական այլ հաստատություններում: Թղթակցել է ժամանակի Մխիթարյան («Բազմավեպ», «Գեղունի», «Մխիթար») ու արևմտահայ («Շանթ», «Նավասարդ», «Հայ միտք», «Հայկունի», «Շիրակ», «Անահիտ», «Հայաստանի կոչնակ» և այլն) պարբերական մամուլին:

Հեղինակել է պատմաբանասիրական ու քերականագիտական բազմաթիվ ուսումնասիրություններ¹: Գրել է (երբեմն՝ Հ.Ա.Ղ., Նեսար,

Թղթակից և այլ ծածկանուններով) բանաստեղծություններ², կատարել թարգմանություններ: Վիթխարի է Ա. Ղազիկյանի ավանդը եվրոպական դասական և իր ժամանակի բանաստեղծների երկերը հայերեն թարգմանելու բնագավառում: Նրա տաղանդին ենք պարտական գրական այնպիսի հանճարեղ երկասիրություններ հայերեն ընթերցելու հաճույքը ըմբռնելու համար, ինչպիսիք են Հոմերոսի «Իլիականը» (1911) և «Ոդիսականը» (1924), Վերգիլիոսի «Էնեականը» (1910) և «Մշակականը» (1923), Սոֆոկլեսի «Էդիպոս արքան» (1927) Հորացիոսի «Արվեստ քերթողականը» (1923), Դանտեի «Աստվածային կատակերգությունը» (Ա. Քավարան, 1905, Բ. Դժոխք, 1910, Գ. Արքայություն, 1924), Միլտոնի «Դրախտ կորուսյալը» (1913), Ֆրանսիական «Ռոլանդի երգը» (1925) և գերմանական «Նիբելունգների երգը» (1925) դյուցազնավեպերը, Տորկվատո Տասսոյի «Երուսաղեմն ազատագրյալը» (1911), Ադա Նեգրիի «Ծակատագիրը» (1919), Վիկտորիա Ադանուրի «Հավիտենական զրույցը» (1903) և «Նոր երգերը» (1910), «Ծաշակ գաղղիական արդի բանաստեղծության» ժողովածուն (Հատ. Ա, 1899), ինչպես նաև Կարմեն Սիլվայի, Ջիակոմո Լեոպարդիի, Ֆրանսուա Գոբերի, Ալֆրեդ Թենիսոնի, Ա. Մաձոնիի և այլոց ստեղծագործությունները: Ցավոք, անտիպ է մնացել Պետրարկայի «Երգարանի» թարգմանությունը:

Արսեն Ղազիկյանը արևմտահայ բանաստեղծական արվեստը նոր մակարդակի բարձրացրեց, «այնպես որ նրան սկսեցին անվանել աշխարհաբարի Արսեն Բագրատունի»³:

Լեզվաբանական աշխատություններում Ա. Ղազիկյանը չեչտել է մայրենիի վիթխարի դերը հայ ժողովրդի պահպանման ու գոյատևման համար: Նա ամեն ջանք գործադրել է հայերենի զարգացման ու ճոխացման նպատակով: Ահա թե ինչու ժամանակակիցները նրան անվանում էին «Պահպան հրեշտակ հայ լեզվի»⁴:

Ա. Ղազիկյանի գրավոր ժառանգության, և ընդհանրապես հայագիտության համակարգի, գլուխգործոցը «Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի» կոթողային ծավալով նախադեպը չունեցող աշխատությունն է⁵:

Հետաքրքիր է, որ «Հայկական նոր մատենագիտությունը» ստեղծվել է պատահականորեն՝ դեպքերի բերումով: 1898 թ. Ա. Ղազիկյանը

Հանձնարարություն է ստանում ճշտելու, լրացնելու և խմբագրելու Գարեգին Զարբհանալյանի «Հայկական մատենագիտություն» աշխատության (Վենետիկ, 1883) նոր՝ առաջիկա հրատարակությունը: Տարիներ անց նա խոստովանում է. «Ես այս գործին մարդը չէի» և այդ «ցից, ապառաժուտ, փշուտ դառիվերը» Հանձն առա միայն ի սեր ազգային գրականության: Ղազիկյանը այդ աշխատանքը կատարեց 14 տարվա ընթացքում, որի արդյունքում ստեղծվեց միանգամայն նոր՝ ինքնուրույն մատենագիտություն, որ այնքան հեռու ու տարբեր էր Գ. Զարբհանալյանի սկզբունքներից և գործից: Խորը ամսոսանքով պետք է արձանագրել, որ մատենագիտությունը ընդհատվել է Ն տառի վրա: Ցավը կրկնակի է, քանզի աշխատանքի շարունակությունը (սկսյալ Շ տառից), որ մեծի մասամբ արդեն պատրաստ էր տպագրության, անհետացել է, ոչնչացել Պարտիզակի (ուր առժամանակ բնակվում էր Հեղինակը) Հայություն գողգոթայի օրերին:

«Հայկական մատենագիտություն» ընդգրկում է 1512 թ.-ից մինչև 1905 թ. տպագրված Հայերեն և օտարալեզու Հայագիտական Համարյա բոլոր գրքերը և մասամբ պարբերական մամուլում լույս տեսած նյութերը (մատենախոսություն, գրախոսություն, տեսություն և այլն): Հիրավի, վիթխարի գործ, որի պատշաճ արժևորումը տվել է հենց ինքը՝ Հեղինակը. «Ինչպես ես, նույնպես ամեն Հայ անհատ, կփափագի կարդալ, իմանալ ինչ որ գրված է իր ազգին վրա... Ես ուզեցի տալ ամեն Հայու ձեռք գիրք մը՝ ուր խտացած ըլլան անոնք բոլոր. գիրք մը, որ իր մեջ գրատուներ բովանդակե»:

Հատկանշական է, որ Հեղինակը սույն գործը նվիրել է «Հայ տպագրության չորսհարյուրամյա հրաշափառ տոնին»՝ մաղթելով մեր տպագրական գործին բարգավաճում և զարգացում: Անցած հարյուր տարիներին «Մատենագիտություն» չկորցրեց իր արդիականությունը ու գիտական անուրանալի արժանիքները: Ահա թե ինչով է պայմանավորվում «Գալուստ Կյուլպենկյան» Հիմնարկության Հայկական բաժանմունքի և Երևանի պետական Համալսարանի հրատարակչության կողմից դրա վերահրատարակությունը Հայ տպագրության հրաշափառ Հինգհարյուրամյա հոբելյանի առիթով:

Արսեն Ղազիկյանը մահկանացուն կնքել է 1932 թ. հունիսի 9-ին Պաղուա քաղաքում (1972 թ. աճյունը փոխադրվել է Ս. Ղազար):

Ծանոթագրություններ

- 1 «Մկրտիչ Նաղաշ և իր տաղերը» (Բազմավեպ, 1899, N 6), «Ակնարկ մը Արսեն Բազրատունիո կենաց և գործոց վրա» (անդ, 1900, N 1, 2), «Համառոտ գրական պատմություն նշանավոր Մխիթարյան հարց Վենետիկ» («Մխիթար», ժողովածու, Վենետիկ, 1901, N 1), «Տպարանապետը տպարանին Վենետիկ» (անդ, 1903, N 4), «Պատկեր Վենետիկյան Մխիթարյան Հայկարանության» («Գեղունի», 1903, N 1-10), «Տասսոն և իր Հայ թարգմանիչները» (Կ. Պոլիս, 1912), «Հայ լեզվի ուղղագրական դասեր» («Բազմավեպ», 1921, N 3, 6, 1922, N 5, 6, 7), «Ուղղագրական-լեզվաբանական» (անդ, 1929, N 7-8, N 11-12, 1930, N 1, 4, 5, 12), «Հայերեն լեզու» (անդ, 1932, N 8-9):
- 2 Մասնավորապես տե՛ս «Աշխարհաբար ոտանավորներ» մանկանց մտաց համար: «Նվեր մանկանց», առաջին փունջ (1897), «Համառոտ վարք Մխիթարա Աբրահոր» (1900), «Հորելյար երեք» (1904) և այլ չափածո ստեղծագործություններ:
- 3 Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակ Բ (1800-1920), Երևան, 1968, էջ 204: Թարգմանական արվեստի բնագավառում Ա. Ղազիկյանի խաղացած բոլորանվեր դերի մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Ճանաչյան, Հայր Արսեն Ղազիկյան և իր թարգմանությունները, Վենետիկ, 1979:
- 4 Տե՛ս «Բազմավեպ», 1932, N 6-7, էջ 337: Դրա մանրամասն արժևորումը տե՛ս Մ. Ճանաչյան, Հետադարձ ափնարկ Հայր Արսեն Ղազիկյանի կատարած դերին Հայերենի զարգացման մեջ. «Բազմավեպ», 1970, N 11-12:
- 5 Հայր Արսեն վրդ. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան Հայ կյանքի, հատ. Ա (Ա-Մ), Վենետիկ, 1909, հատ. Բ (Յ-Ն), Վենետիկ, 1912:

ՄԵԾ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱԼԻՅ ԿՅԱՆՔԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

(Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի մատենագիտությունը)

Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ծննդյան 60-ամյակին և գահակալության 12-րդ տարեդարձին նվիրված հանդիսությունների և հրատարակությունների շրջագծում լույս է ընծայվել Վեհափառ Հայրապետի մասին «Էջմիածին» ամսագրում լույս տեսած նյութերի մատենագիտությունը: Մնայուն և տեական արժեք ու նպատակադրում ունեցող նյութեր հրատարակող «Էջմիածին» ամսագիրն իր յուրաքանչյուր համարի մեջ անդրադառնում է Վեհափառ Հայրապետի գործունեությանը, հրապարակում Հայրապետին ուղղված գրությունները, տպագրում Հայրապետական սրբատառ կոնդակները կամ դրանց ցանկերը, օրհնության գրերը և այլն:

Ներկա Մատենագիտությունը կազմել և հրատարակության է պատրաստել «Էջմիածին» ամսագրի աշխատակից արժանապատիվ Տ. Արարատ քահանա Պողոսյանը (ի դեպ մատենագիտության հեղինակը կազմել և հրատարակության է պատրաստել նաև «Էջմիածին» ամսագրի 1974-2008 թվականների ստվարածավալ մատենագիտությունը):

Գրախոսվող սույն մատենագիտությունն ընդգրկում է 1970-2010 թթ. Վեհափառ Հայրապետի գործունեությանը վերաբերող նյութերը: Հիշյալ աշխատության վերաբերյալ նշենք, որ այն կազմվել է այս ժանրի համար ընդունված և լայն տարածում գտած նյութերի թեմատիկ դասավորության սկզբունքով: Կազմողը հիմք է ընդունել Վեհափառ Հայրապետի կյանքին և գործունեությանը վերաբերող նյութերի համեմատաբար առավել կարևորություն ունեցող նյութերի հաջորդական դասավորումը: Մատենագիտությունը բաղկացած է հետևյալ միավորներից.

ա. Կազմողի կողմից,

բ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի համառոտ կենսագրականը

գ. Մատենագիտական նկարագրություն,

դ. Բովանդակություն:

«Կազմողի կողմից» բաժնում հեղինակը ներկայացնում է աշխատանքի նախաձեռնման դրդապատճառները, կարևորությունը, մատենագիտությունից օգտվելու կանոններն ու եղանակները: Նշենք, որ հեղինակը որոշակի օգտակար լրացումներով հանդերձ փորձել է հեռանալ արդեն հրապարակի վրա եղած «Արարատ» և «Էջմիածին» ամսագրերի մատենագիտությունների կազմման և նկարագրման կանոններից՝ այսպիսով անտեղի չբարդացնելով օգտվողների կողմից որևէ նյութի փնտրտուքը:

Այնուհետև հաջորդում է Վեհափառ Հայրապետի համառոտ կենսագրականը: Հեղինակը Վեհափառի կենսագրությունը ներկայացնելիս հետևել է «Էջմիածին» ամսագրում ընդունված եղանակին, այսինքն՝ կենսագրականը ներկայացված է խիստ ժամանակագրական սկզբունքով, որն անկաշկանդ հնարավորություն է տալիս թվականների խիստ ընդգծվածության և առանձնացված լինելու պատճառով անմիջապես աչքի զարնել, ինչն էլ օգտվողի համար հեշտացնում է անմիջապես գտնել Հայրապետի կյանքին վերաբերող այն թվականը, որն ինքը փնտրում է: Ընդհանրապես մատենագիտության մեջ հեղինակն առաջնորդվել է «Էջմիածին» ամսագրում ընդունված և ավանդույթ դարձած սկզբունքներով, որով շատ էական կապ է ստեղծվել ամսագրի և մատենագիտության միջև, ինչը նորից հօգուտ երկուսից էլ օգտվողների է: Ասվածի վառ վկայությունն է նաև այն, որ հեղինակը Վեհափառի կենսագրականի տվյալները հիմնականում վերցրել է «Էջմիածին» ամսագրում տարբեր առիթներով և տարբեր թվականներին արդեն լույս տեսած կենսագրականներից, ինչպես նաև Ս. Էջմիրին արդեն լույս տեսած կենսագրականներից, ինչպես նաև Ս. Էջմիրին հրատարակչությունում տպագրված «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ» հանրագիտարանի՝ Վեհափառին վերաբերող հոդվածից:

Կենսագրությանն անմիջապես հաջորդող մատենագիտական նկարագրություններն իրենց նկարագրման եղանակով, ինչպես ասացինք, հետևում է նույն հեղինակի «Էջմիածին» ամսագրի 1974-2008 թթ. մատենագիտության նկարագրման սկզբունքներին, ինչն էլ իր հերթին

առանց էական տարբերությունների հետևում է Սեդա Կոծինյանի որդեգրած սկզբունքներին՝ ստեղծելով կարևորագույն կապ «Արարատ»-ից մինչև ներկա մատենագիտությունը: Նկարագրությունները լինելով թեմատիկ՝ ներքին դասավորվածությունը միմյանց հաջորդում են արդեն ոչ թե այբբենական, այլ ժամանակագրական հաջորդականությամբ (իմիջայլոց այս սկզբունքն այն էական տարբերություններից մեկն է, որ առկա է սույն հրատարակության և հեղինակի՝ «Էջմիածին» ամսագրի 1974-2008 թթ. մատենագիտության միջև, քանի որ վերջինիս մեջ նյութերը նկարագրվում են ըստ ժամանակագրության, իսկ արդեն թվականների (յուրաքանչյուր տարվա) ներքո առաջնորդվում են այբբենական կարգով): Նկարագրությունների մեջ նախ ներկայացված է հոգվածագրի անունն ազգանունը, ապա հոգվածի վերնագիրը, որին հաջորդում են հոգվածի՝ ամսագրում գտնվելու տվյալները՝ օրինակ՝

Կիրիլ Ա. Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Պատրիարք, Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Պատրիարք Կիրիլ Ա.-ի շնորհավորական ուղերձը Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ.-ին՝ գահակալության տասնամյակի առիթով: 2009, ժԱ., էջ 13-14:

Ինչպես երևում է նկարագրությունից, հոգվածագրի անուն-ազգանունը բուն նկարագրությունից առանձնանում տառատեսակի մզացմամբ (**Bold**), այս հնարքը նպաստում է, որպեսզի մատենագիտությունից օգտվողը արագությամբ և հեշտությամբ կարողանա տարբերակել իր փնտրած հեղինակի անուն-ազգանունը: Նշենք նաև, որ այն հոգվածները, որոնք տեղ են գտել ամսագրում առանց հեղինակի և չունեն «անուն-ազգանուն» նմանատիպ նկարագրություններում մզացվել են նկարագրության միայն առաջին բառերը՝ օրինակ՝

Հայրապետական մաղթանք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գահակալության 11-րդ տարեդարձի առիթով: 2010, ժԱ., էջ 17:

Նշենք, որ առանձին դեպքերում մզացվել են նկարագրության առաջին երկու բառերը օրինակ՝

Մայր Աթոռում, եկեղեցական բեմ. Լուրեր: 2001, թ., էջ 125-126).
Տ. Արարատ քհն. Պողոսյանի կազմած այս մատենագիտությունն առանձնանում է նաև նրանով, որ նկարագրությունների վերջում, երբ

արդեն նշվում է հոգվածի՝ ամսագրում գտնվելու տեղը, հեղինակը ամսագրի համարները նշող գլխագիր տառերի (Ա-ԺԲ) կողքին դրել է կետ, ինչը նշանակում է, որ տեղիներում նշվող գլխատառերը (օրինակ՝ 2003, ժԲ., էջ 100) պետք է ընկալել որպես թիվ (2003, 12, էջ 100): Մատենագիտության նկարագրությունների առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը հոգվածագրի նյութը նկարագրելիս անպայմանորեն նկարագրությանն է կցում նաև հոգվածում առկա բոլոր ենթավերնագրերը, որոնք ընթերցողին օգնում են հեշտությամբ դադար կազմելու հոգվածի բովանդակության մասին: Նմանօրինակ նկարագրությունների մեջ, որպեսզի բուն նկարագրության վերնագիրն առանձնացվի ենթավերնագրերից՝ ենթավերնագրերը սկսվում են մզացված Բվնդ. (=բովանդակություն) սկսվածքով, դրանք ունեն ավելի փոքր տառաչափ և տարբերվում են առանձին տառատեսակով, օրինակ՝

Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Կիրիլ Ա. Պատրիարքի այցը Հայաստան [16-18 մարտի 2010]: 2010, Գ., էջ 48-64:

Բվնդ. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ողջունի խոսքը Սուրբ Էջմիածնի Մայր Տաճարում Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Կիրիլ Ա. Պատրիարքի՝ Հայաստան այցելության առիթով: Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Կիրիլ Պատրիարքի Հայաստան այցելության առիթով Քանաքեռի ռուսական եկեղեցում: Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Կիրիլ Պատրիարքի Հայաստան այցելության առիթով միասնական աղոթքի ժամանակ Երևանի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում: Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Պատրիարք Նորին Սրբություն Կիրիլ Առաջինի խոսքը Երևանի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ մայր եկեղեցում: Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Երևանում ռուսական եկեղեցու հիմնարկների առիթով: Համատեղ հայտարարություն Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Նորին Սրբություն Հայտարարություն Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Նորին Սրբություն Կիրիլ Պատրիարքի և Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի միջև:

Մատենագիտության առանձնահատուկ և յուրօրինակ սկզբունքներին է նաև, բացի հոգվածում եղած ենթավերնագրերի կցումը նկա-

րագրությունը՝ հեղինակի նոր տողից սկսված ծանոթագրությունը՝ այն դեպքում, երբ հոդվածի վերնագիրը և ենթավերնագրերը լիովին հեն բացահայտում հոդվածի բովանդակությունը: Այս ծանոթագրությունները լրացուցիչ տեղեկություններ են տալիս հոդվածի մասին, որոնք, ինչպես ենթավերնագրերը, նույնպես օգնում են փնտրած նյութը մատենագիտության մեջ գտնելուց հետո կողմնորոշվել՝ արժե հոդվածն ամսագրում փնտրել, թե՞ ոչ: Օրինակ՝

Հայրապետական տնօրինություն: 2007, ժԲ., էջ 5:

Կարգադրյալ են արվել Ս. Հովհաննես արք. Մայիլյանը և Տ. Նորայր արք. Սիմոնյանը:

Մատենագիտության մեջ «Մայր Աթոռում. եկեղեցական բեմ. լուրեր (սկսած ուսանողական շրջանից» խորագիր-վերնագիրը կրող բաժինը օրագրության տեսքով ներկայացնում է Վեհափառ Հայրապետի գրեթե յուրաքանչյուր օրվա իրադարձություն՝ սկսած դեռևս ուսանողական տարիներից: Բացի սրանից, մատենագիտության մեջ հանդիպում են նաև «Հովիպետական և պաշտոնական այցելություններ», «Հանդիպումներ», «Դեսպաններ (ընդունելություն)», «Ընդունելություններ և այցելություններ (գանադանք)», «Ուխտագնացություն և ուխտավորների ընդունելություն» վերտառություն ունեցող խորագրեր, որտեղ ներկայացվում են Մայր Աթոռ ժամանած հյուրերը, թեմակալ առաջնորդերը, սփյուռքի նշանավոր գործիչներ և այլք:

Մատենագիտության մեջ տեղ գտած «Կոնդակներ (անդրանիկ կոնդակ, խառը կոնդակներ, «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ», «Սուրբ Սահակ-Սուրբ Մեսրոպ» և «Սուրբ Ներսես Շնորհալի»)), «Հայրապետական խոսք և կոնդակ՝ նվիրված Մեծ Եղեռնին», «Կոչներ», «Համատեղ հայտարարություններ», «Հայրապետական քարոզ», «Օրհնության խոսք», «Հայրապետական ուղերձ», «Հայրապետական պատգամ», «Օրհնության և դնահատանքի գրեր», «Շնորհավորական գրեր», «Ողջունի խոսք», «Հայրապետական խոսք», «Բարեմաղթություններ» ջուլնի խոսք», «Հայրապետական խոսք», «Խորհրդակցություններ» խորագրերն արտացոլում են Վեհափառ Հայրապետի կաթողիկոսության տարիների իրադարձությունները՝ տարվա կամ ամսվա կտրվածքով: Վեհափառ Հայրապետի և այլ եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջունի հեռագրերն ու գրությունները լույս են սփռում մեր եկեղեցու էկոլոմենիկ կապերի վրա:

Մատենագիտության մեջ հեղինակը կարևորելով Գերագույն Հոգևոր Խորհրդին նվիրված հոդվածներն ու Հայրապետական գեկուցումները՝ դրանք առանձնացրել է «Հայրապետական գեկույց Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի նիստերի ժամանակ» խորագրի ներքո և այլն:

Հետևաբար ամսագիրը, Վեհափառ Հայրապետի տարեգրությունը լինելով հանդերձ, նաև որոշ իմաստով Նրա օրագրությունն է:

Նշենք նաև, որ մատենագիտությունն ունի 1-1420 նկարագրություն, որոնք բոլորն էլ սկզբից մինչև վերջ աճման կարգով ստացել են համապատասխան թվահամար:

Որպես թերություն կցանկանալիք նշել, որ հեղինակը փորձելով պահել ամսագրում հոդվածների, անուն-ազգանունների և վերնագրերի ուղագրությունն անփոփոխ թողնելու սկզբունքը, այնուամենայնիվ առանձին դեպքերում այն խախտել է: Հաջորդ վրիպումը, որ կարող էր նաև չլինել, այն է, որ հեղինակը մատենագիտության մեջ ներկայացնելով հոդվածի նկարագրությունը՝ երբեմն նաև տարբեր տառատեսակով և տարբեր տառաչափով ու անկյունավոր փակագծերում բերում է հոդվածում նկարագրվող իրադարձության օրը, ամիսը և թարեթիվը. օրինակ՝

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց ՀՅԴ բյուրոյի պատվիրակությունը [22 փետրվարի 2000]: 2000, Բ., էջ 17:

Ցանկալի կլինեն, որ մատենագիտության կազմող հեղինակը հաշվի առնելով այս լրացուցիչ տեղեկության կարևորությունը՝ վերոնշյալ սկզբունքը հնարավորին չափ կիրառեր բոլոր նկարագրություններում: Եվ որպես գլխավոր պակասություն պիտի հորդորենք հեղինակին, որ եթե ապագայում այս մատենագիտությունը լրացվի և կամ վերահրատարակվի՝ անպայման մատենագիտությունն օժտի մատենագիտությունների բանալի հանդիսացող հեղինակային, անձանունների, տեղեկությունների բանալի հանդիսացող հեղինակային, անձանունների, տեղեկությունների և վանքերի ու եկեղեցիների անվանացանկերով, որոնք վստահաբար ավելի օգտակար կլինեն մատենագիտությունից օգտվողների համար:

Ամփոփելով նշենք, որ Տ. Արարատ քահանա Պողոսյանի կազմած «Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի «Էջմիածին» և «Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի «Էջմիածին» ամսագրում տպագրված նյութերը, այսքանով այն իր տեսա-

կի մեջ լինելով միակը և նախորդը հունեցողը, քանզի 131 կաթողիկոսներից և ոչ մեկին նման աշխատանք չի նվիրվել: Վստահաբար ազգի մեծերին նվիրված նմանաբնույթ հրատարակությունների վրիթխարի դերը հատկապես մեր երիտասարդության համար դաստիարակչական մեծ նշանակություն կունենա:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՐՍՏԱՅԵՆՈՂ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

(Մատենագիտություն «Էջմիածին» ամսագրի (1974-2008))

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պաշտոնական գլխավոր պարբերականը «Էջմիածին» ամսագիրն է: Ինչպես Մայր Աթոռի հոգևոր, վանական-վարչական, կրթական-կազմակերպչական պատասխանատու աշխատանքների սկզբնավորությունը, այնպես էլ «Էջմիածին» ամսագրի հրատարակությունը կապվում են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ.-ի անվան և գործունեության հետ:

Ամսագիրը լուսաբանում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանության, Սփյուռքի և ներքին թեմերի եկեղեցական կյանքը, անդրադառնում է միջեկեղեցական հարաբերություններին, միջազգային կրոնական և խաղաղության հարցերին՝ կարևորելով դրանց ոչ միայն ազգային-եկեղեցական, այլև միջեկեղեցական, միջպետական նշանակությունը: Ամսագիրն առաջիններից էր, որ Սփյուռքի և Հայրենիքի միջև ստեղծել է համագործակցության կամուրջ, ջատագովել է ներգաղթը: 1940-ականների վերջերից արտահայտվել է հօգուտ խաղաղության համաշխարհային շարժման ստեղծման, և այժմ ևս պարբերաբար անդրադառնում է հիշյալ շարժմանը: Շարունակաբար տպագրում է անդրադառնում է հիշյալ շարժմանը: Փարոզները, Հայոց հայրապետների կոնդակները, շրջաբերականները, քարոզները, ճառերը, որոնք գաղափարական, բովանդակային և արտահայտչաձևերի առումով ժամանակի եկեղեցական մատենագիտության գոհարներ են, շոշափում են հայ ազգ-եկեղեցական կյանքի նշանակալի իրադարձություններ (էջ 5):

Այս առումով չափազանց գովելի է, երբ «Էջմիածին» ամսագրի

2284), հեռագրեր (օր.՝ նկարագրություն չմը 2291), մահագրականներ (օր.՝ նկարագրություն չմը 2479), Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և այլ եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված գրություններ (օր.՝ նկարագրություն չմը 2598) և տարբեր տոների առիթներով հղված ողջունագրեր (օր.՝ նկարագրություն չմը 2605), սիյուռքում կատարված՝ օտար միջավայրում հայկական նկարագիրը պահպանելու համար կարևոր դեր ունեցած տարբեր իրադարձություններ, Սրբոց Վարդանանց և Ամենայն Հայոց Հայրապետի անվանակոչության տարեգարձի տոնակատարությունների նկարագրություններ (օր.՝ նկարագրություն չմը 2746), եկեղեցիների հիմնարկներ (օր.՝ նկարագրություն չմը 3273), Մեծ Եղեռնի տարելիցներին նվիրված գիտաժողովներ (օր.՝ նկարագրություն չմը 3307), հայ գրի ու գրականության զարգացումը խթանելու և այլ միջոցառումներն սիյուռքի գործուն մասնակցությունը և այլն «Էջմիածին» ամսագիրը ղառնում է նաև աշխարհասիյուռ հայության կյանքի տարեգրությունը, որտեղ արձանագրված են նաև Մայր Հայրենիքի թեմերում կատարված իրադարձությունները՝ ձեռնադրություններ (օր.՝ նկարագրություն չմը 3398), եպիսկոպոսական պատարագներ (օր.՝ նկարագրություն չմը 5682), հովվական այցելություններ և մեր թեմական-եկեղեցական կյանքի այլ դրսևորումներ (օր.՝ նկարագրություն չմը 2942) (էջ 11):

Մատենագիրտության մեջ առկա է միջևեկեցական բոլոր կապերի (օր.՝ նկարագրություն Հմր 3246), սեմինարների (օր.՝ նկարագրություն Հմր 5376), ժողովների (օր.՝ նկարագրություն Հմր 5514), հովվապետերի կամ նրանց ներկայացուցիչների հանդիպումների (օր.՝ նկարագրություն Հմր 5628), Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի (օր.՝ նկարագրություն Հմր 5632), վերջին շրջանում նաև Սևանի վազգենյան հոգևոր դպրանոցի (օր.՝ նկարագրություն Հմր 5633) և Կալկաթայի Մարգասիրաց ճեմարանի (օր.՝ նկարագրություն Հմր 6765), հայրենի և օտար գիտնականների հետ ճեմարանականների հանդիպումների ու դասախոսությունների (օր.՝ նկարագրություն Հմր 231), հանդեսների և պլազան միջոցառումների, հոգևոր ճեմարանի կյանքում կարևոր տեղ ունեն ափստաճառերի (օր.՝ նկարագրություն Հմր 313) և վարդապետական թեզերի (օր.՝ նկարագրություն Հմր 2518) պաշտպանու-

թյունների վերաբերյալ ծանոթագրություններ, որոնց շնորհիվ իմանում ենք, թե գիտական ինչ թեմաներ են արժարժեք-մշակել ուսանողները և հոգևորականները, երբ են կատարվել միջոցառումները, հանգիստները, ավարտաճառների պաշտպանությունները և դրանց թեմաները (էջ 11):

մաները (էջ 11):

Ամսագիրը հետևողականորեն անդրադարձել է թե՛ հայրենիքում և թե՛ սփյուռքում կատարված ձեռնադրություններին (օր.՝ նկարագրություն Հմր 2592), ի Տեր Հանգած հոգևորականների մահագրականներին (օր.՝ նկարագրություն Հմր 2705), որոնց նկարագրության մեջ ծանոթագրվում է ձեռնադրության և կամ մահվան, ժողովների, Գե-րագույն հոգևոր խորհուրդի գումարման (օր.՝ նկարագրություն Հմր 3152), տարատեսակ հարցերի, կարգալուծությունների (օր.՝ նկարագ-րություն Հմր 499) և այլնին վերաբերող վճիռների օրը, ամիսը և տա-րին: Այստեսակ տեղեկությունները կարևոր արժեք ունեն՝ առանց ամսագիրը բացելու ճշտել որևէ մեկի ձեռնադրության կամ մահվան և կամ որևէ ժողովի կամ վճռի ու կարգալուծության օրը (էջ 11):

Մատենագիտությունը հեղինակը փորձել է հնարավորինս շատ ավելի ընդգրկել «Արարատ»-ի և «Էջմիածին» մատենագիտությունների զատ մնալ «Արարատ»-ի և «Էջմիածին» մատենագիտությունների սկզբունքներին (էջ 11), որպեսզի օգտվողի համար անտեղի դժվարություններ չառաջանան և խուսափի նախորդ մատենագիտությունների հնարավոր տարբերություններից: Ինչպես նաև հեղինակը փորձել է չկրկնել ամսագրի նախորդող մատենագիտությունների սխալները⁴ (էջ 12):

(էջ 12):
Տ. Արարատ ք. հն. Պողոսյանը հետեւ է մատենագիրտություններ
կազմման ժամանակագրական-այբբենական սկզբունքին⁵. Ըստ տարի-
ների, ամեն տարվա մեջ՝ հեղինակների և անհեղինակ միավորների
վերնագրերի այբբենական կարգով (էջ 11):

Մատենագիտությունը 8239 նկարագրություներով ճշող մեծամասնություներ ունի ծանոթագրություն, որտեղ ներկայացված են հոգված-ներում առկա ենթավերնագրերը (Բվնդ. Հապավումով) (էջ 12): «Արա-նքում»-ի և «Հյմիածին» ամսագրի առաջին 30-ամյակի մատենագիտու-թյունների մեջ սրանք բերվել են մասնակիրներն և կամայականորեն, իսկ ներկա մատենագիտության մեջ հեղինակը նյութի մեջ առկա բո-լոր ենթավերնագրերը վերարտագրել է (օր.՝ նկարագրություն Հմր

526), որպեսզի ընթերցողն ամբողջական պատկերացում ստանա հրապարակման վերաբերյալ: Ի դեպ, որպեսզի ծանոթագրություններում առանձնանա բուն հոգվածագրի ենթավերնագրերը և իր՝ մատենագիտության կազմողի ծանոթագրությունները, վերջիններս սկսվում են նոր տողից (օր.՝ նկարագրություն Հմր 595): Նոր տողից գրված ծանոթագրություններով հեղինակը փորձել է առավել հստակ պատկերացում տալ այն հոգվածների մասին, որոնց վերնագրերը լիովին չեն բացահայտում նրանց բովանդակությունը (էջ 12):

Ամսագրի յուրաքանչյուր համար ունի «Մայր Աթոռում», հետագայում, «Եկեղեցական բեմ. լուրեր» բաժինը, որտեղ արտացոլված նյութերը նախորդ մատենագիտություններում արված են կամայական ընտրությամբ՝ երբեմն անկարևոր համարելով ու բաց թողնելով տարբեր օրերի և հանդիսությունների նկարագրություններ: Իսկ հեղինակը համառոտ կերպով մեջբերել է գրանք բոլորը՝ հաղորդումների կարևորությունը որոշելը թողնելով ընթերցողին և ապագային, որպեսզի ամսագիրը ձեռքի տակ չունեցողն իմանա կատարված ամեն ինչի մասին՝ թե այսինչ օրն ի՛նչ է տեղի ունեցել Մայր Աթոռում կամ հոգևոր ճեմարանում, ո՛վ է այցելել Մայր Աթոռ, ո՛վ է այստեղ պատրագել և այլն (օր.՝ նկարագրություն Հմր 673) (էջ 12): Պետք է ասել, որ այս բաժինը նախապես ամսագրում եղել է «Մայր Աթոռում, Եկեղեցական բեմ. լուրեր» խորագրով, սակայն տարիների ընթացքում ամսագրի խմբագրակազմի փոփոխության հետևանքով խորագրից դուրս մնաց «Մայր Աթոռում» հատվածը՝ թեև բովանդակությունը մնաց նույնը, սակայն որպեսզի այս նյութերը գետեզվեն մի տառի («Մ») տակ, հեղինակը անկյունավոր փակագծերի մեջ վերականգնել է [Մայր Աթոռում] խորագիրը (օր.՝ նկարագրություն Հմր 1991):

Ամսագրում հաճախ կարելի է հանդիպել «Թեմական կյանք» և «Էկումենիկ կյանք» խորագրերի, որոնց ներքո եղած հոգվածները մեծավ մասամբ անհեղինակ են: Մատենագիտության հեղինակն այս խնդիրը լուծել է հետևյալ կերպ. եթե նյութերը հեղինակի կամ գլխավոր ստորագրություն չունեն, գետեզված են նշյալ խորագրերի տակ (օր.՝ նկարագրություն Հմր 1235), իսկ եթե ստորագրված են և հեղինակի անուն ունեն, ապա նկարագրված են հեղինակի անվան ներքո: Ինչպես յուրաքանչյուր ամսագրում, այնպես էլ «Էջմիածին» ամսագրում

որոշ հոգվածագրեր հանդես են եկել ծածկանուններով, անձնանունների կրճատ գրություն ձևերով, իսկ հաշվի առնելով համայնավարության տարիներին եղած խիստ զրաքնությունը և կրոնական ամսագրին թղթակցելու «հետևանքները», նույնիսկ որոշ հեղինակներ հանդես են եկել ընդհանրապես այլ ազգանունով (օր.՝ նկարագրություն Հմր 935): Մատենագիտության կազման ժամանակ հեղինակը փորձել է հնարավորության դեպքում վերականգնել հեղինակների կրճատ գրված (օր.՝ նկարագրություն Հմր 1560) կամ ընդհանրապես չգրված անունները (օր.՝ նկարագրություն Հմր 1188):

Ամսագրում հրատարակվել են տարբեր հեղինակների բազմաթիվ հոգվածաշարեր. վերջիններիս նկարագրությունն արվել է ըստ տարիների: Օրինակ, եթե որեէ հեղինակի հոգվածաշարը լույս է ընծայվել մեկ տարվա տարբեր համարներում, ապա նույն տարվա շարքում այն ստացել է մի նկարագրություն, իսկ եթե հոգվածաշարը շարունակվել է նաև հաջորդ տարի, ապա այն նոր համարով նորից է նկարագրվել՝ այս անգամ արդեն տվյալ տարվա մեջ (էջ 12):

Արդեն խոսվեց, որ ամսագիրը հաճախ է անդրադարձել մահագրականների և կենսագրականների: Մատենագիտության մեջ նկարագրման գլխավոր սկզբունքներից է հոգվածագրերին ներկայացնել ազգանուն անուն հաջորդականությամբ: Սակայն հաճախ կենսագրականների և մահագրականների դեպքում գրված է անուն ազգանունը՝ հատկապես հոգևորականների անունները գրելու պարագային, որը հատուկ ընդունված ձևը: Պահպանելով նկարագրման հիմնաունի իր հատուկ ընդունված ձևը: Պահպանելով նկարագրման հիմնական սկզբունքը՝ հեղինակը այսպիսի դեպքերում հրապարակումը ցանկել է ազգանուն-անուն կարգով (օր.՝ նկարագրություն Հմր 951) (էջ 12):

«Էջմիածին»-ը լինելով նախևառաջ կրոնական ամսագիր, հաճախ տպագրել է քարոզներ: Մատենագիտության կազմողը օգտվողի գործը դուրացնելու համար քարոզի բովանդակության մասին պատկառելի լուծել է լինելու նպատակով նկարագրությունների մեջ բերել է նաև բնաբանները (օր.՝ նկարագրություն Հմր 1058), իսկ այն դեպքերում, երբ նկարագրության մեջ հստակ ասված է, թե որ տոնին կամ ինչ առիթով է խոսվել քարոզի բնաբանը չի ներկայացվել (օր.՝ նկարագրություն Հմր 1385): Բացի նշվածներից ամսագրում եղել են նաև

անընաբան, այլև վերնագրերի մեջ բովանդակությունը չարտացոլող քարոզներ. այսպիսի դեպքերում արժանապատիվ Տեր Հայրը քարոզը ընթերցել և շատ համառոտ բնորոշել-ծանոթագրել է նրա պարունակությունը: Բացի այս ամենից՝ ամեն քարոզի նկարագրության վերջում, ըստ ամսագրի տված հնարավորության, նշել է քարոզի խոսվելու օրը, ամիսը և տարին (օր.՝ նկարագրություն Հմր 2143): Վերջին եզանակը կիրառել է նաև հաղորդագրությունների, հայրապետական վճիռների, այցելությունների, կարգալուծությունների և այլ նմանատիպ նկարագրությունների մեջ՝ այսպիսով մատենագիտությունը տալով նաև օրացուցային արժեք (օր.՝ նկարագրություն Հմր 208) (էջ 12):

Մատենագիտության խմբագրականում նշվում է, որ պարբերականի մատենագիտությունը նրա բանալին է, և եթե այն չկա, ապա պարբերականը կողպված դանձարան է, սակայն մատենագիտությունն էլ ունի իր բանալին, որ նրա օժանդակ ցանկերն են:

Այս գիտակցումով և առկա ավանդույթը պահպանելով՝ հեղինակը կազմել է անհրաժեշտ օժանդակ ցանկերը. Առարկայական (էջ 417), Անձնանունների, Հեղինակների և Թարգմանիչների (էջ 430), Տեղանուններ (էջ 465), որոնց վերջում առանձին շարքով՝ Վանքերի, Եկեղեցիների և Անապատների անունների ցանկը (էջ 474), որոնք շատ օգտակար են փնտրվող հեղինակը, նյութը, տեղանունը արագ գտնելու տեսանկյունից (էջ 12): Ներկա մատենագիտության մեջ, ի տարբերություն նախորդների, որոնցում հեղինակի, անձնանունի և թարգմանչի համար առանձին ցանկեր են կազմվել, որոնք զժպարացնում են մեկ մարդու մասին եղած նյութը արագ և շուտ գտնելուն, ապա, ներկա մատենագիտության մեջ անձնանունները գետեղված են մեկ ցանկի մեջ, այսինքն որևէ անուն ազգանվան տակ կարող եք գտնել և փնտրվող հեղինակի հոդվածը, և նրա կատարած թարգմանությունը և թե նրա մասին եղած նյութը, որոնք իրարից տարբերվում են համարների վրա եղած տարբերանշաններով (+*):

Պետք է ասել, որ ինչպես յուրաքանչյուր նմանատիպ ծավալուն և աշխատատար գործ, ներկա մատենագիտությունը ևս չէր կարող զերծ լինել սխալներից, վրիպումներից և թերություններից: Սակայն, մենք չենք կենտրոնանա մատենագիտության թերություններին, քանզի հեղինակը մատենագիտության «Առաջաբանում» բարեխղճորեն անդ-

րադարձել է իր սխալներին, թերություններին և վրիպումներին, որոնք սակայն, ցավոք, հնարավոր չի եղել շտկել. որովհետև եղած վրիպակների շտկման դեպքում հիմնովին կխախտվեին թե՛ նկարագրությունների համարակարգը և թե՛ և արդեն պատրաստի անվանացանկերը: Ուստի հեղինակը նկատված վրիպակները ներկայացրել է առանձին (էջ 12-13):

Բացի հեղինակի նկատած վրիպակներից ու թերություններից կան ևս որոշ գիտողություններ, որոնք վստահարար չեն արժեզրկում կատարված հսկայական աշխատատար և ժամանակատար այս աշխատանքի արժեքը: Եվ ինչպես հեղինակն ինքն է հույս հայտնում՝ նկատված վրիպակներն ու թերությունները պետք է օգնեն, որպեսզի այս արժեքավոր աշխատանքի վերահրատարակման ժամանակ այն դարձնեն ավելի կատարյալ:

Վստահորեն կարող ենք ասել, որ այս արժեքավոր աշխատանքը հեղինակի լուծման պետք է լինի հայագիտության մեջ և լիահույս ենք, որ այս աշխատանքը առավել կատարյալ կերպով կվերահրատարակվի 2014 թվականին՝ ընդառաջ «Էջմիածին» ամսագրի հրատարակման 70-ամյակին՝ իր մեջ ներառելով նաև ամսագրի մատենագիտության առաջին 30-ամյակի և ներկա հատորները:

Վստահ ենք, որ հընթացս այս նպատակի իրագործման՝ կարևորագույն քայլերից մեկը պետք է համարել կրոնական և հայագիտական հանդեսների մատենագիտությունների շարքում իր ուրույն տեղն զբաղեցնող «Էջմիածին» ամսագրի ներկա մատենագիտությունը:

Ծանոթագրություններ

- 1 Խ. Աղաջանյան, «Էջմիածին» ամսագրի մատենագիտական ցանկը, «Էջմիածին», 1974, ժբ., էջ 52:
- 2 «Արարատ» ամսագրի լրակատար (1868-1919) և «Էջմիածին» ամսագրի առաջին 30-ամյակի (1944-1973) մատենագիտությունները կազմել է Սեդա Կոծինյանը:
- 3 Տե՛ս Հատիտյան Արթուր, Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագրի հրատարակության երեսնամյակը, «Էջմիածին», 1975, Բ., էջ 4-21, Տեր-Միքայելյան Նուբար, «Էջմիածին» ամսագրի հրատարակման 50-ամյակի առթիվ, «Էջմիածին», 1994, ժԱ.-ժԲ., էջ 81-86, Ի գիտություն, «Էջմիածին», 1980, Ա., էջ 27, Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի որոշումը, «Էջմիածին», 1985, Ա., էջ 8:
- 4 «Էջմիածին» ամսագրի նախորդող մատենագիտության մեջ եղած թերությունների մասին տե՛ս Խ. Աղաջանյան, «Էջմիածին» ամսագրի մատենագիտական ցանկը, «Էջմիածին», 1974, ժբ., էջ 52-54:
- 5 Նշյալ սկզբունքի լրջության և ժամանակի ընթացքում կյանքի քննությունը բռնած լինելու մասին տե՛ս Խ. Աղաջանյանի նշված հոդվածը (էջ 53):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲԱԺԻՆ I

Հայ ազատագրական շարժումները XV դարի կես- XVIII դարի վերջ

1. Պետրոս Հովհաննիսյան «Հայ ազատագրական շարժումները (XV դարի կես- XVIII դարի վերջ): Դասախոսություններ, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2010, 116 էջ: Նախապես լույս է տեսել «Հայոց պատմություն, հիմնահարցեր» ուսումնական ձեռնարկում, էջ 72-161, Եր., «Զանգակ-97», 2000, 488 էջ:

ԲԱԺԻՆ II

Հայ պատմիչներն ու պատմագիտական միտքը

1. Հայ պատմագիտական միտքը IV-IX դարերում: Տպագրվում է առաջին անգամ: Նախատեսված է հրատարակել ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատարակելիք «Հայ ժողովրդի պատմության» II հատորում:

2. Երկու ուղղություն X դարի հայ պատմագրության մեջ: Լույս է տեսել «Հայագիտության հարցեր» հանդեսում, N 2, էջ 108-121, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2014:

3. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» աշխարհաբար առաջին թարգմանությունը: Լույս է տեսել «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդեսում, N Ա, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 30-36:

4. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունները: Լույս է տեսել «Հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ» (V միջազգային գիտաժողովի նյութերը. Եր., 22-23 սեպտեմբերի, 1998) ժողովածուում, էջ 34-39, Եր., 1999:

5. Հենրիկոս Բրենները և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» լատիներեն համառոտագրված առաջին թարգմանությունը: Լույս է տեսել «Հայկազյան հայագիտական հանդես»-ում, էջ 123-140, Բեյրութ, 1999, հտ.19:

6. Մովսես Խորենացին օտար թարգմանություններով: Լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում, N 6, էջ 115-129, Ս. Էջմիածին, 2010:

7. Արիստակես վարդապետ Լաստիվերցին և իր Պատմությունը: Լույս է տեսել «Պատմություն և մշակույթ» հանդեսում, N Բ, էջ 3-6, Եր., 2013:

8. Դավիթ Ալավկա Որդին և նրա կանոնագիրքը: Լույս է տեսել «Մատենագիրք Հայոց», ԺԶ հտ., ԺԱ դար, էջ 675-678 և 727-728, Եր., Մատենադարան, 2012:

9. Անանուն Զրուցագիրք և իր Պատմությունը: Լույս է տեսել «Մատենագիրք Հայոց», Թ հտ., Թ դար (հավելված), էջ 1001-1005, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008:

10. Պատմագիտությունը «Հայկազյան հայագիտական հանդեսի» էջերում: Լույս է տեսել «Հայկազյան հայագիտական հանդես»-ում, Բեյրութ, 2000, էջ 87-118:

11. Հայրենադարձության պատմության պատմագրությունը: Լույս է տեսել «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր». համահայկական գիտաժողովի գեկույցների ժողովածուում, էջ 32-40, Եր., 2009:

ԲԱԺԻՆ III

Հայ պատմաբաններ

1. Հայագիտության փառքը (Ղևոնդ Ալիշան): Լույս է տեսել Ղևոնդ Ալիշանի «Միսական» գրքի Բ հրատարակության մեջ, էջ 564-567, Եր., «Հայագիտակ», 2009:

2. Աստվածատուր Խաչատրյան (Խաչ): Լույս է տեսել «Քրիստոնյա Հայաստան» երկշաբաթաթերթում, 2007, սեպտեմբեր Բ, N 18, էջ 6-7:

3. Ավետիս Պերպերյան: Լույս է տեսել Ավետիս Պերպերյանի «Պատմություն Հայոց» գրքի Բ հրատարակությունում, էջ 7-26, Ս. Էջմիածին, 2009:

4. Հակոբ Մանանդյանը Գեորգյան ճեմարանում: Լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում, N 7-8, 2004, էջ 142-153:

5. Հայագիտության երախտավորը: Լույս է տեսել «Ժամանակակիցները Հակոբ Մանանդյանի մասին» ժողովածուում, էջ 5-12, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2010:

6. Հովհաննես Հակոբի Հակոբյան (Վարդ Շահենի): Լույս է տեսել «Քրիստոնյա Հայաստան» երկշաբաթաթերթում, 2007, հոկտեմբեր Ա, N 19, էջ 6, 8, :

7. Աշոտ Հովհաննիսյանի պատմագիտական ժառանգությունը: Լույս է տեսել Աշոտ Հովհաննիսյանի «Պատմագիտական ուսումնասիրու-

թյուններ» ժողովածուում: Աշխատասիրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, էջ 7-22, Ս. Էջմիածին, 2007:

8. Գառնիկ Գյուգալյան. հայ պատմագիտության երախտավորը: Լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում, 2006, N 5, էջ 73-91:

9. Ռուբեն Թադևոսի Աբրահամյան (1881-1951): Լույս է տեսել «Քրիստոնյա Հայաստան» երկշաբաթաթերթում, 2007, դեկտեմբեր Բ, N 24 (260), էջ 3, 2008, հունվար Ա, N 1(261), էջ 3:

10. Հայոց Կիլիկիայի պատմագիրը (Գրիգոր Գաբրիելի Միքայելյան): Լույս է տեսել Գ. Միքայելյանի «Կիլիկիայի Հայկական պետության պատմություն» գրքում, էջ 3-4, Եր., 2007:

11. Գրքի և նրա հեղինակի մասին: Լույս է տեսել Հայկազ Ժամկոչյանի «Հայ ժողովրդի պատմություն. սկզբից մինչև Ք.հ. III դարի վերջը», ուսումնական ձեռնարկ, 4-րդ բարեփոխված հրատարակություն գրքում, էջ 5-6, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2006, 354 էջ:

12. Աշոտ Աբրահամյան: Լույս է տեսել «Նշանավոր ճեմարանականներ» գրքում, պրակ Բ, էջ 23-28, Ս. Էջմիածին, 2009, 504 էջ:

13. Հրանտ Արմենի կյանքն ու սխրանքը: Լույս է տեսել Հրանտ Ք. Արմենի «Փառանձեմ թագուհի» գրքում, էջ 76-88, Եր., «Հայագիտակ», 2014, 88 էջ:

14. Նեմեսիսի զավակը՝ Հակոբ Զորյան. «Երևանի համալսարան», ամսաթերթ, 2015, դեկտեմբեր, N 11 (2175) էջ 24-25:

ԲԱԺԻՆ IV

Նիկողայոս Ադոնց

1. Վիթխարի անհատականություն (պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնցի ծննդյան 140 - ամյակի առթիվ): Լույս է տեսել «Սյունյաց Երկիր» տասնօրյա թերթում, 18 հոկտեմբերի 2011, N 17 (236), էջ 4, 6-9:

2. Հայ բյուզանդագիտության հիմնադիրը: Լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում, 2012, N 3, էջ 47-57:

3. Տիգրան II Մեծի գործունեության լուսաբանումը Նիկողայոս Ադոնցի աշխատություններում: Լույս է տեսել «Տիգրան Մեծ» (Տիգրան Մեծի գահակալության 2100 ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (2005) նյութերի ժողովածուում), Եր., «Գիտություն» հրատ., 2011, էջ 270-279:

4. Մովսես Խորենացի և Նիկողայոս Ադոնց: Լույս է տեսել «Հայոց պատմության հարցեր», N 6, Եր., 2005, էջ 307-316:

5. Մարգարյան Վասակ Սյունեցու գործունեության վերագնահատման Նիկողայոս Ադոնցի տեսությունը: Լույս է տեսել «Ավարայրի խորհուրդը» գրքում, Եր., 2003, էջ 65-72:

6. Նիկողայոս Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը: Լույս է տեսել «Պատմա-քանասիրական հանդես»-ում, 2001, N 1, (156), էջ 63-78:

7. Նիկողայոս Ադոնցի «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» ուսումնասիրությունը: Լույս է տեսել Նիկողայոս Ադոնցի «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» գրքում: Աշխատասիրել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Ս. Էջմիածին, 2005, 176 էջ:

8. Նիկողայոս Ադոնցի կրոնագիտական ժառանգությունը: Լույս է տեսել Նիկողայոս Ադոնցի «Պատկերների խնդիրը» գրքում: Աշխատասիրել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պետրոս Հ. Հովհաննիսյանը: ԵՀ հրատ., Եր., 2003, էջ 5-14:

9. Նիկողայոս Ադոնցի նամականի: Լույս է տեսել Նիկողայոս Ադոնցի «Երկերի» Է «Նամականի» հատորում, էջ 5-12, Եր. ԵՊՀ հրատ., 2014, 286 էջ:

10. Ճակատագրական երեք ստորագրություններ Նիկողայոս Ադոնցի կենսագրությունում: Լույս է տեսել «Սյունյաց Երկիր» տասնօրյա թերթում, N 21 (240), էջ 9, 2011:

11. Նիկողայոս Ադոնցի կենսապատումների արդիականությունը: Լույս է տեսել Նիկողայոս Ադոնցի «Երևելի հայեր» գրքում, էջ 7-11, Եր., «Հայագիտակ», 2015, 494 էջ:

12. Կարապետ Եզյան և Նիկողայոս Ադոնց: Լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում, N 11, էջ 53-57, 2012:

13. Նիկողայոս Ադոնց- Արշակ Չոպանյան: Լույս է տեսել «Հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ» (Չորրորդ միջազգային գիտաժողովի նյութերը. հոկտեմբեր, Եր., 1997), էջ 26-30, Եր. 1998:

ԲԱԺԻՆ V

Հայ Առաքելական Եկեղեցի

1. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս. կյանքի և գործունեության համառոտ ուրվագիծ: Լույս է տեսել «Էջմիածին», 2001թ. N 8, էջ 21-30:

2. Հայ մշակույթի նշանավոր օրրանը: Լույս է տեսել «Նշանավոր ճեմարանականներ» գրքի Ա պրակում, 2002 թ. էջ 9-26:

3. Փիլիպոս Ա Աղբակեցի: Լույս է տեսել «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ» հանրագիտարանի Ա պրակում, էջ 244-246, Ս. Էջմիածին, 2008, 254 էջ:

4. Վահրամ Եպիսկոպոս Մանկունի (հոգևորականն ու գրագետը): Լույս է տեսել Վահրամ Եպիսկոպոս Մանկունու «Գեորգ Դ. եւ իւր ժամանակը (1812-1882)» գրքում, էջ 7-15, Ս. Էջմիածին, 2015, 448 էջ:

5. Կարապետ Տեր Սկրտչյան: Լույս է տեսել Կարապետ Ծայրագույն Վարդապետ Տեր Սկրտչյանի «Հայոց եկեղեցու պատմություն» մասն Ա գրքում, էջ 5-9, Ս. Էջմիածին, 2011, 262 էջ:

6. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Տ.Տ. Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի: Լույս է տեսել «Նշանավոր ճեմարանականներ» պրակ Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 29-41:

7. Հայ մարտիրոսագրության ուղիներում: Լույս է տեսել «Հայոց նոր վկաները» գրքում, էջ 5-8, կազմեցին՝ Հ. Մանանդյան և Հր. Աճառյան, գրաբարից թարգմ.՝ Գևորգ Թոսունյան, Ս. Էջմիածին, 2015, 320 էջ:

8. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Տ.Տ Մակար Ա Թեղուտցի Տեր-Պետրոսյան: Լույս է տեսել «Նշանավոր ճեմարանականներ» պրակ Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 43-50:

9. Տ. Սուքիաս արք. Պարզյանց: Լույս է տեսել «Քրիստոնյա Հայաստան» երկշաբաթաթերթում, 2008, N 11, N 12-ում:

10. Տ. Վահան Վարդապետ Բաստամյանց: Լույս է տեսել «Նշանավոր ճեմարանականներ» գրքում, պրակ Բ, 2008 թ., էջ 49-57, Ս. Էջմիածին, 504 էջ:

11. Տ. Սահակ վրդ. Ամատունի: Լույս է տեսել «Նշանավոր ճեմարանականներ» պրակ Բ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 39-57:

12. Տ. Տիրայր արքեպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյան: Լույս է տեսել «Նշանավոր ճեմարանականներ» գրքում, պրակ Բ, էջ 443-448, Ս. Էջմիածին, 2009, 504 էջ:

ԲԱԺԻՆ VI

Մատենագիտություն

1. Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը: Լույս է տեսել Պետրոս Հովհաննիսյանի «Մովսես Խորենացի: Մատենագիտություն» գրքում, էջ 5-8, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2013, 426 էջ:

2. Հայկական հարցի և ցեղասպանության մատենագիտության պատմության համառոտ ակնարկ: Լույս է տեսել «Հայոց ցեղասպանությունը. ուսումնասիրություններ» գրքում, էջ 245-266, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2001, 268 էջ:

3. Մատենագիրների մատենագիրը: Լույս է տեսել Արսեն Ղազիկյանի «Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի» վերահրատարակված գրքում, էջ 5-6, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2013, 2080 էջ:

4. Մեծ և իմաստալից կյանքի տարեգրություն: Գրախոսություն: Լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում, 2011, N 11, էջ 102-107:

5. Հայկական մատենագիտական գրականությունը հարստացնող աշխատանք: Գրախոսություն: Լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում, 2013, N 5, էջ 128-134:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան - Ա. Վ. Իսոյան 5

ԲԱԺԻՆ I

Հայ ազատագրական շարժումները

XV դարի կես- XVIII դարի վերջ 9

ԲԱԺԻՆ II

Հայ պատմիչներն ու պատմագիտական միտքը 113

1. Հայ պատմագիտական միտքը IV-IX դարերում 115

2. Երկու ուղղություն X դարի հայ պատմագրության մեջ 156

3. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» աշխարհաբար առաջին թարգմանությունը 173

4. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունները 180

5. Հենրիկոս Բրենները և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» լատիներեն համառոտագրված առաջին թարգմանությունը 188

6. Մովսես Խորենացին օտար թարգմանություններով 206

7. Արիստակես վարդապետ Լաստիվերցին և իր Պատմությունը 228

8. Դավիթ Ալավկա Որդին և նրա կանոնագիրը 234

9. Անանուն Զրուցագիրը և իր Պատմությունը 239

10. Պատմագիտությունը «Հայկազյան հայագիտական հանդեսի» էջերում 245

11. Հայրենադարձության պատմության պատմագրությունը 282

ԲԱԺԻՆ III

Հայ պատմաբաններ 293

1. Հայագիտության փառքը (Ղևոնդ Ալիշան) 295

2. Աստվածատուր Խաչատրյան (Խաչ) 302

3. Ավետիս Պերպերյան 308

4. Հակոբ Մանանդյանը Գևորգյան ճեմարանում 331

5. Հայագիտության երախտավորը (Հակոբ Մանանդյան) 348

6. Հովհաննես Հակոբի Հակոբյան (Վարդ Շահենի) 355

7. Աշոտ Հովհաննիսյանի պատմագիտական ժառանգությունը 361

8. Գառնիկ Գյուզալյան. հայ պատմագիտության երախտավորը	379
9. Ռուբեն Թադևոսի Աբրահամյան	394
10. Հայոց Կիլիկիայի պատմագիրը (Գրիգոր Գաբրիելի Միքայելյան)	399
11. Գրքի և նրա հեղինակի մասին (Հայկազ Ժամկոչյան)	401
12. Աշոտ Աբրահամյան	404
13. Հրանտ Արմենի կյանքն ու սխրանքը	410
14. Նեմեսիսի գավակը Հակոբ Զորյան	421

ԲԱԺԻՆ IV

Նիկողայոս Ադոնց	427
1. Վիթխարի անհատականություն	429
2. Հայ բյուզանդագիտության հիմնադիրը	457
3. Տիգրան II Մեծի գործունեության լուսաբանումը Նիկողայոս Ադոնցի աշխատություններում	474
4. Մովսես Խորենացի և Նիկողայոս Ադոնց	489
5. Մարգարան Վասակ Սյունեցու գործունեության վերագնահատման Նիկողայոս Ադոնցի տեսությունը	499
6. Նիկողայոս Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը	513
7. Նիկողայոս Ադոնցի «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» ուսումնասիրությունը	533
8. Նիկողայոս Ադոնցի կրոնագիտական ժառանգությունը	543
9. Նիկողայոս Ադոնցի նամականին	551
10. Ծակատագրական երեք ստորագրություններ Նիկողայոս Ադոնցի կենսագրությունում	557
11. Նիկողայոս Ադոնցի կենսապատումների արդիականությունը	560
12. Կարապետ Եզյան և Նիկողայոս Ադոնց	565
13. Նիկողայոս Ադոնց- Արշակ Չոպանյան	572

ԲԱԺԻՆ V

Հայ Առաքելական Եկեղեցի	579
1. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ Ամենայն հայոց կաթողիկոս. կյանքի և գործունեության համառոտ ուրվագիծ	581
2. Հայ մշակույթի նշանավոր օրրանը	595
3. Փիլիպոս Ա Աղբակեցի	614

4. Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունի	617
5. Կարապետ Տեր Մկրտչյան	627
6. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Տ.Տ. Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի	632
7. Հայ մարտիրոսագրության ուղիներում	646
8. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Տ.Տ. Մակար Ա Թեղուտցի Տեր-Պետրոսյան	651
9. Սուրիաս արք. Պարզյանց	668
10. Վահան Ժ. վրդ. Բաստամյանց	666
11. Տ. Սահակ վրդ. Ամատունի	676
12. Տ. Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյան	681

ԲԱԺԻՆ VI

Մատենագիտություն	689
1. Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը	691
2. Հայկական հարցի և ցեղասպանության մատենագիտության պատմության համառոտ ակնարկ	695
3. Մատենագիրների մատենագիրը	718
4. Մեծ և իմաստալից կյանքի տարեգրություն	722
5. Հայկական մատենագիտական գրականությունը հարստացնող աշխատանք	729
Ծանոթագրություններ	739

ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲԱԸ
ՆԻԿ

Շարվածքը՝ Սամվել Խաչատրյանի
Էջադրող՝ Նվարդ Հայրապետյան
Խմբագիրներ՝ Անի Ուրուջյան
Ալբերտ Իսոյան
Տեր Արարատ քահանա Պողոսյան
Անդրանիկ Հովհաննիսյան



ՀԱՅԿԱՊԱՏԱԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹԱՆՈՒՅՈՒՆԻ ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆԻ

Գիրքը տպագրվել է «Հայրապետ» հրատարակչության տպարանում: